

AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON

1849–1865

IRTA
BERZEVICZY ALBERT

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST, 1922
FRANKLIN - TÁRSULAT
magyar irod. intézet és könyvnyomda
KIADÁSA

BEVEZETÉS.

Az absolutismus kora történetének megírása nálunk tulajdonképen indokolásra nem szorul; eléggé indokolja az a körülmény, hogy e kor=szak története a maga teljességében, minden okozati összefüggéseiben, vonatkozásaiban és kihatásaiban, beleértve az emigráció működését s a társadalmi, gazdasági és kulturai állapotokat is — mint az idevágó irodalom fölötti szemlémben ki fogom mutatni — mindmáig megíratlan s a korosabb és ifjabb nemzedék előtt egyaránt ismeretlenebb e kor, mint történelmünk sok távolabb eső időszaka.

Mi megszoktuk e kort apáink elbeszéléséből ismerni; ámde apáink nemzedéke, vagyis az a nemzedék, a mely azokat az időköt cselekvőleg vagy inkább szenvedőleg, a viszonyok teljes átértésével élte át, letűnt. A szájhagyományból mindössze bizonyos jelszavak, nevek, visszaemlékezések élnek még közöttünk, a melyeket szinte igyekszünk elfeledni, vagy legalább is nem igyekszünk a megállapítható tényekkel elfogulatlanul összeegyeztetni.

Már a monarchiát ért legújabb katastropha előtt mindenkép eljöttnek látszott az idő arra, hogy történetírásunk e hízaga valamiképen pótolassék. A kellő történeti perspectivában most már nem volt hiány, hiszen az 1865=iki országgyűlés megnyíltától — a mikor már a kiegyezés útjára jutottunk — a világháború kitöréséig egy félszázad telt le; annak a kornak a szereplői közül már alig volt egy is életben, kivéve az agg királyt, a ki közel félszázados alkotmányos uralkodása alatt sokkal inkább kivívta magának az egész nemzet tiszteletét és szeretetét, sem hogy fiatal kora osztrák államférfiainak az ő tapasztalatlanságának védelme alatt elkövetett végzetes ballépéseit igazság szerint megítélni annyit jelenthetett volna, mint az ő példátlanul nagy uralkodói tekintélyét csorbítani.

Jókai egy munkájában azt mondja, hogy az 1849=től 1867=ig terjedő korszak története sohase lesz megírva. «Ezeren és ezeren vannak, a kik közül az egyik az egyik részét, a másik a másikat ismeri e csendes, hősi erőlködésnek, e lázas töprengésnek, és ezeren meg ezeren mind a sírba fogják vinni magukkal azt, a mit tudnak.» Szép mondás, a melyre azonban maga a szerzője ráczáfolt, a mikor nagy gyönyörűségünkre

azon korbéli élményeiből ugyancsak sokat följegyzett számunkra. Általán az egyéni reminiscenciákban, visszaemlékezésekben nincs hiány, sőt azokban inkább gazdagnak mondható e kor irodalma; a mire szükség van, az e visszaemlékezések sokszoros ellenmondásainak kiegyenlítése a hitelesen megállapítható történeti tények alapján, bizonyos lapangó vagy leplezett igazságok földerítése, viszont némely közkeletű túlzások és ferdítések helyreigazítása és némely rég megállapodássá vált történeti ítéletnek megkísérlett megbolygatások elleni megvédése.

Mert a míg mi bizonyos kíméletből tartózkodni látszottunk e korszak megítélésére nézve mintegy az utolsó szót kimondani, osztrák részről ugyancsak nem tartózkodtak az abszolutizmus vezető szellemeiről: a Lajtán innen és túl egyaránt elterjedt és gyökeret vert rossz véleményt lassankint revisio alá vonni. A mint a dualistikus közjogi szervezet elleni politikai támadások itt és ott nagyobb hévvel és kitartással indultak meg — különösen a múlt század kilenczvenes éveitől kezdve — Ausztriában egy egész közjogi iskola keletkezett, mely — nem mindennapi elmélettel és készséggel, s be nem érve többé a régi, Lustkandl-féle érveléssel — igyekezett Magyarországnak s a magyar királynak az osztrák birodalom, illetőleg az osztrák császárságtól független jogállását jogi és történeti érvekkel megerősíteni. És párhuzamosan a közjogi irodalmi harczczal megindult az osztrák történeti irodalom terén is a törekvés — elég talán Friedjung, Charmatz, Fournier közismert munkáira¹ hivatkoznom — az abszolut korszak vezető szellemeinek rehabilitására; Schwarzenberget, Bachot, Bruckot és Schmerlinget szinte gondviselészerű nagy államféfiakként tüntették föl, a kiknek nem rendszere és tervei, hanem rendszerök és terveik meghiusulása okozta a birodalom hanyatlását.

Ezekre való tekintettel már a monarchia bukása előtt szükségessé vált újra és újra történelmi bizonyítékokkal mutatni rá arra, hogy az abszolutizmusnak nemcsak módszere volt eltévesztett, hanem jogalapja és célja volt helytelen és pedig nemcsak Magyarország, hanem a monarchia érdekei szempontjából is; hogy az abszolutizmus csak azt a negatív tanulságot hagyta hátra: mit nem szabad és lehet Magyarországgal tenni; ezt az értékes tanulságot pedig a mi gyorsan felejtő korunkban valóban a magyar irodalom lett volna hivatva minden új kétely ellen történelmileg körülbástyázni.

Ez az eszmemenet vitt rá, hogy körülbelül nyolcz évvel ezelőtt magam vállalkozzam e földadat megoldására. Úgy véltem, harmincz évet meghaladó politikai pályám, melyet akkoriban körülbelül befejezettnek is tekintettem, meg fogja könnyíteni rám nézve e korszak összes poli-

¹ *H. Friedjung*: Österreich in den Jahren 1848—1860. *Rich. Charmatz*: «Minister Freiherr v. Bruck»; *H. Fournier*: «Österreich=Ungarns Neubau.»

tikai vonatkozásainak megértését s másrészt az a körülmény, hogy addigi történelmi tanulmányaim és dolgozataim a sokkal távolabb mult terén mozogtak, szinte csábítóvá tette rám nézve a gondolatot: egy olyan időszak jelenségeit vonni történelmi bűvárlat alá, melynek még magam is szívtam levegőjét s melynek képeivel gyermekkori visszaemlékezéseim révén, habár inkább csak korkép formájában már foglalkoztam.¹

Az a tizenhat év, a melyről itt szó lesz, vagyis a szabadságharcz leveretésétől egészen a kiegyezés megalkotására hivatott 1865=iki országgyűlés összehívásáig eltelt időszak, az 1861=iki múlt s keserű csalódással végződött föllendüléstől eltekintve, történetünknek kétségkívül leggyászosabb évei közé tartozik. A megtorlás véráldozatai után a nemzet legjobbainak börtönbe vetése vagy hosszú számkivetése, az ország földarabolása s idegen uralom alá helyezése, összes politikai jogaink megvonása s nemzeti életünk elnyomása, végül az erőszak politikájának bevallott csődje után, a hosszú, hasztalan és erkölcsrontó alkudozás a nemzet világos jogai rovására, a kísérletezés a nemzetet vagy annak egyes részeit a történelmi jog, az állami összetartozás és önállóság megtagadására a csábítás és fenyegetés minden eszközeivel rábírní: ezek a jelenségek adják meg a korszak politikai történetének jellegét. Ezekhez járul a káros hatás, melyet különösen az 1859-ig tartott Bach-rendszer a nemzet politikai közérzületére gyakorolt; a mennyiben erőszakosságával, idegen tisztviselőinek seregével s germanizálásával hosszú időre úgyszólván compromittálta Magyarországon az állam fogalmát s intézményeit. Megtanította rá a magyar embert, hogy az államban ellenséget lássa, melynek követeléseitől elzárkózni, melyet érdekeiben meg rövidíteni vagy kijátszani nemcsak joga, hanem kötelessége; hogy gyűlöljön olyan intézményeket, melyek nélkül állam és jogrend nem is képzelhető s melyeket azután az alkotmányos korszakban is csak nehéz küzdelemmel sikerült a nemzettel megértetni és elfogadtatni. Általán az a keserűség, a melyet az abszolutizmustól legjobban megsanyargatott nemzedék magával vitt az alkotmányosság éveibe, még soká megmérgezte nemcsak Ausztriához való viszonyunkat, hanem egész közjogi és politikai gondolkodásunkat is. Hiszen az a nemzedék valóban elmondhatta magáról azt, a mit Tacitus mond Agricolájában a maga kortársairól, kik vele együtt a Domitianus zsarnokságát átérték: «Pauci, ut sic dixerim, non modo aliorum, sed etiam nostri superstites sumus, exemplis e media vita tot annis, quibus juvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactæ ætatis terminos per silentium venimus.»²

¹ «Régi emlékek», Révai T. kiad. 1907.

² Kevesen vagyunk, a kik nem csak másokat, hanem úgyszólván önmagunkat túlélve, megfosztva életünk javának annyi évétől, hallgaton lettünk ifjakból aggokká, sőt jutottunk el életünk véghatárának közelébe.

És mégis úgy éreztem s most is úgy érzem, hogy minden szomorúsága és szenvedései ellenére szép volt az a kor. Szép volt nemcsak nekünk, kiknek boldog gyermekkorunk emlékei vetnek rá rózsafényt; szép volt a történeti megítélés szemével nézve is a politikai életről lemoszorult magyarság bensőségletes magánélete és egyetértő társasélete által. Szép volt a család és falu, a rokonság és barátság meleg cultusában; szép volt a néma ellentállás és reménykedő tűrés szilárd daczában, az elnyomás alatt is dúsan viruló irodalmában; szép mindazoknak az erkölcsi, szellemi és anyagi javaknak még jobbára érintetlen birtokában, melyekből visszaszerzett szabadságunk és alkotmányos életünk bizony nagy részt áldozatul követelt. És csak fájdalommal tudunk ma visszagondolni arra is, mennyi rokonszenv, elismerés és jóindulat nyilvánult meg abban az időben az emigráció s mindenekfölött Kossuth érdeméből Magyarország iránt a Nyugat nagy európai és amerikai nemzetek körében; a minnek, ha akkor, mikor bajunkat Ausztriával kellett eligazítanunk, gyakorlati hasznát nem is láttuk, most annál gyötrelmeosebben érezzük ama jó véleménynek és jóindulatnak majdnem teljes hiányát.

Midőn ily érzelmi indítékok hatása alatt is magamat e mű megírására elhatároztam s mindjárt tanulmányaim elején meggyőződtem róla, hogy Országos Levéltárunk és Nemzeti Múzeumunk aránylag csekély, ellenben az osztrák Belügyministerium levéltára bő s az Udvari és Állami Levéltár legbővebb mértékben tartalmazza kutatásaim anyagát, az a kecssegtető körülmény biztathatott munkámban, hogy bold. eml. Ferencz József királyunk 1915 júniusában személyemre szólólag megadta az engedélyt az Udvari Levéltárban a forradalmi korszakot követő ötvenes évek addig szigorú zár alá helyezett irományanyagának teljesen szabad átkutatására. Ez akkor sokat jelentett, mert ki sejtette volna, hogy néhány évvel később a forradalmi fölfordulás a bécsi levéltárakat nemcsak a tudósok közjavává, hanem a *sensatio*=hajhászók közprédájává is fogja tenni.

Munkám tervére nézve csakhamar tisztában voltam azzal, hogy az absolutismus korszakának határpontjául 1865 decemberét fogom tekinteni, mert a februári osztrák alkotmány fölfüggesztése és a magyar országgyűlés összehívása jelentette tulajdonképen a végleges szakítást a birodalomba való beolvasztás politikájával.¹ Hasonlóképen tisztában voltam aziránt, hogy az egész, tizenhat éves korszaknak közkeletű fölosztását az absolutismus vagy Bach-rendszer korszakára, t. i. az októberi diploma előtti időre és a provisoriumra, vagyis az 1861-iki alkotmányos kísérlet utáni Schmerling-korszakra, nem teszem magamévá.

¹ L. Eisenmann is (Le Compromis Austro-Hongrois 403. l.) a Schmerling bukásától számítja a kiegyezés történetét. — Beksics G. «A Dualismus története, közjogi értelme», 70. l.

A provisorium=elnevezéssel tulajdonképen helytelenül különböztették meg ezt az utóbbi időszakot. «Provisorium» névvel hivatalosan azokat az ideiglenes szervezeteket is illették, a melyek a Windischgrätz téli bevonulásától Budapestre egész az 1853. évben életbelépett úgynevezett definitívumig, vagyis a teljesen kifejlett Bach=rendszerig váltották föl sűrűn egymást. Gyakorlatilag Magyarországon bizony absolutismus volt a Schmerling kormányzata is ; ha Beksics ennek javára azt a megkülönböztetést teszi, hogy e korszak vezérlő államférfiai alkotmányos úton akarták megvalósítani Magyarországnak a birodalomba való beolvasztását, ez csakis az 1861=iki kísérletre mondható, melyet épen Schmerling hiúsított meg, és ne feledjük, hogy az az alkotmány, a melybe Magyarországot belésszorítani akarták, octroyált alkotmány volt, mely ép oly távol állott a magyar közjogtól, mint a Bach rendszere.

Ehhez képest művemet tizenhatsz részre osztva terveztem, s mindegyik részt 2—4 fejezetből állónak. A kötetek — valószínűleg három — tisztán a technikai czélszerűség tekintetei szerint fognak bizonyos számú részeket magukba foglalni, így a most megjelenő első kötet a bevezetésen kívül öt részt.

A részek beosztása a következő :

I. rész : Előzmények. (A forradalmi összeütközés, mint az absolutismus behozatalának állítólagos jogalapja ; a Schwarzenberg=minisztérium alakulása, Ferdinand király lemondatása és Ferencz József trónralépése ; az olmützi octroyált alkotmány ; Windischgrätz ideiglenes kormányzata Pesten a tavaszi hadjáratig. 1848—1849.)

II. rész : A rémuralom. (A szabadságharc leveretése, Haynau dictatúrája, a verítéletek és az üldözés ; az első provisoriumok ; Haynau összetűzése Béccsel és elmozdztatása. 1849—1850.)

III. rész : A Geringer=provisorium. (B. Geringer Károly megbízatása az ország ideiglenes polgári kormányzatával ; újabb provisorium ; az egykorú röpiratirodalom és a politikai foglyok sorsa ; conflictus Poroszországgal ; a miniszteri felelősség megszüntetése és a birodalmi alkotmány visszavonásának előkészítése ; Geringer visszahivatása és Albrecht főherczeg küldetése kormányzóul Magyarországba. 1850—1851.)

IV. rész : A Bach=rendszer kialakulása. (A definitívum előkészítése ; Schwarzenberg hirtelen halála ; az idegen hivatalnokok beözönlése Magyarországra ; a császár első körutazása Magyarországon ; a Mack=féle vagy székely összeesküvés fölfedezése ; új szervezet, új törvények, különösen birtokjogi reformok. 1852—1853.)

V. rész : Az emigráció első éve. (A külföldön rekedt magyar követek ; a menekülők zöme török földön ; összeütközés Törökországgal kiadatásuk ügyében ; Kossuth és társai internáltatása Kiutahiában ; kiszabadulásuk, Kossuth fogadtatása és ünnepeltetése Angliában ; a menekülők párisi középpontja ; az emigránsok szerepe Európa más részeiben és a Keleten ; a magyar emigráció Amerikában ; Kossuth északamerikai körútja és letelepedése Londonban. 1849—1853.)

VI. rész : A bécsi merénylettől a concordatumig. (A Libényi=féle merénylet az uralkodó ellen s annak következményei ; fokozott szigor az előbb fölfedezett összeesküvések megtorlásában ; a Kempen=Grünne=féle mellékkor=

mány; a szent korona fölatalása Orsovánál; a császár házassága; amnestia és az ostromállapot megszüntetése; a krími háború, Ausztria külpolitikai helyzete; a concordatum létrejötte és jelentősége. 1853—1855.)

VII. rész: Az absolutismus enyhülése. (A párisi congressus, Ausztria hatalmának látszólagos megerősödése; újabb amnestiák; a császári pár látogatása, utóbb az uralkodó körútja Magyarországon; osztrák pénzügyi zavarok; a conservatívek tervezett, de el nem fogadott emlékirata; a Bach által inspirált «Rückblick»; Rudolf trónörökös születése. 1856—1858.)

VIII. rész: Az olaszországi háború és Bach bukása. (Az Olaszországgal való conflictus előzményei, a párisi újévi fogadtatás, az ellentét kiélesedése; a szerencsétlen kimenetelű olasz háború, a villa-francai béke, Lombardia elvesztése; Széchenyi Blickjének megjelenése; az ő döblingi köre; változások a kormányban: Buol, Bach, Kempen távozása, Rechberg, Hübner, Goluchovski miniszterek; az úgynevezett protestáns pátens keletkezése és tartalma. 1859.)

IX. rész: Az emigráció és a külföldi események. (Az emigráció működése az 1853—1859-iki években, a krími háború, a párisi congressus idejében s az olaszországi háború előtt és alatt; Kossuth bankópöre Londonban; utóbb ő működése súlypontját Párisba, majd Olaszországba teszi át. Az olaszországi «magyar legio» szervezése; betörés terve Románián át.)

X. rész: Gazdasági és társadalmi élet az ötvenes években.

XI. rész: Irodalom és művészet az ötvenes években.

XII. rész: A protestáns pátensről az októberi diplomáig. (A protestáns pátens hatása, gyűlések és tiltakozások, Zsedényi pere és elfogatása, végül a pátens fölfüggesztése. A nemzeti szellem ébredése, a Kazinczy-ünnepély; magyar ruhaviselet, hazafias tüntetések. Az államadósságok bevállása; az Eynatten-féle botrány a katonai szállítások körül; Bruck katastrophája. A «kibővített birodalmi tanács» és a magyarok belépésének kérdése. Forinyák Géza meglövése a pesti tüntetés alkalmával; házmotózások és elfogatások Bécsben; Albrecht főherczeg elbocsátása, Benedek kinevezése kormányzóvá. Széchenyi öngyilkossága, emlékünnepek. A conservatívek előtérbe lépése, az októberi diploma létrejötte; Schmerling államminiszterré lesz; Vay, Apponyi, Szögyény kinevezése; az októberi diploma hatása, a deczemberi primási értekezlet, a megyék magatartása. 1859—1860.)

XIII. rész: A februáriusi pátens, az országgyűlés és az újabb provisorium elrendelése. (A februáriusi pátens keletkezése, hatása; megyei állapotok. Az országbírói értekezlet; a régi törvénykezés visszaállítása. Az országgyűlés összehívásának előzményei, a választások; az országgyűlés, a pártok, fölirot vagy határozat? Teleki László öngyilkossága. A föliroti vita, az első fölirot visszaútastása, a magyar kormányférfiak küzdelme Schmerlinggel; a második fölirot, az országgyűlés fölösztatása. Vay elbocsátása, Forgách kancellár és Pálffy helytartó; katonai dictatura mint a provisorium bevezetése. 1861.)

XIV. rész: Absolutismus változott formában. (Főispáni helytartók, a megyei szervezet látszólagos fönn tartása; sajtóperek és elfogatások, egyes helyeken hatósági erőszak. Gr. Forgách Antal visszalépése, gr. Zichy Hermann kancellár; Schmerling várákózó rendszere. Kísérletezés az erdélyi külön országgyűléssel; erdélyiek belépése és szerepe a Reichsrathban. A lengyel forradalom; nagy szárazság miatti inség és segélyactio. Gr. Apponyi György lemondása az országbírói állásról, emlékirata. A gasteini találkozó, a frankfurti fejedelmi gyűlés; a schleswig-holsteini kérdés fejleményei. Deák Ferencz ünnepeltetése. 1861—1863.)

XV. rész: A kiegyezés felé. (Az Almássy Pál-féle megkísérlett összeesküvés, elfogatások. Miksa főhg. mexikói császársága; a schleswig-holsteini háború s annak befejezése a gasteini egyezményben; Poroszország és Ausztria condomini-

niuma későbbi viszály csirája. Rechberg elbocsátása, gr. Mensdorff külügyminiszter. Deák, Eötvös és a conservatívek röpiratai, Deák husvétii czikke. A nagyszebeni «országgyűlés», az ott alkotott «törvények»; az erdélyi főkormánysház visszahelyezése Kolozsvárra, az unio elismerése. Az uralkodó pesti látogatása, Schmerling váratlan elbocsátása; Belcredi miniszterelnök, Mailáth kancellár, Senyey tárnok és a helytartótanács elnöke. Az osztrák alkotmány fölfüggesztése; Ausztria pénzügyi zavarai. A magyar országgyűlés összehívása, változások a megyékben, képviselőválasztások és az országgyűlés megnyitása. 1864—1865.)

XVI. rész: Az emigráció az olaszországi háború után. (Kossuth erőlködése az olaszországi háború megújítása érdekében; terve a dunai confederatio tárgyában; Klapka visszavonulása; újabb meghasonlások az emigráció kebelében. Berzenczey küldetése Erdélybe s internáltatása; Szemere hazajövele; b. Jósika Miklós halála; Ujházy olaszországi tartózkodása s későbbi viszontagságai Amerikában. 1860—1865.)

XVII. rész: Gazdasági és társadalmi élet a hatvanas évek első felében.

XVIII. rész: Irodalom és művészet a hatvanas évek első felében.

E terv szerint haladva, a negyedik rész megírásával foglalkoztam, mikor 1918 őszén hazánkra és a monarchiára rászakadt a catastropha. Az első kábulás után, mely, azt hiszem, mindenkin erőt vett, ki ama forradulathoz elsősorban hazája, nem a saját sorsára gondolt, elkezdtem tünődni rajta, hogy mitevő legyek könyvemmel? mert az iránt, hogy egész vállalkozásom válságba jutott, nem lehetett kételyem. A bekövetkezett hónapok alatt voltak időpontok, a mikor az ember joggal kétkedhetett benne: lesz-e még ki számára írni magyar történetet? lesz-e még szükségünk a mult tanulságaira s különösen Ausztriával való vesződsünk emlékeinek fölújítására?

Végre én is arra a megállapodásra jutottam, a melynek Szalay László adott kifejezést svájczai számkivetéséből Eötvöshöz intézett levelében: «Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész multja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk? hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához s elkövetett hibáinkat jóvátegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarok úgy sincs mit keresnie a világon.» A mit idézván Eötvös, hozzáteszi: «Ő — t. i. Szalay — a történetben csak nemzetét kereste s ennek multja meghozá szívének a vigasztalást, melyet a jelenben nem találhatott».¹

Nekem is meggyőződésemmé vált, hogy a magyar történetírás még nem fejezte be szerepét, sőt inkább új, minden eddiginél fontosabb föladatok elé van állítva és hogy az a korszak, a melylyel itt foglalkozom, mindenekfölött alkalmas arra, hogy belőle nemzetünknek egy újabb fölemelkedése számára tanulságokat merítsünk. Az, a mit most átélünk,

¹ Akad. emlékebeszéd, «Magyar írók és államférfiak», 234. l.

nem elnémítani, hanem új erőre ihletni van hivatva történetírásunkat ; ha Niebuhr szerint Tacitust a kor fájdalma tanította a történetírássra, úgy nekünk ebből a tanításból valóban bőségesen kijutott!

Midőn történetírásunk újabb földadatairól beszélék, nem mellőzhetem hallgatással azt a nagyszabású tervet, a mely épen annak a kor=szaknak, melynek tanulmányozását én már előbb czélomul tűztem ki, akarja összes forrásait, különösen levéltári anyagát föltárva a közönség elé hozni. Nem akarok kritikát gyakorolni e terv fölött, de azzal szemben vizsgálni tartozom, vajjon művem megírásának jogosultságát nem teszi-e ez kérdésessé, annál inkább, miután illetékes részről oly kommentárokat is olvastunk, melyek szerint a tervezett kiadványok reformot és új irányt jelentenének történetírásunkban ; a régi, hiányos és egyoldalú földolgozó módszer helyett, melyben személyi szempontok érvényesültek, egész, nagy kérdések, korszakos problémák conglomeratumának felölelését.

A mennyiben ez a részletekre szorítkozó munka helyett az összefoglaló földolgozás szükségességének hangoztatását jelenti, ezzel teljesen egyetértek. De miután ez a reform egyelőre főleg a forrásmunkák és adattárak kizárólagos fölkarolásában s a földolgozó történeti irodalom bizonyos háttérbe szorításában jelentkezik, meg kell jegyezmem, hogy a nagy, művelt olvasóközönségre nézve, melynek ma nagyobb szüksége van, mint valaha volt, történelmi olvasmányra, forrásmunkák, adattárak, diplomatáriumok nem pótolhatják a történelmi olvasmányt, s hogy úgy a nagy igazságok kiderítésére szolgáló kutatómunka, mint az egyes korszakokat élethíven föltáró történetírás mindig személyi, helyesebben egyéni munka volt és az lesz jövőre is.

Míg a beállott fordulat munkámat haladásában hátravetette — hiszen például 1918 októberétől 1920 májusáig lehetetlen volt bécsi kutatásaim fonalát újra fölvennem — a mű folytatásánál nem lehetett bizonyos új nézőpontok elől elzárkóznom. A csapás, mely alatt most nyög nemzetünk, némileg megváltoztatja történeti szemmértékünket a mult eseményeivel szemben s talán enyhíti is ítéletünket régebben elszenvedett, a mostaninál mindenesetre csekélyebb igazságtalanságok fölött.

Az osztrák centralismus történetíróinak szerezsenmosásai iránt is most már érzékenyebbek vagyunk ; az események napirendre tértek fölöttük. Jellemző, hogy egy újabb, nagy osztrák közjogi és történelmi mű, Redlich (Josef) műve az osztrák állam- és jog problémájáról, már elismeri, hogy a dualismus, mint az Ausztria és Magyarország közötti állami viszony kifejezője, sokkal régibb az 1867=iki kiegyezésnél, mindig megvolt a népek politikai viszonyaiban és érzelmeiben ; s ugyanő teljesen elítéli a Schwarzenberg és Bach magyarországi rendszerének hiába=

valóságát, sőt káros voltát.¹ E tekintetben már érezni kezdjük a Lamar-tine mondásának igazságát: «Toute la vengeance de la vérité c'est d'attendre.»

Látszólag nehezebb problema elé van ma a történetíró állítva, midőn az 1867=iki kiegyezés alapjairól, illetőleg arról a küzdelemről kell ítéletet mondania, mely végül e kiegyezés létrejöttét eredményezte. Az én fölfogásomat azonban a közbejött nagy események erre a kérdésre nézve sem voltak képesek lényegében megváltoztatni.

Tanulmányaim folyamában mindinkább megerősödött és nőtt csodálatom történelmünk ama nagy alakja iránt, a ki nemzetünket az absolutismus korának sanyarúságaiból az alkotmányos, nemzeti élet terére kivezette. Az ő irányának helyessége volt kiindulópontom a tárgyalta események történelmi megítélésénél is. Ha az osztrák=magyar monarchia fölbomlásának pillanatában a szándékos szemfényvesztés vagy a fölületes szemlélet a Deák művét lerombolva látván célját is elhibázottnak s conceptióját megczáfoltnak hirdethette: az események további folyama csakhamar megtaníthatott arra, hogy e mű romjaiból számunkra nem sarjadzott ki nagyobb állami függetlenség és dúsabb nemzeti élet. Sőt megtanultuk, vagy meg fogjuk tanulni azt is, hogy nem a Deák alkotása viselte magában a most bekövetkezett fölbomlás csiráit, hanem a két érdekelt államfél mindketteje részéről az ő alap-gondolata ellenére elkövetett hibák sorozata² rontott meg bennünket, s egy oly világáramlat — a nemzeti elkülönülés és csoportosulás irányzata — melyet a háborúban győztessé lett hatalmi érdekek segítségével szemben mi föltartóztatni nem lehattunk eléggé erősek. Az a nemzeti, gazdasági és kulturai kifejlődés és megerősödés, a melyet az 1867=iki kiegyezés alapján békében átélt közel félszázadnak köszönhattunk, még a több mint négy éves szerencsétlen háború, az azt követő forradalmi convulsiók és a ránk erőszakolt békeszerződés pusztításai után is nagyobb erőtartalmakat nyújt egy jövő megújulás számára, mint a mekkorát akár az Ausztriába való beolvasás elfogadása, akár az nyújtott volna nekünk, ha — az emigráció politikájának egyedül elképzelhető gyakorlati végeredményeképen — magunkat egy keleti dunai confœderatio karjaiba vetettük volna.

* * *

Hátra van még, hogy a művem tárgyául szolgáló kor irodalma fölött tartsak lehetőleg rövid szemlét, egyrészt bevezetőleg mondott állítá-

¹ *Joseph Redlich*: Das österreichische Staats- und Rechtsproblem, 1920, I. köt. 1. feje. és 414 s. köv. l.

² Erre nézve tanulságos fejtegetéseket tartalmaz *Szekfü Gyula* legújabb könyve (Három nemzedék) 245 s. köv. l.

somnak, hogy e kor története még megírva nincs, igazolásául, másrészt irodalmi forrásaim megismertetése céljából. Meg kell azonban jegyezni, hogy itt egyelőre a politikai történet forrásaira szorítkozom s ezek közül is főleg a jelen kötet kidolgozásánál használtakkal foglalkozom; fönntartom azonban magamnak annak a lehetőségét, hogy az idevágó irodalom egyéb részeire a többi kötetekhez fűzendő bevezetésben térjek vissza.

Hazai irodalmunkban főleg *Beksics Gusztáv* próbálkozott meg e korszak némileg pragmatikus történetének megírásával a millennium alkalmával Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent Magyar Történelem befejező kötetében «Ferencz József kora» cím alatt közzétett munkájában. Beksics, a ki egy negyedszázad előtt írta meg e művét, a mikor még csak alig több, mint harmincz év választott el a kiegyezéstől s a kinek Ferencz József uralkodásának történetét egész a millenniumig kellett megírnia, maga bevallotta, hogy mint e korszak történetírója akkor szükségkép még a publicistika eszközeivel dolgozott. Munkájának az absolutismusra vonatkozó része sincs kutatásra és kiadatlan forrásokra alapítva s tagadhatatlan érdemei mellett is már terjedelménél fogva sem adhatta teljes és kimerítő képét e korszaknak.

Beksicset tulajdonképen egy előbbi, igen jeles műve avatta föl e kor történetírójává, melyben br. Kemény Zsigmond alakja köré csoportosítva tárgyalta a magyarországi politikai fejleményeket a forradalomtól egész a kiegyezésig;¹ valamint a dualismus történelmére vonatkozó, szintén előbbi tanulmánya.²

Höke Lajos a Szabó Ferencz közreműködésével³ majdnem az egész XIX. század magyar történelmét összefoglaló művet akart nyújtani; munkája némely becses kútfőt közöl, de a történelmi tárgyalás benne hézagos és nem mindig megbízható. *Ürmösy Lajos*⁴ csak az absolutismus korára és csak Erdélyre szorítkozott; mint ilyen forrásmű könyve használható, sőt útbaigazodás szempontjából majdnem nélkülözhetetlen. *Marczali* a «Legújabb kor történelmében» rövid, átnézetes rajzát adja ez időszaknak is; hasonlóképen *E. Nagy Olivér* «A dynastikus politika hullámszámai»-ban.

A korszak osztrák történetírói között időrendben első *Rogge* (Walter), a ki még a hetvenes években megjelent kétkötetes munkájában⁵ Ausztria történelmét adja Világostól a legújabb korig, tüzetesen foglalkozva a magyarországi viszonyokkal is. Rogge előnye e tekintetben, hogy Magyarhonban is élt és működött, az itteni állapotokat látta s iro-

¹ Kemény Zsigmond, A forradalom és a kiegyezés, II. kiad. 1883.

² A dualismus története, közjogi értelme.

³ Magyarország újabkori történelme, 1815—1892.

⁴ Tizenhét év Erdély történetéből.

⁵ Österreich von Világos bis zur Gegenwart, 1872—1873.

dalmunkat is használhatta. Az osztrák abszolút uralom vezetői egyéniségeiről alig mondhat valaki az övénél megsemmisítőbb ítéletet; de a magyarokkal szemben ő sem elfogulatlan, a katholicismussal szemben gyakran epés és általán mint vérbeli, szenvedélyes publicista, nem törekszik történetírói tárgyilagosságra.

Friedjung (Heinrich) nagy műve, melyet Ausztria történetének az 1848-tól 1860-ig terjedő időszakára szánt,¹ befejezetlen maradt, mert a szerzőt élete utolsó idejében túlságosan elfoglalta a meglehetősen meddő publicistikai harc; pedig saját közléséből tudom, hogy sajtó alá nem került harmadik kötetében nagy figyelmet szándékozott fordítani a magyar viszonyokra. *Friedjung* kiváló történetírói kvalitásai e művében is érvényesülnek; földolgozott anyaga elsőrendű, de ítélete nem mindenütt helytálló. A Schwarzenberg parancsoló egyénisége mód fölött lebilincseli, ép úgy a Bach állítólagos szervezői lángesze; hogy ez utóbbinak még leplezhetetlen politikai jellemtelenségét is oly enyhén ítéli meg *Friedjung*, az valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a Bach családjának előzékenységéből jutott birtokába a volt miniszter hátrahagyott iratainak, melyeket, mint még kiaknázatlan kútfőt, bőségesen fölhasznált.

Charmatz (Richard) Ausztria belső történetét szintén az 1848-iki fordulattól kezdve tárgyalja.² Könyve rövidre fogott compendium, tömör és prægans előadással és majdnem mindenütt dicséretes tárgyilagossággal. *Fournier* (August) az osztrák-magyar monarchia újjáépülését Ferencz József alatt írja le felületesebben és némi magyarellenességgel. *Redlich* (Josef) már említett legújabb keletű, még befejezetlen műve, majdnem kizárólag a birodalmi alkotmány változásainak levén szentelve, inkább közjogtörténelmi jellegű, s mint ilyen az olmtüzi alkotmány visszavonásától az októberi diploma előzményéig terjedő időszakot alig érinti.

Kiváló helyet foglal el e korszak történeti bírálói sorában az azóta más utakra tért francia *Eisenmann* (Louis) az osztrák-magyar kiegyezésről írt, alapvetőnek mondható műve történelmi részében, mely egészen a forradalomig visszamegy s a pártok fölött álló bíró tiszta és biztos ítéletével tárgyalja rövid, de jellemző összefoglalásban az osztrák politika összes tévelygéseit 1849-től 1867-ig.

Ezzel a korszak pragmatikus történelmével foglalkozó irodalmat körülbelül kimerítettem; át kell térnem arra a majdnem beláthatatlanul gazdag anyagra, melyet a monographikus művek, emlékiratok, naplók, életrajzok, essayk és röpiratok inkább a kor egyes alakjai, tényei, mozgató kérdései megismerése számára nyújtanak.

¹ Österreich von 1848 bis 1860—1908.

² Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. 1911.

E téren talán a ránk nézve legérdekesebb munkát *Kónyi Manó* végezte, a ki a Deák Ferencz beszédeihez írt kommentárjaiban s azokhoz csatolt adataiban ¹ úgyszólván az egész korszak számára nyújt egyenesen nélkülözhetetlen adalékokat. A mi emlékirat=szerzőink között első helyen áll *id. Szögyény Marich László*, kinek fiai által párját ritkító kiadásban, három vaskos kötetben közzétett emlékiratai már a szerző politikai szerepénél s beavatottságánál fogva is egészen kivételes érdekel s jelentőséggel bírnak s az előadás igénytelen egyszerűsége ellenére, kivált az 1861=iki eseményeknek a döntő körökben való lefolyását szinte drámai erővel tüntetik elénk. Nékülözhetetlen forrásmű különösen az emigráció történetére nézve *Pulszky Ferencz*nek egy hosszú, érdekes és tartalmas életet s korának rajzát is felölelő önéletrajza, míg a *Kossuth* iratai az emigrációból az ő számkivetésének épen legelső, legdicsősege sebb éveire nézve kevés adatot tartalmaznak s inkább csak az olasz=országi háborútól kezdve adnak teljesebb képet az emigráció működéséről. *Báró Vay Miklósnak* Lévytól kiadott visszaemlékezései szintén éles világot vetnek az absolut rendszer némely esztelen túlkapására. *Wirkner Lajos* német emlékiratai visszanyúlnak a forradalom előtti időre is. *Kecskeméthy Aurél* naplója végigvezet majdnem az egész korszakon, gúnyolva ugyan a rendszert is, melyet a szerző szolgált, de megértés és hit nélkül állva szemben a magyarság törekvésével. *Bűsbach Péter* csevegő modorban beszéli el életét, azt a viharos emberöltőt, híven szólaltatva meg az egykorúak érzelmeit, de a történeti előadás pontossága és szabatosága nélkül.

Az osztrák írók közül *Helferth* csak a forradalom, a trónváltozás és az alkotmány=octroi eseményeit mondja el, teljesen a reactio szellemében, de gazdag anyag fölött rendelkezve. *Metternich, Hübner, Kübeck* és *Pillersdorf* naplói s emlékiratai s *Wessenberg* levelezése csak itt=ott tartalmaznak, de becses vonatkozásokat a magyar viszonyokra.

A korszak egyes politikai mozzanatai is számos földolgozót találtak. *Horváth János* az absolutismust előidéző forradalmi szakadás történetét írta meg; *Szilágyi Sándor* a rémuralom első idejéről adott érdekes rajzokat; *Wertheimer* számos tanulmányában különösen a conservativek törekvéseit világította meg, addig kiadatlan levelek segítségével; *Hentaller* a Mack=féle összeesküvés gyászos történetéről írt értékes adattárral összekapcsolt regényes rajzot; *Schlitter* (Hans) a szent korona megtalálásának valódi történetét közölte addig ismeretlen hivataltal adatok alapján.

Az emigránsok életének magának egész memoirirodalma van; elég a *Szemere, Klapka, Mészáros Lázár, Rónay Jácint, Teleki Sándor,*

¹ Az innen kezdve megnevezett forrásművek pontos czímeit munkám jegyzeteiben találja meg — a hivatkozás helyein — az olvasó.

Kmety, Egressy, Veress Sándor, Imrefy, Korn, Scher=Thoss, Alter, Ká= szonyi, Beck Vilma, Degré, gr. Lázár Kálmán, Pap János, Dancs Lajos, László Károly és Kertbeny neveire utalnom. Az elítéltek börtöni szenvedéseiről *Barsy József, Deák Farkas, Mezőssy László, Vasváry Ferencz és P. Szathmáry Károly* művei adnak krónikát.

A hatvanas évek, az októberi diplomát követő időkről főleg *Ludasi Mór* és *Török János* névtelen munkái s *Horváth János* műve nyújtanak tájékoztatást. Ezekhez azonban hozzá kell vennünk úgy az ötvenes, mint a hatvanas évek rendkívül gazdag röpiratirodalmát, melylyel — mint a kor nevezetes politikai életnyilvánulásaival — munkámban behatóan foglalkozom és a kor szereplő egyéneire vonatkozó élet- és jellemrajzi műveket, melyek közül talán elég itt a *Falk, Wertheimer, Ferenczy Zoltán* s *Márki Sándor* munkáira hivatkoznom.

Ez a felsorolás természetesen nem teljes, de fogalmat ad mégis a korszak történetirodalmi forrásainak nagy bőségéről.

Végül le kell rónom köszönetemet azok iránt, kik munkámban buzgó segítségökkel támogattak. Talán szabad első helyen kegyeletesen bold. atyámról, Berzeviczy Tivadarról emlékezmem meg, ki maga is átszenvedvén amaz időket, naplójegyzeteiben, gondosan gyűjtött levelekben, nyomtatványokban és iratokban úgyszólván az első vezérfonalat adta kezembe a korszak megismerésére s szinte sugalmazója lett elhatározásomnak.

Hálával tartozom gróf Burián István volt külügyminiszternek, kiknek előterjesztésére kaptam meg a már említett királyi engedélyt az Udvari Levéltár fönntartott részében való kutatásra; Szemrecsányi Lajos egri érseknek, ki Vukovics Sebőnek Horváth Mihályhoz intézett s az egri Lyceum könyvtárában őrzött nagyérdékű, kiadatlan leveleit s br. Jósika Samunak, ki br. Jósika Miklósnak a család birtokában levő levelezését bocsátotta rendelkezésemre. Köszönetemet kell kifejeznem Károlyi Árpád és Schlitter Hans volt s br. Mitis jelenlegi udvari levéltári igazgatóknak, Szekfű Gyula ugyanottani levéltári tisztviselőnek, Kretsmayr tanár és Stritzko dr., valamint Wertheimer Edének, kik az Udvari és Állami, valamint az osztrák belügyminiszteri levéltár fölhasználásában voltak segítségemre; Csánky Dezsőnek, Fejérpataky Lászlónak, Melich Jánosnak és Szily Kálmánnak, kik a magyar Országos Levéltár, továbbá a nemzeti múzeumi és akadémiai kézirat- és könyvtárban folytatott búvárlataimban támogattak. Végül köszönetet mondok Ujházy Árpád sárosmegyei földbirtokosnak, ki által nagyatyja, néh. Ujházy László kiadatlan leveleihez s Pásztor Árpád írónak, ki által több, a Mack=féle összeesküvésre vonatkozó becses okmányhoz jutottam hozzá.

Midőn e beszámoló kíséretében közreadom művem első kötetét, kétszeres elfogódást érzek; nemcsak azért, a ki hosszú, fáradságos mun=

kája gyümölcsét a nyilvánosság ítélőszéke elé terjeszti, hanem azt is, a ki ezzel oly ígéretet tesz, melynek beválthatása nem csak tőle függ.

Érzem, hogy későn fogtam hozzá a nagy földadathoz s a közbejött már említett mostoha körülmények még újjal tetézték a késedelmet. Rám esteledett és nem tudom, elérhetem-e utam végső célját, mielőtt az éj leszáll?

De ha a Gondviselés életemnek és munkaerőmnek nem is kedvezne oly mértékben, hogy földadatomat a maga egészében teljesíthessem, azt hiszem, művem esetleg befejezetlenül is némi hézagot fog pótolni s a már gyűjtött s ezentúl gyűjtendő gazdag anyag talán irodalmilag is felhasználható lesz.

Egyelőre már ezzel az első kötetemmel is vallomást akartam tenni arról, a tárgyalt korszak tanulmányozása által csak megerősödött meggyőződésemről, hogy nekünk nem csak multunk, hanem jövőnk is van s hogy nemzetünkre nézve nem léteznek a bukásnak oly mélységei, melyekből a fölemelkedés verőfényes magasságaira nem nyílnék kilátás. Csak meg kell találnunk ismét, úgy mint az absolutismussal szemben megtaláltuk a csüggedés és elbizakodás közötti középutat. Dolgoznunk kell és nem szabad hitünket elveszítenünk!

«De profundis» hangozzék föl a «sursum corda!»

Budapest, 1921 június havában.

B. A.

I. RÉSZ.

ELŐZMÉNYEK.

I.

(Magyarországnak alkotmányától való megfosztását s az absolutismus behozatalát az Ausztriától és az uralkodóháztól való elszakadás megkísérlése sem indokolja ; Magyarország ezt az elszakadást nem kívánta, arra nem törekedett. Az 1848=iki közjogi törvények létrejöttének története ; azok nem voltak forradalom szüleményei, sem forradalmi jellegűek. A szakadás bekövetkezésének okai ; az udvar és az osztrák kormány kétszínűsége ; a hevenyészett törvények hiányai ; a közönségek kezelésének tisztázatlan kérdése szükségkép conflictusra vezetett. Magyarországot rászorították a forradalmi lejtőre. Hibák és túlkapások minc két részen. Az augusztusi államirat a közjogi törvények visszavonásával volt egyértelmű ; a szeptember 22=iki királyi manifestum ezt magáévá teszi. Lamberg meggyilkolása elveti a forradalom kockáját. Az október 3=iki manifestum hadüzenet Magyarországnak. A szakadásért való felelősség kérdése e ponton vizsgálándó, nem a függetlenségi nyilatkozat tényénél. Az udvar és Ausztria már októberben visszavonhatatlanul el voltak határozva a forradalom ürügye alatt Magyarország alkotmányát megsemmisíteni ; ennek bizonyítása ; sem az 1848=iki törvények, sem a nemzet akarata nem lettek volna akadályai a békés megegyezésnek. Ausztria akarta az absolutismust, nem Magyarország szolgáltatott rá okot. 1848.)

A Magyarországra a szabadságharcz leveretése után majdnem 18 éven át ránehezedett absolut uralom korszakának történeti megítélésénél mindenekelőtt az a kérdés tisztázandó, vajjon jogosult volt-e a hatalom gyakorlóinak az a fölfogása, mely szerint Magyarország Ausztriától és az uralkodóháztól való elszakadásának megkísérlése által elvesztette jogát alkotmányának fenntartására s rászolgált arra, hogy a királyok egész sorának esküjével szentesített törvényei egyszerűen félretétetvén, uralkodói nyíltparancsokkal és rendeletekkel kormányoztassék, s részekre tagolva, az uralkodó ausztriai örökös tartományai közé sorolva, azokkal teljesen közös, a nemzettől idegen kormányzat alá helyeztessék?

Vagyis az absolutismus korának igazságos történelmi megítélése az egyfelől Magyarország, másfelől az uralkodóház és Ausztria között 1848-ban beállott és 1849-ben betetőzött szakadás okainak és felelősségének tárgyilagos megvilágítását föltételezi, ez pedig csak az 1848=iki közjogi törvények létrejöttét kísérő és követő események vizsgálata útján érhető el.

Hazánk politikai önállóságának és parlamentáris közjogi szervezeteinek az 1848=iki törvényekben foglalt biztosítékait kétségkívül már ke-

letkezések idejében másképp ítélték meg az udvar s az ahhoz közelálló osztrák és conservatív irányú magyar államférfiak, és másképp a nemzetet vezető politikusok s az azok befolyása alatt állott nagy magyar közvélemény.

Metternich herceg, ki pedig kormányzatának vége felé némileg engedett autokratizmusából, 1844-ben azt mondta Magyarországról, hogy a forradalom pokol=tornáczában áll,¹ s úgy vélte, hogy a jelszavakkal könnyen megvesztegethető, benyomások uralma alatt álló magyar természet az elméleti vitatkozásokban és pártharcokban hamar ki fog merülni, csak kormányozzák erős kézzel és gondoskodjanak czéltudatosan anyagi érdekei kielégítéséről.² Lajos főhercegnek, az uralkodó császár és király, Ferdinánd nagybátyjának, ki 1848-ig az államtanács elnöke volt s Metternich=hel együtt formailag visszavonult az ügyek vezetésétől, de tovább is nagy befolyást gyakorolt arra, úgyszintén Kübeck bárónak, az 1848 előtti kamaraelnöknek, ki Metternich bukása után csak rövid ideig maradt pénzügyminiszter, conservatív és absolutikus nézetei közismertek. Ellenben az uralkodóház körében nemcsak János főherceg, hanem Zsófia főhercegnő is, Ferencz József királyunk anyja, kinek szelleme kevésbé utóbb az udvari befolyás egyik legerősebb tényezőjévé lett, az 1848-iki fordulat előtt a reformirány barátjaként volt ismeretes.³ Az udvarnál már akkor nagy befolyású Windischgrätz Alfréd herceg gondolkozását későbbi szerepe eléggé megvilágítja.

Az 1848-iki reformok későbbi sorsa szempontjából nem csekély fontossággal bír azoknak a magyar államférfiaknak a fölfogása, kiket a beállott fordulat többnyire hivatalokban talált s kiknek nézete akkor kétségkívül befolyással bírt az udvarra. Ezek az utolsó magyar rendi országgyűlésen föülkerekedett szabadelvű és demokratikus irányzat követelményeivel egyáltalán nem értettek egyet; azokban nemcsak a belpolitikai téren radikális fölforgatást, hanem a Magyarországot Ausztriához csatoló, a Pragmatica Sanctióban biztosított közjogi kapcsolat veszedelmes meglazítását vagy éppen fölbontását látták. Közöttök a szabad-

¹ *Max, Freih. v. Kübeck*: Tagebücher des C. F. Freih. Kübeck v. Kübau, II. köt. 245. I. *Anonym* (Franz Graf v. Hartig, volt miniszter) *Genesis der Revolution in Oesterreich* im J. 1848. 72. s köv. lapokon úgy tünteti föl a negyvenes évek reformtörekvéseit Magyarországon, mint a melyek következetesen a királyi jogok csonkítására irányultak.

² Ugyanott 251—252. l.

³ Lásd *Wessenberg* följegyzését *Friedjung* «Österreich von 1848 bis 1860.» cz. műve I. köt. 492. lapján és *Graf Vitzthum v. Eckstädt*: Berlin u. Wien in d. Jahren 1845—1852, 74. l. *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, VIII. köt. 11. s köv. l. Erre látszik utalni *Franz Schuselka* is «Das provisorische Oesterreich (1850)» cz. röpirata 6. lapján. *Louis Eisenmann*: Le Compromis Austro-Hongrois de 1867. 76—77. l.

elvűbb gondolkozásúak is belpolitikai és közgazdasági reformokkal vélték Magyarországot boldogulását és jövő fejlődését a régi alkotmányos alapokon biztosíthatni s az ezen túlmenő törekvéseket a heves ellenzéki agitáció által megtevesztett, nem a valódi nemzeti közvélemény kifejezésének tekintették. Gróf Apponyi György, a még fiatalkorú magyarországi kancellár főispáni helytartók kinevezésével igyekezett az ellenzéki mozgalmat a megyékben megfékezni; a talán valamennyi conservatív magyar politikus között legtehetségesebb és legtekintélyesebb b. Jósika Samu erdélyi kancellár pedig annyira ment a közjogi reformok ellenzésében, hogy még Erdélynek Magyarországgal való unióját is a legélesebben visszautasította s abba soha belenyugodni nem akart.¹ Ő egyébiránt hű csodálója volt Metternich hercegnek még bukása után is² és nagy tisztelője Windischgrätz hercegnek.

Viszont elismerendő, hogy a conservatív irány hívei közül a legtöbben, különösen Apponyi kancellár és Szögyény alkancellár a nemzetnek az országgyűlésen törvényesen megnyilatkozott kívánságaival szemben csak mérsékelt ellenkezést tanúsítottak s utóbb a bevégzett tények előtt meghajolva, loyálisan félreállottak;³ a mint hogy az sem tagadható, hogy a fordulat mélyreható volta még oly férfiakban is aggodalmat keltett, a kik a 48-iki törvények alapján létrejött magyar kormány működésében résztvettek. Deák és Eötvös aggályait Szögyény jegyezte föl, az államtitkári állásra kiszemelt Trefortnak is bírjuk hasonló vallomását.⁴ Széchenyi, ki már 1841 óta forradalmat jósolt, s 1848 márcziusának elején királyi biztosként akart közvetíteni király és nemzet között, ugyanakkor egy memorandumot mondott tollba Kovács Lajosnak, melyben csodálatosan megjövendölte a bekövetkezetteket: «Ha a forradalom — úgymond — megrendíti a trónt és egy időre megtöri a hatalmat, mi pedig a szorult helyzetet fölhasználva, a megtorlás ösvényére térünk, azaz a követelők sorába lépünk, — a dynastia szorult helyzetében meg fog adni mindent, mit sem megtagadni, sem mérsékelni nem képes. De míg magunkat is kitesszük egy eléggé meg nem fontolt és a helyes mértéket túlhaladó átalakulás veszélyeinek, a dynastia is a szorultságában adott engedményeket kicsikartnak fogja tekinteni.

¹ *Id. Szögyény=Marich László országbíró Emlékiratai*, I. köt. 72—73. l. A conservatívek általános magatartására nézve l. *Ludwig v. Wirkner: Meine Erlebnisse* 1—10. l.

² Lásd a b. Jósika=nemzettség családi levéltárában levő följegyzéseit b. J. munak a márcz. 13-iki és 14-iki bécsi eseményekről. (Közölte *Wertheimer* 1918 írcz. a N. Fr. Presse tárczájában.)

³ Ezt szépen fejezte ki gr. *Szécsen Antal* márcz. 18-iki főrendiházi beszédjében. (*Marczali H. A legújabb kor története*, Bpest, 1892. 614—615. l.)

⁴ Lásd *Szögyény id. m. I. 64. l. Trefort* kézirati naplójegyzeteiben a 48-iki engedményekről ezt mondja: «Leider hat man uns zu grosse Concessionen und nicht de bonne foi gemacht.»

Erejének helyreálltával feltámadnak benne a recuperationalis vágyak és meglesznek az új válságos összeütközések, melyekre az alkalom hiányozni nem fog.»¹ De legmegdöbbentőbben hangzik Deáknak egy márczius 28-iki bizalmas magánlevelében foglalt e nyilatkozata: «Hazánk talán nagyobb veszedelemben soha nem volt. Oroszok nyomnak el bennünket vagy ismét az ausztriai hatalom, vagy talán a legborzasztóbb anarchia, ezt csak Isten tudja! minden pillanatunk bizonytalan.»²

Ily körülmények között nem csodálható, hogy már az 1848-iki reformok létrejötte a döntő körökben oly küzdelmet idézett föl, mely mintegy előrevetette a későbbi események árnyékát. Ennek a küzdelemnek első mozzanatai, a követelményeket csak részben teljesítő első királyi üzenet s egy, állítólag a beteg Apponyival egyetértve, Wirkner és Zsedényi magyar udvari tanácsosok részéről tett kísérlet volt a pozsonyi országgyűlés váratlan fölосzlatására.³ E kísérletet is a márczius 13-iki bécsi forradalmi mozgalom hiúsította meg, melylyel szemben úgyszólván az utolsó órában s Windischgrätz tanácsa ellenére a kormány engedékenységre határozta el magát,⁴ a minek szinte természetes következménye lőn a magyar reformtörekvés fölbátorodása s végre sikere. Szögyény László alkanczellár, ki az összes tárgyalásokban részt vett, emlékirataiban elbeszéli a kormánytanács körében lefolyt harczot s végül e szavakkal jellemzi annak kimenetelét: «Eleintén mindig meg volt a szándék a túlságosoknak látszó kívánságok megtagadására, de erély és szilárd kitartás hiányában azután megadták mindazt, a mit a megfélemlítés, fenyegetődzés vagy az erőszak kicsikart.»⁵ És magyar államférfiú, b. Jósika Sámuel volt az, ki, mikor már a kormány az engedmények útjára lépett, a végből, hogy a forradalmi mozgalmakkal szemben «az uralkodóházhoz hű elemek idejekorán és kellőleg fölhasznál-tassanak», b. Jelačićot, kit személyesen nem ismert, b. Kulmer ajánlatára a horvát báni méltóságra javaslatba hozta s kinevezését keresztül is vitte,⁶ a mit az absolutismus korának osztrák történetírója, Walter Rogge úgy magyaráz, hogy a reactio már hetekkel az áprilisi magyar törvények létrejötte előtt megragadta a kellő rendszabályokat azok erőszakos hatályon kívül helyezésére.⁷

A márcziusi fordulat után a magyar ügyek fejlődésébe egy új té-

¹ Kovács Lajos: Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve, II. 48. l. *Angyal D.* Beiträge zur Gesch. d. Jahres 1848. Österreich, 1917 Novb.

² Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei, II. kiad. II. köt. 206. l.

³ Lásd Wirkner id. m. 211. s köv. l. A felosztatással való fenyegetés már márcz. 9-én elhatározott. (Lásd Hanns Schlitter: Aus Österreichs Vormärz. 1920, III. 69. l.)

⁴ Alexander Graf Hübner: Ein Jahr meines Lebens (1848–49). 297. l.

⁵ Id. m. I. 59. l.

⁶ U. ott 65. l.

⁷ «Österreich von Világos bis zur Gegenwart.» I. köt. 11. l.

nyező kezdett befolyást gyakorolni, t. i. az az osztrák kormány, a mely Metternichet bukása után fölváltotta. A helyzetből folyt, hogy ebbe a kormányba nagyjából olyan férfiak hivatottak meg, a kik addig Ausztriában a szabadelvű irányt képviselték; azonban a főbaj az volt, hogy a márcziustól egész novemberig folyton tartó sűrű miniszter-változások miatt s igazi vezető szellem hiányában a többnyire fáradt aggastyánokból álló osztrák kormánynak ez egész idő alatt semmi határozott jellege és iránya nem lehetett: az udvarnak mindig túlságosan, a közvéleménynek, a népnek sohasem eléggé szabadelvű s demokrata volt és így sem ott, sem itt horgonyt nem tudva vetni, a kormány hajója iránytalanul hanyatott az események hullámain. Jellemző, hogy ezeknek a kormányoknak tulajdonképeni, ilyenül kinevezett miniszterelnököik sem volt¹ s rendesen két tagjoktól kapták nevüket, így: Kollowrat—Pillersdorf vagy Pillersdorf—Ficquelmont, később Wessenberg—Doblhoff—minisztérium; a kellő egyetértés is hiányzott kebelökben, szóval: «Ausztriának ez időben volt minisztériuma, de nem volt kormánya.»² Hozzájárult ezekhez a körülményekhez az is, hogy az udvarnak a bécsi zendülések miatt előbb Innsbruckba, majd Olmützbe menekülése a minisztereknek az uralkodóval s egymással való állandó érintkezését is lehetetlenné tette.

Ily állapotok különösen alkalmasak voltak a felelősség nélküli befolyásoknak utat nyitni s a kormánynyal való minden tárgyalást és megállapodást ürátlan fordulatok és hátmögötti sakkhúzások esetlegességeinek tenni ki.

Az új osztrák miniszterek, úgy látszik, az április 11-én szentesített magyar törvények létrejöttével szemben épen nem tanusítottak barátságatlan magatartást. Szögyény emlékiratai szerint Pillersdorf belügyminiszter a magyar országgyűlés kívánatait «elég mérsékeltek»-nek találta s csak azt kívánta, bárha az osztrák képviselők többet ne követelnének. Igaz, hogy ezt — mint látni fogjuk — sajátságos elmei fönn tartással kötötte össze. Utóbb, hátrahagyott irataiban — bár inkább az Ausztriára nézve tett engedményekre való vonatkozással — azt mondja, hogy a márcziusi kormány, «nehogy az uralkodó szavának szentségébe vetett hitet megingassa, kénytelen volt fenntartani a Felség szentesítését elnyert ígéreteket és engedményeket», azonban el kellett ítélnie azokat az eszközöket, melyekkel azokat kicsikarták és el kellett hárítania azok megismételt használatának minden kísérletét s becsületesen kellett igyekeznie végrehajtani azt, a mi megengedhető és kivihető, ellenben nyil-

¹ *Handschriftlicher Nachlass des Freiherrn v. Pillersdorf, 1863. 203. l. Genesis der österr. Revolution. 177. l.*

² *Anton Springer: Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden, 1865, II. köt. 218. l. L. Graf Ficquelmont: Aufklärungen über die Zeit vom 20. März bis zum 4. Mai 1848. 98. l.*

tan visszautasítani azt, a mi jogosulatlan. Ugyanott Pillersdorf constatálhatni véli, hogy Magyarországot tulajdonképen mindig csak «Personal-Unio» csatolta Ausztriához, habár az önállóságnak azt a mértékét, melyet a 48-iki törvények szabtak meg, «túlkapás»-nak minősíti.»¹

A közvélemény a márczius-áprilisi magyarországi engedmények utóbbi visszavonását főképp Windischgrätz herczeg befolyásának tulajdonította; e föltevessel szemben a forradalom absolutistikus szellemű történetírója, Helfert, a herczegnek két nyilatkozatát szó szerint idézi fölfogása jellemzésére. Az egyiket az 1846-iki galicziai fölkelés alkalmával tette, mondván, hogy «egy kormány nem járhat el másképp, mint egy becsületes ember». A másik magukra a márcziusi engedményekre vonatkozik s így szól: «A császár a népeinek tett ígéreteit meg fogja tartani.»² Windischgrätznek rideg, de kétségtől egyenes jelleme nem teszi valószínűvé, hogy a fejedelmi szóval való játszást tanácsolta volna; de hogy az általa bizonyára sohasem helyeselt engedményeknek magasabb államérdekből való megtagadását lehetségesnek és megengedhetőnek tartotta, azt nyilatkozatai s későbbi szerepe kétségtelenné teszik.

A magyar közvélemény sem az 1848-iki kormány, sem az azon évi törvények létrejöttében sohasem látott, nem is láthatott forradalmi cselekményt,³ még kevésbé az uralkodóház vagy Ausztria, vagy a nemzeti ségek ellen irányuló újítást. Azokban a törvényekben — mint a későbbi fejlemények megmutatták — semmi sincs, a mi a Pragmatica Sanctióval vagy helyesebben az 1723-iki I—II. törvénycikkkel ellenkeznék s a mi — Magyarország önállóságának mértékére nézve — az 1790-iki törvények rendelkezéséből ne folynék;⁴ még kevésbé foglalnak azok

¹ Handschriftl. Nachlass. 27., 87. és 95. l.

² G. v. S=ál név alatt (a II. kötetben már meg van nevezve Helfert) «Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener October=Aufstandes 1848», I. köt. 70—71. l.

³ *Friedjung* egy polemikus cikkében (Österr. Rundschau 1918. 2. füzet 73. s köv. l.) Angyal Dáviddal szemben István főherczeg ama tényét, melylyel Batthyányt miniszterelnökké kinevezte, azért minősíti forradalminak, mert azt a bécsi «Staatsconferenz» magas tekintélye jogosnak el nem ismerte. Hogy osztrák szempontból a Staatsconferenzt a márcziusi fordulat után is lehet-e az alkotmányosság palladiumának tekinteni? a fölött vitatkozni nem akarunk; de hogy 1848 előtt sem létezett oly magyar törvény, mely a bécsi Staatsconferenzt tette volna illetékesé a nádori hatáskör megszabására, az egészen bizonyos. Ép oly kevésbé helytálló az az érvelés (u. ott), mely szerint Batthyány megengedhetetlen módon eszközölte ki a gyöngelméjű uralkodótól a Jelačićot el tőlő manifestumot; ezt legkevésbé állíthatja az, a ki — mint Fr. teszi — megengedhetőnek ítéli azt, mikor az udvar ugyanazon királytól e manifestumot visszavonó nyilatkozatot eszközölt ki. Jelačić tényleg a törvény ellen lázadt föl s így mindenestre több jogi és erkölcsi alapja volt annak a manifestumnak, mely őt el telte, mint annak, mely őt az uralkodó kegyébe visszafogadta.

⁴ Lásd az 1847-iki «Ellenzéki nyilatkozat»-ot: *Bajza*, «Ellenőr» 585. lapján, *Kossuth* 1849 ápr. 14-iki beszédjét (K. L. beszédei I. 492. l.) és «Iratái» II. 165. l.

magukban valamit, a mi a nemzetiségek addigi jogállását a már régebben fennállott törvényeken túlmenőleg megváltoztatná. Hiszen a márczius 15-én Pesten lefolyt nagyon ártatlan természetű tüntetés alkalmával a pesti ifjúság Murgu Euthym román agitátort is kiszabadította börtönéből s az akkor proclamált 12 pontot néhány nappal később Jancu Ábrahám vezetése alatt az erdélyi románok Marosvásárhelyt együtt ünnepelték a magyarokkal. A szerbek Zimonyban és Pancsován kitörő örömmel követelték a csatlakozást Magyarországhoz ; egy szerémmegyei népgyűlés is a pesti 12 pont alapján kívánta a szoros testvéri viszonyt a magyarokkal.¹

Általában a nemzetiségek szabadságtörekvéseit azok a törvények inkább fölkelteni, mintsem elnyomni segítettek, bár az kétségtelen, hogy a magyar politika 1848-ban a nemzetiségi kérdés fontosságát föl nem ismerte s hogy ez hozzájárult a katasztrófa előidézéséhez. Mikor a forradalmi kormány ráeszmélt erre s a románokkal egyezkedni kezdett, akkor már késő volt ; igaz viszont, hogy az események s az osztrák politika e kérdés megérlelésére se hagytak időt.

Az 1848-iki törvények igenis, rendkívül mélyreható reformokat jelentettek a multhoz képest a kormányzati forma, a népképviselet, a közteherviselés és jogegyenlőség, a gazdasági és szellemi szabadság tekintetében, melyek nagy rázkódtatások nélkül, hirtelen megvalósíthatók nem voltak, de sem Magyarországnak az uralkodóházhoz és Ausztriához, valamint Horvátországhoz, sem a magyarságnak a nemzetiségekhez való viszonyában az addigi törvényekkel ellenkező állapotot előidézni nem volt céljuk s a bennök foglalt reformok között egyetlenegy sem volt, melyet a magyar közvélemény évek óta nem követelt s nem formulázott volna.²

Forradalmi jelleget azoknak a reformoknak csak az a külső körülmény kölcsönzött, hogy létrejöttüket Ausztria hosszas makacssága után siettetette és könnyítette a Párisból majdnem egész Európára kiterjedt forradalmi mozgalom, mely a kormányokat megrémítette s a szabad intézményekre törekvő pártokat fölbátorította és lehetővé tette szinte rögtönzött létesítését a reformok egy oly egész sorozatának, mely más-különben valószínűleg csak hosszabb idő alatt s részletenkint lett volna kiküzdhető. De magukban véve azok a törvények — mint Szalay László helyesen jegyzi meg — «nem a zavaros márcziusi pezsgés eredményei lévén, az akkor mindenünnen felénk zajlott forradalommal szemközt conservatív törvények voltak a szó legnemesebb értelmében.»³

¹ Jancsó Benedek: Szabadságharcunk és a dákoromán törekvések, 1895. 67. s köv. l. Márki id. m. 56. l. Marczali id. m. 628. l.

² Ezt az 1861-iki országgyűlés II. válaszfelirata hangsúlyozza. Mindezeknek s a Pragmatica Sanctio valódi jelentőségének is a magyar felfogással teljesen megegyező fejtegetését lásd Springer előbb id. műv. II. 500. s köv. l.

³ «Magyarország s a német közp. hatalom stb.» cz. czikke a *Pesti Napló* 1861 okt. 2. számában. Lásd erre nézve : dr. Horváth János «A szakadás» cz. művét, 1—2., 8—11., 15. l.

Az kétségtelen, hogy éppen ez a váratlanul és meglepően bekövetkezett teljes sikere a reformtörekvéseknek s a magyar törvényhozásra és közvéleményre is átcsapott türelmetlen és merész, forradalmias hangulat a törvények megszerkesztésében oly hevenyészést tett szükségessé, mely miatt aztán a gyakorlatba való átvitelnél a fennakadások és sűrűdások szinte elkerülhetetlenekké váltak s a melyből bizonytalanságok és kétértelműségek támadtak, melyek, mikor egyszer a szenvedély ragadta magához az uralmat, szükségkép conflictust idéztek föl. Ghyczy Kálmán kiadatlan naplójában néhány szembeszökő példáját beszéli el annak a rögtönző munkának, a melynek ama törvények nagy része létrejöttét köszönhetette.¹

A hevenyészéssel természetesen együttjárt az is, hogy azokban a törvényekben sok a hézag, a hiány, sőt hiba is, hogy azok sok kérdést megoldatlanul hagytak, hogy — mint Deák 1866-ban kifejezte — csak keretet alkottak, mely azután lett volna betöltendő;² ha megalkotásukat nyugodt, békés idő követte volna és ha a megegyezéshez szükséges kölcsönös jóakarattal nem hiányzott volna, ezeket a hézagokat könnyű lett volna betölteni; úgy azonban, a hogy az események egymásra zúdultak, azokból a hézagokból csak új viszályok támadhattak.

Fő hiánya ama törvényeknek mindenesetre az, hogy az Ausztriával közös ügyek kezelését semmiképp meg nem határozták. Téves az a fölfogás, mintha az 1848-iki törvényhozás ily közös ügyeket egyáltalán el nem ismert volna. Mikor a nemzet később már az események által úgyszólván reászorítottat a forradalmi útra, az országgyűlés kétségkívül hozott határozatokat és a magyar kormány tett intézkedéseket, — a függetlenség kimondása előtt is — melyek az Ausztriával való kapcsolattal semmiképp sem számoltak; de ezek a kényszerű önvédelem tényei voltak, ellenben a törvényhozás és a vezető magyar politikusok számtalan megnyilatkozása 1848 tavaszán s még később is, tanúsítja, hogy közös ügyek és érdekek létezése magyar részről is nyíltan elismertetett. Sajátságos színvakság nyilvánult azonban az akkori magyar politikában az iránt, hogy ezek a közös ügyek és érdekek miképpen fognak a gyakorlatban érvényesülni. A szabadság hajnalának közös ünneplésében végbement ölelkezések magyarok és osztrákok között a nyájaskodások iránt mindig oly naivan hiszékeny magyar természetben azt a meggyőződést látszottak kelteni, hogy ha egyszer mindkét állam népe a maga alkotmányos szabadságának birtokában lesz, nép és nép, parlament és parlament minden kétes kérdés iránt könnyen és símán fognak megegyezni; hogy ezekbe a kérdésekbe mennyi anyagi és hatalmi,

¹ Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei II. kiad. 1842—1851. 234—235. l.

² Csengery följegyzése Deák és Beust párbeszédjéről, u. ott III. 146. l. Körülbelül ezt mondja az 1866-iki válaszfelirat is. (Deák F. beszédei. III. köt. 386. l.)

mennyi dynastikus és monarchiai érdek játszik belé, azt a legkevesebben tudták mérlegelni.¹

Így például Deák Ferencz márczius 31-én a kerületi ülésben tartott beszédjében kimondta, hogy «a jövő országgyűlés teendői közé fog tartozni, hogy meghatározza a civillistát, a közös diplomáciai költségeknek aránylag reánk eső részét és ismét a közös katonai testületek, mint mérnökség, tüzérség stb. költségeinek illető, aránylagos részét.»² Gondolhatta-e valaki, hogy ez az «aránylagos rész» másképp mint Ausztria hozzájárulásával fog megállapíttatni? és mégis e megállapítás módjáról az 1848=iki törvények hallgattak. Deák e nyilatkozata is körvonalozza az akkor közöseknek elismert ügyeket s körülbelül ugyanígy jelöli meg azokat Kossuth ugyanakkor: a külügy egészen, a hadügy is nagyrészen annak tekintetett. Tulajdonképen a márczius 31=iki királyi leirat sem tartalmaz sokkal nagyobb megszorításokat. Ennek a fölfogásnak felel meg az 1848. III. t.=czikk szövegezése is, mely sehol külügyminisztert és hadügyminisztert nem említ, hanem szól az «Ő Felsége személye körül leendő miniszter»=ről, a kinek feladata «mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdekli, befolyini» s «azokban az országot felelősség mellett képviselni» és szól a miniszterium «osztályai» során a «honvédelem osztályáról». Csak később jött gyakorlatba, tulajdonképen ellentétben a törvénnyel, a «hadügyminiszter» és «külügyminiszter» elnevezés és pedig nemcsak a magyar, hanem az osztrák hivatalos levelezésben is.³

Azonban mindjárt megalakulása után érezte a magyar s érezte az osztrák kormány is, hogy a közös külügyi képviselet és közös védelem ügyein kívül vannak inkább pénzügyi és gazdasági természetű kérdések, melyek a monarchia két állama közötti megegyezést szükségessé teszik. Esterházy herczeg, a bécsi magyar miniszter mindjárt hivatalba lépése után kívánta, és pedig Kossuth pénzügyminiszter nevében, hogy a legnagyobb sietséggel közös bizottság állíttassék össze a pénzügyi és kereskedelmi kérdések tárgyalása céljából, s mindjárt ki is nevezte e bizottságba Pulszky Ferencz államtitkárt a magyar kormány képviselőjeül, mire az osztrák kormány Münch=Bellinghausen báró pénzügyminiszteri osztályfőnököt küldte ki a maga részéről. A bizottság megalakult s tárgyalásai során mind világosabban domborodtak ki a közös megegyezéssel elintézendő ügyek; és pedig ilyenekül ismertettek el: az összbírodalom vámrendszere szemben a külfölddel, az Ausztria és

¹ Lásd ezekre nézve dr. Horváth János «A közös ügyek előzményei és fejlődése» cz. műve 124—160. lapjait és Beksics Gusztáv: A dualismus stb. cz. műve 54. s köv. és 110—111. l.

² Deák F. beszédei. II. 218. l.

³ Még 1849=iki osztrák miniszteri átiratok is ily elnevezéssel hivatkoznak a Bécsben székelt magyar miniszteriumra. (Országos levéltár, Geringer irattára.)

Magyarország közötti forgalom ügyei a közbenső vámsorompó megszűntetése esetére s a vámtételek megállapítása annak fenntartása esetére ; továbbá a pénzforgalomra vonatkozó rendelkezések, a katonai kiadások és a hadiszerek, a civillista és a postaügy. Egy ma is élő, közismert osztrák közgazdasági politikusnak, ki e tárgyalás egész anyagát nemrég megjelent könyvében földolgozta, tanúságát bírjuk arra nézve, hogy e tárgyalások folyamán kezdettől fogva Magyarország volt az, mely e kérdések tisztázását sürgette s az osztrák kormány volt az, mely készségének folytonos bizonygatása mellett nyújtotta a tárgyalásokat.¹ S ez legjobb czáfolata Pillersdorf b. emlékiratai azon állításának, mintha a közös kérdésekben való megegyezésre az osztrák kormány részéről ismételve tett kísérletek mindig a magyar kormány magatartásán szenvedtek volna hajótörést.²

A közös ügyek tisztázatlan kérdései terén merész lépést tett a magyar kormány, a midőn május elején kieszközölte azokat a királyi kéziratokat, melyek által Mészáros Lázár magyar hadügyminiszterre neveztetett ki s a magyarországi csapatokra nézve teljes önállósággal ruházta föl, hatásköre tulajdonképen egyenlősítettet a bécsi hadügyminiszterével.³ De már akkor Horvátország nyílt elszakadási törekvései s a magyarországi szerbek lázongása méltán gyanút kelthettek Magyarországon az iránt : vajjon ezek a támadások az új törvényes állapot ellen nem segítők-e csupán a központi kormánykörök oly törekvésének, melynek célja ama törvényes állapot megdöntése?

Helfert közismert művében nagy buzgalmat fejtett ki annak bizonyításában, hogy a nemzetiségi lázadások Magyarországon és a horvát pártütés 1848 tavaszán tisztán a népből indultak ki s azokhoz az udvarnak és a bécsi kormánynak semmi közük sem volt. Azonban érvelése inkább ellene, mint mellette bizonyít ; mert ő maga elismeri, hogy e mozgalom, mely eredetileg nem is volt magyarellenés, kezdettől fogva « az udvari körök ösztönszerű részvétérzésével » s « a császári kormány érdeklődésével » találkozott s hogy később, a nyár derekán egy csász. kir. ezredes, Mayerhofer, szervezte a szerb mozgalmat és ugyanakkor Latour gróf hadügyminiszter « titkos viszonyba » lépett Jelačić-al.⁴ Ezt a nyílt beismerést nem is kerülheti el az, ki a nyilvánvaló tényeket tagadásba vonni nem akarja ; mert kétségtelen, hogy Gáj Lajos már márczius végén bécsi utasításra szervezte Horvátország ellentállását

¹ Dr. Rud. Sieghart: Zoltrennung u. Zolleinheit. (1915.) 174. s köv. l. E miatt Klauzál miniszter panaszt is emelt augusztusban a képviselőház előtt, l. Beöthy Ákos: « A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. » III. köt. 243. l.

² Id. műv. 101. l.

³ Beöthy Á.: id. m. III. 247. s köv. l.

⁴ Id. m. II. köt. 200. s köv. l. Hogy a nemzetiségek segítségül hívása a magyarok ellen már a márcziusi kabinettanácsokban szó ajött, azt Hartig gróf vallomásából tudjuk. (Genesis etc. 191. l.)

Magyarországgal szemben¹ és hogy az osztrák kormány már június végén nyíltan pártfogásába vette a horvát lázadást. Ép oly kétségtelen, hogy annak a szerb congressusnak, mely Magyarország elleni határozott pártütés gyanánt május első napjaiban Karlóczán tartatott, s melyért Ferdinánd király a szerbeket egy manifestumban megróttá, határozatait a bécsi kormány a magyarokkal való szakítás után lényegökben tényleg érvényre juttatta,² azokat a férfiakat, kiket e mozgalom egyházi és világi téren pajzsára emelt, utóbb ez állásaikban megerősítette s azt a Mayerhofert, a ki a mozgalom szervezője volt s a ki belgrádi consuli minőségét arra használta föl, hogy ott segédcsapatokat szervezen a fölkelő szerbek számára,³ később a kiharított szerb vajdaság tartományi főnökévé tette meg. A ki a tényeket a maguk teljességében ilyen módon teszi magáévá, annak sohasem fog sikerülni magát az azok előidézésében való közreműködés vádjától tisztázni.

Az a végzetes játék, melyet a beteg és gyöngye fejedelem akaratával felelőtlen és titkos befolyások űztek, a mennyiben a magyar kormány által a lázadókkal szemben az uralkodótól kieszközölt, ezeket nyilvánosan megtagadó és megrovó nyilatkozatokat ugyancsak az uralkodó nevében hátmögötti biztatásokkal és támogatással ellensúlyozták, tetőpontját érte el a Jelačić bán esetében, a kit egy június 10-iki királyi manifestum állásától elmozdított s pártütőnek nyilvánított s a ki ezzel mit sem törődve, diktátorként folytatta intézkedő és lázító tevékenységét, melylyel utóbb kiérdemelte azt, hogy szeptember elején báni méltóságba forma szerint visszahelyeztessék, sőt egy október 3-iki királyi elhatározással Magyarország teljhatalmú kormányzójává neveztessék ki.⁴ Ez az ember, kit az akkori bécsi körök felfogásához képest némely osztrák történetíró valódi férfiúi és hősi ideálként tüntet föl,⁵ tulajdonképen semmi egyéb nem volt, mint merész kalandor, mint hadvezér egyetlen igazi és jelentős győzelmet sem aratott, mint horvát patrióta hazájának a Magyarországtól való elszakadás árán nem függetlenséget és önkormányzatot, hanem csak Magyarországgal közös elnyomatást szerzett, de vi-

¹ Lásd Gáj Lajosnak János főhghhez int. levelét Zágrábból márcz. 24-ről: *Szögyény* id. m. I. 222. l.

² E congressu határozatait l. az *Osztrák Belügyminisztérium levéltárának* 1849-iki 7792. ügyszáma mellett.

³ *Pulszky Ferencz*: Életem és korom. II. 116. l. P. itt azt is elbeszélte, hogy maga látta a leveleket, melyekkel Latour hadügyminiszter a fölkelő szerbek vezéreinek a szükséges vezérkari térképeket megküldte. A szerbiai segédcsapatok közreműködését elismeri *Stratimirović* tábornok is: «Was ich erlebte» cz. műve 54., 67. l.

⁴ Ennek a «*Genesis*» írója azt a csodálatos magyarázatot adja, hogy — mint utóbb kitünt — Jelačić az 1848-iki törvényeknek csak szavai ellen vétett, de szellemének megfelelően járt el.

⁵ *Helfert* id. m. I. 43. s köv. l. lásd *Vitzthum* id. m. 124., 130. és 205. l.

szont minden lelkiismereti aggály, minden tétovázás nélkül adta oda magát ama politika eszközeül, mely a király által szentesített törvények utólagos megtagadásával azok megdönthetése érdekében Magyarország= gon tervszerűen idézte föl a polgárháborút s melynek alattomoságát és kétszínűségét még azok sem tagadhatják, a kik azt célja szempontjából védelmezendőnek vélik.¹

A lejtőn, melyre Magyarország ügyét ez a politika hozta, még siettetette lesiklását a magyar országgyűlés és kormány némely állásfoglalása, mely kétségkívül alkalmas ürügyül szolgált arra, hogy az ellenséges irányzat Magyarországot vádolhassa elszakadási törekvéssel.

Ha már az államadósság bizonyos részének elvállalása kérdésében, Magyarországnak a szigorú jog szempontjából kétségkívül igazolt, de politikai szempontból a furcsa formában fölállított kérdéssel szemben rideg állásfoglalása elidegenülést szült a két kormány között,² még inkább kellett azt fokoznia annak a módnak, a hogy a magyar minisztérium és országgyűlés az olaszországi háború okából az uralkodó által kért csapatmegajánlás ügyét kezelte. Nyomai vannak annak, hogy egyes miniszterek ez irányban ígéretet is tettek, s a minisztertanács és válaszfeliratában a képviselőház mégis föltételekhez kötötte a segélymegajánlást, a mi annál sajnálatosabb, mert Radecky időközben bekövetkezett győzelmei a segély tényleges nyújtását úgyis fölöslegessé tették s így csak a Pragmatica Sanctio szerint kötelező közös védelemre való készségnek úgyszólván elméleti nyilvánításáról lett volna szó. Másrészt kétségtelen, hogy ebben az esetben is az első hibát az a reactio követte el, mely Magyarország ellen mozgósította Horvátországot és a nemzeti ségeket, sőt a szomszéd Szerbiából segédcsapatokat is hívott be a magyarok ellen, a mi nemcsak passiv, hanem activ megsértése volt a közös uralom alatt álló országterületek kölcsönös oltalmára vonatkozó kötelezettségnek. Úgyszintén igaz az is, hogy a magyar politika vezetőit a frankfurti német birodalmi gyűlésnek később el is fogadott bizottsági javaslata, mely Ausztriát becsatolván a birodalomba, Magyarországot kizárta abból, szinte rászorította a personal-unio keresésére, és hogy az Ausztriától való különválás gondolata korántsem jelenthette az uralkodó=

¹ *Helpert* most id. m. IV. köt. 1. részéb. (275. l.) elismeri, hogy a katonai parancsnokok a junius 13-iki királyi manifestummal ellenkező bizalmas utasításokat kaptak a hadügyminisztertől. Hogy az osztrák kormány még két nappal a bán visszahelyezése után tagadta az udvar egyetértését Jelačić=csal, azt *W. Rogge* (id. m. I. 15. l.) beszéli el. *Friedjung* (id. m. I. 70. l.) azt mondja: «Wer könnte jetzt den Ungarn widersprechen, wenn sie behaupteten, es sei mit ihnen durch Monate ein freies Spiel getrieben worden?» Ugyancsak «falsches Spiel»-nek mondja a Magyarországgal szemben követett eljárást *Springer* id. m. II. 528. l.

² Erre figyelmeztette Mészáros Lázár is Kossuthot; lásd: *Mészáros Lázár élettörténete*, külf. levelezései és emlékiratai, közrebocs. *Szokoly Viktor*: Eml. irat. I. 3. l.

háztól való elszakadás szándékát azon magyar kormány részéről, mely ugyanakkor mindent elkövetett, hogy az osztrák székvárosából az ottani forrongások miatt menekülni kénytelen uralkodót a magyar székvárosába való költözésre rábírja.¹

Bár tehát ezek a július hóban történt dolgok hozzájárultak a feszültség fokozásához és a bonyodalom növeléséhez, a szakadásra vivő forradalmat kétségtelenül nem ezek idézték elő, hanem az osztrák fegyvereknek olaszországi győzelmei, melyek immár fölöslegessé tették a látszat fenntartását és lehetségessé az áprilisi törvények nyiltabb megtagadását. Ezt érezte gr. Batthyány Lajos miniszterelnök is, ki augusztus 18-ikáról Szalay Lászlóhoz intézett levelében ezt írja: «a reactio hazánk ellen nyíltan lép föl és terveit többé nem titkolja.» Legvilágosabban mutatja a törvényesség, a loyaltás utolsó küzdelmét az előretörő reactióval az akkor már a miniszteri combinatiók előterében álló Stadion gróf levélváltása Windischgrätz herczeggel július legvégén és augusztus elején. Stadionnak valóban becsületére válnak e sorai: «A császár népeinek engedményeket tett. Hogy miért és mily körülmények között, azt vizsgálni nem föladatom. Megtétettek és e percztől kezdve tulajdonai a népnek, szentek, mint minden tulajdon. Ezt a tulajdont megtámadni, korlátozni a legnagyobb jogtalanságnak tartanám, én abba belé nem egyezhetem, hogy a császár hazudjék népeinek, sohasem pártolhatok ahhoz a nézethez, hogy egy a népeknek adott császári ajándékhoz hozzá lehessen nyúlni. A ki ezt tanácsolná a császárnak, az becsületét érintené; a ki vállalkozik rá, hogy a nép jogait megtámadja, ép oly jogtalanságot követ el, mint az, a ki tudatosan idegen jószágot tulajdonít el vagy ront meg. Én ezért a reactiót jogtalannak és nem becsületesnek tartom és sohasem fogok ráállani oly lépésre, mely valamelyes reactio célzatát foglalná magában.» Windischgrätz válaszában nagyon jellemzően ezt mondja: «Oly sokat beszélnek célbavett reactióról. Kik a reactionariusok? Nem én vagy a kormány más közegei, hanem azok, a kik követéseiket odáig fokozzák, hogy az általuk nyújtott alapon lehetetlen valami hasznosat és tartósat alkotni.»²

A változásnak mintegy előszelét érezzük a bécsi sajtó magatartásában és a magyarországi nemzetiségi mozgalmak mind szélesebb kiterjedésében. A bécsi lapok augusztus óta mind sűrűbben kezdték hangoztatni a pénz- és hadügy teljes elközösítésének szükségességét s az

¹ Lásd ezekre nézve: *Falk Miksa* «Gr. Széchenyi István és kora 263. és köv. l. *Beksics*: A dualismus 64. s köv. l. *Horváth J.* A szakadás 25. s köv. l. *Kovács L.* id. m. II. 132. s köv. l. *Kossuth L.* 1848 aug. 3-iki és 19-iki beszédei. (K. L. beszédei I. 255. és 269. l.)

² Mindkét levelet *Helfert* közli id. m. III. része függelékében 12. s köv. l. *Horváth Mihály* (Magy. függetl. harc. tört. I. 388.) nem egészen találóan mondja Stadiont «a reactio pártja egyik legmunkásabb tagjának».

«ügynevezett magyar minisztériumnak», vagyis annak képtelenségét, hogy egy monarchiában két minisztérium legyen, s mindinkább úgy igyekeztek a magyarországi helyzetet föltüntetni, mintha a nemzetnek csak kis töredéke volna az, mely a Kossuth minisztériumának s az ő véleményének hódol, a mi természetesen megfelelő hangú kommentárokat váltott ki a magyar sajtóból.¹ Egyúttal Erdélyben előbb a szászok, majd még hevesebben a románok gyűléseken tiltakoztak az unió ellen, kijelentették, hogy nem engedelmessékednek a magyar minisztériumnak, csak az erdélyi főhadparancsnokságnak s külön erdélyi országgyűlést követeltek. Ez időben b. Wessenberg arról igyekezett Batthyányt és Deáktól meggyőzni, hogy Magyarországnak saját érdekében le kellene mondania a hadügy, pénzügy és kereskedelem elkülönítéséről,² Latour hadügyminiszter pedig, mikor Deák a fölött méltatlankodott, hogy osztrák sorkatonaság harcol a szerb lázadók élén, gúnyosan azt válaszolta: töröljék el a 48-iki törvényeket s azonnal rendet fogunk csinálni.³

Augusztus végén az osztrák kormány elérkezettnek látta az időt arra, hogy immár hivatalosan tegyen lépést a magyar törvényeken alapuló állapot megváltoztatására. Ez ama nevezetes államirat útján történt, melyet a Wessenberg—Doblhoff-minisztérium — melynek már akkor Bach is, mint igazságügyminiszter, tagja volt — augusztus 29-én terjesztett elő Ferdinánd királynak s ez augusztus 31-iki elhatározása alapján szeptember 5-ikéről kelt kéziratokkal küldött le István főherceg nádorhoz, Batthyány miniszterelnökhöz és a csak nemrég lázadónak nyilvánított, de egy nappal előbb ünnepélyesen rehabilitált Jelačićhoz sürgős megfontolás s a pesti és bécsi kormányok által — Jelačić bevonásával — leendő együttes tárgyalás céljából.⁴

Az osztrák minisztertanács az eredeti szövegen csak némi enyhítéseket eszközölt, de az így is világosan kifejezi, hogy ugyanaz az uralkodó, ki kénytelen volt más kéziratában kijelenteni, hogy az emlékirat javaslataival egyetért, tulajdonképpen nem volt jogosítva az áprilisi magyar törvényeket szentesíteni, mert azok a Pragmatica Sanctióval ellenkeznek és ezért az akkor alkotmánynyal bíró Ausztria illetékes tényezőinek hozzájárulását igényelték volna.⁵ Az emlékirat hosszasan magyarázza a

¹ Lásd a «Kossuth hirlapja» augusztus 16., 27-iki és szeptember 3-iki számait.

² *Friedjung* id. m. I. 53. l.

³ Deák F. már id. beszélgetése Beusttal 1866-ban, id. helyen.

⁴ Az államirat közölve van a «*Sammlung der für Ungarn erlassenen allerh. Manifeste u. Proclamationen*» (1850.) függelékének 5. s köv. lapján. *Eisenmann* szerint (id. m. 108. l.) ezen államirat megszerkesztésére maga Batthyány szolgáltatta az alkalmat, az osztrák kormány szándékai kipuhatolása végett fölvetett kérdéseivel.

⁵ Tehát még az osztrák kormány sem helyezkedett annak a sajátságos közjogi fölfogásnak álláspontjára, melyről a «*Genesis*» írója bebizonyítani igyekszik,

Pragmatica Sanctio értelmét és jelentőségét s bebizonyítani igyekszik hogy a magyar pénzügyi és hadügyi minisztérium létesítése azokba beleütközik, ép úgy mint a nádorra ruházott végrehajtó hatalom. Különösen kifogásolja az áprilisi törvények alapján a magyar kormány által az uralkodótól «kieszközölt» rendeleteket a magyar hadügyminiszternek a magyar csapatok fölötti rendelkezési joga tárgyában s a magyar kormánynak hadügyi, külügyi és pénzügyi téren tett intézkedéseit, melyek Magyarországnak Ausztriától való teljes elkülönítésére vezetnek; sőt a magyar kereskedelmi minisztérium hatáskörét is a fennálló közjogi kapcsolattal összeférhetetlennek jelenti ki és mindezek alapján az 1848 márcziusa óta a magyar kormányzat terén történt berendezéseket az összmonarchia szükségletei s a Pragmatica Sanctio értelmének megfelelően, az «ausztriai német» (t. i. bécsi) minisztérium hozzájárulásával megváltoztattatni kívánja. A kísérő előterjesztés az ez emlékirat alapján indítandó közös tárgyalások előfeltételeül tűzi ki minden Horvátország és a határőrvidék elleni ellenséges actiónak megszüntetését (mintha Magyarország lett volna a támadó fél!), a bán ellen tett minden kormányintézkedés visszavonását s a határőrvidéknek a bécsi hadügyminiszter alá helyezését. A jövő berendezkedésre nézve ez előterjesztés a pénzügyek és a kereskedelem legnagyobb részét közösen intézendőnek jelzi s e végből bizonyos bécsi minisztériumokhoz felelős magyar államtitkárok rendelését, a Bécsben székelő magyar miniszternek pedig az osztrák minisztérium tanácskozásaiba való bevonását kívánja; a törvényhozási teendőkre nézve pedig legjobbnak vélné, ha a két országgyűlés egy senatus=szerű közös Reichsrathba küldené ki képviselőit a közös ügyek intézése s esetleges összeütközések kiegyenlítése végett ennek a Reichsrathnak a közös érdekekre nézve úgy az osztrák, mint a magyar miniszterek felelősek volnának.¹

Egy osztrák történetíró, Springer, mondja, hogy ennek az államiratrak tartalma és érvelése szükségkép minden magyar embernek a vért arczába kergette s meggyőzhette arról, hogy itt nemcsak az új vívmányok, hanem hazájának annyi viharral daczolt politikai existenciája van fenyegetve, s hogy az erőszak sem rabolhatja el Magyarországtól többet, mint a mennyinek önkéntes feladását kívánják itt.² Deák Ferencz mint akkor magyar igazságügyminiszter, ez államiratra nézve a maga higgadt modorában csak annyit mondott, hogy abban — különösen a Pragmatica Sanctióra nézve — «több rágalom és álmagyarázás» van; az ő javaslatának megfelelően a képviselőház minden támadó el nélkül ki-
mondta, hogy «a magyar képviselőház a birodalom és Magyarország

hogy az 1848. III. t.=cz. magában érvénytelen azért, mert a 2. §-ában foglalt feltétel (a monarchia egységének megóvása) nem teljesült. (286. és 296. s köv. l.)

¹ Állami és udvari levéltár, min. tanács.

² Id. műv. II. 498., 502. l.

között létező érdektalálkozások kiegyenlíthetése fölött mindaddig sikeresen nem tanácskozhatik, míg a hazában lévő ellenség Ő Felsége által el nem távolíttatván, a tanácskozási teljes szabadság helyre nem állíttatik». Másrésről a minisztérium oda utasíttatott, hogy «valamint minden, úgy e jelen tárgy körüli eljárásában is Magyarország területi épségének, független önállásának, polgári szabadságának és alkotmányának, az Ő Felsége által is szentesített 1848-iki törvényeknek, melyekhez e képviselőház mindenkor és mindenben szorosan ragaszkodik, szigorú megóvását és fönntartását elmulaszthatatlanul szeme előtt tartsa s attól egy hajszálnyit se távozzék el». Egyúttal a felelet kidolgozásával egy bizottság bízott meg.¹

Időközben azonban az események a bécsi államirat fölötti vitakozást meglehetősen tárgytalanná tették. Azok a titkos befolyások, melyek gyakran az osztrák minisztériumot is meghazudtolva tették meg sakkhúzásait, s melyeket maga az akkori miniszterelnök, Wessenberg, nevezett utóbb «camarillá»-nak,² a beteg király akaratát teljesen hatalmukba kerítve s a magyar kormányt az udvartól elzárva, ellenállhatatlanul tolták Magyarországot a forradalom útján előre. A miniszterek bécsi eljárása eredménytelen maradt, az országgyűlés tömeges küldöttsége a királytól Schönbrunnban, szeptember 6-án oly semmitmondó választ kapott, hogy — mint Pulszky följegyezte — mindnyájan azzal az érzéssel hagyták el a palotát, hogy ez a nemzet búcsúja királyától.³ A magyar kormány lemondott, de miután más kinevezhető nem volt, kénytelen volt helyén maradni s miután időközben Jellačić rendes fegyveres erővel tört be az országba, kénytelen volt az ország védelme és az állam fizetőképessége érdekében a hadsereg kiegészítésére vonatkozó törvényeket királyi szentesítés nélkül életbeléptetni s bankjegyeket a maga felelősségére bocsátani ki. Az országgyűlés kétségbeesett kísérlete közvetlen összeköttetést keresni a bécsi és frankfurti parlamentekkel, balul ütött ki s végre István nádor is, kit magyar hazafiúi és osztrák főhercegi minősége kiegyenlíthetetlen lelkiismereti összeütközés elé állított, kénytelen volt vérző szívvél cserben hagyni Magyarország ügyét.⁴

E közben az uralkodó, kit ekkoriban kevésbé miniszterei, mint inkább Kübeck báró s a láthatáron már most megjelenő Schwarzenberg Felix herczeg, valamint — közvetve — valószínűleg gr. Dessewffy

¹ Deák F. beszédei II. 337. s köv. I. Kossuth L. beszédei I. 320. I.

² *Briefe von Joh. Phil. Freiherrn von Wessenberg aus d. Jahren 1848–1858.* I. 116. I.

³ Id. m. II. 127. I.

⁴ *Szarvady Frigyes*, gr. Teleki László röpiratához (Die Ereignisse in Ungarn seit dem März 1848, Leipzig 1849) írt előszavában hivatkozik István főherczegnádornak egy Budán visszamaradt emlékiratára, melyben márcz. 24-én azt ajánlotta az udvarnak, hogy fogadja el egyelőre a Batthyány követeléseit, majd később lehetséges lesz erélyesebben föllépni.

Enil és gr. Szécsen Antal conservativ magyar főurak láttak el tanács csal,¹ szeptember 22-én kiáltvány formájában még egy utolsó kísérlete tett eljárása ellenmondásainak kimagyarázására s arra, hogy a fenyegető végleges szakítás felelősségét a magyar kormányra és országgyűlésre hárítsa. Azt mondta e kiáltványban, hogy a magyar törvényeket áprilisban abban a meggyőződésben szentesítette, hogy azok által nemcsak Magyarország jólétének alapjait teszi le, hanem a dynastia közösség által hozzácsatolt örökös tartományokhoz való viszonyának fenntartása is biztosítja. Be akarta bizonyítani, hogy Magyarország kormányzat önállósága csak új erőeleme a birodalom államai összetartozásának viszont ez az összetartozás biztos támasza és védőpajza Magyarország fönnállásának. Annál mélyebb megütközéssel kellett azt a törekvés tapasztalnia, mely a korona tanácsosainak némelyikétől is támogatva, az örökös tartományokkal való kapcsolat folytonos lazítását s a korona jogainak csorbítását vette célba, s a törvényeket kijátszva, kétértelműségeivel még a nyíltság és őszinteség ellen is vétett. Itt aztán felsorolatnak a magyar országgyűlés és kormány vétkei: hogy megkísérelte a törvény ellenére idegen államokkal közvetlen összeköttetésbe lépni föltételekhez kötötte az idegen ellenséges államok elleni védelemnyújtást,² a király szentesítése nélkül ujonczoz, sereget szervez és papírpénzt bocsát ki. Kijelenti az uralkodó, hogy a hadsereg egységének megbontását s az országnak fedezetnélküli papírpénzzel való elárasztását tűrni nem fogja. Utal azután a társországok és a határőrvidék állapotaira, a hol az ellenállás leküzdésére a magyar minisztérium által ajánlott minden rendszabályt alkalmazott s ha ama mozgalmak igazán csak egy lázongó kisebbség művei volnának, e rendszabályok elegendők is lettek volna; azonban kitűnt, hogy Horvát-Szlavonország oly határozottsággal ragaszkodik kívánságaihoz, mely tanúsága, hogy itt egy hű nép törekvéséről van szó, melynek elnyomása Magyarországnak sem állhat érdekében, miért is a koronához egyedül méltó közvetítői és kiegyenlítői szerepre kell vállalkoznia. A szerbek lázadását is úgy tünteti föl a kiáltvány, mintha a magyar kormány mulasztásai idézték volna föl a vérontást. Végül erőlesen tiltakozik a király úgy szándékainak oly meggyanúsítása ellen, mintha azok az ország biztosított jogai ellen irányulnának, mint az általa jóvá nem hagyott törvények végrehajtása s katonáinak zászlóik elhagyására való fölhívása ellen.³

Ez a király legmagasabb tekintélye alatt Magyarország ellen kiadott

¹ *Friedjung* id. m. I. 77. l. *Helfert* id. m. IV. köt. I. rész. 184. l. *Beöthy Á.* id. m. III. 338. l.

² *Beöthy Ákos* (id. m. III. 383. s köv. l.) téved, midőn azt mondja, hogy az olaszok ellen szükséges ujonczok megszavazásának föltételekhez kötése miatt osztrák részről sohasem emeltek vádat Kossuth és Magyarország ellen.

³ *Sammlung d. Manifeste* 1. s köv. l.

vádirat némi igazságok mellett sok ferdítést és szándékos elhallgatást is tartalmaz ; előhírnöke volt egyébiránt egy három nappal utóbb kibocsátott királyi manifestumnak, melyvel gróf Lamberg Ferencz altábornagy küldetett ki teljhatalmú főparancsnokként Magyarországra a béke és rend helyreállítása végett. Lamberg, a kit számos vonatkozás fűzött Magyarországhoz, kétségkívül a legjobb szándékkal s teljes bizalommal küldetése sikere iránt jelent meg a fővárosban, de akkor már a szenvedélyek hullámzása oly magasra hágott, hogy a minden alkotmányos forma mellőzésével történt kiküldetés, melytől az országgyűlés az elismerést ép úgy megtagadta, mint Jellačić is, csak fokozhatta a bán titkos bécsi levelezésének kézrekerítése és közzététele s mindenféle álhír által úgyszólván fölzaklatott közhangulat ingerültségét. Így történt, hogy a királyi küldött alig hogy megérkezett, a pesti hajóhídon, a népdüh áldozata lett.

És ezzel a szerencsétlen eseménnyel eldőlt a forradalom kockája. Most már egyik fél sem ismert visszatérést. Az október 3-iki királyi manifestum már hadüzenet volt Magyarországnak ; föloszlatta a magyar országgyűlést, betiltotta a megyegyűléseket, hadi állapotba helyezte s egyúttal a törvények ellen föllázadt Jellačić bán főparancsnoksága alá rendelte egész Magyarországot ; Jellačićot pedig időközben megverte a magyar sereg s csapatai egy részét foglyul ejtette. Az október 6-iki bécsi forradalmat, melyben Latour hadügyminisztert meggyilkolták, s mely miatt az udvar Olmützbe menekült, szintén Magyarországnak rótták föl, a hol a miniszterelnökké kinevezett Récsey Ádám tábornok helyett a föloszlatása ellenére tovább működő országgyűlés megbízásából egy honvédelmi bizottmány vette kezébe a kormányzatot, s az országnak a most már minden oldalról betörő fegyveres erő elleni védelmét. Ezzel mindkét szembenálló hatalom a törvényen kívül helyezkedett s közöttük immár a fegyvernek kellett döntenie.

Megkíséreljük most már a szakadás bekövetkezése okai és körülményei fölötti e rövid szemle után a következményekért való felelősség kérdésének tárgyilagoss vizsgálatát.

Ez a kérdés ugyanis az események folyamának ezen a pontján döntendő el, nem egy utóbbin, nevezetesen nem a debreczeni függetlenségi nyilatkozat tényénél, a melyre az osztrák centralisták jogvesztési elméletüket (*Verwirkungstheorie*) főkép alapítani szokták ; ¹ itt döntendő el azon egyszerű oknál fogva, mert bár magyar részről a békülésre és kiegyenlítésre való hajlandóság még az októberi szakadás után is ismételve megnyilatkozott, ² minden kétségen fölüll áll, — s éppen ez lesz

¹ Ennek a «*Verwirkungs=Theorie*»-nak körülbelül első hivatalos megjelesése az osztrák minisztérium ama legaláz. előterjesztése, melyről *Friedjung* id. műv. I. köt. 373. l. tesz említést.

² Batthyány kiegyenlítési kísérleteire nézve l. *Horváth Mihály* Függetlenségi harcz. I. 406. s köv. l. Itt utalhatunk a magyar püspöki kar október 28-iki,

bizonyításunk főtárgya — hogy Ausztria és az udvar részéről már ebben az időpontban változhatatlanul fennállott az 1848-iki törvények megtagadásának s Magyarország feldarabolásának, beolvasztásának és egyes birodalmi kormányzás alá helyezésének elhatározása, úgy hogy ez a fél többé semmi Magyarország részéről elfogadható megegyezésre hajlandó nem volt.¹ «Az udvar vak gyűlése nem tett többé különbséget békülékenyek és forradalmárok között; visszautasította szeptemberben Batthyányt, decemberben a Windischgrätznel járt küldöttséget, meghazudtolta a loyalistákat és így növelte Kossuthnak s a szakítani kívánóknak erejét és tekintélyét.»² A Habsburgok általán mindig maguk nevelték maguknak a forradalmárokat. Bocskayt, a királyhű vezért az osztrák politika kényszerítette, hogy a forradalom útjára lépjen; II. Rákóczi Ferenczet neveltetésénél, fiatalkori, habozó természeténél fogva könnyű lett volna az udvari érdek szolgálatához lánczolni, ha a folytonos gyámkodás, kémkedés, gyanakodás és népének sanyargatása őt a békétlenek táborába nem tereli.

Tehát a függetlenségi nyilatkozat végzetes jelentősége nem abban rejlik, mintha a debreczeni országgyűlés és forradalmi kormány e ténye idézte volna föl Magyarországnak alkotmányától való megfosztását, a mi már egy félévvel előbb elhatározott dolog volt s a márczius 4-iki octroyált olmützi alkotmány által ténynyé vált. A függetlenségi nyilatkozat elhatározása az akkori körülmények között, mikor az európai forradalmi áramlat már apadásnak indult, súlyos hiba volt magyar nemzeti szempontból, mert elhidegítette nagy részét azoknak a rokonszenveknak, melyekkel a magyar ügy addig a külföldön találkozott, a magyar szabadságharcz addigi határozottan védelmi jellegét támadóvá változtatta át s támadólag szakított azzal a legitimitással, melyet addig a magyar forradalmi politika csakis a legszükségesebb önfenntartási és önvédelmi rendszabályok érdekében tagadott meg. A függetlenségi nyilatkozat — azt mondhatjuk — megtagadta szabadságharczunk eredeti jellegét, a mennyiben azt a látszatot kölcsönözte neki, mintha kezdettől fogva a teljes elszakadás céljából vívatott volna s így csakis az elnyomásunkra törekvő reakciónak tett szolgálatot.

A Kossuth történeti nagyságát, melyet a szabad, demokratikus és nemzeti Magyarország megalapozása s a nemzeti védelem első szervezése által szerzett, nem rombolhatja le e hiba elkövetésében való fő-

a királyhoz int. kérelmező előterjesztésére, mindkét országgyűlési küldöttség megjelenésére Windischgrätznel október 26-án és utóbb január 3-án; *Helpert* magától (IV. köt. I. rész. 366. l.) Kossuth december 12-iki nyilatkozatára, mely szerint ő nem akarja az ország és a dynastia közti kibékülés útját elzárni.

¹ Ezt a felfogást vallja *Marczali* is «A legújabb kor tört.» cz. művében. (696. s. köv. l.)

² *Eisenmann* id. m. 141 — 142. l.

részességének elismerése, melynek következményeit holtáig híven és hajthatatlanul viselte, de viszont szabadságharcunk igazolása s benne védelmezett jogunk tisztaságának megőrzése szempontjából fenntartanunk és hangoztatnunk kell annak igazságát, hogy a függetlenségi nyilatkozat, egy a közekeseredés viharzó érzelmei között, a megfontolás és előrelátás teljes mellőzésével keresztülvitt oly politikai tény volt, mely a magyar nemzet nagy zömének akkori igazi közvéleményével és kívánságával teljesen nem azonosítható.¹

Kétségtelen, hogy már a márcziusi napok óta egész a szabadságharcz catastrophájáig fölismerhető volt nálunk az osztrák ellenhatással arányosan növekvő térfoglalása és erősödése bizonyos áramlatnak, mely a nemzetnek a sok jogsérelem, méltatlanság és ármány fölötti keserűségből táplálkozva, messze túlbecsülte nemzetünk erejét és az igaz ügyünk részére külső tényezőktől várható támogatást, szemet húnyt a fenyegető veszélyek előtt és megfélemlítéssel némította el a mérséklet, óvatosság és aggodalom minden szavát.² Már a nemzeti küzdelem első, még csak politikai jellegű peripetiáiban megfigyelhetjük ez áramlat hatását az államadósság kérdésében s egyéb pénzügyi viszonylatokban tanúsított túlmerev magatartásban; ³ ismerjük Kossuth július 11-iki beszédjének az Ausztriával való szövetség eldobásáról szóló kifakadásait, ismerjük az olaszországi hadisegély föltételekhez kötésében s a megkísérlött diplomáciai összeköttetések körül a szigorú törvényszerűség rovására történt ballépéseket. Ugyanaz az áramlat volt ez, mely végül a függetlenségi nyilatkozathoz vezetett s mely még a bukás után is az emigrációban követett kalandos politikával végeredményben inkább nehezítette, mintsem könnyítette jogaink visszaszerzését. Tudjuk, hogy ez áramlat ellen nemcsak Kemény Zsigmond a forradalom után, hanem már előbb is Batthyány Lajos ⁴ és Mészáros Lázár ⁵ fölemelték koronkint sza-

¹ Mészáros Lázár, ki a szabadságharcz ügye mellett kitartott egész a számkivetésig, már idézett Emlékirataiban elmondja, hogy ő a megelőző értekezletben ellenezte a függetl. nyilatkozatot, s hogy az «az országgyűlésre hazugság útján rátküldött», és hogy «a nemzet nagyobb része az elszakadást Ausztriától nem akarta. (I. 253. I. II. 32., 175. s. köv. I.)

² Lásd Kossuth 1848 szeptember 19-iki beszédjét. (Beszédek. I. 368. s. köv. I.)

³ Lásd erre nézve Lónyay, Deák Ferencz, Lukács Béla és Falk Miksa beszemerését Horváth J. «A közös ügyek» cz. műve, 147—149. és «A szakadás» cz. m. 62. s. köv. lapjain; úgyszintén: Trefort Ágoston: Újabb eml. beszédek és tanulmányok. 1887». 85. I.

⁴ Lásd nyilatkozatait Horváth Mihálynál (Függetl. harc. I. 557. I.) és Szögyénynél. (Id. m. I. 93—94. I.)

⁵ Emlékiratai több helyén hivatkozik rá, hogy ő mérsékletre, óvatosságra, a törvényes úthoz való ragaszkodásra intett, s panaszt emel az elbizakodás, a «vágató párt» túlzásai és igazgatásai, a kisebbség terrorizmusa, a népszerűséghajászás, a miniszterek egyenetlenkedése s Kossuthnak mindenbe beleavatkozása

vukat, hogy Horváth Mihály is többszörösen rosszalólag mutatott rá az ez áramlat hatása alatt elkövetett túlkapásokra,¹ s Deák Ferencz már szeptember hóban látta, «miként dolgozik titkon és nyilván egyik rész az alkotmányos szabadság és nemzetiség megdöntésén s miként segítik ezeket törekvéseikben akaratlanul azok, kik forradalmi térre lépni, forradalmi lépéseket előkészítgetni óhajtanak idétlen könnyelműséggel s kik talán csak most sejtik : hogy számításaik a nemzet erejére s a nép rokonszenvére alaptalanok voltak.»² Nem vonhatjuk kétségbe, hogy a küzdelem mindkét részére ránehezedett koronkint az a végzetes vakság, melyet Titus Livius a sors hatalmának tulajdonít, mondván : «Obcoecat animos fortuna, cum vim suam ingruentem refringi non vult.»³

De ha így az elkövetett ballépések mértékében forradalmi politikánkat a következményekért való felelősség bizonyos részétől nem is mentesíthetjük, szilárdan ragaszkodnunk kell ahhoz az ítéletünkhöz, hogy az összeütközés alapoka s ezért a felelősség sokkal súlyosabb részének viselője is az a politika volt, a mely a monarchia érdekeivel semmikép nem ellenkező 1848-iki magyar törvényeket előbb, teljes híján az őszinteségnek elfogadta s azután azok visszavonásának eltökélt szándékával Magyarországon polgárháborút támasztott és a jogait védő nemzetet valósággal belékergette a forradalomba,⁴ a mely tehát mint ennek a forradalomnak tulajdonképeni előidézője, az elnyomás általi megtorlásra semmi erkölcsi jogosultsággal nem bírt.

E fölfogást a 48-iki törvények kifogástalanságára nézve támogatja és minden ellenmondás ellen megvédi az a tagadhatatlan tény, hogy ama törvények, eltekintve a sok tekintetben idejét mult nádori intézménynek, úgyszintén a nemzetörségnek fölfüggesztésétől, mely utóbbi már egy évvel később az általános védkötelezettségben s a honvédség felállításában nyert pótlást, valamint eltekintve néhány, a főhadúri jog gyakorlására vonatkozó módosítástól, 1867-ben is teljes érvényben hagytak s a monarchia fejlődésének és megerősödésének soha semmi-
ben akadályaiul nem szolgáltak.⁵ A kibékülés és kiegyezés végre is nem,

miatt. (Lásd az Emlékiratok id. kiadása I. köt. 67 — 187. lapjai több helyét, úgyszintén a II. köt. 15. és 177. lapját s az «Életirat»-ban közölt beszédeket : 73., 80. l.)

¹ Horváth Mih. id. m. I. 293., 296., 323., 408., 523. s köv. I. és II. 378. l.

² Levele sógorához, Tarányi Józsefhez : Deák F. beszédei. II. 320. l.

³ A sors elhomályosítja az elméket, ha nem akarja, hogy előretörő hatalmának útjába álljanak.

⁴ Ezt, a magyar részről elkövetett túlkapásokat ostorozó Mészáros Lázár is elismeri : Eml. irat. I. 254. l.

⁵ Friedjung egy újabb, a kiegyezésre vonatkozó tanulmányában (Histor. Aufsätze 135. s köv. l.) úgy igyekszik az 1867-iki törvényeket föltüntetni, mintha azok által az uralkodótól 1848-ban «megvont» jogok «visszaadattak» volna. Ez egészen téves beállítás, mert a mint az 1848-iki törvényhozás nem irányult a magyar király jogainak csontkítására, úgy az 1867-iki törvényhozásnak sem volt vissza-

mint az osztrák politika s a mi conservativeink is 1859-től 1866-ig próbálgatták, azok romjain, hanem azok alapján jött létre. Az 1867-iki kiegyezés, megalkotóinak legilletékesebb vallomása szerint semmi egyéb nem volt, mint betetőzése, kiegészítése, kiépítése az 1848-iki közjogi műnek. Nem lehetett separatistikus célzattal vádolni azt a törvényhozást, a mely az ugyanakkor alkotott sajtótörvényben szigorú büntetést szabott arra, «ki a sanctio pragmaticánál fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tetteles főlontására izgat.»¹ Egy nagy osztrák=lengyel hazafi, Smolka tanuságát bírjuk arra, hogy «a magyar forradalom nem a 48-iki törvények következménye volt», hanem annak oka «azon hagyományos rendszer, hogy Magyarország osztrák tartomány legyen».² A már idézett Springer kifejezően bizonyosága szól a mellett, hogy a magyarok valóságos «fanatikusai a legalitásnak», s mert nekik maguknak legnagyobb erősségük a törvény, ők is szívósan és szigorúan ragaszkodnak hozzá; az 1848-iki *conflictus*-ban is «a formai jog a magyarok oldalán volt».³ Ezért Deák Ferencz is erőlesen védekezett Zsedényi azon állítása ellen, mintha a 48-iki kormány megsértette volna a törvényeket, mondván: «az 1848-iki törvényeket nem a felelős magyar minisztérium rontotta meg... azon törvények fenntartásáért — ármány és erőszak ellen — mindaddig küzdöttünk, míg állásunkat lehetetlenné nem tették oly események, melyeket egész meztelenségökben föltárni még most (ez 1860-ban volt írva) nem lehet».⁴ És nem lehetett közönséges rebellió az az ügy, a melynek vértanúi még ügyszólván haláluk órájában úgy nyilatkoztak, mint Csányi László egy barátjához intézett utolsó levelében: «én republikánus soha nem voltam, bolond, ki Magyarországon republikáról álmodik», s végül arra inti barátját: «Szeresd a hazát és a királyt.»⁵

Azonban teljesen igaza van Pulszky Ferencznek,⁶ hogy «nekünk akkor rebelleseknek kellett maradnunk», így kívántuk nem mi, hanem

adnivalója. A miért Ausztria az 1848-iki törvényekbe belenyugodni nem akart s azok ellen 19 évig küzdött, az a magyar és osztrák kormányzat elkülönítése volt; ez a harc 1867-ben Ausztria vereségével végződött, mert az 1867-iki törvények csak azokat a kormányzati ügyeket ismerték el közöseknek, a melyek — mint kimutattuk — már 1848-ban is közöseknek ismertettek el. Helyesen mondja *L. Eisenmann* is (id. m. 1. l.): «1848 n'a pas creusé dans l'histoire de la monarchie des Habsbourg un infranchissable fossé.»

¹ 1848. XVIII. t.-cz. 6. §.

² Beszéd a Reichsrath 1861 aug. 28-iki ülésén; idézve *Horváth J.*-nél: «A szakadás.» 11. l.

³ Id. m. II. 499. és 566. l.

⁴ Nyilatkozat a P. Naplóban. (Deák F. beszédei. II. 514. l.)

⁵ Gróf Schmidegg Kálmánhoz októb. 9-ről int. levél. (Vörös Antal gyűjteménye a Nemzeti Múzeum levéltárában.)

⁶ Id. m. II. 229. l.

így kívánta az a politika, mely ürügyet keresett a 48-iki engedmények visszavonására ; az a Smolkától említett «hagyományos rendszer», mely Magyarországot még a 48 előtti állapoton is messze túlmenőleg «osztrák tartománynyá» akarta tenni. Hiszen történeti tény, hogy «Magyarország beolvasztása és elnémetesítése állandó titkos vágya volt a bécsi kormányoknak» a régebbi multban is ; e célra fölhasznált eszközeik «lehettek véresek, mint I. Lipót gyászos korszakának idején, lehettek pusztán doctrinærek, mint II. Józseféi, de soha olyan tervszerűek nem voltak és nem nyugodtak oly széles és szilárdaknak látszó alapokon, mint a 48-iki magyar szabadságharcz leveretése után».¹

Ezt a tervszerűséget pedig az magyarázza meg, hogy — mint már fentebb állítottuk — jóval a szabadságharcz leveretése előtt, sőt még mielőtt a szakadás a nemzet és az uralkodó között teljes és végleges lett volna, Magyarország beolvasztásának terve már készen állott a bécsi kormány köreiben, már az a be nem vallott cél volt, melynek megvalósulását a nemzet minden kényszerű eltávolodása az uralkodótól és a törvényes alaptól csak közelebb hozhatta. Hiszen már az 1848-iki magyar törvények szentesítésekor az akkori vezető osztrák miniszter, báró Pillersdorf, azzal biztatta az uralkodót, hogy ilyen kényszerű engedményekbe való belenyugvás már többször előfordult a császári ház történetében, de «majd eljön az idő, a mikor a legmagasabb trón erejét visszanyervén, a kicsikartakat ismét vissza fogja vonhatni».² Tudjuk, hogy az osztrák kormány zsoldjában állott Gáj már 1848 tavaszán felsőbb utasításra szervezte a reactiót Horvátországban. A szókimondó Jellačić — a ki pedig jól tudta, hogy a bécsi kormányzó körök mit akarnak — már nyáron kijelentette Batthyánnak, hogy míg a magyarok országuk szabadságát és függetlenségét akarják, ő az osztrák birodalom politikai egységére esküdött s így közöttük csak a kard határozhat.³ Ugyanő augusztus végén azt írhatta Rajačić patriarchának «szoros titoktartás pecsétje alatt», hogy a császári udvarnál elismerik az ő ügyük igazságát s mihelyt ők megkezdik a hadműveletet, az udvar és Ausztria nyíltan közbe fognak lépni s a békét «azon föltételek alapján fogják helyreállítani», a melyeket ő «utolsó kiáltványában hangoztatott».⁴ Bírnak Bach följegyzéseit még az október előtti időből, melyek «a magyar-

¹ Beksics G.: Ferencz József kora, a Magy. Nemz. Története. X. köteté= ben. 415. l.

² Szögyény id. m. II. 251. l. Ugyanő u. e. helyen mégis kétségbevonjz, hogy a forradalom előidézésének szándéka «a trón közelében» fennállott volna ; a király személyére nézve ezt senki nem is állítja.

³ Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. II. 195. l. Gáj fizetésére nézve lásd Schlitter id. m. III. 75. l.

⁴ Margalics Ede: Szerb történelmi Repertorium. Akad. kiad. 1918. I. 292. l.

horvát zavarok kiegyenlítésének» első és alapföltételül «az összbirodalom megzavart egységének helyreállítását» tűzik ki, s e mellett további programként egy központi közös «Gesamtministerium» létesítését s a határörvidéknek Ausztriához való csatolását szerepeltetik.¹ Ugyanő felszólalásával a birodalmi gyűlésen majdnem döntőleg járult hozzá, hogy a magyar országgyűlés küldöttségének visszautasításával a kiegyenlítésnek ez az utóbbi lehetősége is mellőztessék. Humelauer udvari tanácsos, kit a bécsi kormány különösen bizalmas megbízatásokra használt, november 16-iki emlékiratában nyíltan kimondja, hogy Magyarorszában igenis meg kell tenni azt, a mit talán Európa egyetlen államában sem volna tanácsos megpróbálni: «nem törődve az európai közvélemény lármájával, vissza kell csinálni a dolgokat nyíltan és határozottan»,² hiszen Oroszország egyetértésére minden körülmények között számíthatunk! A bécsi sajtóban ugyancsak ez időben már teljesen kialakult az a követelés, hogy a birodalomnak egységesnek kell lennie, hogy csak egy parlament lehetséges, melyben Magyarország ép úgy legyen képviselve, mint a monarchia összes többi részei, csak egy polgári- és büntetőjog legyen, egységes közoktatásügy, mint egységes pénzügy és vámügy; sőt Magyarország nemzetiségi vidékei szerint tartományokra szakítandó, régi alkotmányáról se legyen többé szó, a megyei szervezetet a magyar törvényhozás a parlamenti rendszer megalkotásával úgyszólván maga megsemmisítette; az ország népességét és gazdasági életét idegen, különösen német elemek betelepítésével kell fölfriszíteni stb.³ Ezeknek a sajtóhangoknak a kormánykörök fölfogásával való egyezését a centralizmus szószólói sem tagadják, de az akkori osztrák sajtóviszonyok kétségtelenné is teszik, hiszen Ferdinánd király már október 20-iki manifestumában hangoztatta Magyarországnak az ausztriai császárság egységébe való szükségszerű beilleszkedését, a Schwarzenberg-minisztérium kinevezésekor pedig kinyilatkoztatta, hogy egy új köteléknek kell létrejönnie, mely a népek és fajok egyenjogúsága mellett a monarchia minden országát és néptörzsét egyetlen állami egységbe forraszsza össze s az akkép létesülő új Ausztria számára a fennmaradást biztosítsa.⁴

Az absolutizmus vezető szellemei és azok dicsőítői különben nyíltan be is vallották, hogy mennyire kapóra jött nekik a forradalom, milyen szerencsének tartották Ausztriára nézve, hogy a Magyarországgal való szakítás nekik jogcímet és módot nyújtott centralistikus vágyaik meg-

¹ *Friedjung* id. m. I. 489. l.

² «Offenbarer, entschiedener Rückschritt»; lásd az egész emlékiratot *Helfert*-nél: III. Anhang. 53. l.

³ *Helfert* id. m. IV. köt. I. r. 186. s köv. l.

⁴ *Beksics*: Ferencz József kora. 416. l.

valósítására és Magyarország alkalmatlan alkotmányának kiküszöbölésére. Az öreg Kübeck, ez a megtestesülése a minden fölfordulást egészen ségesen túlélő osztrák burokratikus centralizmusnak, egy 1851-iki emlékiratában kimondja, hogy a forradalom valóságos providenciális esemény volt, mert általa az uralkodó szabad kezét kapott birodalmában új, jobb rend létesítésére.¹ A Schwarzenberg herceg «jobb keze» és hű csodálója, Hübner báró már 1848 szeptemberében úgy ítélte az akkori osztrák kormányról, hogy az helyesen cselekedett, midőn az engedmények utólagos megtagadásával provokálta a magyar forradalmat, ők legalább megüzenték a háborút, majd mások, erősebbek (értse: a Schwarzenberg-kormány) meg fogják vívni azt.² Krauss pénzügyminiszter 1848 deczemberében «régi pium desiderium»-nak mondja az osztrák és magyar vámhatóságok egyesítését a közbenső vámvonalon.³ Bruck kereskedelmi miniszter pedig 1849 szeptemberében Geringerhez, a magyar polgári kormányzat vezetőjéhez intézett iratában késznek nyilatkozván a magyar postaintézmény fejlesztésére, a miben eddig állítólag az udvari kancellária és még inkább a helytartótanács befolyása szolgált akadályul, szerencsésnek vallja magát, hogy ezeket az akadályokat az események folyása eltávolította.⁴ Bach a maga hirhedt «Rückblick»-jében nyíltan vallja, hogy miután Ausztria állami újjáalakítása szempontjából az akadályok lassankinti elhárítása volt szükséges, «épen abban rejlik az 1848—49-iki események világtörténelmi jelentősége, hogy egyengették az utat egy cél felé, mely nélkülök csak hosszabb kerülő úton lett volna elérhető».⁵ Helfert, mint történetíró tehát legalább a monarchia akkori sorsának intézőit mindenesetre jól értette meg, midőn műve bevezetésében arra hivatkozott, hogy «ma már bizonyára kevesen vannak, kik egyet nem értenek azon állítással, hogy az 1848. év nagyszerű fölforgatása valódi szerencse volt Ausztriára nézve».⁶ És ilyen képen, azt hisszük, legalább a «cui prodest» szempontjából a forradalom és az abszolutizmus közötti okozati viszony s vele az értelmi szerzőség kérdése is meglehetősen tisztázottnak tekinthető.

Az 1861-iki országgyűlés tehát teljes joggal mondhatta második válaszfeliratában, hogy a «rázkódtatásokat nem az 1848-iki törvények okozták, hanem azon törvényeknek meg nem tartása»,⁷ És ha Deák Ferencz meg volt győződve arról, hogy az 1848-iki magyar országgyűlés még október havában is, sőt még 1849 tavaszán is kész lett volna

¹ *Friedjung* id. m. I. 467. l.

² *Ein Jahr mein. Lebens.* 207—208. l.

³ Áll. és udv. levéltár. (min. tanács.)

⁴ Orsz. Levéltár, Geringer-iratok. 1849.

⁵ 1857-iki kiadás. 5. l.

⁶ Id. m. I. köt. 1. l.

⁷ *Könyi*: Deák F. beszédei. III. 168. l.

elfogadni egy olyan kiegyezést, a minőt 1867-ben javasoltak,¹ méltán kérdezhetjük, hogy miért kellett az országra rázúdulnia annak a korszaknak, melyet tíz évi tartama után maga a nemeslelkű fejedelem uralkodása elpazarolt idejének ismert el,² s a melynek mérlegét még legenyhébb és legtárgyilagosabb bírálója sem képes intézői felelősségére és nemcsak hazánk, hanem a monarchia érdekeire nézve is kedvezően állítani föl?

¹ U. ott II. 459. l. Ezt constatálja október=novemberre nézve *Eisenmann* is (id. m. 123. l.) és hozzáteszi: «Mais la cour ne voulait plus de transaction.»

² Ferencz József nyilatkozata Windischgrätz hg. elbeszélése szerint: *Szögyény* «Emlékiratai». II. 136. l.

II.

(A Schwarzenberg=kormány megalakulása; Schwarzenberg, Stadion, Bach, Bruck és Krauss jellemzése. Ferdinand császár és király lemondása, Ferencz József trónfoglalása; e tény következményei Magyarországon. Tervek és vélemények a magyar kérdés megoldására nézve. A márczius 4=iki octroyált birodalmi alkotmány kibocsátása és a kremsieri parlament fölосztatása. Az alkotmány=pátens hatása; a magyar conservatívek helyzete. 1848–1849.)

A kormányt, mely hivatva volt Magyarországon az absolutistikus rendszert az alkotmány és nemzeti szabadság romjain megalapítani, már megalakulásában s első kormányzati tényeiben kell megismernünk, annál inkább, mert ez utóbbiak sokszorosan kihatottak a következő évek fejleményeire.

A bécsi forradalom legyőzése s Windischgrätz hadainak október 31=én a császári székvárosba történt bevonulása után a legmagasabb köröknek két rendszer között kellett választaniok. Kübeck véleménye szerint az alkotmányozó birodalmi gyűlést föl kellett volna oszlatni, az egész monarchiát ostromállapotba helyezni és Windischgrätz herceget diktátorrá tenni. A másik fölfogás odairányult, hogy az addigi kormányzat folytonossága fenntartandó s a birodalmi gyűlés valamely csöndes vidéki városba helyezendő át, a hol folytonos összeköttetésben a kormánnyal, zavartalanul folytathassa alkotmányszervező munkáját. Ez utóbbi nézetet különösen Schwarzenberg Felix herceg és Stadion gróf képviselték s az ő nézetök győzedelmeskedett.¹

A férfiú, a kinek ennél az elhatározásnál oly fontos szerep jutott s a ki tulajdonképen már október 19=én formyszerű megbízást kapott az uralkodótól, hogy a bécsi események által valósággal szétugrasztott osztrák kormány helyére új minisztériumot alakítson, a Windischgrätz herceg sógora, az akkoriban 48 éves Schwarzenberg herceg, a gondviseléstől arra látszott kiszemelve lenni, hogy nevét inkább gyászosan, mint dicsőségesen csatolja hozzá a monarchia életében a forradalmat közvetetlenül követő korszakhoz.

Eredetileg a katonai pályára lépett, melyet már huszonnégyszáz éves korában a diplomáciaival cserélt föl, a nélkül, hogy a katonasággal

¹ Helfert id. m. I. 81–82. l.

egészen szakított volna ; tisztí rangját megtartva, fölvitte egész az al= tábornagyságig s az olaszországi forradalom ellenében ismét a fegyver= hez nyúlva, a Radetzky seregében küzdött, ki is tüntette magát Vicen= zánál, sőt meg is sebesült ; Bécsben, november 1-én tábornoki tekinté= lyével intézkedett a birodalmi gyűlés termének elzárása iránt.¹ Mint miniszterelnök sem vetette le egészen a katonás fellépést és modort s a kremsieri parlament előtt legszívesebben tábornoki ruhájában je= lent meg.

Diplomáciai pályája nem volt szerencsésnek mondható.² Szt. Pétervárott a Miklós czár trónfoglalásakor kiűtött forradalom részesei= vel szemben oly kétes magatartást tanúsított, hogy az udvar neheztelé= sét vont magára ; Lissabonból távoznia kellett, mert közel dobálták meg ; Londonban lehetetlenné tette magát a bájos Lady Ellenborough= val kötött szerelmi viszonya által, melynek válás és bírói elmarasztalás lett a vége ; Turinban is gyűlölt alak volt, Nápolyban pedig oly tüntető= leg szállott a népszerűtlen Ferdinánd király mellett síkra, hogy a követi lakásán kitűzött címert a nép leszakította, összetörte és elégette ; mi= után ezért a sértésért illő elégtételt nem kapott, kénytelen volt meg= válni állásától s a Radetzky táborába költözni.³ Metternich nem volt nagy véleménynyel róla s csak alárendeltebb állásokra alkalmazta ; pedig a diplomáciai tér volt az egyedüli, melyen ismeretekkel és tapasztala= tokkal bírt, midőn a kormány élére meghivatott, s melyen tagadhatatlanul önálló concepciói is voltak, még pedig oly merészek és kockáza= tosak, hogy a pillanatnyi siker, melyet arattak, rendszeren későbbi súlyos bonyodalmak és kellemetlenségek csiráját rejtette magában. Tagadha= tatlanul nem közönséges képességekkel és műveltséggel rendelkezett, de belkormányzati téren annyira újoncz és tájékozatlan volt, hogy teljesen mások tanácsára volt utalva s e mellett azzal a mélységes megvetéssel viseltetett minden politikai doctrina iránt, a melyet nagy önbizalommal bíró emberek szoktak érezni oly dolgok iránt, melyekhez nem értenek. Ez a tájékozatlansággal párosuló önbizalma, politikai jelleme és föl= fogása uralkodó vonásává a valóságos, nemcsak «látszólagos»⁴ frivoli= tást tette. Másnak nem nevezhetjük az oly ember gondolkozását, ki saját hú csodálójának visszaemlékezése szerint politikai elhatározásait ilyformán szokta megjelölni : «Ezen az úton fogok haladni ; ha a dolog nem sikerül, majd mást fogunk próbálni!» s a ki szokva volt kormányá= nak parlamenti kudarczaival nem törődni.⁵ Egyedüli változatlan poli=

¹ W. Rogge id. m. I. 36. l. Vitzthum id. m. 182. l.

² Egyéniségét és életpályáját nagyon előnyös színben igyekszik föltüntetni Adolph Franz Berger: Felix Fürst zu Schwarzenberg (Leipzig, 1853) cz. műve.

³ Friedjung id. m. I. 98. l. Rogge id. m. I. 39. l.

⁴ Helfert id. m. III. 5. l.

⁵ Hübner: Ein Jahr m. Lebens. 308—309. l.

tikai programmpontja Ausztriának legmerevebb egysége volt, melynek alapján a német birodalmi hegemoniát is magának követelhesse,¹ s egyedurúli igazi és őszintén vallott politikai elve az, hogy a császár parancsol, a nép pedig engedelmeskedik.

«Felix herczeg» — a hogy híve, Hübner, jelentős rövidséggel nevezni szerette — egész életében nőtlen maradt s diplomáciai alárendeltjeinél is szívesen látta a nőtlenséget. Ez a függetlensége a családi kötelekektől megkönnyítette rá nézve a szépnem széleskörű cultusát, a melynek terén igen szerencsés volt s a mely, egyesülve fiatalkori hajlamával a szerencsejátéokra és nem épen erős szervezetével, egyéniségét fontos szerepe küszöbén a kiélt és fáradt ember jellegével ruházta föl, mely nem sejtette a kiméletlen erélyt, a melyre képesnek bizonyult, de igen jól illett nagyúri kevélységéhez és egykedvűségéhez, a mely tulajdonai sokakra mód nélküli fölényt gyakoroltak.² Hangsúlyozott vallássossága nehezen volt összeegyeztethető lelkének ridegségével, a mely nemcsak alantasai iránti kiméletlenségében és zsarnoki hajlamaiban, hanem egy nemében a vérszomjúságnak is nyilvánult, melyet legjóakörőbb megítélői sem vitathatnak el egészen. Nála ezt a kegyetlen hajlamot lélektanilag némileg megmagyarázza az a mód, a hogy őt a forradalom egész Olaszországon végigkergette s a hogy a forradalmi radicalismus dühe épen az ő vezetésre hivatása idejében a rangbeli tekintélyekkel Európa legkülönbözőbb országaiban elbánt. Ennek a dühnek első áldozata a Schwarzenberg tulajdon nővére, Eleonora herczegnő, a Windischgrätz Alfréd herczeg neje lett, kit a prágai júniusi forradalom alkalmával egy az ablakon beröpülő golyó saját palotájában terített le. Őt követték szeptemberben Lichnowski Felix herczeg és Auerswald tábornok, kiket Frankfurtban az utczai csőcselék kínos üldözés után agyonvert és Lamberg gróf, kit a pesti hidon fogadtatásképen konczoltak föl. Októberben Bécsben Latour gróf hadügyminisztert gyilkolta meg a nép s ruháitól megfosztott holttestét egy lámpapóznára húzta föl. Novemberben végül gróf Pellegrino Rossi pápai miniszterelnököt a római Cancelleria lépcsőjén dőfte le egy vicenzai legionárius. Az ilyen benyomások alkalmasak voltak a Schwarzenbergéhez hasonló természetek felbőszítésére, s ennek is tulajdoníthatjuk, hogy még mielőtt a kormányzatot átvette volna, már ő volt az, a ki sógorától, a halálos ítéletektől idegenkedő³ Windischgrätz főparancsnoktól valósággal kierőszo-

¹ Buol grófhhoz 1848 december 31-ikéről írt levele, l. *Hübner* most id. m. 375—376. l.

² *Stratimirovič* id. m. 62. l.

³ *Wirkner* id. m. 234. l.

végeztetését,¹ a mi több németországi város népességét valósággal föllázította Ausztria ellen. Kétségtelen továbbá, hogy az egy évvel későbbi magyarországi vérengzések, különösen a Batthyány halála, nemcsak a Haynau, hanem legalább ugyanoly mértékben a Magyarország iránti ellenszenvéről úgylis ismeretes² osztrák miniszterelnök lelkiismeretét terhelték, s hogy a Schwarzenberg bosszúvágya majdnem háborúba keverte a monarchiát a magyar menekültek kiszolgáltatásának követelése miatt.

November 21-ikéről kelt a császári elhatározás, mely az öreg Wessenbergnek az óhajta várt fölmentést meghozta s a Schwarzenberg-kormányt jobbára egészen új elemekből megalakította. A herceg a miniszterelnökség mellett a külügyek vezetését vette át, belügyminiszter Stadion gróf lett, ki ideiglenesen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetésével is megbízott; a meggyilkolt Latour örökét Cordon tábornok vette át, a kereskedelmi tárca Brucknak, az újonnan szervezett bányá- és földművelésügyi Thinnfeldnek jutott; az előbbi kabinetből csak ketten léptek át az újba: Krauss pénzügyminiszter és Bach igazságügyminiszter.

Az osztrák közvélemény a kabinet belpolitikai reformjainak irányítását joggal Stadion gróftól (Franz Seraph) várta, ki nagy tehetség és alapos elméleti képzettség mellett gazdag közigazgatási gyakorlattal is bírt, hosszú hivatali pályára tekinthetett vissza s miután két teljesen különböző örökös tartomány: Istria és Galiczia helytartóságát viselte, a monarchia belviszonyait jobban ismerte, mint bárki. Mindenki tudta, hogy kész programmal jön, de még csak 42 éves kora ellenére teljesen aláásott egészsége kevés reményt nyújtott arra, hogy azt végrehajteni is képes lesz. Centralista volt ő is, aristokrata volt ő is, de róla föltételezhető volt, hogy a monarchia belső berendezésében mereven conservatív alapfölfogása mellett bizonyos josefinistikus szabadelvűsége fog törekedni s a polgári osztálynak barátja, nem ellensége lesz.

A minisztérium másik jellegzetes egyénisége kétségkívül dr. Bach (Alexander) igazságügyminiszter volt. Szerény származása ellenére³ ez a tagadhatatlanul nagytehetségű ember gyorsan emelkedett pályáján, mert csak 35 éves volt, mikor a forradalmi év őt a radicalis agitátorság lépcsőjén előbb egy liberális, majd egy reactionarius kabinet miniszteri székebe juttatta. Politikai hitvallása és színezete gyors változtatásának minden megkísérlett magyarázatai és szépítgetései nem némíthatják el

¹ Hübner id. m. 288. l.

² Gróf Dessewffy Emil azt írta róla, hogy Magyarországból egy-két szép asszonyon kívül semmit sem ismert s a magyarországi viszonyok mindenkép ellenszenvesek voltak neki. (Könyi: Deák F. beszédei. II. 419. l.)

³ Alsó-Ausztriában, Loosdorfban született, hol jómódú földműves-családból eredő atyja hivatalnok volt, utóbb Bécsben ügyvéd.

a tények beszédjét. Bach még magasztalóinak elismerése szerint is egyik előidézője volt a márcziusi forradalomnak, legbefolyásosabb népszónok és agitátor a tavaszi mozgalmak egész folyamában, elnöke a Bécs városi kormányzatát kezébe ragadott városi bizottságnak. Mikor a Wessenberg-kormány őt, tekintettel nagy befolyására és szónoki képességére, júliusban igazságügyminiszterként kebelébe fogadta, hangja a parlamenti vitákban egyszerre megváltozott: erélyesen védelmére kelt a kormány tekintélyének és szembeszállott a túlzó radicalis követelésekkel. Ettől a perctől kezdve népszerűsége elhagyta, de feléje fordult a reactio figyelme. Az októberi bécsi forradalom idejében már annyira gyűlölt volt, hogy Latour mellett a nép főleg őt kereste halálra; ezt tudva, női ruhában, majd inasruhában menekült a kancellária épületébe s onnan a sereghez, a hol először találkozott Schwarzenberggel. Heteken át álnév alatt kellett elrejtőznie, a mi oly alaposan sikerült, hogy egy ideig még azok sem találták meg, a kik miniszterre akarták megtenni. A Schwarzenberg-kormánynak szüksége volt reá, egyrészt mert tudhatta, hogy a gyűlölet, melylyel hajdani elvbarátai ellene fordultak, egyszeri renegátsága után kizárja egy másodiknak lehetőségét, másrészt mert bíztak benne, hogy tehetségeivel, különösen rendkívüli ügyességével, alkalmazkodási képességével és leleményességével, kétségtelenül nagy munkabíráásával és mindent megvédeni tudó dialektikájával az új iránynak jó szolgálatokat fog tenni. Schwarzenbergnek emberismeretére vall, hogy Bach előzményei által nem hagyta magát a neki szánt szerepre való hivatottsága iránt megtévesztetni. Az új kabinet igazságügyminisztere, kit nagyon fiatalos megjelenésére s mindig mosolygó arczára való tekintettel a közbeszéd a «Justizknabe» névvel ruházott föl, mint látni fogjuk, nemsokára a még fontosabb belügyi tárczát kerítette hatalmába, a melynek kezelésével a Schwarzenberg-kormánynak tulajdonképeni jellegét adta meg. Hogy a politikai kapaszkodó túlbuzgóságával az absolutismus és centralismus elvét épúgy túlhajtotta, mint annak idején a demokrata radicalismust és hogy a magyarság iránti kifejezett gyűlöletben még a miniszterelnököt is túlhaladta, azt akkor hibának nem rótták föl neki; a nagy szervezőképességéről keletkezett legendákat, melyeket csodálatos módon még néhány újabb történetíró is fenntartani látszik, rendszerének gyászos eredményei meghazudtolták.¹

A többi miniszterek közül Cordon báró (Franz) hadügyminiszter a bécsi forradalmat követő ostromállapot alatt mint a központi bizottság elnöke bizonyos mérséklet és méltányosság által tünt ki; Thinnfeld (Ferdinand von) földművelés- és bányügyi miniszterről a közönség csak

¹ Bach jellemzésére nézve l. *Beksics* id. művét a «Magy. nemz. történeté»-ben (417. s köv. l.); továbbá *Helfert* id. művét (III. 58. s köv. l.), *Rogge* id. m. (I. 276. s köv. l.), *Friedjung* id. m. (I. 18. s köv. l., 24. s köv. l.) valamint *Hübner* «Ein Jahr m. Lebens». 205., 246. és 315. l.)

annyit tudott, hogy gazdag huttatulajdonos Stiriában. Nevezetesen szerepre volt hivatva Bruck (Karl Ludwig von) kereskedelemügyi miniszter, a kit, mint oly embert, ki a kereskedelmi tengerészet terén nemcsak magát küzdte föl, hanem a triesti Lloyd-társaságot is fölvirágoztatta, méltán hivatottnak tarthattak gyakorlati irányú közgazdasági reformok megalkotására.¹ Végül még Krauss báró (Philipp) pénzügyminiszterről kell megemlékeznünk, a ki szürke hivatalnok=ember létére két szempontból méltán magára vonja figyelmünket. Az egyik az a szerep, melyet az októberi forradalom alatt Bécsben vitt, a másik érzülete és gondolkodása Magyarországgal szemben. Krauss az egyetlen volt a Wessenberg=minisztérium tagjai közül, kinek bátorsága volt az október hatodiki vérengzés után Bécsben maradni s ott a forradalmi uralom egész ideje alatt nemcsak a legszükségesebb kormányzati teendők folytatásáról gondoskodni, hanem a parlamentben is, annak viharaival szembeszállva, képviselni a kormányt. Hogy ez a sajátságos helyzet, melyhez kétségkívül sok bátorság és léleknyugalom kellett, bizonyos elkerülhetetlen kétértelműségekkel s kisebb megalkuvásokkal járt, az természetes, de hogy nagyobb bajok elhárítására s például a nemzeti bank aranykészletének megóvására szolgált, az bizonyos. Ha egyes, a radicalizmussal rokonszenvező írók Krauss-t e szerepében úgy tüntetik föl, mint a kormány alakoskodó ügynökét,² e gyanúsítás ellen megvédi őt azok a szemrehányások, melyekkel éppen kormánykörök s azok szellemében író bírálók részéről találkozott. Krauss, ki egymaga tartott ki miniszteri minőségben a forradalmi év minden változatai között, igaz, hogy a Magyarországgal szemben irányzott politikának más fordulatot nem adhatott, sőt a Jelačić titkos támogatásában bizonyára részes volt, de viszont határozottan ellenezte az orosz intervenciót, még 1848 szeptember végén kísérletet akart tenni a magyarországi polgárháborúnak megegyezés útján való megszüntetésére³ és Schwarzenberggel és Bach=al ellentétben ismételtelen kimutatta, hogy a jogról és méltányosságról Magyarországgal szemben sem feledkezett meg egészen és a magyarok iránt nem volt ellenséges.⁴

¹ Terjedelmes élet- és jellemrajzot adott róla Rich. Charmatz: «Minister Freih. v. Bruck, der Vorkämpfer Mitteleuropas». Leipzig, 1916. cz. művében, W. Rogge id. m. l. 25. s. köv. l.

² U. és Á. L. t. 1848. V in. tanács.

³ Például szolgálat 1849=iki május 19=ről K. előterjesztése ő Felségéhez, melyben ezek foglaltatnak: «Vannak vélemények, melyek szerint a (magyar) 1848=iki III. t.=cz., mely külön magyar minisztérium fölállítását rendeli el, a Felséged által kibocsátott birod. alkotmányával össze nem egyeztethető s ez utóbbi által hatályon kívül helyezettnek tekintendő . . . A magyar minisztérium létesítése egy a múlt évben megtörtént, Ferdinand császár által szentesített, tehát törvényszerű tény stb.» Lásd a régebbi magyarországi hivatalnokok ellátási igényeire vonatkozó iratcsomót az O. L. Geringer=iratárában. (1847. 589. res.) Szűgyény (id. m. II. 22., 39. l.) őt nagyeszű s tiszta jellemű férfiúnak mondja.

A minisztérium kiegészítésére azután még egy lépés történt báró Kulmer Ferencznek tárca nélküli horvát miniszterré történt kinevezése által. E kinevezés jelentősége nem annyira az egyénben, mint inkább abban rejlett, hogy — szemben Magyarországgal — Horvátország hűségének elismerését fejezte ki s azzal a furcsa gyakorlati következménnyel járt, hogy magyar miniszter hiányában azután Kulmer szerepelt mint a kormány tanácsadója magyar ügyekben. Egy másik, a helyzetet jellemző körülmény, a melyet beavatott ember följegyzéséből ismerünk, az, hogy a Schwarzenberg-kormány alakulásakor ígéretet tett arra nézve, hogy — különösen a birodalmi alkotmányra vonatkozó — minden fontosabb elhatározásánál Windischgrätz herczeg beleegyezését fogja kikérni.¹

Mikor Olmützben az odamenekült udvar és a Wessenberg-minisztérium megmaradt tagjai arra az elhatározásra jutottak, hogy egyelőre Ausztriában a parlamentarismus látszatát fenntartják, a Reichsrathot Bécsből az Olmütz közelében fekvő Kremsier nevű kis morvaországi városba helyezték át, azzal a szigorúan megszabott föladattal, hogy a közelben székelő kormánnyal egyetértőleg a birodalmi alkotmányt mielőbb dolgozza ki. A Reichsrath küldöttségileg tiltakozott e csodálatos rendszabály ellen, de hasztalanul, s mikor november 15-én meglehetősen csonkán, mégis megalakult Kremsierben, legalább azzal állott bosszút a kormányon, hogy ennek jelöltje, Strobach ellenében a liberális Smolkát választotta meg elnökéül.

Ez előtt az áthelyezett parlament előtt, a kremsieri érseki palota dísztermében kellett a Schwarzenberg-kabinetnek a formáknak megfelelően a maga programját kifejtenie. Ez a program a monarchia szilárd egységének hangoztatása mellett csak úgy áradozott a szabadelvű szólamoktól s bizonygatta, hogy a kormány «őszintén és utógondolat nélkül» kívánja az alkotmányosság fenntartását. Magyarországnak csak az az odavetett kijelentés jutott benne, hogy ott egy párt, melynek végcélja a fölforgatás és az Ausztriától való elszakadás, az elidegeníthetetlen jogaikban megsértett népek ellentállását idézte föl; nem a szabadság ellen visel a kormány ott hadat, hanem azok ellen, a kik a népet szabadságától megfosztani akarják. Hogy ez az egész kormánynyilatkozat mennyire volt komolyan vehető, az kitünik a Schwarzenberg herczeg bizalmas titkárának, Hübnernek, abból a följegyzéséből,² hogy a főleg Stadion és Bach eszméiből kialakult programnak a minisztertanácsban való megvitatása alatt a miniszterelnök a száját sem nyitotta ki, csak gúnyosan mosolygott s mikor azt másnap a birodalmi gyűlés előtt nagy tetszészaj közt fölolvasta, a lehangzatosabb mondatoknál szemüvegén át lopva rámosolygott a jelenlevő Hübnerre.

¹ Hübner id. m. 300. l.

² Id. m. 312. l.

A kormány őszinteségére egyébiránt legélesebb világot vet az a tény, hogy a maga legfontosabb, mondhatni korszakos jelentőségű, s már abban az időben teljesen megérlelődött szándékát meglepetésnek szánván, nemcsak a közönség, hanem még egyes tagjai előtt is az utolsó perczig titokban tartotta. Ez a szándék, mely december 2-án Olmützben, intim udvari cselekmény alakjában valósult meg: Ferdinánd császár és királynak lemondatása s az ő testvére, a trónöröklési igényéről szintén lemondott Ferencz Károly főherczeg helyett fiának, a már már-czius óta trónörökösnek tekintett, s egy nappal előbb nagykorúsított 18 éves Ferencz József főherczegnek császárrá proclamálása volt. «Az Isten áldjon meg, csak légy derék, az Isten majd megóv, — én szívesen tettem!» Ezek az egyszerű, meleg szavak voltak az egyedüliek, melyeket a jóságos Ferdinánd király meghatottságában unokaöccséhez intézett; bizonyára szívből jöttek, habár beavatott toll bizonyosságát birjuk arra, hogy úgy Ferdinánd, mint neje nehezen váltak meg a tróntól.¹ Az ifjú uralkodón is mély meghatottság vett erőt ama történelmi pillanatban s az udvar akkori fölfogását legjobban jellemzi az, hogy a legfőbb méltóságok hódoló megjelenése alkalmával Ferencz József átölelte Windischgrätz herceget, mondván: «Önnek köszönhetünk mindent, a mi még fennáll!»² És bizvást hitelt adhatunk annak a szájhagyománynak is, mely szerint a 18 éves császár e szavakkal lépte át nehéz új hivatása küszöbét: «Isten hozzád, ifjúságom!»

Egy, ugyanazon napról kelt császári manifestum közölte a kremsieri parlamenttel és a monarchia népeivel az uralkodás átvételének tényét és azt, hogy az új császár oly útra kíván lépni, mely az «összmonarchia üdvös átalakulására s megifjodására» vezet. A «valódi szabadság, az összes népek egyenjogúsága, az összes polgároknak a törvény előtti egyenlősége alapján s a népképviselőknek a törvényhozásban való részvétele mellett» fog a haza újjáalakulni, mint «a legkülönbözőbb nyelvű néptörzsek tágas lakóhelye». Utal azután a pátenz a birodalom némely részében dúló polgárháborúra s jelzi, hogy a «lázadás elfojtása» s a belső béke visszatérése előfeltételei a nagy alkotmánymű sikerének.

Ferencz József, ki ily zsenge korban volt kénytelen a birodalom egyik legnagyobb válsága közepett elődei fényes, de nehéz örökébe lépni, akkor még nem adhatta világos jeleit azoknak az uralkodói tulajdonoknak, melyeket benne egy, megpróbáltatásokkal teljes, hosszú élet érlelt meg. Nagy reményekre jogosított mindenestre vonzó, rokonszenves egyénisége s a gondos nevelés és képzés, melyben már hivatása számbavételével részesült. Szellemre irányára nevelői, különösen a később érseki és bibornoki rangra emelkedett nagyeszű Rauscher apát

¹ Wessenberg id. m. 1. l.

² Helfert id. m. III. 330. l.

mellett főleg édesanyja, Zsófia főhercegasszony gyakorolt akkor elhatározó befolyást, ki, mint Miksa bajor király leánya, számos testvérei között kitűnt tehetségei és tetteire által s ki, miután a szabadelvű reformok iránt eleinte rokonszenvet tanusított, a forradalom túlcsapó áradatától megrémítve a conservatív politikai irányzatnak s katolikus vallásos buzgalmával az egyházas reakciónak egyik legerősebb támaszává lett. Az ifjú uralkodó Magyarországon is sok rokonszenvet aratott még főherceg korában, midőn Ferdinánd király képviselőjében István főherceg-nádornak Pestmegye főispáni székébe való beiktatásában vett részt. Nálunk is már akkoriban a trón reményteljes várományosát látták benne,¹ sőt Kossuth őt szeptember elején Budára küldendő «ifjabb király»-ként követelte Magyarországnak.²

Tekintettel V. Ferdinánd hanyatlott testi és szellemi erejére, s az ifjú utódnak a későbbi jövőben oly fényesen kitűnt fejedelmi erényeire, a december második nagy fordulatot a monarchia sorsa szempontjából szerencsésnek és biztatónak mondhatnók, ha — különösen Magyarországra való hatása szempontjából — azt a célzatot, mely a változás intézőit vezérelte s a formát, melyben az végrehajtatott, a leghatározottabban elítélnünk nem kellene.

A célzat ugyanis — mint a következmények bizonyítják, s mint a változás vezető szellemének, Windischgrätz hercegnek hátramaradt megnyilatkozásai mutatják³ — nem annyira az volt, hogy a nehéz viszonyok között egy, az uralkodásra rátermettebb férfiú üljön a trónra, mert hiszen akkor egy beteges aggastyán helyett talán nem egy serdülő ifjúra esett volna a választás, hanem főleg az, hogy a megadott engedelményekhez esküjével kötött uralkodó helyére olyan lépjen, kinek «szabad a keze» a monarchia s benne különösen Magyarország sorsának irányításában. És ez a célzat mutatja azt az áthidalhatatlan űrt, mely a legitim magyar közjogi felfogást az Ausztriában akkor uralkodó, az Isten kegyelméből való s minden jog forrásául tekintett császári hatalomról táplált nézetektől elválasztotta s az összeütközést elkerülhetetlenné és kiegyenlíthetetlenné tette. Az uralkodó koronázási esküje, melyre közjogunk kötelezi, ünnepélyes garanciája törvényszerű uralkodásának, de semmiféle józan jogelmélet szerint nem lehet föltétele a törvények érvé-

¹ Kossuth az alsóház 1848 márcz. 3-iki ülésében azt mondja: «a Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferencz József főhercegre, ki első föllépésekor e nemzet szeretetét magáévá tette, egy fényes trónus öröksége vár...» (K. L. beszédei. I. 132. l.) Szentkirályi, pestmegyei követ egy pozsonyi lakomán 1847 nov. 14-én pohárköszöntőjében a fiatal főherceget Magyarország hajnalcsillagának mondta. (Bellaugh Aladár: I. Ferencz József Magyarországon, Bud. Szemle. 1917 jan. 19. l.)

² Marczali id. m. 661—662. l.

³ Lásd Helfertnél. III. 343., 350. l. és Friedjungnál. I. 368. l.

nyének. A törvénytisztelet nemcsak a népek védelme, az az uralkodók legmagasabb érdeke is, és mily jogi és erkölcsi alapon követelheti meg egy fejedelem a maga népeitől a törvények föltétlen és kivétel nélküli tiszteletét és magatartását, ha ő mindaddig, míg eskü másra nem kötelezi, szabadon választhatja meg azokat a törvényeket, melyeket megtartani szándékozik és azokat, melyeket egyszerűen nem létezőknek tekint?¹ Ez a lehetetlen közjogi elmélet nyilatkozik meg mindazokban a trónváltozást követő uralkodói és főparancsnoki kiáltványokban és nyíltparancsokban, melyek Magyarország lakosságát folytonosan a törvények tiszteletére intették, de minden szavukkal megtagadták az 1848-iki, sőt a régibb törvények által is teremtett közjogi állapotot s mindig csak az úrbériség megszüntetésére vonatkozó törvény változatlan érvényét hangoztatták az alsóbb néposztályok hajlandóságának megnyerése érdekében, ezzel eléggé érthetően a többiek hatályának megszüntét hirdetvén.

Hogy pedig az uralkodó személyében beállott változás végrehajtásának módja a magyar törvényekkel homlokegyenest ellenkezett, a mire az ugyancsak conservatív b. Jósika Samu Schwarzenberg herceget előzetesen igen erélyesen, de eredménytelenül figyelmeztette,² azt az ily formában trónra lépett uralkodó maga volt kénytelen 19 évvel később ünnepélyesen elismerni, midőn szentesítette azt az 1867-iki II. törvény-czikket, a mely kimondja, hogy az «említett lemondások (vagyis V. Ferdinánd király és Ferencz Károly trónjogosult főherczeg lemondása) formahiányaiából az ország törvényes önállására s függetlenségére nézve káros következtetések ne vonathassanak s a trónlemondás ténye jövőre Magyarország külön megemlítése, értesítése mellett és alkotmányos hozzájárulásával történjék».

Könnyű volt ennél fogva előrelátni, hogy a december 2-iki olmtüzi esemény milyen visszhangot fog az akkor már úgyszólván a forradalom lázában égő Magyarországon kelteni. Miután az országgyűlés királyi decretummal föloszlatottnak tekintetett, az új uralkodó trónralépését annak megtörténte napján kiáltványban adta magyar alattvalóinak tudtára.³ Ez a kiáltvány is a legélesebb ellentétbe helyezkedett a magyar közjoggal; Ferdinánd királynak a trónról és Ferencz Károly főherczegnek az utódlási jogról való egyszerű lemondása által az «összmonarchia» trónját megüresedettnek s a «többi államokkal együtt Magyarország és Erdély fölött is az uralmat» ezennel átvettnek jelenti ki, tehát nemcsak hogy a trónfoglaláshoz a magyar törvények által kötött föltételeket és módokat nem létezőknek tekintti, hanem Erdély unióját az anyaországgal

¹ Lásd erre nézve az 1861-iki II. válaszfeliratot: *Kónyi*, Deák F. beszédei. III. 183. l.

² *Hübner*: id. m. 324. s. köv. l.

³ *Samml. d. Manifeste*. 28. l. Magyar szövegének hasonmása a «Magy. Nemz. Története.» X. köt. 173. lapján.

is megtagadja, Horvát-Szlavonországot pedig egyszerűen a többi örökös tartományokhoz sorolja. A manifestum további szövegében utal arra a «vétkes pártfelekezetre», mely az ország lakosainak nagy többségét kiárályhú érzelmei nyilvánításában zsarnokilag akadályozza, s melynek le-
verése érdekében Ferdinánd király legutóbbi kiáltványait érvényben tartja, Windischgrätz herceget is teljhatalmú főparancsnoki minőségében megerősíti.

A tovább ülésező magyar országgyűlés december 7-én foglalkozott e kiáltványnyal s a trónfoglalás tényétől az elismerést megtagadva, kijelentette, hogy «a magyar országgyűlés tudta s megegyezése nélkül a magyar királyi szék birtokával senkisésem rendelkezhetik.»

Ez a visszautasítás, mely által «az utolsó fonal is elszakadt, mely még Ausztriához kapcsolt minket»,¹ természetesen csak a Schwarzenberg kormány terveinek malmára hajtotta a vizet. Most már — úgy vélték — annál kíméletlenebbül lehet Magyarország jogain keresztülgázolni ; az ezt előkészítő lépésekhez a nemzetiségek békétlenkedő részének kellett volna segédkezet nyújtania, csak hogy ez a segédkez gyakran inkább akadályozta, mint előmozdította a kormány kapkodó, ellentmondó intézkedéseit. Így Erdélyben még Ferdinánd király, lemondása előtt, november közepén, az unió teljes mellőzésével, visszaállította a régi kormányzóságot, s annak vezetését Mikó Imre grófra bízta, a mi csak fokozta a kormányzati viszonyok zavarát, a szászokat és románokat ellenben nem elégítette ki.² A szászok közvetlenül Bécsnek akartak alárendeltetni ; a románok már május 15-én, a «szabadságmezőn» formulázták önálló nemzeti szervezetök követelményeit s míg azok teljesítve lesznek, Ságuna András erdélyi gör. kel. román püspök híveit körlevélben szólította föl, hogy mint egyedüli törvényes kormánynak b. Puchner Antal erdélyi főparancsnoknak engedelmeskedjenek.³ Az erdélyi gubernium hasztalanul tett előterjesztéseket az osztrák belügyminisztériumnak a nagy-szebeni román bizottság föloszlatása érdekében, hasztalanul mutatott rá arra, hogy az erdélyi hadfőparancsnokság által támogatott bizottság a kormányzék minden intézkedéseit meghiusítja s oly törekvések véd-pajzsául szolgál, melyek a románoknak a monarchiától való elszakadására s Oláhországgal való egyesülésére irányulnak, hogy a polgári hatóságnak már arra sincs hatalma, hogy a legfelsőbb manifestumokat közzététesse :⁴ a huzakodás vége az lett, hogy Mikó Puchner útján tudta meg, hogy minden polgári hatalmat a katonai parancsnokság kezébe kell

¹ Mészáros L. Emlékiratai. I. 287. l.

² Lásd Helfert id. m. III. 469. l.

³ Moldován Gergely: Ságuna András, Budapest. Szemle. 1914 aug. 249. l. Jancsó Benedek: Szabadságharcunk és a dákoromán törekvések. Bpest, 1895. 79. s. köv. l.

⁴ Osztr. Belügyminisztérium levéltára. 1849.

letennie.¹ Ugyanakkor a románokat fölbiztatták, hogy ők is a többi nemzet módjára közvetetlenül fognak a monarchiához csatoltni, az erdélyi szászoknak pedig külön császári pátens biztosította közvetetlenül a korona alá helyzetetéseket, «központi nemzeti hatóságuk» összeköttetését a bécsi minisztériummal s képviseltetésöket a majdani általános osztrák birodalmi gyűlésben.²

Egy további lépés volt Magyarország szétagolására a «szerb vajdaság és termesi bánóság» föllállítása. A hiú és nagyravágyó Stratimirovič György egy küldöttséggel már november második felében fönnjárt Bécsben és Olmützben, az annak idejében királyi szózáttal megrótt májusi szerb nemzetgyűlés határozatainak szentesítését szorgalmazni; mindenütt kitüntető fogadtatásban részesült; Schwarzenberg herceg bizalmas audiencián hallgatta meg Rajačič érsek elleni fondorkodásait is.³ A trónváltozást megelőző napon megtörtént a karlóczai «nemzetgyűlés» határozatának az «ösi vajdai méltóság» visszaállítása általi legfelsőbb megerősítése s december 15-én már az új uralkodó egy császári pátenssel a szerb nép hűségének és hősiségének ünnepélyes elismerése mellett Rajačič József karlóczai metropolitának a szerb patriarchai méltóságot adományozta, Suplikáč István tábornokot — ki pár nappal később meghalt — a vajdai állásban megerősítette s a magyarországi szerbeknek nemzeti beligazgatást ígért, az összes népek egyenjogúságának elve alapján.⁴

Ezen egyes rendszabályok félreismerhetetlen czélzata ellenére a magyar kérdés mikénti végmegoldására nézve, arra nézve, hogy a szét darabolás és a birodalomba való beolvasztás mily mértékben és mily formában hajtassék végre? a döntő körökben még a trónváltozás után is bizonytalanság s az ellentétes nézetek harca volt észlelhető. Windischgrätz hercegnek december közepén az volt a benyomása, hogy az új uralkodó elődjének engedményeit jelentékenyen korlátozni fogja, a mi nélkül a forradalmi pártokat megfélekezni nem is lehet.⁵ E szándék azonban bizonyos akadályokba ütközött egyrészt Stadionnak a herceg véleménye szerint «nem időszerű» nézetei, másrészt egyes magyar conservatív főuraknak aggályai miatt; így gr. Szécsen Antalról és b. Jósika Samuról tudjuk, hogy az előbbi főleg Kulmer miniszteri kinevezése s az ország feldarabolása, a második a trónváltozás törvényellenes formája és Schwarzenberg általános politikája miatt december elején elégedetlenül hagyták el Olmützt.⁶

¹ Helfert. IV. köt. I. r. Anhang. 40. l.

² Deczember 21-iki pátens. (O. L. Windischgrätz=irattár. 1848.)

³ Stratimirovič id. m. 58. s. köv. l.

⁴ Allg. Reichs= Gesetz= u. Regierungsblatt. 1848—49.

⁵ Helfert id. m. IV. I. r. 180. l.

⁶ Ezt Hübner beszéli el (id. m. 323. s. köv. l.) Hogy Hübner maga, ki

A magyar kérdésbe osztrák kormányzati szempontból szükségképp beléjátszott a Németországhoz való viszony mozzanata is. A frankfurti nemzetgyűlés — mint említettük — 1848 októberében oly szövetséges állam (Bundesstaat) alkotmánytervezete mellett foglalt állást, mely egységes és tisztán német nemzeti jellegű lévén, Ausztria abba csak a maga német tartományaival léphetett volna be, míg lengyel, magyar és olasz tartományai kívülmaradtak volna, a mi az osztrák birodalomnak dualistikus vagy pluralistikus szétagolását eredményezte volna, csupán a personal-unio laza kötelékének fenntartása mellett. Ezzel szemben Schwarzenbergnek osztrák imperialistikus politikája az volt, hogy ő egyfelől Ausztriát merev egységgé akarta szervezni, de másfelől a német Bundban való vezetőszerépéről sem volt hajlandó lemondani. Az egységes Ausztria e szerint egy nagy, 70 millió lakossal bíró középeurópai államszövetségbe lépett volna be, mely Németországot is magába foglalta volna.¹ Mint látni fogjuk, a monarchiának akkor sikerült is Poroszországot a német birodalmi primátustól elűtni, de 17 évvel később, az absolut rendszer által leromlott Ausztriát szorította ki Poroszország a német Bundból.

Ennek az imperialistikus politikának Magyarországra nézve első következménye volt a birodalmi egység keresztülvitele, melyet a fiatal uralkodónak egy február 12-iki legf. elhatározásával fölvetett jelszava: «Viribus unitis» is kifejezni volt hivatva, s az a körülmény, hogy a régi disparitás az absolutistikus Ausztria és az alkotmányos Magyarország között megszűnt s ez utóbbi a forradalom által magát mintegy kiszolgáltatva a régi jogaival nem törődő elbánásnak, épen alkalmasnak látszott, e cél megvalósítására.

A vélemények a kormánykörökben csak abban a tekintetben ágaztak el, hogy az egész monarchia mennyire tagoltassék szét és az összpontosítás s a tartományi önkormányzat egymással szemben mennyire érvényesíttessenek? Erre nézve Stadion képviselte a legmerevebb centralisatio, Kübeck a legmesszebbmenő szétoztás eszméjét; Windischgrätz mindenben a conservatívabb irányhoz hajlott, Bach a két elv kiegyenlítésére törekedett. A kormány befolyása alatt álló bécsi sajtó a magyarokkal való legradicalisabb elbánás szükségét hirdette; annak szemében Magyarország egyszerűen a birodalomnak egy 6000 □ mérföldnyi területe volt 12 millió lakossal; szegény és szerencsétlenség volna — ezt

1891-ben kiadott visszaemlékezéseiben ez időből igen helyes nézeteket jegyzett föl a «Verwirkungstheorie» elhibázott voltáról s arról, hogy a fiatal uralkodót egy jogfosztó politikába belevinni nem szabad, ezeket a nézeteket az őt bizalmával megajándékozó Schwarzenberg herczegnél érvényesíteni megpróbálta volna, annak semmi nyomát sem találjuk.

¹ Lásd Schwarzenberg levelét Buol grófhhoz 1848 decz. 31-ről ugyancsak Hübner id. művében 375. s köv. l. és Friedjung id. m. I. 120. s köv. l.

hangoztatták — ha azzal a vérrel, melybe a lázadás leküzdése kerül, semmi más nem éretnék el, mint Ausztria=Magyarország szerencsétlen vegyes-házasságának újra=felélesztése. Már kialakult a program, a mely szerint Magyarországtól nemcsak Horvát=Szlavonország és Erdély, nemcsak a szerb vajdaság és temesi bánság szakítandók el, hanem egy román fejedelemség is alakítandó, Arad, Kraszna, Közép=Szolnok, Máramaros, Ung, Ugocsa, Bereg megyékből s Szatmár és Bihar egy részéből; továbbá egy szláv királyság Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó, Hont, Bars, Turóc, Zólyom, Gömör, Nógrád és Sáros megyékből s Zemplén és Abauj egy részéből; a magyar kormányzat alá csak a megmaradó 19 megye s a jászkún kerületek tartoznának. Ugyanakkor Palacky és Rieger Magyarország hasonló feldarabolása mellett üztek propagandát.¹

A magyargyűlölet ilyen tobzódásai között az elhatározást sürgőssé tette az a körülmény, hogy Windischgrätz herczegnek még az október 16-iki elhatározásból eredő s a november 6-iki manifestummal közzétett teljhatalmú főparancsnoki megbízatása — melynek mikénti teljesítésével külön fejezetben foglalkozunk — tulajdonképen a pacificálandó területek kormányzatára is kiterjedt s így neki ép úgy, mint az Erdélybe kormánybiztosul kiküldött s később még nevezetesebb szerephez jutott b. Geringer Károlynak tudniok kellett, milyen elvek és szempontok szerint rendezék be és irányítsák a kormányzatot? Ennek szüksége idézte elő ama bizottság kiküldését, mely jobbára miniszteri tisztviselőkből deczember vége táján alakult meg s melynek föladatául tüzetett ki Magyarország jövő szervezésének alapelveit kidolgozni. Igen jellemző, hogy e bizottság elnöki tisztét a volt kamaraelnök, b. Kübeck Károlyra ruházták, a ki a magyar viszonyokat kizárólag a bécsi burokrácia szemüvegén át láthatta, s a ki — úgy látszik — csak némi szabódás után vállalkozott e megbízatásra.²

A bizottság munkásságának alapjául egy deczember 27-éről kelt emlékirat szolgált,³ melynek lényegesebb pontjait a következőkben ismertetjük.

A korona ismételve kijelentette, hogy Magyarország a monarchiába szervesen beillesztendő, és pedig a nemzetiségek egyenjóságának elve alapján. Ennek megvalósítása elképzelhető az egész Magyarországgal való tárgyalás alapján; de miután ez a magyar országgyűlés összehívását föltételeznék, a mi a magyarországi népek mai viszálya mellett keresztülvihetetlen, ettől el kell tekinteni annál is inkább, mert ez a kormány céljaival ellenkeznek; a magyar országgyűlésen ugyanis az anyagi érde-

¹ Lásd ezekre nézve *Helfert* id. m. IV. 2. rész, 421. s köv., 461. s köv. l. *Friedjung* id. m. I. 278. l.

² *Kübeck*: »Tagebuchblätter.« II. 33. l.

³ Lásd *Helfert*nél VI. k. I. r. Anh. 41. s köv. l.

kek esetleg még egyetértést hozhatnának létre a fajok között s akkor a monarchia újjáépítésének terve dugába dőlne. De ez ellen szól az is, hogy mikor a politikailag legerősebb magyarországi nemzetiség nyílt lázadásban van, míg mások a korona iránti dicséretes hűséget tanúsítanak, a nemzetiségek országgyűlésileg nem egyesíthetők, s egyenlő elbánás alá nem vonhatók. Ennélfogva úgy az állam, mint a népek érdeke szempontjából a nemzetiségek egymástól elválasztandók ; ez az elv a horvátokra, szerbekre és szászokra vonatkozólag már keresztülvitetett s az alkalmazandó már most Magyarország és Erdély többi részeire is. A fő nemzeti csoportok szervesen összeillesztendők s a szomszéd csoportoktól közigazgatásilag és politikailag elválasztandók s ez a tartományokba osztás már a katonai meghódítás folyamában szem előtt tartandó. Ehhez képest az alkotandó tartományok határai megközelítőleg már most kijelölendők, a mire nézve néprajzi és helyrajzi alapon már tervrajz is készült.¹ A mint a katonai meghódítás előhalad, mindegyik leendő tartomány élére azonnal katonai és polgári kormányzók állítandók, kik a megjelölendő ügyekre nézve a főparancsnokság közvetítésével, egyebekre nézve közvetlenül azonnal érintkezésbe lépnek a bécsi minisztériummal. Csak így lehet megakadályozni azt, hogy a hadiállapot megszűntével a monarchia dualismusa valamiképen újra föléledjen. Az egyes tartományok hozzátartozói csakhamar belátni lesznek kénytelenek annak előnyét, ha ügyeikre nézve többé nem a budapesti kormányzók útján, hanem egyenesen lesznek a központi kormánynak alárendelve ; így a régi «magyarismus» meg fog szűnni s tartományi közszellem (provincialismus) fog kifejlődni ott is, a hol eddig föl nem ébredt, mint pl. a tótoknál. Ha majd a viszonyok ily alapon megszilárdultak, s a hadiállapot megszűnt, önként fog előállani a tartományi országgyűlések tartásának lehetősége is.

Csak nagy későn, február 12-én, mikor már Windischgrätz Budapestén és a behódolt területeken a maga ideiglenes kormányzatát be rendezte, jutott a minisztériumnak eszébe, hogy a magyar administratív és politikai ügyek fölötti elhatározásainál szüksége volna egy oly bizottság támogatására, mely jó érzelmű s az ország viszonyaival ismerős férfiakból állana, de hivatalos jelleggel s administratív hatáskörrel nem bírna. E bizottság tagjaiul Schwarzenberg «egyelőre» gr. Apponyi Györgyöt, gr. Barkóczy Jánost, gr. Desseffy Emilt, b. Jósika Samut, Ürményi Józsefet, Szentiványi Vinczét és Wirkner Lajost vélte meghivandóknak. A pénzügyminiszter e bizottság feladatai gyanánt jelölte meg a minisztérium által hozzáutalt ügyek iránti véleményadáson kívül

¹ Ez a tervrajz Helfert előtt ismeretlen maradt, Windischgrätz sem kapta meg, bár elküldését kérte (1849 jan. 23-án) ; sem az osztrák belügyminisztérium levéltárában, sem a magyarországi (orsz. levéltár) Windischgrätz-írártárban nem található.

a bizottság saját belátása szerint is előveendőnek vélt tárgyakat. Azzal az eszmével szemben, hogy a bizottság fontosabb tanácskozásaiban a miniszterek vagy azok helyettesei is részt vegyenek, határozatba ment, hogy a kormány állandó képviselővel bírjon a bizottságban s e megbízás a titkos számviteli igazgatóság alelnökére, Pipitzre, ruháztatott; a bizottságban az elnöklés Apponyira bízott, Kübeck azonban bizonyos társelnöki formában szintén jogosítva volt a bizottsággal tárgyalni. Csak hamar fölmerült azonban a kérdés, hogy a magyarországi nem magyar nemzetiségek képviselőinek miképen adassék mód véleményök nyilvánítására? Cézlszerűbbnek látszott ezeknek külön meghallgatása; egyúttal Kübecket megbízták, hogy az általa Magyarország újjászervezésére nézve összeállított pontozatok alapján dolgozzon ki utasítást a magyar bizottság számára.¹

Alig hogy e bizottság megalakított, elnöke, Apponyi, febr. 15-éről kelt levelet intézett Windischgrätz herceghez,² melyben a bizottságot «nem hivatalos, tanácskozó» jellegűnek jelöli meg s föladatát úgy körvonalozza, hogy a miniszterekkel «legbensőbb személyes egyetértésben» jelölje ki az azonnal fogamatba veendő rendszabályokat s Magyarországnak az összmonarchiához való viszonyai átalakítására nézve a szükséges javaslatokat tegye meg. Apponyi kéri továbbá a herceget, hogy adja meg azokat az «útmutatásokat», melyeket a bizottságra nézve irányadóknak tart, és pedig — tekintettel a szigorú titoktartásra — Zarka és Szentiványi útján élőszóval közöltesse a közlendőket.

Azoknak a conservatív magyar uraknak, kik e szerint a Schwarzenberg-kormány bizalmából véleményt adni hivattak föl Magyarországon újjászervezésére nézve, nézetei nagyjából ismertek lehettek az olmtüzi és bécsi körökben ép úgy, mint Budán Windischgrätznel. Ők, a kik a márcziusi engedményeket rosszalták, kik a magyar forradalmat mindig úgy tüntették föl, mint Kossuth és egy protestáns töredék művét s a kik ezáltal, bizonyára legtöbbjük szándéka ellenére, fölbátorították az udvart és a kormányt oly lépésekre, melyeknek eredménye nem az 1848 előtti állapotok restaurálása, hanem teljes elnyomás és absolutismus lett, sohasem szakasztották meg egészen összeköttetéseiket az osztrák politika intézőivel. Hiszen b. Jósika Samu úgy Schwarzenberg hercegnek, mint Stadionnak bizalmas barátja volt még kancellársága idejéből,³ az előbbivel január folyamán hosszas, bizalmas tanácskozásokat folytatott, melyek ugyan inkább csak nagy nézeteltéréseiket domborították ki.⁴ A magyar conservatívek közül többen részt vettek

¹ Udv. és áll. Levéltár. Min. tanács.

² *Höke Lajos és Szabó Ferencz* közlik «Magyarország legújabbkori történelme» cz. mű I. köt. 418. s köv. lapján.

³ Névtelen (Zsedényi Ede): *Ungarn's Gegenwart*. Mai 1850. 3. l.

⁴ *Eduard v. Wertheimer*: *Ungedruckte Tagebuchblätter des Hofkanzlers Baron Samuel Jósika*. (Österr. Rundschau. XIX. 3. Heft. 194. s köv. l.)

abban az üdvözlő küldöttségben, mely az új uralkodónak hódolatát decemberben bemutatta¹ és a Windischgrätz irattárában² egész csomó gyűlt össze azokból az emlékiratokból, melyeket jóakarató tanácsadók bocsátottak mindjárt küldetése kezdetén rendelkezésére s melyek ugyan jobbra Magyarország pacificálására és az ennél fölhasználható tényezőkre nézve nyújtanak információkat, de az illetők közjogi fölfogására s a szervezésre vonatkozó véleményére is világot vetnek.

Ezen írott vélemények között kétségkívül legmesszebb megy Magyarország közjogi álláspontjának megtagadásában a kétes értékű történetírói munkásságáról ismeretes Majláth János grófé, melylyel ebben az időben a minisztertanács is foglalkozott. Ebben az emlékiratában Majláth leplezetlenül kijelenti, hogy a forradalom jogot ad a kormánynak arra, hogy oly engedményeket, melyek forradalomra vezettek, visszavonjon. Az új berendezésnek a magyarországi nemzetiségeket egyenjogusítania kell s másrészt Magyarországot az eddiginél szorosabban kell az összmonarchiához csatolnia. Ehhez képest : a magyar külügyi, hadügyi és pénzügyi minisztériumok föloszlatandók ; a monarchia minisztériuma a viszonyok végleges rendezéseig néhány magyar emberrel kiegészítendő. Magyarország névleg megmarad mint királyság, de nemzetiségek szerint hét kerületre osztandó, ezek : 1. Határőrvidék, 2. Horvát-Szlavon ország, 3. Bánát, 4. erdélyi románok és szászok, 5. erdélyi magyarok és székelyek, 6. a felvidéki szlávok a Morva folyótól az erdélyi határig, 7. a magyar rész a Lajtától Erdélyig ; e két legutolsó rész, ha túl nagyra nem látszanék, esetleg kettéosztható volna. Mindegyik kerület élére kir. biztos rendelendő mint kormányzó, nagy hatalmi körrel ; csak a határőrvidék és Horvátország veendő ki ez alól : az előbbi a hadügyminiszter, az utóbbi a bán alatt álljon. A megye maradjon úgy, a hogy Kossuth rendezte (?) : ne legyenek megyegyűlések, se tisztújítások, csak adminisztráljon. Minden kir. biztos hívjon össze a maga kerületében «Provincial-Landtag»-ot, a mi Magyarországon régebben gyakran megtörtént (?) s e gyűlés szabályozza a kerület belső kormányzatát ; a választások ugyanoly elvek szerint menjenek végbe, mint a többi osztrák tartományokban. Az egyes kerületek küldjenek képviselőket az általános «Reichstag»-ba, a hol a magyarok természetesen nem a szláv többséghez, hanem a német kisebbséghez fognak csatlakozni s e tekintélyes kisebbség a szláv túlkapásokat el fogja tudni hárítani, annál inkább, mert támaszt fog találni a nagybirtokra alapítandó felsőházban.

Fogarasi János,³ ki még kevésbé előbb a magyar pénzügyminisz-

¹ Helfert id. m. III. Anmerk. 145. l.

² Az Orsz. levéltárban. J/P.A.S.

³ Jogtudós és nyelvész ; váltófeltörvényszéki jegyző volt, azután nádori titár s a nádori törvényszék előadója, majd tanácsos a pénzügyminisztériumban, melyből a magyar kormánynak Debreczenbe költözésekor kilépett. Emlékiratán egykorú följegyzés : «Eine sehr gute Abhandlung.»

tériumban tanácsos volt, emlékiratában azt kívánja, hogy a monarchiának egy középponti törvényhozása és középponti kormányzata legyen, melyeknek hatáskörébe tartozzanak a külügyek, a hadügy, a pénzügy, a vámügy, postaügy, a közös pénzügyek, különösen a közös államadósság, s esetleg az egész kereskedelemügy és az egyes országok egymásközi viszonyai. Minden egyéb az egyes országok autonómiája körébe tartoznék, melyet országos kormány és országos parlament kezel; az autonóm kormány élén helytartó, alkirály vagy kormányzó állana. Minden országban lehetőleg csak egy, az uralkodó nyelv volna a törvényhozás nyelve, Erdélyben azonban több is lehetne. A középponti törvényhozás és kormányzat nyelve a német lenne. A közös költségek fedezésére a fogyasztási adók és monopóliumok szolgálnának; a középponti parlamentbe minden ország egyenlő számú képviselőket küldene. A birodalom beosztása országokba így alakulhatna: 1. a német Ausztria, 2. Magyarország, 3. Csehország, Morvaország és Szilézia, 4. Galiczia és Bukovina, 5. Erdély, 6. Horvát-Szlavonország, 7. az olasz államok, vagyis Velence és Lombardia.

Gróf Andrássy György, a Széchenyi törekvéseinek társa s 1848 előtt főispán, Olmützben Hübner útján vett fölszólításra foglalta 1849 január hóban írásba nézetét. Emlékirata mindenekelőtt pálcát tör a «magyar rebellió» fölött, melyben a Bocskay—Thököly—Rákóczi-féle fölkeléseknek kicsinyített és rosszabbított, mert egészen protestáns jellegű kiadását látja; véleménye szerint gondoskodni kell róla, hogy ez az utolsó ily lázadás legyen s ezért az «osztrák monarchia», mint egyedül lehetséges és észszerű cél érdekében a «magyar suprematiát, jelentkezésének mostani alakjában» meg kell törni; ezt már a civilisatio és humanitás érdeke is kívánja, mert ez a keleti faj csak így tartható fenn, ellensúlyul a német és szláv elemek között, az összmonarchia javára. További fejtegetéseiben Andrássy azt igyekszik bizonyítani, hogy 1790 óta minden nemzeti mozgalomban tulajdonképen a protestantismus igyekezett érvényesülni, a mostani forradalom vezetői is protestánsok s főcéljuk a Pragmatica Sanctio mellőzése. Sok elvakult és vallása iránt közönyös katolikus is sajnálatosan támogatja a protestánsok törekvéseit, így Eötvös is kész eszközüknek bizonyult a katolikus autonomia érdekében indult mozgalom meghiusításában. Magyarország occupatiója a kitünő sereggel könnyen fog menni; annak megtörténtével a hadiállapot hosszabb ideig fenntartandó volna átmenetül, a míg az ország «socialis restructiója» végbemehet. A monarchia egysége biztosítandó, de az alkotmány nem lehet mindenütt egyenlő, e tekintetben a viszonyokhoz és szükségletekhez kell alkalmazkodni. Még a hadiállapot alatt gondoskodni kell az ország anyagi érdekeinek előmozdításáról, mert ez leginkább fogja a monarchia egységesítését előbbrevinni.

Azonban a Windischgrätz útján ez időben az intéző körök tudo-

mására jutott conservatív vélemények és javaslatok között mindenesetre legfontosabb az, melyet gróf Dessewffy Emil juttatott a herczeghez s melynek célzatát egy, Pozsonyból, január 24-ikéről barátjához, gróf Szécsen Antalhoz intézett bizalmas levele is megvilágítja.¹

Gróf Dessewffy Emil, ki ekkoriban 35 éves volt s eléggé ismeretes Kossuth elleni publicistikai küzdelméről és atyja védelmére Széchenyi-vel is folytatott polemiájáról, nem rendelkezett korán elhunyt bátyja, Aurél lángeszével, de a conservatív magyar aristokrátiának mindenesetre egyik legtevékenyebb és legügyesebb tollú s e mellett különösen közgazdasági téren legképzettebb tagja volt. Itt szóban forgó emlékirata túlnyomó részben a pacificatio keresztülvitelére nézve tartalmaz útbaigazításokat és tanácsokat s e szempontból másutt lesz méltatandó, de a végleges szervezésre nézve is kifejezi írójának azt a határozott nézetét, hogy az csak Magyarország teljes pacificatiójának s belső átalakulásának végrehajtása után lesz olykép eszközölhető, hogy általa Magyarhon és Erdély törvényhozásilag és kormányzatilag Ausztriával szorosabb kapcsolatba hozassék, a mit Dessewffy is végcélnak tekint. Ő is a magyar forradalmat a «hatalmas hadsereg» által már akkor megtörtnek tekinti ; ő is úgy vélekedik, hogy a hódítás ténye megdönti azokat a törvényeket és mesterséges akadályokat, melyek Magyarországot a monarchiától katonai, pénzügyi, diplomáciai és kereskedelemügyi tekintetben elválasztották ; ő is «magyar tartományokról és népekről» beszél s a magyar fajt az utóbbi időben megromlottnak, «gyávának, hűtlennek, ostobának» mondja, Magyarországon a politikai és társadalmi viszonyok általános fölbomlását észleli, melyet csak úgy lehet orvosolni, ha a király semmi törvény által nem akadályoztatva magát, vaskézzelel és évekén át tartó katonai diktaturával idomítja engedelmességre és fizetésre a népet. De a miben eltér nézete a kormányétól és a Szécsenétől is, az az, hogy Magyarországnak belső átalakulása előtt, mielőtt benne az ily közös gépezet szükségének érzete fölébredt, bármely középponti birodalmi szervezetbe való bekapcsolását céltalannak tartja, az összmonarchia egységét tisztán mechanikus úton létrehozhatónak nem hiszi. Magyarhon belső átalakulását a katonai kormányzat mellett beligazgatási reformoktól várja, melyeket egy, octroyált választási rendszer alapján létrejött s kizárólag a belügyekre utalt országgyűlés volna hivatva megalkotni ; e reformok főleg az egyházi és iskolai ügyekre, a közigazgatásra, a nemeség megadóztatására, az úrbérváltásra, a vámvonal megszüntetésére, a dohánymonopóliumra, hitelintézetre, a katonai élelmezés reformjára s a vármegyéknek nemzetiségi szempontból való új beosztására terjednének ki.

¹ Mindkettőt közölte *Wertheimer Ede* az *Ungarische Rundschau* 1915-iki III. és IV. füzetében eredetiben s magyarul a «Történeti Szemle» 1915. évi IV. füzetében. (545. s köv. l.)

Windischgrätz herczeg, kivel Kübeck közölte az elnöklete alatt működő bizottság munkálatait, s kinek támogatását a magyar bizottság nevében — mint láttuk — Apponyi is kérte, egészen a Dessewffy szelvében odanyilatkozott január 23-ról Stadionhoz intézett emlékirat szerű válaszában,¹ hogy Magyarországot előbb alá kell vetni, azután jó ideig katonailag kormányozni, s csak majd ha bizonyos mértékben pacificálva lesz, történhetik meg újjászervezése a felség kijelentése értelmében. Osztja a szlávok iránti bizalmatlanságáról ismeretes Stadion nézetét Magyarország tót részeire nézve, mert ismeretesek előtte a «cseh túlkapások» s a «Slovenska Lipa» vágyai és törekvései. Szerinte a minisztériumnak a nemzetiségek egyenjogúsítására vonatkozó programja sokakban reményeket, sokakban aggodalmakat keltett s mindenfajta izgatók buzgón kizsákmányolják azt saját céljaikra. Magyarországon is el van terjedve az az aggodalom, hogy a birodalmat az eddigi tartományi beosztásra való minden tekintet nélkül, a középponti hatalomtól egyenesen függő sok «département»-ra fogják osztani, a magyar fajt el fogják nyomni, a magyar nyelvet el fogják törölni, s ez a kilátás rettegéssel tölti el az olyanokat is, a kik a dynastia buzgó hívei s a forradalmi mozgalmakat nyíltan elítélik; ha tehát Magyarországot így alakítanák át, akkor ezt az országot csak nagy haderővel lehetne féken tartani, Galiczia módjára az is évszázadokon át conspiratiók tanyájává válnék s úgy mint ott, itt is csak vajmi kevés ember találkozna, ki szolgálatot vállalna s a kiből bízni lehetne. A nemzeti érzés — úgymond a herczeg — ha kellőképen vezetik s erős kézzel bizonyos határok közt tartják, bizonyára kevésbé veszélyes, mint bármi, a mi csak újonnan alakítandó formákból keletkezhetik és ő azt hiszi, hogy a magyar faj nemzeti érzése erős gátat fog alkotni a szláv túlkapások ellen. A Magyarországon 800 évnél tovább fennálló alkotmányt minden velejáró törvénnyel, intézménnyel és drága hagyománnyal együtt egészen megsemmisíteni s helyette merőben újat alkotni, a monarchia többi tartományaiban is elterjedt forradalmi láz közepett az emlékirat írója lehetetlennek tartja. Ép oly kevésbé tartja képesnek azt a «nyomorult» birodalmi gyűlést, mely most Kremsierben ülésez, arra, hogy Magyarország jövő szervezése számára hasznos irányelveket nyújtson. Horvát-Szlavonország, a szerb vajdaság és Erdély különválasztása után Magyarországnak előbbi alkotmánya és törvényei korszerű módosításokkal meghagyandók volnának, mert Windischgrätz véleménye szerint Magyarországnak több kerületre tagolása s azoknak a középponti kormányzattal közvetlen összeköttetésbe hozása sem erre az országra, sem a monarchia többi államaira nézve üdvös hatással nem volna; vigyázzanak — úgymond — Ausztriában! a kicsiben és nagyban való birtokfelosztás előmozdítása

¹ Osztr. belügyminisztérium levéltára, 1849.

communismusra vezet. A magyar alkotmány revisiója is nehéz, mert tekintettel kell lenni a nemzetiségekre és nyelvekre s a monarchia többi államaival való kötelékekre. E föladatnál különös figyelem fordítandó azokra az intézményekre, melyeket a forradalmi párt a márcziusi napok óta hívott életbe, mert ezek Magyarország újjáalkotásánál igen jól használhatók föl; így például «Kossuth és czinkostársai» azt a megyei autonómiát, melyet éppen Kossuth annyiszor nevezett a magyar alkotmány palladiumának, majdnem semmivé tették, országos rendőrséget hoztak be, a melyet a kormány az előbbi országgyűlésektől hiába követelt. A megyék arányosítását, kikerekítését is tervezte Kossuth, ezt végre kellene hajtani úgy, hogy a jászok és kúnok mintájára a nagyobb csoportban együtt lakó németek, tótok, románok is külön törvényhatósági joggal bíró kerületeket kapjanak. Iskolában, hivatalban a nép többségének nyelve uralkodjék; a városi és községi szervezet is ez alapra fektetendő. A kerületi szervezet Magyarországon ismeretlen lévén, csak annyiban érvényesítendő, a mennyiben a közigazgatás egyszerűsítése megkívánja. A kerületek és a középpont közötti hivatalos érintkezés nyelvéről a német kínálkoznék, azonban, ha meggondoljuk, hogy ez az ötmilliónyi magyarság körében mily forrongást idézne elő, hogy József császár hasonló törekvései kedvezőbb körülmények között megheiusultak s hogy a magyar faj uralma a többiek fölött már ezek nemzeti érzelmének fölébredése által úgyis mindenkorra meg van törve: ezt a kérdést nagyon meg kell fontolni s a törvényesen fennálló magyar állami nyelv helyére a latint — melyet a fiatalabb nemzedék már úgysem tanult meg kellőleg — vagy a németet csak az esetben kell behozni, ha ezt a többi nemzetiségek elutasíthatatlanul követelik. A magyarnak, mert királya ellen föllázadt és fegyverhatalommal kellett legyőznetie, sokba kell majd belétörődnie, de óvakodjunk attól, hogy fölösleges módon semmisítsük vagy változtassuk meg régi, neki szent szokásait, formáit, elnevezéseit és nyelvét. A magyarországi kormányzat érintkezési nyelve a középponttal, úgyszintén az egyetemes birodalmi gyűlés nyelve természetesen a német legyen; az országos kormányzószékben a különféle nemzetiségek képviselői is kapjanak helyet. A monarchia összszervezetét úgy gondolja az emlékirat szerzője, hogy — mint már meg van ígérve — legyenek tartományi gyűlések (Provincial-Landtage), lehetőleg a régi formák megtartásával, melyek képviselőiket a közös birodalmi gyűlésbe kiküldik. Magyarországon és Erdélyben nem hiányoznak az alkotmánynak aristokratikus alapon való újjáalakításához szükséges elemek. Ajánlja végül, hogy megbízható és tekintélyes magyar férfiak a reorganisatio ügyében tanácskozássra hívassanak meg valamely Magyarországon kívüli helyre s meg is nevezi az erre alkalmas egyéneket, mely javaslat kétségkívül befolyással volt a már említett magyar bizottság megalakítására.

Ugyanily értelemben válaszolt — bár rövidebben — a herczeg Apponyi levelére.¹

Mikor Windischgrätz ezt a kétségkívül igen nevezetes és valószínűleg legnagyobb részében magyar conservatívek részéről sugalmazott emlékiratát elküldte, még nem tudhatta, hogy a Schwarzenberg-kormány a birodalmi alkotmány kérdésében milyen merész elhatározásra jutott. Ezt a minisztériumot mi sem jellemzi oly élesen, mint az a tény, hogy mialatt a kremsieri birodalmi gyűlés bizottságát lázasan dolgozni hagyta az alkotmány nagy művén, sőt utólag még szemére is hányta késedelmét, mialatt egy osztrák és egy magyar bizottságot foglalkoztató Magyarország jövőbeli szervezetének kérdéseivel, mialatt ő maga egész komolyan tárgyalta a magyar bizottság egybeállításának, működési rendjének, tagjai napidíjainak stb. kérdéseit, azalatt már épen az utolsó szerkesztési munkát végezte azon az octroyált birodalmi alkotmányon, mely mindez organumok föladatának elébe vágott s melyet ismét általános meglepetésképen² egy, márczius 4-ikéről kelt császári pátens kíséretében 1849 márczius 7-én, a kremsieri parlamentnek egyidejű, államesínyszerű föloszlatása mellett hirdetett ki.

A bevezető pátens³ a birodalom zilált állapotaira, az összefoglaló újjáalakítás szükségességére, a birodalmi gyűlés alkotmányozó munkásságának meddőségére és arra utal, hogy Magyarország fegyveres visszahódításának előhaladtával indokoltnak látszik immár nemcsak a birodalom egy része, hanem az egész monarchia számára egységes alkotmányról gondoskodni, miért is a császár elhatározta, hogy megemlékezve az elődje s általa is népeinek tett, szabad intézmények behozatalára vonatkozó ígéretéről, saját elhatározásából és császári hatalmánál fogva oly alkotmányt ad birodalmának, mely legjobb tudása és lelkiismerete szerint Ausztria üdvének és javának megfelel s midőn azt ezennel kibocsátja, egyúttal föloszlatja a Kremsierben üléselő birodalmi gyűlést. Bízik Istenben, népei jóérlzmű többségében és dicső hadseregében s igéri, hogy «a birodalmi alkotmány nem fog holt betű maradni»; «egyesült erővel» sikerülni fog a nagy mű!

Maga az «Osztrák császárság» számára kiadott «birodalmi alkotmány» 16 részből áll és 123 §-ból. Az első rész a birodalomról szól, a második a császárról, a harmadik a polgári jogokról, a negyedik a községről, az ötödik az országos, a hatodik a birodalmi ügyekről, a hetedik a törvényhozó hatalomról általában, a nyolczadik a birodalmi gyűlés-

¹ Lásd Höke id. m. id. helyén.

² Hogy a magyar bizottságot ez mennyire meglepetésszerűen érte, arra nézve l. *Ungarns Gegenwart* 3—4. l. és gr. Dessewffy Emil nyilatkozatát: *Könyi: Deák F. beszédei*. II. 417. l.

³ Úgy ennek, mint a birod. alkotmánynak teljes szövegét l. a *Reichs-Gesetz- u. Reg.-Blatt* 1849-iki évfolyamában, s a *Sammlung d. Manifeste* 48. s köv. lapján.

ről (Reichstag), a kilenczedik az országok alkotmányairól és gyűléseiről (Landtage), a tizedik a végrehajtó hatalomról, a tizenegyedik a birodalmi tanácsról (Reichsrat), a tizenkettedik a bírói hatalomról, a tizenharmadik a birodalmi törvényszékről, a tizennegyedik a birodalom háztartásáról, s a tizenötödik a haderőről ; az utolsó általános intézkedéseket tartalmaz.

Ez a maga egészében soha életbe nem lépett politikai conceptio, mely tisztán elméleti kísérletet képvisel egy természeténél fogva mereven nem egységesíthető birodalom merev egységesítésére s szabad és modern politikai intézményeknek minden létező jog és szerves, történeti alakulás megtagadásával mechanikus úton való fölépítésére, bennünket csak abból a szempontból érdekel, hogy benne megalkotói hogyan vélték Magyarország jogállását a monarchiában megállapítandónak?

Az olmützi alkotmány=levél szerint a szabad, önálló, oszthatatlan, alkotmányos osztrák örökös császárságot alkotó «koronatartományok» között helyet foglalnak «Horvát=Szlavonország» Fiumével és a horvát partvidékkel együtt, továbbá a «Magyar királyság», «Erdély nagyfejedelemség», beleértve a szászföldet és a visszacsatolt megyéket ¹ s a határörvidék». A birodalmi székváros Bécs, a koronatartományok a megjelölt korlátok között önállóak, a népfajok egyenjogúak ; az egész birodalom egy vám= és kereskedelmi terület. A császár külön statutum szerint e minőségében megkoronáztatik s az alkotmányra esküt tesz ; ő határoz béke és háború s államszerződések fölött, de mindenhez a mi új terhet ró az államra, a birodalmi gyűlés hozzájárulása, intézkedéseinek érvényéhez miniszteri ellenjegyzés szükséges. A birodalomban csak egy állampolgárság létezik, minden polgár szabad és egyenlő a törvény előtt ; mindenféle jobbágyság megszűnván, minden a birtokot terhelő szolgálat megváltható. A birodalmi gyűlés és kormány hatáskörébe tartoznak még az egyházi viszonyok és főiskolák, az összes pénz=, kereskedelmi, ipari, bányá= és közlekedési ügyek is. A birodalmi gyűlés felső és alsóházból áll ; a felsőházba minden országgyűlés küld ki népszáma szerinti arányban képviselőket, az alsóház direkt választás alapján alakul. A birodalmi gyűlés alkotja a polgári és büntetőjogra s a törvénykezésre vonatkozó törvényeket is, de a mennyiben a törvényhozás ezen ágaira nézve Magyarországra, Erdélyre és Horvátországra nézve másnemű gyakorlat áll fenn, ez egyelőre fenntartandó ; az illető törvényhozások feladata lesz azonban e tekintetben az összhangot helyreállítani. A birodalmi gyűlés föloszlatása esetében három hónap alatt újra összehívandó. A magyar királyság alkotmánya csak annyiban marad érvényben, a mennyiben ezzel a birodalmi alkotmánynyal ellentétben

¹ Kraszna, Közép=Szolnok, Zaránd, Kővár vidéke és Zilah (Zillendorf) város.

nincs és az összes nemzetiségek és honi nyelvek egyenjogúsítása a köz- és polgári élet minden viszonyaiban ott is biztosítandó. A szerb vajdaság¹ minden eddig biztosított jogaiban megerősítetik, esetleges egyeztetése egy más koronatartománnyal (értsd : Horvátországgal) csak népképviselőinek meghallgatása után külön rendelkezéssel történhetik meg. Horvát-Szlavonország különleges intézményei teljes függetlenségben Magyarországtól fenntartatnak. Dalmácia odacsatolása iránt tárgyalások fognak indítatni. Erdély alkotmányát a Magyarországtól való teljes függetlenség s a népfajok egyenjogúsága alapján külön statutum fogja szabályozni ; a szász nemzet jogai a birodalmi alkotmány keretén belül fenntartatnak. Fenntartatik a határőrvidék katonai szervezete is és a végrehajtó hatalom alá rendeltetik. Az összes koronatartományok külön alkotmányai még az 1849. év folyamában életbe fognak lépni s azok életbelépése után fog a birodalmi gyűlés összehívatni. A császár jogosítva van a birodalmi vagy országgyűlés együtt nem léteben sürgős esetekben ideiglenes törvényhatállyal intézkedni, a minisztérium felelőse mellett. Az egyes országok fölött a császártól kinevezett, felelős helytartók állanak. A birodalmi tanács a végrehajtó hatalom mellett mint tanácsadó testület működik. A bírói szervezet a bírák némileg korlátozott elmozdíthatatlanságának elvén, az eljárás a nyilvánosságon és szóbeliségen alapul ; büntető ügyekben a vádeljárás és esküdttbíráskodás rendszere áll fenn, politikai és sajtóvétségek fölött is esküdtszékek bíráskodnak. Külön törvény fogja az általános védkötelezettséget és a nemzetőrséget szabályozni ; a hadsereg a birodalmi alkotmányra fölesketendő.

Már az utolsó szakaszokba foglalt általános rendelkezések világot vetnek az egész hangzatos alkotmánymű gyakorlati értékére. Azok ki mondják, hogy mindaddig, míg a pátenzben kilátásba helyezett számos részletes törvény alkotmányos úton el nem készül és hatályba nem lép, minden a régiben marad s a szükséges intézkedések kormányzati úton történnek meg. Nem is jött létre «constitutionalis úton» e birodalmi alkotmány alapján egyetlen törvény sem.

A márczius 4-iki octroyált alkotmány, melynek első tervezete január 5-én került a kabinet tanácskozó asztalára,² nehéz küzdelem szüleménye volt, melyet a Stadion «centralismusa és uniformismusa» volt kénytelen a Windischgrätz conservatív nézeteivel megvívni,³ míg végre az előbbi győzött, főképp Schwarzenberg állásfoglalása következtében, a ki egyébiránt a törvénybe foglalandó szabadelvű intézménye-

¹ «Woiwodschaft Serbien.»

² *Helfert.* IV. k. 2. r. 465. l.

³ Nem vehető szó szerint Windischgrätznek az a *Szögyény* előtt tett kijelentése (Eml. ir. II. 11. l.), hogy ez az alkotmány az ő tudtán kívül, háta mögött jött létre.

ket csak «korszerű lappaliák»-nak tekintette, s bár a kétkedőknek akkor azt bizonygatta, hogy ez az alkotmány változatlanul fenn fog tartatni,¹ valószínűleg már akkor meg volt győződve annak végrehajthatatlanságáról;² hogy mennyire sietett azt halomra dönteni, a későbbi eseményekből tudjuk.

Minden jel arra mutat, hogy a különböző újabbkori charteokból hevenyészve összetákolt egész alkotmány=octroi=t szerzői közül csak ketten vették komolyan: a fiatal császár, a ki könnyen és szívesen hitte el tanácsadóinak, hogy ő most hatalmának szédítő korlátatlanságát arra használja föl, hogy népeit egy minden váraozást fölülmuló minta=alkotmánynyal ajándékozza meg, és Stadion gróf, a ki minden gyakorlati jártassága mellett mégis csak csökönyös doctrinaire volt, s a kinél a rögeszme egy nemévé vált a birodalomnak életképtelen liberális schablonokba való belégyúrása, talán már előjeleképen túlfeszített idegzete amaz összeomlásának és fényes elméje amaz elborulásának, mely néhány héttel később végkép erőt vett rajta.³ A kik az alkotmánykérdésnek ily formában való eldöntését előidézték, azok előtt semmi más cél nem lebeghetett, mint az, hogy megelőzzék a birodalmi gyűlést, mely — mint tervbe volt véve — a bizottság kész munkálatát a márcziusi bécsi forradalom évnapiján fogadta volna el tüntető egyhangúsággal, a maga egészében. Habár ugyanis a bizottsági munkálat elveire nézve nem sokban tért el az octroyált alkotmánytól, egy ilyen, valóságos törvény alakjában létrejött alkotmánynyal mindenestre nehezebb lett volna elbánni, mint egy bármikor visszavonható császári pátenssel. Hiszen Schwarzenberg maga nyíltan bevallotta néhány évvel később, hogy a márcziusi olmützi alkotmány csak «expediens volt a pillanatnyi zavarban», csak arra szolgált, hogy «annak alapján a trón tekintélyét újra föl lehessen építeni».⁴

De még egy más fontos ok is volt arra, hogy a birodalmi gyűlés határozatának elébevágjanak; t. i. az, hogy az ott tervezett alkotmány csak Ausztriának, a «Lajtán=túli rész»-nek szólt s így tulajdonképen Magyarország önállóságának az osztrák törvényhozó testület részéről való elismerését jelentette volna.⁵

Ha e mellett a Schwarzenberg=kabinetet talán még az a leplezett célzat is vezette, hogy még alaposabban lehetetlenné tegye Magyar=

¹ Hübner id. m. 416. l.

² Legalább ezt állította Dessewffy 1862=ben, Metternich közlése nyomán (Lásd Deák F. besz. II. id. h.)

³ Friedjung (I. 158. s köv. l.) elbeszéli, mily beteges izgatottság vett erőt Stadionon már a birod. gyűlés föloszlatása idejében.

⁴ Szögyény id. m. II. 40. l. és Springer id. m. II. 684. l.

⁵ Wertheimer id. közlem. 198. l. Lásd még: B. Fiáth Ferenc: Életem és emlémeim. II. 168. l.

országra nézve a megegyezés útjára való visszatérést : ezt a célját teljesen elérte. Bárá Jósika Samu mindjárt azt jegyezte föl naplójába, hogy ez az alkotmány a magyar forradalomnak új lökést fog adni.¹ Gróf Dessewffy Emil is joggal mondhatta utóbb, hogy a márcziusi olmtüzi alkotmány Kossuthot 50,000 újonczhoz juttatta. A jogfosztás ama tényével szemben, melyet Magyarországra nézve ez az intézkedés képviselt, többé nem volt az országban oly párt szervezhető, mely az elszakadásig menő forradalmi törekvésekkel szembeszállhatott volna, s ez magyarázza meg azt, hogy a függetlenségi nyilatkozat, mely egyenes felelet volt márczius 4-ikére, létrejöhetett.

Egészen helyesen ítéli meg a francia Eisenmann az octroyált alkotmányt, midőn azt mondja, hogy abban a monarchia egységének és a nemzetiségek egyenjogúsításának elve csak ürügy volt Magyarország földarabolására. Szembetűnő, hogy az alkotmány ezt az egyenjogúsítást csak Magyarországgal és Erdélylyel szemben érvényesíti, «vagyis ott, a hol eddig a magyarság bizonyos előjogokat élvezett. Ez a vonás árulja el egész szellemét».²

Ha Ausztriában itt-ott sikerült kivilágítást rendeztetni az új alkotmány örömeire, hatása általában ott is, a hol nem idézett elő oly fölháborodást, mint például a cseheknél, legföllebb a gyanakodó kételkedés érzésében nyilvánulhatott, sőt oly körökben is, a hol a legnagyobb benyomásra számítottak szerzői, mint a magyarországi nemzetiségeknél, hangzatos szölamokba burkolt s mégis semmitmondó, körmönfont igéretei keserves csalódást keltettek.

«Az octroyált alkotmány mindenkinek megsértette, senkinek sem adta meg jogát.»³ A horvátokat ki nem elégítette, a szerbek sem olvashatták ki belőle az önálló vajdasághoz fűzött minden reményeik teljesülését ; a románok sem találták meg benne külön fejedelemségöket, a határőrök sem szabad alkotmányukat ; és hol maradt a külön Tótország? «Német iskola, német hivatalnokok! — így sóhajtottak föl, — egész életünket fölfalja a németiség : ilyen hálában részesülünk mi, szlávok! Honnan vette az a nyolcz ember (t. i. a miniszterek) s köztük, fájdalom, egy horvát is, azt a jogot, hogy 36 millió embernek alkotmányt írjon elő, még hozzá olyat, mely a 36 millió közül senkinek sem teljesíti várákozását!» «Hiszékenyek voltunk, — mondták ismét mások, — nem tudtuk, hogy Ausztria és a szabadság két ellentétes dolog, hogy Ausztriában aohasem volt, sohasem lesz szabadság!»⁴ Még elégedetlenebbek voltak s szerbek, kik már 1848 őszén Oroszországból kértek segítséget, mert «az osztrák császár öket megoltalmazni nem képes», s kik 1849 májusá-

¹ *Wilh. Schüssler*: Das Verfassungsproblem im Habsburgerreich. 1918. 47. l.

² *Id. m.* 135. l.

³ *Springer*: Österreich nach der Revolution. 1850. 57. l.

⁴ Lásd *Helfertnél* (VI. köt. 386. s köv. l.) és *Springernél*.

ban keservesen panaszkodtak a bánnál sérelmeik orvoslásának elmaradása miatt.¹ Rajačić patriarcha pedig ugyanakkor egy a kormányhoz intézett előterjesztésében egyenesen odanyilatkozott, hogy a szerbek most már sajnálják, hogy a magyarok békeajánlatait el nem fogadták s a dynastiáért és monarchiáért annyi vért és vagyont áldoztak.² A conservatív körök viszont legföllebb az egész alkotmány kivihetlenségében bízhattak, tartalmával a legnagyobb mértékben elégedetleneknek kellett lenniök; az nekik túlságosan demokratikus és liberális volt, sőt a monarchikus elv gyöngítését látták abban, hogy a fejedelmi akaratot a miniszteri felelősség békójába veri, mielőtt az a felelősség parlamentáris úton valósággá válnék.³

Legfontosabb helyzetbe jutottak a kormány váratlan elhatározása következtében azok a conservatív magyar urak, a kik csak az imént hivattak föl, hogy Magyarország mikénti szervezése iránt véleményt adjanak s a kik most egészen új helyzettel s túlhaladott állásponttal látták magukat szembeállítva. Mert habár az octroyált alkotmány részletes rendelkezései Magyarországra és az olasz tartományokra nézve az uralkodó hadiállapot miatt kifejezetten fölfüggesztettek, a többi országokban pedig a szükséges előfeltételek hiányában nem léphettek tényleg életbe, a közjogi keretek adva voltak s azokon belül Magyarország érdekében még conservatív szempontból is alig lehetett valami üdvöset javasolni. Apponyit «villámcsapásként» érte az olasz manifestum s keserűen panaszkodott a «perfid» eljárás miatt, melyet vele és munkatársaival szemben követtek.⁴

Mindazonáltal a minisztereknek sikerült annyira lecsillapítaniok Apponyi aggodalmait, hogy vállalkozott nemcsak a közigazgatási tervet munkálatainak folytatására, hanem egy kibocsátandó manifestum megszövegezésére is, a mely hivatva lett volna az új birodalmi alkotmány előnyeit a magyar közönséggel megértetni; ⁵ ennek a kibocsátása azonban a császári seregek visszavonulása következtében elmaradt. Apponyival együtt folytatták munkájokat a többi meghívott urak is, kikhez még Zarka János volt személynök, Vághy volt septemvir, Járy (azelőtt Tretter) váltótörvényszéki bíró s néhány nemzetiségi bizalmi férfiú járultak s javaslatot dolgoztak ki egy, a 48 előtti állapotokat a birodalmi alkotmánynyal lehetőleg kiegyeztető provisoriumra nézve;⁶

¹ *Margalits Ede*: Szerb történelmi repertorium. I. 183—184., 290. és 331. l.

² *Oszt. belügyminisztérium levéltára*, 1849.

³ Névtelen (Zsedényi): «Die Verantwortlichkeit des Ministeriums u. Ungarns Zustände. 1851. 7. s köv. l.»

⁴ *Szögyényhez* írt. levelét lásd ez utóbbinak Emlékir. II. 197. s köv. l.

⁵ *Közölve u. ott* 199. s köv. l.

⁶ E munkálatok Apponyi márcz. 23-ikán terjesztette Schwarzenberg elé; a munkálat nagyobb része nyilván még a márcz. 4-iki osztrák alkotmány előtt

gróf Dessewffy Emil pedig, ki ez időben a miniszterségre is kombinációba jött¹ — mint látni fogjuk — májusban terjedelmes emlékiratot nyújtott be Bach igazságügyi s ideiglenes belügyminiszternek; azonban a Windischgrätz küldetésének meghiusulásával a magyar tanácsadók is félretolattak s a mint az oroszszal egyesült osztrák hatalom Magyarországon diadalmaskodott, többé a provisorium kérdésében sem juthatott más, mint az osztrák centralista=álláspont szóhoz.²

keletkezett s a bevezetés ki is mondja, hogy az Ausztria és Magyarország viszonyára vonatkozó véleményadás márcz. 4=dike által practice fölöslegessé vált. Az emlékirat mégis szót emel az alkotmány erőszakos megváltoztatása s különösen Magy. feldarabolása ellen. (U. és Á. L.=tár.)

¹ *Udv. és áll. levéltár* min. tanács. Főleg Bach akadályozta meg, hogy Dessewffynek ajánlat tétessék.

² Lásd ezekre nézve «Ungarns Gegenwart» 3—10. l. és Dessewffy 1862=iki emlékiratának előbb id. helyét.

III.

(Windischgrätz herceg küldetése Magyarországra 1848 decemberében; egyénisége, kísérete és tanácsadói. Az általa kinevezett ideiglenes királyi biztosok; első kormányzati intézkedései. Az országos kormányzat berendezése; Szögyény László a polgári kormányzat feje; véleménye a közigazgatás nyelve nézve; Majláth országbíró és a bírói szervezet. A kir. biztosok működése. A kath. főpapok elleni vádak; pénzügyi és iskolai intézkedések. A nemzetiségek engedetlensége és követelései. Aknamunka Bécsben Windischgrätz ellen; a magyarországi hadi vereségek; Windischgrätz visszahivatása, rövid kormányzatának jellege. 1848—1849.)

Említettük, hogy még Ferdinand király, mindjárt a mint Magyarországgal szemben fegyveres mérkőzésre került a sor, korlátlan hatalommal bízta meg Windischgrätz Alfréd herceget az ország meghódoltatása végett. E megbízás tulajdonképen a betörésével kudarcot vallott Jellačič félretolását jelentette s kiterjedt az elfoglalandó országrészek ideiglenes kormányzatára is. Windischgrätz e küldetésének mikénti teljesítése magára vonja figyelmünket mint első kísérlete az abszolutizmus berendezkedésének Magyarországon s egyúttal mint utolsó mérkőzése annak az irányzatnak, a mely e berendezkedést a conservatív magyar arisztokrácia közreműködésével az 1848 előtti állapotok visszaállítása érdekében kívánta végrehajtani, azzal, a mely el volt tökéltve az ország magyar nemzeti jellegét már most eltörölni s a centralistikus birodalmi eszmét a Lajtán túl is már most megvalósítani.

Windischgrätz herceg akkoriban betöltötte 61-ik életévét, elérte a legmagasabb katonai rangot, a tábornagyit, az olaszországiakat kivéve, a monarchia összes seregei neki voltak alárendelve, a prágai és bécsi fölkelések leverése bizonyos hadvezéri dicsőséggel övezte homlokát s személyének kivételes állása egészen kivételes hatáskört is biztosított neki. Valóságos császári alterego volt: az általa alkalmazandó katonai és polgári közegek csak tőle vagy általa vehették parancsaikat, neki mindig nyitva állott az uralkodóval való személyes érintkezés útja, a kormánynak alárendelve tulajdonképen nem is volt, sőt — mint láttuk — a kormány tartozott fontosabb elhatározásainál az ő véleményét is meghallgatni.

A teljhatalmú főparancsnok nem is akart egész Magyarországgal

szemben az ellenség színében tűnni föl, ezt hangsúlyozta november 13-iki manifestumában is; ¹ hiszen nagybirtokos volt az országban és számos meghitt barátot birt annak főurai között; el is volt határozva eljárásánál első sorban magyar emberek tanácsát venni igénybe. Kezdetről fogva b. Jósika Samu és gr. Dessewffy Emil, koronkint gr. Szécsen Antal is, utóbb főképen Szögyény Marich László ² voltak bizalmas tanácsadói, kiknek befolyása nem egyszer hozta őt összeütközésbe Stadion gróffal és saját sógorával, Schwarzenberg herczeggel is. A kassai származású Wirkner Lajos udvari tanácsost magával akarta vinni Magyarországra, ez azonban családjára való tekintettel nem akart ily gyűlöletes missióra vállalkozni, ellenben a levélbeli információkra készen nyilatkozott. ³ Látni fogjuk, hogy a tábornagy polgári kormányzatának személyzetét úgyszólván kizárólag magyarokból állította össze. Bécsből csak az ifjabb Kübeck (Louis), ki diplomáciai szolgálatban állott, vitte magával, s mintegy középhelyet foglalt el a katonai és polgári szolgálat között Rousseau tábornok, ki előbbi szolgálatából meglehetősen ismerte a magyarországi viszonyokat.

Alighogy a császári alterego első magyarországi állomásán, az oroszvári várkastélyban meg szállott, már kezdtek jelentkezni a fölkért vagy kéretlen tanácsadók; mindegyiknek volt valami mentő eszméje a pacificatio s az ideiglenes kormányzat módjaira és eszközeire nézve. Ismerttük már egynémelyikét az ez időből való emlékiratoknak, a mennyiben azok az alkotmány kérdését is érintették; legtöbbjük azonban a békéltetés közvetlen, gyakorlati célját akarta szolgálni s bizonyos egyének közreműködését ajánlani, másokétól pedig óva inteni.

A Majláth János gróf már említett emlékirata a legkimételetlenebb eljárást ajánlja a «rebellisek» ellen; a főbűnösök rögtönítélő bíróság elé állítandók, a kevésbé terheltek erősen megbírságotandók, — mint Olaszországban történt — csak a legkisebb bűnösöknek adandó kegyelem. Már most ki kell jelölni a kerületekbe küldendő biztosokat s azokat utasításokkal kell ellátni; ki kell nevezni a magyar ügyeket Bécsben vezetni hivatott egyéneket is. Fölszólítást vevén Windischgrätztól a részletesebb javaslattételre, Majláth mindjárt meg is nevezte a kerületi főbiztosokul alkalmazható férfiakat, közöttük önmagát is, kiemelve, hogy mennyire szeretik őt a szlávok, mily kedvencze a katolikus klérusnak s mennyire tisztelik a protestáns lelkészek is, kiknek jogait mindig védte. A főbiztosok legfontosabb feladatául jelöli meg Majláth János, hogy Magyarországnak az összmonarchiához való szoros hozzáillesztésénél a papságra és a nemzetiségekre támaszkodjanak. A felvidéki iskolákban a tót vagy

¹ Samml. d. Manifeste. 24. l.

² Lásd ennek *Emlékiratait* a II. köt. 1—19. és különösen a «Függetlék» 161—216. lapjait.

³ Wirkner: *Meine Erlebnisse*. 234—235. l.

a német nyelv behozatalát ajánlja s a hatóságok levelezésének nyelvét is a tótot vagy németet ; esetleg a latint. Ettől óriási hatást vár. Az emlékirat azután röviden, de éles vonásokban jellemzi az azon időbeli katólikus főpapságot. Gróf Nádasdy Ferencz kalocsai érseket vaknak és tehetetlennek mondja ; Lonovics József egri érseket lángésznek s olyan férfiúnak, kiben a kormány megbízhatik ; b. Bémer László nagyváradi püspököt félőrültnek. A primás, Hám János, az emlékirat szerint jámbor, szent férfiú, de politikailag nulla ; ellenben Bartakovics Béla rozsnói püspök erős, határozott jellem, Rudnyánszky József besztercebányai püspök pedig közszeretben áll ; mindkettőre számíthat a kormány. Popovics Vazul munkácsi püspök is megbízható, határozott ember, de gyűlöli a rebelleket, kik testvérét kivégezték s gazdag is lévén, nagy befolyása használható lesz, ha a főbiztos jól bánik vele. Scitovszky János pécsi püspök értelmes ember és valamennyi magyar főpap között legtehetősebb, ki még nagy szolgálatokat fog tenni. A káptalanokban mint különösen jeles tehetségeket jelöli meg Jekelfalusy Vincze és Korizmics Antal kanonokokat ; Rimely Mihály pannonhalmi főapátra is számíthat a kormány.

A Majláth János emlékiratát Windischgrätz kiadta véleményének nyilvánítása végett a kevéssel előbb miniszterré kinevezett b. Kulmer Ferencznek, ki a szervezésre vonatkozó javaslatokat koraiknak találta, mert Magyarországot egy ideig még katonailag fog kelleni kormányozni s legfőllebb néhány ideiglenes polgári biztos lenne alkalmazandó ; a Majláth által ajánlott egyéneket sem vélte alkalmasoknak, mert azok mind egészen magyar érzelműek ; ezek helyett Kulmer bemutatott két jegyzéket ; ezek egyike az üldözendő rebellek neveit foglalja magában, a másik pedig az igazán megbízható s ideiglenes biztosokul alkalmazható egyéneket. Ez utóbbiak a következők : gr. Pálffy Móríc, gr. Zichy Ferencz, b. Majthényi László, Balogh Kornél, Rohonczy Ignác, Pongrácz Gáspár, Ambró, Osztroluczky Miklós, Péchy Imre, Zmeskall Móríc, Roskoványi Gábor, Szentiványi Vincze, Lónyay János, ifj. Majláth György, b. Fiáth Ferencz, b. Ambrózy Lajos, Tisza Lajos és Rudics György, tehát jobbára olyanok, kiket a főparancsnok utóbb tényleg alkalmazott is. A Kulmer pártfogoltjai között szerepel csodálatos módon Duschek Ferencz is, a forradalmi kormánynak akkor pénzügyi államtitkára, ki a véleményadó szerint tovább vezethetné a magyar kamarai ügyeket, mert őt csakis vagyontalansága kényszerítette a magyar miniszterium szolgálatára.

Már december közepétől kezdve a főparancsnok változó főhadiszállásáról kormányzati jellegű intézkedéseket bocsát ki. Proclamatióban biztosítja a népet, hogy a robot és dézsma alóli mentessége minden körülmények között érvényben marad. December 19-én látnak napvilágot az első «ideiglenes királyi biztosok» kinevezései. Ilyenekül küldi

Windischgrätz Moson= és Győr megyébe gr. Zichy Felixet, Pozsony megyébe Ürményi József kamarást, Sopron= és Vas megyébe Rohonczy Ignácot, Nyitra megyébe Vietorisz Józsefet, Sárosba és Abaújba, utóbb Zemplénbe b. Senyey Pált; az ez utóbbinak szóló kinevezés kézbesítésére Schlick gróf, akkoriban a Kassa körüli hadműveleteket vezető tábornok utasíttatik, a kinek egyszersmind földadata lesz Ujházy és Semsey forradalmi főispánok elmozdítása. Báró Senyey Pál, a ki akkor 25-ik évében állott s előbb mint udvari titkár szolgált, arról volt ismeretes, hogy mint képviselő, a szeptemberi napokban Kossuth gyűjtő beszéde után bátorsággal birt fölszólalni és a nemzetet óva inteni a forradalmi térre való lépéstől; ¹ ez előzmények ellenére Senyey el nem fogadta a biztosí kinevezést. Hasonlóképen visszautasította azt Ürményi József, a miért Pozsony megye ideiglenes kir. biztosává gr. Zichy Ferencz lett.

Időközben pénzügyi téren és Erdély kormányzata tekintetében történt némely életbevágó rendelkezés, a mely természetesen szintén csak annyiban számíthatott foganatra, a mennyiben egyes országrészek az osztrák fegyvereknek behódolnak. Ezekre a területekre nézve elrendelte a pénzügyminiszter, hogy ott az illetékfelügyelőségek és kamarai administratorok az alájok rendelt pénztárakkal együtt egyelőre, míg más intézkedés történik, ugyanoly viszonyba lépjenek a cs. kir. pénzügyminisztériumhoz, a minőben 1848 előtt a m. kir. kamarához állottak; a magyar harminczadhivatalok pedig egyesítendőek a cs. kir. vámhivatalokkal, a mi az első lépés volt a közbelső vámsorompó megszüntetésére. ² Nehéz kérdés volt a magyar papírpénz érvényben hagyása vagy érvényen kívül helyezése. A magát egyedül legitimnek tekintő osztrák kormányzat érdeke ez utóbbi lett volna; ámde a pénzügyminiszter nem tudta a Windischgrätz hadipénztárát kellőképen ellátni s így ennek nem állhatott érdekében a létező értékforgalmi eszközöket hamarosan kivonni a forgalomból; így tehát abban történt ideiglenes megállapodás, hogy az 1 és 2 forintos bankjegyek, melyek még István nádor engedélye alapján bocsáttattak ki s bizonyos érczfedezettel birtak, egyelőre érvényben hagyatnak, ellenben az 5, 10 és 100 forintos bankjegyek azonnal forgalmon kívül helyezendőek. ³

Stadion gróf belügyminiszter december 27-én értesítette Windischgrätzet, hogy az uralkodó, pár nappal előbb kelt elhatározásával az erdélyi kormányzóságot végleg fölslatta s annak teendőit Puchner báró erdélyi főparancsnokra bizta, kit arra utasított, hogy a polgári szolgálatban csak kipróbált, megbízható embereket alkalmazzon s a romá=

¹ Horváth J. A szakadás. 80. l. Wirkner: M. Erlebnisse. 233. l.

² Reichs-Gesetz= u. Regierungsblatt, 1848—49 decz. 19.

³ Helfert id. m. IV. k. I. r. 205. s köv. l.

nokra — kik eddig el voltak nyomva — különös tekintettel legyen. A polgári kormányzati teendők ellátására Puchner mellé b. Geringer Károly udvari és miniszteri tanácsos küldetett ki rendkívüli biztos minőségében. Windischgrätz válaszában,¹ mely szervezési ügyekre is vonatkozott, megjegyezte, hogy a mennyire helyesli Puchner megbízatását, ép úgy sajnálja Geringer kiküldetését, mert ez utóbbi anyja révén erdélyi szász származású lévén, úgy a magyarok, mint a románok nagy bizalmatlansággal fogják fogadni.

Ez időben az ország meghódoltatására irányuló hadműveletek a dunai hadsereg visszavonulása következtében már annyira haladtak, hogy a tábornagy indítva érezte magát Győrből, december 29-ikéről «Magyarország népeihez» kiáltványt intézni, melyben «Kossuth Lajost és czinkostársait» elkövetett «gazságaikra» való tekintettel «törvényen kívülieknek és földönfutóknak» nyilvánította s halálbüntetéssel fenyegette mindazokat, kik a forradalmi kormány bármely parancsának engedelmeskedni merészelnék.²

Az évújulás idejében a dolgok Magyarországon csakugyan úgy állottak, hogy az osztrák hatalom képviselői a szabadságharc lángjának utolsó föllobbanását vélték már láthatni. Újév napján a kormány, az országgyűlés tagjai s a hivatalnokok Budapestről Debreczenbe menekültek s a császári seregek január 4-én kardcsapás nélkül vonulhattak be a fővárosba, a hol Windischgrätz herceg a királyi várpalotában vett lakást s Wrba gróf pesti kerületi parancsnok a tábornagy megbízására való hivatkozással nyomban kihirdette az ostromállapotot.³

Miután így már nemcsak a főváros volt a császári hadak birtokában, hanem január és február folyamában a Dunántúl, valamint az ország északnyugati részének úgyszólván valamennyi vármegyéje és városa feliratilag vagy küldöttség útján kifejezetten behódolt a hatalomnak, Windischgrätz nyomban hozzáfogott úgy központi kormányzatának, mint a behódolt területek ideiglenes közigazgatásának berendezéséhez.

Január 12-én a herceg=tábornagy «magas parancsára» ideiglenes országos kormányzat (Provisorische Landesverwaltung) létesítettett Szögyényi László v. b. tit. tanácsos, volt alkanczellár vezetése alatt, kit Windischgrätz nagyon elismerő levélben kért föl e tisztre s kinek megérkezéséig Torkos Mihály udvari és miniszteri tanácsos bízott meg teendői ellátásával. Ez a kormányzat három ágra osztatott : a Torkos vezetése alatt intéztettek el az országos kormánybiztosság (Landescommissariat) ügyei, valamint az adóügyek ; az alapítványi pénztárak=

¹ Ugyanott, függelék 45. l.

² Sammlung d. Manifeste. 35. l.

³ U. ott 40. l.

nak, a számvevőségnek, a tanulmányalapnak és egyházi javaknak, az egyetemi könyvtárnak és a zálogházaknak ügykezelése Nyéky Mihály volt helytartótanácsosnak, az egészségügyé a már kevésbé később elhunyt dr. Stáhly Ignác volt helytartótanácsi főorvosnak adatott át. Minden fontosabb kormányzati kérdés a főparancsnok döntése alá volt terjesztendő. Az azelőtt a magyar udvari kancellária által eldöntött összes jogi ügyek, valamint az összes bíróságok vezetése s a semmítőszék teendőinek ideiglenes ellátása céljából Majláth György országbíró egy bizottság szervezésére hivatott föl. Windischgrätz az uralkodónak tett beszámoló jelentésében nyíltan kimondta, hogy az általa szervezett hatóságoknak, ha nem is kifejezetten, ugyanaz lesz a rendeltetésök, mint az 1848 márcziusa előtt főnnállottaknak; a politikai administratio általános szervezésére csak az ország nagyobb részének pacificálása után kerülhet a sor.

Az országbíró, id. Majláth György, csakhamar megtette javaslatait a magyar igazságügyminisztérium föltételezett «fölosztatása» óta ellátatlan ügyek intézésére hivatott bizottság szervezése iránt, melybe a kancelláriánál e szakban szolgált s a magyar igazságügyminisztérium kebelében nem működött egyéneket vélte meghivandóknak, köztük Zsedényi Edét. Az elnöki tisztre a legutóbb működött kancellárok valamelyikét: gr. Majláth Antalt vagy gr. Apponyi Györgyöt vélte meghivandónak; a Windischgrätz választása azonban Szerencsy István b. titk. tanácsosra s volt personalisra esett; Zsedényi Ede politikai magatartása iránt, különös tekintettel a bécsi forradalom idejében való szereplésére, kinevezése előtt tudakozódást rendelt el, a mely kedvező eredménnyel járt.

Szögyény László, ki ekkoriban 43-ik életévében állott, nemsokára szintén Pestre érkezett s azon föltétel alatt, hogy az ország integritása sértve nem lesz, törvényes alkotmányos intézményei fel nem forgattatnak s a magyar nemzetiség törvényes állása és hegemoniája elismertetik és fenntartatik, átvette az ideiglenes polgári kormányzat vezetését. Szögyény a maga föltételeire nézve «teljesen megnyugtatóknak» találta a herczeg nyilatkozatait, habár «már akkor sokat pengették a szerb vajdaság felállítását».¹ Ezt tényleg nem csak pengették, hanem a deczember 15-iki császári pápens Suplikáczt megerősítván a vajdai méltóságban, ezzel a vajdaság létezését tulajdonképen elismerte. Az új főnök előterjesztése alapján² megtörténtek a szükséges kinevezések s egyúttal a már létesített hármon kívül még három osztály szervezése, egy az irodalmi és tanulmányi ügyek számára, melynek élére b. Senyey Pál kinevezését ajánlotta Szögyény, egy az adóügyek számára, Dubraviczky Simon volt helytartótanácsos és egy az egyházi ügyek részére, Korizmicz

¹ *Emlékiratai.* II. 5. l.

² U. ott 171. l.

Antal apátkanonok vezetése alatt.¹ A Szögyény állandó helyettesítésével Torkos udv. tanácsos bizatott meg. Windischgrätz hozzájárult a javaslatokhoz. Ellenben hosszabb iratváltásra és nézeteltérésekre szolgáltatót okot az ideiglenes közigazgatás nyelvének kérdése. Szögyény annak a nézetének adott kifejezést, hogy miután a főparancsnok rendelte szerint a központi polgári kormányzat érintkezésének a törvényhatóságokkal a kir. biztosok útján kell történnie, ha ezen ügykezelés nyelve a német volna, akkor az válnék a törvényhatóságok és a felsőbb hatóságok érintkezésének nyelvéné is, a mi a nemzetiségek egyenjogúsága elvének nem felelne meg. Ha ugyanis a kir. biztosok a törvényhatóságok előterjesztéseit csak rövid német kísérléssel látnák el, ez célra aligha vezetne, ha pedig maguk a törvényhatóságok köteleztetnének a német nyelv használatára, ez egész sorába a törvényeknek — melyeket az előterjesztés részletesen felsorol — beléütköznék s még a nem túlnyomóan magyarok megyékben is nagy megütközést keltene. Ép így állana a dolog a megfordított ügymenetben: ha a központi kormány németül ír a biztosoknak s ezek a törvényhatóságok számára mindent lefordítani kénytelenek, ez nagyon bonyolulttá tenné az ügykezelést s a fordítás esetleges hibái nagy zavarokat okozhatnának; ha pedig a biztosok mindent németül adnának tovább, s így a törvényhatóságok látnák, hogy a központi kormányzat tulajdonképpen német, ez nagy izgalmat szülne, tápot adna az izgatásnak és gátolná a legüdvösebb intézkedések sikerét. Most — úgymond az előterjesztés — a központi polgári kormányzat hatásköre úgy sem terjed ki Horvátországra, Erdélyre és a Bánátra, a szorosabb értelemben vett Magyarországon úgyis a magyar nyelv a túlnyomó, nagyon jó benyomást tenne s az ország megnyugtatására szolgálna tehát, ha a központi kormányzat belső ügykezelési nyelvéné a magyar tétetnék. A kinevezett kir. biztosok úgyis mind legjobban a magyar nyelvet bírják, eddig minden beérkezett jelentések magyarul volt írva, ők maguk jönnének a legnagyobb zavarba, ha most egyszerre német levelezésre köteleznék őket, ha pedig a törvényhatóságokra rábíznák, hogy maguk válaszszák ügykezelési nyelvüket, akkor is a magyart fogják választani. Az előterjesztést tevő helyteleníti a magyar nyelv használatának kényszerített általánosítását, de az ügykezelés nyelvénél annál inkább csak azt ajánlhatja, mert az az osztály, a melyből

¹ A *Pesti Napló*nak egy 1911 jan. 28-iki számában — jelzéssel megjelent s állítólag Pompéry Elemértől eredő közleménye egy a debreczeni kormánytól eredő lista nyomán a Windischgrätz által létesített ideigl. polg. közigazgatás szervezésében még egy titkos elnöki tanácsról szól, melynek tagjai Szerencsy, Torkos Ambrus és Senyey voltak, továbbá egy posta-osztályról, melynek főnöke Ambrus volt. Ezeknek a Windischgrätz- és Szögyény-iratok közt nincs nyoma; ellenben az Orsz. Lev. Szögyény-irattárában van nyoma gr. Török Bálint osztályfőnöknek és Steinbach Ferenc kir. tanácsos közalap. ügyigazgatónak.

a törvényhatósági tisztviselők kikerülnek, még a nem magyar többségű megyékben is, a latin nyelv használatának megszünte óta — néhány fanatikus agitátort kivéve — a magyart legjobban beszéli. Ez a nyelv kiműveltségénél fogva is közszolgálati nyelvnek teljesen alkalmas és nálunk azok, kik e nyelvet nem bírják, rendesen a tisztviselőktől megkivánt egyéb képességeknek is híján vannak. A nyelv a népeknek ép olyan szellemi javuk, mint vallásuk, ha annak használatában indokolatlanul korlátoztatnának, ez sokkal több elégedetlenséget és elkeseredést szülne, mint a mennyit a nyelv erőltetett egysége az összmonarchiának használna s ezenfölül így a magyar nyelv az 1848-ikiaknál sokkal régibb törvények ellenére egy, a nemzet többségével nem azonosítható párt-töredék bűnös merényletei miatt fosztatnék meg jogaitól.

Ez az előterjesztés,¹ mely nagyon tanulságosan mutat rá az osztrák központi kormányzat által váltig hangoztatott egyenjogúsági elv Magyarországon való gyakorlati alkalmazásának képtelenségeire, úgy látszik, nem tévesztette el egészen hatását Windischgrätzre, mert, bár előbb meglehetősen rideg választ adott rá,² egy, már kevésbé távozása előtt a királyi biztosokhoz kibocsátott körrendeletében mégis kimondta, hogy az ideiglenes polgári országos hatóságokkal való érintkezésben az ügykezelés nyelvének a magyar tekintendő, a kir. biztosok azonban kötelesek más nyelvű kérvényeket is nemcsak elfogadni, hanem azokat ugyanazon a nyelven el is intézni s hivatalos érintkezésekben a községekkel az azokban túlsúlylyal bíró nyelvet tartoznak használni.

A Windischgrätz programjának egészen megfelelt az is, hogy a magyarországi pénzügyek legfőbb intézése céljából visszaállította a régi kamarát, illetőleg gr. Almássy Móríc b. titk. tanácsost, az egykori magyar udvari kamara első alelnökét nevezte ki a magyarországi kamarai ügyek ideiglenes vezetőjévé, utasítván őt a szükséges személyzet összeállítására s arra, hogy teendői iránt a bécsi pénzügyminiszterrel közvetlen érintkezésbe lépjen. Almássy alá rendelte Windischgrätz a kincstári ügyészségeket is, melyeknek élén Eötvös József kincstári jogügyi igazgató állott, továbbá a bányaügyet és a vasutakat s postát, természetesen a hadiállapottal járó katonai intézkedési jog épentartásával. Az anyagi érdekeknek ezen a terén azonban a magyar kormányzat hatáskörének megvonása a bécsi minisztériummal szemben már nem ment simán. Bruck kereskedelmi miniszter közvetlen levelezésbe bocsátkozott egyes magyar postahatóságokkal, mire Windischgrätz ezeket eltiltotta attól, hogy fölterjesztéseiknél mellőzzék a magyar kamara vezetőségét, s mikor Bruck minisztertanácsilag kimondatta, hogy a postaügy Magyarországon kivonandó a kamara hatósága alól s egyenesen a kereskedelmi

¹ Közlve *Szögyény* id. m. II. 185. l.

² Közlve *Höke - Szabó* id. m. I. 414. lapján.

miniszter alá rendelendő, a főparancsnok kijelentette, hogy ezt most nem tartja lehetségesnek, azonban intézkedett, hogy e hivatali ág főnökei közvetlenül az ő megbízásából önállóan vezessék azt tovább. Ellenben nem ellenezte azt, hogy a pesti központi vasúti igazgatóság hatásköre a bécsi igazgatóságra ruháztassék át. Az osztrák levéljegytarifa már februárban kiterjesztetett Magyarország és Erdély összes behódolt területre, valamint Horvátországra és a Bánátra is.¹

Már Pest megszállása előtt szerveztek bécsi mintára egy hadrendészeti osztályt Grueber altábornagy és Kéts (Ludwig) addig krakói rendőrfelügyelő vezetése alatt. A katonai bíráskodás s az e célból felállított központi bizottság szolgálatában állottak Kossalkó János és Hegyesy Péter közvádlok is. Az elfogatások csakhamar kezdetöket vették, valamint az ú. n. purifikációk; tudjuk, hogy az elsők között, kiket Pesten elfogtak, voltak gr. Batthyány Lajos és gr. Károlyi György. Néhány kivégzés — haditörvényszéki ítélet alapján — már ez időben is történt Pesten, s a Windischgrätz foglyainak a császári sereg visszavonulása idejében egész vándorutat kellett tenniök különböző várbörtönökön keresztül, míg végre — elítéltetés végett — visszakerülhettek Pestre.² A compromittáltak közül Pázmándy Dénes képviselőházi elnöknek és Ghyecz Kálmán volt igazságügyi államtitkárnak, kik szintén nem követték az országgyűlést Debreczenbe, könnyű volt magukat Windischgrätz előtt személyesen tisztáznok minden gyanutól, sőt utóbb a komáromi megyei kir. biztos azt jelenthette mindkettőről, hogy őt működésében loyálisan támogatják.

A főparancsnoknak azonban gondja volt a polgári bírói szervezet működésének megindítására is, s e részben Majláth országbíró tanácsával élt, ki becsületesen igyekezett az igazságügy és a magyar államiság érdekeiből megmenteni, a mennyit lehetett. Erélyesen ellentállott Jelačić ama követelésének, hogy a Curia iratai közül még a három szlavóniai megyére vonatkozók is kiszolgáltattassanak Horvátországnak s e részben az uralkodó elhatározását akarta provocálni. Hasonló ellentállást tanusított Windischgrätz — a Szögyény előterjesztésének álláspontjára helyezkedve — a horvát követelésekkel szemben bizonyos horvátországi alapítványok kezelése tekintetében.³ A császári alte rego nagy elismeréssel nyilatkozott a Deák Ferencz igazságügyminiszteri működéséről s az általa kinevezett bírákról, kik közül — nézete szerint — csak azok volnának feleletre vonandók, a kik — mint b. Perényi Zsigmond septemvir s négy kir. táblai bíró — a felosztatott országgyűléssel Debreczenbe mentek; ezek ellen a vádnak — kancellária nem lété-

¹ *Reichs-Gesetz u. Reg.=Blatt.* 1849 febr. 25.

² Lásd ezekre nézve: *Barsi József*: Utazás ismeretlen állomás felé. (Olcsó Könyvtár 278. sz.) 5—184. l.

³ *Szögyény* id. m. II. 193. l.

ben — a főparancsnok által létesített bizottságtól kellene kiindulnia, s elmozdítás csak is szabályszerű ítélet alapján történhetnék. A bírósági pecsétek kicserélését — tekintettel a trónváltásra — ő is szükségesnek ismerte el, s ugyanez okból a bírák esküjét is megújítandónak tartotta. Windischgrätz az ostromállapotra való hivatkozással nem volt hajlandó a compromittáltaknak látszó bírakkal szemben a Majláth által ajánlott szigorúan törvényszerű utat követni s azoknak állásuktól és fizetésöktől való azonnali felfüggesztését rendelte el. Kivánatára az országbíró részletes kimutatást terjesztett be azon felsőbb bíróságok személyzetéről, melyekkel az adott hadiállapot mellett érintkezhetett, kimutatva, hogy valamennyien még a nádor helytartósága idejében nevezettek ki.

Az új, ideiglenes közigazgatási szervezet legfontosabb organumai kétségkívül az úgynevezett «ideiglenes kir. biztosok» voltak, kiket a már behódoltaknak tekinthető törvényhatóságok területére nevezett ki a főparancsnok, többnyire oly egyének közül, kiket neki tanácsadói ajánlottak, de kiket a legtöbb esetben személyesen nem is ismert s kikkel a bizonytalan közlekedés miatt érintkezni is nehéz volt, a minek következménye sok lemondás és későbbi fölcserélés volt. Királyi biztosokul a már említetteken kívül kinevezte Windischgrätz: Havas József volt helytartósági tanácsost Buda, Pest és Ó-Buda városokba, Babarczy Antal ugyancsak volt helytart. tanácsost Pest megyébe, Gaál Edét Fejér megyébe, Döry Gábor kir. táblai bírót Tolna megyébe, Hedry Ernő alispánt Sáros megyébe, Roskoványi Gábort Abaújba, id. b. Majthényi Lászlót, utóbb gr. Károlyi Lajost Komárom megyébe, Fiáth Ferenczet Zala- és Veszprém megyébe, Czindery Lászlót Somogyba, b. Révay Györgyöt Turóczba és Árvába, Osztrólczy Miklóst Zólyomba, Pongrácz Gáspár alispánt Trencsénbe, Gyertyánffy Dávidot Csongrádba, Tomcsányi Józsefet Békésbe és Csanádba, Péchy Imre volt zágrábi főispánt Szepesbe és Tornába, ifj. Majláth Györgyöt Baranyába, Luka Sándort Hontba, Andrássy József volt helyt. tanácsost Esztergomba, gr. Forgách Antal volt udv. kamarai tanácsost Hevesbe, ifj. b. Majthényi Lászlót Nógrádba és Vietorisz László kir. tanácsost Liptóba.

Ezek a kir. biztosok utasításul kapták, hogy az adót az eddigi gyakorlat és szokás szerint minél kevésbé nyomasztó módon hajtassák be; rendelkezésekre állottak a megyei és városi hatóságok, melyeket a politikailag rossz érzelmű elemektől meg kellett tisztítaniok s ez utóbbiakat megbízhatóbbakkal pótolniok. Megyei és városi bizottmányi üléseket tartani szabály szerint nem volt szabad; ¹ ezek helyett a gazdasági és árvaügyek ellátására a biztosok bizottságokat állíthattak össze. A közszolgálati költségek a megyei házi pénztárból voltak fedezendőek. A kir.

¹ B. Fiáth Ferencz (id. m. II. 155. s. köv. l.) mondja emlékirataiban, hogy ő Veszprémbe is, Zalában is tartott közgyűlést s mindkettőn elnökölt.

biztosok voltak jogosítva a megyei törvényszéki ülnökök sorából is a jogbiztonság fenntartására szükséges organumokat kijelölni s a közrend fölötti őrködés végett közbiztonsági biztosokat alkalmazni. Joguk volt közveszélyes egyéneket elfogatni s azokat a legközelebbi katonai parancsnokságnak beszolgáltatni, a miről minden esetben a főparancsnoknak is jelentés volt teendő. Az állami hivatalnokok magatartásának szemmelkísérése is a kir. biztosok tiszte volt, kik utasítva lettek a csapatparancsnokokkal szoros egyetértésben járni el s kik — tekintettel a hadiállapotr mindenütt, a hol már ilyenek ki voltak nevezve, a kerületi hadparancsnokoknak voltak alárendelve. Úgy ők, mint a Windischgrätz által alkalmazott összes polgári hivatalnokok eskümintája így szólt : «Esküszöm az élő Istenre, ő csász. kir. Felségének, I. Ferencz József ausztriai császárnak és Magyarország királyának, legkegyelmesebb urunknak törhetetlen hűséget és jobbagyi hódolatot, a törvénynek engedelmisséget s fogadom, hogy hivatalos foglalatosságaimat lelkiismeretesen és pontosan teljesítendem.» Hogy mely törvényeknek tartoznak engedelmisséggel és melyeknek nem? ez a kérdés — úgy látszik — homályban maradt.

Képzeltető, hogy az adott viszonyok között a kir. biztosok feladata épen nem volt könnyű ; nekik sokan parancsoltak, az ő parancsaik teljesítése pedig rendszeren a harcztéri helyzettől befolyásolt közhangulattól függött. Egy ízben gr. Zichy Ferencz pozsonyi kir. biztos magától Schwarzenberg herczeg miniszterelnöktől kapott utasítást bizonyos sajtóügyben ; mikor erről jelentést tett Windischgrätznek, ez az összes kerületi parancsnokokhoz és kir. biztosokhoz körrendeletet küldött, mely szerint nem szabad mástól, mint tőle parancsokat elfogadniok. A kerületi parancsnokok nemcsak szigorúan megfigyelték és ellenőrizték a biztosok működését, hanem minduntalan belé is avatkoztak abba, a mi panaszokra és lemondásokra vezetett. Arra azonban volt módjuk a kir. biztosoknak, hogy a tisztviselőket körlevélileg legszigorúbban utasítsák, hogy öt nap alatt minden község részéről az új uralkodó iránti hódolati nyilatkozatot terjesszenek föl, a nagyobb községek pedig négy nap alatt küldöttségileg mutassák be hódolatukat Windischgrätz herczegnek.¹ Viszont Babarczy pestmegyei kir. biztosnak sikerült Wrbna gróf pesti kerületi parancsnok hozzájárulásával Windischgrätz engedélyét eszközölni ki arra, hogy Pest megye területén — meghagyatván a kincstári épületeken a császári színek és czímer kizárólagos használata — a megyei, községi s egyéb «országos és hatósági» épületeken a nemzeti színek használtathassanak. Érdekes Wrbna gróf erre vonatkozó jelentésének következő része : «A magyar nemzeti színek eltiltása annak a tévesen elterjedt véleménynek igazolására szolgálna, mintha a magyar

¹ Babarczy pestmegyei kir. biztos körrendelete a *Vörös Antal*-féle gyűjteményben (767. sz.) a Nemz. Múzeum levéltárában.

nemzetiség elnyomása volna célba véve, s ez ellenfeleinknek, kik úgysí azt hirdetik, hogy kerületi hivatalok (Kreisämter) és mindenféle német intézmények fognak fölállíttatni, fegyvereket szolgáltatna kezeikbe.» Ilyen engedélyt kapott azután Fejér- és Veszprém megye is, de sajátságos, hogy mikor Jelačić, kinek pedig ehhez vajmi kevés köze volt, följelentést tett az iránt, hogy Czepléden a templomtoronyra ki-tűzték a nemzeti zászlót, annak eltávolítását mégis elrendelték.

Általán a horvát hatalmasságok mindig lesben álltak, hogy vádlólag és gyanúsítólag beleszóljanak annak a Magyarországnak az ügyeibe, melytől annyira siettek teljesen elszakadni. Jelačić lákásán, Pesten, szidalmazták Windischgrätzet és Rousseau tábornokot; ¹ Kulmer báró volt az első, a ki a herczeg-tábornagy figyelmét fölhitva Pest város hatóságára, melynek vezetőit, Rottenbiller polgármestert, Gräfl városbírót és Langh városkapitányt mint «lutheranusokat és Kossuth terem-ményeit» okvetetlenül elmozdítandóknak vélte. Lett is nyomban nagy «epuráció»: a polgármestert, a városbírót, négy tanácsnokot és két fő-jegyzőt elmozdítottak s kinevezték polgármesterré Lechner Károly volt tanácsnokot, városbíróvá Koller Ferencz tanácsnokot, városkapitánynya Terzy Szilárdot, új tanácsnokká Gamperl Alajost; Ságody Elek eddigi alpolgármestert meghagyták állásában. Az új kormányzat elrendelte, hogy az utcák és terek régi nevei visszaállíttassanak s a magyar felirások mellé a németek is odatétessenek, továbbá, hogy a kaszárnnyáknak és kincstári épületeknek régi külszínök visszaadassék. Megrendszabályozás alá került a «Pesti Hirlap», melynek fiatal szerkesztője, Szilágyi Sándor, épen hogy elmenekülhetett, és bírságot vetett ki Windischgrätz a pesti, budai és ó-budai zsidóságra, összesen 129,000 forint erejéig és pedig érczpénzben, büntetésül főképen azért, hogy a forradalmi seregek győzelmeinek — mint mondták, többnyire üzleti speculatio céljából — hírvivői voltak.²

Há már a főparancsnok által a központban és a vidéken alkalmazott tekintélyes egyének névsora mutatja, hogy valóban nem utolsórendű elemek voltak azok, melyekre a pacificatio célbavett munkájánál szá-míthatott, képzelhetjük, hogy az állásokért pályázókban sem volt hiány.³ A tanácsadók, emlékiratszerzők száma sem csökkent. A gróf Andrássy György már ismertetett memorandumuma ép úgy, mint a Majláth Jánosé, a katolikus egyháznagyokat veszi sorra s különösen a magyar kormány által állásukba jutottakat nagyon leszólva, azokat előbbi állásaikba vissza-helyeztetni javasolja, a magyarok által állítólag üldözötteket, mint

¹ Szögyény id. m. II. 14. l.

² Helfert id. m. VI. k. 2. r. 395. s. köv. l.

³ A Windischgrätz-irattárban többek között nyoma van Paczolay János volt képviselő, Podhorányi Károly eperjesi polgármester és gr. Forgách Sándor folya-módványainak.

Scitovszkyt, Zichyt, Ocskayt pedig védelmébe veszi. Erős kritikát mond az Eötvös cultusminiszteri működéséről s a szükséges egyházi személyváltások után zsinat megtartását ajánlja az iskolák, seminariumok rendezése, a szerzetrendek — különösen a forradalmi szellemű piaristák — megrendszabályozása, az egyházi fegyelem helyreállítása s az igazi keresztény szellem emelése céljából.

Gróf Dessewffy Emilnek más szempontból már méltatott emlékirata részletes szemlét tart a pacificatiónál számbaveendő tényezők fölött s azoknak meglehetősen éles jellemzését adja. Megbízhatónak mondja a földművesosztályt még fokozott megadóztatás esetében is, ha az a nemességre is ki lesz terjesztve, a mire nézve az ellenállás most már megszűnt veszélyes lenni. Kiméletlenül ócsárolja a főnemességet, mely «belsejében elrothadt, javíthatatlan emberfaj», ellenben a köznemességet féken tarthatónak mondja, ha megfélemlítik és az anyagi tönkremenéstől a kártalanítás és a réalhitel kérdésének mielőbbi megoldásával megmentik. A protestánsokra a kormány a «divide et vinces» elvének alkalmazásával fog befolyást szerezhetni, ha t. i. a többnyire német és szláv nemzetiségű ág. evangélikusokra támaszkodik a magyar calvinizmussal szemben. Legbotrányosabbnak mondja ez az emlékirat is a katolikus papság magatartását a forradalomban, mert a püspökök is «elragadtatták magukat a lázadás örvényétől». Hám primás erdőiből 15,000 kaszanyelet adott a fölkelőknek, Lonovics érsek Jekelfalusy püspökkel együtt részt vett az illetlen, sértő, sőt «szemtelen hazugságokat» tartalmazó októberi felirat szerkesztésében s Fogarasy címz. püspök maga vitte azt el Olmützbe. Dessewffy vádjai azonban az ország világi főméltóságait sem kimélik; megvádolja Majláth országbíró, gr. Nádasdy Lipót, b. Perényi Zsigmond és Hunkár Antal főispánokat, Pázmándy képviselőházi elnököt, ellenben kiemeli azokat az egyéneket, — élükön Szögyényvel — kiket fölhasználhatónak tart s kiket Windischgrätz jobbára alkalmazott is. Javaslatokat tesz továbbá a katonai kerületi parancsnokságoknak adandó utasításokra nézve s ajánlja, hogy a «lázadó párt» erkölcsi tönkretevése érdekében viselt dolgainak adatai füzetekben terjesztessenek s végül óvatosságra int a tót agitátorok, e «nagyon ártalmas barátok»-kal szemben.

Már az eddigiekből láthattuk, hogy a katolikus főpapok ellen a főparancsnok előtt súlyos vádak emeltettek. E vádak főképen azon az ismert s annak idejében Horváth Mihály kinevezett csanádi püspöktől szerkesztett legalázatosabb előterjesztésen alapultak, melyet a magyar püspöki kar még október 28-án Ferdinand királyhoz intézett s melyben kételyét fejezte ki arra nézve, hogy Ő Felsége az országot és a trónt is fenyegető veszélyekről értesülve volna s azokat a márcziusi törvényeket, melyekért a nemzet oly hálás, érvényteleneknek tekintené, a mi a trón iránti minden pietást kitépne a nemzet kebeléből. Kezeskedhetni véltek

a püspökök arról, hogy a nemzet semmi mást nem akar, mint a már= cziusi törvények megtartását s esküjére emlékeztetve a királyt, kérték a törvények sérthetetlensége alapján a béke helyreállítására. E felirat= hoz egy pástorlevél is volt mellékelve, melyben a főpapok a híveket a haza iránti hűségre, annak védelmében kitartásra, a törvényes ható= ságok iránt engedelmességre, egymás közt békére s Istenben való biza= lomra hívták föl.¹

Ez a lépés volt az, melyet most a Windischgrätzet környező ma= gyar tanácsadók is felségsértés, árulás, lázítás és félrevezetés gyanánt igyekeztek föltüntetni, a miért a herczeg nyomban a minisztériumhoz is fordult, Hám primás, Jekelfalusy és Horváth püspökök még meg nem történt pápai proconisatiójának függőben tartása iránt. A primás, kire nézve az előterjesztés csak aggkori gyöngeséget adott a rendszabály okául, sietett eljárását ismételt beadványokban kimenteni Windisch= grätznél, ígérve, hogy úgy ő, mint az egész katolikus papság a rend, nyugalom és a «törvényes állapot» helyreállítása s a király iránti enge= delmesség érdekében hatni fognak a hívekre, s ezért a főparancsnok proclamatióit már szét is küldte a püspököknek, de azoknak terjesztése a hadiállapot által megzavart közlekedési viszonyok miatt nehézségek= kel jár; szándéka a hívekhez pástorlevelet is intézni ily értelemben. A primás és több püspöktársa két új feliratot is terjesztettek Windisch= grätz elé, melyek egyikében a lemondott Ferdinand királylyal szemben megbánásukat fejezték ki előbbi lépések fölött, míg a másikban az új uralkodónál könyörögtek, hogy őket hódolatuk bemutatása végett fo= gadná. A főparancsnok továbbítván e kéréseket Schwarzenberg herczeg= hez, megjegyezte, hogy a fogadtatásból az októberi felirat aláírói minden= esetre kizárandók volnának; a fogadtatás egészen abban is maradt, azzal az udvarias indokolással, hogy Ő Felsége köszöni a magyar püspöki kar hűségét és tisztelgési szándékát, de ily nehéz időkben nem akarja a főpásztorokat teendőiktől elvonni. Hűségök és lojalitásuk további bizo= nyítékául a főpapok pástorlevelet is bocsátottak ki, melyben egészen a Windischgrätz küldetésének szellemében nyilatkozván, a lelkészeket arra is utasították, hogy a misében kifejezetten és névszerint az új ural= kodóról, I. Ferencz Józsefről, emlékezzenek meg s a primás és Lonovics= érsek személyesen jelentek meg a herczeg előtt, hogy a kath. klérus nevében a forradalom elnyomása céljaira egy millió forintot² ajánlja=

¹ Úgy a felirat, mint a pástorlevél szövege közölve van *gr. Teleki László* 1849=iki német röpiratának (Die Ereignisse in Ungarn etc. 1849. 78. s köv. l.) függelékében.

² Itt, úgy mint másutt is, az ezidőbeli «forint» alatt a «konvencziós» pengő forint (Conventions=Münze) értendő, melynek értéke a bajor választófejedelem= mel 1753=ban megkötött convention alapján s melynek 100 darabja az 1858=ban behozott «osztrák érték» szerint 105 forintnak felelt meg.

nak föl az uralkodónak kölcsönképen. Windischgrätz másnap levélben kérte őket, hogy miután a dolog titok úgysem maradhat, foglalják írásba ajánlatukat, megjelölván egyúttal a befizetés és visszafizetés módozatait is. Nincs nyoma, hogy a püspökök e fölhívásnak megfeleltek volna, azonban a pacificatio és a sebesült-ápolás céljaira személyes adományok folytak be Hám és Lonovics érsekektől, valamint Scitovszky püspöktől s egyes káptalanoktól.

Azalatt az egy negyedévet alig meghaladó idő alatt, míg a Windischgrätz—Szögyény=féle ideiglenes kormány Budán működött, néhány nevezetes intézkedés, illetőleg kezdeményezés történt pénzügyi, valamint úrbérmegváltási, sőt tanügyi téren is. A bécsi kormány februárban elérkezettnek látta idejét, hogy a Kossuth=bankók érvényét általában megszüntesse ; Windischgrätz azonban az elfogadási tilalom hatályát Magyarországra nézve fölfüggesztette s csak az öreg Kübecknek, kit Schwarzenberg egyéb ügyekben is hozzá küldött, sikerült a herceget annyira=mennyire meggyőzni a rendszabály szükségességéről. Az úrbérmegváltás ügyében Szögyény összefoglaló előterjesztést tett a főparancsnoknak, melyben megmagyarázta az 1848. XII. t.=cz. értelmét és célját s ismertette azokat az intézkedéseket, melyeket a magyar törvényhozás és kormány a szakadás beálltaig a megváltás végrehajtásának előkészítésére tett. Szögyény szerint immár három kérdés áll a kormány előtt : a megváltás összegének megállapítása, a fedezet kijelölése és a szükséges ideiglenes intézkedések a birtokosok megnyugtató céljából ; az elsőre nézve az előterjesztés mint legkönnyebbet és leggyorsabbat a megváltandó értékek megyénkinti osztályozását ajánlja ; fedezetül állami kölcsön szolgálna, melynek törlesztéséhez a megváltott volt úrbéresnek méltányos hozzájárulást fizetnének, esetleg azonban közadó is volna kivethető. Végül azokban a megyékben, melyek már pacificálva vannak, az összeírás azonnal foganatosítandó volna s az igényjogosultaknak előlegek volnának adandók. Ezt a javaslatot Windischgrätznek már nem volt módja érdemleges elbánás alá vonni.

Iskolai téren az a határozott törekvés nyilatkozott meg, a magyar kormány szabadelvű s az állami szempontot előtérbe helyező reformjaival szemben az egész vonalon az 1848 előtti állapotokat állítani vissza s a forradalmi szellem ellen erélyesen védekezni. Hám primás már január elején kérte a katolikus iskolaügy kormányzata számára a helytartótanács kebelében fennállott Commissio Ecclesiastica visszaállítását, mely a primás elnöke alatt három osztályból állott az egyházi, iskolai és alapítványi ügyek számára ; a három osztály vezetőiül Fábry Ignác csanádi kanonokot, Fogarasy Mihály címz. püspököt és Korizmics kanonokot ajánlotta. A most említett Fogarasy Mihály, ki mint központi tankerületi főigazgató működött, jelentést tévén az iskolák állapotáról, szintén fölpanaszolta a forradalomtól okozott fel-

forгатásokat, a vegyes elemi iskolák behozatalát, a gymnasiumoknak semleges állami iskolákká való átalakítását, a tanítóknak a protestáns Poroszországban való kiképzését s ugyancsak a régi rendszer és tanterv visszaállítására kért utasítást, a melyet azonban egyelőre nem kapott meg. Szögyény márczius elején annak a véleményének adott kifejezést, hogy bár a forradalmi szellem bomlasztó hatása miatt a bezárt iskolák újbóli megnyitása most is aggályos, miután másrészt a jól vezetett iskolák leghathatósabb ellenszerei a veszedelmes izgatásnak, a középiskolák a pacificált területeken megnyithatók volnának, azonban a tanári karok erős selejtezésnek volnának alávetendők; ez lesz szükséges az egyetemen is, melyen egyelőre csak a legnélkülözhetetlenebb orvosképzés volna újra megindítandó. Utalt különösen a budai gymnasiumra, melyben a subversiv iránynak megfelelően behozták a szakrendszert az osztályrendszer helyébe, a vallástant mint rendes tárgyat mellőzték, úgyszintén a mindennapi templombajárást. A kegyesrendieknek a honvédelmi bizottmány előtt tett nyilatkozata ügyében, melynek megindítói Hanák János, Lutter Nándor és Perlaky László voltak. Fogarasy püspök, mint tankerületi főigazgató útján vizsgálatot indított, melynek eredménye Hanák és Perlaky teljes eltávolítása s több kegyesrendi tanár áthelyezése lett.¹ Szögyény jelentést ígért a népiskolák, akadémiák és lyceumok működéséről. Az egyetem és a József-iskola fölébe hozta kir. biztos helyezését ajánlotta, s ez állásra gróf Cziráky Jánost hozta javaslatba. Az egyetemen, még ha meg sem nyílik, különös méltánylást érdemlő esetekben az ösztöndíjak folyósítását ajánlotta. Windischgrätz hozzájárult a javaslatokhoz, de részletes kimutatást kívánt a megnyitandó iskolákról s a compromittált tanárokról, az orvoskar megnyitására nézve pedig azt az aggályt nyilvánította, hogy Bécsben épen az orvos-tanárok és orvosnövendékek vettek legélénkebb részt a forradalmi mozgalmakban. Egyúttal kinevezte a pesti főiskolák kir. biztosává gróf Cziráky János kamarást és táblabíró, kinek atyja is érdemeket szerzett az egyetem kormányzata körül. Az iskolák megnyitásából azonban a közbejött körülmények miatt semmi sem lett, még a működésben levők is bezárattak.

Míg az osztrák főhadparancsnok csapatainak a magyarok ellen kellett küzdeniök, kormányzatának legtöbb gondot és dolgot azok a nemzetiségek okoztak, melyekre a császári hatalom mint szövetségeseire vélt számíthatni. Előljártak e téren a rakoncátlan szerbek. Fölbiztatva hűségök és érdemeik ismételt elismerésétől, vezéreik ünnepeltetésétől² s hódoló föliratuk kegyteljes fogadtatásától, követeléseiket mind magasabbra fokozták,³ a márcziusi alkotmánypátenst — mint láttuk — sér-

¹ Lásd a forradalmi «Közlöny» június 14-iki számát.

² *Stratimirovič* id. műv. 62 — 65. l.

³ Lásd Trifunác Pál min. tanácsos és Rajačić patriarcha előterjesztéseit az osztrák belügyminisztérium levéltárában, 1849.

tödvé visszautasították, s azalatt a vajdaságban és bánságban a kormányzati hatalmat gyakorló nemzeti bizottmányuk és annak nagyraavagyó alelnöke Stratimirovič György a legvakmerőbb önkényre és túlkapásra ragadtatták magukat: a nem szerb nemzetiségű lakosokat üldözték, elfogták, vagyonuktól fosztották meg, katolikus papokat becsuktak, a Karácsonyi-, Nákó-, Gyertyánffy-, Hertelendy-családok kiterjedt birtokait, még a kincstári uradalmakat is zár alá helyezték, sőt szerb papírpénzt bocsátottak ki. A panaszosok a patriarchánál süket fülekre találtak, Windischgrätz főparancsnokot pedig még a kamarai közegek följelentései sem indították erélyes közbelépésre. A szerbek vajdasági önkormányzata formailag abban a perczben megszűnt, a melyben az ostromállapotot ott is kihirdették, a megüresedett vajdai állást be nem töltötték s minden kormányzati hatalmat Meyerhofer kerületi parancsnokra ruháztak; de ez utóbbi múltját s önmagát tagadta volna meg, ha a szerbek visszaélései iránt a legmesszebbmenő elnézéssel nem viseltetett volna. Szögyény egy, a főparancsnoknak tett előterjesztésében azt a reményét fejezte ki, hogy a Bánság különválasztása csak ideiglenes rendszabály lesz s rámutatott arra az igazságtalanságra, melyet e területnek teljesen szerb autonómia alá helyezése az ott lakó s összevéve túlnyomó többséget alkotó román, német és magyar lakosságra nézve jelent. Windischgrätz válaszában kijelentette, hogy teljesen osztja a Szögyény nézetét s hogy a szerbek már eddig is sok bajt okoztak neki, de a kormánytól dédelgetett népfajjal szemben felfogásának érvényt szerezni nem tud.

Míg a márcziusi octroyált alkotmánynyal való általános elégedetlenség kiterjedt — mint láttuk — Horvátországra s a határőrvidékre is, addig a németiség — különösen a Bánságban — a szerbek általi elnyomatás miatt panaszkodott teljes joggal, az éjszakítótok pedig nemcsak messzebbmenő politikai vágyaikban érezték magukat csalódottaknak, hanem a Windischgrätz által kinevezett királyi biztosokat is, mint magyar embereket, a legnagyobb bizalmatlansággal fogadták s helyökbe tót agitátorokat kívántak volna ültetni. Erdélyben is az unio megszüntetése, a magyar kormányzék és kancellária föloszlatása s az ú. n. Partiumot alkotó megyék odacsatolása ellenére minden oldalról csak elégedetlenséggel és új követelésekkel találkoztak úgy az osztrák kormány, mint hadparancsnokai. Ságuna András erdélyi «román megyés püspök» az «összmonarchia egész román nemzetének s e nemzet képviselőinek nevében» egy márczius 5-iki előterjesztésében¹ fejtette ki a románok követeléseit, hogy mindnyájan egyetlen önálló nemzetté egyesíttessenek, mert ők vannak hivatva az európai kultúra közvetítésére kelet felé s a monarchia külső befolyásának érvényesítésére az «eseményekkel terhes»

¹ Osztrák belügyminisztérium levéltára, 1849.

kelettel szemben. Ezt az egyesítést minden tekintet nélkül az eddigi tartományi beosztásokra kívánják végrehajtani; ők nem akarnak elnyomni semmi fajt, de kívánják, hogy önálló nemzeti kormányzatuk legyen általuk választott s az uralkodótól megerősített vezetőség alatt és hogy legyen nemzeti kormányzati senatusuk autonóm ügyeik számára, a minnek fejében szívesen küldik képviselőiket a birodalmi tanácsba. Erre az előterjesztésre a püspök Bachtól oly választ kapott, mely utal ugyan az időközben kibocsátott birodalmi alkotmányra, az annak alapján bekövetkezendő új szervezésnél azonban a románok méltányos igényeinek tekintetbevételét igéri.

Egy másik oldalról Bedeus von Scharberg (Joseph) v. b. titk. tanácsos és főkormánybiztos, ki a magyar csapatok terjeszkedése következtében Erdélyből Romániába volt kénytelen menekülni, április elején emlékiratot küldött be Erdély újjászervezése tárgyában, még mielőtt a birodalmi alkotmány tartalmáról pontos értesülést szerezhetett volna.¹ Ebben a székeleyek lefegyverzését, a nemzetőrségnek csupán a városokban való szervezését, a határőrség teljes megszüntetését s Erdély százlakosságának német telepeseikkel való megerősítését kívánja. A nemzetiségeket egymástól teljesen elkülönítendőknek tartja, mert békés együttélésök a történetek után immár lehetetlen. A reorganizáció — úgy mond — ne legyen restauráció! A régit visszaállítani nem szabad, a viszonyokat a kor követelményeinek megfelelően kell alakítani. Erdély területe fajok szerint osztandó be s minden ily kerületben az illető faj nyelve legyen uralkodó, minden kerület autonóm berendezést kapjon és közvetlenül érintkezzék a minisztériumokkal, ellenben az egész országot érdeklő közös ügyeik számára legyen egy közös kormányzó s egy országos hatóság, melybe minden kerület 1—2 tanácsost küldene; az erdélyi országgyűlés is újra volna szervezendő, értelmi és vagyoni census alapján. Erre az előterjesztésre is előzékeny válasz ment, melyben Bedeus fölhivatott, hogy a birodalmi alkotmány alapján Erdély részére kidolgozandó statutumra nézve nyilvánítsa véleményét.

Ily ellentétes, egymást kizáró nemzetiségi törekvések mellett vajmi kevés eredménnyel kecsegtethetett Stadion gróf belügyminiszternek az az intézkedése, hogy a Magyarország újrászervezésével foglalkozó bizottságba a magyar urakon kívül meghívta Mocsonyi váltótörvényszéki bírót, mint a románok képviselőjét, valamint Rajačič patriarchát két bizalmi emberével, a tótság részéről pedig Hlavács János eperjesi ügyvédet.

Egyébiránt nemsokára ezeknél súlyosabb gondok foglalkoztatták az osztrák kormányt és szabtak határt Windischgrätz herceg magyarországi működésének.

¹ U. ott.

Olmützben és Bécsben kezdettől fogva nagyon könnyű és gyorsan megoldható feladatnak tekintették a magyar forradalom leküzdését.¹ A schwechati csata, Windischgrätz aránylag gyors előnyomulása, a főváros elfoglalása, a magyar országgyűlés és kormány menekülése, mind igazolni látszottak e föltevést ; ehhez járult, hogy a február végén vívott háromnapos kápolnai csatát az osztrák kormánykörök elhatározó győzelemként vették számba, úgy hogy nemsokára komolyan fölmerült a terv, hogy a fiatal uralkodó Pestre fog utazni, onnan proclamatiót intéz a magyar nemzethez, mely bizonyára nem fog késni a forradalom ügyét végkép cserbenhagyni.² Mikor aztán a Kápolnától visszavonult magyar sereg megkezdte előnyomulását a Tisza felől s győzelmet győzelem után aratott Windischgrätz és alvezérei fölött, a csalódottak egész hargaja a herczeg ellen fordult s annak visszahívását követelte.

Volta képen azonban a főparancsnok állását már a magyarországi tavaszi hadjáratban szenvedett balsikerei előtt is végkép megingatták azok a mélyenmenő ellentétek, melyek kormányzatának iránya és módszere tekintetében közte és a kormány s azzal egyetértő más befolyásos tényezők között támadtak. Egyes hatásköri összeütközésekre s visszatúsított beavatkozásokra már rámutattunk ; ilyenek január óta úgyszólván napirenden voltak. Egyszer Kulmer báró találta szükségesnek a herczeg, a működése iránti legnagyobb elismerés hangján ugyan, arra figyelmeztetni, hogy Magyarországban szemben a legnagyobb szigorral kell eljárni ; a jó érzelműek feszülten várják, mi fog történni a fő lázadókkal : példát kell állítani, különösen az arisztokráciával szemben s a sok okozott anyagi kár és romlás némi pótlásául a tehetősebbek vagyonát kell elkobozni. Erre Windischgrätz hideg udvariassággal azt válaszolta, hogy a politikai eszély és magasabb érdekekre való tekintet egyes esetekben elnézést tehet szükségessé ; ezeket a dolgokat távolból megítélni nem lehet ; ő megy a maga választott útján, mert meggyőződése szerint minden más romlásra vezet. Egy más alkalommal Welden báró, a bécsi főparancsnok, tett Windischgrätznek jelentést az ellene — valószínűleg a Jellačić környezetéből — tett névtelen följelentések ügyében Bécsben eszközölt vizsgálat eredményéről, oktalan hazugságoknak minősítvén azokat. A herczeg finom iróniával utalt válaszában azokra az »ismert forrásokra», melyekből az ellene szőtt vádak és gyanúsítások rendesen erednek. Stadion gróf, ki pedig a magyar elem használhatósága iránti hitben s a szláv elem iránti bizalmatlanságban még legközelebb állott Windischgrätzhez, egyízben egyenesen visszautasította ennek a magyar ügyekre nézve még meghallgatandó egyének tekintetében tett javaslatát.

¹ *Vitzthum v. Eckstädt* id. m. 137., 141., 205. és a 189. lapon : »Es händelt sich um eine grosse Kreisjagd — um ein Kesseltreiben, wie wir sagen würden.»

² Udvari és áll. levéltár. (Min. tanács.)

A főparancsnoknak sok oka lehetett az osztrák kormánykörök ellen panaszt emelni, a mit meg is tett Kübeck előtt, kit Schwarzenberg márcziusban a fennforgó ellentétek kiegyenlítése végett hozzá küldött, ki azonban maga is rossz véleménynyel volt a herczeg működéséről.¹ Bécsben és Olmützben nemcsak hadműveleteit szerették kritika tárgyává tenni, hanem kormányzati tevékenységével is elégedetlenek voltak. Azt találták, hogy nagyon is aláveti magát környezete befolyásának s hogy nála mindig annak van igaza, a kivel legutóbb beszélt.² Megfoghatatlannak találták, hogy még katonai környezete is jobban bízik a magyar elem loyálisában, mint a szlávéban,³ hogy a herczeg által alkalmazott ideiglenes királyi biztosok majdnem mind «mágnások és magyarónok» a márczius előtti fajtából, hogy a császári seregek védelme alatt folyik a «magyar reactio a nagy-osztrák eszme és a nemzetiségek egyenjogúsítása ellen», hogy Magyarországon a Windischgrätz segítségével újra föléledt a nemesség uralma és a gyűlölt szolgabírói gazdálkodás.⁴ És legkülönösebb, hogy a tábornagy magyarországi magatartását, mint naivat és erélytelent, az ő régi barátja és nagy tisztelője, Jósika báró is elítélte.⁵

Mindinkább nyilvánvalóvá lett azonban, hogy a legnagyobb ellentét tulajdonképen a két sógort, a miniszterelnököt és főparancsnokot, Schwarzenberget és Windischgrätzet választja el egymástól. Az előbbinek birodalom-egységi és beolvasztási programjával ez utóbbi magyar conservatív politikát állított szembe; Schwarzenberg a szerinte még mindig túlsúlyban levő magyar elem s különösen a nemesség teljes visszaszorításával akarta Magyarországon az új korszakot megalapítani, míg Windischgrätz, kormányzatában épen az ő szempontjából hű és megbízható magyar elemekre akart támaszkodni, s az aristokratikus formákban akart a jövőre garanciákat keresni. A főparancsnok csak az 1848-iki vívmányokat akarta kiirtani, a miniszterelnök szemében az egész magyar alkotmány pusztulásra volt kárhoztatva; Windischgrätz pacificálni és restaurálni akart, Schwarzenberg hódítani, megtorolni és tabula-rasát csinálni.⁶ A fölfogások ily eltérése mellett elképzelhető, mily hatást tett a minisztérium köreiben a tábornagy márczius 20-iki Budáról kelt kiáltványa,⁷ melyben, bizonyára teljes jóhiszeműséggel,

¹ Kübeck, Tagebuchblätter. II. 41. s. köv. I. U. és Á. L. =tár 1849.

² Springer id. m. II. 651. s. köv. I.

³ Rousseau és Nobili egyes magyar urakkal tényleg baráti viszonyban állottak; lásd b. Fiáth F. id. m. II. 153. s. köv. I.

⁴ Helfert id. m. IV. 2. r. 435. s. köv. I.

⁵ Wertheimer: «Ungedruckte Tagebuchblätter» stb. id. m. 196. s. köv. I.

⁶ Lásd ez ellentétekre nézve Helfert id. m. IV. I. r. 191. s. köv. I. és II. r. 420. s. köv. I.

⁷ Samml. d. Manifeste. 80. I.

hivatkozva császári ura parancsára, a márczius 4-iki octroyált alkotmányt kihirdetve, egyúttal megjegyezte, hogy az uralkodó elhatározott szándéka ez alkotmány alapján a különleges magyarországi viszonyokat illő tekintetbe venni, a létező intézményeket a lehetőségig kimélni, a közhasznúaknak és életképeseknek bizonyultakat megtartani s a béke helyreálltával a magyar országgyűlés törvényhozó tevékenységének mielőbb tért nyitni. Sőt bizalmas körben azt is kijelentette, hogy a míg ő áll a dolgok élén, ez a pápens Magyarországon nem fog életbe lépni.¹

Ezen az ellentétén tört meg Windischgrätz magyarországi állása, még inkább, mint vesztett csatáin, s régóta érlelődő kérdés nyert csak végmegoldást, mikor az április 12-iki olmützi koronatanácsban kelt legfelsőbb elhatározás nyomán,² az uralkodó manifestuma tudtára adta Magyarország népeinek, hogy szükségessé válván Windischgrätz herceg tábornagnak bölcs belátását és sokoldalú tapasztalását fontos ügyek tárgyalásánál igénybe venni, ő az uralkodó oldala mellé hivatott meg s helyébe a magyarországi és erdélyi sereg fővezérlete s ugyanott a polgári ügyek ideiglenes intézése is Welden báró tábornagyrá bízott.³

Az elbocsátás kiméletes és elismerő formája meg nem akadályozhatta, hogy Windischgrätz és Schwarzenberg hercegek között ez eset következtében, sógori viszonyuk ellenére, komoly és tartós neheztlenség álljon be.⁴ A tábornagy már Olmützből, április 22-ről búcsú=proclamatiót intézett a magyarokhoz, melyben, midőn letette az uralkodó helyettesének tisztjét, utolszor fordult a «nemeslelkű» magyar nemzet=hez, intve azt, hogy kövessen el mindent a dolgok rosszabb fordulatának elhárítására, s köszönetet mondott mindazoknak, kik őt működésében támogatták. A gondviselés oltalmába ajánlja továbbá a magyarokat, s azt mondja, hogy ha csak rövid ideig lehetett is körükben, bensőség=teljes részvéte az ország sorsa és igazságos érzületű lakosai iránt sohasem fog megszűnni.⁵

Windischgrätz Alfréd herceg kétségkívül a maga kevély nagyúri függetlenségét, akaratának érvényét és tekintélyének nimbusát akarta védeni, a mikor a miniszteri irodákkal megpróbálta fölvenni a harczot, de talán öntudatlanul, akaratlanul védelmezőjévé lett a magyarországi kormányzat önállósága és magyarsága, az 1848 előtti alkotmány és államiság utolsó roncsainak. Megbukott kísérlete fölött elviharzottak az események s magukkal hozták azt, a mit a katonai és hivatali körök már a bécsi forradalom leveretése után programmként vallottak: a

¹ B. Fiáth F. id. m. II. 168. l.

² Az uralkodó nyilatkozatára nézve l. Vitzthum id. m. 221. l.

³ U. ott 88. l.

⁴ Metternich's nachgel. Papiere. VIII. Tagebuch d. Fürstin Melanie. 116. l.

⁵ Der Winterfeldzug in Ungarn. 1848—49. Wien, 1851. 542. l.

Magyarországon is mindent Bécsbe centralizáló és mindent germanizáló absolutismust, és pedig előbb annak katonai rémuralmi formáját, mint megtorlást és megfélemlítést, majd — a provisoriumok különféle változatain keresztül — azt a véglegesnek hitt berendezést, a melyet nálunk a közbeszéd, tulajdonképeni szerzője után egész helyesen, Bach=rendszernek nevezett el.

II. RÉSZ.

A RÉMURALOM.

I.

(Welden küldetése Magyarországra; a függetlenségi nyilatkozat; az orosz interventio. Welden visszahívása és Haynau megbízása a fővezénylettel s a kormánnyal; B. Geringer Károly polgári főbiztos; mindkettőnek jellemzése. Gr. Dessewffy Emil és Metternich emlékirata. Bach átveszi a belügyminisztérium vezetését; a zsendőrség szervezése; az ideiglenes közigazgatás berendezése Magyarországon; törvénytörő rendelet. Erdély kormányzata; Wohlgemuth kormányzó. Haynau első kiáltványai és megtörő rendszabályai. Az oroszok s utóbb az osztrákok bevonulása Pestre és Budára. Haynau megsarcolja a zsidókat; Geringer elfoglalja hivatalát; az új kormányzat berendezkedése, sajtója; a világháború fegyverletétel híre. 1849.)

Welden tábornok megbízása a magyarországi sereg fővezénylettel a magyar fegyverek további sikerei s különösen Budavár bevételét követően csak múltó epizódnak bizonyult a szabadságharc leverésének s az abszolutizmus megalapításának történetében, de kísérő jelenségei kihatottak a későbbi eseményekre is.

Welden megbízása bizonyos, általa előterjesztett pontozatok s a hadműveletek továbbvitelére vonatkozó terveze alapján történt és a legfőbb polgári hatalommal való ideiglenes fölrüházással járt együtt. A hozzá intézett kézirattal egyidejűleg kézirat ment Jelačićhoz, mely őt az új főparancsnok támogatására szólította föl és báró Jósika Samuhoz azzal a fölhívással, hogy Weldennel együtt haladéktalanul Magyarországra menjen s őt a polgári kormányzat vezetésében tanácsával támogassa, miután legfelsőbb helyen a legjobb eredményt várják az ő kipróbált hű érzületétől és körültekintő ítéletétől.¹ Jósikán kívül az új főparancsnok is, úgy mint elődje, ajánlatot tett Wirkner udvari tanácsosnak, ki ezúttal is kitért a fölszólítás elől.² Szögyény forma szerint csak Haynau kinevezésekor mondott le,³ de alig volt módja a Weldennel való együttműködésre.

A Jósika megbízása tehát nem vonatkozott a polgári kormányzat tényleges vezetésére,⁴ csupán a szervezés iránti tanácsadásra; Welden,

¹ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

² Wirkner id. m. 237. s köv. l.

³ Emlékir. II. 19. l.

⁴ W. Rogge (id. m. I. 123. l.) ezt a szándékot föltételezi, melyet Jósika visszautasított volna.

ki maga ajánlotta e választást, még őt is túlságosan «magyar»-nak tartotta e célra s a kormány körében a polgári közigazgatás vezető személyének kérdését még május közepén is a legfontosabb nyílt kérdésnek tekintették, melyet majd csak a pacificatio végrehajtása után lehet eldönteni. Egyelőre a kormány álláspontja az volt, hogy az ideiglenes kormányzat alkalmazkodjék — mutatis mutandis — a hagyományos (hergebracht) administratív szervezethez, s csak egy, Jósika által kidolgozott oly tervezetnek van nyoma, mely a hadsereg ellátása fölötti felügyelettel, a lázadók elleni haditörvényszéki, illetve rögtönítélő bírósági eljárás megindításával, az általános lefegyverzéssel s a veszélyes egyének kinyomozásával megbízandó polgári biztosoknak adandó utasításra vonatkozik.¹

A Welden nevéhez fűződő rövid időszak alatt egyébiránt három esemény ment végbe, mely a helyzet alakulását leglényegesebben befolyásolta: Bach igazságügyminiszter megbízatása a belügyminisztériumnak az elmebeteg Stadion gróf helyett való vezetésével, továbbá az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat elhatározása a debreczeni országgyűlésen és az orosz interventio ténynyé válása.

A függetlenségi nyilatkozat jelentőségét a következmények szempontjából már méltattuk. Az annak alapján alakult kormányt már Kossuth Lajos mint «kormányzó elnök» nevezte ki s ez a minisztérium, elnöke, Szemere Bertalan beköszöntő-beszédjében nyíltan «forradalmi»-nak és köztársasági irányúnak vallotta magát;² a hivatalos közlöny pedig napról-napra hozta a törvényhatóságoknak nem mindig egészen önszántukból keletkezett hódolati nyilatkozatait, melyekkel a forradalmi kormányt üdvözlötték s az igazságügyminiszter «rendelete folytán» több megye törvényszéke is ily nyilatkozatot mutatott be, az országgyűlés pedig «a nemzet nevében» hozott és hirdetett ki törvényeket. Ennek természetesen visszhangja sem maradt el. Az öreg Wessenbergre, ki leveleiben mindig azt hangoztatta, hogy egy egész nemzet önállósági törekvéseit nem lehet úgy kezelni, mint egyszerű háborút, hogy itt nem leigázásra, hanem kibékítésre van szükség,³ senki sem hallgatott többé. A rég megállapított program megnyerte a maga igazolását, a kormány körében immár közmegegyezéssel találkozott Bachnak az a fölfogása, hogy az április 14-iki határozat következtében még azok az «előjogok» is, melyeket Magyarországnak a márczius 4-iki birodalmi alkotmány nyújtott, a császárságtól való elszakadás bűnös megkísérlése által teljesen veszendőbe menteknek (völlig verwirkt) tekintendők;⁴ hogy ehhez

¹ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

² A hivatalos «Közlöny» 1849 május 3-iki számában.

³ *Briefe*, I. 32. s köv. l.

⁴ Ezt a «Verwirkungstheorie» első föllállítását tartalmazó június 26-iki min. tanácsi előterjesztést *Friedjung* ismerteti: id. m. I. 373—374. l.

képest, mihelyt az ország alávetése megtörtént, a közigazgatás újjászervezése a győztes jogán, minden tekintet nélkül az előbbi intézményekre, melyeket különben a forradalmi kormány sem kimélt, s melyek a rendezett kormányzattal össze sem egyeztethetők, lesz foganatba veendő. A kormány szervező munkájánál — a Bach nézete szerint — egyetlen ott létező pártra sem támaszkodhatik; az úgynevezett óconservatívek sem nyújthatnak használható támaszt. Ennek a pártnak nincs bátorsága, se tettereje, se nyílt odaadása a jó ügy iránt, ezért a kormánynak eddig sem használt semmit, ezentúl sem fog használni, sőt ártana a kormánynak, ha e párthoz kötné magát, mely mereven ragaszkodik elavult intézményekhez és formákhoz. A hogy a dolgok most állnak Magyarországon, a kormánynak minden pártokra való tekintet nélkül kell haladnia azon az úton, melyet ezen ország s az összmonarchia java szab elő; magának kell a maga számára pártot formálnia a népnek abból a nagy többségéből, melyet okvetetlenül meg fog nyerni és állandóan magához is fog csatolni, ha érdekeit szembetűnően védi és előmozdítja.¹

Mindenesetre a függetlenségi nyilatkozat is érlelte az orosz intervenció régóta vajudó kérdését. Wessenberg és Stadion még februárban hevesen elleneztek az orosz csapatoknak Erdélybe való bebocsátását is;² maga Schwarzenberg is végső eszköznek s mindenkép sajnálatosnak tekintette az intervenciót; azonban április elején már Windischgrätz is kívánta az orosz segítséget,³ Jósika Samu pedig már jóval előbb meg volt győződve annak szükségességéről.⁴ Márciusban fordult már az osztrák kormány «Európa zsandárjához», mint a hogy a szabadelvű orosz történetírók I. Miklós czárt elnevezték,⁵ azzal a kéréssel, hogy csapatokat állítson föl szükség esetére az osztrák határszélen.⁶ Május 1-én a «Wiener Zeitung» hivatalosan közölte, hogy miután a magyarországi fölkelés oly mérveket öltött, melyek immár az európai fölforgatópártok összes elemeinek egyesüléséről tanuskodnak s így az államok közös érdekévé lett a császári kormányt a társadalmi rend kezdődő feloszlása elleni küzdelmében támogatni, Ő Felsége kormánya indítva érezte magát az orosz czár fegyveres segítségét venni igénybe, melyet az a legnagyobb készséggel s a legbősegebb mértékben följánlott.⁷ Az orosz fegyveres intervenció tényét, melyet Bécsben vegyes érzelmekkel fogadtak, egy május 12-iki császári kiáltvány adta hírül «Magyarország népeinek».⁸

¹ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

² Wessenberg id. m. I. 19. l.

³ Kübeck id. m. II. 43. l.

⁴ Wertheimer id. m. Österr. Rundschau 1909. 200—201. l.

⁵ Névtelen (Schlitter) «Das Los der Polen in Russland u. Österreich» 9. l.

⁶ Springer id. m. II. 732. s. köv. l.

⁷ W. Rogge id. m. I. 127. l.

⁸ Sammlung d. Manifeste 90. l.

Welden, a ki szerette a tollat forgatni,¹ még egy, visszavonulófélben Pozsonyból, május 20-áról kelt kiáltványában azzal biztatta a magyarokat, hogy hagyjanak fel azzal a «félénk képzelődéssel», mintha alkotmányos szabadságuk és nemzetiségük forogna veszélyben, hiszen Magyarország «sokkal fényesebben tündököl a történelem évkönyveiben, hű fiainak érdemei az uralkodóház körül sokkal nagyobbak, mintsem hogy a császári sereg fegyvereinek éle virágzása és fennmaradása ellen irányulhatna». Azonban ő már ugyanazon hó 30-án el volt távolítva helyéről, s egy, e napról kelt császári elhatározás Haynau báró (Julius) tábornokot bízta meg a magyarországi és erdélyi seregek fővezényletével, valamint a kormányzati hatalom gyakorlásával «az ostromállapotban levő koronatarományokban» és egy öt nappal későbből kelt legfelsőbb kézirat báró Geringer Károly udvari és miniszteri tanácsost nevezte ki Haynau oldala mellé «meghatalmazott császári biztossá», a miniszterelnök által kiadandó utasításban megjelölt hatáskörrel.²

Az osztrák seregek ismételt vereségei után s a most már orosz részről küszöbön álló beavatkozással szemben a császári haderő tekintélyének fönntartására s szellemének fölélesztésére okvetetlenül szükségesnek látszott egy oly hadvezér kinevezése, ki az olasz harczterről jövőn, a győztes Radetzky dicsőségének részese gyanánt jelenhetett meg. Ennek a kivájalomnak mindenesetre megfelelt Haynau, kinek nevéhez az olaszországi háborúnak nem egy fegyverténye kapcsolódott s hogy mellesleg ez a tábornok ugyanott elkövetett kegyetlenkedéseiről is ismeretes volt, sőt Brescia város lázadásának vérbefojtása által a «bresciai hyána» nevét érdemelte ki, az Magyarországnak az osztrák kormány terve szerinti pacificatiójánál, melynél a főszerep úgyis a megfélemlítésnek jutott, csakis előnyére szolgálhatott az új főparancsnoknak. Haynaut, ki köztudomás szerint a hessen=casseli herczeg természetes fia volt, s ekkoriban 62-ik életévében állott, Radetzky úgy jellemezte, hogy olyan, mint a borotva: használat után tokba teendő, nehogy bajt okozzon.³ Magyarországi katonai szereplésével megmutatta, hogy nem volt hadvezéri tehetség híján, előzményei azonban nem hagytak fenn kételyt arra nézve, hogy kegyetlensége mellett engedelmességhez nem szokott, rosszindulatú, szenvedélyes, cselekedeteiben kiszámíthatatlan ember, a kinek katonai és kormányzati teljhatalommal való fölruházása mindenestre merész és kockázatos lépés volt.⁴

Hogy a Haynau mellé a polgári ügyek számára kirendelendő «meghatalmazott főbiztos»nak milyen tulajdonokkal kell bírnia, azt Bach ilyenképen formulázta: különféle ügyágakban jártas hivatalnok legyen,

¹ Szögyény (II. 50. l.) őt «eszében megháborodott»nak mondja.

² *Samml. d. Manif.* 92. s. köv. l.

³ *Marczali* id. m. 723. l.

⁴ *Springer* id. m. II. 729. s. köv. l. *Rogge* id. m. I. 134. s. köv. l.

ki a pártokon kívül áll, a minisztérium eszméit az újrászervezésre nézve teljesen ismeri s az ottani katonai kormányzat és a központi kormány között közvetítőül szolgáljon, úgy hogy ez (t. i. a kormány) befolyását a magyar ügyekre el ne veszítse, mert erről való lemondása súlyos felelősséggel járna ;¹ ez okból szükséges, hogy a főparancsnok és polgári biztos közti nézeteltérés esetében a minisztérium döntsön. Ez a meghatározás legjobban belevilágít a Windischgrätz elbocsáttatásának indokaiba s egyúttal megmagyarázza, miért találták a szóbanforgó küldetésre legalkalmasabbnak Geringer bárót, ki mint katona gyermeke, az osztrák bürokratiában nevelkedett föl és épen csak annyiban volt magyar, a mennyiben atyja magyar báróságot kapott s ő magyarul tudott. Báró Geringer (von Oedenberg) Károly, kinek nevét Széchenyi utóbb maró gúnnyal Silányira magyarosította,² ez időben 43 éves volt, dicsérték sima érintkezési formáiért s addigi változatos hivatali pályafutása mindenestre jártassá tehetette «különféle ügyágakban». Miután Bécsben jogászodott, 1831-ben az udvari kamaránál lépett szolgálatba, a hol az elnöki osztályban foglalkoztatták. A negyvenes években előbb kiküldetést kapott a balkáni tartományokba, az ottani kereskedelmi viszonyok tanulmányozása végett, majd a Konstantinápolyban az osztrák kereskedelmi érdekek számára az internuntius oldala mellett létesített kereskedelmi iroda főnökévé nevezték ki udvari tanácsosi rangban. 1848 májusában onnan visszahivatva, Frankfurtba küldetett, hogy a német vámegyezségi tárgyalásokban mint osztrák kormánybiztos legyen részt s egyúttal János főherczeg, mint birodalmi helytartó kabineti irodájának vezetésével bízott meg. Anyja az erdélyi szász Bruckenthal bárói családból származván, 1848 decemberében a kormány Windischgrätz és Bedeus ellenzésével szemben őt tartotta alkalmasnak az erdélyi főhadparancsnok mellett a polgári főbiztosi teendők ellátására ; azonban a harcztéri helyzet változása miatt ez új állását el sem foglalhatván, visszahívták Bécsbe s a belügyminisztériumban a magyar és erdélyi ügyek kezelése terén alkalmazták. Itt épen kezeügyében volt Bachnak, mikor Haynau mellé polgári főbiztost kellett választani.³

Mialatt a hatalom, orosz segítséggel, elhatározó csapást készült mérni a magyar szabadságharczra s a háttérben már elosztotta a leigázandó ország jövődi kormányzatának szerepeit, a forradalommal egyet nem értő magyar conservatívek mindinkább meggyőződhetek róla, hogy reájok mint pártra és mint politikai irányítóra semmiféle szerep sem vár. Láttuk, hogy a kormány már májusban arról volt meggyőződve,

¹ *Udv. és áll. levéltár.* (Min. tanács.)

² «Geringster»-nek is csúfolták : lásd *Emléklapok vajai b. Vay Miklós életéből*, szerk. Lévy József. Bpest, 1899.

³ Lásd : *Helpferth* id. m. IV. I. köt. Anh. 46. I. és II. köt. 278—279. I. *Friedenfels* id. m. 465. s köv. I. és *Beöthy Á.* id. m. III. 338. I.

hogy tőlük semmi jót nem várhat; legfőlőbb eltűrte egyelőre, hogy a majdani kormányzat végrehajtó közegeiül ajánlkozzanak. Több magyar főúr és városi polgár arra vállalkozott, hogy egy Pozsonyban, május 23-án közzétett kiáltványban a közönséget a trón védelmére szabadcsapatok szervezésére hívja föl,¹ de e fölhívásnak vajmi csekély eredménye volt. A bécsi magyar «bizalmi férfiak»-at egyszerűen félretolták; Jósika csak immel=ámmal szolgált tanácscsal s utólag még elégedetlenségét is nyilvánította a történetekkel; a legtöbben hallgatva és félrevonulva várták a bekövetkezendőket. Csak a mindig fáradhatatlan Dessewffy, ki januári emlékirata óta a bécsi «Lloyd» hasábjain számos cikkben ismertette nézeteit a helyzetről,² vélte szükségesnek június elején ismét egy terjedelmes emlékirattal közeledni a mind nagyobb hatalomra emelkedő igazságügyi s ideiglenes belügyminiszterhez, Bachhoz s előtte még egyszer föltárni az ő conservatív programját, de kifejezetten csak a maga nevében.

Az emlékirat³ határozottan szembeszáll a nemzetiségek separatistikus törekvéseivel és óva inti a kormányt, hogy ne alapítsa azokra politikáját, ne tagolja szét Magyarországot és ne alkosson nemzetiségi államokat, mert ennek következményei a monarchia létérdekei ellen fordulnának. Azonban ettől az egytől eltekintve, a Dessewffy gróf fejtegetései mindenben megtagadják azt, a mi a magyar nemzet köztudatában és közérzületében élt, a mit a nemzet remélt, a miért küzdött, sőt még azt is, a mit a forradalomban legkevésbé részes magyarok a nemzet részére minden körülmények között megmentendőnek tekintettek. A legélesebben elítéli ez emlékirat nemcsak a forradalmat magát, melynek kezdettől fogva dynastiaellenes, sőt communistikus irányzatot tulajdonított, hanem felségárulásnak mondja magukat az 1848-iki törvényeket is és szégyenletesnek Pillersdorf «capitulatióját» a magyar «Juraten=Rebellion» előtt. Dessewffy itt is a legkíméletlenebb eljárást ajánlja a forradalom leverésénél, elismeri a császár hódítói jogát, természetesnek találja a karduralmat s minden alkotmányosság kizárását, míg a teljes nyugalom helyre nem állott; csodálatos következtelenséggel utal az octroyált alkotmányok mulandóságára és mégis királyi jogon kívánja a katonai uralom ideje alatt az országban szükséges szervezeti változtatásokat a «régii intézmények fölélesztésével» végrehajtatni. Végül némi bátortalan kételyeket fejez ki az emlékirat az octroyált birodalmi alkotmányban czélbavett centralisatio mértékének helyes voltára nézve és reményeket a tekintetben, hogy a magyar nemzet erős állami öntudatának összmonarchiai irány lesz adható s miután védelmébe veszi és iga-

¹ Höke—Szabó id. m. I. 359. l.

² Friedjung id. m. I. 371. s köv. l.

³ Egész terjedelemben s német eredetiben közölte Wertheimer az «Ungarische Rundschau» 1916—17-iki 1. füzetének 109. s köv. lapjain.

zolni igyekszik a magyar conservativeket, kiket a kormány 1848 már= cziusában sajnálatosan cserben hagyott, azt a hitét nyilvánítja, hogy ők mindezek daczára a pacificatio hatékony emeltyűinek fognak bizonyulni.

A Dessewffy nézeteivel rokon fölfogás nyilvánult meg ugyanez idő= ben a félig önkénytes, félig kényszerű számkivetésben külföldön élő öreg Metternich herczegnek egy, Richmondból, június 26=ról Schwarzenberg miniszterelnökhöz intézett emlékiratszerű levelében, azonban — ezt el kell ismerni — a volt kanczellár erőteljesebben hangsúlyozta Magyarországnak önállóságra való igényét, mint a magyar főúr.¹ Ő a magyar kérdést — ebben az emlékiratban — Ausztria legnehezebb kérdésének mondja, mely a magyarok közreműködése nélkül egyáltalán meg nem oldható. Erre az országra a beolvasztás rendszere nem alkalmazható, gyakorlatilag nem lehet másról szó, mint kölcsönös támaszról. (Wechselseitiges Anlehnen.) A József császár beolvasztási kísérletének meghiúsulása lehetetlenné teszi annak megismétlését. Most már az 1790—91=iki törvények mellőzhetetlen kiindulási pontul szolgálnak Magyarország viszonyainak megítélésénél. Ő — úgymond — 1816=ban, a mint a hosszú háború után a béke végre helyreállott, előterjesztést tett Ferencz császárnak a kormányrendszer gyökeres megváltoztatása iránt, különös tekintettel a magyar viszonyokra. A császár elismerte ennek szűkségességét, de mégse történt semmi, minden ment tovább a maga megszokott útján. 1825=ben maga a császár nyilvánította azt a kívánságát, hogy Metternich behatóbban foglalkozzék a magyar viszonyokkal; ő tanulmányozta is azokat s azután a császárhoz azt a kérdést intézte: kívánja-e Magyarországon a régi alkotmányt alapul megtartani, vagy új alapra kívánja-e helyezni a kormányzatot? A császár a régi alkotmány fenntartása mellett döntött, a miért ennek hangsúlyozása az 1825=iki országgyűlési trónbeszédbbe is befoglaltatott, a mitől Metternich az ellenzék jobbravaló részének csatlakozását a kormányhoz remélte. Megállapítja már most a következőket: 1. Magyarország terjedelménél és belső erőforrásainál fogva a császárság legfontosabb alkotórésze. 2. A magyar nemzetiség el nem törölhető (lässt sich nicht aufheben), azért ki kell azt békíteni a birodalmat alkotó többi nemzetekkel; ez magának a magyarságnak érdeke, mert Magyarország magában meg nem állhat. 3. Magyarország visszamaradt a civilisatióban, a mi nagyobbbrészt saját hibája; 1825 és 1848 között Magyarhonban az osztályok alakulása be nem fejeződött, ezért nincs kifejlett demokráciája. 4. A márcziusi forradalom következtében a pozsonyi országgyűlés halomra döntötte a régi alkotmányt s helyére egy demokratikus köztársaságot (?) létesített, mely kizárja Magyarországnak és a császárság többi részeinek együttmaradását. Ezt a művet szentesítette a császár. Már most harczra ment

¹ Aus M.'s nachgel. Papieren, VIII. 478. s. köv. I.

a dolog ; ha győz a «király» — a miben a herczeg nem kételkedik — akkor Magyarhonnal mint legyőzött országgal bánhatik. Kérdés : milyen alkotmányt adjon neki? az ősínek alapján állót, az 1848-ban behozottat, vagy egészen újat? Metternich nézete szerint a király helyezkedjék a régi alkotmány alapjára s idomítsa azt a Monarchia adott helyzetének követelményeihez. Octroyálja az alkotmányt, helyezze monarchikus alapra, de az aristokratikus és demokratikus elemek mérlegelésével. Ehhez képest szüntessen meg mindent, a mi a monarchia egységével ellentétben áll, az aristokratikus elemek számára létesítsen főrendiházat örökös alapon, az angol pair-kamara formájában ; a demokrata elemekre való tekintettel állapítsa meg a magyar viszonyoknak megfelelő választójogot . . . A magyar republika — agyrem!

A kormányra, melynek kebelében ekkor már — különösen a magyar kérdésben — mindinkább a Bach fölfogása vált döntővé, ezek a jóakaró tanácsok s az azokat sugalmazó aggályok és megfontolások, habár azokat az uralkodóház egyes tagjai is osztották,¹ nagyon csekély benyomást tehettek. Legközelebbi szándékát, hogy Magyarországgal, mint legyőzött, hódított tartománynyal bánják, igazolták ; a továbbiakra nézve pedig jogosult lehetett az a föltevés, hogy a Metternich és Dessewffy szellemében való restauráció Magyarországon vajmi keveseket elégítené ki. A kormány cselekedetei és intézkedései elárulják, hogy már ekkor nagyjából meg volt állapítva a keret, melyben a pacificatio utáni szervezésnek mozognia kell majd.

Már június 8-ikán egy császári rendelet megindította a zsandárezredek szervezését, vagyis egy teljesen katonai jellegű gyalog- és lovascsendőrség fölállítását, a Lombardiában és Déltirolban már fennállott intézmény mintájára s mint «szükséges fékezőjét a birodalmi alkotmány által megadott politikai szabadságoknak», kezdettől fogva azzal a szándékkal, hogy ennek az új csendőrségnek hatásköre Magyarországra ép úgy kiterjesztessék, mint a birodalom többi részeire, a miért Haynau már Pozsonyból, június 22-ikéről kibocsátotta a magyar területen való toborzásra vonatkozó fölhívását is.² Ebben az időben már ki voltak nevezve ideiglenes kerületi főbiztosokul a már visszahódított területekre gróf Szirmay Sándor, Rohonczy Ignác és gróf Forgách Antal. A hadügy-miniszter által az orosz sereg mellé kinevezett hadbiztosoknak — kiket a magyar közszólás muszkavezetőknak nevezett, — adott utasítás kifejezi a kormánynak a magyar közigazgatásban is követendő elveit. E szerint már ezeknek a commissariusoknak köteleességökké tétetett, hogy a sereg előhaladásával hatáskörükbe jutó vegyes nemzetiségű vidé-

¹ Lásd a János főherczegnek Wessenberghez int. leveléből vett idézetet *Friedjungnál* : id. m. I. 436. l.

² Reichsgesetz u. Reg.=Blatt 1849 Samml. d. Manifeste 97. l.

keken mindazokat a törvényeket, a melyeken a magyar nyelv uralma alapszik, kifejezetten eltörölteknek nyilvánítsák s a márczius 4-iki biró-dalmi alkotmány értelmében biztosítsák az egyes nemzetiségeket nyelvi egyenjogúságuk és nemzeti fejlődésök oltalmáról és gondozásáról. A templomokban és iskolákban a népnyelv egyenjogusítása minden nyelvkényszerrel szemben azonnal keresztülviendő ; az alsóbb közigazgatási hivataloknál föl egész a megyei hatóságig az illető országrészben használatos nyelv teendő meg ügykezelési nyelvvé ; a biztosok minden hirdetésöket az illető vidék nyelvén bocsássák ki s gondoskodjanak róla, hogy az alantas hatóságok is ugyanazt tegyék ; ellenben levelezésöket a főparancsnokságokkal és a vezető polgári hatóságokkal német nyelven folytassák.¹ Ezeknek a polgári biztosoknak egyike, VILLECZ IGNÁCZ sáros-megyei birtokos ajánlotta, hogy lassankint az egész országot ily commissariusi szervezet hálózza be, melynek tagjai úgyszólván mint a kormány utazó ügynökei igyekezzenek fölvilágosítani, megnyugtanni a népet, megnyerni a jóérelműeket s összetoborzani a közszolgálatra alkalmasakat, mely eszme azonnal meggyerte a Geringer tetszését.²

Egyébiránt Bach a Geringer javaslata alapján már május végén két bizottságot nevezett ki, egyiket a magyarországi közigazgatás szervezésének, másikat a törvénykezés rendezésének előkészítése céljából ; az elsőnek tagjai lettek Geringeren kívül Szentiványi Vincze helytartósági tanácsos, bizonyos Hanrich és Hlavács János ügyvéd ; a belügyminisztérium részéről Lasser lovag, Attems gróf, Hauer báró és Swieceny miniszteri tanácsosok küldettek ki e bizottságba. A másikkban helyet foglaltak Gosztonyi Miklós váltófeltörvényszéki bíró, Bujanovics Ernő eperjesi kir. tábl. jegyző, utóbb helytartótanácsos és Pratobevera báró min. tanácsos, mint az igazságügyminiszter kiküldöttje. Később ez a bizottság még Bezerédj püspök és septemvir, Vágghi Ferencz septemvir, Járy György váltófeltörvényszéki bíró és Lukács János volt magyar kancelláriai fogalmazó belépésével bővült.³ A közigazgatási bizottság jól dolgozhatott, mert a hivatalos Wiener Zeitung már július 4-iki számában hozott egy közleményt, mely Magyarország ideiglenes politikai szervezetének alapelveit tartalmazta.

Ezen elvek értelmében a katonai kerületi parancsnokok mellé kerületi főbiztosok fognak rendeltetni, miniszteri tanácsosi rangban, kik kerületök összes megyei, városi és járási ügyeit magasabb fokon intézik ; kisebb megyék egyesíttetni fognak. A megyékben az igazságszolgáltatás különválasztatik a közigazgatástól s ez utóbbit egy főhivatalnok vezeti, ki helytartótanácsosi rangban áll és kormánybiztos czímet visel. A ke-

¹ U. ott 99. s köv. l.

² O. *Levéltár*: Geringer=iratok, 1849.

³ *Oszták Belügyminisztérium levéltára*, 1849. Rogge id. m. l. 216. l.

rületi főbiztosokat rendszerint a kormány, a kormánybiztosokat a főhadparancsnok nevezi ki, egyetértésben a császári biztossal, a kerületi parancsnok és főbiztos ajánlatára. Az egyes járások élén járási biztosok állanak, kik szolgabíráknak is nevezetnek. A politikai közigazgatás összes szervei államhivatalnokok; szolgálatuk egyelőre ideiglenes jellegű lesz, de véglegesként fog beszámíttatni, ha később állásukban megerősíttetnek. Már ez alkalommal közölte a hivatalos lap az első főbiztosi kinevezéseket. A már említett Szirmayn, Rohonczyn és Forgáchon kívül közöttük szerepelnek gróf Andrássy György és Ürményi József is, kik a kinevezést nem fogadták el, úgyszintén Andreánszky Sándor.

Eközben Bach, «dudvaszerű termékenységgel»,¹ csak úgy ontotta a közigazgatás és törvénykezés szervezésére vonatkozó különböző császári rendeleteket, melyek mind az ő sokaktól dicsért szervező tehetségéről voltak hivatva bizonytságot tenni, de tulajdonképen mind csak azt tanúsították, hogy a birodalmi alkotmány tényleges életbeléptetésére, az országgyűlések és birodalmi gyűlés összehívására senki sem gondolt, mert hiszen ez a szervező munka tulajdonképen a törvényhozó testületek föladata lett volna.

Ezek a törvénytörlő rendeletek természetesen mind nem vonatkoztak a kivételes állapotban levő, sőt akkor még meg sem hódított Magyarországra; csupán egy, július 7-éről kelt császári pátens foglalkozott a magyarországi úrbírmegváltás fokozatos keresztülvitelével. A kormánynak ugyancsak szívében feküdt a népet a felől megnyugtatni, hogy a már cziusi magyar törvények közül ezt az egyetlenegyet, a földtehermentesítésre vonatkozót, érvényben levőnek tekinti és végrehajtani szándékozik, sőt mindenkép arra igyekezett, hogy az az ő érdeméért tűnjék föl s ezért már az orosz sereg mellé adott kormánybiztosokat utasította, hogy a népet ez irányban fölvilágosítani siessenek, egyúttal azonban a földbirtokosokat is tájékoztassák a felől, hogy a megváltás végrehajtása a forradalom mielőbbi leveretésétől függ. Ezt az ügyet a kormány még más irányban is fölhasználta a maga politikai céljaira, a mennyiben a kártalanításnál megkülönböztetést tett az ő szempontjából jó érzelmű és a forradalmi mozgalmak által compromittált földbirtokosok között; az utóbbiak a Bach eredeti szándéka szerint a kártalanításból egyáltalán kizárandók lettek volna; a Krauss pénzügyminiszter belátásának és méltányosságának köszönhető, hogy a kibocsátott pátens ezt a rendszabályt — tekintettel az előbb biztosított jogokra és a hitelezők érdekeire — oda módosította, hogy a «hűtlenek» csupán az előlegek kiosztásánál mellőztessenek.² Ennek a következményei is könnyen elképzelhetők voltak, miután a váltásösszegek kiszámítása hosszabb időt igényelt

¹ Szögyény id. m. II. 51. l.

² Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

és az előlegek odaitélése a politikai megbízhatóság mértéke szerint Magyarországon Haynaura, Horvátországban pedig Jelačićra bízott.

Június folyamán Erdély katonai és polgári kormányzatában is változás állott be. A változást Geringer visszahívása és magyarországi küldetése tette szükségessé, miért is Haynau oly értelmű javaslatot tett, hogy meghagyatván Puchner báró a főparancsnokságban, polgári biztosul melléje az erdélyi szászok legtekintélyesebb férfja, Bedeus József titkos tanácsos neveztesse ki. Ezt a javaslatot mellőzte a kormány s Puchnert Velenczébe küldvén kormányzóul, helyére Wohlgemuth (Ludwig) báró altábornagyot nevezte ki katonai és polgári kormányzóul, melléje polgári biztosul pedig Bach miniszter testvéröccsét, az addig Bukovinában, kerületi főnöki minőségben működött Bach Eduardot küldötte ki.¹ Valószínű, hogy e változásnál az a szempont is érvényesült, a mely Magyarországra nézve a Haynau kiválasztásánál mértékadó volt, Wohlgemuth is a Radeczky dicsőséges iskolájából való lévén. Az erdélyi szászok körében ezek az intézkedések nagyon rossz benyomást tettek; sajnálták Puchnert, kit az ő hitők szerint a magyar conservatívek feketítettek be, az oláhok kegyetlenkedései miatt őt hibáztatván és sajnálták a Bedeus mellőztetését, a melyet annak tulajdonítottak, hogy idősebb titkos tanácsos lévén Wohlgemuthnál, neki alárendelhető nem volt,² holott a kormány körében az szerepelt döntő ok gyanánt, hogy az erdélyi pártok és nemzetiségek tusakodásától távol álló ember kerüljön oda.³

Hogy milyen sors vár az országra a bekövetkezendő katonai uralom alatt, azt akkor még a legkevesebben sejtették, arra csak egyes, magasrangú katonáknak elvéve tett nyilatkozataiból lehetett következtetéseket vonni. Ezek között mindenesetre előljárt a magyargyűlöletben Jelačić, kitől már 1848 decemberében azt a nyilatkozatot hallották Bécsben: «Das Mongolenthum (értsd: a magyarság) muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden.»⁴ Ugyanő egy június 22-én a táborból Schwarzenberg herczeghez intézett levelében szó szerint ezeket mondta: «Herczeg úr, csúnya háború ez, azért csak semmi kímélet azok iránt a rebellesek iránt, kik azt előidézték. Ha egyszer meghódítottuk az országot, többé a régi Magyarországról szó sem lehet — finis Hungariae! — ám váljék szét homogen alkotórészeire . . .»⁵ A jeles bán ennél a kifakadásánál épen csak azt feledte, hogy az a rebellis, a ki a polgárháborút felidézte, ő maga volt, mert ő volt az első, a ki a törvény ellen föllázadt. Hogy azután azt a háborút, a melyben vereséget szenvedett, csúnyának

¹ Osztrák Belügyminisztérium levéltára, 1849.

² *Friedenfels* id. m. II. 120. s. köv. I.

³ Ud. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

⁴ *Vitzthum V. Eckstädt* id. m. 207. I.

⁵ Ud. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

találta, az nagyon érthető, de mindenesetre ő volt legkevésbé jogosult fölötte pálczát törni.

Egyébiránt Haynau maga sem titkolta szándékait; működésének első, véres nyomai már Pozsonyban: b. Mednyánszky László és Gruber Fülöp kivégeztetése; utóbb — mikor lekerült a délvidékre — Madersbach Károlyné megvesszőztatése volt az a tette, mely a külföldön is legnagyobb fölháborodást keltett. Első kiáltványai legfőllebb annyiban vezethették tévútra a közvéleményt, a mennyiben dörgedelmes hangjuk azt a benyomást kelthette, mintha a megfélemlítés célja épen az volna, hogy a fenyegetés beváltására minél kevesebb szükség legyen. A július 1-én a győri főhadiszállásról kibocsátott proclamatio¹ felsorolja mind azokat a tényeket és cselekedeteket, a melyek alapján haditörvényszéki eljárás fog indíttatni; Magyarország értelmiségében vajmi kevesen lehettek, kik magukat a felsorolt pontok valamelyikétől találva nem érezhették. Az egyidejűleg a magyarországi és erdélyi haditörvényszékek számára kibocsátott utasítás, mely a forradalomban compromittált tisztek és hivatalnokok részére előírt ú. n. purificationalis eljárást is szabályozta s a várható büntetések közé a kivégzés, börtön, fegyház, sáncmunka és pénzbírság mellé a deportációt is fölvette — melynek módzatait akkor a kormány körében komolyan meghányták-vetették — szintén alkalmasnak látszott a megfélemlítő hatásra. Egy július 8-ikán Nagymánodon kiadott hirdetés azt adta tudomásul, hogy a kormány a magyarországi közjvedelmek terhére majd később bevonandó, kényszer-árfolyammal fölruházott kincstári utalványokat bocsátott ki, 1, 2, 5, 10, 100 és 1000 forintról szólókat s hogy mindazok ellen, a kik ezeket a pénzjegyeket teljes értékökben elfogadni nem hajlandók, szintén haditörvényszéki eljárás fog indíttatni. Egy másnap közreadott kiáltvány kissé szelidebb hangnemben megnyugtatóni igyekezett a lakosságot a felől, hogy az osztrák sereg barátként jön, békét és közbiztonságot hoz s hogy a földművesektől, kiknek a «császári akarat» már előbb megadta a robottól való megváltást, azt az új uralom nemcsak hogy nem fogja megvonni, sőt jó törvények és jobb hivatalnokok segítségével még erősebb biztosítékokat fog arra nyújtani, mint a minők az előbbi alkotmány mellett lehetségesek lettek volna.

A magyar országgyűlés tagjai Budavár visszafoglalása után csak július 2-án gyűltek össze Pesten, de már akkor azzal fogadta őket Kossuth, hogy Szegedre kell vonulniok; ő maga már 7-ikén elhagyta a fővárost s őt csakhamar követték a többiek, csak Csányi maradt ott mindvégig. Dembinsky július 8-ára parancsot adott Clarknak, a lánczhíd építőjének, hogy szedesse föl a lánczhíd úttestének egy részét, a mi meg is történt. 10-én este és 11-én reggel a magyar csapatok utolsó

¹ Sammlung d. Manif. 104. s. köv. l.

maradványa is elvonult.¹ Egy napig Budapest teljes bizonytalanságban, minden katonai fedezet nélkül maradt; a városi tanács három tagra olvadván le, Ságody alpolgármester elnöklete alatt tanácskozott. 11-én délután 3 órakor elterjedt a hír, hogy körülbelül 500 főnyi osztrák csapat vonult be Budára Wussin őrnagy vezénylete alatt; a pesti közönség mindjárt ellepte a Dunapartot, hogy erről meggyőződjék. Wussin őrnagy fölhívta a városi tanácsot, hogy a lánczhíd helyreállítása iránt intézkedjék, a minek azonnal foganatja is lett, úgy hogy a híd három nap múlva járhatóvá volt téve. Az osztrákok ilyenképen legalább Budán — hol a városi tanács azonnal behódolt s kitzúzte a fekete-sárga zászlót — akarta megelőzni az oroszokat; Pesten ez már nem sikerült, itt 12-én kora délután egy mintegy 400 dóni kozákból álló csapat jött be síp- és dob kíséréte mellett énekelve a kerepesi-úton, hatvani-utcán és városház-téren át s a lánczhíd-térre vonulván, ott ütött tanyát. A közönségen sajátságos izgalom vett erőt, kevésbé ijedelem, mint inkább meglepetés és kíváncsiság. Az osztrák uralom szolgálatában Glatz Ede szerkesztésében újra megindult «Pester Zeitung» közlése szerint a pestiek csodálkozva látták, hogy az orosz katonaság nem olyan vad nép, a minőnek a magyar szónokok hirdették, sőt inkább jóindulatúnak látszott, öltö-zete, fegyverzete, éneke egyaránt idegenszerű és sajátságos volt. A lánczhíd-téren gúlákba rakott lándzsáikból csináltak sátrakat s így rögtönzött táboruk látványosságul szolgált az este arrafelé sétáló közönségnek. Az orosz katonák ünnepeiket megszentelték, étkezés után mindig imádkoztak, jól idomított, kicsiny, erős, ürge lovaik gazdájok fütttyentésére kijöttek a Dunából, melyben fürödtek, a partra s szépen körbe állottak. Ugyanakkor Budára bevonult az osztrák harmadik hadtest két dandárja; parancsnokuknak, Ramberg altábornagynak a budai hölgyek virágkoszorút vittek elébe s a tisztek között is bokrétákat osztogattak. Megelőzőleg a város küldöttségileg kért a parancsnoktól kíméletet, tekintettel a magyarok ostroma alatt kiállott sok szenvedésére. A császárgyalogezred egy zászlóalja mindjárt tutajokon átkelt a pesti oldalra s ott különböző tereken és utcákon a szabadban ütött tábor. Már az oroszok bevonulásakor eltűnt Pest városházáról is a magyar nemzeti zászló s 13-án reggel már az osztrák birodalmi lobogó lengett helyén.

Ramberg altábornagy július 13-ról Budáról kelt kiáltványában közzétette, hogy Ferencz József, Magyarország törvényes királya nevében elfoglalta Budapestet és elrendeli az ostromállapotot s mindent, a mi azzal jár, a városkapitányság pedig másnap kihirdette, hogy mindenemű nyilvános helyiség esti 10 órától bezárandó. Legnagyobb levertséget okozott a magyar kormány pénzjegyeinek, az ú. n. Kossuth=

¹ Az uralomcsere lefolyása főleg a «Pester Zeitung» 1849 július 23—29-iki számainak naplószerű közleményei nyomán van elmondva.

bankóknak azonnali teljes érvénytelenítése, mely annál jobban sujtotta a közönséget, minthogy a pesti lapok július 6-án tévesen vagy talán üzerek besúgására az osztrák hadvezetőség egy utasítását közölték, melyben a magyar bankók beváltása volt kilátásba helyezve; ez álhír volt s most az érvénytelenítés következtében iszonyú drágaság állott be és vagyonok mentek egy nap alatt tönkre.¹ A drágaság miatt boltfosztogatások is fordultak elő, a váltópénz pedig eltűnt. A vidékre ennek az intézkedésnek a hatása csak később terjedt ki. A parádi gazdák már a világosi fegyverletétel után nagy dinom-dánomot csaptak, mert birkaikért egy élelmes üzér rengeteg árt fizetett — Kossuth=bankókban.²

A következő napokban az egész harmadik hadtest átvonult — már a lánczhidon — Pestre. A nemzetőrséget, melynek fegyverete a puskák elvétele következtében már csak néhány régi alabárdból állott, s mely a rövid átmeneti idő alatt, katonaság hiányában valóban terhes szolgálatot teljesített, végkép föloszlatták. Július 15-én ment az első személy- és levélposta Bécsbe, kilencz heti teljes szünet után; de a közlekedés még tovább is nagyon bizonytalan maradt, egészen Komárom elestéig. Pedig csak a közlekedés lassú fölszabadulása enyhítette idővel a drágaságot. 16-án reggel a fővárosban nagy ijedelem tört ki: híre kelt, hogy a katonák fosztogatnak, a mi pedig vaklármának bizonyult. Ugyane napon kezdték meg a katonai őrházaknak, sorompóknak s a középületek kapuinak a császári színekre való átfestését. Ez az uralomcserevel járó változás a forradalom kezdete óta most épen negyedszer történt meg, de ezúttal bizony hosszú időre. Pesten csak ekkoriban jelent meg az új kincstári jegyek kibocsátására vonatkozó hirdetés.

Július 18-án és 19-én látványosságszámba ment Haynaunak és Paniutin orosz tábornoknak külön-külön bevonulása Pestre; a városi tanács s a polgárok küldöttsége fogadta mind a kettőt s Paniutin azonnal díszszemlét is tartott csapatai fölött. Haynau a gróf Károlyi=palotában vett lakást, a hol télen egy ideig Jelačić volt beszállásolva. Mindjárt másnap kibocsátott kiáltványában szemrehányást tett Buda és Pest lakosságának, hogy nagyjából német létökre a magyar republika káprázatos alkotására való törekvésben részt vettek; megfenyegette azokat, kik ellentállást mernének tanúsítani, ellenben védelmet és könynyebbülést ígért a jó érzelműeknek. Egy ugyanazon napról kelt másik hirdetménye a főparancsnoknak büntetésül és intő például a pesti és óbudai zsidó hitközségre hadiszolgáltatásokat vetett ki; e szerint tartoztak 40,000 drb gyalogos katonai köpenyt, 8000 drb lovasköpenyt, 40,000 drb gyalogos nadrágot, 60,000 drb czipőt, 20,000 drb bakancsot, 60,000 drb inget és 60,000 drb alsónadrágot, sok ezer vég külön-

¹ Springer id. m. II. 748—749. l.

² Ghyczy Kálmán naplóföljegyzése.

bőző posztót, 1500 mázsa különféle bőrt, 100 lovat, megfelelő szer= számmal és nyereggel beszolgáltatni. A megrovottak képteleneknek val= lották magukat e szolgáltatások teljesítésére ; kijelentették, hogy csak 18,000=en vannak s köztük sok szegény, inkább kivándorolnak, mint= semhogy e terhet viseljék.¹ Látni fogjuk, hogy a zsidó=contributio mennyi levelezés és ujjhúzás tárgyává lett utóbb Haynau és a bécsi kormány között. Egy másnap kibocsátott hirdetmény a fegyverek be= szolgáltatásáról, a nemzeti jelvények és színek viselésének szigorú tilal= máról szól s a nyilvános helyek záróórájául az esti 9 órát szabja meg.²

Haynau már 24=én elhagyta Pestet, Kempen tábornokra bízván a fővárosi kerületi parancsnokságot, Heyntzelre a pestit s Sardagnára a budait ; távozása előtt egy hirdetményben komolyan intette a lakosságot, emlékeztetvén Brescia elrettentő példájára, a mely mutatja, hogy ő árulókkal szemben kíméletet nem ismer. «Ha ezt az intelmemet — úgy= mond — meg nem fogadjátok, szép városotok, mely most csak helyen= kint viseli magán igazságos büntetésének nyomait (a Hentzi bombáinak hatását érti), kőhalommá változnék, emlékjelévé árulásotoknak s az azért ért megtorlásnak.» Helyettesének egy későbbi fenyegető hirdeté= séből tudjuk, hogy ezt a falragaszt, úgy mint sok mást, éjjelenként le= szaggatták az utcaszögletekről.

Túl a Dunán, a hol a császári hadak már elterjeszkedtek, különösen Fejér megyében, már júliusban kezdetüket vették az elfogatások, testi büntetések, sőt kivégzések is. Számos lelkész és jegyző fogatott el s közülök többen Pestre vitettek és ott agyonlövettek. Székesfehérvár fel= gyújtása miatt a város főbbjei s néhány kanonok is fogságba jutottak. Susan tábornok parancsára falusi jegyzők, öreg emberek botbünteté= sekben részesültek.³

A fővárosban és az addig meghódított területeken az új kormányzat berendezkedett, úgy, a hogy a háború, az ostromállapot s a rendelkez= zésre álló erők mellett lehetséges volt. A megelőző, Windischgrätz=féle berendezkedéstől a Haynau=Geringer=féle uralom leglényegesebben abban ütött el, hogy — mint már érintettük — a herczegfőparancsnok nagy személyes tekintélye az általa berendezett katonai év polgári kor= mányzatnak is bizonyos önállóságot biztosított, melyet most már a bécsi kormány az új embereknek megengedni semmi szín alatt nem volt hajlandó. Míg Szögyény a Windischgrätz bizalmi embere volt, Geringer inkább ellenőre volt Haynaunak s expositurája az osztrák belügyminisztériumnak, melyből kikerült s melylyel folytonos, sűrű, személyes összeköttetésben maradt, úgy hogy magyarországi polgári

¹ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

² Lásd valamennyit : *Samml. d. Manif.* 126. s köv. l.

³ *Boross Mihály*: Élményeim 1848 — 1861. Sz.=Fehérvár, 1882. 245. s köv. l.

biztosi minősége mellett a magyar ügyek számára ott föllállított bizottságban is működhetett s legfontosabb előterjesztéseit a magyar ügyekben nem Budapestről, hanem Bécsből tette meg.

A Windischgrätz alatt szolgálatot vállalt magyarok nagy része most félrevonult. Szögyény László, miután a sereg elvonulásakor a legszükségesebb személyzet kíséretében elhagyta Budát, Welden utasítása szerint előbb Sopronban, majd Bécsujhelyben hivataloskodott még, míg Haynau kineveztetésekor föloszlattatván a polgári kormányzat, lemondott s egy, Badenből, június 20-ikáról kelt iratban tájékoztatta Geringert a vezetése alatt történekről.¹ A régiek közül fontosabb állásokban megmaradtak: Szentiványi Vincze, ki a pesti katonai kerület főbiztosa lett s kit, mint volt helytartósági tanácsost még a herczeg úgy jellemzett Stadion előtt, mint nagy tehetségű, hideg és erélyes embert, ki ismeri az országot s az embereket és igen jó szolgálatokat tehet;² továbbá Rohonczy Ignác, a ki a pozsonyi kerület főbiztosságát vállalta, egy conservatív nézeteivel már az 1848-iki országgyűlésen is Kossuthal szemben nyíltan föllépett politikus, kinek fia az osztrák seregben szolgált, de ki önálló és határozott jelleme miatt az új kormányzat emberei vel csakhamar összeütközésbe jutott.³ A nyitrai kerületbe helyezett gróf Forgách Antal előbb az ausztriai közigazgatás körében működött, a Kassára kinevezett gróf Szirmay Sándor katona volt; a már előbb megnevezettekén kívül főbiztossá nevezetett ki Józsa Péter is. Már inkább mint idegenek kerültek osztrák szolgálatból magyar kormányzati állásokba s mind nagyobb szerephez jutottak: báró Hauer István, gróf Attems Henrik és Swieceny Fridrik. Egy külön fajt alkottak azok a már említett császári biztosok, a kik a hadműveletek idejére a sereg mellé rendeltettek; ilyenek voltak: a főhadiszálláson Babarczy Antal volt helytartó-tanácsos s a melléje rendelt Kapuy Ede és Tallián Sándor; az I. hadtesthez beosztott báró Majthényi László, a III. hadtestnél Gál Ede s a IV. hadtestnél gróf Cziráky János;⁴ az orosz hadsereg mellé gróf Zichy Ferencz és Máriássy Ádám kerültek újabban.

Geringer július 22-én Bécsből Pozsonyba érkezett, ott a lelkesítő kar hódolatát fogadta s ez alkalmából a «Pressburger Zeitung» egy, a pesti német lapban is lenyomatott cikket közölt az új kormányzat két vezető emberének dicsőítésére. E cikk a forradalmat mint az elvakultság és elbizakodás kárhozatos tényét bélyegzi meg, azután elmondja, hogy Haynau vállalta el azt az óriási feladatot, hogy a nemzetet elvakultságának makacs betegségéből kigyógyítsa s e feladatában osztozik a fáradhatatlan és az ügyekben járatos Geringer báró. Ők fognak érteni

¹ Szögyény id. m. II. 206. s köv. l.

² Orsz. levéltár, Windischgrätz-féle iratok.

³ Rogge id. m. 215—216. l.

⁴ Pester Zeitung 1849 júl. 25-iki száma.

hozzá a forradalom hidráját agyontaposni s oly rendszabályokat alkalmazni, melyek állandó békéhez és soha nem látott jóléthez vezessenek. Ecseteli a czikk Haynau győzelmes előnyomulását, egészen elhallgatva az orosz beavatkozás hatását s a főparancsnok feladatául állítja oda azt is, hogy ott, a hol az elméket meggyőzni nem sikerül, megfélemlítés által csikarja ki legalább a külsőleg törvényszerű magatartást. A történet majd igazságosan fog itélni s föl fogja ismerni a tábornagy cselekedeteiben a humánus és szelid vonásokat is, ha mindjárt elvakult ellenfelei azokat ma letagadni hajlandók. Hasonlóan nehéz — úgymond a czikk — a Geringer szervező, alapvető feladata. Hol találhatók oly férfiak, kik e feladatban segédkezhetnek? mekkora emberismeret szükséges azok kiszemeléséhez! Csak nagyon kevés világos főben derengnek eddigelé helyes fogalmak arra nézve, miként kell Magyarország beilleszkedésének az összm monarchiába kialakulnia. «Bízunk a két férfiú szilárdságában és körültekintésében, mert kezességet nyújt mindkettőnek multja s jelene».

Július 29-én végre a fővárosba érkezett a császári biztos és rögtön közzétette, hogy úgy Budán hivatalában, mint Pesten lakásán hetenkint egyszer fogadni fogja a jelentkezőket. Egy augusztus 25-ről Bachhoz intézett jelentése¹ beszámol első benyomásairól s intézkedéseiről a magyar fővárosban. Ebben elmondja, hogy a megérkezése utáni első napokra a budai várpalotának az ostromtól megkímélt azon részeibe szállott, melyeket azelőtt a főudvarmesteri hivatal használt; a várplébános és István főherczeg egy nyugdíjazott házitisztje segítségével eltakarította a romokat, intézkedett a szükséges tatározásoknak még a téli idő beállta előtt leendő végrehajtása iránt s beszereztetti a legszükségesebb fölszerelési tárgyakat. A várpalota oly állapotban van, hogy Grünne főhadsegéd, ki látta, alig ismert rá belső beosztására. Hivatalos helyiségeikül a volt budai kamaraépület néhány irodáját használja s fogadószobája ugyanaz, a mely a Duscheké volt. A táborba vonult Haynau csak a legfontosabb szervezési és személyi ügyekbe való befolyást tartotta fenn magának, egyebekre nézve ő helyettesével, Kempennel tárgyal, kinek szakismeretét s a polgári közigazgatás iránti előzékenységét már Pozsonyból ismeri. Már készített egy tervezetet a katonai és polgári kerületek beosztására nézve; a kerületi főbiztosok azonban mindaddig, míg megfelelő katonai erővel a helyszínén meg nem jelenhetnek, nem fognak eredményeket fölmutatathatni. Egy haditörvényszéket már berendeztek Pesten, az Új-épületben, de annak oly sok a dolga s oly csekély a személyzete, hogy a purificationalis eljárás és a vizsgálatok nagyon lassan haladnak. Nagy számmal jelentkeznek minden szakbeli hivatalnokok, kik teljes elfogulatlansággal vallják be a forradalmi tényezőkkel való

¹ Osztrák Belügyminisztérium levéltára, 1849.

összeköttetésöket s azt, hogy ellenállhatatlan kényszer alatt állottak és kívánják ez alapon való visszahelyeztetésöket. Már haditörvényszéki eljárás alatt és fogva vannak többek között Rudnyánszky, beszterczebányai püspök, több székesfehérvári s egy egri kanonok, gróf Ráday Gedeon, gróf Károlyi György és mások. Legközelebb szervezni fognak több vidéki haditörvényszéket is, de mindenütt nehéz hadbírákat kapni s ezért késik az eljárás. Pesten a kincstári jogügyi igazgatóság bizatott meg a följelentések alapján a tényálladék fölvetelével, a miért Eötvös igazgatót fölhívta, hogy ott levő személyzetével jöjjön Bécsből Pestre. Temérdek följelentés érkezik, sok névtelen is, gyakran pusztá párt- és személyes gyűlölködésből eredő, úgy hogy lehetetlen valamennyit elintézni és sokszor olyanokat is szabadlábon kell hagyni, kiknek elfogása egyébként indokolt volna. A cs. kir. seregektől meg nem szállott területeken a polgári kormányzat már épenséggel leküzdhetetlen akadályokba ütközik, gróf Nugent, gróf Zichy és Péchy udv. tanácsos a maguk hatáskörében ideiglenes polgári hivatalnokokat alkalmaztak, kik a hadi és politikai biztosi teendőket egyesítik személyökben, de nagyon ephemer módon, mert a mint a sereg tovább vonul, támogatás hiányában kénytelenek működésöket megszüntetni; így volt Esztergom-, Heves- és Fejér megyékben s ilyenképen a már pacificáltaknak kijelentett területeken is előfordult bizony a kincstári hivatalok kirablása, a Kossuth-bankók használatbavétele s a császári proclamatiók ismeretnek hiánya. Geringer is — e jelentés szerint — nagy nehézségekkel küzdött különösen alkalmas és megbízható munkaerők hiányában; a viszonyok pedig olyanok, hogy bajos a családjaikkal Bécsbe menekült jóérművektől megkövetelni, hogy Pestre jöjjenek. A kevés ottlevők közül alkalmazta Torkos udv. tanácsost főleg az úrbérváltsági és adóügyek körül, Havas volt helyt. tanácsost a politikai kormányzat terén, Babarczyt a hadbiztossági teendőkben, Sussich győri kanonokot az egyházi ügyekben, Kovács Pált, a volt tanulmányügyi bizottság tagját, az iskolai téren s Ghyczy kamarai tanácsost a pénzügyi igazgatásban.

Látható tehát, hogy az ideiglenes kormányzat útja épenséggel nem volt rózsákkal hintve s térfoglalása csak nehezen ment. Mindazonáltal a mint a seregek előhaladásával s az olaszországi kedvező békekötés létrejöttével Ausztria kissé szilárdabbnak kezdte magát érezni, magyarországi közegei is hozzáláttak a további administratio előkészítéséhez. Szervezték, mint láttuk, a zsandárságot, melynek első csapata gróf Pálffy Móricz — a későbbi helytartó — parancsnoksága alatt Pozsonyban alakult meg s melynek költségeire néhány aulikus mágnás gyűjtést is indított, nem nagy eredménnyel. Budapesten a népesség összeírása megindult. Haynau már az újonczozás előkészületeit is megtette s július végén Magyarország új esztergomi érseket és hercegprimást kapott a Scitovszky János győri püspök személyében, a ki az egyetlen volt a

magyar főpapok között, ki a Bécsben még április végén összeült püspöki gyűlésben részt vett. Hám János primás ugyanis a kormány nézete szerint csupán «jellemgyöngöseségből hibázván» egyszerűen lemondásra köteleztetett.¹ Erősebb megtorlási rendszabályok alkalmaztattak azonban már ez időben több más magyar főpap ellen. Már láttuk, hogy Rudnyánszky püspök, kit pedig gróf Majláth János Windischgrätz előtt megbízhatónak és használhatónak jelölt meg,² már Pesten fogságban ült. Lonovics József érsekre, úgyszintén Horváth Mihály és Jekelfalussy Vincze püspökökre nézve a kormány közhírré tette, hogy nevezettek ugyan még a törvényes magyar kormány idejében nevezettek ki egri érsekké, illetve csanádi és szepesi püspökké, de miután résztvettek a magyarországi felségáruló üzemekben s pápai praconisatiót sem kaptak még, kinevezetésök nem tekinthető foganatosítottnak, állásaik megüresedetteknek nyilváníttatnak s mindhárman haditörvényszék elé állítandók.³ Mindhárman azzal voltak vádolva, hogy a forradalmi kormánynak hódolatukat fejezték ki, Horváth Mihály azonfelül tudvalevőleg minisztere is volt a Szemere=kabinetnek. Lonovicsot, kinek lángeszét még az osztrák kormány legmagyargyűlölőbb tanácsadói is elismerték,⁴ s kinek nagy érdeme volt a vegyes házasságok körüli vitakérdéseknek a római szentszékkal való kiegyenlítésében, július 21-én Marienbadból hazautaztában Lanzendorfban elfogták, onnan előbb Bécsbe, majd Pozsonyba s végül Pestre az Új=épületbe vitték.⁵

A Nemzeti Színházra is csakhamar kiterjedt a Haynau—Geringer=kormányzat figyelme. A pesti német színházat összebombázták Buda ostroma idejében, ott tehát játszani nem lehetett; volt ugyan Budán egy téli és egy nyári német színház, mindazonáltal Haynau — azzal az indokolással is, hogy a Nemzeti Színház építésére ép úgy adakoztak németek és szlávok, mint magyarok — elrendelte, hogy abban minden másodnap német színelőadás legyen.⁶ Az igazgatóságnak az alapítók rendelkezésére hivatkozó, kérő előterjesztéseire a rendszabályt annyira enyhítette a főparancsnokság, hogy csupán a német színház helyreállítása idejéig legyen köteles a Nemzeti Színház a német színészeket hetenkint kétszer befogadni.

Az új uralom a közhangulat befolyásolása szempontjából természetesen nem nélkülözhetette a sajtót; ámde berendezkedésekor csak egyetlen magyar lap folytatta megjelenését az ország meghódított területén, a «Figyelmező», az is Pozsonyban adatott ki akkoriban; a pesti lapok az

¹ Ud. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

² O. L. Windischgrätz=iratok.

³ Ud. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

⁴ Majláth János eml.=irata a Wind.=irattárban.

⁵ Ipolyi akad. emlékeszédje Lonovicsról 1868 május 18-án.

⁶ Orsz. levéltár : Geringer=iratok, 1849.

uralomcsere idejében megszűntek járni. Mindenekelőtt tehát a német «Pester Zeitung»-ot indították meg újra ; később indult meg Szilágyi Ferencz tanár, a Tudós Társaság tagjának szerkesztése mellett a kormány hivatalos lapjaként a «Magyar Hirlap» s csak 1850 elejével a «Pesti Napló». A «Pester Zeitung» «bérenczei, zsoldosai s más csatlósai», mint a hogy őket az öreg Fejér György elnevezte,¹ nap nap mellett szidták, gúnyolták, rágalmazták a forradalom embereit, dicsőítették az új hatalom képviselőit, igyekeztek a főváros közönségét a maga német-ségének tudatára ébreszteni és minden legkisebb loyaltási megnyilatkozást példaadó s hangulatjelző jelentőséggel ruházni föl. Hirdették a régi önállósági jogok elvesztésének tanát, bizonygatták a közhangulat megnyugvását s megállapodott viszonyok utáni vágyát, örömmel constatálták, hogy a magyaros alacsony férfialapok kezdenek kijönni a divatból s helyet adnak a magas köcsöskalapoknak s leírták a közönség «ujjongó örömet», melylyel a Nemzeti Színházban megtartott első német nyelvű előadás mellett tüntetett, érezve annak nagy politikai jelentőségét is!

A lapközlemények azonban alkalmasak voltak más irányban is hatni a közönségre s azt a forradalom kockájának visszafordulására irányuló minden reményéből kijózanítani ; szorgalmasan registrálták a hadműveletek előhaladását, a nemzeti sereg veréseit, a fővároson átvonuló császári katonaság nagy számát és — a július végétől mindinkább szaporodó, végrehajtott halálos ítéletek hírét is.

A pesti német ujságok augusztus 16-ikán hozták a világosi fegyverletétel első, még nem hivatalos hírét. Két nappal később a hír megerősítése épen egybeesett a császár születésnapjának ünneplésével s az olaszországi békekötés közzétételével. Nagy volt tehát az öröm a fővárosi «jóérzelmű» körökben ; a Nemzeti Színház díszelőadásán az osztrák néphymnust játszották. Haynau maga tétette közzé Kossuthnak és Görgeynek Aradról a nemzethez intézett proclamatióit, mint annak jeleit, hogy maguk a lázadás vezetői föladták a nemzet ügyét.

Így már csak Pétervárad és Komárom várai maradtak a forradalmi sereg kezeiben ; a szabadságharcz drámája véget ért, az osztrák korlátlan uralom Magyarországon kezdétét vehette.

¹ «A politikai forradalmak okai», 1850. 44. l.

II.

(Bach belügyminiszteri beköszöntője ; Schmerling és Thun új miniszterek jellemzése. Magyarország pacificatiójának kérdése ; kedvező várakozások ; Palmerston tanácsa. Haynau szept. 1-i hirdetvénye ; a honvédek besorozása ; békés közhangulat ; a kormánybiztosok jelentései. Komárom capitulatiója ; az október 6-i kivégzések ; ezek hatása az országban és a külföldön. További halálos ítéletek ; üldözések és tömeges elfogatások ; terroristikus rendszabályok. A conservatívek megszólalása. Az október 17-i provisoriummal behozott közigazgatási és bírósági szervezet és administratív intézkedések. Az erdélyi provisorium. A havonkinti «Stimmungsbericht»-ek. 1849.)

Mialatt a magyar szabadságharcz katasztrófájához közeledett, az osztrák kormány jelentős belső változáson ment keresztül. A reménytelenül beteg Stadion helyett — kit személyes tekintetből még soká szerepeltettek mint névleges minisztert — Bach véglegesen átvette a belügyi tárczát s helyére igazságügyminiszterré Schmerling (Anton) lovag neveztetett ki ; az addig ideiglenesen Thinnfeld földművelésügyi minisztertől ellátott közoktatásügyi tárca külön kezelőt kapott a gróf Thun Leó személyében, a hadügyminiszteri székben pedig báró Cordont gróf Gyulay Ferencz váltotta föl, ki ismét nemsokára b. Csorichnak adta át helyét. A sűrűn váltakozó hadügyminiszterek szerepe jelentékstelen volt a császár nagybefolyású főhadsegédje, gróf Grünne mellett.

Bach a Judenplatzi palotába való bevonulásakor, augusztus 15-én, körlevelet bocsátott ki az alatta álló hatóságokhoz, mely mintegy összefoglalása kormányzati elveinek, melyek — mint itt mondja — a birodalmi alkotmányban s az azóta kibocsátott szerves «törvényekben» vannak letéve. Mindenekelőtt azoknak a törvényeknek gyors és körültekintő végrehajtását kívánja, melyek a törvény előtti egyenlőségnek s az erős végrehajtóhatalom tényleges megvalósításának föltételei. A viszonyok átalakulásával, a közszolgálat irányának változásával a köztisztviselők hivatása újjá, szebbé lett. Az élet áramlata megkívánja a polgári és politikai tevékenységgel való érintkezéseket ; ezen a téren indítólag, oktatólag, vezetőleg kell az önálló községekre hatniok, a néppel kell élniök, annak bizalmát kell megnyerniök s azokon a vidékeken, a hol különböző nemzetiségek laknak, a népfajok egyenjogúságának megfelelően az ott dívó nyelveket el kell sajátítaniok. Szemök előtt kell tartaniok, hogy az államhivatal nem ellátás csupán, hanem a közbizalom és köztevés

kenység letéteménye, a mely nem tűr a polgárságtól való rideg elzárkózást. A közrend mélyreható megzavarásai a nép túlnyomó részét meggyőzték az erős állami hatalom szükségességéről. A kedélyek elő vannak rá készítve, hogy igazságot szolgáltatassanak a kormánynak, mely nem igyekszik «a sokaság hangos részének» kegyét és tetszését elnyerni. Az állam hivatva van a szabad intézmények kifejlesztésére, de nem azért, hogy egyes társadalmi osztályok tetszését megnyerje vagy engedményeket tegyen, hanem azért, hogy kipuhatolja a valódi szükségleteket s a nép többségének kívánságait és ezeket teljesítse, hogy ekkép az ország java állandóan megszilárduljon és az «összhaza» világtörténeti hivatásának megfelelőhessen. Szívére köti közegeinek, hogy fülüket nyitva tartsák a «valódi közvélemény» számára, a mint az a sajtóban s a «legalis» gyűlékezetekben megnyilatkozik. Legyenek mindenki számára hozzáférhetők ; az ügyek kezelésében a sok irka-firka mellőzésével honosítsák meg az egyszerűséget és gyorsaságot s a szükséghez képest lépjenek közbe személyesen is. A szándék becsületessége, az eszközök tisztasága bizalmat kell, hogy keltsen. «A közrend és társadalom iránt ellenséges párttal szemben, mely annyi szerencsétlenséget hozott a császárságra s nyíltan annak szétrombolására törekszik, erősen kell föllépni». Azonban a közigazgatási közegek ne csak a valódi veszélyek iránti vakságtól és gondatlanságtól, hanem a «mindenütt összeesküvést szimatoló» félnépségtől is tartózkodjanak. Az alkalmazandó eszközök legyenek mindig törvényesek s ne sértsék a polgári jogokat. A közrend legerősebb védpajza a törvény szentsége ; fegyver az az államhatalomnak, pajzs az egyesnek. «A közigazgatás járjon elől az alkotmányos úton s nyujtson a népnek szabadságot a szó nemesebb értelmében ; szabadságot, a mely nem rombol, hanem alkot, nem von le a mélybe, hanem fölemel.»¹ . . . Szép szólamok ezek, melyek azonban a Bach által Magyarországon létesített és mozgásban tartott közigazgatási gépezet működésére alkalmazva valódi gúnyként hangzanak.

Az új igazságügyminiszter, Schmerling, kineveztetésekor 44 éves volt s fiatalkorától kezdve az igazságügyi téren szolgálva, mint kiváló jogász és a negyvenes évek liberálismusának bajnoka volt ismeretes. A márczius előtti és márcziusi petíciók és feliratok szerkesztésében vezető része volt ; az ezek alapján álló kormány őt mint bizalmi férfiát Frankfurthba küldte, a hol nemsokára Ausztriának, mint elnökhatalomnak követe lett a német Bund mellett s a nemzetgyűlésbe képviselőül is választatván, osztrák szellemű beszédei gyakran találkoztak a baloldal piszegésével. A német radicalis elemeknek már előkelő, kissé rideg, katonás magatartása, eleganciája s a forradalom szakállas korában is

¹ *Reichsgesetz- u. Reg.-Blatt*, 1849. Legnagyobb része közölve *Höke—Szabó* id. m. I. 421. s köv. l.

mindig kiborotvált álla miatt sem tetszett. János főherceg őt 1848 júniusban a birodalmi minisztériumba hívta meg, hol előbb a belügyi, majd a külügyi tárczát képviselte. A radicalisok ellen küzdve, sikerült őket szeptember 18-án levernire s ezzel a német alkotmányművet befejezésre juttatnia.¹ Frankfurti működése köréből szólította el a hívás, mely az osztrák igazságügyminisztérium élére állította.

Thun gróf nem volt egészen ismeretlen ember Magyarországon. Sokan emlékeztek a polémiára, melyet 1843-ban Pulszky Ferenczczel a magyar nyelv s nemzeti törekvéseink ügyében folytatott.² Thun egy röpiratban védelmére kelt a cseh irodalmi törekvéseknek és a nálunk a negyvenes évek elején a magyar állami nyelv érdekében alkotott törvények miatt túlhajtással s az éjszaki tótság nyelvi jogainak elnyomásával vádolta a magyarokat. Pulszky e támadással szemben a magyar álláspontot védvén, a cseh gróf — ki maga bevallotta, hogy nem bírja teljesen a cseh nyelvet — Magyarország iránti rokonszenve bizonygatása mellett a támadható összeütközések és fölkelhető szenvedélyek veszélyére utalt s a magyarországi szlávok részére is, kiket érdekközösségben lévőeknek látott az ausztriaiakkal, követelte azokat a nyelvi jogokat s azt a nemzeti föllendülést, melyet a cseheknél észlelt, bennök is föl akarta ébresztetni a nemzeti öntudatot, a nyelv becsének s a faji összetartozásnak érzetét, nehogy a szlávok Ausztriában germanizáltassanak, Magyarországon pedig elmagyarosíttassanak. «Ne feledjük — úgymond — hogy mögöttünk és sok tekintetben fölöttünk a németiség áll, mely most hatalmas nemzeti lendületet vesz s a világ czivilizálására véli magát hivatottnak és azt hiszi, minden faj szerencséjének vallhatja, ha germanizálással tisztelik meg . . . Tartsunk tehát inkább össze, mert ha egyikünk legyőzetik, a másik sem fogja magát soká tarthatni.» Ha Thunnak ebben a polémiában megnyilatkozott fölfogása nem is lehetett biztató az új kultuszminiszternek a magyar nemzeti érdekekkel szemben követendő magatartására nézve, azt valóban nem engedte sejtetni, hogy ő hazánkban egy mindent germanizáló rendszernek lesz apostolává.³

Egyébiránt az új miniszternek — ki a forradalmat megelőzőleg csak rövid ideig viselte Csehországban a kormányzáság elnöki állását — egyik első ténye volt a már az ő hivatalba lépése előtt Exner és Bonitz tanácsosok által kidolgozott «Organisations-Entwurf für die Gymnasien» című, kétségtől elismerésreméltó pædagogiai magaslaton álló szabályzatnak életbeléptetése, mely magyarországi gymnasiumaink fejlődésének is hosszú időre irányt szabott. A célzatra, mely Thun e reformnál

¹ *Helperth* id. m. IV. köt. 1. r. 72. s köv. l.

² *Pulszky* közzétette a «*Vierteljahrschrift aus und für Ungarn*» 1843-iki év-folyamában, 61. s köv. l. Erről megemlékezett Thun kinevezésekor a *Pester Zeitung* 1849 aug. 2-iki száma.

³ Lásd *Friedjung* id. m. I. köt. 329. l.

Magyarországon vezérelte, világot vet egy, november 15-éről Geringerhez intézett bizalmas levele,¹ melyben fölkéri, hasson oda, hogy példa= képen mielőbb keletkezzenek a «magyar nyelvkényszer»-től ment gym= nasiumok : egy német Pozsonyban s egy tót a tótságban, hogy a rossz= érzelműekben tisztelet támadjon a «sváb» kormány iránt. Felügyelőkül olyan emberek alkalmazandók, a kik meggyőződésből készek küzdeni a «magyarizmus» ellen. Egyébiránt a közoktatásügyi rendszabályok csak= hamar háttérbe szorultak amaz egyoldalúan egyházas irányú reformok mögött, melyekkel Thun az 1849 májusában és júniusában Bécsben tartott kath. püspöki gyűlés kérelmeinek alapulvételével a josefinistikus rendszer lerombolója s a concordatum előkészítője és utóbb megalko= tója lett, s a melyek által az ő kormányzati tevékenységében az osztrák költő mondása szerint «a cultus megölte a közoktatást».²

A vallásügyek különben csak egy augusztus 22-ikéről kelt rendelet= tel csatoltattak át a belügyminisztérium hatásköréből a közoktatás= ügyi-be s tekintettel az itteni kivételes állapotokra, Bach a magyaror= szági egyházi kinevezéseket még hosszabb ideig kezében tartotta. Az ő előterjesztésére határoztatott el, hogy az újonnan kinevezett magyar hercegprimás, Scitovszky, esküjét a minisztertanács előtt tegye le s hogy az eskü szövegében a «leges regni» kifejezés helyett «leges imperii» használtassék s benne Horvátország nem mint «partes adnexæ», hanem mint «partes extra regnum sitæ» említettessék.³

A világsi fegyverletétel után a művelt világ feszült figyelemmel várta, hogy a győztes hatalom a megtorlásnak mily mértékét és módját fogja a leigázott országban gyakorolni. A szabadságharcz politikai veze= tőinek majdnem kivétel nélkül, a hadvezérek nagy részének is, a fegyver= letétel idejében az ország délkeleti széleire szorult csapatokkal együtt sikerült török földre menekülniök. Az ezek ellenében alkalmazandó nemzetközi rendszabályok már július hóban szóbakerültek az osztrák kormány körében;⁴ a belőlük alakult magyar forradalmi emigráció viszontagságos sorsával s a hazai közállapotokba belejátszó külföldi mű= ködéssel a maga helyén behatóan fogunk foglalkozni. A forradalmi kormány lemondott tagjai magukkal vitték s kibujdosásukkor elrejtet= ték az ország szent koronáját és sajátos jelensége az absolutismus lélektanának, hogy a hatalomnak ugyanazok a gyakorlói, a kik a függet= lenségi nyilatkozat s a szabadságharcz leveretése által a magyar királyi koronában megtestesülő összes jogokat túlhaladtaknak, elveszetteknek

¹ U. és Á. L.-tár 1849 kormányzósági iratok.

² Grillparzer mondása ; lásd : R. Charnatz «Österreich's inn. Geschichte». I. köt. 27. l. Ed. Suess (Erinnerungen, 1916. 108. s köv. l.) úgy nyilatkozik Thun= ról, mint buzgó hívőről, mint a tudomány őszinte barátjáról s erőskezű szervezőről.

³ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

⁴ Ugyanott.

tekintették, az első perctől kezdve minden, hamis jelentések által gyakran tévútra vezetett törekvéseket arra irányozták, hogy az eltűnt koronát hatalmukba kerítsék, s mikor az végre sikerült, a nemzet és az uralkodó érzelmi egységének hangoztatásai között ünnepelték ez örven-
detesényt.

Az ország pacificatiójára s a győztes hatalmában maradt forradalmi szereplők sorsára nézve az osztrák uralom két út között választhatott. Az egyik a békülékenység, higgadt megfontolás és méltányosság útja volt, a másik a kiméretlen megtorlásé és megfélemlítése. Számos körülmény ajánlotta az első. Ausztria akkori helyzetében ugyan Magyarország nem képviselte az erőviszonyoknak oly hányadosát, mint 1867-ben; Ausztria akkor még vezérállama volt a német szövetségnek s uralkodott a mai Északolaszország legnagyobb része, t. i. Lombardia és Velence fölött; az ott a magyart megelőzőleg kitört s a szomszéd sardiniai királysággal szövetszerezett lázadást sikerült elfojtania s a magát legmakacsabbul tartó Velence városa is kevésbé a világsi fegyverletétel után ¹ megadta magát. Ausztria helyzete Középeurópában, kelet s nyugat, dél és észak között magasröptű államférfiúi conceptiók szerint a világforgalom közép- és súlypontjának szerepét jelölte ki számára. ²

Ámde messzebbrelátó politikusok nem téveszthették szem elől, hogy az olasz tartományok helyreállított nyugalma csak parazsat rejtő hamu, s hogy ott az elszakadási törekvések sokkal mélyebben gyökereznek, semhogy jövő bonyodalmak iránti aggályoktól menten lehessen már most a birodalom keleti felében is csupán a fegyverek hatalmával kormányozni. A Schwarzenberg-kormányról nagy véleményét tápláló Friedjung is azt találja, hogy Ausztria túlbecsülte a saját erejét, mikor Magyarországot mint egyszerű tartományt akarta magához csatolni. ³ Kétes volt Ausztria németországi positiója is az akkor még nagyon lekicsinyelt Poroszország ellentétes törekvéseivel szemben, melyek miatt előkelő bécsi körökben már 1849 őszén a jövő tavaszra jósolhatni vélték a németországi háborút. ⁴ Prágában, Bécsben, Galiciában is csak kevésbé előbb kellett véres lázadásokat elnyomni. Ezekhez a megfontolásokhoz kellett járulni a pénzügyi helyzetre való tekinteteknek. Ausztriát az 1848—49-iki forradalmak oly pénzügyi nehézségek elé állították, valutáját annyira elértéktelenítették, hogy a bevallott államtönknek és devalvációnak az 1811. és 1815-ikihez hasonló veszélyei már akkor fenyegetni látszottak. ⁵ Végül az állambölcsesség követelménye lett volna meg nem

¹ Augusztus 24-ikén.

² Bruck 1849 október 26-iki emlékirata Charmatz nál (Minister Freih. v. Bruck). 163. l.

³ Id. m. I. 437. l.

⁴ Vitzthum id. m. 245. l.

⁵ Friedjung id. m. I. 239. s köv. l.

feledkezni arról, a mire 10 évvel később Széchenyi «Blick»-jében emlékezett a magyarországi rémuralom és későbbi absolutismus szervezőit, hogy valaki nem lehet egyidejűleg «legitim király jure hereditario és hódító jure armorum», s hogy egy fegyverrel meghódított ország hősi védelmezőit nem lehet honárulás czímén bitóra ítélni.¹

Elmondhatjuk, hogy az európai közvélemény túlnyomó része is a mérséklet és engedékenység útján remélte láthatni Ausztriát. Palmerston lordnak Ponsonby bécsi angol nagykövet útján Schwarzenberg herceghez juttatott emlékeztetése² formájára nézve bizonyára nem volt kíméletes, sőt még tapintatos sem, de tartalmára nézve mindenesetre megfelelt a köztvárákozásnak és őszintén megfelelt Anglia akkori jól fölfogott politikájának, mely keleti érdekei támaszául erős Ausztriát kívánt. «Az osztrák kormányra nézve — így szólt a jegyzék — elérkezett az ideje annak, hogy visszanyerje Európa jó véleményét. Az elért siker igazságos és nagylelkű kihasználása ismét emelné Ausztriát a közvéleményben s ismét az első helyek egyikét jelölné ki részére a nagyhatalmak között. Ha ellenben az osztrák kormány helyt enged a szenvedélynek, bosszúnak és politikai előítéletnek, a császárság állandó gyöngeségének alapjait teszi le. A minek okvetetlenül meg kell történnie, az Magyarország régi alkotmányának visszaállítása, az utóbbi évek javításával, úgy mint a hűbériség s a kiváltságos osztályok tehermentességének megszüntetésével együtt s őszinte és teljes amnestiával. Ha Ausztria törvényes egyesülést kíván, ám valósítsa azt meg valóban törvényes úton, mint a hogy a mi uniónk ment végbe Skóciával és Írországgal».

Ez a fölszólalás nem maradt titok s hozzájárult azoknak a reményeknek az élesztéséhez, melyek akkoriban a pacificatio enyhe végrehajtására nézve Magyarországon is lábrakaptak. Habár a honvédek besorozása, a forradalom részeseinek üldözése és elfogatása, a magasabb rangú honvédtisztek haditörvényszék elé állítása, a menekültek honnmaradt családtagjai iránti kíméletlenség mindjárt a fegyverletétel után kezdetét vette, Pétervárad hamar bekövetkezett capitulatioja s a Haynau proclamatioinak változatlanul fenyegető hangja és a koronkint közzétett haditörvényszéki ítéletek sok jót nem sejtettek, a nemzeten mégis eleinte bizonyos bizakodás vett erőt, a mit sokaknál talán a külső intervencióba vetett remény, de még többeknél a kimerültség és békevágy magyaráz meg, mert hiszen annyira érezte mindenki, hogy a hatalomnak benn Magyarországon nincs többé mitől félnie, hogy egészen indokolatlannak látszott a bosszú betelésének féket nem szabni. Augusztus végén és szeptember hóban Pesten «mindenki csak a békét kívánta

¹ 4., 11., 467. l. Ugyanezt fejtette ki Szögyény 1859 novemberében gróf Rechbergnek benyújtott emlékiratában. (Eml. ir. II. 255—256. l.)

² *Correspondence relative to the affairs of Hungary 1847—49.* London, 348. l. Palmerston levele Ponsonbyhoz aug. 28-ról.

és minden ellentállás megszüntetését, hogy enyhe kormányzat alatt ismét felviruljon ez a szerencsétlen ország». A népben «kifáradás jelentkezett és vágy a béke után». ¹ Sokat beszéltek az amnestiáról s «az ország kimondhatatlanul csendes állapotát tekintve, «remélhetőnek találták, hogy «a bécsi conferentia jót határoz sorsunk felett». ² A közönség bizakodását táplálta az oroszok befolyásába vetett remény, kiknek megtartása határozott népszerűséget, sőt rokonszenvet szerzett nekik, ³ s kiknek művét látták a Görgey Arthur megkegyelmezésében és klagenfurti internáltatásában. Aradról is azt jelentették a lapok, hogy ott Schlick tábornok meglátogatta a fogoly tábornokokat s beszélgetést folytatott velök. ⁴ Klapka állítása szerint a komáromi vár capitulatioja az osztrák parlamentairek azon ígéretére volt alapítva, hogy a császár a fogságban levő bajtársaknak kegyelmet fog adni. ⁵ A közönséget jó reményre hangolta még az egészen rendkívüli, jó termés is, mely Magyarországon mindig hathatós emeltyűje a közhangulatnak. Peste néhány az ostromállapot enyhítését célzó rendszabály is megnyugtatólag hatott, ⁶ a vidékről pedig a kormánybiztosok — kivéve az oly vidékeket, a melyek még az ácsi csata hírének hatása alatt állottak ⁷ — többnyire nyugalomról és békés hangulatról tehettek jelentést Geringernek. Debreczenben, a függetlenségi nyilatkozat elhangzásának helyén a református superintendens annak a reményének adott kifejezést, hogy miután ezeket halálra ítélni úgysem lehet, a megtévelyedett országslakókkal szemben kegyelmet fognak gyakorolni. ⁸

Azonban mindezek a remények hiúknak bizonyultak. Az osztrák kormány a mérséklet és megfontolás útja helyett arra lépett, a melyet a bosszúvágy, rövidlátás és elbizakodás jelöltek ki ; mert végczélja kezdetől fogva a leigázás és beolvasztás volt, ki akarta zárni minden lehetőségét a békés megegyezésnek és mert saját megaláztatásával «csak idegen beavatkozás segítségével győzhetett, szükségkép belérohant a hatalomhoz jutott gyengék véres orgiáiba». ⁹

¹ Volkmann Róbert levele Pestről aug. 26-ról. (Hans Volkmann : Rob. Volkmann cz. művéb. Leipzig, 1903. 155. s köv. l.) B. Kemény Zsigmond «Forradalom után». 161. l.

² Atyám levele nagybátyjához Pestről, szept. 15-ről.

³ Szász Károly fiatalkori naplójában («Forradalom után», Bud. Szemle, 1915 decz. 336. l.) azt mondja, hogy a forradalom utáni napokban valóságos «muszkamánia» volt divatban.

⁴ Pester Zeitung, szept. 13. szám.

⁵ Klapka György: Emlékeimből. Budapest, 1886. 303. s köv. l.

⁶ Pester Zeitung aug. 16. szám.

⁷ O. levéltár, Geringer-iratok, aug. 27-iki soproni korm. bizt. jelentés.

⁸ Geringer jelent. szept. 2-ről az osztrák Belügyminisztr. levéltárában.

⁹ Beksics G. «Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés». 1883. 193 — 194. l.

Úgy látszott, mintha a kormány egy ideig habozott s a közönséget szándékosan remélni hagyta volna. Július, augusztus és szeptember folyamán majdnem naponta hosszú minisztertanácsok tartottak, gyakran a fiatal uralkodó személyes elnöklete alatt s e tanácskozások nagy részét a magyar dolgok vették igénybe. Komolyan szóba jött a forradalom részesei deportálásának kérdése, miután a büntetés e nemével a proclamatíók is fenyegetődtek; de minthogy Ausztriának nincs gyarmata, melybe az ily veszélyes elemeket belebbezni lehetne, a terv elejtetett. A halálbüntetés alkalmazására nézve Haynau panaszával szemben, hogy akadályozzák őt a halálos ítéletek végrehajtásában, már augusztus 31-én határozatba ment, hogy minden ily ítélet végrehajtása bejelentendő s hogy az uralkodó csak a legveszélyesebb egyéneket kívánja halállal büntetni, a többiek ellen szabadságbüntetés alkalmazandó.¹ A fegyverletétel idejétől az októberi vérnapokig a hivatalos lap mégis tíz halálos ítélet végrehajtásáról adott hírt, de tényleg jóval többre ment a kivégzések száma.²

Haynau szeptember 1-én kibocsátott hirdetésében befejezettnek nyilvánítván a magyar forradalmat, fölhívta a benne részes összes katonatiszteket, hivatalnokokat és az 1848 október 3-ika után ily minőségben működött képviselőket s főrendeket, valamint a honvédelmi bizottmány és forradalmi törvényszékek tagjait s a kormánybiztosokat, hogy három hónap alatt jelentkezzenek a kerületi parancsnokságok vagy haditörvényszékek előtt.³ Már egy előbbi rendelet értelmében a szabadon járó volt honvédek elfogatódók, orvosilag megvizsgálandók s besorozandók voltak. Egyes emlékiratokból tudjuk, hogy az ilyen elfogott honvédeket gyakran a közönséges tolvajokkal együvé csukták s fölötté kíméletlen bánásmódban részesítették; Budáról Bécsig gyalogsapatokban hajtották őket, mint a «bús tűzököket», mikor azonban bevonultak Bécsbe, ott a közönség rokonszenvének jeleivel találkoztak.⁴ Mintegy 40—50 ezer honvédet soroztak be az osztrák seregbe, a tiszteket is közlegényekül, azzal a magyarázattal, hogy ez nem büntető rendszabály, hanem a hadsereg szükséges kiegészítése.⁵ Különösen, a hol a zsoldárság már föl volt állítva, ez napi jelentéseiben fényes eredményeket mutatott föl a mindenféle gyanus emberek összefogdosásában; Nyitra

¹ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

² Kacziány Géza (Magyar vértanúk könyve, 1906) szerint csak Pozsonyban, október előtt 13 halálos ítélet hajtatott végre.

³ Samml. d. Manif. 155. l.

⁴ Tóth Kálmán: Irkafirkák. 59. l. *Frankenburg Adolf*: Bécsi élményeim. I. 176—177. l. *Vadnay Károly*: «Elmult idők» 77. s köv. l. *B. Podmaniczky Frigyes*: Naplótöredékek. II. 307. s köv. l.

⁵ *Friedjung* id. m. I. 218., 252. s köv. l. *Busbach* szerint (Egy viharos emberöltő. I. 238. l.) 70.000 volt honvédet soroztak be.

megyében egy nap alatt (szeptember 13-án) 35 egyént, Pozsonymegyében (szept. 18-án) még ennél is többet : 56 egyént fogtak el, kiknek legnagyobb része honvéd volt. Azonban a tiltott fegyvertartás is sok okot szolgáltatott már ez időben az elfogatásokra, sőt az előfogatmegtagadás, útlevélhiány és Kossuth-bankó tartása is. A zsandárok mestereknek bizonyultak a házmotázásokban, melyeknek biztosabb megejtetése végett néha álruhában hatoltak be a lakásokba.¹ Nem csoda, hogy a baranyai kormánybiztos már szeptember 29-én azt panaszolta, hogy a compromittált egyének megtöltik az összes börtönöket, s már nem tudják, hová tegyék őket.²

E mellett a különböző kormánybiztosok jelentései annyira áradoztak a nép békés, nyugodt hangulatának s loyalis érzelmeinek bizonygatásától, hogy Bach a maga igazolására már azok közzétételére gondolt. Nem hiányoztak a loyalitás hangos nyilvánításai sem. Haynaut a táborból való visszatérésekor, mint Magyarország pacificatorát ünnepélyesen fogadták. Koller polgármester beszéddel köszöntötte s fáklyás városi huszárok kísérték kocsiját ; a tervezett kivilágítás állítólag csak a főparancsnok kívánságára maradt abban ; nyoma van azonban annak, hogy az egész fogadtatási ünneplést Bene hadbiztos egy még Aradról, augusztus 24-éről kelt levélben rendelte meg s programját is megállapította.³ A Nemzeti Színházban német díszelőadást rendeztek, melynek keretében az uralkodó s a Haynau arcképét dicshymnus mellett koszorúzták meg.⁴ Pest városa, úgyszintén Pozsony díszpolgárává választotta meg Haynaut és Radetzkyt, sőt Jellačićot is, Pest azonkívül Paskiewitz herceget és Windischgrätzet. Több megyében és vidéki városban megünnepelték a császár születésnapját, ünnepélyesen fogadták körútvárában a megyefőnököt vagy kerületi főbiztost, néhol még a Gotterhalte s a német üdvözlő beszéd sem hiányzott.⁵ Ily tüntetéseket Erdélyben is rendeztek, a hol szeptember elején Wohlgemuth már Nagyszebenbe is bevonulhatott s rég előkészített kiáltványaival csöndre és békére inthette a népet.⁶ A jóérlélműség különös megnyilvánulása=

¹ Lásd az 1. sz. cs. k. zsandárezred napijelentéseit az O. L. *Geringer=iratai* közt aug. 31-től kezdve.

² U. ott.

³ *Udv. és áll. levéltár.* 1849. Kormányzósági iratok.

⁴ *Pest. Zeitung* aug. 31., szept. 1. és 2-iki száma.

⁵ O. L. *Geringer=iratok.*

⁶ Ezeknek a kiáltványoknak magyar kiadása (Oszt. *Belügymin.* lev.=tárában) ilyenféle stílusvirágokat tartalmaz : « . . . a történetek jegyzetékjeiben tündöklenni . . . a szédítetteket az őket szédítőktől (Verführte, Verführer) megkülönböztetni nem fogom el mulatni . . . küldöttségemnek célját elérni . . . hogy az országba csendesség, a törvényeknek tekintély és engedelmesség szerződjék . . . a pártütés zavaraiából erőteljes alapot kell születnie . . . a jogegyenlőség azon kötek lészen . . . igaznak és egyszerűnek (wahr u. klar) fogtok ismerni, a mit szükségesnek látom» stb.

képen sokan kérték magyarosított nevöknek németre való visszaváltoztatását, sőt régi magyar nevöknek is elhagyhatását.¹

A kormánybiztosok és egyéb bizalmi férfiak jelentései azonban nem érték be az állapotok jellemzésével, hanem sok mindenféle többé-kevésbé gyakorlati és elmés tanácscsal, tervvel, javaslattal is szolgálni igyekeztek. Hlaváts János tót bizalmi férfiú — későbbi főispánhelyettes — Sáros megye 197,000 lakosa nevében követelhetni vélte a magyar szolgálati nyelv rögtöni megszüntetését s helyébe a tótnak behozatalát. Ugyanő a megyei önkormányzatot az arisztokratia és «magyarománia» mentsvárának mondta, melynek segítségével évszázadokon át gyámság alatt tartották a népet; szerinte a rebelliseket ki kell irtani s a magyarságnak semmi privilegiumot sem szabad többé adni; csak rá kell parancsolni a hivatalnokokra s mindjárt fognak tótul tudni, mint a hogy németül már tudnak. A kormány csak legyen erőskezű, a magyaroknak ez kell! Jobb volna, ha csak birodalmi gyűlés volna, de ha már kell magyar országgyűlésnek lennie, annak nyelve legyen a latin, nem a magyar. A régi magyar alkotmány egy pillanatig se tűrhető; Werbőczyt és a Corpus Jurist el kell temetni. S erre a dühtől tájékozódó beadványra Geringer ráírta, hogy a későbbi tanácskozások számára előjegyzendő! Gróf Andrássy György, kit a mezőgazdasági viszonyok javítása iránt kérdeztek meg, ez időben még korainak vélt minden rendszabályt; előbb — úgymond — a lakosságnak magának kell felocsúdnia, anyagi-
lag és szellemileg felüldülnie, mielőtt rétöntözésre és erdősítésre lehetne gondolni. Cseh Ede a haditörvényszékek szaporítását ajánlotta, hogy a politikai foglyokkal el lehessen bánni; VILLECZ Ignác a zsidók elleni rendszabályokat sürgetett, s a rebellisek vagyonának zár alá vételét, hogy a hadiköltségek a jóérművek megterhelése nélkül legyenek fedezhetők. Szentiványi Vincze rámutatott arra, hogy a közigazgatás feladata a hosszú ideig tartó kivételes állapot nyomását enyhíteni s lassankint elfeledtetni, a mi csak a katonai és polgári hatóságok hatáskörének gondos különválasztása mellett lehetséges. Kuzmány Károly evangélikus lelkész elérkezettnek vélte az időt arra, hogy részletes munkálatot dolgozzon ki a magyarországi ág. evangélikus egyháznak oly szervezéséről, mely annak a monarchia egységébe való beillesztését s a belügy-minisztériumnak való alárendelését biztosítsa.²

A biztosok jelentései azonban minden kedvező színezések mellett elárulták azt is, hogy az országban nagyobb bajok voltak, mint a minőket az ideiglenes közigazgatási apparátus a maga többnyire szedett-

¹ Így udvardi Kossuth Gábor előnevét vette föl családi neve helyett; hasznlóképen a bonyhádi Perczel-család némely tagja; Fehérpataky Gáspár Bielopotockyra változtatta nevét, Birány Móríz visszakérte előbbi nevét (Schultz) stb. Lásd a *Geringer-íratok* 1849—1850. évi adatait.

² U. ott.

vedett személyzetével hamarosan orvosolni képes lett volna. A hosszantartó forradalmi zavarok s uralomváltozások, az ellentétes izgatások megzavartak minden jogi fogalmat, munkátlanságra szoktatták a népet s communistikus törekvéseket idéztek föl, melyek törvénytelen foglaltságokban, erdei kártételekben, helyenkint az urak és zsidók üldözésében, sőt rablásokban nyilvánultak, mely utóbbiakban a még egyes vidékeken csatangoló guerillacsapatoknak is részök volt. A hadsereg és az orosz katonaság ellátása annál nagyobb gondot okozott a hatóságoknak, minthogy a pénztárak mindenütt üresek voltak ; a Kossuth-bankók érvénytelenítése miatti elszegényedés pedig akadályos lett az ipari, gazdasági tevékenység megindulásának. Míg egyrészt a biztosok sok helyen katonai segítséget kértek a rend helyreállíthatása vagy fenntarthatása érdekében, másrészt igen nyomatókos panaszok hangzottak el a katonaságnak mindenbe, még magánjogi kérdésekbe is, beavatkozása s a miatt, hogy a polgári biztosok és főbiztosok a katonai parancsnokságoknak teljesen alá vannak rendelve. Különösen ez az utóbbi körülmény a legtekintélyesebb polgári tisztviselőket elkedvetlenítette s egyik oka lett a számos lemondásnak ; Rohonczy Ignác, gr. Apponyi Lajos már szeptemberben leköszöntek ; Rohonczy kemény igazságokat is mondott az új kormányzatnak ; ¹ Somssich Pál ismételt fölszólításokra sem volt hajlandó főbiztosi állást vállalni ; nemsokára gr. Cziráky János is följajánlotta lemondását, ² báró Ambrózy Lajos sem volt hajlandó az átnevezést elfogadni. Hivatalkeresőkben nem volt ugyan hiány, s voltak közöttük jóhangzású nevek is, de mit tartsunk a kiválasztásról, a mikor abba a Hlaváts-fajta bizalmiférfiak is beleszóltak, s a mikor az oly tekintélyes főbiztosnak, mint gróf Forgách Antal, ismételt, erélyes fölszólásaival alig sikerült a pánszláv agitátoroktól meggyanúsított megyei hivatalnokokat az elmozdítás veszélyétől megóvni? ³

A békéltetés művének legnagyobb akadályát a kormány is, a közönség egy része is Komárom vára szívós ellentállásban látta. A míg az meg nem szűnt, a katonai műveletek befejezhetőek nem voltak ; Komárom körülfárása lekötötte a haderő egy jelentős részét, akadályozta a dunamenti forgalmat s bizonyos tekintetben kétségkívül ébrentartotta a forradalmi ellentállás szellemét. Ezért érthető, hogy már augusztus végén álhírek terjedtek el, melyek a bekövetkezett capitulatiót jelentették. De a közönség széles köreiből az a hit is el volt terjedve — és lehetséges, hogy a kormány hozzájárult e hit ébrentartásához — hogy a már legfelsőbb helyen elhatározott amnestia csak azért késik, mert a hatalom nem akarja azt mintegy Komárom feladásának árát tüntetni

¹ Lásd : *Rogge* id. m. I. 215 — 216. l.

² *Geringer*=iratok. 1849 — 1850.

³ U. ott.

föl, meg akarja őrizni önkénytes jellegét.¹ Ez még inkább növelte a türelmetlenséget, melylyel a capitulációt várták. Az átadás iránti meg-
egyezés tényleg csak szeptember 27-én iratott alá mindkét részcél, a
magyar várőrségre nézve nagyon kedvező és tisztes föltételek mellett,
de minden egyéb, a forradalom részeseinek sorsára vonatkozó kikötés
nélkül. A fegyverletétel október 3-án ment végbe s már a következő
napon sietett Komárom város tanácsa hódoló felirattal ajánlani magát
az uralkodó kegyeibe. A várőrség tagjai közül csak azokat fenyegette
a besoroztatás, a kik a várat azonnal el nem hagyják; azonban látni
fogjuk, hogy Haynau a megadási föltételeket a gyakorlatban miként
értelmezte.²

A győztes hatalom csak ezt látszott várni, hogy a nemzetet a rém-
uralom elmaradása iránti utolsó reményeiből kiábrándítsa. A Komárom
kiürítését követő nap, október 6-ika éppen összeesett a bécsi forradalom
kitörésének és Latour hadügyminiszter meggyilkolásának évnapjával.
Ezen a napon kellett gróf Batthyány Lajosnak Pesten és 13 magyar
tábornoknak Aradon kötél vagy golyó által meghalnia. Az október 7-iki
pesti lapok hozták a Batthyány kivégzésének hírért, az október 10-iki
az aradi vérnapét s a 11-iki a Csányi és Jeszenák Pesten végrehajtott
halálos ítéletét. Néma rémület vett erőt a nemzeten, felháborodás hang-
zott föl a külföldön. Szolgai tollak igyekeztek Bécsben úgy tüntetni
föl még a Batthyány kivégzetetésének hatását is, mintha azt a magyar
közönség elégtételérzettel fogadta volna; elismerték, hogy az ítélet ki-
hirdetése «sensatiót» okozott s hogy a közönség megkegyelmezést várt;³
azonban a végrehajtás után úgy találták, hogy «a magyar közvélemény
szigorúbban ítélte el a bűnöst, mint a törvény, mert a közönségben a
részvét egyetlen hangja sem szólalt meg, sőt a meghozott és végrehaj-
tott ítélet általános helyeslése nyilvánult meg».⁴

A kormány pesti sajtója mégsem mert ennyire ellentétbe helyez-
kedni az igazsággal. Bizonyos megilletődéssel nyilatkozott a kivégzés
első, mély és megrázó benyomásáról, a fényes állású férfiú «önokozta»
tragikus sorsáról, a büntető nemesis hatalmáról s dies nefastus-nak
nevezte október 6-ikát. Valamivel később constataálni lévén kénytelen,
hogy a Batthyány halála «még mindig a közbeszéd tárgya», bár termé-
szetesnek találta a részvétet a szomorú sorsú ember iránt, arra utalt,
hogy «jogi és politikai szempontból» másképp áll a dolog. Batthyány a
«Gesammtösterreich» egyik legveszélyesebb ellensége volt, az előbbi

¹ Görgey István följegyzése «Görgey Arthur a száműzetésben» cz. művében.

² Komárom capitulációját legkörményesebben írja le Szinnyi József
«Komárom 1848—49-ben» cz. naplójegyzeteiben.

³ Podolsky pesti rendőrfőnök okt. 5-iki jelentése a cs. kir. Belügyminisz-
térium irattárában. (1849.)

⁴ Kempen okt. 7-iki jelentése az udv. és áll. lev. tárházban.

uralkodó tanácstalanságát «hallatlan engedmények kicsikarására használta föl, melyeket sohasem lett volna szabad megadni». A kivégzés politikai hatása megrázó, de egyúttal meghajoltató (beugend) lesz, meg fogja erősíteni azt a véleményt, hogy a kormány végkép szakított a magyarországi különtörekvésekkel, a mi csak előnyös lehet.¹

Úgy látszik azonban, hogy ez az érvelés még Ausztriában sem bizonyult meggyőző hatásúnak. Wessenberg leveleiben kiemeli, hogy a magyarországi kivégzések «egész Bécsben» fölötté kedvezőtlen hangulatot idéztek elő, úgyszintén Prágában, sőt hogy a csehek körében a magyarok iránti heves rokonszenynyilvánításokra szolgáltatott alkalmat.² Az osztrák sajtó egy része is megütközött a volt miniszterelnökkel szemben követett eljáráson, a németországi sajtóban pedig helyenkint irtózatosszidalmak voltak olvashatók az osztrák «vörös monarchia», különösen a «vadállatlelkű» Haynau ellen, sőt támadások a fiatal császár címére is.³ Európaszerte a magyarországi kivégzéseket sokkal nagyobb elszörnyűködéssel fogadták, mint a megelőző porosz vérengzéseket Badenben.⁴ Hogy Németországban mily meleg rokonszeny, sőt csodálat nyilvánult meg a magyar szabadságharcz hősies bukása iránt 1849 októberében, azt Heine ismeretes költeménye⁵ mutatja :

«Es fiel der Freiheit letzte Schanz',
Und Ungarn blutet sich zu Tode --

Wenn ich den Namen Ungarn hör',
Wird mir das deutsche Wams zu enge ...»

A Nibelungok tragikus hősi sorsával hasonlítja össze a magyar szabadságharcz bukását :

«Es muss der Held nach alten Brauch,
Den thierisch rohen Mächten unterliegen ...»

De — a mi legfigyelemreméltóbb : az októberi kivégzések rendkívüli visszatetszést szültek még Szt.-Pétervár magasabb köreiben is ; az orosz hadügyminiszter megbotránkozással nyilatkozott róluk, sőt Miklós cázar magára nézve sértőnek találta a bánásmódot, a melyben az ő hadifogllyai részesültek.⁶ Természetes, hogy Palmerston sem hagyta szó nélkül a jóakaró tanácsával annyira ellenkező magatartást. «A nagy-lelkű engesztelődés helyett — ezt írta Ponsonbynak — az osztrák kor=

¹ A *Pest. Zeitung* okt. 9=iki és 14=iki számaiból.

² Briefe. I. 75., 77. l.

³ Vörös Ant. följegyzései, *Nemz. Múzeum*: V. A. 1617.

⁴ W. Rogge id. m. I. 156. l.

⁵ «Im October 1849». (Romanzero.)

⁶ *Theod. v. Bernhardi*: Unter Nicolaus I. u. Friedr. Wilhelm IV. cz. emlékrataiból. Leipzig, 1899. 54—55. l.

mány a korbácsolás, bebörtönzés és főbelövés módszereihez nyúl. Az osztrákok nem ismernek más argumentumot, mint az erőszakot.» Metternich hercegné naplójából tudjuk, hogy különösen a Batthyány főbelövetése Brüsszelben is föllázította a sajtót s az ott időző öreg Metternichet is nagy izgalomba hozta, mert az eljárást teljesen érthetetlennek találta.¹

Schwarzenberg hercegnek éreznie kellett, hogy különösen a Batthyányt végrehajtott ítéletért, melynek iratait már szeptember elején bekívánta Pestről, s melyre nézve legteljesebb mértékben osztoznia kellett a Haynau felelősségében,² a világnak magyarázattal tartozik s ezért október végén Schmerling igazságügyminiszter által egy lapközleményt szerkesztetett, mely különösen az ítélet hiányos szerkezete miatt a külföldön elterjedt balvéleményeket volt hivatva eloszlatni.³ «Nem hiszszük — így végződik e közlemény⁴ — hogy a ki az állami rend és a civilisatio érdekét tartja szem előtt, védelmére kelhessen a bűnösnek (Batthyánnak), kinek kárhozatos működését megvilágítottuk. A ki nem akar szándékosan elzárkózni az igazság elől, az megnyugvással fogja látni a mondottak alapján, mily alaptalanok azok a gyanúsítások, melyeket a lapok e haditörvényszéki ítélet alkalmából terjesztettek».⁵

Voltak azonban, sajnos, a reakciónak olyan barátai is Európában, kik tapsoltak a Schwarzenberg és Haynau tetteinek. A később halhatatlan nagyságra emelkedett Bismarck, ki akkor mint kezdő diplomata és szélső=conservatív politikus a porosz képviselőházban is sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy Poroszország Ausztriának a magyarok elleni harcában részt nem vehetett,⁶ egyik legbizalmasabb nyilatkozatában, anyósához írt levelében ezt megnyugtatón igyekszik az iránt, hogy neje — ki épen nem politikai természet — nem is törődik azzal, hogy «Magyarországon egy pár rebellist fölakasztottak». Gúnyolja anyósát, ki első=nyűködött e fölött, mondván, hogy fejében a Rousseau nevelési elvei kísértének, a melyek XVI. Lajost odajuttatták, hogy, mert vonakodott egy embert is törvényes úton fosztani meg életétől, milliók pusztulásának okozója lett. «Te — úgymond — részvétet érzesz a Batthyány családjá iránt, de részvétlen vagy azon ártatlanok ezrei iránt, kik ama lázadók örült becsvágya és fennhéjázása által özvegyekké és árvákká

¹ *Nachgelassene Papiere* VIII. (Tagebuch der Fürstin Melanie) 71. I.

² Nem találtam adatot, mely Schwarzenberg felelősségére nézve a Horváth Mihály által (id. m. III. 559. s köv. l.) elmondottakat megerősítené.

³ Udv. és áll. levéltár. (Min. tanács.)

⁴ A hivatalos Wiener Zeitung nyomán közli a *Pest. Zeit.* nov. 4=iki száma.

⁵ *Friedjung*, ki pedig nagy véleménynyel van Schwarzenberggről, többször id. művében kénytelen elismerni, hogy az 1849=iki kivégzések kegyetlenek és fölöslegesek, sőt mi több, haszonnélküliek (nutzlos) voltak. (I. 435. l.)

⁶ *W. Rogge* id. m. I. 126. l.

lettek. Vajjon egy ember kivégzése túlságos elégtétel-e az elhamvadt városokért, elpusztult vidékekért, a legyilkolt népért, melynek vére azt kiáltja az osztrák császárnak, hogy Isten neki adta a felsőbbség kardját... ő tartozik azt a kardot alattvalói védelmére a gonosztevőkre emelni, ellenben a lázadók gyilkosok és hazugok maradnak akkor is, ha azt a kardot erőszakkal magukhoz ragadják...» Hivatkozik a Luther szent beszédjére, mely szerint a világi felsőbbségek büntetni tartoznak, nem megbocsátani, s nem kívánja, hogy 'ha valaha kormányzó állásba jut, neje olyan szemmel nézze őt, mint anyósa most Haynaut.¹

Az október hatodikai vérengzés pedig csak csúcspontja volt a kegyetlen megtorlások sorozatának, korántsem befejezése. Október végéig alig volt nap, melyen a lapok haditörvényszéki ítéleteket nem közöltek volna, köztük számos halálosat is, mint a báró Perényi Zsigmondét, b. Jeszenák Jánosét, Szacs vay Imréét, Kazinczy Lajosét, a Csernus, Woronieczky, Giron és Abancourtét, s voltak kivégzések, melyekről a lapok hírt nem adtak. Október 30-án azután nem hivatalosan közzétették, hogy az uralkodó a halálos ítéletek végrehajtását megszüntetni rendelte; a kegyelem útján hosszú börtönbüntetésre változtatott halálos ítéleteknek azonban még egész sora következett ezután,² s csak az egy évnél rövidebb időre elítéltekre, valamint a kisebb jelentőségű vétségekért perbefogottakra nézve következett be már november elején a teljes megkegyelmezés, illetve szabadonbocsátás. Egyidejűleg megkezdődött a véglegesen elítélteknek bűnhődésök helyére — többnyire ausztriai várfogságokba — való elszállítása,³ s miután a közönség között fölötté aggasztó hírek voltak a foglyokkal való bánásmódra nézve elterjedve, a kormány megnyugtató hivatalos közleményt bocsátott ki, mely szerint a politikai foglyok az őrizetökre rendelt «intézetek»-ben fölötté

¹ *Bismarck's Briefe an se. Braut u. Gattin.* 172—173. l.

² Az összes elítélteknek, sőt a halálra ítéltnek számát sem lehet teljes pontossággal megállapítani. *Horváth Mihály* 27 kivégzett magyar egyént sorol fel névszerint (a *Pester Zeitung* közlései szerint 1849 végeig 35 halálos ítélet hajtattott végre) s 240-re teszi azok számát, kik halálra ítéltetvén, rövidebb-hosszabb várfogsággal bűnhődtek. *Vörös Antal* följegyzései 1765 haditörvényszéki ítéletről szólnak a 48—49-iki forradalom után, ezekből Magyarországra 897 esik. *Beksics* (Ferencz József kora) 500-ra teszi a halálos ítéletek számát s 114-re a tényleg végrehajtottakét. *Ürmösy Lajos* (Tizenhét év Erdély történetéből. I. 23. s köv. l.) csak Erdélyből 97 kivégzettet számlál. *Busbach Péter* (Egy viharos emberöltő) 1046-ra becsüli a szabadságharcban részt vett s hadbíróságilag elítélt egyének számát, ebből 573-ra az eredetileg halálra ítéltékét s ebből 362-re a várfogságra megkegyelmeztetteket. *Kacziány* (id. m.) 100 magyar vértanuról számol be, ide sorolva az ötvenes évek folyamában kivégzetteket is. Az 1848—49. *Történelmi lapok* (szerk. Kuskó István) 1892 okt. 1-i száma az aradi haditörvényszék által elítélt egyének névsorát mutatja ki, szám szerint 607-et.

³ *Barsi József*: Utazás ismeretl. állomás felé (Olcsó Könyvtár 278. sz.) 202. s köv. l.

humánusan szabályozott bánásmódban és ellátásban részesülnek.¹ A közönségnek azonban volt oka tovább is kételkedni a közzétett «szabályok» lelkiismeretes megtartásában.²

Azonközben szakadatlanul folyt az üldözése, kézrekerítése, elzárása, perbefogása, esetleg besorozása mindazoknak, kik a forradalomban való tevékenység gyanujában állottak, vagy a forradalmi főszereplőknek hozzátartozói voltak s az országból menekülni nem tudtak vagy nem akartak. Haynau sietett a rablásra és gyilkolásra, valamint a gyújtogatásra nézve a rögtönítélő bíraskodást az egész országra szólólag kihirdetni, valószínűleg abban a föltevésben is, hogy — a mi esetenként meg is történt — a kétségbeesett menekülők ezen bűnök valamelyikébe fognak esni. Statárium alá estek a szökevények elősegítői is. Külön rendelkezéseket bocsátott ki a főparancsnok a szökevény, valamint a jogosulatlanul Pesten tartózkodó honvédek ellen s a szökevények kézrekerítői számára jutalmat tűzött ki.³ A belügyminiszter leküldte a közbíró részére a forradalom előidézőinek és főszereplőinek névjegyzékét.⁴ Habár a rögtönítélő bíróságokon kívül a haditörvényszékek is mindegyre szaporítottak, azok nem győzték a perbefogott vádlottakon kívül az úgynevezett purificatio végett hozzájuk utasított volt forradalmi alkalmaszítottak jelentkezését is ellátni, a miért Haynau utóbb a Windischgrätz bevonulásáig a magyar kormány szolgálatában állott egyéneket az öngigazolástól egyáltalán fölmentette.

Az aradin kívül legvéresebb munkát végzett az «Új-épület»-nek (Neugebäude) nevezett pesti kaszárnyában működő haditörvényszék. Ennek az alakatlan, nagy épülettömbnek, melyet legtöbb kortársunk még régi kinézésében ismert, 5-ik számú, északkeleti pavillonja, melynek feketesárga kapujában két ágyú s golyóhalmaz fogadta a belépőt, szolgált egyúttal a legtöbb vizsgálat alatt levő politikai fogoly börtönéül s innen vezették a halálra ítélteteket a közeli vesztőhelyre. Itt tartották elzárva Rottenbiller Lipót pesti polgármestert is, Lonovics érseket, br. Bémer, Rudnyánszky és Jekelfalussy püspököket, Kállay Ödönt, Könyves Tóth Mihályt, Balassa János hírneves egyetemi tanárt, kit börtönéből hívtak Batthyány Lajoshoz, mikor ez, a kivégzést elkerülendő, sebet ejtett nyakán. Gorzeczky plébános elkészíttette s börtönébe hozatta a koporsót, melybe másnap fektették. A foglyok hallhatták a golyó általi halálra ítélt kivégzésekor a puskaropogást és hallhatták mindig déli 12 órakor a dobszót, mely mellett az udvaron a meghozott ítéleteket hirdették ki. Október vége táján ez a pavillon már úgy meg-

¹ A *Pester Zeitung* (nov. 10.) közölte a *Wiener Zeitung* nyomán.

² Lásd *Busbach* (id. m. I. 240. s. köv. l.) és *Barsi* följegyzéseit a rabokkal való bánásmódra nézve.

³ *Samml. d. Manif.* 161. s. köv. l.

⁴ *O. L. Geringer*-iratok 1849.

telt, hogy a 2-ik számút is politikai foglyok számára kellett be-
rendezni.¹

A kivégzések alkalmával a közönség értelmesebb része mintegy el-
rejtőzött, de a «Neugebäude» sötét emlékü szöglettömbét sokan láto-
gatták : a kihallgatás végett idejáró szabadlábon levő vádlottak, továbbá
azok a — gyakran a legelőkelőbb körökből való — nők, azok a testvérek,
gyermekek, a kik engedélyt kaptak arra, hogy sorsa eldőlését a fogságban
váró férjüket, testvéröket, atyjokat meglátogathassák. Az ilyen engedély
kieszközlése gyakran sok utánajárással, nehézséggel járt, néha egy
percznyi szeszély megkönnyítette azt. Susan tábornokhoz mindenki
rettegéssel közeledett, Haynaunak néha voltak kedélyes órái, habár vi-
szont épen ő még asztaltársasága előtt is képes volt cynikusan tréfálni
a parancsára végrehajtott kivégzések fölött.² Jó emléket hagyott hátra
ez időből a később hétszemélyes táblai bírónak lett Kossalkó János, ki
akkori hivatalos állásában sokaknak szenvedését enyhítette.³

Lonovics Józsefet, az állásáról lemondásra kényszerített egri érseket,
csak a pápai nuntius fölszólalása következtében szállították át az Újépü-
letből számkivetésképen a melki apátság kolostorába.⁴ Rudnyánszky
József besztercebányai püspök 8 évi várfogságra szóló, br. Bémer László
nagyváradi püspök halálos ítéletet kapott ; mindkettő kegyelmi úton
került szintén osztrák kolostorba s utóbb püspökségétől megfosztva,
szabadlára helyeztetett. Püspökségéről való lemondásra kényszerítet-
ték később Lemény János erdélyi gör. kath. püspököt és Jekelfalusy
Vincze szepesi püspököt is. A lemondott püspökök szerény ellátási
összegben részesültek.

Pestre hozták Kossuth öreg édesanyját és három nővérét is, kik
Nagyváradon estek az osztrákok kézeibe ; Kossuth nejének sikerült
előbb lappangnia, majd férjéhez, a külföldre menekülnie. A hölgyeket
Haynau nem tartotta soká fogva ; ellenben a volt kormányzó gyermekei,
Vilma, Ferencz és Lajos, kiknek legidősbike 9 éves volt, előbb Budán,
utóbb a pozsonyi várban őriztettek, egyébként tisztességes fogságban,
de elszakítva hozzátartozóiktól. Végre a korinány — Haynau és Bach
tervei ellenére, kik a katolikus vallású leányt egy bécsi kolostori isko-
lába, a fiúkat pedig osztrák katonai nevelőintézetbe akarták adni —
szabadon bocsátásuk s Lang pesti evangélikus lelkész gyámsága alá
helyezésök mellett döntött, de utóbb pozsonyi tartásköltségek fedezése
címén követelést támasztott. A pozsonyi várban tartották fogva Guyon

¹ Mezős László: «Az Új-épületben», az 1848—49. tört. lapok 1892-iki
évfolyamában.

² *Baroness v. Beck*: Personal Adventures during the war of indep. in Hungary
II. 140. s köv. I. Zsoldos Ignác kézirati megemlékezései az Akadémia levéltárában.

³ Vachott Sándorné «Rajzok a multból. II. 132. s köv. I.

⁴ U. és áll. levéltár 1849—50. (Min. tanács.)

tábornok családját is.¹ Pulszky Ferencz anyósa, régi ismeretségek dacára hiába járt közben Schmerling igazságügyminiszternél unokáinak szüleikhez bocsátása érdekében; soká lappangniok kellett. Még Pulszky nagybátyját, a forradalomban semmikép sem részes Fejérváry Gábort is rendőri zaklatások érték.² Egyes közegeknek a levéltitok megsértésében való túlbuzgóságát néha már a kormány is megsokalta.³ A névtelen vagy hazug följelentések alapján való elfogatások, nyomozások, házmotozások napirenden voltak, noha ez utóbbiak eredménye olykor csak — néhány kép elkobzásából állott.⁴

Megrendszabályoztak mindent; tilalom alá esett még a forradalomra emlékeztető szakáll- és kalapviselés is; Haynau elrendelte, hogy a szabadságharcz idejében magyar hangzásúra változtatott nevek viselői előbbi nevöket vegyék föl. November 2-án Pesten «Stadtbehörde» aláírással falragaszként rendelet jelent meg, mely szerint a nemzeti színű és magyar felírású cégétáblák 48 óra alatt átfestendők s német felírással látandók el; az ez ellen vétők bírsággal, esetleg fogsággal fognak büntettetni. Erre maga Bach kérdőre vonta Geringert, ki a dologról semmit sem tudott s néhány nappal később új rendelet jelent meg, mely a német felírás mellett más nyelvűt is megengedett, az átfestés határidejét kitolta s a már esedékessé vált büntetéseket elengedte.⁵

Az elkobzott Kossuth-bankókat koronkint, rendőri felügyelet mellett, nyilvánosan, a piacon égették el. A szabadságharczban különösen kitűnt városokat megsarcolták; így Kolozsvárra 200,000 frtnyi hadisarczot vetettek ki, melyre nézve a Bach öcsce, az erdélyi polgári biztos — «das Bächlein», mint a hogy tréfásan nevezték⁶ — megjegyezte jelentésében, hogy azt méltányosság szerint legnagyobb részében a nemességnek kell viselnie. De ugyanennek a jelentésnek azt a fölvetett kérdését, vajjon a pusztítások által nagy kárt szenvedett erdélyi nemes földbirtokosok nem volnának-e, mint a magyarországiak úrbérmegváltás címén előlegben részesítendők? a belügyminiszter válasz nélkül hagyta.⁷ Kétségbe vonhatjuk-e ily körülmények között a kormány ez időben megindult magyar felhivatalosának, a «Magyar Hírlap»-nak azt a vallomását, hogy Erdélyben a magyarokat, csak azért, mert magyarok,

¹ Mindezekre nézve Vörös A. és Beck báróné (id. m. II. 133. s köv. l.) följegyzései megegyeznek az Udvar és áll. levéltár hivatalos adataival.

² Pulszky: Életem és korom. II. 291. l.

³ U. és áll. levéltár, 1850. (Min. tanács.)

⁴ Lásd Jósza Péter nagyváradi főbiztos jelentését az általa eszközölt tömeges elfogatásokról: *Höke*—Szabó id. m. I. 366. s köv. l., úgyszintén az O. L. Geringer-iratait 1849.

⁵ U. és áll. levéltár, 1849. (Min. tanács.)

⁶ Wessenberg, Briefe, II. 297. l.

⁷ Osztrák belügymin. lev.=tára. 1849.

üldözik, míg az oláh főnökök, kik gyilkoltak, raboltak, pusztítottak, ma is büntetlenül, szabadon járnak.¹ Hiszen maga Bach kénytelen volt egyszer egy bizalmas utasításban az erdélyi magyarok teljes elnyomása ellen szót emelni.²

Abban a tetszhalotti némaságban, melybe a lesújtott nemzet ily megpróbáltatások között merült, csak a conservatívek vélték szükségesnek szót emelni s egy bécsi lap, az «Ostdeutsche Post» hasábjain újra kifejteti programjukat.³ E szerint a magyar conservatívek nagy, hatalmas és szabad Ausztriát akarnak, központi kormányzattal, egységes törvényhozással. Azonban az egységet nem az üres formákban keresik, nem a burokratikus egyformaságban; ez oly polyglott államban, mint Ausztria, lehetetlen; a provinciális kormányzati formák különfelesége fenntartandó. Kivánják Magyarország legszorosabb csatlakozását Ausztriához s a monarchia egységét. Magyarország a lehetőségig assimilálendő, azonban az érzelmek kímélésével és a provinciális kormányzat intézményeinek megtartásával. Elfogadják a márczius 4-iki birodalmi alkotmányt, hogy az ingadozásnak már egyszer vége legyen és mert annak keretében az ő programjukat megvalósíthatónak tartják. Sem osztály, sem nemzetiség számára előjogot nem kívánnak, de viszont elnyomásnak, üldözésnek sem akarnak egyetlen osztályt vagy nemzetiséget sem kitenni. Nem küzdenek a magyar supremátia fenntartásáért, a mennyiben ez alatt nyelvi kényszer vagy előjogok értendők; kivánják, hogy a nemzetiségek egyenjogúsítás mellett egymással nemes versenyre keljenek, de az országnak nyelvi területek szerinti széttagolását ellenzik.

Az óvatos megalkuvási szándéknak ez a megnyilatkozása valószínűleg az épen akkor Magyarország közigazgatásának ideiglenes szervezésére nézve folyamatban volt tárgyalásokat kívánta befolyásolni. Azonban a conservatívek most sem találtak meghallgatásra. Október 17-én hagyta jóvá az uralkodó a magyarországi provisoriumra vonatkozó előterjesztést s 24-én adta ki Haynau a rendeletet, melylyel úgy az «Ideiglenes közigazgatási szervezet», mint az arra vonatkozó «Végrehajtási utasítás» életbelépett.⁴ November 1-én azután még egyszer közzététetett a márczius 4-iki birodalmi alkotmány, egyrészt azért, mert annak kihirdetése annak idejében az országnak még meg nem hódított részeiben nem volt lehetséges, másrészt annak kifejezése végett, hogy az új közigazgatási szervezet mindenben az olasz alkotmánypátens elevein alapul.

A provisoriumot indokoló előterjesztés kimondta, hogy Magyar=

¹ Deczember 30.

² *Friedjung* id. m. I. 416. l.

³ A *Pester Zeitung* október 3-iki számában közölve.

⁴ *Reichsgesetz u. Reg.=Blatt* 1849; *Samml. d. Manif.* 192. s. köv. l.

ország régi alkotmányát maga a forradalom megdöntötte (beseitigt),¹ s hogy ezidőszert a monarchia egységének és a népfajok egyenjogúságának szem előtt tartása mellett a leküzdött fölkelés által szükségessé vált kivételes állapot volt irányadó, mely megköveteli, hogy egyelőre a katonai és polgári hatalom és kormányzat egyesítve legyen.² Ehhez képest s a már júniusban közzétett alapelveknek megfelelően, a politikai közigazgatás szervei Magyarországon : a hadseregarancsnok a polgári ügyekre nézve meghatalmazott császári biztossal ; a katonai kerületi parancsnokok az adminisztratív ügyek számára melléjük rendelt miniszteri biztosokkal és kerületi főbiztosokkal ; továbbá a kormánybiztosok az alájok rendelt járási biztosokkal. Megjegyzendő, hogy a különböző biztosok elnevezésénél a Windischgrätz alatt következetesen használt «királyi» jelző itt már eltűnik. A végrehajtó hatalmat a kivételes állapot ideje alatt kifelé a hadparancsnok képviseli ; hatáskörébe főkép a közrend helyreállítása és fenntartása, a kivételes állapotokkal járó intézkedések, a katonai tekintélyt igénylő ostromállapot és hadijog kezelése tartoznak. A melléje rendelt császári biztos a minisztériumnak közvetlenül alárendelt, kiküldött közege, a politikai közigazgatás szervezője és vezetője. A katonai kerületi parancsnokságok, ha területek nagysága ügy hozza magával, két vagy három polgári kerületre oszthatók. A kerületi parancsnokok gyakorolják a kerületben a legfőbb politikai hatalmat is, a folyó közigazgatási ügyek ellátására s a szerves intézkedések és reformok végrehajtására szolgálnak mellettök a miniszteri biztosok, kik ügykörükre nézve a meghatalmazott csász. biztosnak és a minisztériumnak felelősek. A kerületi főhatóságok levelezése a minisztériummal polgári ügyekben egyelőre a csász. biztos útján fog menni ; a kerületi parancsnoknak és miniszteri biztosnak kötelessége egyetértő és gyors együttműködésre törekedni ; a min. biztos tartozik vett utasításait a ker. parancsnokkal közölni s viszont ez is a szükséghez képest értesíti a min. biztost a hozzáérkezett felsőbb parancsokról. A politikai közigazgatást a kerületben a ker. főbiztos vezeti, ki kerületi főispán címet is visel, kit a ker. parancsnok tanácsadásra fölhivhat s ki utasításait a ker. parancsnok útján kapja és előterjesztéseit az ő útján terjeszti föl. A polg. kerületek (Civil-Districte), melyeknek létesítése Magyarországon valószínűleg a Kübeck eszméje volt,³ kormányzati kerületekre (Regierungsbezirke) oszlanak, melyek élén a kormánybiztos (Regierungscommissär) mint megyefőnök áll ; ezek a kerületek viszont járásokba oszlanak, melyekben az adminisztratív ügyeket a járási biztosok vezetik.

¹ Ez nemcsak az 1848-iki áprilisi törvényekre, hanem az országgyűlés által alkalmazott későbbi rendszabályokra nézve is értendő ; lásd *Horváth M.* id. m. III. 94–97., 106–107. l.

² *Udv. és áll. lev. tár.* 1849. (Min. tanács.)

³ *Szögyény Emlékiratai.* II. 280. l.

A kerületek és járások beosztása nemcsak az illető országrész természeti viszonyai után igazodik, hanem arra is szolgáljon, hogy a kisebbségben levő néptörzsek egyenjogúsága és nemzeti fejlődése kellően érvényesüljön.

Ennek az ideiglenes szervezetnek végrehajtását egy 60 §-ból álló utasítás szabályozta, mely kimondta, hogy a kerületi (megyei) és járási beosztás egyelőre a fennálló beosztást kövesse, de különösen nagy megyék két-három részre is oszthatók. A sz. kir. városok közvetlenül a ker. főbiztos alá rendelendőek, kinevezett polgármesterrel élükön. Az igazságügyi, adó- és illetékügyi, kamarai, bányászati, posta- és középítészeti személyzet a politikai hatóságokkal karöltve tartozik működni. A politikai közigazgatás közegei vegyesajkú népesség körében minden néptörzsnek jogait, nyelvi és egyéb érdekeit védeni tartoznak; egyházban és iskolában minden nyelvi kényszer mellőzendő s a honos nyelvek egyenjogúsága gyakorlatilag megvalósítandó úgy a rendeletek kihirdetése, mint a tárgyalások, beadványok és írásos intézkedések terén. Az érintkezés a felsőbb hatóságokkal német nyelven történik. A hivatalok betöltésénél főtekintet fordítandó a képesség mellett a «törvényes kormányzat»-hoz való kipróbált ragaszkodásra s lehetőleg a nemzetiségek egyenjogú érvényesülésére és a tényleges szolgálatra is. A forradalomban compromittált egyének a legalsóbb hivatali fokozatokból is el távolítandók s jóérzelmű, a császári kormányzat iránt odaadó egyénekkel pótlándók. Egyelőre az összes alkalmazottak ideigleneseknek tekintendők, azonban esküt tesznek, melyben kötelezik magukat Ferencz József osztrák császár és magyar király s a «törvények» iránti engedelmességre. A politikai hatóságok kötelesek a lefegyverzés, a magyar bankók bevonása s az ország megbékéltetése körüli teendőkben a katonai közegekkel közreműködni. A főbiztosok és kormánybiztosok személyesen vagy megbízható közvetítők útján tartoznak a néppel érintkezni s azt a császári kormány jóakaró szándékairól fölvilágosítani és vele a lázadók hitszegésének gyalázatosságát megértetni. Egyáltalán mindent el kell követniök, hogy a kételkedőbe vagy a forradalmi rémuralom által megfélemlítettekbe bátorságot öntsenek, a kitartó hűségüket védjék és támogassák s az elszakadottakat a törvényes kormányzat iránti engedelmességben megerősítsék. A földműves nép megnyugtatóására s a földbirtokosoknak a kártalanítás föltételei iránti fölvilágosítására nézve az utasítás ismétli a már az első kormánybiztosok szájába adott érveket. A biztosok kerületeiket beutazni s tapasztalataikról jelentést tenni, különösen pedig a tapasztalt bátor köteleességteljesítés és ragaszkodás bizonyítékait minden néposztály körében a felsőbb hatóságok tudomására hozni kötelesek.

Ez a munkálat a maga szervező részében tulajdonképen csak §-okba foglalta azt az ideiglenes közigazgatási szervezetet, mely az ország fegy-

veres meghódítása nyomán a mutatkozó szükséghez, a Windischgrätz félbemaradt intézkedéseihez s a kínálkozó erőkhöz képest kialakult s a katonai és polgári közegek egymás mellé rendelésével oly zavart és kétértelműséget állandósított, mely tág kaput nyitott a mindig erősebb katonai hatalom túlsúlyának és végfolyamatban a miniszteri önkénynek. Intézkedő és utasító része teljesen magán viseli a Bach egyéni stílusának bélyegét: azt a kenetdús leereszkedést a korlátolt alattvalói érzhez, mely mindig mindenkit kitanítani akar az ő saját javáról s a melyből mindig kéri az, hogy valójában nem a boldogítandók javát, hanem csakis a kormányzat hatalmi érdekeit tartja szem előtt.

A kerületi beosztás is egyelőre a létező állapotokhoz alkalmazkodott. Megmaradt az öt katonai és polgári districtus, Budapest, Pozsony, Sopron, Kassa és Nagyvárad székhelyekkel; a bánság és vajdaság is egyelőre csak Haynau főparancsnoksága alatti külön katonai kerületként kezeltetett, Temesvár székhellyel; ellenben a Jelačić által önkényesen elfoglalt Muraköz Horvátországhoz csatoltatott. A polgári kerületek szaporítása, valamint a megyei és járási beosztás iránt tárgyalások indultak, melyeknél a főtekintet arra irányult, hogy a rendelkezésre álló statisztikai anyag helyett oly régibb följegyzések, egyházmegyei schematismusok stb. vétessenek használatba, melyek a magyarság számára nyát minél kedvezőtlenebb színben tüntetik föl.¹

Kerületi parancsnokok lettek: Budapesten: Macchio (Florian von) tábornok, a zsandárság főparancsnokává kinevezett Kempen helyére, Pozsonyban: Gerstner, Sopronban: Allemann, Kassán: Bordolo, Nagyváradon: Braunhoffer és Temesvárott: Mayerhoffer. Ez alá a hat katonai districtus alá 15 polgári kerület tartozott, megannyi főbiztossal az élén.² Miniszteri biztosokként a parancsnokok oldala mellett egyelőre a már megnevezett Hauer, Attems és Swieceny működtek. Feltűnő tehát, hogy a legfelsőbb administratív vezetés és irányítás a kerületekben már ekkor kizárólag a magyar viszonyokban járatlan, de a kormány célzataiba annál jobban beavatott osztrák hivatalnokokra bízott, mert Schwarzenberg és Bach fölmerült kételyekkel szemben is mereven ahhoz a fölfogáshoz ragaszkodtak, hogy e bizalmi feladatra magyar ember nem lehet alkalmas.³

¹ O. L. Geringer-iratok 1849 nov.

² Ezek: 1. Budapesti ker. főbirt. *Szentiványi Vincze*; 2. székesfehérvári ker. főbirt. *Döry Gábor*; 3. Pécs: *Augusz Antal*; 4. Pozsony: gr. *Czirák János*; 5. Trencsén: gr. *Forgách Antal*; 6. Besztercebánya: *Andreánszky Sándor*; 7. Lőcse: *Péchy Imre*; 8. Kassa: gr. *Szirmay Sándor*; 9. Ungvár: *Villecz Ignác*; 10. Eger: *Kapy Ede*; 11. Debreczen: *Uray Bálint*; 12. Nagyvárad: *Józsa Péter*; 13. Szeged: *Gaál Ede*; 14. Temesvár: *Mocsonyi András* és 15. Zombor: *Nicolich Izidor*.

³ *Udv. és áll. lev. = tár.* Ennek visszásságára már egykorú ítélet is rávilágít: *Ungarn's Gegenwart* 24. s köv. l. Később hasonló megbízást kaptak Koller Ferencz és Cseh Eduard.

A közigazgatási szervezést csakhamar követte a bíróságoknak természetesen szintén csak ideiglenes berendezése. E szerint ezentúl Magyarországon mint elsőfokú bíróságok a járásbíróságok és törvényszékek, mint másodfokúak — bizonyos, a járásbíróságoktól fellebbezhető ügyekre nézve — a törvényszékek és az öt kerületi főtörvényszékek s mint harmadfokúak — a törvényszékek által másodfokon ellátott ügyekre nézve — a ker. főtörvényszékek és a legfőbb törvényszék fognak működni. Habár a kormány sajtója az új szervezetet üdvözölve, Magyarországot bizonyos túlzással úgy tüntette föl, mint a legrosszabb hírű jogszolgáltatás, mindig perlekedő nép és a százéves porok hazáját s a kormánybiztosok is egyre sürgették a törvénykezés rendezését, a kormány éppen nem sietett az új bíróságok életbeléptetésével s indokolt körültekintéssel, kiküldött külön biztosokra bízta a szervezést és az egyének kiválasztását.¹ A szervezés munkájában részt vett Szerencsy István, volt személynök és kir. táblai elnök is, ki azonban nemsokára elhunyt; a tervezett magyar legfőbb törvényszék pedig létre nem jött, hanem a hétszemélyes tábla eltörlésével csak a bécsi legf. törvényszék kebelében szerveztek egy magyar tanácsot. A magyarországi bíróságok háromnyelvű felirással ellátott pecsétet kaptak.

A közoktatásügy is megkapta a maga provisoriumát, Geringernek egy, november 6-áról a kerületi főispánokhoz kibocsátott körrendeletével. Az ebben közölt «alapelvek» csak fokozatosan, a lehetőség szerint voltak életbeléptetendők. Ezek szerint az oktatás elemi, közép- és főiskolák között oszlik meg; az elemi népiskolák szellemi vezetését a rendelet tulajdonképpen a hitközségekre bízta, a politikai községeknek csak az anyagi ügyekben ad befolyást. Az egyházi hatóságok mellé azonban az állam tapasztalt tanférfiakat fog állítani, kik különösen didaktikai tekintetben gyakoroljanak felügyeletet. A középiskolák legfontosabb fajtái a gymnasiumok és reáliskolák; a gymnasiumokra nézve utal a rendelet a már kinyomtatott «Entwurf»-ra s a középiskolai tanárképesítésre vonatkozó ideiglenes osztrák törvényre. A felekezeti jelleg nélküli gymnasiumok minden esetben indokolandó kivételnek tekintendők; a reáliskolákban kevésbé szükséges a felekezeti megoszlás. A népiskolákban az oktatás lehetőleg az anyanyelven adandó; a középiskolákban a tannyelv az legyen, mely a környékbeli lakosság szükségleteinek leginkább megfelel; esetleg két tannyelv is használható. A kerületi főbiztosok mellé ideiglenes tanfelügyelők — később szakfelügyelők — fognak rendeltetni az eddigi főigazgatók helyett. A tanfelügyelők leg-

¹ *Samml. d. Manif.* 235: s köv. 1. *Pest. Zeit.* nov. 11., 20. szám. A kerületi főtörvényszékek székhelyei lettek: Sopron, Nagyszombat, Eperjes, Debreczen és Pest; a kerületekbe a szervezés előkészítése végett kiküldött biztosok: Rohonczy Ignác, b. Nyáry Antal, Melczér István, Luka Sándor és Szerdahelyi Pál. (Gerin-ger-iratok 1850.)

közelebbi feladatait a rendelet ezekben jelöli meg: az iskolák epuratioja úgy a tanerőkre, mint a növendékekre nézve, bezárása az oly iskoláknak — különösen jogiskoláknak — melyek politikailag veszélyesek vagy nincsenek kellő tanerőkkel ellátva s új iskolák állítása s a létezőknek ezen elvek szerinti átalakítása s minden nyelvkényszer kiküszöbölése a tanításból. A rendelet szerint kétségtelen, hogy Magyarországon addig túlsok gymnasium és akadémia volt s azokban a tanítás annyira fogyatékos, hogy nem annyira a műveltséget terjesztették, mint inkább a politikai agitációra neveltek. Ezért szükséges a gymnasiumok egy részének megszüntetése vagy alreáliskolákká, esetleg algymnasiumokká lefokozása, az akadémiákon pedig a jogi tanfolyamok megszüntetése s a philosophiai tanfolyamoknak a gymnasiumhoz csatolásával ez utóbbinak — az Entwurf értelmében — nyolcz osztályúvá átalakítása. A jogi tanfolyam csak ott tartandó fenn, a hol a philosophiai kar az egyetem módjára szervezhető, különösen a hol theologiai intézet is van; ily helyeken azután a jogi tanfolyam is facultássá bővítendő ki s különösen az osztrák jog tanításáról kell gondoskodni. A protestáns tanintézetek részére a provisorium esetleg állami dotatiót helyez kilátásba, de csak a tanárok alkalmazására gyakorolt megfelelő befolyás mellett.¹

Látjuk ezekből, hogy az 1849-iki provisorium tanügyi téren több helyes és a későbbi fejlődéstől igazolt elvet is vegyített össze azzal a legközelebbi céllal, hogy a közoktatást magyar jellegéből és szelleméből kivetkőztesse. Geringer egyébiránt az ideiglenes kormányzat keretében egy tanulmányi bizottságot is állított föl, melynek elnökéül báró Senyey Pált hívta meg s intézkedett, hogy a hadi állapotoktól okozott késedelemmel a tanítás mindenütt meginduljon; a pesti egyetem is, melynek helyiségei kaszányául szolgáltak, megnyílt november 8-án.

A postaügy tekintetében az az intézkedés történt, hogy a levél- és kocsiposta egyesítettet s a főpostahivatalok és kocsiposta-főállomások megszüntetésével öt ideiglenes postaigazgatóság állíttatott föl a magyarországi katonai districtusok székhelyein, egy pedig a Bánát számára Temesvárott.² És szökött a kormány a földadó-kataszter «ideiglenes» behozatalával is. Már egy október 20-iki császári pátens hivatkozott e részben az egyenlő teherviselés elvére, nem az ezt kimondó 1848-iki VIII. t.-cz., hanem a márcz. 4-iki birodalmi alkotmány alapján. Kimondta, hogy a császár kívánja, hogy Magyarország is mielőbb élvezze a rendezett földadó-kataszter áldásait s ez által egyenletesebb adózás állván be, a Magyarország és a többi koronatarományok közötti minden vámsorompótól ment szabad áruforgalom föltételei is beálljanak. Ennélfogva elrendelte a pátens, hogy Magyarországon is sürgősen meg-

¹ Samml. d. Munif. 224. s köv. 1. Pest. Zeit. nov. 8. sz.

² O. L. Geringer-iratok, 1849.

indíttassanak az erre vonatkozó munkálatok ugyanazon elvek szerint, mint a birodalom többi részeiben. Miután azonban ez hosszabb időt igényel, egyelőre a meglevő felmérések alapul vételével s a közterhek lehetőleg igazságos és egyenletes fölosztásával földadó=provisorium lép=tetendő életbe. A míg pedig ez létrehőjhet, ideiglenesen az 1847=iki hadi és házi (domesticalis) adó vetendő ki az akkor adókötelesként szerepelt ház= és földtulajdonosokra. Hogy az akkor nem adóköteles egyének meg=adóztatása mily alapon és módon történjék, annak szabályozása külön rendeletek számára tartatott fenn.¹

Az Erdélynek szánt provisorium már néhány nappal a magyar=országi előtt nyert legfelsőbb jóváhagyást.² E szerint ez a «koronatarto=mány» hat kerületre osztatott nemzetiségi megjelölés nélkül, Nagy=szeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Retteg, Udvarhely és Fogaras székhelyekkel. A nagyszebeni kerület a szász földet foglalta magában ezért hozzátartoztak a brassói és beszterczei fiókkerületek is ; Salmen Ferencz, akkori szász comes, egyúttal a nagyszebeni kerület főbiztosa lett. Minden districtus élén itt is egy katonai parancsnok állott s mellette a polgári ügyek számára egy kerületi biztos. A kerületek «Bezirk»=ekre s ezek ismét «Unterbezirk»=ekre oszlottak, egy=egy biztossal élükön. Az eddigi megyék, székek, szolgabíróságok megszűntek, csupán a szásznoknál viselték a Bezirk=ek és Unterbezirk=ek, a Kreis=ok és Inspector=atok nevét. Rájok nézve a comes gyakorolta azokat a teendőket, melyeket eddig a megszűntetett erdélyi kormányzók látott el, azonban ő is alá volt rendelve az erdélyi katonai és polgári kormányzónak s a melléje rendelt meghatalmazott csász. biztosnak. A szászföld számára kiadott külön utasítás hangsúlyozta a népfajok egyenjogúságát s egyforma védelmét, melyhez képest egyházban és iskolában s a felekkel való hatósági érintkezésben minden nyelvkényszer ki van zárva, a hatóságok egymásközötti ügykezelési nyelve azonban a német lett. Bach már arra is fölhívta öcscsét, az erdélyi csász. biztost, hogy szakértő és megbízható egyének bevonásával készítsen javaslatot a majdani erdélyi országgyűlés szerve=zetére nézve ; a Csehország és Tirol számára már elkészült munkálatok tekintetbevételével. Miután csak a nagyszebeni kerületben maradt fenn a régi törvénykezés, Wohlgemuth kormányzó, tekintettel a forradalmi zavarok alatt rendkívül elszaporodott büntényekere, saját hatáskörében ideiglenes büntetőbíróságokat szervezett, melyek egyelőre az osztrák büntetőtörvénykönyv szerint voltak hivatva eljárni ; a közbiztonság érdekében továbbá Nagyszebenben, Brassóban, Kolozsvárott és Maros=vásárhelyen városkapitányságokat s a vidéken lovasított kerületi drago=nyos csapatokat (Berittene Districts=Dragoner) szervezett.³ Az ideigle=

¹ Reichsgesetz u. Reg.=Blatt, 1849.

² Osztrák belügymin. lev.=tára, 1849.

³ U. ott.

nes földadókataszter iránti munkálatokat Erdélyben is elrendelték s egyelőre az adózás alapjául a fennálló contributionális rendszer szolgált.¹

Hogy a történt intézkedések békítő és megnyugtató hatásáról minél alaposabb értesülést szerezzen, Geringer a szűkebb Magyarországra nézve már november 5-én meghagyta a kerületi főispánoknak, hogy havonként jelentést tegyenek a kerületökbéli közhangulatról. Ezek a Stimmungsberichte, melyeket a főbiztosok az alsóbb biztosok jelentéseiből s részben körutazásaik benyomásai alapján állítottak össze, s melyekből azután Geringer összefoglaló előterjesztéseket készített a belügyminiszter számára, habár egy beavatottnak vallomása szerint utasítás értelmében szépítették a valódi állapotokat, mégis nagyon érdekes okmányaivá lettek e kor történetének.²

A főbiztosok és biztosok természetesen, hogy minél kedvezőbb jelentéseket tehessenek, nem mulasztották el a hangulatcsinálást sem. Ebben maga Haynau járt elől, a ki december 10-én kihirdette, hogy a nála az osztrák sereg sebesültjei részére befolyt ajándékok maradványából (körülbelül 9000 forint) alapítványt létesít, melyből 20, 14 és 10 krajczárnyi napi segélyt fognak kapni éltökfogytiglan a lezajlott harcok rokkantjai, altisztek és közlegények, és pedig felerészben az osztrák seregből, felerészben pedig a magyar fölkelő-csapatokból valók.³ Erre a «Haynau-alapítvány»-ra, melynek létesítését a kormánykörök nagyon vegyes érzelmekkel fogadták,⁴ a lapok gyűjtést is indítottak s szorgalmasan mutatták ki a gyéren befolyó, többnyire csekély adományokat. E példán fölbuzdulva, Ješačič még kiadott német és horvát költeményeinek tiszta jövedelmét szánta a délszláv katonák segélyalapjának.⁵

A hangulatkeltés célját kívánta szolgálni Geringernek titkos tanácsosi rangra emelése s a birodalmi alkotmánynak Pesten s a legtöbb városban történt újabb, ünnepélyes kihirdetése is, melyet épen e célból sok helyen a fiatal uralkodó névnapjával, mint egyúttal trónralépte évfordulójával s hozzá intézett hálafelelővel kötöttek össze. Egy ily ünnepély alkalmával a kormány magyar félhivatalosa annak a körülménynek, hogy a polgári hivatalnokok nem jelentek meg magyar díszruhában, azt a mulatságos magyarázatot volt kénytelen adni, hogy az illetők az ostromállapot miatt elkobzott kardjaikat még vissza nem kapták.⁶

¹ Reichsg. u. Reg.-Blatt, 1849.

² Lásd az O. L. Geringer-irattárában s az osztrák belügymin. lev.-tárában levőket, és Szögyény jellemzését: id. m. II. 242—243. l.

³ Samml. d. Manif. 256. s köv. l.

⁴ Udv. és áll. lev.-tár. (Min. tanács.)

⁵ Pest. Zeitung decz. 22. sz.

⁶ Lásd a Pest. Zeit. erre vonatk. commentárját (szemben a M. Hirlappal) a decz. 6-iki számban.

Így közeledett végéhez a rettentő 1849-es esztendő, melynek utolsó estéjén egy régi iskolabeli verselő magyar joggal sóhajtott fel :

«Horruimus toto, quem nunc superavimus anno,

Atra tibi nubes Hungaria lumen ademit.»¹

¹ Borzadtunk az egész elmúlt éven át, —, Sötét felhő takarja el a fényt Magyarország fölött. (Meditationes unius amnestiati Hungari vesperis Sylvestri infelicis anni 1849 ; a daróczi családi levéltárban.)

III.

(Az osztrák önkényuralom Magyarország nem magyar lakosait sem tudta kielégíteni; katárkérdések Horvátország és a szerb vajdaság között; a szerbek és horvátok egyaránt elégedetlenek; statárium a vajdaságban; a báni tanács ellenszegülése; pápens Horvátország ideiglenes szervezése ügyében; villongások a hivatalos nyelv miatt. Erdélyi állapotok; Wohlgemuth önkénye; a románok békétlenkednek; a szászok is kielégítetlenek. Az éjszaki tótok teljesületlen kívánságai. A menekültek haditörvényszék elé idézése; újabb ítéletek. Rendszabályok iskolai és egyházi téren. Ideiglenes hivatalnokok; az első idegenek; békülékenység a föld népével szemben. Schmerling Deákkal kíván tanácskozni, ez visszaütasítja a meghívást. A hercegprimás beiktatásának ünnepélye; a conservatívek memorandumja; a valódi közhangulat. 1850.)

A forradalom tehát le volt verve. A nemzet vezérei, hősei elvéreztek vagy börtönbe kerültek, vagy külföldre menekültek; a ki bármi szerepet vitt a nemzeti küzdelemben, azt, ha el nem bujdosott, vizsgálattal zaklatták vagy katonául sorozták be. A nemzet alélt testére a diadal-maskodó hatalom minden ellenállás nélkül rakhatta rá a bilincseket.

Nem is késett ráakni, mert tudta, érezte, hogy az a test még egyszer megmozdulhat és próbáját adhatja erejének. Tudta, érezte, hogy a hallgatás még nem feledés, hogy a kik távol vannak, azok még visszatérhetnek, hogy a remény csalódhatik, de az óhajlás megmarad. Tudta, érezte, hogy a levert küzdelem emlékeiből a kétségbeesésen és rémületen kívül maradt még valami egyéb is a szívek mélyében: egy elfojtott, de még egyszer kitörendő s a nemzeteket fölrázó tiltakozás a «szent eskü, szent kötéssel védelmezett népjog eltiprása ellen, egy kísérteties föltámadási üzenet, mely a győztes álmát nyugtalanítani s a halottaikat siratókba új reményt önteni képes.

A győztes hatalom első berendezkedése ennek a félig börtönőri, félig halottvirrasztói feladatnak felelt meg. Mint láttuk, hevenyészett volt és tökéletlen, mert a kínálkozó erőket kellett igénybe venni, azok pedig nem voltak elsőrendűek; de hát a hol a közigazgatási apparátus elégtelennek látszott, úgyis kíségetett — a fegyveres erő.

Ha azonban az osztrák kormány politikája vagy kényszerhelyzete szerint Magyarország megbékéltetésének s jövő kormányzata megalapozásának már egyszer a magyarság teljes letörésével, megfélemlítésével vagy megalázásával kellett együttjárnia, legalább elvárható lett volna,

hogy a mily mértékben éri el ezt a célját a kormány, oly mértékben sikerül neki a magyarság ellen vele szövetséget kötött nemzetiségeket kielégítenie s jövő működése biztos támaszaik megnyernie.

Azonban az osztrák kormánypolitika e tekintetben is az ellenkezőjért érte el annak, a mit célba vett. Minden magyarelles nemzetiségi és separatistikus törekvést fölhasználván, s hogy fölhasználhasson, föl-biztatván, kénytelen volt oly reményeket és várakozásokat kelteni s táplálni is egy ideig, a melyeknek teljes kielégítése nemcsak valódi céljaiba ütközött volna, hanem az egyes különtörekvéseknek egymással ellentétes volta miatt lehetetlennek is bizonyult.

Láttuk, hogy már az olmützi octroyált alkotmány kihirdetése mekkora csalódást keltett a horvátok, szerbek, románok, tótok körében egyaránt. A míg annak gyakorlati keresztülvitelére nem került a sor, addig még lehetett a panáskodó felekkel valamikép elhitetni azt, hogy abban az alkotmánylevélben benne foglaltatik az is, a mit ők vártak ; de a mint egyszer a határok tényleges megvonására, a hatáskörök megállapítására, a közigazgatás berendezésére került a sor : a hitegetésnek és reménykedésnek vége szakadt, a valóságot többé elleplezni nem lehetett.

Kitűnt ez főkép a Horvátország s a szerb vajdaság közötti vitás kérdések eligazításánál. Július óta folytak a tárgyalások Jelačićsal, ki mint horvát bán az összes délszlávokat a maga vezetése alatt akarta volna egyesíteni, úgyszintén Haynauval és Geringerrel, kiknek hatalma egyelőre a vajdaságra is kiterjedt s kik ott is a magyarországi módon tulajdonképen német kormányzatot rendeztek be s még a szerb boltfelírásokat is németekkel cserélték föl. És folytak tárgyalások Meyerhoferrel, ki amaz országrészben mint kerületi parancsnok működött, valamint Rajačić patriarchával s a szerb bizalmiférfiakkal, kik a szerb aspirációkat képviselték, melyek szerint a teljesen önállósítandó «szerb vajdaságnak és temesi bánságnak» nemcsak a bánsági három vármegyére s a Bácskára, hanem Szerém, Pozsega és Verőcze megyékre is és a Bánáttal határos határőrvidékre ki kellene terjednie.¹ Utalás történt a vajdaság lakóinak sajátos nemzetiségi összetételére, mely szerfölött megnehezíti annak, a kisebbségben levő szerbek kedvéért teljesen szerb nemzeti jelleggel való felruházását ; utaltak a birodalmi alkotmány 6. §-ára, mely az egyes koronatarományok határainak megváltoztatását a törvényhozó testületek hatáskörébe utalja s ugyancsak a birodalmi alkotmány ama rendelkezésére, mely a határőrvidéket külön koronataromány gyanánt tünteti föl. Végre compromissum rendeltetésével, mely azonban senkit ki nem elégített s hangsúlyozottan provisorium jellegével létrejött a

¹ Lásd az ezekre vonatkozó iratokat az *Udv. és Áll.*, valamint az osztrák belügyminiszteri levéltárakban.

november 18-iki császári pátens,¹ mely kimondja, hogy Bácsbodrog, Torontál, Temes és Krassó megyékből s Szerém megye rumai és illoki járásából ideiglenesen, a míg t. i. ezen országterületek jövődjő szerves hóvatarozása iránt alkotmányos úton végleges intézkedés történik, külön közigazgatási terület alakíttatik, mely teljesen függetlenül Magyarországtól közvetlenül a minisztériumnak alárendelt országos hatóságok kormányzata alatt áll; neve: «Szerb vajdaság és temesi bánság». A közigazgatás legfőbb vezetését egyelőre egy Temesvárott székelő ideiglenes országfőnök (Landeschef) látja el, ki mellé a polgári igazgatás szervezése végett miniszteri biztos rendeltetik. Ez az «ország» lakosságának főnéptörzsei szerint három megyére (Kreise) osztandó, melyek viszont járásokra oszlanak. A rumai és illoki járás, a Bácskának, valamint Torontálnak és Temesnek főkép szerbblakta részei egyelőre külön kerületként a «szerb vajdaságot» alkotják; végleges hóvatarozásuk iránt a kerület képviseletének meghallgatásával fog annak idején a döntés megtörténni. A szerbek hagyományainak és kívánságainak méltánylásával a császár a szerbek «nagyvajdá»-jának czímet veszi föl s az országfőnök az «alvajda» czímet fogja viselni; az uralkodó azt a reményét fejezi ki, hogy kegyének e megnyilatkozása meg fogja erősíteni a szerbeket a birodalom s a dynastia iránti kitartó hűségökben s biztosítani fogja az ottani néptörzsek békés együttélését. Ideiglenes országfőnökke a császár a már ott működő Mayerhofer (Ferdinand von Grünbühl) tábornokot s melléje miniszteri biztossá Griez von Ronsé (Eduard) zárai kerületi kapitányt nevezte ki.

Schwarzenberg e pátens kibocsátása után — öt tökéletesen jellemző módon — egy bizalmas levélben ezeket írta Haynaunak:² «Az új koronatartomány, a Vajdaság és Bánát végre megszületett, megkereszteltetett és tiszta ruhát kapott. Egyelőre ez az alkotás bizony olyan váltott-gyerekfélének (Wechselbalg) látszik, de idővel s egy párszor megverve majd szép és jólnevelt gyermekké válhatik». Habár a verés nem maradt el, az osztrák miniszterelnök reménye nem teljesedett be. Mayerhofer jelentései³ ecsetelik a rendtelenségeket, visszaéléseket, sőt nyílt ellenszegülést, melyet a forradalom idejében fölállított s az új rend következtében megszüntetett szerb önkormányzat közegei Rajačić patriarchával egyetemben elkövettek. Ez utóbbi a szerb hivatalos lapban elrendelte, hogy a megszüntetett kormányzat irattára hozzá, Karlóczára szállíttassék, mire Mayerhofer kénytelen volt ugyanazon hivatalos lapban egy más rendeletet tenni közzé, melyben a patriarcha e

¹ Reichsges. u. Verordn.=Blatt, 1849; az indoklásul szolgáló minisztertanácsi előterjesztés szövegét is közli Somssich Pál «Das legitime Recht Ungarns u. seines Königs» cz. röpirata 24. s köv. lapjain.

² Ud. és áll. lev.=tár. (Min. tanács.)

³ Osztrák belügymin. lev.=tár.

rendelkezését csakis sajnálatos betegségének tulajdonítja s két megbízottat küld ki Karlóczára, kik a kérdéses irattárt esetleg karhatalommal szállítsák Temesvárra, mert arra neki, mint kormányzónak az elkövetett visszaélések megállapítása és megtorlása céljából szüksége van; kitanította egyúttal a patriarchát a felől, hogy a szerb önkormányzat semmiféle törvényen nem alapult, hanem csupán a végrehajtó hatalom surrogatuma volt. Ebben az időben a bánati szerb lapok azt írták, hogy a november 18-iki pátens óta a szerbek jobban gyűlölik a horvátokat, mint a magyarokat, s hogy a német szellemtől és német uralomtól úgy kell óvakodni, mint a dögvésztől; szerintök a szerb nemzet «egyik legszellemesebb férfja» kijelentette, hogy ha tőle függne, az országban minden német könyvet elégetne, hogy mindnyájan elfelejtsék a német nyelvet.¹ A horvát sajtóban ugyanekkor az az eszme is fölmerült, hogy az ausztriai és magyarországi szlávok a német művelődési gyámság megszüntetése végett fogadják el közös irodalmi nyelvül az orosz.² A szerbek azt találták, hogy önállósításuk egyetlen gyakorlati következménye az, hogy most már a német rendeleteket Bécsből egyenesen küldik Temesvárra, míg eddig Budán át küldték. Azt persze feledték, hogy a tisztviselők túlnyomó része szerb volt, holott ők a Bánát és Vajdaság akkor 1.426,221-re tehető lakosságából csak 292,725-öt képviseltek,³ s hogy például a még leginkább szerblakta Bácska 340,296 holdnyi földbirtok területéből csak 17,357 hold volt szerb kézen; azt se méltányolták, hogy az ő ideiglenes kormányuknak pénztári utalványait a kormány teljes értékökben beváltotta,⁴ míg a magyar Kossuth-bankókat büntetés terhe alatt kellett megsemmisítés végett beszolgáltatni.

Mayerhofer katonásan nyúlt belé a dolgokba s tekintettel az elszaporodott büntényekre, a vajdaságban kihirdette a statáriumot és razziákat rendeztetett a gonosztevők kézrekerítése végett, a legjobban lármázó lapokat pedig előbb hatósága területéről kitiltotta, utóbb meg is szüntette.⁵ Így aztán már azt jelenthette, hogy rend van az országban s hogy a hangulat jó s hogy a feloszlott nemzeti kormányzattal szemben követett eljárást a közvélemény helyesli. A hangulat jóságáról

¹ Lásd a *Magyar Hirlap* (1850 jan. 20-iki szám) idézeteit és az «*Unsere Zeit*» (VI. köt.) «*Ungarn seit 1849*». 542. l. közleményét.

² *Márki Sándor*: Az 1849. évi osztrák-orosz szövetség fölbontása. (Bud. Szemle, 1917 aug.) 163. l.

³ Az 1850-iki népszámlálás hivatalos adatai. (*P. Napló* 1851 nov. 28.) Maga a minisztertanács előterjesztése elismeri, hogy ez országrészben egy népfaj sincs túlnyomó többségben. A Bánát és Vajdaság népességének nemzetiségi megoszlását az egykorú *Pester Zeitung* (1849 decz. 16) így tünteti föl; 465,890 román, 436.470 szerb, 334.330 német és 205.805 magyar.

⁴ *Samml. d. Manif.* Anh. 48. l.

⁵ *Magyar Hirlap* 1850 febr. 14. és 22. szám.

azonban nehéz fogalmat alkotnunk magunknak ott, a hol a magyarok soha meg nem szüntek testvéreiktől való elszakíttatásuk, emberi jogaik lábbal tiprása, a szerbek napról=napra tolakodóbb és erőszakosabb fölépése miatt panaszkodni; ¹ a hol a szerbeknél sokkal magasabb értelmiségű németek felségfolyamodványban voltak kénytelenek elpanaszolni, hogy ők immár «védtelen árvákká lettek egy más nemzetiség házában, ők, az uralkodóházzal rokon faj, függelékeivé lettek egy, a földön sokkal kisebb számú fajnak», holott, ha a szerbek vajdát kaptak, őket is megilletné az erdélyi szászok módjára egy német gróf; s a hol a románok némi joggal utalhattak arra, hogy ők, kik az országterület lakosságának «több mint felét» szolgáltatják, a főbiztosi és biztosi ki-nevezéseknél mellőztetnek. ²

Az osztrák kormány kezdettől fogva a horvátokat dicsérte és dédelgette legjobban, ezeknek volt legbefolyásosabb s leghatalmasabb pártfogójuk a Jelačić személyében, természetes, hogy ezek vártak legtöbbet, sokkal többet, mint a mennyit az absolutistikus és centralista politika teljesíthetőnek vélt. Már a bán maga is ellenkezett néhányszor a minisztérium rendszabályaival, például mikor az 1849 júliusában a Magyarország közjövédelmeire kibocsátott kincstári utalványokat a császár rendelete ellenére visszaküldte, mert azoknak Horvátországban forgalomba hozása Magyarhonhoz való visszacsatolásának jeléül tekintetnék, továbbá, mikor ellenezte a zsandárságnak a határőrvidéken működésbe hozását. ³ Ennél még sokkal messzebb ment Jelačić távollétében a báni tanács, midőn Lentulay Imre bánhelyettes elnöklete alatt megtagadta a márcziusi birodalmi alkotmány kihirdetését, ⁴ mert az Horvátország alkotmányával, történeti jogállásával és újabban is hozott országgyűlési határozományaival ellenkeznek; a fennálló régibb törvények értelmében ugyanis — és itt a báni tanács ugyanazokra az 1790—92-iki törvényekre hivatkozik, melyek szerint az olmützi alkotmánylevél Magyarországon is érvénytelennek volt tekintendő, — Horvátország ügyeiben csak saját országgyűlése határozhat s ez az ország csak törvényekkel, nem rescriptumokkal és rescriptumokkal kormányozható. Ennélfogva a birodalmi alkotmány mindenekelőtt a horvát országgyűlés elé terjesztendő, csak ennek van joga annak kihirdetése iránt intézkedni; annál inkább, mert az az alkotmány nemcsak hogy belényúl Horvátország alapjogaiba és jövőjének biztosítékaiba, hanem megváltoztatja az ország határait is, a mennyiben a horvát határőrvidéket, a hős horvát katonák hazáját elszakítja az országtól s a többi határőrvidékekkel együtt külön tartományyá alakítja. Jelačić hosszan válaszolt e tiltakozásra, naiv jogi és

¹ U. ott jan. 5., 16. és febr. 13-iki száma.

² O. L. Geringer=iratok, 1849.

³ U. és Á. L.=t. 1849, 1850. Min. tanács.

⁴ 1849 aug. (Osztrák belügymin.=lev. t.)

történeti fejtegetésekkel igyekezett az országos és birodalmi, a hűbéri és demokratikus alkotmány különbözőségét megmagyarázni s az octroyált alkotmány nagy előnyeit föltüntetni, bizonygatta, hogy ő nemzetét elárulni nem fogja s hogy a kihirdetés és a bizalmi férfiak kiküldése éppen az országgyűlés mielőbbi összehívhatása érdekében szükséges ; végre erélyesen megintette a báni tanácsot, melyet ő hozott létre, de melynek tulajdonképen semmi tanácskozási és határozati hatalma nincs, hogy feleljen meg haladéktalanul utasításának, mert most már ideje véget vetni a forradalomnak!

Ilyen előzmények után jött létre az 1850 április 7-iki pátens, mely Horvátország ideiglenes politikai szervezetét megállapította s melynek kibocsátásával egyidejűleg az uralkodó a horvát országgyűlést, a melynek határozatai egy év óta nem nyertek szentesítést, föloszlatta. A császár megnyilatkozásai áradoznak a horvátok iránti hálától és elismeréstől, beszélnek a birodalmi alkotmány továbbfejlesztésének gondviselészerű feladatáról, hangsúlyozzák Horvát-Szlavonország speciális intézményeinek fenntartását, utalnak a Dalmácia hovatartozása iránt majdan a két országgyűlés kiküldötteivel folytatandó tárgyalásokra s biztosítják a nemzeti nyelv elismerését is az országos hatóságok ügykezelésében, azonban elvárják, hogy azoknak a többi koronatartományokkal és a központi kormánnyal való hivatalos érintkezése mindig a közszolgálat igényeinek megfelelő módon fog történni.

Az ideiglenes szervezet Horvátországot Zágráb, Varasd, Kőrös, Pozsega és Verőcze megyékből, valamint Szerém megyének a rumai és illoki járásokon kívüli részéből, továbbá a Muraközből, Légrad községből, végül Fiume városából és kerületéből állítja össze, mint külön koronatartományt ; tehát területe kimérésében Magyarország rovására eléggé bőkezű ; szervezi a báni kormányhatóságot és meghagyja a megye-rendszert. A horvátok kívánságához képest a zágrábi püspökség érsekséggé emeltetett. Azonban a határőrvidék nem csatoltatott Horvátországhoz s egy későbbi pátenssel külön szervezetet kapott ; ¹ gyakori keresztülvitelében pedig az új politikai szervezés a horvátoknak tulajdonképen semmi előnyt sem hozott. Országgyűlésüktől tényleg ép úgy meg voltak fosztva, mint a magyarok s mindenfajta önkormányzat is megszűnt az országban ; mindenütt császári hivatalnokok intézkedtek s a közigazgatás és igazságszolgáltatás egészen osztrák szabást kapott. Jelačićnak volt oka halasztást kérni e rendeletek kihirdetésére addig, míg ő saját proclamatiójával azok hatásának élet veszi.

A várakozásaikban csalódott horvátok kicsinyes külsőségekben s a nyelvkérdésben fennhagyott kétértelműségek terén igyekeztek vereséget szenvedett álláspontjuknak némi érvényt szerezni. A hivatalnokok nem-

¹ 1850 június 7.

zeti szabású egyenruházatára nézve megindított tárgyalások során követték, hogy a horvátországi hivatalnokok úgy a ruha színe, mint szabása s a kalpag és kard viselése tekintetében a magyarországiakétól eltérő szabályok alá essenek. Még ebben se tudtak sikert aratni ; a kormány, mely azt találta, hogy csak «a zelotismus avatta ezt a ruházati kérdést szent nemzeti ügyggyé», a kívánt barna szín helyett a közös zöld mellett döntött, mert a különbözőség áthelyezéseknél akadályul szolgálhatna.¹ Geringer gúnyos és megrovó megjegyzésekkel jelentette Bachnak, hogy Eszék városa nemrég egy horvát nyelvű átiratot küldött Esztergom városának, melyet ott senki sem ért meg s ezt az eljárást a báni kormány mint az egyenjogúságnak megfelelőt helyeselte. Miután tehát a horvátoknál és a báni kormánynál úgy látszik, hiányzik az április 7-iki pátensben föltételezett «egészséges gyakorlati érzék», kérte, hogy a horvát hatóságok a többi országok hatóságaival németnyelvű levelezésre köteleztessenek. Bach azonban külön intézkedés szükségét nem látta.² Mikor aztán Horvátországban a miatt volt felzúdulás és kérvényezés, hogy a kormány németnyelvű folyamodványokat kívánt a Horvátországban alkalmaztatni óhajtó pályázóktól s a mikor egy magyar bíróság németnyelvű megkeresésére az illető horvát törvényszék horvát választ adott ily felírással : «Zsivio Ban Jelačić!», akkor a kormány mégis némileg megemberelte magát s udvariasan fölkérte a bánt az ily túlkapások megszüntetésére.³

Még nagyobb nehézségekkel kellett a minisztériumnak Erdélyben megküzdnie, hogy a szervezés gyakorlati kérdéseinek megoldását legalább látszólag összhangba hozza ígéreteivel. Most már látta, hogy Erdélyben a magyarok, székelyek, szászok és oláhok úgy össze-vissza laknak, hogy az országot nemzetiségek szerint szétdarabolni teljes lehetetlenség ; látta, hogy a közös főtörvényszék és egységes törvénykezés mennyi nehézséggel jár, miután a szászoknak külön statutumjuk van s a magyarok és székelyek is külön törvényekre hivatkoznak ; hogy ott a közigazgatásnak tulajdonképen négy nyelvet kell értenie : a németet, latint, magyart és román. Wohlgemuthnak nagyon érelyes, de nagyon önkényes intézkedései ellen, melyekkel saját hatáskörében hadiadókat vetett ki, hivatalokat szervezett és szüntetett meg, fizetéseket szabályozott s az úrbérmegváltás ügyében egészen elhibázott rendelkezéseket tett, maguk a miniszterek kénytelenek voltak ismételve fölszólalni ;⁴ sőt egy ízben Bachnak alkalma volt a saját öcscsét, a polgári biztost, jól meglecckéztetni.⁵ Természetes, hogy annál több volt a közönség

¹ *U. és Á. It.* 1850. Min. tanács.

² *Osztrák Belügymin. L.=t.* 1850.

³ *U. és Á. It.* 1850. Min. tanács.

⁴ *U. ott.*

⁵ *Friedjung* id. h.

körében a panasz a katonai és polgári kormányzó «vaspálczája» s a merev «hyperbureaukratismus» ellen.¹

Legtöbb baja volt Wohlgemuthnak a románokkal. Első dolga volt feloszlítani a román comitét és a román határőrséget, érvényteleneknek nyilvánítani mindazokat a birtokadományozásokat, a melyek segítségével a román fölkelő-vezérek harczosaikat összehozták,² s minden polgártól egyaránt megkövetelni fegyverei beszolgáltatását; annál kevésbé bízott bennök, mert úgy találta, hogy a románok — valószínűleg szerzett tapasztalataik hatása alatt — már-már bizonyos közeledést mutatnak a «magyar párthoz».

Hát az bizonyos, hogy követeléseikhez képest ők kaptak tulajdonképen legkevesebbet. Azok az egetvívó törekvések, a melyek a Ságuna András erdélyi gör. kel. püspöktől még 1849 februárjában az uralkodónak átnyújtott kérvényben s egy később Bachnak tett előterjesztésében³ megnyilatkoztak, s a teljes politikai különálláson kívül önálló egyházi szervezetre és arra is irányultak, hogy a császár vegye föl a románok nagyhercege címét — a mely kívánságok tulajdonképen csak hasonmásai voltak a sokkal kisebb számú szerbek részére akkoriban már kilátásba helyezett engedményeknek — ezek a törekvések még ott kísértettek a néhány román bizalmi férfiú által 1850 elején beterjesztett emlékiratban. De már ugyanazon év nyarán és később is inkább csak a neheztelő panasz, mint a vérmes remény és merész követelés szólal meg abban az előterjesztésben, melylyel ismét Ságuna próbált Bach elé járulni, az erdélyi népességnek állítólag kétharmad részét tevő románság nevében.⁴ Ez hivatkozik a márczius 4-iki alkotmánylevelre, mely Erdélynek független és önálló, a nemzetiségi jogegyenlőségen nyugvó szervezetet ígért, de melynek üdvös célzatait a magyar nemesség s a szász burokrácia és polgárság érvényre jutni nem engedik. Az 1849 őszi hevenyészve behozott beosztása az országnak — úgymond — helytelen volt, mert csak a szászoknak és a lázadó székegyeknek kedvezett, a románokat pedig amazoknak alávetette; azok kapták az összes hivatalokat, a románoknak csak két alszolgabírói állás jutott. Ép így az igazságszolgáltatás terén a szebeni kerületben most is a szász burokrácia ítélkezik. A királyföldön a szászok a románokat minden jogtól megfosztják, az iskolából, a czehekből kizárják, úgy hogy sem vagyoniilag, sem iparilag és értelmileg előre nem mehetnek; most is ép úgy szegénységben, hátramaradottságban akarják őket hagyni, mint azelőtt,

¹ *Friedenfels* id. m. II. 120. s köv. l.

² *Jancsó Benedek*: Szabadságharcunk és a dákoromán törekvések, 1895., 166. s köv. l. *Ürmösy Lajos*: Tizenhét év Erdély történetéből. I. köt. 14. l.

³ Lásd e mű 89. lapját.

⁴ *Osztrák belügymin.* lt. 1850 és 1851.

hogy vagy másoktól függjenek, vagy nemzetiségökhöz hűtlenné legyennek. Pedig ha a románok az elnyomatásban és harczban oly híveknek bizonyultak az uralkodóház s a monarchia iránt, mit lehet még várni tőlük, ha függetlenek, szabadok és tehetőségek lesznek! Kívánják, hogy egyházilag önállósíttassanak egy külön gör. kel. román metropolitaság fölállítása által s hogy a jövő törvényhozásban kellő szavuk legyen, a miért a választói census minél alacsonyabb megállapítását kéri.

A panaszkodók és kérelmezők azonban mindössze annyit tudtak elérni, hogy a külön erdélyi érsekségre való igényök elismertetett; az ő békétlenkedő lapjaikat is eltiltották a megjelenéstől s egy vezérferfiuk úgy jellemezte sorsukat, hogy «a románok semmit sem kaptak azért, hogy 1848—49-ben bőrüket vitték vásárra a császárért a magyarok ellen».¹

A románok panaszaiknak hallatára azt kellene hinnünk, hogy legalább a szászok meg lehettek elégedve az új renddel. Nagy tévedés! A kormány már 1849 júliusában azt találta, hogy az úgynevezett «királyföldnek» külön tartomány gyanánt közvetlenül a minisztérium alá rendelése, mint a megelőző december 22-iki kézirat kilátásba helyezte, gyakorlatilag nehezen vihető keresztül s hogy az erdélyi katonai és polgári kormányzónak a szászok adminisztratív ügyeire teljes befolyás adandó; bizonyos kiváltságos helyzetet hajlandó volt nekik biztosítani, megkülönböztetésül a székelyektől és magyaroktól, hűségökre, a románoktól pedig nagyobb értelmiségőkre való tekintettel.² Az októberben bekövetkezett ideiglenes szervezésnél és beosztásnál a királyföld tényleg külön kerületté alakítottatott s főbiztosa a szász comes lett; de a későbbi változtatások a gyakorlati czélszerűségnek nagyon sokat áldoztak föl a szászok nemzeti érdekeiből s utóbb a birodalmi alkotmány visszavonása az ő autonómiájuknak is véget vetett. A «szászföld»-nek még ilyen elnevezését is megtiltották, mert a kerületeket csak szék-helyök után volt szabad elnevezni; «mindent egy kaptafára vontak s a kormánybölcseiség schablonok felállításában merült ki. Míg a hűségöket megőrzött népfajok — így panaszkodtak a szászok — szabadelvűen berendezett, erőteljes államéletet s vele a belső nyugalmat, a kedélyek meglegedését várták, e helyett csak rideg katonai kormányzatot, őket a lázadókkal egyformán sújtó ostromállapotot, megtorló politikát, nyomasztó rendőrzuralmat kaptak . . . s mindezt a rend és nyugalom helyreállításának és a birodalmi egységnek nevében, a melynek mindent föl kellett áldozni, tekintet nélkül a jogok, a hagyományok, a szükségletek különféleségére . . .»³

¹ Jancsó id. h.

² U. és Á. L. = t. 1849. Min. tanács.

³ Friedenfels id. m. II. 133. és 176. l. A szászoknak 1849 decemberében formulázott kívánságait l. Ürmössy id. m. I. 16. l.

Hogy a panaszkodók sora teljes legyen, megszólaltak az éjszakai tótok és ruthének is. Hurbán, Stúr, Bórik, Kollár és a többi tót «patrióták», kiket a kormány annak idejében bizalmába fogadott és bár célzataikat elítélte, saját beismerése szerint fölhasznált,¹ hiába ostromolták sérelmeikkel Bachot és az ő közegeit, hogy az ígért nemzetiségi egyenjogúsítás a tótságra nézve életbe nem lépett, mert most is magyarok viszik a közigazgatást s az ő pártfogoltjaik mellőztetnek. Hiába bizonygatták, hogy a tótság helyzete csak úgy lesz javítható, ha a tótság (Slowakei, Slowensko) a vajdaság módjára, mint külön koronatartomány kiszakíttatik Magyarországból, mert «tótok és magyarok mindig ellenségek fognak maradni». Dobrzánszky Adolf és társai hiába panaszolták, hogy a birodalmi alkotmány a ruthéneknek semmit sem hozott, ők mindenből kimaradtak, holott nekik galicziai fajrokonaikhoz kellene csatoltatniok : beadványaikat a belügyminiszter, utalással az időközben kiadott ideiglenes szervezetre, egyszerűen ad acta tette, az erőskezü Forgách gróf pedig mint kerületi főbiztos, ott, a hol hatalmaskodni próbáltak, lecsapott közéjük s a kormánynak tett jelentéseiben kifejtette, hogy ez a mozgolódás csak néhány agitátor műve, a tót nép a magázómében nem táplál semmiféle elszakadási vágyat. Még a mit akart is a provisorium nekik nyújtani : a tótnyelvű rendeleteket, szabályzatokat, lapokat, annak se vették hasznát, mert Bécsben nem vették figyelembe, hogy a magyarországi tótság nem érti a szláv nyelvet, a melyen a neki szánt hivatalos kiadványokat szerkesztették.²

Ilyenképen az osztrák politika mindazoknál, kiket felbízott, az egész vonalon csak elégedetlenséget aratott ; azt hitte, kielégíti őket, ha elnyomja a magyarokat s most látta, hogy azoknak sokkal messzebbmenő vágyaik vannak. Mindegyik fél hálátlansággal vádolta a másikat s alapjában mindkettőnek igaza volt ; mert a jogfosztásra való szövetkezésnek átka az, hogy teljes és tartós megelégedést egyik félnek sem hozhat.

Mialatt a Schwarzenberg-kormány nemzetiségi politikájának fanyar gyümölcsei értek, a magyarság «pacificatio»-ja Haynau és Geringer szellemében folyt tovább. Újévi beköszöntőül 1850 január 1-én hozták a lapok az idéző rendeletet egy sereg felségárulással vádolt szökevény egyénre vonatkozólag, kik ellen a haditörvényszék vizsgálatot rendelt el³ s a kik fölszólítottak, hogy 90 nap alatt jelentkezzenek a pesti haditörvényszéknél. Köztük voltak : Almásy Pál, gróf Andrássy Gyula, Balogh János, gr. Batthyány Kázmér, Beniczky Lajos, Beöthy Ödön, Bónis Sámuel, gr. Csáky László, Cseh (Csernátony) Lajos, Csiky

¹ U. és Á. L.-t. 1850. Min. tanács.

² Osztrák belügymin. lev. 1849. O. L. Geringer-iratok, 1849. *Ungarn's Gegenwart*. 60. s köv. l.

³ *Magy. Hirlap*. 1850 jan. 1

Sándor, Egressy Gábor, Gorove István, Guyon Richárd, Hajnik Pál, Horváth Mihály, Irányi Dániel, báró Jósika Miklós, Josipovich Antal, Kmetty György, Kossuth Lajos, Lónyay Menyhért, Ludwigh János, Madarász László, Mészáros Lázár, Perczel Mór és Miklós, Sárosy Gyula, b. Splényi Lajos, Szemere Bertalan, Táncsics Mihály, gr. Teleki László, Vetter Antal, Vukovics Sebő stb. Akkor már a Törökországba menekültek kiadatása iránti diplomáciai harcz — melylyel a maga helyén fogunk megismerkedni — Ausztria és Oroszország vereségével véget ért s így a kormány tisztában volt az iránt, hogy ezek közül senki kezébe kerülni nem fog, de az idézésre a későbbi edictalis eljárás szempontjából szüksége volt.

A haditörvényszékek szorgalmasan dolgoztak tovább és sűrűn voltak ítéletek olvashatók, melyeknek nagy része halálra szolt, azonban kegyelmi úton rövidebb vagy hosszabb idejű nehéz várfogságra lett változtatva; végrehajtásra csak kevés halálos ítélet került, így a Kolosi György jogászé, ki a Lamberg meggyilkolásának főreszese volt. Olmütz, Josefstadt és Theresienstadt várbörtönei felé egymás után vonultak a fogolyszállítmányok s a «Neugebäude» ismét és ismét kiürítették, hogy ismét és ismét megteljenek.¹ A közönség mély megindulással értesült a Lenkey János tábornok tragikus sorsáról, ki az aradi vár egyik legsötétebb és legszenyesebb zugában előbb az örülség, majd a halál martaléka lett.² Báró Blagojevics Imre tábornok, Pétervárad volt parancsnoka, hasonlóképen még vizsgálati fogságban halt meg.³

Az iskolák is kezdték érezni a katonauralom s a németesítő irány kíméletlenségét. Tovább is üldözés tárgyai voltak, közsímet hazafias magatartásuknál fogva a kegyes tanítórend tagjai. Geringer Sussich György előterjesztése alapján a rend teljes megszüntetését ajánlotta, a primás csak epuratióját; a rend ez időben 29 gymnasiumot látott el, ezek közül a «szükségtelenek» megszüntetését rendelte el a kormány, a többieknél a mutatkozó hézagok — több rendtag perbe is fogatott — noviciusokkal pótolattak s Bach részletes jelentést kívánt be minden egyes rendtag minősítéséről, viselkedéséről.⁴ A pesti egyetemnek olyan kitűnősége, mint Balassa János, semmiségeért vizsgálat alá vonatott s állásától egy időre felfüggesztetett; az egyetem szigorú intést kapott, hogy minden politikai mozgalomtól tartózkodjék; a karok élére választott igazgatók helyett kinevezett dékánok kerültek; a rectori állás is a császári biztos kinevezésétől lett függővé; a tanulmányi és vizsgálati rendre nézve az osztrák egyetemek szabályai hozattak be.⁵ Thun mi-

¹ Szilágyi Sándor: Rajzok a forradalom utáni időkből. 14. 1

² Szinnyei: Komárom 1848—49-ben. 449. 1.

³ Vörös A. iratai. Nemz. Muz.

⁴ U. és Á. L. = t. 1849, 1850. Kormányzóság.

⁵ Reichsges. u. Reg. = Bl. 1850.

niszter külföldi tanerők alkalmazását kívánta, a kiknek megengedtetnék, hogy latinul vagy valamely, az országban dívó nyelven tartsák előadásait.¹ A diákok remonstratiója ellenére a statisztika tanára azt ajánlotta nekik, hogy német nyelven tanulják e tárgyat, mert az államvizsgálat jövőre valószínűleg ezen a nyelven fog megtartatni.² A pesti József-ipariskolában a német nyelvet egyelőre parallel=tannyelv gyanánt alkalmazták. A pozsonyi akadémiában és katolikus gymnasiumban Thun nevében Attems gróf főbiztos elrendelte, hogy a tannyelv ezentúl a német legyen, a magyar nyelv ép úgy, mint a tót, csak szabad tantárgy gyanánt türegett meg.³ Különösen a jogakadémiák ellen volt a cultusminiszternek sok kifogása, a miben részben igaza is volt ; túlnagy számuk és igen rövid tanfolyamuk mellett a legtöbb kevés valóban képzett tanerővel volt ellátva. Ezekben látta Thun és Bach a «durva jurátus ifjúság» melegágyát, melyből a legveszélyesebb forradalmi elem került ki ; hiszen Sárospatakon a miniszteri biztos előtt is kimutatták «macskazenére való különös talentumukat». Ezért a tanfolyamot négyévesre tervezték, minő egyelőre csak Pesten, Nagyszébenben és Zágrábban volna berendezendő ; Bach ugyan a felvidéki tótság s a románok részére is kért egyet=egyet. A többiek közül csak a jobbak maradjanak meg kétéves előkészítő tanfolyamul.⁴

De legkeményebben léptek föl a protestáns egyházzal szemben. Haynau február 10-éről rendeletet bocsátott ki az összes kerületi parancsnokságokhoz a magyar protestáns egyháznak, melynek néhány előljárója pártczélok érdekében visszaélt hatalmával, megrendszabályozása tárgyában. E rendelet megszüntette a főfelügyelők, felügyelők és gondnokok működését. A megüresedett superintendensi állásokra — miután a kivételes állapot ideje alatt választások meg nem engedhetők — maga a főparancsnok fog püspökségi administratorokat kinevezni, kik a meghívandó esperesekkel s néhány világi bizalmi férfiúval együtt ideiglenesen fogják az egyházkormányzatot kezelni, a felügyelők és gondnokok teendőit is ellátni s esetleges kívánságaikat és javaslatokat a kerületi parancsnokok útján a főparancsnok elé terjeszteni. Ezek a tanácskozáások, melyeken kormánybiztos lesz jelen, lépnek a kerületi gyűlések helyébe. Ezek az ideiglenes egyházi előljárók az állampénzből kapnak javadalmat ; az állásuktól fölmentett választott superintendensek mint lelkészek tovább működhetnek. Mindjárt ki is nevezte Haynau dunántúli superintendensnek Wohlmuth Lipót rohonczi lelkészt, bányakerületinek — Szeberényi helyére — Chalupka János

¹ O. L. Geringer=iratok. 1850.

² Magyar Hirlap 1850 jan. 9.

³ U. ott, márcz. 6.

⁴ Osztrák belügymin. lt. 1850.

breznóbányai lelkészt, a tiszai kerületbe pedig — Pákh helyére — Reisz Samu nagyőrőczei lelkészt.¹

Budán, a Krisztinavárosban május 27-én gyászistentiszteletet akartak tartani az egy év előtt Budavár ostrománál elesetteknek lelki üdvéért, kiknek sok hozzátartozója lakott a fővárosban; a gyászszertartást fegyveres erővel megakadályozták, mi fölött még a kormány sugalmazott lapja is megbotránkozott. A főváros ez időben hemzsegett a hivatás-szerű denunciánsoktól; a pesti rendőrség könyvében a Bel-, Lipót- és Terézvárosból összesen 110 olyan polgárembert és hivatalnokot tartottak nyilván, a kik állandó titkos híradói voltak a rendőri hatalomnak.² Geringer saját elismerése szerint a vidéken is sok üzletszerű denunciáns dolgozott a hivatalnokok ellen, elkedvetlenítve a jobb elemeket.

Hogy a maga megtorló rendszabályait a közvélemény előtt is indokoltaknak tüntesse föl, a kormány márczius hóban a lapok útján hosszú jegyzékét tétette közzé a magyar forradalmi kormány hadi- és rögtönítélő bíróságai által halálra ítélt, vagy ítélet nélkül kivégzett egyéneknek. Vörös Antal volt alispán s a forradalmi kor egyik legszorgalmaabbb adatgyűjtője kimutatta, hogy e jegyzékben számos oly egyén szerepel, ki közönséges gyilkosság áldozata lett, továbbá olyanok is, kiket a románok öltek meg s olyanok, a kiknek megöletése miatt emelt vád alól az illető vádlottak fölmentettek.

E mellett viszont számos rendszabályával azt igyekezett mutatni a minisztérium, mintha sietne előkészíteni a rendes kormányzati állapotokat, bár minden lépése vagy a tervtelen kapkodás benyomását tette, vagy világosan látható mellékcélakat szolgált. Így elrendelte Magyarországon a népszámlálást s ennek folyamában végrehajtó közegei minden embert, kinek neve nem magyarosan hangzott, tiltakozása ellenére is más nemzetiségűnek írtak össze, hogy a magyarság számát minél csekélyebbnek tüntessék föl.⁴ Az anyakönyvek nyelvének kérdése is fölmerült; Thun a lelkészkezdő papságra akarta bízni, hogy anyakönyveit latin nyelven vagy a nép nyelvén írja; Geringer azonban abban a nézetben volt, hogy tekintettel a magyarosítás veszélyére, czélszerűbb lesz a rituális nyelvhez ragaszkodni, a mely a latin szert. katolikusoknál a latin, a gör. szertartásúaknál a cyrill-betűs «nemzeti nyelv».⁵ Márcziusban életbeléptették Magyarországon, Horvátországban, Erdélyben és

¹ *Magyar Hirl.* febr. 17.

² *Vörös Ant.* iratai. Nemz. Muz.

³ *Rogge id. m. I.* 203. l.

⁴ *Szögyény* 1859-iki emlékirata: id. m. II. 286. l. Csodálatos, hogy *Friedjung* (Histor. Aufsätze. 116. l.) ennek a népszámlálásnak — melyre még visszatérünk — megtörténtét tagadja s a reá való utalásért még meg is rója Bernstorff porosz követét!

⁵ *Osztrák belügymin. lt.* 1850.

a Bánátban is az ideiglenes föld= és házadót, áprilisban pedig a jöve=delemadót ; egy «ideiglenes törvény» alapján fölállították nálunk is az ipar= és kereskedelmi kamarákat, és pedig Magyarországon ötöt, Horvátországban csak kettővel kevesebbet, t. i. hármat, Erdélyben kettőt, a Bánságban pedig egyet.¹ Azalatt egymásután láttak napvilágot az egyes koronatarományok részére kiadott országalkotmányok s országgyűlési szabályzatok, a melyek soha életbe nem léptek s a melyek mégis mintegy csalétkül voltak szánva, hogy majd, ha beadja a derekát, Magyarország=got is ilyenekkel fogják boldogítani.

Egyelőre azonban ideiglenesnek volt elismerve minden, sőt «leg=ideiglenesebb»=nek. A hivatalnokok is «provisorissime» alkalmaztattak ; még egyelőre túlnyomó részük magyar volt, bár nem a legjavából, a némileg magyar érzelműek mind kellemetlenebbül érezhették magukat, s láthatták, hogy hosszú maradásuk nem lesz, mert a törekvés az volt, hogy a belső ügykezelés nyelve egészen német legyen, s hogy egy új hivatalnoki osztály neveltesse föl, mely a régi megyei elemet, a forradalom fő előmozdítóját fölváltsa s az összmonarchiához való hozzá=simulást előkészítse.² Azonban azt is el kell ismerni, hogy abban a magyar nyelvben, a melyet a közigazgatás egyelőre megtűrt, sok köszönet nem volt ; az ezen korszak magyar tisztviselői által alantasaik számára kiadott rendeletek, kacskaringós, rossz stílusukkal a magyar írás történetének külön gyászlapját képviselik.

A mutatóba behozott néhány idegen hivatalnok között, — kik persze a legfontosabb vezető helyeket foglalták el, — voltak tagadhatlanul nagyon képzett és tapasztalt administratorok, s voltak olyanok is, kik bármily elfogult szemmel nézték a forradalom előtti magyar megyei gazdálkodást, az ország= és a nép iránt határozott érdeklődést mutattak s komolyan hozzáláttak a megoldást váró közigazgatási és közgazdasági problémák tanulmányozásához. Bizonyos Swięceny (Friedrich) miniszteri biztos, ki Galicziából jött ide, de világot látott ember lehetett s ki a kassai kerül. parancsnokság mellett működött rövid ideig, a beutazott vármegyékről, például Gömorről, Tornáról és Zemplénről olyan jelentéseket mutatott be Geringernek, melyek helyenkint szinte vonzó útleírásként hatnak s föld=, néprajzi és statisztikai tekintetben való=ságos monographia becsével bírnak.³ Helyesen mutat rá egyebek közt az erdei kihágások elszaporodásából származó visszaállásokra, melyek onnan erednek, hogy a paraszt ember a régi időtől szokva volt az erdőt olyan közvagyonnak tekinteni, mint a folyóvizet vagy a legelőt, s melyeknek elintézése a bothüntetések oly rettentő fölhalmozódását

¹ Pozsony, Sopron, Pest, Kassa, Debreczen, Eszék, Zágráb, Fiume, Kolozsvár, Brassó, Temesvár.

² O. L. Geringer=iratok. 1850.

³ *Osztrák belügymin. lt.* és O. L. Geringer=iratok. 1850.

eredményezte, hogy például Gömörben 1849 októberétől 1850 januárjáig csak a rimaszombati Sedria 81 parasztot ítélte el mezei és erdei kihágás, valamint robotmegtagadás miatt 30, 50, sőt 100 botütésre. Nagyön becsmérőleg nyilatkozik még a biztos az akkor működésben volt szolgabírák hivataloskodásáról is és a felvidéki tót népet valódi elnyomott páriaként tünteti föl, habár másrészt elismeri, hogy a magyar és tót népelem közötti ellentéteket csak a kormányellenes párt túlkapásai idézték elő.

Az a törekvés, hogy különösen az eddig elnyomottnak mondott népben bizalom keltessék az új korszak iránt s így a kormánynak a biztosok kedveskedő jelentései szerint napról-napra növekvő pártja gyarapodjék, vegyítette az első enyhítő és biztató rendszabályokat a Haynau rémuralmi jellegű kormányzatának rendszerébe. A kerületi főnökök utasítást kaptak, hogy a föld népére különös figyelemmel legyenek s megrovásban részesültek, ha rossz bánásmódjukról kapott a felsőbb hatóság jelentést; Geringer előterjesztést tett Bécsbe a testi fenyték alkalmazásának korlátozása érdekében. A primás kívánságára a minisztérium utasítást küldött Magyar- és Horvátországba, hogy a lelkészek többé ne köteleztessenek világi rendeleteknek a templomi szószékről való kihirdetésére, mert a katonai uralomnak ez a rendelkezése általánosan rossz benyomást tett. Maga Haynau néha már békülékenyebb húrokat pengetett; így rendeletet adott ki a forradalom részessége miatt gyanúsítottak vagyonának önkényes lezárólása ellen, mert ennek elrendelésére csak a haditörvényszékek illetékesek s főlshólalásnak adott helyet ily intézkedések ellen, a mi világot vet az addigi eljárás módjára. Egy másik rendeletben szigorúan utasította a hatóságokat, hogy a lakossággal szeliden bánjanak s annak bizalmát igyekezzenek megnyerni; Geringer is büntetés terhe alatt intette a nagyváradi kerület hivatalnokait, hogy «szénvedélyes kitorésektől s becstelenítő káromlásoktól» tartózkodjanak.¹ A főparancsnok a lapok közlése szerint «nyájas leereszkedéssel és szívességgel» fogadott egy pesti városi küldöttséget, mely a szintén ítéletét váró Nyáry Pál érdekében, alispáni érdemeire való hivatkozással jött kérelmezni.²

A magyar közvéleményhez próbált közeledni Schmerling igazságügyminiszter is, a mikor áprilisban a Magyarország számára tervezett igazságügyi reformok megbeszélésének ürügye alatt de valószínűleg alkudozás céljából Deák Ferenczet külön levélben meghívta magához. Deák azonban udvariasan, de határozottan visszautasította a meghívást, őszintén kijelentvén, hogy «az ép most elmúlt idők gyászos eseményei

¹ *Lajos főlevéltárnok másolatai* a nagyváradi városi levéltárból. (Az Akad. tört. bizottság irattárában.)

² *Magy. Hirlap.* 1850 jan. 3.

után s a még most is fennálló viszonyok között lehetetlenség, hogy a közügyekben tényleg közreműködni akarhassak».¹

A forradalom óta az első alkalmat arra, hogy számottevő magyar emberek nagyobb számmal összejöhessenek, társaloghassanak, sőt pohárköszöntőket is mondhassanak, Scitovszky János hercegprimásnak Esztergomban, január 6-án végbement beiktatása szolgáltatta; a kormány ezt az ünnepi összejövetelt meg nem akadályozhatta, annak azonban már gátat vetett, hogy — a primás eredeti szándékához képest — az összesereglettek küldöttséget meneszszenek Bécsbe az uralkodónak hódolatukat bemutatni és tőle a nemzet számára bocsánatot s jogos kívánságai teljesítését kérni.² A lapok csak annyit közölhettek az ünnepélyről, hogy az áldomás délutáni félháromtól félhatig tartott, hogy 440 ember vett benne részt, s hogy — a fejedelem iránti tántorításhatatlan hűség ismételt kitérései között — a hercegprimás köszöntötte föl az uralkodót, Szentiványi Vincze ker. főispán pedig a primást. Azonban a közönség körében még soká beszéltek a hazafias és tüzes pohárköszöntőkről, melyek ott többek részéről elhangzottak. Scitovszky talán maga megijedt egy kissé s utóbb bemutatta Geringernek a beiktatása alkalmával tartott beszédeit és kibocsátott pásztorleveleit, annak bizonyosságául, hogy minden alkalommal igyekszik az «Ő Felsége és az ő szent ügye iránti törhetetlen hűséget és ragaszkodást» hirdetni s a szívekbe vésní. Pásztorlevele ennek megfelelően úgy tüntette föl a «polgárháborút», mint a melybe a «kevélység és engedetlenség» taszította az országot, a szomorú jelent pedig mint «multunk vétkeinek következményét; vétkeztünk — úgymond — az Isten ellen, az egyház ellen, a fejedelem, a drága hon ellen», mert «hazug mesterek tanaira hallgattunk, hamis prófétáknak hittünk . . .»³

A mi az esztergomi összejövetel alkalmával a primásnak nem sikerült, azt azután a conservatívek más úton, t. i. a Felséghez juttatandó emlékirat alakjában akarták megkísérteni; de czélt nem érven, memorandumukat a «Pester Morgenblatt» mellékleteként április közepén közzétették.⁴ Az emlékiratot, melyet nyilván ismét gróf Dessewffy Emil kezdeményezett s ő is szerkesztett,⁵ 23-án írták alá, köztük gr. Apponyi György, b. Jósika Samu, gr. Zichy Ferencz, Ürményi József, gr. Bar-

¹ Kányi: Deák F. besz. II. 382. l.

² *Ungarn's Gegenwart* 42. l. E tárgyban Geringer körlevélileg kérdést intézett a ker. főispánokhoz (U. Á. L.=t.) s úgy látszik, azoknak óvatos, kitérő válasza miatt ejtették el a tervet.

³ O. L. Geringer=iratok, 1850.

⁴ Közölve *Friedenfels* többször id. műve függelékében, II. k. 433. s köv. l.

⁵ Az emlékirat előzményeire és létrejöttére nézve lásd: *Wertheimer Ede*: Zur Geschichte der Altkonservativen, Ung. Rundschau II. évf. okt. füzet. 740. s köv. l.

kóczy János, hg. Bretzenheim Nándor, gr. Dessewffy Emil, b. Sennyey Pál, gr. Péchy Manó, gr. Andrássy György, ifj. Majláth György; utólagos csatlakozásukat a nyilvánosság előtt kijelentették gr. Szécsen Antal és Somssich Pál.

Az irat a Dessewffy előbbi megnyilatkozásainak, különösen a bécsi Lloydban közzétett nyílt leveleinek eszmekörében mozog, bár kissé óvatosabb és általánosabb; élesen elítéli a magyar szabadságharczot, már a márcziusi törvényektől kezdve; hangsúlyozza a nemzet törhetetlen dynastikus érzelmeit s a monarchiához való ragaszkodását, elismeri a modern reformok szükségességét, de a nemzet megnyugtatótatását s Magyarországnak a monarchia keretében való újra=megszilárdítását csak a régi alkotmány jogi alapján, a jóérlélmű honfiak buzgó közreműködésével és az ország határainak sértetlen fenntartásával mondja lehetségesnek és határozottan elítéli az új és idegen intézmények s nagyrészt idegen emberek segítségével megkezdett reconstituciót, mint a mely sem az ország megnyugtatótatása, sem a birodalom feladatai szempontjából célra nem vezet. Egyik célja e megnyilatkozásnak kétségkívül az is volt, hogy a conservatívek álláspontját az udvar előtt igazolja szemben a kormánykörökben ellenök támasztott vádakkal.

Az aláírók alighanem csalódtak, a midőn kívánságaik hangoztatásánál a nemzet közvéleményére véltek hivatkozhatni; Metternich helyeslését elnyerték,¹ de a magyar közvélemény sokkal inkább a Deák Ferencz visszautasító, mint a conservatívek közéletű kereső álláspontjával azonosította magát. Ezt érezhette a Schwarzenberg=minisztérium is, mely Schmerlingnek azt az eszméjét, hogy erre a memorandumra a kormánynak nyilatkoznia kellene, föl nem karolta,² bár a miniszterelnök Szögyény előtt erősen kikelt a conservatív irat közzététele miatt. Ellenben Bach és Geringer bizonyára igen szívesen látták, hogy a kevéssel előbb Császár Ferencz kiadósága és Szenvey József szerkesztősége mellett megindult «Pesti Napló», mely akkor még az octroyált birodalmi alkotmány alapján állott s kevés előfizetővel rendelkezett, élesen támadta a memorandumot s támadásait mindinkább kiterjesztette az egész arisztokrátiára. Bach a Dessewffyéék mérsékelt hangjában is hadüzenetet látott a maga iránya és tervei ellen s már ekkor határozottan a conservatívek ellen fordult, hogy kevéssel utóbb valósággal üldözőbe vegye őket, mint a kiktől abban az időben legtöbb oka volt féltenie rendszerét.

A közhangulat valóban nem a conservatívek kísérletezésében nyilatkozott meg; az részint nem ocsudott még föl a rémuralom első le-

¹ Levele b. Jósika Samuhoz április 19-ről Brüsszelből. (Jósika-család levéltára.) Asbóth János (A conservatívek a forrad. után; Jellemrajzok és tanulmányok. 121. l.) áradó dicséretben részesíti a conservatívek e lépését.

² U. és Á. L.=t. 1850. Min. tanács.

csapásaitól okozott bódultságból és kétségbeesésből, részint a bizalmatlan várakozás, kétely vagy titkolt reménykedés teljes némaságába és passivitásába merült. A mi ebből némileg fölrázta, az a Kossuth állítólagos widdini beszédje volt, melyet csodálatos módon a «Reichs-zeitung» akadálytalanul közölt s a mely a sugalmazott lapok megállapítása szerint «alkalmas volt sok eltévelyedett magyarral elhitetni, hogy most már az üdvöt Angliától és Palmerstontól várhatja . . . pedig bizony Albion cserben szokta hagyni azokat, a kiket fölbiztat».¹ Ettől fogva a magyar közönség nagy része kezdett figyelni az emigrációra ; később fogjuk látni, hogy a lapközleményeken és nagyon megnehezített levelezésen kívül micsoda szálak fonódtak a menekültek s a honnmaradottak között és sodorták ezek némelyikét végzetes veszedelembe.

A kormány saját közegeinek jelentéseiből is láthatta, hogy a viszonyokba való belétörődés csak apathiát, nem meglegedést jelent, hogy a magyar középosztály nagyobb része még mindig a maga «separatistikus eszméin» csüng s az alkalmazkodás inkább látszat, mintsem az» «összbirodalom nagy eszméjé»-vel való megbarátkozás.² Kapy Eduard főbiztos csodálkozva constátálta, hogy a közönség még nem fogja föl kellőképp az új intézmények előnyeit, és be nem látja, mennyivel dicsőségesebb Magyarországra nézve a bécsi birodalmi gyűlésben vehetni részt, mintsem a pozsonyi diétában. Némelyik kormánybiztos őszintében is mert szólni ; Tóth Bálint Vas megyéből azt jelenti, hogy «a magyarajkú lakosok kötelességeiket eddig még teljesítették, karhatalom alkalmazására szükség nem volt, de sajnosan kell megjegyeznem, hogy a Felsőgárd iránt bizalommal és rokonszenvvel nem viseltetnek, bajaikat tűrve szenvedik, panasza is ritkán indulnak, és azon hiedelemben élnek, hogy nemcsak az imádott Kossuth, hanem török, tatár, vagy bárki is boldogíthatná őket, a ki a mostani uralkodástól megszabadítaná. . . » Rámutat azután kisebb és könnyebben orvosolható bajokra is : «A középosztály, az a sok pipás nemes úr, kinek se hivatala, se mestersége, az aranybullának fölfüggesztését nem bánja úgy, mint a pusák beszédese által egyedüli multságától, a vadászattól megfosztatását . . . már pedig . . . a középosztály . . . minden demokratikus elvek mellett is sokáig fogja Magyarországon még a népet vezetni . . . a magyar középosztály e gyöngeségét föl nem használni annyival is inkább kár, mert egy pár ezer puska használatának engedelme aggodalmas nem lehet.»³

Majdnem valamennyi jelentés hangsúlyozza a háborúban szenvedett s egyáltalán nem, vagy csak igen csekély mértékben megtérített

¹ *Magy. Hirl.* febr. 3. Az ez időbeli közhangulatra nézve l. *Wilh. Alter* : «Die auswärtige Politik der ungar. Revolution. D. Rundschau 911—12. V. 408. I. E műnek levéltári adatai Friedjung fölfedezései óta kétes hitelűeknek látszanak.

² Geringer jelentése febr. 15-ről : osztrák *belügymin. lt.* 1850.

³ Ez és a következők az *O. L.* Geringer-iratai között. 1850.

károk, requirálások, a katonaelátási és előfogati terhek, valamint az új adók miatti nyomorúságot és elkeseredést; ez annál nagyobb, mert a nép egyáltalán nem érti meg, hogy miért terhelik annyira? a hivatalnokok sok esetben ki nem hirdetik vagy meg nem magyarázzák kellően a felsőbb rendelkezéseket, mert ideiglenes, bizonytalan helyzetekben sem a néppel, sem a nemességgel szembeszállni nem akarnak. Hozzájárultak ehhez a képtelen nyelvi állapotok; a hatóságok hol az erőszakos németesítés útjára léptek, hol — mint Ung megyében Tabódy Pál jelentése szerint — a ruthén nyelvet tették meg kizárólagos ügykezelési nyelvvé: csak ily nyelvű beadványokat fogadtak el, vagy a magyar nyelvűeket elintézetlenül hagyták, sőt szóbeli panaszok, bejelentések is csak ruthén nyelven voltak tehetők; már pedig maguk a hivatalnokok sok esetben nem beszélték ezt a «tót-, orosz- és lengyelből összeagyvált» nyelvet, mely ott mint ruthén szerepel, kénytelenek voltak tehát a vizsgálati jegyzőkönyvek és okmányok szerkesztését s a rendeletek lefordítását helyi tényezőkre, kántorokra stb. bízni és gyakran az emberek sorsára és vagyonára nézve döntő fontos iratok kiállításánál azt se tudták, hogy tulajdonképen mit írnak alá?

Persze, voltak hivatalnokok, a kik — mint Bordolo kassai ker. parancsnok — minden bajért a régi vármegyét okolták. «A vármegye bűne, hogy a parasztnak fogalmuk sincs jogról és közigazgatásról, mert az igazságszolgáltatást és közigazgatást egyetlen osztály monopóliumává tette, melynek dús asztaláról még morzsa sem jutott a parasztnak.» Mások abban látták a hibát, hogy «még mindig sok forradalmi érzelmű ember van alkalmazásban». Voltak, kik attól várták a javulást, ha a hivatalnok személyében szembetűnőbben lépne előtérbe a császári, a birodalmi hatalom és sajnálták, hogy a falusi nép sehol sem látja a császári sást megjelenni; míg ezzel ellentétben egyesek az akkor még dívó német szabású hivatalnoki egyenruhát hibáztatták s a magyar köntöstől vártak több sikert. Voltak naiv lelkek, a kik a fölött sopánkodtak, hogy ha talán a kormány az országgyűlés közeli összehívására gondol, micsoda elemekre fog majd a választásoknál támaszkodni? mikor a föld felszabadult népe ki van szolgáltatva az agitátoroknak, az értelmiség pedig elégedetlen az új alkotmánynyal és kormányzattal. Persze, mások ezzel szemben úgy vélekedtek, hogy az értelmiség a régi rendszer alatt is elégedetlen volt s így most is az; az általános csalódottsággal együtt jár azonban a béke és a nyugalom utáni vágy.

A mi kikívánczozott a lelkekből, az a nyilvánosság előtt csak olyan formán mert megnyilatkozni, mint a «Magyar Hirlap» egy vidéki levele, mely így végződik: «Kérjük a lelkes fejedelmet, hogy kegyelmével örvendeztesse meg e nagyon megszorodott nemzetet... Megyénkben halálcsend uralkodik, mint a sír koporsója felett! Hivatalnokaink buzgó szorgalommal és hűséggel működnek köreikben, de halkkal és szomorú

szívvel. Bocsánat Uram Király! aztán jöjjön el a Te országod! Legyen meg a Te *jó* akaratod!»¹ De az uralkodóház egyik leghívebb szolgája, Szögyény volt alkanczellár, jegyezte föl naplójába erről az időről, hogy : «Napról=napra növekedik a kormány elleni gyűlölet, enyészik a nemzet=ben eddig oly mélyen gyökerezett monarchikus és dynastikus érzélem, egymásután veszti lába alól a tért a törvényes hatalom, az uralkodó pedig híveit s trónja támaszait».²

¹ Abauji levél. *M. H.* jan. 25.

² Id. m. II. 25. l.

IV.

(A közelkeseredés fokai ; honvédek és nemzetőrök besorozása ; Haynau önkényes eljárása a komáromi capituláltakkal szemben ; Klapka felszólalása ; az enyhítő intézkedések elégteleneknek bizonyulnak. A zsandárság intézménye már szervezeténél fogva meg nem felelhetett a közbiztonság igényeinek s túlkapások és visszaélések okozója lett ; a rendőrség szervezése a fővárosban. A forradalom miatt vád alá helyezett sorsának hosszantartó bizonytalansága ; Haynau surlódásai a kormánnyal ; Kossuth családjának sorsa ; gyermekeinek elszállítása a külföldre. A haditörvényszékek szerepe a purificationalis eljárásban ; a főbenjáró perek revisiója ; Haynau önkénye és engedetlensége ; elébe vág a megkegyelmezésnek, Haynau eltávolítása, védekezése és vádaskodása. 1850.)

A közelkeseredést ebben az időben főleg három körülmény szította ; az egyik a honvédeknek, sőt nemzetőröknek a hadseregbe való besorozása, a másik az ország nagy részében már fölállított zsandárságnak hatalmaskodó és zaklató föllépése, a harmadik a forradalomban compromittált és e miatt perbe fogott egyének nagy részének soká bizonytalanságban maradt sorsa volt.

Tudjuk, hogy Haynau rendeletei értelmében a volt honvédek kivétel nélkül besorozandók voltak és pedig tekintet nélkül esetleges tisztirangjukra, közlegényekül. Habár ezt az intézkedést a forradalom következtében elmaradt rendes újoncsozást pótolni hivatott hadkiegészítés jellegével ruházták föl, annak végrehajtása annál rosszabb vért szült, mert idő folytán a helyett, hogy enyhült volna, mind kíméletlenebb szíggorról tanúskodott. Ne feledjük, hogy itt nagyobbbrészt oly emberekről volt szó, kiket a haza védelmére még V. Ferdinand király nevében hívtak fegyver alá s kik a törvényes magyar királynak hűséget esküdtek ; hogy azoknak egy része nem is állott az osztrák császári seregekkel szemben, hanem lázadó szerbek és horvátok, gyilkoló és fosztogató románok és betörő oroszok ellen hadakozott. Közülük sokan maguk vallották, hogy inkább csak az erkölcsi kényszernek hódoltak, mikor katonául állottak, s a kiket a lelkesedés és hazafiság vitt is a táborokba, azok is azt hitték, hogy a hazát fenyegető veszély elmúltával visszatérhetnek családjaikhoz, foglalkozásukhoz s egyik sem számolt azzal, hogy esetleg elnyert rangjától megfosztva, közkatonaként lesz kénytelen egy hosszú capitulatiót végigszolgálni, melytől a rendes újoncsozási eljárás mellett

könnyen menekülhetett volna, s családját gyámol nélkül, mezejét paragon, műhelyét pusztán hagyni.

Ha tehát ez a rendszabály minden ellenkező magyarázat ellenére tényleg szigorú büntetés gyanánt nehezedett nemcsak a volt forradalmi harcosok személyeire, hanem családjaik révén a nemzet széles rétegeire is, még érezhetőbbé tette annak súlyát a katonai hatóságok eljárása, mely később minden megkülönböztetést honvédek és nemzetőrök között mellőzött s így a katonafogdosást mind szélesebb körökre terjesztette ki, s e mellett még az eszéki és komáromi capitulációkon is túltette magát. Az eszéki nézve maga a hadügyminiszter kénytelen volt Haynau eljárásának jogtalanságát a katonai egyének besorozása körül elismerni ; ¹ Komáromra nézve Klapka egy Londonból Haynauhoz intézett s a lapokban közzétett nyílt levélben emelt súlyos vádakát. ² E vádak kiterjedtek arra is, hogy a komáromi várőrség ama tagjai, kik a biztosított föltétlen amnestia alapján el akarták hagyni hazájokat, nem kaptak rendes útlevelet, hanem kényszerútlevelet Amerikába, azzal a záradékkal, hogy onnan vissza nem térhetnek. A levél megnevez többeket, kik a capitulatio után elfogattak s olyanokat, kik külföldre utaztak és azután a pesti lapokban, mint felségárulás vádja alatt levők, hirdetésményileg haditörvényszék elé idéztettek. Az amnestia daczára — úgy mond Klapka, — a lapok közlése szerint a várőrségben volt huszárok sorozásra idéztetnek s az osztrák ezredekbe besoroztatnak ; ez a pont pedig a capitulatio egyik legnagyobb nehézsége volt ; Haynau legalább az előbb is a seregnél szolgált katonák besorozhatását kívánta, a mibe Klapka belé nem egyezett, míg végre ez a követelés elejtetett. Hiszen, hogy a komáromi helyőrség kivétel nélkül mentesítve volt a besorozás alól, annak bizonyossága, hogy az osztrák főparancsnok fölszólítást intézett a Württemberg-huszárokhoz az újrabelépés iránt s bosszankodott, hogy azok visszautasították hívását. A capitulatio biztosította mindenkinek a távoztatását személye és vagyona teljes biztonságával, hogy egyeztethető meg ezzel a besoroztatás? A levélíró végül reményét fejezi ki, hogy a katonai becsületnek ez az elárulása csak a Haynau túlságosan szolgálatkész teremtményeinek tette, kik nem sejtik, mily erkölcsi következményekkel jár az s fölszólítja a főparancsnokot, hogy adott szavához és aláírásához híven gondoskodjék a capitulatio szigorú megtartásáról s megsértései jóvátételéről.

E nyilvánosan elhangzott s az osztrák sajtóban is visszhangra talált vád czáfolat nélkül maradt, mert nem volt megczáfolható ; a kormánytól sugálmazott lapok maguk elismerték a komáromi helyőrséghez tar-

¹ *U. és Á. L.* t. 1850. A min. tanácsi iratok eszéki capitulációról szólnak ; lehetséges azonban, hogy ez alatt a pétérváradí értendő.

² *Klapka György*: id. m. id. h.

tozott honvédek besorozását, de körmönfont magyarázatokkal igyekeztek bizonyítani, hogy a capitulatio csak a tiszteket óvta meg a besoroztatástól, s hangoztatták, hogy Haynau a tudomására jutó sérelmes eseteket orvosolja, a közönséget pedig arra intették, hogy nem kell minden híresztelésnek hitelt adni.¹

Tényleg maguknak a lapoknak bátorlalan és szűkszavú közléseiből is, de még inkább az 1849 végén és 1850 elején Geringerhez beérkezett politikai jelentésekből nyilvánvaló, hogy a honvédek kivétel nélküli besorozása mindenütt a legnagyobb elkeseredést szülte, sok helyen ellenszegüléssel is találkozott s azt eredményezte, hogy minden tilalom és büntetés ellenére az emberek elutasíthatatlan kötelességöknek tekintették e szegény üldözöttek menekülését vagy elrejtőzését elősegíteni. Különösen a nemzetőrökre nézve kimutatták a jelentések, hogy a nemzetőrség föllállítása eredetileg a nem forradalmi elemeket is fegyverkezésre kényszerítette, ezek azonban, mihelyt a «terrorismus» alól fölszabadultak, visszasiettek otthonukba; besoroztatásuk most borzasztó fölháborodást kelt s elbujdoklásukat és ezzel a közbiztonság veszélyeztetését fogja eredményezni; ezért besoroztatásuk vagy elhalasztandó volna, vagy csak azokra alkalmazandó, kik Windischgrätz bevonulása után a forradalmi kormányt szolgálták.² Egy másik jelentés panaszolja, hogy az egyes honvédek elbocsátására vonatkozó legindokoltabb és legméltányosabb javaslatok is elutasítással találkoznak a katonai parancsnokságoknál, holott a különbség nélküli szigor olyanokkal szemben, kik «a forradalom igazi céljainak ismerete nélkül, kényszerítve léptek a honvédség soraiba, árt a nép loyális érzelmeinek s nagy kárára van a munkaerők hiányát máris sínlő mezőgazdaságnak».³ A jelentések szerint Körmőczbányán lázongás volt a honvédek besorozása miatt; több megyében a már besorozott honvédek megszöktek a rájuk váró rossz bánásmód hírére; Dunaföldváron 100 besorozott honvéd közül 37 megszökött s a honvédek bevonulása a forradalomra emlékeztető tüntetésekre szolgáltatott okot.⁴

Geringer, sőt Meyerhofer is kénytelenek voltak e jelentések alaposságát elismerni s az alkalmazott rendszabályok enyhítését ajánlani. Javaslataikat még egy más körülmény is támogatta; híre terjedt, hogy a kényszer útján besorozott volt honvédek a hadseregben igen veszélyes elemekké válnak s különösen a közkatonákká lefokozott volt tisztek magasabb értelmiségőkkel alkalmasak arra, hogy főleg az olasz tartományokban állomásozó csapatok legénységének szellemét megrontsák. Radetzky ugyan maga a leghatározottabban megczáfolta e híreket, bi-

¹ *Magy. Hirl.* 1850. jan. 20., febr. 3.

² Szentiványi Vincze főbiztos jelent. febr. 23-ról az O. L. Geringer-iratai közt.

³ Gróf Forgách A. főbizt. jelent. febr. 23-ról u. ott.

⁴ U. ott.

zonyítván, hogy ezek a magyar katonák minden tekintetben kifogástalanok a szolgálatban, a miért is ajánlotta, hogy előléptetésüknek semmi se álljon útjában.¹ Mindazonáltal az egyszer fölmerült gyanu különösen Bach aggályait eloszlatni nem volt képes s így ő maga lett főelőmozdítója a besorozás korlátozásának.

Haynau már ebben az esetben is, úgy mint később a politikai megkegyelmezések ügyében, megpróbált elébe vágni a legfelsőbb helyen tervezett enyhítő rendelkezésnek. Márczius 10-én hirdetvényt bocsátott ki, mely szerint azok a nemzetőrök, kik csak 1849 január 5-ikéig teljesítettek szolgálatot, a sorozástól egyáltalán mentesítendők.² Azonban a kormány nem állott meg ennél a kedvezménynél. Már előbb arra az álláspontra helyezkedett, hogy az uralkodó azokat a honvédeket, kik nem szolgáltak előbb a seregben, egyáltalán nem kívánta büntetni, s így a mennyiben az ilyenek besoroztattak, ez egyszerűen újonczozásnak tekintendő és ők az újonczozás alóli mentességek s megváltás szabályai alá esnek. Ezeken az elveken alapult a márcz. 12-iki legf. elhatározás, mely szerint a besorozott vagy besorozandó volt honvédek közül különös kegyelemből azonnal elbocsátandók azok, kik nem teljesen szolgálatképesek, vagy 38 éven felüliek, a mennyiben multjoknál fogva nem nagyon terheltek, mert ha ilyenek, akkor a fenyítő századba sorolandók; elbocsátandók továbbá, — a primás fölszólalása következtében — minden felekezeti papok és olyanok, kiknél ezt tárgyalás útján igazolt családi és vagyoni körülmények indokolják. A kik ily okokból el nem bocsáthatók, azok csak a közönséges nyolcz évi capitulatióra kötelezendők, s a jól minősített és multjoknál fogva túlságosan nem terhelt egyének kegyelemből való elbocsátásért folyamodhatnak. Ez az intézkedés a bánság és vajdaságra, valamint Erdélyre is kiterjedt s egyidejűleg elrendelték az összes magyar nemzetőrök elbocsátását, Geringer pedig fölhivatott, hogy az e rendelkezések végrehajtására szükséges nyomozásokat és tárgyalásokat haladéktalanul indítsa meg.³

A magyarországi polgári biztos április 2-ikától jelenthetni vélte ugyan, hogy a honvédek és nemzetőrök besorozása miatti általános panaszok ezzel az intézkedéssel orvosoltaknak tekinthetők, de ugyanakkor elismerni volt kénytelen, hogy a komáromi helyőrség besorozása, valamint az ottani tisztekre nézve tett újabb és újabb rendelkezések s az azokkal járó folytonos bizonytalanság nagyon rossz benyomást tesznek.⁴ Hogy pedig a szűkre szabott mentességi föltételek nehézkes és hosszadalmas kezelése mily kevésbé enyhítette a besorozástól fenyegettek helyzetét, azt bizonyítja az a tény, hogy a kormány lapjai még

¹ U. és Á. It. 1850. Min. tanács.

² Pest. Zeit. 1850 márcz. 12.

³ Osztrák *belügymin.*=lev. t. 1850.

⁴ O. L. Geringer=iratok. 1850.

1850 nyarán és őszén is hasábokra terjedő sorozatát közölték a szökevény honvédek körözeéseinek, különösen az alföldi magyar megyékből,¹ hogy egyes helyeken katonai executióval kényszerítették a szökevények szüleit fiok előteremtésére² s hogy Baranyában még októberben is agyonlőtték a zsandárok és pandúrok két szökevény honvédet, kik fegyveres ellentállást fejtettek ki.³

A másik, a nemzetre napról=napra jobban ránehezedő csapás az újon behozott zsandárság működése volt, főleg politikai vonatkozásaiban. Maga a katonailag szervezett s központilag kormányzott fegyveres csendőrség intézménye Magyarországon akkor, újszerűsége s a hagyományokkal, megszokással és a törvényhatósági önkormányzattal való ellenkezése miatt valószínűleg minden alakban gyűlöletes lett volna s nem számíthatott volna arra a rokonszenves fogadtatásra a melylyel évtizedekkel később a fölállított magyar kir. csendőrség találkozott. Azonban a mód, a hogy azt az absolutismus létesítette, és a nyilvánvaló főrendeltetés, melyet neki szánt, érthetővé tette a fokozott bizalmatlanságot, melyet ez intézmény nálunk akkor keltett s melyet a zsandárság hatalmaskodásai és túlkapásai évről=évre jobban igazoltak.

A közbiztonság és közrend helyreállítása és fönttartása kétségkívül messzeható és széleskörű intézkedéseket igényelt a kormánytól, habár az összeesküvések szimatolása sok esetben egészen alaptalan volt s habár az állapotoknak az a feltüntetése, a mely ellen Széchenyi is tíz évvel később Blickjében⁴ szót emelt, mintha a forradalom előtti Magyarország egész területe a rablók korlátozatlan garázdálkodásának színhelye lett volna, határozottan túlzott és célzatos volt. De utóvégre is egy tisztán a szuronyok hatalmára alapított uralom soha sem érezheti magát biztosnak, és egy oly nagy és tartós forradalom, a minő Magyarországon végigviharzott, nem múlhatik el a közbiztonság és közrend mélyreható megrendülése nélkül. Láttuk, hogy a tulajdonjogi fogalmak mily veszélyes megzavarását idézte elő a jobbágyi kötelezettségek megváltozásának megindult, de le nem bonyolított folyamata, a gyakori uralomváltozások, a féktelen agitatótól elválaszthatatlan népámítások s az igazságszolgáltatásnak ily viszonyok között elkerülhetetlen fennakadásai. Ezekhez járultak a forradalom üldözöttjeinek menekülése és lappangása, mely őket már létfenntartásuk érdekében gyakran össze=ütközésbe hozhatta a közrenddel, a különböző guerilla= és egyéb szabadcsapatok szétszéledt maradékainak garázdálkodása s a mindenféle, rendbontásból élő elemnek a forradalmi és harci állapotok alatti fölszabadulása.

¹ Lásd a *Magy. Hirl.* 1850=iki évfolyamát.

² *Magy. Hirl.* 1850 aug. 1.

³ O. L. Geringer=iratok. 1850.

⁴ 301., 319. stb. lapok.

Egyes kormánybiztosok csakugyan hajmeresztő dolgokról tettek jelentéseket. Józsa Péter — egyike azoknak, a kik szolgálatkészségüket a legerősebb rendszabályok ajánlásával és alkalmazásával igyekeztek tanusítani — Nagyváradról azt jelentette, hogy a fegyverletétel után a borosjenői és aradi járásokban Zaránd- és Hunyad megyékből betört rablók, többek között egy száz főnyi rablócsapat, mely nagy részében megszökött rabokból állott, büntetlenül garázdálkodtak s miután a román lakosságot is fölszították a birtokosok és nem románajkúak ellen, majdnem egy millió forintnyi kárt okoztak. Somogy és Baranya megyékben; hol a természeti viszonyok kedveznek az útonállóknak, többnyire disznó- és marhapásztorok követtek el rablásokat utazó szatócsok ellen; a kihirdetett statarium értelmében ott több tettest ki is végeztek. Pest és Nagyszében között a postakocsi-közlekedést gyakran háborították rablótámadások; különösen Orosháza mellett a gyorskocsit tíz parasztruhába öltözött lovas haramia kirabolta.¹ A lapok is nagyrészt a félelemtől sugallt közleményekkel igyekeztek még nagyobb félelmet kelteni, jelentvén, hogy Debreczen környékén a szegénylegények dúlnak és fosztogatnak, Szeged körül pedig Rózsa Sándor, «a magyar fölkelés maradványaiból alakult rablóbandájával teszi bizonytalanná a vidéket»; a rablók a katolikusoknak állítólag visszaadják a pénzüket, ellenben a «vad-ráczokat» gyakran meg is ölik. Viszont Zomborból azt panaszták, hogy ott a szerbek rabolják, gyilkolják a katolikusokat,² Szabadka vidékéről is azt adták hírül, hogy ott a rablások és útonállások napirenden vannak s a hatóságok semmit sem tesznek megfékezésükre».³

Tudjuk, hogy az első zsandárezredek föllállítása már 1849 nyarán megindult s a toborzás Magyarországra is kiterjedt; nem hihető, hogy magyar honosokat nagy számmal toborzottak s azokat magyar területen alkalmazták volna; az intézmény természete hozta magával, hogy a hatalomnak annak megvalósításánál idegenekre volt szüksége, a kikkel a magyarokat féken tarthassa; a parancsnokok között eleinte még akadtak magyar nevűek s ezeknek rendőri buzgóságában valóban nem volt hiány; utóbb azonban mindinkább idegen nevek foglalják el a tért. Az egész intézmény 1849 őszén Kempen (Johann, von Fichtenstamm) altábornagy parancsnoksága alá helyeztetett, ki a forradalom leverésekor Pesten Haynau rokonszellemű helyetteseként működött s utóbb állásával a bécsi katonai kormányzóságot is egyesítvén, s jogosítva lévén a császárnak közvetlen, bizalmas előterjesztéseket tenni, oly hatalomra vergődött, hogy néha Bach-al is szembe mert szállni.

Az eredeti terv szerint a zsandárságnak 16 ezredből kellett állania,

¹ O. L. Geringer-iratok. 1850.

² *Magy. Hirl.* 1850 jan. 6., 9., febr. 15.

³ *P. Napló*, 1850 június 20.

és pedig 12,000 gyalog s 2500 lovas fegyveres csendőrből, tisztekkel együtt 15,573 főből, a mi 5 millió forint évi kiadással járt.¹ Az intézményt fokozatosan fejlesztették ki s Magyarországot is csak bizonyos egymásutánban hálózták be vele. 1849 december közepén a zsandárság Magyarországon már 1500 főt számlált.² A hol még behozva nem volt, sőt egy ideig a zsandárság mellett is meghagyták a megyei pandúrokat, bár Kempen ezzel a szerepmegosztással sehogy sem volt megelégedve s már 1850 júniusában követelte, hogy a pandúrok csakis arra a hatáskörre szoríttassanak, mely a zsandárságot meg nem illeti. Az utóbbi az ország belsejében ekkoriban a közbiztonsági szolgálatot már tényleg átvette, tehát szerinte a zsandárság mellett egy más fegyveres testület fennállása megengedhetetlennek látszik, vagy legalább is szükséges, hogy a pandúrság szigorúan utasíttassék a teendői körében való maradásra, nehogy összeütközések támadjanak.³

Egy, 1850 január 18-áról kelt belügyminiszeri rendelettel látott napvilágot az az «ideiglenes törvény», mely a zsandárság szervezetét és hatáskörét szabályozta,⁴ és elég e szabályzat leglényegesebb pontjaival megismerkednünk, hogy megértsük azokat a túlkapásokat, melyekre ennek az intézménynek vetemednie kellett, s azt a gyűlöletet, melyet a magyar nemzetben maga ellen keltett, s melynek Széchenyi «Blick»-jében oly lángoló kifejezést adott.⁵

Már az feltűnő, hogy e szabályzat értelmében a föllállításra kerülő 16 zsandárezredből Magyarországon mindjárt hármat helyeztek el, míg például a nagy Galicziának — beleértve Bukovinát is — csak egy jutott.

A szabályzat értelmében a zsandárnak joga volt «idegenektől», kik «bármilyen által» gyanúsakká lettek, útlevelet követelni, esetleg az illetőt önigazolás céljából bekísérni; már pedig a zsandárok rendesen egészen idegen vidékekről kerülván rájuk nézve ismeretlen helyre, nekik ott mindenki «idegen» volt s így esetleg a dolguk után járó honosok is, a mennyiben «bármilyen okból» gyanúsaknak találtattak, zaklatásoknak voltak kitéve. (10. §.)⁶ E szabály szerint a zsandárság köteles volt (12. §.) a nyert följelentés vagy saját tapasztalata alapján minden törvényáthágást az illetékes hatóság tudomására hozni s a tettest kinyomozni. Minden rangkülönbség nélkül jogosítva volt a tetten ért törvényszegőt elfogni. (13. §.) A zsandárnak kötelességévé tétetett színházakban, nyilvános sétányokon, különösen pedig fogadóknak, bormérésekben és kávé-

¹ U. és Á. L. = t. 1850. Min. tanács.

² Pest. Zeitung, 1849 decz. 16.

³ O. L. Geringer-iratok.

⁴ Reichsgesetz = u. Reg. = Blatt, 1850.

⁵ 26., 302., 305., 313., 346. l. Lásd a conservatív b. Fiáth Fer. nyilatkozatát a zsandárokról: id. m. II. 185. l.

⁶ Busbach id. m. I. 260. n s v. l.

házakban a «nyugalomra és erkölcsösségre» felügyelni (16. §.); kötelessége volt a «jó érzelműeknek» védelmére lenni és őket tanácsával támogatni, ellenben a «rosszérműűek» ijesztésére szolgálni (21. §.). Minden oly esetben, mikor őrszolgálatban levőnek volt tekintendő, a zsandár azt a törvényes oltalmat élvezte, mely a felsőbbbségi személyeket, valamint a polgári vagy katonai öröket megilleti. Megsértése, ellene gyakorolt veszélyes fenyegetés vagy erőszakos érintése mint nyilvános erőszakoskodás büntetendő volt büntetendő, sőt az, hogy zsandárral szemben történt, súlyosbító körülménynek volt tekintendő. Szolgálati ügyekben egy zsandárnak szolgálati esküjére való hivatkozással tett vallomása által a tény bebizonyítottnak volt veendő (44. §.). A zsandár fegyvert használhatott támadás elhárítására, szolgálati cselekménye ellen kifejtett ellentállás leküzdésére s mindazon esetekben, mikor a katonai őr jogosítva van azt használni; csak ezen túlmenő fegyverhasználatért volt felelős (45. §.). Messzeterjedő joguk volt továbbá házkutatások és személyek megmotozása tekintetében. Azonban legnevezetesebb a 92. §., mely a zsandároknak polgári személyek elfogásáért az illetőt ért büntetés mértékéhez képest kijáró jutalmakat (Taglien) szabályozza. E szerint a zsandár minden általa elfogott egyén után, ha az egy évnél rövidebb idejű börtönbüntetésre ítéltetett, 4 forint jutalmat kapott; a börtönbüntetés hossza mértékében 1-től 15 évig ez a jutalom fokozatosan 8, 16, 25 és 30 forintra emelkedett s halálbüntetés esetében 60 forintot ért el.

Már most gondoljuk el, hogy a legtöbb esetben utóvégre is csekély műveltséggel bíró, jellemileg ki nem próbált egyének, kiket már szabályba iktatott rendeltetésök a lakosság nagyobb részének rémítésére szánt, kik magukat hatáskörükben úgyszólván felelőtleneknek és megáthatatlanoknak érezték, kiknek vallomása gyakran döntő volt az emberek sorsára, sőt életére nézve s kiket azonfelül még fokozódó jutalmak csábítottak minél súlyosabb büntények fölfedezésére és följelentésére, nem voltak-e már e helyzetök, szabályaik és utasításaik által fölhíva, ráutalva arra, hogy hatalmukkal visszaéljenek s azokat, kiknek biztonsága és nyugalma fölött kellett volna őrködniök, zaklassák és elnyomórítsák? Hogy a visszaéléseknek így szinte szükségszerűen be kellett következnie, azt elismeri az oly erős osztrák érzületű történetíró is, mint Friedjung.¹

Nem csodálhatjuk tehát, hogy még a kormány polgári közegei is, kik pedig saját érdekekben rendesen dicsérték az új intézményeket és rendszabályokat s a zsandárság működésétől is üdvös eredményeket vártak, csakhamar kénytelenek voltak a csendőrségi közegek illetékesen beavatkozásai és túlkapásai miatt fölszólalni; annál inkább, mert a

¹ Id. m. I. 325. l.

gyakorlatban mindinkább kidomborodott a zsandárság politikai rendeltetése s elhatalmasodott az a törekvése, hogy ne csak a közönség fölött gyámkodjék, hanem még a hivatalnokokat, sőt a papságot és katonatiszteteket is ellenőrizze és megvádolja. Így a pozsonyi zsandárezred parancsnoksága bevádolta a bars megyei megyefőnököt erélytelensége miatt; maga Kempen panaszolta Geringernek, hogy a zsandárság azért találkozik sok ellenszegüléssel s kénytelen sok elfogatást eszközölni, mert a nép az alkotmányos időben szokva volt a hatósági intézkedéseket semmibe se venni s a mostani hivatali közegek elmulasztják a rendletek kellő kihirdetését s a népnek azok üdvös voltáról való fölvilágosítását. Dőry kerületi főispán azt jelentette, hogy a zsandárság Veszprém megyében elfogott egy szolgabíró, s e miatt úgy az, mint a veszprémi kormánybiztos, kik pedig érdemes, derék tisztviselők, leköszöntek. A rimaszombati szárnyparancsnok a pesti ezredparancsnokságnál följelentést tett a gömörme gy ei adó kivető=bizottság két tagja ellen, kik az adó kivetésnél állítólag igazságtalanul kedveznek az uraknak és sujtják a parasztokat, továbbá egyes tisztviselők és biztosok ellen, kiket viszont tudatlansággal, sőt butasággal, részint a néppel szemben brutalitással vádolnak. Nógrádban egy zsandárfőhadnagy kijelentette, hogy ő nemcsak az úrbéri telkeseket, hanem a zselléreket is föl fogja menteni a szolgáltatások alól, minek okából ezek egyes helyeken össze is jöttek és gyűlést tartottak; zsandársági följelentések alapján még Haynau is gyanút támasztott egyes megyei hivatalnokok állítólagos forradalmi érzelméi s a nép előtt ellenszenves volta miatt.¹

Ily körülmények között érthető, hogy egyes főbiztosok tiltakozni voltak kénytelenek az ellen, hogy a zsandárság magának a felsőbb hatóságok adminisztratív, sőt törvénykezési jogait arrogálja, kíméletlen eljárásával a polgári közegekkel szemben azok tekintélyét aláássa s ily túlkapásai ellen soha, egy esetben se lehessen elégtételt kapni, «a mi az egyébként üdvös intézményt hovatovább gyűlöletessé fogja tenni». Sőt maga Geringer kénytelen volt már 1850 februárjában Bachnak előterjesztett általános jelentésében azt az óhajtását nyilvánítani, hogy a zsandárok ne avatkozzanak polgári ügyekbe és ne akarjanak bíraskodni; mert «a mi a jelenlegi kormányrendszert a nép előtt gyűlöletessé teszi, az a fegyveres rendőrségnek szolgálatához nem tartozó minden dologba való beavatkozása és a legjobb érzelmű polgárok által helytelenített eljárási modora. Ha ez irányban orvoslás nem történik, a legjellemesebb tisztviselők el fogják hagyni hivatalaikat s azok helyett pénzért kapunk eleget, de az ilyenekre a szükség idejében számítani nem lehet». Jellemző az is, hogy egy más alkalommal Geringernek arra kellett kérnie Kem-

¹ O. L. Geringer=iratok. 1849—1850.

pent, gondoskodnék róla, hogy tiszta magyar vidékeken a zsandárok között legalább egy-egy olyan is legyen, ki egy kissé ért magyarul.¹

Ez a beismerés nagyon hiábavalóknak tünteti föl az oly sugalmazott lapközleményeket, melyek arra intették a közönséget, hogy a zsandárság állítólagos túlkapásaira vonatkozó híreket, melyek rendesen túlzottak vagy alaptalanok, óvatosan fogadja.² Sőt még a sajtóban sem lehetett egyes, humoros mezbe öltöztetett följajdulásokat elnyomni, így a Pesti Naplónak³ ezt írták Gömörből: «Megyénkben is működnek a csend=örök. Egyébiránt ezekről bátran hallgathatunk; ezekről nem lehet, sőt nem tanácsos beszélni. Furcsa! a sajtó tudni akarja: mikép kezeltenek az állam ügyei? A miniszter interpelláltathatik (?), a legfőbb hivatalnok kérdőre vonathatik, hanem a csendőr, ez az Isten választott népe, nem jön, nem jöhet kérdés alá. Még ha — posito non concessio, — a leg=előkelőbb úrhölgyek egyikét fenyegetnék is fiatal leánykájával, hogy vásra verik; ha egy iskolai dob= és zászlócskára, mely majálesi mulat=ságul szolgál már 15 év óta, nevetséges dühvel rohannának s az iskola tanítóját a legkeresettebb gorombaságokkal ide=oda vonszolnák . . . ezen lények ellen nincs tanú, ezeket nem fogja vád!»

A zsandároknak, kiket Széchenyi «fényes népnevelőknek és denunciánsoknak» nevezett,⁴ legalább megvolt az a jó tulajdonságuk, hogy feltűnő megjelenésökkel, különösen csillogó sisakjukkal és szuronyukkal már messziről észrevehetővé tették közeledésüket, a miért a magyar néphumor őket, a vadásznak kiáltással jelentkező haris=madárral hasonlította össze;⁵ azonban a városokban és különösen Budapesten gondoskodott a kormány a rendőri közegek oly titkosabb hálózatáról is, mely észrevétlenül kerítse hatalmába a gyanúsakat. Már 1850 januárjában megindult a rendőri hatóságok szervezése. Geringer minden kerületi parancsnokság mellett kívánt volna egy rendőri osztályt szervezni, a városokban városkapitányságokat létesíteni s egyéb fontosabb helyeken exponált közbiztonsági biztosokat alkalmazni. Bach a rendőri osztályok szervezését a kerületekben fölöslegeseknek tartotta, ellenben annál nagyobb súlyt helyezett a városkapitányságokra és közbiztonsági kirendeltségekre s különösen az előbbiekre nézve az Erdélyben már szervezett városkapitányságok szabályzatát ajánlotta zsinórmértékül. Még ugyan azon hó végén jelent meg Pesten az utóbb oly hirhedtté lett Prottmann (Joseph) rendőrfőbiztos, ki addig a bécsi városkapitányságnál működött s hivatva volt a Pest, Buda és Ó=Buda városkapitányságainak egye=

¹ U. ott.

² *Magy. Hirl.* 1850 febr. 27.

³ 1850 július 3.

⁴ *Blick*, 305. l.

⁵ U. ott 346. l.

sítésére vonatkozó tárgyalásokat intézni s az egyesítendő hatóság ideiglenes vezetését átvenni.¹ Javaslatával hamar elkészült s márcziusban már kibérelték a pesti dunaparti Wodiáner-házat az új központi városkapitányság hivatalos helyiségéül.² Ennek a hatóságnak a szolgálatában állottak azután nemcsak a fővárosi fegyveres rendőrök, hanem a számtalan titkos bizalmi közeg, kém és följelentő is, kik az ötvenes évek alatt annyit zaklatták a főváros lakosságát s kiknek gyakran mulatságos tévedéseiről és felsüléseiről egész legendakör keletkezett.³

De a mindennapi kisszerű zaklatásoknál súlyosabban nehezedett a nemzetre az azok sorsa miatti aggodalom, kik a forradalomban való részvételök czímén állottak vádlottakként a haditörvényszékek előtt s kiknek nagy része már 1849 őszétől kezdve fogságban várta ítéletét. Azonban szerencsére éppen az e perek húzása=halasztásában tanúsított makacssága Haynaunak idézte elő azt a fordulatot, mely azok váratlanul kedvező kimenetelét is és a sötét emlékü főparancsnok eltávolítását is egyszerre hozta meg.

Voltaképen már küldetése kezdetétől fogva Haynau érintkezése a bécsi kormánnyal egyetlen sorozata volt az ujjhúzásoknak, az ellenkezéseknek és nehezteléseknek egyfelől, méltatlankodásoknak és intelmeknek másfelől, a melyeknek nem végkimenetele, hanem inkább a hosszú békétűrés és elnézés, melyet az uralkodó s a minisztérium tanúsítottak a pesti «Alter ego»-val szemben, ejt csodálkozásba.

Már 1849 nyarán azzal a kívánsággal állott elő a tábornagyról, hogy az előrehaladó pacificatio érdekében jogosítva legyen érmek alakjában érdemeleket osztogatni; mire azt a választ kapta, hogy a császár elhatározását minden esetben hamar kieszközölheti, s hogy a legfelsőbb kintüntetési jognak ilyen átruházása a kintüntetés becsét csökkentené.⁴ Utóbb Mayerhofer és Haynau között támadt összeütközés, mert ez utóbbi a bánság és vajdaság területén hozott haditörvényszéki ítéleteket is a maga megerősítése alá tartozóknak tekintette; a minisztérium e kérdésben is kénytelen volt Haynau=al ellenkező álláspontra helyezkedni. Május elején a tábornagyról óvást emelt a miatt, hogy az uralkodónak a hadseregnél viselt tiszti rangjokról előbb lemondott honvédtisztek⁵

¹ Podhorai Podhorszky Mária: «Egy államfogolynő naplója». (Sz.=Fehérvár, 1889. 17. l.) cz. munkájában azt állítja, hogy Prottmann neje magyar nő volt, a Martinovicssal kivégzett Sigray gróf unokája s hogy e nőnek sok politikai fogoly köszönhetette szabadulását.

² O. L. Geringer=iratok, 1850.

³ Beksics: I. Ferencz József és kora. (Magy. nemz. tört. X.) 490. s köv. l. Szilágyi S. Rajzok stb. 139. s köv. l.

⁴ Úgy ez, mint a következő, a kormány és Haynau közötti tárgyalásokra vonatkozó legtöbb adat az U. és Á. Levéltárból származik. (Min. tanács.)

⁵ Ezek névsorát közli Anatole Wacquart: «Die ungar. Donau=Armee 1848—49. cz. műve 270. s köv. lapjain.

megkegyelmezése ügyében hozott s csak június 14-én kihirdetett határozata az ő megkegyelmezési jogát korlátozza s hogy a polgári biztosnak az ő mellőzésével ad a kormány utasításokat ; követelte, hogy Geringer minden intézkedéséhez az ő előzetes hozzájárulását kérje ki, mert Magyarországon ő a kormányzat feje. Általán a táborsernagy a maga hatalmi köréről egészen szertelen fogalmakat táplált ; s ehhez mérte anyagi igényeit is ; már januárban azt kívánta, hogy miután ő Magyarországon tulajdonképen «a nádor helyettese», tekintettel Wohlgemuth illetményeire is, 26,000 forintnyi járandóságán kívül még működési pótlékban is részesíttessék. Fölvilágosították, hogy ő nem — mint magát czímezni szerette, — polgári és katonai kormányzó, mint Wohlgemuth, hanem hadseregarancsnok s a kivételes állapot kezelésével megbízott, a polgári kormányzatra pedig csak annyi befolyást gyakorol, a mennyiben az a kivételes állapotot érinti ; nádorhelyettségéről már épenséggel nem lehet szó s így kérése nem teljesíthető. Kevéssel később jelentették, hogy a táborsernagy igényt tart Kiss Ernő ¹ kivégzett honvédtábornok ezüstneműjére ; ezzel az igényével is elutasították, mert a minisztérium «nem láthatja be, miért volna ez az ezüstnemű a Haynau báró magánzsákmányának tekintendő».

Kétségkívül a Haynau követelődzései is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar forradalom leküzdése körül különösen érdemesült tábornokok anyagi jutalmazása — a Radetzky példája nyomán — fölszínre kerüljön. Haynau «nemzeti jutalomképen» két magyar pusztá adományozását kívánta két millió forint értékben ; a kormány körében a jutalmazás elől nem zárkoztak el, de miután attól lehetett tartani, hogy a forradalom miatt elkobzott javak adományozása pert idézhetne föl, pénzbeli adományozásban történt megállapodás, és pedig úgy Windischgrätz, mint Haynau és Jellačić részére egyenkint 400,000 forintnyi államkötvény kiszolgáltatásában. Windischgrätz tudvalevőleg nem fogadta el az adományt, ellenben később Schlick gróf is kapott 200,000 forintnyi tiszteletdíjat. ²

Egy másik ütközőpont a híres «zsidócontributio» kérdése volt. Ennek a története is visszanyúl 1849-be. Említettük, hogy már előbb Windischgrätz s utóbb Haynau a budapesti zsidókra, kiket a forradalom előidézésében a «magyaroknál» is bűnösebbeknek tartott, hadisarcot vetett ki, a mit a kormány ily alakban közgazdasági szempontból is megengedhetetlennek találván, már októberben fölkérte a táborsernagyot annak mérséklésére s a végelhatározásig minden végrehajtás függőben tartására. November 4-én az uralkodó jóváhagyta, hogy az

¹ Az iratok Kiss Elemérről szólnak, de miután más Kiss nevű «lázádo» nem végeztetett ki, ez csak K. Ernőre vonatkoztatható.

² *Magy. Hirl.* 1850 júl. 12. Utóbb még Schlick további 150,000 frtot kapott. (U. és Á. L.-t.)

összes magyarországi zsidóságra, — néhány közismert császári érzelmű hitközség kivételével — 2.300,000 forint hadisarcz vetessék ki s ez összeg a gyakorlatban levő türelmi adó arányában szedessék be. A kormány elvben ellenezni volt kénytelen vallásfelekezeteknek, mint ilyeneknek, sarczczal való megrovását, s Haynau ellenkezésével szemben előterjesztést tett legfelsőbb helyre ; csak a beigazolt módon a forradalmi mozgalmakban részt vett hitközségeket kívánta volna sujtatni, s e végből bizottságot is küldött ki ; de Haynau csökönyös önkénnyel minden megkülönböztetés nélkül folytatta a behajtást, s még a bekívánt jelentéseket és kivetési tervet sem terjesztette elő. A kormány végre utasította Geringert, hogy a megegyezésszerűen egy millió forintba leszállított összeget a türelmi adóval szedesse be s a zsidók saját iskolai céljaira szolgáló alapítványként kezelje.¹

Tudjuk, hogy a capitulatiók meg nem tartása miatt is ismételt figyelmeztetéseket és intéseket kellett Haynauhoz intézni ; mikor ezekre sem válaszolt, a hadügyminiszter végre fölhatalmazást kapott, hogy magától a sorozó-bizottságtól követelje be az adatokat s intézkedjék a jogtalanul besorozottak azonnali elbocsátása iránt. A besorozási kötelezettségnek a honvédekről a nemzetőrökre való kiterjesztése is a főparancsnok önkényes rendelkezésének volt tulajdonítható, melyet utóbb annyiban enyhített, a mennyiben a nemzetőröket csak készenlétbe helyezte, míg behívásukra kerül a sor. Láttuk, hogy a kormány ebben a kérdésben is kénytelen volt ráczáfolni Haynaura, sőt Bach erőyes rendeletben magyarázta meg neki, hogy az ily rendszabályok még a legjobb érületűeket is elkedvetlenítik.²

A kegyetlenség fölösleges, sőt káros túlzásai miatt gyakran kapott a hadparancsnok Bécsből intelmeket. Így, mikor híre járt, hogy Bémer püspököt, egy törődött aggastyánt, kinek várfogságát a legfelsőbb kegy Haynau heves ellenzéseivel szemben kolostori bellebbezésre változtatta, vasraverve szállíttatta Olmütz felé ; vagy mikor a 70-ik évét meghaladott Splényi bárónét leányaival együtt birtokán elfogatta s hónapokon át minden kihallgatás és vizsgálat nélkül a pozsonyi várban fogva tartotta, s mikor gr. Károlyi Györgynétől a külföldi útlevelet meg akarta tagadni. De legtöbb vesződést okozott a Kossuth gyermekeinek ügye.

Láttuk, hogy csak a kormány közbelépése vetett véget a menekült kormányzó kiskorú gyermekei pozsonyi fogságának s hogy Bach és Haynau akarata ellenére kerültek vissza Pestre s helyeztetek törvényes polgári gyámság alá. Abba azonban a kormány sem akart beleegyezni, hogy Kossuth anyja vagy nővére bízassék meg a gyámsággal, sőt Haynau

¹ Rogge (id. m. I. 204—205. l.) úgy tünteti föl a dolgot, mintha Haynau ebben a kérdésben a bécsi kormány bűnbakja lett volna.

² Friedjung id. m. I. 404—405. l.

azzal is ellenkezett, hogy náluk lakjanak s valamely nyilvános intézetben úgy kívánta őket neveltetni, hogy megszöktetési kísérletek ellen óva legyenek s atyjuk esetleges merényleteivel szemben kényszerítő eszközül használtathassanak. Schmerling, kihez a nagymama személyesen is fordult kérésével, megengedhetetlennek jelentette ki, hogy a gyermekek valóságos kezesekül használtassanak föl atyjokkal szemben s keresztülvitte, hogy a felettök való rendelkezés a gyámra bízassék. Így aztán végre hozzátartozóiknál lakhattak, de időközben tartózkodásuk Pesten s további sorsuk oly általános érdeklődés tárgya lett, hogy a gyermekek hovatovább valóságos alkalmatlansággá lettek a kormányra nézve is. Bach értesülései szerint Pesten bizottság alakult, mely az érintkezést közvetíti Kossuth és ottani hívei között. A mód, a hogy a volt kormányzó családjával bántak, megütközést keltett; a gyermekeket ott trónkövetelőkként kezelték s a többi családtagok is titkos cultus tárgyai voltak. Ő maga vetette föl a kérdést, nem volna-e jobb a gyermekeket Pestről eltávolítani, s vagy szüleikhez a külföldre, vagy a monarchia valamely más államába küldeni? Krauss és Schmerling határozottan a mellett foglaltak állást, hogy szüleikhez bocsáttassanak s úgy látszik, még mielőtt a kormány ez irányban utasítást adott volna, Haynau, ki akkoriban már szerette kegyosztásokkal megelőzni feljebbvalóit, május 22-ről jelentette, hogy engedélyt adott, melynek alapján a gyermekek nagynénjük, Rutkayné és nevelőjük, Karády kíséretében szüleikhez Kis-Azsiába utazhassanak. Május 26-án szállottak a gőzösre, mely a sóháznál állott meg, hogy a Kossuth-család szénatéri lakásáról hamarabb megközelíthető legyen. Így sem volt elkerülhető, hogy az egybegyűlt néptömeg (Haynau jelentése szerint mintegy 200 ember a legalsóbb osztályokból) éljenzéssel ne búcsuzzék tőlük. A lapok szerint az éljenzők közül többen «hangos elismeréssel emlegették b. Haynau ő excellenciájának nagylelkűségét». Azt meg nem akadályozták, hogy a partvidéki közönség minden állomáson üdvözlésökre siessen, különösen Mohácson, hol ajándékokat és frissítőket hoztak a gyermekeknek; május 28-án értek Orsovába s 29-én «a kellő rendszabályok megtartásával» átlépték a török határt.¹

Azonban nem ezek a kisebb összeütközések, hanem a compromittált hivatalnokok purificatiója s a vád alá helyezett katonatisztekkel és politikusokkal való elbánás terén előállott viszály idézte elő végül a Haynau bukását.

A kormány — Bach indítványára — már 1849 októberében elhatározta, hogy Magyarországon a forradalom által többé-kevésbé compromittált egyének ügyének kezelése végett az Olaszországban követett

¹ Lásd a *P. Napló* 1850 május 28-iki közlését. Kossuth édesanyjának két, a gyermekek sorsára vonatkozó s a székesfővárosi levéltárban őrzött levelét közölte a *Pester Lloyd* 1914 május 31-iki regg. száma.

eljárás módjára bizottságot alakít a belügy=, pénzügy=, hadügy= és igazságügyminisztérium képviselőiből. E bizottság tagjai lettek b. Buol osztályfőnök, Komers, Rosenfeld, Járy és Privitzer tanácsosok. Mire azonban e bizottság Hegyessy Péter ideiglenes államügyész és a polgári biztos meghallgatásával s az időközben kibocsátott legfelsőbb elhatározások és hadparancsnoki rendeletek tekintetbevételével Bécsben nagy körültekintéssel elkészítette és január közepén előterjesztette javaslatait, akkorra már a főbenjáró politikai perek egész hosszú sora be volt fejezve, a vádlottak kivégezve vagy elcsukva s a Haynau által, — ki legjobban szerette volna az egész országot rettegésben és magától függésben tartani, — kezdettől fogva túlszázes körökre nézve kötelezővé tett önigazolási eljárás a haditörvényszékek elé utasítva. Az ez időben az országban — a bánság és a vajdaság hozzászámításával, — fönnállott hat haditörvényszék előtt nem kevesebb, mint 2617 purificationalis eljárás indított meg; ezekből január végeig el volt intézve 2080, vizsgálat alatt állott még 537.¹

A bizottsági javaslat kiindulási pontja az volt, hogy a katonai személyek ellen indított eljárások nem tartoznak körébe; úgyszintén melőz minden, községek és testületek ellen alkalmazott fenyegető rendszabályt, s különösen kifejezi a bizottság aggályait az úgynevezett zsidó=contributióval szemben. A követendő eljárást az egyéni büntetőjogi felelősség alapjára kívánja helyeztetni, de ebből a szempontból is nélkülözi a bizottság a kellő következetességet és egyöntetűséget a haditörvényszékek ítélkezésében, mely gyakran mellőzi azokat az enyhítő rendelkezéseket is, melyeket a kibocsátott legfelsőbb elhatározások kilátásba helyeztek; azt sem helyesli, hogy az elítélt egyének activ és passiv választójoguktól megfosztassanak. Egy rendelet kibocsátását ajánlja végül, melynek értelmében a forradalmi mozgalmak miatt haditörvényszéki üldözés és vizsgálat alá csak oly egyének kerülhessenek, kik: vagy a debreczeni országgyűlés tagjai voltak s a függetlenségi határozat meghozatalában részt vettek, vagy mint forradalmi kormány=biztosok avagy ügynökök működtek az országban, illetve a külföldön; továbbá a kik tagjai voltak a honvédelmi bizottmánynak vagy valamelyik forradalmi vésztörvényszéknek, úgyszintén a kik mint hivatalnokok vagy lelkészek a függetlenségi nyilatkozat után valamely testület vagy község föllázításában részt vettek vagy a forradalmat egyébként előmozdították. A katonákra, úgyszintén a fönti kategóriákba nem eső, de egyébként bizalmat nem érdemlő hivatalnokokra nézve a javaslat utal a már kibocsátott szabályozó rendeletekre, a közbüntényekkel terhelteknek pedig a polgári büntető=bíróságok elé utasítását ajánlja.

¹ Ezek, valamint a többi e tárgyra vonatkozó adatok részint az osztrák belügyminisztérium lev.=tárából, részint az U. és Á. L.=tárból valók.

A haditörvényszékek eljárása ellen akkoriban már a kormány körében is igen súlyos panaszok merültek föl ; megneveztek egy hadbíró, kinek elbocsátását is követelték Haynautól, a ki (t. i. a hadbíró) feltűnően kedvezett a vagyonosabb vádlottaknak, míg a szegényekkel a törvény egész szigorát éreztette. Bach maga volt az, a ki már január végén hangoztatta a magyarországi politikai perek mielőbbi befejezésének szükségét és — ismét az olaszországi példára hivatkozva, — legjobbnak vélte volna az ügyis ismert főtetteseket az országból kiutasítani, a többiek ellen pedig a vizsgálatot egyszerűen megszüntetni. Egyelőre azonban semmi rendelkezés sem történt, csak április elején kapott a belügyminiszter megbízást, hogy az általa megjelölt irányban Haynau-al tárgyalásokba bocsátkozzék, és pedig nem csak a még folyamatban levő vizsgálatok mielőbbi befejezése érdekében, — a mi azért is kívánatosnak látszott, mert akkor tervben volt az uralkodónak a nyár folyamában Magyarországon teendő látogatása, — hanem abból a czélból is, hogy a már letárgyalt perek egész csöndben felülvizsgálat alá vonassanak. A kormány ugyanis maga elismerte, hogy az időközben érvényre emelkedett enyhébb gyakorlattal szemben a multban néhány túlszigorú büntetés történt, a min megkegyelmezések által kívánt segíteni.

Időközben Geringer is bizalmas előterjesztést tett, hangsúlyozva különösen a debreczeni országgyűlés számos kevésbé terhelt tagjára nézve a mielőbbi teljes pertörlést s általán bizonyos kategóriák föllállítását. Elmondta, hogy a vizsgálat alatt álló országgyűlési tagok most mind Pesten vannak, még azok is, a kik egy időre elbocsáttak ; a vagyonosabbak szenvednek azáltal, hogy birtokaik a volt jobbágyok túlkapasai miatt is, távollétükben rendetlenségbe jönnek, a vagyontalankok már épenséggel sujtva vannak kényszerű, költséges pesti tartózkodásuk által. A kormány is a soká függőben levő önigazolások miatt akadályozva van a hivatali állások betöltésében, a közhangulatot is megmérgezi a különösen a pesti haditörvényszéknél összetorlódott perek miatti bizonytalanság. Ugyanakkor gróf Almássy is panaszolta, hogy a haditörvényszékek tömegesen mondják ki a hivatalvesztést a kevésbé terhelt pénzügyi hivatalnokokra is és kívánta, hogy ezeknek a szolgálatból való elbocsátása vagy abban megtartása a rendes fegyelmi útra tereltesse.

A jelentések és tárgyalások egyelőre csak annyit eredményeztek, hogy Haynauhoz és Geringerhez utasítás ment egy bizottságnak Pesten leendő föllállítása iránt, mely az összes politikai pereket átvizsgálja, osztályozza s az azonnal beszüntethetők iránt javaslatot tegyen ; a haditörvényszékek pedig eltiltattak a hivatalvesztés kimondásától.

Azonban Haynau mindezt csak bureaukratikusan pedanteriának tekintette ; még május végén is az volt a helyzet, hogy elítéltettek oly egyének, kik még az 1849 augusztus 29-ik császári proclamatio értel-

mében sem lettek volna üldözendők s a haditörvényszékek elmozdították a hivatalnokokat a fölöttes politikai hatóság minden megkérdése nélkül; a hadparancsnok még tiltakozott is az ellen, hogy polgári hatóságok censurát gyakoroljanak martialis bíróság ítélete fölött s a bekívánt rovatos kimutatásokat Bach minden sürgetései ellenére be nem terjesztette, sőt a főlhívásokra tagadó választ adott. A polgári biztos kijelentette, hogy itt csak Ő Felsége egy szárnysegédjének Pestre küldése segíthet a bajon.

Legfelsőbb parancsra végre július elején beérkeztek az iratok s Bach azonnal hozzálatott a megkegyelmezésre ajánlandók kiválogatásához; azonban még mielőtt ezekre nézve a legfelsőbb elhatározást ki- eszközölhette volna, Haynau egy, minden eddigi önkényét és engedetlenségét betetőző ténnyel elébe vágott a császári kegyelemnek: július 5-én a politikai vádlottak egy nagy részének kihirdette a halálbüntetésre szóló ítéletet, egyúttal azonban a nekik saját hatáskörében megadott teljes kegyelmet is, melynek alapján valamennyien azonnal szabadlábra helyeztettek.

E tény által számos család nyugalma visszaadtván s a szorongatott nemzetnek is biztatóbb kilátás nyujtatván, érthető, hogy az engesztelődére és elérékenyülésre úgyis hajlandó magyar természet azzal szemben egy perczre hajlandó volt mind az elmúlt borzalmakat feledni s mikor a debreczeni képviselők az ősz Palóczy vezetése alatt tömegesen jelentek meg a gróf Károlyi-palotában a tábornagynak köszönetet mondani, ott érzékeny jelenetek játszódtak le, a megszabadultak valósággal ünnepelték Haynaut, ki maga is megfeledkezvén lázadói mivoltukról, kedélyesen szorongatott velök kezét.¹

Haynau annyiban egészen jól számított, a mennyiben tudván, mennyi van már a rovásán s tudván, hogy Bécsben szélesebb körű amnestiára készülnek, egy merész rögtönzéssel el akarta kerülni azt a sorsot, hogy minden eddigi kegyetlenséggel ő legyen megterhelve, ellenben minden azontúli kegyelem a felsőbb hatalmak javára írássék s meg akarta próbálni, vajjon elérheti-e azt, hogy vele egyszer «a magyarok meg legyenek elégedve»? Az ő kiszámíthatatlan észjárása mellett az alig állapítható meg, vajjon ő ezzel csak elkerülhetetlen bukását akarta-e a világ előtt dicsfénnyel övezni, vagy csakugyan arra számított-e, hogy érdemei alapján neki legfelsőbb helyen ezt is el fogják nézni? Annyi bizonyos, hogy e ténye a közvéleményben iránta tartós változást elő nem idézett, ellenben Bécsben kérlelhetetlen megítéléssel találkozott.²

¹ *Friedjung* id. m. I. 407. I. *Szilágyi S.* Rajzok stb. 48. I.

² Haynau *Zsoldos Ignác* előtt (id. kézirat) utóbb így nyilatkozott: «Ich habe die grössten Spitzbuben begandigt, weil ich mir dachte: sind die einmal frei, so können sie die andern nicht mehr bestrafen.»

A július 6-án az uralkodó személyes elnöklete alatt tartott minisztertanács megállapította, hogy a táborszernagy magatartása lehetetlenné teszi a kormány célzatainak megvalósulását Magyarországon, s hogy ennél fogva az ő eltávolítása nemcsak megérdemelt büntetés, hanem administratív szükségesség is s ehhez képest mindjárt tudomásul vette, hogy a Felség már elrendelte Haynau nyugdíjazását és azt, hogy helyét ideiglenesen Wallmoden gróf, tábornok vegye át, valamint hogy ezentúl a III. hadsereg parancsnokának hatásköre semmiben se különbözék a többi hadseregparancsnokétól.

A kormányra nézve azonban még az a további kérdés állott elő, hogy vajjon az eltávolított Haynau által bécsi fölfogás szerint jogtalanul megadott megkegyelmezések épségben hagyassanak-e? Erre nézve a nézetek megoszlottak; Bach volt az, a ki legerősebben hangsúlyozta, hogy, bár az uralkodónak joga volna a hadparancsnok intézkedését felülvizsgálat alá vonni s módosítani, politikai szempontból ez nem ajánlható, mert ezáltal az uralkodó szigorúbb színben tűnnék föl, mint Haynau, ez utóbbi pedig oly cselekedetben ismertetnék el vétkesnek, melyért okvetetlenül haditörvényszék elé kellene őt állítani, a mi igen kellemetlen következményekkel járna. A megkegyelmezettek között kétségekívül vannak veszélyes és büntetést érdemlő egyének, ezek a kivételes állapot által megengedett szigorú felügyelet alá volnának helyezendők s újabb vétség esetében azonnal újra elzárandók. Végre is ez a vélemény emelkedett érvényre. A belügyminiszter a már megtörtént megkegyelmezések figyelembevételével a további eljárás céljából kilencz kategóriába sorolta a vádlottakat, mely osztályozás szerint még 40 ellen volt a haditörvényszéki eljárás folytatandó, ellenben a legnagyobb részre nézve megszüntetendő. Egyúttal kimondatott, hogy a haditörvényszékek a hivatalnokok elleni purificationalis eljárást szüntessék meg egészen s ezentúl a hivatalból való elbocsátást csak az illető hivatali főhatóság fogja kimondani, a már elmozdítottak pedig indokolt esetekben kegyelmi úton lesznek visszahelyezendők. Azután a hivatalos lap sorra közölte a elgfelsőbb elhatározásokat, melyek szerint előbb 109, a magyar forradalomban való részvételért 1—10 évi sánczmunkára vagy várfogságra elítélt polgári és egyházi egyénnek hátralevő büntetésideje elengedtetett; ekkor nyert kegyelmet gróf Károlyi István is; utóbb pedig annak a 209 képviselőnek és kormánybiztosnak a névsora látott napvilágot, kik legújabban kaptak kegyelmet,¹ s végül az azokra vonatkozó hadi=

¹ Ezek között voltak: Bartal György, Bernáth Zsigmond, gr. Bethlen Gábor és János, Dániel Pál, gr. Esterházy János, Fábián Gábor, gr. Festetics Miklós, gr. Forgách Kálmán és István, b. Gerliczy Félix, gr. Haller Ferencz, Jekelfalussy Emil, Kandó Kálmán, b. Kemény Domokos, gr. Kornis Károly, Kubicza Pál, Lónyay Gábor, Lónyay Menyhért, gr. Mikes János, Nagy Ignác, Ordódy Pál, gr. Péchy Constantin, Pompéry János, Sembery Imre, Sváby Ferdinánd, Szent=

törvényszéki ítéletek, kik közül 28 már Haynau által fölmentetett s kiknek számát a Felség most még megtoldta Kubinyi Ferenczczel.¹

A Haynau elbocsáttatása azonban nem volt oly esemény, mely a vélemények és közhangulat erősebb hullámozása nélkül múlhatott volna el még az akkori időben is. Utóhangjai részint a hivatalos levélváltás zárt körében, részint a nyilvánosság előtt hangzottak el.

A táborszernagy fölmentése után két levelet s egy jelentést intézett Shwarzenberg herczeg miniszterelnökhöz. Az elsőben azt mondta, hogy őt ez az intézkedés boldoggá teszi, mert ötven évi szolgálat után úgysis nyugalomra vágyott, már kérni is akarta elbocsáttatását s már bérelt is lakást Gráczban. Abban a boldogító tudatban vonul nyugalomba, hogy mindent megtett, a mi erejétől telt; csak azt szerette volna, hogy nyugdíjazás iránti kérelmét várták volna be, mert a hadseregre nem fog jó benyomást tenni az, hogy egy hadseregpáncsnokot kérelme nélkül nyugdíjaznak. Hivatalos jelentésében ugyanakkor a maga igazolására arra utalt, hogy ő ugyanúgy járt el, mint a minisztertanács, mely Bémer püspöknek és a tisztí jelleg nélkül a hadseregből kilépett s a honvédségbe belépett egyéneknek kieszközölte a legfelsőbb kegyelmet, holott azok sokkal bűnösebbek voltak az általa fölmentett képviselőknél; különben is most már — hite szerint — szükség van egy széleskörű amnestiára.

Több keserűség szól a táborszernagy második leveléből, mely már az időközben napvilágot látott osztrák hírlapi közlemények benyomása alatt íratott. Ebben bizonygatja, hogy ő mindig engedelmes volt Ő Felsége iránt és tiltakozik az ellen a gyanúsítás ellen, mintha szándékosan ellenkezett volna a legfelsőbb parancscsal; az a tudat boldogítja, hogy kötelességét híven teljesítette. Ő tudja, hogy nem is a minisztertanácsal állott szemben, hanem csak egy miniszterrel, Bach=al. A kiémeletlen eljárás, melyben részesül, a hadsereget igen fájdalmasan fogja érinteni, az a trón, a kormány és a hadsereg szempontjából nagyon káros rendszabály volt. A kormány e levélre adott válaszában, melyet Bach hozott javaslatba, igazságot szolgáltatott a táborszernagy érdemeinek, hangsúlyozta, hogy az intézkedések nem egy miniszternek, hanem az egész kormánynak s magának Ő Felségének tényei; ezen intézkedések elleni ellenszegülésével Haynau mindenestre a legfelsőbb parancsok iránti tiszteletlenséget tanúsított s ezért a minisztériumnak kötelessé-

iványi Márton, Szirmay Ödön, Sztankovánszky Imre, Tanárky Gedeon, Ujfaluzy Lajos, Vlád Alajos, Vörösmarty Mihály, b. Wenckheim Béla, gr. Wenckheim József, Zámory Kálmán, Zeyk Károly, Zichy Antal, Hunfalvy Pál, Kazinczy Gábor, Kováts Lajos, Szász Károly stb.

¹ Ezek között voltak: Bezerédj István, Boér Antal, gr. Degenfeld Imre, Halász Boldizsár, Kállay Ödön, Kubinyi Ferencz, Madarász József, Pálffy János, Palóczy László, Rákóczy=Parchetich Hugó, Szaplóczay József, Tóth Lőrincz, Záborszky Alajos stb. mind volt képviselő, mind eredetileg halálra ítéltetett; most már csak R. Parchetich és Madarász részesülnek 2 évi börtönbüntetésben.

gévé vált az uralkodó tekintélyét megóvni, bár sajnálja, hogy e miatt oly érdemes tábornokot kellett ily módon szolgálatától fölmenteni.

Abban Haynaunak igaza volt, hogy elbocsáttatása a hadseregbe rossz benyomást tett, különösen annak magasabb köreire; ¹ Pesten szinte tüntetőleg búcsuzott el tőle a tisztikar, Bécsben számos tábornok tett nála látogatást s még a német hadsereg tisztjei is helyenkint rokonszenvedőket nyilvánítottak a bukott nagyság iránt. ² Ellenben, — épen utolsó ténye miatt, melyben a magyarsággal való kaczerködést láttak, — ellene fordult a tábornagságnak az osztrák közvélemény nagy része és a magyarországi nemzetiségeké. Az «*Oesterreichische Reichszeitung*» rasvasz cikkben, mintegy a saját csodálkozó kérdésére adva meg a választ, magyarázta a közönségnek Haynaunak a koronával szembeszálló önkényét. Erre a megtámadott a magyar hivatalos lapban közzétett mérges válaszszal védekezett. Visszautasítja — úgymond, — a Reichszeitung perfid gyanúsítását. Kijelenti, hogy őt csak az állam jól fölfogott érdeke vezérelte s a kegyelmezés jogát, mint a felségjog kifolyását, csak felséges urának nevében, a ráruházott hatalom korlátain belül, a legszigorúbb jogelvek szerint, lelkiismeretesen, következetesen és méltányosan gyakorolta. «*En tehát — így végzi szó szerint, — egy oly férfiú meggyanúsításában, ki — mint én, — a forradalom törekvését gyökerénél ragadta meg, nem láthatok egyebet, mint kísérletet, mely a demagógia kezére dolgozni és a monarchia fennállását — melynek csonkítálan fenntartása a status leghűbb fiai annyi ezreinek véérébe került, — újra kétségessé tenni törekszik. Ezzel a kicsikart igazolással egyszersmind a sajtó terén minden további tárgyalást berekesztettnek nyilvánítok és most visszalépek a magánéletbe, mint egy második Belisár tüntetve elő a gúnycikk szerzője által, a nélkül mégis, hogy szemem világától megfosztani hatalma lett volna s a nélkül, hogy — a fölforgató párttól környezve, — megengedtetett volna neki engem nyomorban, koldusbottal, egyetlen leányomtól vezetve látnia!*»³

A magyar sajtó félénken tapogatódzó kommentárjai, melyeket jobbára bécsi értesülések nyomán fűzött Haynau bukásához, elárulják mégis, hogy a pesti közvéleményben bizonyos reményeket támasztott ez az esemény. A «*Pesti Napló*» bécsi tudósítója azt írta, hogy némelyek szerint azért ejtették el Haynaut, mert késedelmes volt az amnestia kihirdetésében, míg mások szerint a minisztérium nem kívánta,

¹ *Báró Jósika Samu* azt írja gr. Dessewffy Emilnek Bécsből július 10-éről: «*Das Militär ist toll über die Art von Haynau's Pensionirung . . . und betrachtet sie . . . als einen Triumph des Advokatenhums*». (Wertheimer: *Zur Gesch. d. Altconservativen*. 756. l.)

² *Rogge* id. m. I. 210. l. *Friedenfels* id. m. II. 178. l. *Wessenberg*: *Briefe*. I. 131. l.

³ *Magy. Hirl.* júl. 12-iki szám.

hogy a császár kegyelme által előidézett hála a Haynau személyéhez kapcsolódjék, hanem inkább azt, hogy az összes kormány felé forduljon. A lap vezércikke a hadparancsnok bukását egy «dicsővezett meteor hirtelen, váratlan letűnésének» mondja, hanem azért «az alkotmányosság elve szempontjából» a legkecsegtetőbb reményeket fűzi hozzá, azt a reményt, hogy ezentúl a polgári hatalom a katonai hatalomtól elválva fogja az alkotmányilag egyedül őt megillető jogokat gyakorolni.¹ A sugalmazott «Magyar Hirlap» eleinte maga valószínűnek jelezte, hogy a Haynau elbocsátása rendszerváltozást jelent, s «bízvást várható»-nak mondta, hogy «a sokat szenvedett haza egy más, megnyugtató és szép reményekre jogosító jövő elé néz». Majd éles és fenyegető hangon kommentálta a távozó hadparancsnok nyilatkozatát, ha az netalán bizonyos sympathiákat jelentene, melyeknek kísérteti képe ellen szüntelen éberséggel kell küzdeni oly kormánynak, a mely alapelveül a szabadságot és egyenjogúságot tűzte ki», sőt kijelentette, hogy a kormány ezen erőyes lépése kijózanító tanulságul szolgálhat «azoknak, kik egy újabb kor szüleménye fölforgatását gyermekjátéknak hiszik». Végül egy bécsi eredetű cikkben leplezetlenül kimondta azt is, hogy a hadparancsnok személyének változása semmiféle rendszerváltozást nem jelent.²

Haynauinak abban is igaza volt, hogy bukásának főtényezőjét Bach belügyminiszterben látta; de azért nagy tévedés volna e körülményből arra következtetni, hogy a Bach s minisztertársai szándékai Magyarországot illetőleg jobbak voltak, mint a tábornagyságra vagy akár megfordítva. És ha már történeti példát keresünk erre az esetre, azt kevésbé a Belisar sorsában találjuk föl, mint inkább a Messer Remiro d'Orcoéban, a kit Cesare Borgia a leigázott Romagnában helytartóként hagyott hátra s a ki ott az ő meghagyásából iszonyú kegyetlenségeket követett el és sanyargatta a népet. Mikor aztán a mérték betelt, Borgia a romagniaiak kibékítése végett — kivégeztette helytartóját és élvezte a sanyargatottak háláját, rászolgálván ezzel az állambölcséséggel a Machiavelli csodálatára és dicséretére.³ Modernül enyhített alakban körülbelül ezt a szerepet szánta a Schwarzenberg-kormány a magyarországi Alteregónak; ez ügyesen kisiklott a bűnbak sorsa alól, bár el nem kerülhette bukását. Azért benne sem áldozatot, sem eltávolításában érdemet nem láthatunk.⁴

¹ Július 11-iki és 12-iki számok.

² Július 12., 14., 16-iki számok.

³ *II Principe*, VII.

⁴ Nem egészen helytálló a *Marczali* ítélete (id. m. 849. l.) a Bach és Haynau közötti összeütközésről, ki annak végkimenetelében csak «a burokrata győzelmét a katona fölött» látja.

III. RÉSZ.

A GERINGER-PROVISORIUM.

I.

(A forradalom utáni közállapotok ; a nemzet hiányzó része ; azok a kiket elvesztett és azok a kiket visszavárt. A besorozottak ; a bebörtönözöttek sorsa. Görgey Arthur emlékiratai ; gr. Széchenyi István döblingi élete. A bécsi magyarok ; hivatalnokok és publicisták ; Falk és Kecskeméthy ; a conservatívek ; Zsedényi névtelen röpiratai. Látszólagos csönd és passiv resistentia az országban ; kisebb összeütközések. A sajtó állapota ; a Pesti Napló megindulása. A korszak röpirat-irodalma : Fejér György, b. Kemény Zsigmond, gr. Hartig, Schuselka, Springer, gr. Mailáth Kálmán, Somssich Pál, b. Eötvös József és gr. Szécsen Antal röpiratai. 1849—1850.)

A forradalom utáni közállapotokat a forradalom politikai megítélésében a két ellentétes végletet képviselő magyar publicista : Kossuth Lajos és b. Kemény Zsigmond egyforma mélabúval, de a keserűség különböző nemével festi.

Kossuth azt mondja Irataiban az 1849 utáni állapotról : «A ki meghalt, hát meghalt ; a kit felakasztottak, hát felakasztották ; a kit bőrtönbe vetettek, hát ott sínylődött ; a ki bujdosott, hát üldözték ; a kinek elkobozták vagyonát, hát családja megtanult koplalni ; a nép fiát elvitték katonának, hát ment ; megrótták a népet terhes adóval «de plenitudine potestatis», hát arczának véres verejtékét elfizette ; az árvák, özvegyek sírtak — titokban ; a polgárok átkozódtak titokban, a legrejtettebb kamarákban, jól bezárt ajtók s ablakok mögött — különben csend volt, mint a sírban van. És a hatalmasok ezt a «rend és nyugalom» állapotának nevezték».¹

Kemény így vezeti be Széchenyiről írt s az ötvenes évek legelején megjelent tanulmányát : «Midőn végre a forradalom árja mindent elborítván, mindent elsöpört ; midőn a nemzeti nagyságról készült diadalívek ledőltek ; midőn a kettős kereszt, a három hegy s négy folyam országga darabokra kezd szakadni ; midőn Árpádtól Görgey Arthurig, az első magyar fővezértől az utolsóig, egy ezer éves korszak fejeztetett be ; most a hazai romok közt és a hazafi fájdalom szürkületében földerül a visszaemlékezés méla holdvilága, üt a recollectio ünnepélyes órája és mi kezdjük számlálni tévedéseinket és az áldozatokat».²

¹ Kossuth: Irataim stb. I. XV. l.

² K. Zs. tanulmányai, I. 157. l. (Előszőr a «Magyar szónokok és státusiérfiak sorozatában 1854-ben jelent meg.)

A nemzet akkori lelki állapotának megítélésénél mindenekelőtt azt az óriási hézagot kell számításba vennünk, a melyet a nemzet lelki és értelmi erőinek összességében a szabadságharc következményei előidézték. A mellett a Magyarország mellett, a melyre az abszolút uralom idehaza ránehezdedni kezdett, gondolnunk kell arra a hiányzó Magyarországra is, mely vagy áldozata lett a nagy harcznak, vagy a kényszerítő körülmények miatt kiszakadt a nemzettel való közösség kapcsolatából, — ha nem is érzelmben, de a cselekvés vagy legalább a szenvedés együtteségének megszűnte által.

A nemzet elárvult már azoknak a halála által is, akiket a forradalom a harcztereken vagy a bitón áldozatul követelt; a mult létűnt nagy alakjainak sorát mintegy bezárandó, báró Wesselényi Miklós is 1850 őszén, Gräfenbergből hazajövet, meghalt Pesten, «hol egyszer ezeket szabadított ki a halál karjaiból». Petőfit akkor még a közhit hosszú ideig visszavárta; azt hitték sokan, hogy az oroszok fogságba hurczolták.¹

És visszavárta a nemzet a kimenekülteket mind, kivált mikor kiszolgáltatásuk kérdése az Angliától biztatott porta elszánt ellentállása következtében kedvezően dőlt el; de egyelőre majdnem minden összeköttetés megszakadt velök. Az emigrációban voltak akkor még csaknem mindazok, kiket a nemzet a legutóbbi mozgalmas évek folyamában politikai vagy hadi vezéreinek tekintett. Másutt lesz helyén a magyar emigráció politikai szerepét ismertetni és megítélni; tagjainak céljai és útjai nemsokára szétváltak; közülök néhányan korábban, mások később, sokan sohasem tértek vissza. De abban az időszakban, a melyről itt szó van, — kivéve Deákot és kivéve egy-két olyan politikus, a kit — mint b. Eötvös József, Trefort,² — csak a rémuralom első hónapjai tartottak távol, vagy a kik — mint Vörösmarty és Jókai a kimenekülés helyett a rövidebb-hosszabb idejű bujdoklást a hazában választották, — a hazai közéletnek mindazok a szerepvivői, a kik a hatalom sujtó kezét elkerülhették, a külföldön voltak, velök az érintkezés lehetetlen vagy veszélyes volt, sőt egyesekre — mint látni fogjuk — egyenesen végzetessé vált.

A kik pedig nem menekülhettek, de a bitót elkerülték, azok — bármily csekély részök volt az elmúlt mozgalmakban, — meg voltak fosztva szabadságuktól, el voltak szakítva honfitársaiktól. Még legényhebb volt azoknak a fiatal honvédeknek a sorsa, a kiket a fegyverletétel után mindjárt besoroztak. Meghurczolták, meggyötörték, mint közlegényeket kápláruralom alá helyezték ugyan őket, folytonosan éreztet-

¹ Lásd a *Magyar Hirlap* 1850 szept. 19-iki számánvk közleményét a pesti «Morgenblatt»-ra való hivatkozással.

² Eötvös 1850 decemberében, Trefort már szeptemberben.

vén velök veszedelmes, rebellisi voltukat, távoli osztrák helyőrségekbe, némelyiköket az olasz tartományokba is vitték, de legalább rövid idő múlva hazakerülhettek. Közülök egyesek — mint Vadnay Károly és b. Podmaniczky Frigyes,¹ — utólag humorosan írták le a fiatal korukban könnyen elviselt szenvedéseket, megemlékezve bajtársaikról, a kik között ott voltak Lisznyay Kálmán, Vajda János, Prónay József, Dessewffy Lajos, gr. Bethlen József, b. Lipthay Béla, Kempelen Károly, gr. Esterházy István, gr. Batthyány Gusztáv, b. Döry Lajos, Görgey István² és mások.

Legsanyarúbb volt a sorsa a bebörtönzötteknek. Már a vizsgálat ideje alatt is, a míg hazai tömlőczőkben tartattak, csak szigorú ellenőrzés mellett érintkezhettek hozzátartozóikkal s barátaikkal.³ Az is megszünt hosszú időre, mikor ausztriai várfogságokba kerültek.

Az olmützi várban elzárt politikai foglyok között akadt egy magyar Silvio Pellico, a Barsi József bicskei plébános személyében, ki ép oly részletesen, mint vonzóan és érdekesen írta le nemcsak a saját viszontagságait,⁴ Windischgrätz bevonulásakor történt elfogatásától kezdve különböző osztrák várakba s azután vissza a pesti újjépületbe való hurczolatása során, — miközben gróf Batthyány Lajos és gróf Károlyi István voltak útítársai, — végre 20 évi várfogságra szóló ítélet alapján Olmützben elszenvedett büntetését, hanem számos bajtársának élményeiről is bőven nyújtott adatokat. Ezek között találjuk Szontágh Pált, Rómer Flórist, Laky Demetert, Szlávay Józsefet, Kossuth Sándort, Szerdahelyi Edét, Könyves Tóth Mihályt, Gyöngyössy Imrét, Boczkó Dánielt és Madarász Józsefet ; a legutóbbi maga is leírta fogsága alatti tapasztalatait.⁵

Megtudjuk ezekből a följegyzésekből, hogy az a «Magyarország kicsiben», a mint magukat a várbörtön sorsközösségében élő hazafiak társasága nevezte, miként töltötte napjait, miként tűrte szenvedéseit és miként szötte reményeit s vágyait.

¹ «Naplótöredékek» 1888, a II. köt. 310. s köv. l. Vadnay K. id. h. és Irodalmi emlékek 548. s köv. l.

² Lásd saját naplóját. (Görgey Arthur levelei a számüzetésből.)

³ Az erdélyiekre nézve l. Hőke—Szabó id. m. II. 459. l. a szerző saját élményeit.

⁴ «Utazás ismeretlen állomás felé». Olcsó Könyvtár 725—730. sz. Ide sorolhatjuk Deák Farkast is, ki «Fogságom története» című munkájában (Pest, 1869.), viszont a Josefstadt várában később (1854=től kezdve) elzárt politikai foglyoknak akkor már némileg változott, vagyis enyhült életviszonyairól számolt be. Hasonlóképpen Vasváry Ferencz följegyzéseit fogságáról : «A Noszlopy-féle összeesküvés» (Hazánk, tört. folyóirat 5. köt. 200. s köv. l.), végül Podhorai Podhorszky Mária : «Egy államfogolynő naplója» (Sz. =Fehérvár, 1889.) cz. kis művét és Boross Mihály «Élményei» (Sz. =Fehérvár, 1882.) II. kötetét.

⁵ Madarász József : «Emlékirataim», 282. s köv. l.

A casamatták többnyire sötét szobáiban, a hol fejök fölött fűvet kaszáltak, a hol maguknak kellett takarítaniok s gyakran a patkányok ellen harczot folytatniok, a hol húsz krajczár volt napi élelmezésökre rendelve, melyet a jobbmódúak legfőlebb egy forintra egészíthettek ki s a hol legtöbbjüknek nehéz bilincseket kellett viselnie, mégis csodás derűt terjesztett a foglyok nyugodt öntudattól edzett lelki ereje, összetartása és barátsága, leleményes munkaszeretete s honfitársaik részvételnek minden akadályt leküzdő megnyilatkozása.

A bajtársi viszony az évek folyamában valódi testvéri kötelékkel csatolta a gyakran legkülönbözőbb rangú, módú, foglalkozású, de közös nehéz sorsukban egyenlővé lett embereket egymáshoz, a melyet még szorosabbá tett az az egymásra utaltság, melynél fogva ügyességeikkel, ismereteikkel, tapasztalataikkal vagy szerény anyagi javaikkal egymást mintegy kiegészítve megsegítették. Az egyik kezdetleges bútorok készítéséhez értett, a másik sütéshez=főzéshez, a harmadik szabómesterséghez, a negyedik rajzhoz vagy faragáshoz ; az egyik szép dalokra tanította társait, a másik nyelvekre, a sakkjáték nagy népszerűségnek örvendett s a könyvek kézről=kézre jártak. A míg egy emberséges porkoláb elnézéséből kissé szabadabban mozoghattak, egész kis társas összejöveteleket, névnapi ünnepléseket, dalestélyeket rendeztek, a várudvaron kertészkedtek s a mellett folyt az egyhangú élet és időbeosztás zavaratlanságában oly kintartóvá és elmélyedővé váló munka, mely sokaknak közügyességét egész a művészetig fokozta s a melynek termékei : összerakott, faragott vagy esztergályozott használati tárgyak, emlékek vagy apró díszművek ma is nem egy magyar úriház ereklýjét alkotják. A börtöni élet lélektanához csodás adalékot szolgáltatott azok, a kik kiszabadulásukkor drága pénzen megvették bilincseiket, hogy mikor már lehulltak róluk, magukkal vihessék szomorú napjaikban megszokott és — megszeretett emlékül!¹

Természetesen a foglalkozás, társalgás és önfegyelmezés sem némithatta el egészen a börtön falain kívüli világ iránti érdeklődésüket s főkép hazavágyódásukat. Minden változás, mely egyeseket elvitt közülök, vagy újakat hozott körükbe, — hiszen az ötvenes évek elején még mindig újabb elítélések is történtek, — egész eseményszámba ment, de még inkább foglalkoztatták képzeletöket a külvilágban történők, bár azokról csak vajmi fogyatékosan értesültek ; lesték az oly eseményeket, melyektől vagy politikai változást, vagy legalább tömegesebb megkegyelmezést remélhettek. Közmegegyezéssel álneveket adtak a politikai beszélgetéseikben legsűrűbben előforduló személyeknek és fogalmaknak, hogy a felvigyázók meg ne értsék, miről van szó.² Hozzátar-

¹ Így tett Czuczor Gergely, kinek rabláncza most a Kisfaludy=Társaság emléktárában látható.

² U. és Á. L.=tár. Kempen eln. iratai 1853.

tozók küldhettek nekik ruhaneműeket, pénzt, sőt gyéren leveleket is, bár a levelezést mind szigorúbb korlátok közé szorította a börtönparancsnokság, a mely minden jövő s menő levelet elolvasott, a miért csak németül volt szabad írni. Ezért a rendszabályért tréfás bosszút állott az a levelező, a ki színelve, mintha nem tudna németül, börtönben sínlődő barátjának címéül az «államfogely» német fordításaként «Staatsrebhuhn»-t írt.

Egy időben az olmützi várparancsnok engedékenysége odáig ment, hogy a nős foglyok feleségeinek megengedték, hogy férjeiket hetenkint egyszer egy szolgálattevő tiszt jelenlétében egy-egy félórára meglátogathassák s velők — németül társaloghassanak. Ennek következtése az lett, hogy egy egész csapat lelkes magyar asszony fölkerekedett és lákást vett Olmützben, így minden héten élhetvén ezzel az engedéllyel. De az ilyen humánusabb bánásmód följelentések következtében csak hamar az ellenkezőbe csapott át : a parancsnokokat, porkolábokat másokkal cserélték föl, s az újak mindenféle szigorításokkal, korlátozásokkal, elkobzásokkal és zaklatásokkal igyekeztek azután elődeiknél jobbaknak bizonyulni.

A hazából hatalmi szóval eltávolított politikai szereplők között egészen kimagasló, de egyúttal egészen megkülönböztetett helyet foglalt el Görgey Arthur, mert őt akkor még nemcsak a klagenfurti bellebezésre szóló parancs, hanem a nemzet saját érzélemvilága is távol tartotta a magyar földtől. A forradalmi fővezér 1852-ben fordult először a nyilvánosság elé, működéséről való beszámolásul s az ellene emelt hazaárulási vád czáfolatául szánt német emlékiratával. Ennek bevezetéséből ¹ értesültünk róla, hogy Görgey, kit Bach 1850 tavaszán kihallgatáson fogadott, kevéssel később, az e kihallgatáson hallott biztató szavak hatása alatt nagyon tiszteletteljes hangon levélben fordult a mindenható miniszterhez, kérve őt, hogy becsatolt felségfolyamodványát juttassa az uralkodó elé. Ebben a felségfolyamodványban Görgey panaszt emelt az igazságtalanság miatt, mely abban nyilvánult, hogy míg neki megkegyelmeztek, bajtársait elítélték. A halottak, — úgy mond, — nyugosznak már, azonban az élők még remélnék ; a neki — Görgeynek — adott bocsánat bátorítja őket. A humanitás szent nevében könyörög ő kegyelemért számukra. «Kegyelmet kér, — úgy mond, — számukra az a férfiú, a ki a maga részére kegyelmet soha nem remélt, soha nem is kért, habár szent kötelességek tiltják meg neki, hogy az önként nyújtottat elutasítsa magától». Megható szavakban ecseteli azután az elítélteknek kegyelemre méltó voltát s az ily fejedelmi elhatározás magasztosságát és biztosítja a császárt, hogy a magyar jellem kizárja

¹ «*Mein Leben und Wirken in Ungarn.*» I. köt. VII. s. köv. 1.

azt, hogy e kegyelemmel visszaéljenek. Egy tollvonás, — úgymond, — és milliók fogják áldani a «nagy-lelkű Ferencz Józsefet!»¹

Ez az emlékirat mód fölött felbőszítette Windischgrätz herceget és Kempent, ki módot szeretett volna keresni Görgeyt mindenkorra megakadályozni az irodalmi munkában; mikor utóbb a klagenfurti iparegyesület titkárává választotta, a kormány e választást megsemmisítette; Görgey minden igyekezete magánszolgálati alkalmazást nyerni, vagy ipari vállalatok vezetésében közreműködni, meghiúsult; sőt bellebbezése, mely eredetileg egész Karinthiára szólt, utóbb a klagenfurti járásra szoríttatott. Ily helyzetben magát és családját csak a kormánytól részére kiutalt évdíjból tarthatta fönn.²

Az önkénytes számkivetés egy neme volt az, a mely gróf Széchenyi Istvánt a forradalom kitörésétől kezdve élete végéig a hazán kívül, a Bécs melletti Döblingben való tartózkodásra készítette. Kétséget nem szenved, hogy a «legnagyobb magyart» a szellemi működést teljesen megbénító lelki betegség rohama miatt kellett a dr. Görgen gyógyintézetébe fölvenni. Lelki és szellemi állapota azután az évek folyamán többször, lényegesen változott, de nem változott az a rögeszmeszerűvé vált elhatározása, hogy Döblinget többé el nem hagyja. 1850-ben egy ízben³ rászánta magát, hogy az ő kedvéért Bécsben időző családját meglátogassa. Ez a kirándulás s még inkább a visszatérés utána döblingi, különben kies fekvésű magányába oly borzasztó hatást tett reá, hogy többé az intézet elhagyására rávehető nem volt, nejevel azonban szorgalmasan levelezett. Bár az 1849—50-iki télen túl dührohamok többé nem fordultak elő nála, koronkinti ellágyulásai, az olvasmányai és környezete megválasztásában mutatkozott különczségei, a sakkjátékba való mértéktelen elmerülése, egyes, már ekkor öngyilkos szándékra valló kívánságai s a világtól való merev elzárkózása tanúsították lelki állapotának rendellenes voltát. Csak 1852-től kezdve, barátjának, Lonovics érseknek, kinek akkor már megengedtetett a Bécsben való letelepedés, sikerült Széchenyinnél a lelki nyugalom oly nemét idézni elő, mely a rendszer foglalkozást s honfitársaival való érintkezését ismét lehetővé tette.⁴

¹ *Görgey István* már id. művében (56. l. jegyzet) bátyja e lépésének tulajdonítja a hadseregből tiszti rangjuk letévése mellett kilépett s utóbb a honvédségben tiszti rangot viselt egyének megkegyelmezését s e föltevésre mutat G. Arthur-nak az előbb id. helyen közölt s Bachhoz június 30-ikáról intézett köszönőlevele is. E föltevés azonban tévedésen látszik alapulni, mert a Görgey folyamodványa május 21-éről kelt s a szóban forgó legf. elhatározás márczius 26-ikán történt, csak a Haynau ellenkezése miatt lett később végrehajtva. (U. Á. L.)

² *Görgey István* előbb id. műve 103. s köv. l. U. Á. L. Gen.-d. Dép. 1852.

³ *Zichy Antal* (Gr. Széchenyi István, Tört. életr. 1897. II. 250. l.) adatai szerint két ízben tett Sz. Bécsben látogatást.

⁴ Lásd *Falk Miksa*: «Kor- és jellemrajzok» 82. s köv. l.; *Aurel von Kecske-méth*: Graf Stef. Széchenyi's staatsmänn Laufbahn stb. 49—55., 132. s köv. l.

Voltak azután magyarok, a kiket hivatalos állásuk kötelezett arra, hogy az országon kívül, nevezetesen Bécsben tartózkodjanak. Igaz, hogy ezek már hivatalvállalásuk ténye által ép úgy kiléptek a nemzet nagy zömének érzelmi közösségéből, mint a hogy kiléptek belőle azok az, — akkor még nagy számú — honfitársak, a kik benn az országban állottak a kormány szolgálatában. De ezek a bécsiek már épenséggel meg voltak fosztva annak a lehetőségétől, hogy közállapotainkat s a közhangulatot valóban megfigyelhessék s e mellett a közigazgatás és jogélet alakulására hazánkban mégis az itt levőknél sokkal döntőbb befolyást gyakorolhattak. Ezeknek fölfogására legjellemzőbb Szerencsy István volt personalisnak, kit, — mint láttuk, — a főtörvényszék magyar osztályának vezetésére hívtak meg, s ki már kevésel később meghalt, bírótársai előtt tett nyilatkozata.¹ Őt kinevezésekor biztosították, hogy ez a magyar osztály, — mely a hétszemélyes táblát volt hivatva pótolni Bécsben, — teljesen önálló lesz, s hogy abba csak a magyar törvényekben jártas bírák fognak kineveztetni, a mit utóbb meg nem tartottak. Szerencsy állása elfoglalásakor úgy nyilatkozott, hogy «már most nem az a kérdés, vajjon magyarok fölött külföldön ítéletet hozni törvényeink szerint szabad-e vagy sem? azt én is tudom, hogy nem szabad. Hanem az a föladatunk nekünk néhányunknak, kik még tehetünk valami jót, hogy a közhajótörésből legalább az utolsó deszkát megmentjük azáltal, hogy ha már mást nem tehetünk, legalább annyit eszközöljünk ki, hogy magyarok fölött bárhol is, de magyarok ítéljenek! Úgy fogunk tanácskozni, mint a hogy azelőtt a magyar kancellária Bécsben tanácskozott, sőt még annak egyik épületében is».² Volt kétségkívül ennek a fölfogásnak is némi jogosultsága, de bizonyos az is, hogy minden ilyen megalkuvás a viszonyokkal magyar részről csak megerősítette a kormányt a teljes beolvasztásra irányuló törekvésében s az ily szerepre vállalkozó magyarokat olyan lejtőre juttatta, a melyen megállás többé nem volt. Így a Szerencsy társai : Torkos Mihály, ifj. gr. Cziráky János, Széll Imre, Noszlopy Ignác, Remekházy József, Markovics József, Steinbach Ferenc és Melczér István csakhamar abba a kényszerhelyzetbe jutottak, hogy a Szerencsy halála után teljesen egyenlősítve a fő-törvényszék többi tagjaival osztrák elnök vezetése alatt, osztrák bírákkal vegyesen, németül legyenek kénytelenek a peres ügyeket előadni. Egyesek, — mint Zsoldos Ignác, volt váltófőtörvényszéki alelnök — e helyzetökben azzal vigasztalódtak, hogy koronkint kikeltek az erőszakos germanizálás ellen, azzal az indokolással persze, hogy ezt a munkát «az időre s a civilisatio beolvasztó hatalmára kell bízni». Zsoldos meg-

¹ Följegyezte Zsoldos Ignác «Töredékek magam és kortársaim életéből» című, az Akadémia könyvtárában őrzött már id. kéziratában. (102. l.)

² A Gróf Batthyány-házban.

tette azt is, hogy külön szavazattal élt az ősiség eltörléséből folyó intézkedések octroyálása ellen, a politikai perek iratainak Bécsbe szállítása által elejét vette az elhamarkodott ítélethozatalnak s néha Schmerlingnek és Bachnak is kemény igazságokat mondott.¹ A főtörvényszék e magyar tagjait azután, — kikhez még mint jogi szakértők Gosztonyi Miklós, volt váltófőtörv. elnök, Vághy Ferencz, Járy György, Niezky János, Zarka János bírák, Frank Ignác egyetemi tanár, Hengelmüller Mihály ügyvéd, Józsa Péter udv. tanácsos és Zádor György is járultak, a Magyarországra kiterjesztett törvények fordításánál s a Magyarország részére kiadott pátensek és rendeletek szerkesztésénél is igénybe vette a kormány. Hogy szolgálatkészségek sem volt képes őket minden gyanu fölé emelni, azt tanúsítja az a körülmény, hogy közülök többen már bécsi munkálataik folyamában voltak kénytelenek Haynaunak ellenük indított purificationalis eljárása ellen az igazságügyminiszter közbe lépését venni igénybe.²

A minisztériumokban szolgáló magyarok közül különösen kiemelhetjük b. Ambrózy Lajost, a ki a forradalom idejében Temesvár ellenállását szervezte a magyarokkal szemben, majd a Haynau megbízásából a Bánságban kamarai administrator volt, azután pedig hol mint osztályfőnök Bécsben, hol mint helytartósági alelnök Sopronban működött, s bár mindig elégedetlen volt a Bach németesítő rendszerével, s ezt nem is titkolta, mégis híven végigszolgáltta azt egészen a Bach bukásáig.³

Nem jelentéktelen szerep jutott annak a néhány magyarnak, a kik a forradalmat közvetlenül követő időben a sajtó szolgálatába léptek Bécsben; onnan módjuk volt a magyar közvéleményt a birodalmi szék városban történő és készülő dolgok iránt — természetesen az akkori sajtóviszonyok korlátai között — a magyar lapok útján tájékoztatni, de módjuk volt a magyar kérdéstről vallott fölfogásukat az osztrák sajtóban is érvényesíteni. Publicistikáinknak különösen két kiváló alakjával találkozunk ezen a téren; tehetségre egyformán jelentősek, politikai jellemöket tekintve azonban rendkívül különbözők. Ezek Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél.

Falk Miksa már a forradalom idejében Bécsben volt s ott mint 20 éves ifjú szolgáltta tollával a szabadelvű irányt; mikor az »Österreichische Zeitung«-ot a katonai hatalom megszüntette, a »Wanderer« munkatársává lett s egyszersmind a »Figyelmező«, majd a »Pesti Napló« bécsi levelezőjévé. A legszerényebb kezdetből küzdve föl magát mind

¹ Zsoldos J. id. kézirata. — A bécsi magyar bírák szerepére vonatkozó érdekes adomazzerű följegyzések találhatók *Frankenburg* már id. »Bécsi élményei« 11. k. 5. s köv. l.

² O. L. Geringer-iratok. 1849.

³ Wertheimer: Báró Ambrózy Lajos kiadatlan emlékirataiból. (Bud. Szemle 95. köt. 1898. 1. s köv. l.)

tekintélyesebb hirlapírói állásra, soha a hatalom s a magyarellen irányú szolgálatába nem szegődött s a magyar közönség előtt csakhamar nagy népszerűsége tett szert azzal a rendkívüli ügyességével, a melylyel rendszeren a legszabadabb mozgást engedő külpolitikai téren maradvá, távoli országok viszonyainak és eseményeinek tárgyalása formájában a monarchia állapotait tudta bonczolni s a saját kormányzatunkat osztorozni.¹

Kecskeméthy Aurél emlékének nem épen jó szolgálatot tettek azok, a kik az ő «Napló»-ját, úgy látszik, csonkítatlanul kiadták.² Kétségtől érdekes kortörténeti adatok mellett ez a napló megdöbbenő vallomásokat tartalmaz, melyek egész meztelenségében tárják föl azt a cynismust, melylyel ez a nagytehetségű író magát csupán a könnyebb megélhetés érdekében tudatosan szánta rá a hazáján keresztülgázoló politikai irányzat föltétlen pártolójának s a magyar nemzeti álláspont kigúnyolójának szerepére. Miután előbb a pesti «Magyar Hirlap» kötelékéhez tartozott, 1851 tavaszán Bécsbe ment s ott keresett levelezői foglalkozás mellett hivatalt is, egy röpirattal — melyre még visszatérünk s melyben teljesen megtagadta a magyar álláspontot, — igyekezvén a kormány figyelmét magára vonni. Úgy vélekedett, hogy «az ember gyenge, a gyomor erős», s hogy ő tulajdonképen «csak mellékesen dolgozik, főcélja : az élvezhetés miatt». Egyébiránt meggyőződésként vallotta, hogy bár ő «inkább magyar, mint cseh vagy német, de mindenekelett az ausztriai birodalom polgára s csak mint ilyen magyar . . . Magyar politika nincs, csak ausztriai politika létezhetik . . . a separatismusnak nincs józan alapja . . .» és «Magyarországban is jobban hódolna nagy és kicsiny, ha tudná, hogy reményeinek már nincs jövője». De, bár e behódolást annyira vitte, hogy Bachot újszülött fia keresztapjául kérte föl, egyelőre nem tudta többre vinni, mint napidíjasságig a rendőrhatalóságnál és sajtócenszorságig.

Tulajdonképen a conservatívek is lemondtak arról, hogy eszméiknek a hazában szerezzenek híveket s azok érvényesítését inkább Bécsben kísérelték meg. Ismételve találkoztunk e lapokon nézeteikkel és láttuk, hogy ők egészen kívül helyezkedtek azon az eszmekörön, a melyet a nemzet túlnyomó része a forradalom után is változtatlanul a magáénak vallott. Majdnem kivétel nélkül jó hazafiak voltak, ez nem szenved kétséget, de az üdvöt ott keresték, a hová többé nem volt visszatérés : az 1848 előtti állapotok alapján. Így el kellett idegenedniök a nemzettől s ennek az elidegenedésöknek a tragikumát még fokozta az, hogy — mint látni fogjuk — a kormánynak s különösen Bachnak leghevesebb gyűlöletét, sőt üldözését vonták magukra, mert ez — jó szimattal —

¹ Falk M. id. m. 13. s köv. l. Beksics: «Kemény Zs.» stb. 40. l.

² «Kecskeméthy Aurél naplója 1851—1878.» Sajtó a. rend. Rózsa Miklós, 1909.

érezte, hogy, bár az ő politikájuk nem gyökerezik a nemzetben, e «sereg nélküli tábornokok»¹ részéről a kormányrendszert közelebbi veszély fenyegeti, mint akár az úgynevezett forradalmárok részéről, a minők Magyarországon akkor tulajdonképen csak a bécsi körök hite szerint léteztek, akár a nemzetnek a passiv ellentállásba helyezkedett nagy tömege részéről.

A magyar lapok a Haynau távozását közvetlenül megelőző időben híreket hoztak arról, hogy «az ó=conservatív párt több jeles tagja Badenben tanácskozásokat tart ;»² a bécsi sajtó idegesen emlegette ugyanez időben a «Wiener Magyaren=Cotterie»-t, mely lehetetlen czélok felé tör : a korhadt nemesi jogokat akarja visszaállítani, a társadalom harmadik és negyedik osztályát leigázni, végeredményben azonban ugyanazt veszi célba, a mit a Kossuth=párt : Magyarország elszakítását Ausztriától.³ Ily hangok szólaltak meg Bécsben ugyanakkor, mikor ott a közönség színházakban, mulató helyeken valósággal tüntetett minden mellett, a mi magyar jellegű volt vagy Magyarországból eredett.⁴

Tény, hogy b. Jósika Samu az 1850. év legnagyobb részét Bécsben töltötte s ott fáradhatatlanul buzgólkodott a «huszonnégyek» emlékiratának terjesztése, fontosságának elismertetése körül, magyar barátai előtt bizonygatván a vele elért hatás nagyságát. Lónyay följegyzése szerint ez időben gr. Dessewffy Emil Pozsonyból, hová lakását télre áttette, számtalanszor ment Bécsbe, hol Jósika, Apponyi, Szögyény, Sennyey, Ürményi, Barkóczy, Andrássy György, Szécsen és mások délelőttönként Jósikánál, estve színház után Szögyénynél jöttek össze.⁵ Szögyény maga megemlékszik Schwarzenberg herczeggel és Bachhal folytatott beszélgetéseiről⁶ s utóbb úgy ő, mint Zichy Ferencz elfogadván az újra föllállított birodalmi tanácsba való kinevezést, módjuk volt sűrűn érintkezni a kormánykörökkel ; Szécsen bőven fejtette ki a nyilvánosság előtt is a helyzetre vonatkozó véleményét röpiratában, melylyel alább foglalkozunk. Végül Wirkner Lajosnak Grünne gróf közvetítésével 1851-ben nyílt alkalma Schwarzenberg herczegnek, ennek saját fölszólítására előbb szóbeli, majd írásbeli előterjesztést tehetni, a melyben Magyarország részére nemzeti közigazgatást kívánt, az ország épségének s a helyhatósági alkotmányának visszaállítását és eltávolítását mindazon kinövéseknek, melyek a kormányzás menetét már előbb is szükségképen akadályozták.⁷

¹ W. Rogge id. m. I. 206. l.

² P. Napló 1850 jún. 14=iki száma.

³ Wertheimer: Zur Geschichte d. ung. Altkonserv. Ung. Rundschau 1913 Oct. 741. l.

⁴ Frankenburg id. m. I. 179. s köv. l.

⁵ Beksics: Fer. Józ. kora. 462. l.

⁶ Emlékiratai. II. 27. s köv. l.

⁷ Wirkner id. m. 245. s köv. l.

Így azok, a kik a kormányhoz koronkint hozzáférhettek, alig értesíthették azt a nemzet valódi közhangulatáról és nem nyújthattak erről hű képet azok az időszaki jelentések sem, melyeket a Haynau eltávolítása után is a kerületi főispánok, Geringer s a zsandárság főnöke, Kempen terjesztettek elő. Hiába hangsúlyozták e jelentések az állapotoknak általában kielégítő voltát, a nép nyugodt hangulatát, az új intézményekkel való megbarátkozását s a kitünő benyomást, melyet állítólag az úrbérváltságból nyújtott előlegek s a megkegyelmezések tettek, — habár Kempen ez utóbbiakban csak a gyöngeség jeleit látta, — hiába utaltak a szorgalmasan körutazó kerületi parancsnokok és főispánok fogadtatására rendezett fáklyásmenetekre s az ily alkalmaknál elhangzott loyális, hűséget és engedelmisséget hangoztató beszédekre vagy a díszpolgári oklevélre, melylyel Kassa városa Bordolo ottani kerül. parancsnokot mégtisztelte. Hiába igyekeztek az elégedetlenség félre nem ismerhető jeleiért egyes magyar tisztviselőket vagy a «lelküismeretlen izgatókat», vagy — mint gróf Zichy Hermann megyefőnök tette — a Kossuthékkal egy húron pendülő conservativokat vádolni.¹ Maguknak e jelentéseknek sorai közül kiolvasható, a miben gondolkozó ember egy perczig sem kételkedhetett, hogy egy országban, a mely még alig ocsúdott föl a rajta végiggázolt forradalom és rémuralom csapásai alól, a melynek nagy része, — mint Erdély, — valóságos romhalmaz volt, pusztítás és nyomor színtere, «élő=halottak sírja»,² hogy egy ily országban, ha azt egyszerre megrohanják egész seregével a magukban véte talán szükséges és helyes, de a nép előtt merőben új és idegen s kivétel nélkül terhes intézményeknek, ha azoknak rögtöni és kíméletlen behozatalát a nép előtt ugyancsak ismeretlen, bizalmát, sőt sok esetben nyelvét sem bíró, minduntalan helyöket cserélő hivatalnokokra s hatalmaskodásaikért még a hivatalnokok által is gyakran megvádolt zsandárookra bízák : ott megelégedésről és megnyugvásról szó nem lehet. Ott a loyaltás, ha őszinte akart lenni, legföllebb abban az alakban nyilvánulhatott meg, a melyben egy nagykarolyi fáklyásmenet szónoka kifejezte, kérve a kerületi parancsnokot, hogy vigye meg Ő Felségének hódolatukat s azt a kérésöket, hogy e szenvedő, szegény hazát tekintve, adjon bocsánatot az elsikamlottaknak és közös boldogságot a szeretet és engesztelődés alapján.³ Hisz voltak tisztviselők is, a kik becsületes meggyőződésökként vallották, hogy «nincs nemzet, mely a kormány loyális szándékai számára — ha kímélik azt, a mi neki legszentebb, — könnyebben megnyerhető és lekötelezhető volna, mint a magyar».⁴

¹ O. L. Geringer=iratok, 1850—1854. Osztrák *Belügyminisztérium lev. tára*, 1850—1851.

² *P. Napló* 1851 május 28. s aug. 16. számok, *Podmaniczky Fr. id. m.* III. 7. l.

³ *Magy. Hirlap* 1850 októb. 10. szám.

⁴ *Fridrich*, a székesfehérvári ker. főispán helyettesének jelentése 1850 okt. 13-ról, *Geringer=iratok*.

Még b. Kemény Zsigmond is mindjárt a szabadságharcz lezajlása után Pesten megjelent s az akkori censura=viszonyokhoz is alkalmazkodó első röpiratában, melylyel pedig mindenkép az engesztelődés és békéltetés ügyét kívánta szolgálni, kénytelen volt elismerni, hogy Magyarország vidámság és megelégedés nincs, és hogy a magyar nép csak azért teljesíti kötelességét még kényszer nélkül is, csak azért viselkedik nyugodtan, mert «gondolkozásmódjában és érzületében nincsenek meg azon elemek, melyekből másutt következetesen, állandólag és ki=maradhatatlanul fejlenek ki a nyugtalanságok, a háborgások, a crawllok, az insurrectiók és a forradalmak.»¹

A márczius=előtti udvari tanácsos, a forradalom ismert, határozott ellensége, Zsedényi Ede, Bécsben, — hol a sajtó mégis szabadabban mozgott, — 1850=ben és 1851=ben névtelenül kiadott röpirataiban² sokkal merészebb igazságokat mondott a kormánynak. Nemcsak a kormány eljárását vonta kíméletlen bíráló alá, hanem Magyarország közállapotait és közhangulatát is leplezetlenül föltárta. Kimondta, hogy a kormány, midőn magát hivatalos jelentések által megnyugtattatja, nem látja azokat az örvényeket, a melyek a monarchia legfőbb érdekeit fenyegetik Magyarországon, a hol megnyugvás dolgában egyáltalán nincs előhaladás, sőt a kedélyek forrongása már Ausztria legloyalisabb híveit is megragadja ; a hol a közélet elenyészett, a magánélet pedig el=kárkózik ; a hol a birtokosztály és a parasztság csöndes guerilla=harczot kénytelenek a zsandárság ellen folytatni ; a hol az emberek peres ügyeiket inkább önkényt viszik volt tisztviselőik döntése elé, mintsem hogy az új hivatalok zaklatásainak és bélyegköltségeinek tegyék ki magukat. A bizalmatlanság és duzzogó közöny, melylyel magyar részről minden új kormányrendszabály találkozik, nemcsak az új adókban leli okát, hanem az egész közigazgatási rendszer ellen fordul, a melytől nagyobb tátongó úr választja el, mint az utóvégre is csak ideiglenesnek tekintett ostromállapottól. A lakosság egyetlen osztálya sem elégedett s az általános lehangoltság nőttön nő ; az értelmiség visszavonul, a nép kényszerítve hódol csak be az elkerülhetetlennek s a passiv ellentállás természetellenes, majd engesztelhetetlen harcára készül, miközben szobája falait a mult képeivel aggatja teli s visszakívánja a régi rendszer embereit, a kikben legalább saját szíve verésének érlüktetéseit érezte.

Zsedényi bizony igazat mondott ; azon az úton, a melyre a bécsi kormány lépett, fejlődött ki a «passiv resistenciá»nak az az emlékezetes rendszere, a mikor «a gazdag főúr és jómódú nemes, az értelmi kereset emberei és a polgár elhatározták, hogy az adót nem fizetik, míg végre=

¹ «Forradalom után.» (B. Kemény Zs. összes művei XII. köt.) 13. s köv. l.

² «Ungarn's Gegenwart», 1850. és különösen : «Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände», 1851.

hajtó nem jön rájuk. A katonaságnak csak azt szolgáltatják ki, a mit elkerülni nem lehet. A fuvarral késnek, utat könnyű kedvvel nem csinálnak. A német nyelv értését megtagadják s mindenütt magyar tolmácsot magyar választ és ítéletet kívánnak. Vagyonát, jövedelmét, keresetét senki úgy, a mint van, be nem vallja. Ha fölvilágosítást kérnek tőle, nem=tudommal felel, ha személyekről tudakozódnak, nem ismerem=mel, ha tényekről, nem láttam=mal. Megvetni az önkényuralmat, nem tudni szolgáliról semmit, mintha itt sem élnének, — ez volt a közjelszó. Ne érezze magát az osztrák otthon sehol, soha, semmiben. Legyen s maradjon idegen e földön, ne szeresse senki. A társaságok ne fogadják be. A családok és házak küszöbei legyenek elzárva előttük. A nők ne bocsássák közelükbe, a férfiak ne barátkozzanak, ne mulassanak velök. Legyenek olyanok, mint a pestises, a kit mindenki kerül, a kitől minden fél . . . »¹

Érdekes kortörténeti okmánya ennek az időnek az a levél, a melyet egy, falusi birtokán élő magyar főúr, gróf *Apponyi Rudolf* 1851 június 8-áról Jablováczról intézett Bachhoz. Habár, — mint maga említi, — tapasztalta már, hogy a belügyminiszter mily kelletlenül fogadta az ő őszinte megnyilatkozását, nyíltan kijelenti, hogy az uralkodónak még kevéssel azelőtt annyi rajongással emlegetett neve minden népszerűségét elveszti a miniszterek mindenhatósága következtében, mely a lelkeket mindinkább elfordítja tőlük s így az uralkodótól is. Panaszt emel azért, hogy a bíróilag elítélt s lelkészségétől megfosztott tót agitátort, Hurbánt, a megyefőnök visszahelyezte állásába s az most akadálytalanul folytatja előbbi helyén izgatásait a magyar úri osztály ellen . . . Nincs többé sem a hatóságának, sem az értelmiségnek tekintélye, önkény uralkodik és a földbirtokosok rendszeres üldözése. Csak arra kéri Bachot, kezelje az ő osztályát úgy, mint a parasztságot, nem megkülönböztetést kíván, nem is a maga kasztja mellett száll-síkra, hanem a régi magyar gyakorlat szerint azzal együvé tartozó honoratiorok, vagyis az egész értelmiség mellett, mert az újabb rendelkezések egyenesen ezen osztály ellen irányulnak, azt megalázní igyekeznek, ennek pedig a trón is kárát fogja látni, mert ez anarchiára vezet.²

Ha túlzás is volt a bécsi német követ ama jelentése, mely szerint ez időben Magyarország a lázadás küszöbén állott,³ kétségtelen, hogy ily körülmények és ily közhangulat mellett a külpolitikai események valamely fordulata veszélyes következményekkel is járhatott volna a magyarországi belállapotokra nézve. Ép akkor élesedett ki — Schwarzenberg merész külpolitikája következtében — az Ausztria és Poroszország

¹ *Höke Lajos* id. m. II. 462. s köv. l.

² Osztrák *Belügyminiszterium* levéltára, 1851.

³ *Friedjung* id. m. II. 152. l.

közötti konfliktus; a közönség nyugtalanul nézte a megindult hadi készülődéseket. Másrészt a londoni békecongressuson különösen Cobden részéről a népjólét és népjogok érdekében elhangzott lelkes beszédek ép úgy nem maradhattak hatás nélkül a kedélyekre Magyarországon, mint a magyar menekültek londoni szereplésének s különösen annak a híre, hogy Kossuth és társainak kisázsiai bellebbezése rövid idő múlva véget fog érni. A bizonytalanság érzete, melyet fokoztak a kormány kapkodó rendszabályai, még az oly kalandos hírek terjedésének is kedvezett, mint az, hogy Bécsben a magyar királyi koronázásra folynak előkészületek, s hogy a magyar országgyűlés összehívása már legközelebb várható.¹

Egyébiránt tényleges összeütközések a polgári és katonai hatóságok s a közönség között, — eltekintve azoktól, melyeket a zsandárság idézett föl, — alig fordultak elő, pedig maguk a hivatalos jelentések, még az oly jelentéktelen dolgokat is fölemlítették, hogy például Beregszászon egy kiragasztott hivatalos rendeletre fölírták, hogy «hunczut a német», vagy hogy Debreczenben néhány ember «Rózsa Sándor=féle ruhát», Nagyváradon pedig piros nyakravalót viselt! Az már főbenjáró dologszámba ment, hogy ugyancsak Debreczenben katonatisztek kígyóölése miatt elfogatások történtek.² Kellemetlen eset történt Pesten 1850 nyarán. Az uralkodó születésnapja alkalmából a Nemzeti Színházban ünnepi előadás lévén, az osztrák néphymnus dallamát a karzaton többen püsszegéssel fogadták; ez okból tizenhét embert elfogattak s közülök tizennégy 30—30 botütéssel, három pedig — orvosi vélemény alapján — csak vesszőzéssel büntettetett.³ E közben az olyan csöndebb tüntetések, mint hogy a nők forradalmi ezüsthuzasokból fűzött vagy aczélkarpereczeket viseltek, melyeken az aradi tizenhárom neveinek kezdőbetűiből volt mondat formálva,⁴ vagy hogy egy=egy vidéki casino leszavazta a császár arcképének megszerzésére vonatkozó indítványt, vagy kitiltotta olvasó=asztaláról a magyarellenes «Pester Zeitung»-ot,⁵ alig szolgálhattak közbelépésre okul. Vizsgálat indult meg azonban, mikor Sáros megyében Héthárs és Vörösalma községek között Bánó József földjén Dessewffy Gyula s néhány lelkes úri nő kezdeményezésére egész csöndben, éjnek idején fölállították az első honvédemléket Magyarországon: egy szerény kőoszlopot, melyre csak az ott 1849 júniusában a benyomuló oroszokkal vívott csata napja volt rá=

¹ *Magy. Hirlap*, 1850 aug. 7. és decz. 10. szám; Márki S. I. Ferencz József, magyar király. (1907.)

² Osztrák *Belügyminisztérium* lev.=tára, 1851.

³ *Magy. Hirl.* 1850 aug. 22. szám.

⁴ «Pannonia, vergiss deine Todten nie, als Kläger leben sie.» Lásd Protzmannt jelentését 1851 novemberéről. *O. L. Geringer=iratok és U. és Á. L.=tár*, 1851.

⁵ *U. és Á. L.=tár*, 1851. Kormányzóság. *Magy. Hirl.* 1850 szept. 10. szám.

vésve.¹ De bántódása e miatt sem lett senkinek. Még kevésbbé lehetett azért kérdőre vonni valakit, hogy Haynaunak, ki kellemetlen londoni kalandja után, melyre még rátérünk, jónak látta a kapott jutalompénzen Magyarországon a szatmármegyei Szekeres községben gróf Majláth Antaltól birtokot vásárolni s ott «egyszerű polgárként» gazdálkodni, szomszédainál tett barátságos látogatásai nagyon kedvezőtlen fogadtásban részesültek.² A levitézlett Alter egónak, ki egyébiránt ezt a birtokvásárlást kevéssel élte túl, ez a barátkozási kísérlete szolgáltatta tudvalevőleg Jókai «Új földesúr» című közkedvelt regényének tárgyát. Jellemző azonban a helyzetre nézve, hogy ugyanez időben az erdélyi katonai kormányzóság szükségesnek tartotta a szomszéd magyarországi kerületi parancsnokságot a románok veszélyes politikai üzelmeire figyelmeztetni,³ s hogy, bár a horvátországi vidéki lakosság érzületét Kempen igen jónak jelezte, Zágrábban a bán odaérkezésekor ablakbeveréssel összekötött tüntetést rendeztek a feketesárga zászló ellen, és ép úgy tüntettek Fiumében a horvát nemzeti zászló ellen; a kormány pedig mindkét esetben jónak látta engedni és a zászló bevonásába belenyugodni.⁴

El lehet mondani, hogy ebben az időben voltak Magyarországon sokan, kik a viszonyok gyökeres változását valamely külpolitikai eseménytől előidézett erőszakos fordulattól, voltak kevesebben, kik a hatalommal való megegyezéstől, a jobb belátás győzelmétől várták: gyűlölködő pártok azonban nem léteztek, hanem a nemzet magyarul érző nagy tömege egységes volt a rászakadt sors néma és türelmes viselésében, a meg nem alkuvás elhatározásában és a jobb jövőbe vetett bármily bátortalan reményben. «Minden ellentétet, haragot, gyűlöletet elnyelt a közös nemzeti szerencsétlenség örvénye.»⁵ S míg voltak, kik Kossuth-tól és az emigráltaktól várták az üdvöt, mindinkább szaporodott azok száma is, kik a kehidai magányába visszavonult Deák Ferencz felé irányozták tekintetöket; és minél inkább kerültbe ő a közfigyelmet, annál inkább fordult az feléje.

Ennek a közérületnek és közvéleménynek az akkori magyar sajtó természetesen vajmi kevésbé adhatott kifejezést. Ha ezen időbeli újsága-

¹ Az emlék ott volt látható az országút s egy patak kereszteződésénél egészen a mult század végéig, a mikor a felső-tárczai járás közönsége az emlékoszlopot egy dombra, csinos talapzatra helyeztette s ünnepélyesen újra fölavatta. Az absolutismustól is megtűrt emléket most, a cseh uralom alatt ledöntötték! Erre vonatk. jelentések O. L. Geringer-iratok, 1851 aug., szept. és U. és Á. L.-tár 1851.

² Lásd *P. Napló* 1851 június 30. és július 17. szám és *Blick*, 82. l. Széchenyi a mondott helyen azt is állítja, hogy Haynau udvarát utóbb felgyújtották volna.

³ Lakos-féle nagyváradi levéltári másolatok az Akad. könyvtárban.

⁴ U. Á. L. Kormányzósági iratok.

⁵ *Beksics*: Kemény Zsigmond stb. 163. l.

inkban lapozunk, mindenekelőtt föl kell tűnnie annak az aránytalan terjedelemnek, melyet azoknak, a maihoz képest szűk keretében a külföldi politikai tudósítások elfoglalnak; azt is el kell ismerni, hogy az irodalmi újdonságok méltatásának és ismertetésének sokkal több helyet szánt a sajtó akkor, mint manapság. A mi a legszűkebb térre szorult, az a belpolitika volt. Politikai közélet nem lévén, annak eseményeit sem lehetett megbeszélni; a kormányintézkedéseket többnyire szárazon, kommentár nélkül közölték a lapok, a míg utasítást vagy tájékoztatást nyerhettek arra nézve, hogy mit és mennyit írhatnak róluk. A vezércikkek óvatos tapogatódzások voltak annak, a mi meg volt engedve és annak, a mit az olvasóközönség befogadhatott, a határai között. Még legszabadabb véleménynyilvánításokat lehetett elvétele a vidéki levelekben olvasni. Különösen a mióta Protmann vette kezébe a rendőri hatalmat Pesten, s Worafka a censurát, a törvénnyel vagy rendelettel egyáltalán nem szabályozott censura a legönkényesebb s legzaklatóbb formákat öltötte, s habár tényleg volt előzetes censura, a lapok mégis a legkíméletlenebb megtorló rendszabályoknak is voltak kitéve. A Vida Károly conservatív irányú «Figyelmező»-jét Somssich Pál néhány szókimondó cikke miatt már 1850 elején egyszerűen megszüntették s szerkesztőjét eltávolították Pestről. A kormány saját szócsöve, a Szilágyi Ferencz «Magyar Hirlap»-ja, mely pedig inkább az absolutismusnak csinált propagandát, koronkint kormányellenes politikájáért szigorúan felelősségre vonatott.¹ A «Hölgyfutár» című szépirodalmi lap szerkesztőjét, Nagy Ignácot, egy hazafias költemény közléseért három havi börtönre ítélték s lapját egy időre betiltották.² Könyvek is csak megcsonkítva láthattak napvilágot. Petőfi verseinek ez időben megjelent kiadásából nemcsak az összes forradalmi költeményeket hagyták ki, hanem a többiekéből is hol néhány strófát, hol néhány sort, a nyomda correctorának belátása szerint.³

Az utóbb oly nagy jelentőségre emelkedett «Pesti Napló» keletkezését és első viszontagságait így írja le egyik főmunkatársa, Csengery Antal: ⁴ «A P. Napló 1850-ben alapítottott Császár Ferencz által. Kezdetben iránya a Bach programmja volt: ellenséges hangulat az ú. n.

¹ U. és Á. L. 1851. Min. tanács. A censura ez időbeli kezelésére nézve l. Szilágyi S. Rajzok stb. cz. műve számos helyét.

² Magy. Hirlap 1850 szept. 3. szám.

³ Arany János levelezése író-barátaival. (Lévay J. lev. Pestről, 1850 aug. 3.) II. 5. l. Pompéry írja b. Jósika Miklósnak Bécsből 1851 május 24-éről: «A sajtóviszonyok eltérhetetlenek. A Csengery által kiadott Magyar szónokok és státusz férfiak cz. munkából Pázmándy kihagyatott, a Phönixből több ívlap metszetet ki». (B. Jósika Miklós levélgyűjteménye b. Jósika Samuné birtokában.) Bajza műveinek 1851-iki kiadásából az Apotheosist ki kellett vágni s mással pótolni. (Szűcsi József. Bajza József. 444. l.)

⁴ «A P. N. történetéhez.» Cs. A. összegyűjtött munkái. 5. köt. 440. s köv. l.

ó=conservatívek ellen, színelte demokratikus irány, birodalmi szoros centralisatio, mely a német nyelvet az egyes országokban is közigazgatási nyelvvé akará emelni. E programm mellett alig volt 300—400 előfizetője ; szerkesztőt szerkesztő után változtatott, de pénzügye nem javult . . . Se fent, se lent nem méltányolva, Császár mindinkább visszavonult váci Tusculanumába; Bánffy Simonnak adva át a szerkesztést. Ez Kemény Zsigmondnak jó barátja lévén, ráveszi Keményt s általa engem (Csengeryt) is, hogy írjunk a lapba». Elmondja tovább, hogy lassankint változás állott be ; a «Pesti Napló» védeni kezdte a conservatívek kormányellenes törekvéseit s a magyarság érdekét a germanisatio ellenében ; az összpontosítást, bureaukratizmust tárgyilagosan ugyan, de mégis megtámadta és elítélte. Ennek következménye az lett, hogy 1851 szeptember 3-án Protmann a Geringer nevében megvonta a szerkesztési engedélyt Császártól és szerkesztővé ideiglenesen ki-nevezte minden vonakodása ellenére Récsi Emil egyetemi tanárt. Azonban már ezt megelőzőleg Bánffyt majdnem minden nap haditörvényszék elé idézték, például oly czikkért is, melyben a népszokások gyűjtésére hívta föl a közönséget s Csengerynél, ki e változás következtében megtagadta a további közreműködést, házkutatást rendeltek el és néhány könyvét elkobozták ; Léway Józsefnek is kellemetlenségei voltak. Geringernek egy, a kormányhoz augusztus 6-ról tett bizalmas jelentése¹ világot vet erre az eljárásra ; a lapoknak, s különösen a «Pesti Napló»-nak fölrották akkor, hogy nagyon is sűrűn s behatóan tárgyalják a magyar emigráció működését és szándékait, a mi különösen akkoriban, mikor Kossuthnak és társainak kiszabadulása Kiutahiából már kilátásban állott, nagyon veszélyesnek látszott ; a «Pesti Napló»-t még azzal is gyanúsították, hogy levelezésben áll az emigránsok némelyikével, nevezetesen Piringerral s ezért vonták egészen különleges elbánás alá, de a bécsi lapok is intést kaptak az emigrációra vonatkozó hírek kezelésére nézve.

A «Pesti Napló» ez időben munkatársai közé számította a nevezettekén kívül Falkot, Jókait, Gyulait, Léwayt, Bérczyt és Erdélyit is, de hatásra és politikai jelentőségre valamennyit felülmultra b. Kemény Zsigmond, kinek névtelen vezérczikkei és cikksorozatai, bár a szükséges óvatosság mellett s inkább államtani és történetbölcseleti alapra helyezve, mégis a nagy belpolitikai kérdéseket tárgyalták s engesztelőleg hatva ugyan, egyúttal reményt nyújtani s a nagy nemzeti érdekek szempontjait fönn tartani igyekeztek. E cikkek már bizonyos előhaldást jeleznek a nagy publicistának igen vegyes érzelmekkel fogadott első, forradalom utáni röpiratával szemben azon irány felé, melyet

¹ Osztrák *Belügyminisztérium* levéltára, 1851.

utóbb a magyar jogfönntartás politikájának terén a «Pesti Napló» Deák és Kemény ágise alatt oly fényesen képviselt.²

Már az eddigiekben is utalnunk kellett egyes politikai röpiratokra, melyek ez időben hagyták el a sajtót. A forradalmat közvetlenül követő korszak különösen termékeny volt a röpiratirodalom terén. A megrázó, nagy események nyomában járó kábultság és aléltóság hamar szokott helyt adni annak az állapotnak, mikor az események részesei vagy nézői ráeszmélnek a multak tanulságaira és a jövő kötelességeire s az állapotokkal együtt összekúszált eszmék zűrzavarában világosságot igyekeznek terjeszteni. A magyarországi viszonyok érthetővé teszik, hogy e röpiratok kisebb része jelent meg magyar nyelven és magyar földön, több — bár magyar embertől eredett is, — németül és Bécsben vagy Németországban látott napvilágot.

Legelsőként szólalt meg az érdemes agg történettudós, a Codex Diplomaticus szerzője, Fejér György kanonok, ki Lipcsében nyomatta ki, de magyarul 1850 elején «A politikai forradalmak okai» című kis munkáját, a melyért csakhamar üldözőbe vették s csak agg kora és hamar bekövetkezett halála óvta meg a hatalom bosszújától.² Egy, kévéssel halála előtt kiadott második röpiratát, mely «A polgári alkotmányok főtulajdonai»-ról szól, a rendőrség nyomban betiltotta.³ Pedig ő mélyreható történelmi tanulmányok alapján tulajdonképen csak a legitimitás elve mellett szólalt föl, egészen conservativ szellemben, csak annyiban kelt a magyar forradalom védelmére, a mennyiben azt a vétlen önvédelem tényeként tüntette föl s a kiegyenlítésre nézve minden reményét a fiatal uralkodó nemeslelkűségébe helyezte.

1850 nyarán adta ki b. Kemény Zsigmond «Forradalom után» című röpiratát s egy évvel később, — amannak mintegy kiegészítésül, — egy másodikat: «Még egy szó a forradalom után» cím alatt. Az első formailag művészi, egységes alkotás, mely kizárólag a forradalom okainak és következményeinek problémáját fejtegeti, a második lazább szerkezetű, mert részben hirlapi cikkekből van összeállítva, s a magyar kérdést messzenyúló történeti visszapillantás és az európai politikai helyzet széles keretében tárgyalja.

Keménynek különösen első röpiratában a vezeklés és lemondás hangja uralkodó; ridegen elemezve a forradalom lefolyását, nem tartózkodik a szemrehányástól sem s különösen Kossuthtal szemben, —

² Lásd Papp Ferencz cikkét: B. Kemény Zs. mint a rémuralom politikai írója a *Bud. Szemle* 1916 febr. számában, 201. s köv. l. Itt Kemény cikkeinek vannak elismerve: «Az 1850-ik év története és irányai»; «A telepítésekről Magyarországon»; «A politikai nemzetiség fejleményei Magyarországon»; «Elmélkedések»; «Eszmék a polit. nemzetiségről»; «Emlékezzünk régiekről» stb.

³ 1851 nyarán halt meg.

³ *P. Napló*, 1851 április 16-iki szám.

ki, úgy reméli, pályáját örökre bevégezte, — meglehetősen kíméletlen. A magyar nemzetről elismeréssel és szeretettel szól; kiemeli józan higgadtságát, a conspiratóktól való tartózkodását, idegenségét a socialistikus törekvésektől s radicalismusának is mérsékeltségét, valamint a dynastia iránti történetileg igazolt hűségét; sőt nagy jövőt jósol neki a kelet és nyugat közötti közvetítés szerepében. Határozottan a hazánk függetlenségét biztosító 1791-iki törvények alapjára helyezkedett s azoknak a monarchia érdekeivel való összeegyeztethetőségét hirdette; felszólalt a germanisatio s a merev központosítás ellen s egykép intette a hatalmat, hogy a teljes restauratiótól, a nemzetet pedig, hogy az újabb lázadástól tartózkodjék. Azonban sehol az 1848-iki törvények elismerésének szükségét, — a mi később mégis a kiegészítés alapja lett, — nem hangsúlyozta, ellenben annál inkább kiemelte a monarchia egységének elutasíthatatlan követelményeit, sőt világosan elárulta idegenkedését a dualisticus berendezkedéstől, mely szerinte előbb=utóbb fœderalis= musra vezetne. A politikai nemzetiség fogalmának alapján állva, nyelvi tekintetben az engedékenységgel mellett nyilatkozott s a jövő földadatait illetőleg csak azt hangoztatta, hogy csakis minden hű magyar egyesített törekvései emelhetik föl a hazát.

Kemény utóbb maga belátta, hogy munkájának közzététele akkor nem volt időszerű; ¹ sok igazság foglaltatik benne és némely aggodalmát igazolták a következmények, de tény, hogy ő maga is utóbb, híven Deák Ferencz irányához, a nemzeti jogok sokkal határozottabb érvényesülését követelte, mint e röpirataiban, melyekben főképp arról feledkezett meg, hogy a forradalmat szigorúan bírálni akkor, mikor a forradalmat előidéző osztrák politikát s az azt követő önkényuralmat bírálni a hazában nem lehetett, oly eljárás, mely szükségkép a fájó igazságatlanság érzését keltette föl minden magyar szívben. Műve így nem tehetett meg azt a hatást, melyet czélba vett, hogy a jövőbe s önmagunkba vetett bizalmat fokozza, a hatalmat pedig kiengesztelje, ellenben az emigráció körében érthető fölháborodást idézett elő. Kemény abban a kétes értékű elismerésben részesült, hogy az osztrák szellemű «Pester Zeitung» első röpiratát egész terjedelemben átvette s közölte németül; a magyar lapokban Kazinczy Gábor és Kecskeméthy Aurél ismertették és méltatták Kemény fejtegetéseit, amaz elismerő, ez gúnyolódó s a lemondásban még sokkal messzebb menő szellemben. ² Ez utóbbi maga

¹ *Beksics*: Kemény Zs. stb. VI. l. *Degré Alajos* (Visszaemlékezéseim, Budapest, 1883. II. 196. l.) idézi Keménynek egy hozzá int. levelét, melyben azt mondja, hogy ő röpiratában védeni akarta azokat, a kiket a hatalom sujtoló karja elérhet vagy elért; azonkívül a sajtónak kívánt legalább annyi szabadságot biztosítani, a mennyivel akkor élt. «Ez a röpirat — úgymond — nincs a történelemnek szánva, idővel el fogják feledni, de most szükség volt rá.»

² Lásd *Papp Ferencz* és *Beksics* id. m., továbbá *Beöthy Ákos* id. m. 218. s köv. l.

is kiadott 1851-ben egy röpiratot,¹ melyben a monarchia szoros egységét és alkotmányos berendezését bevégzett ténynek tekinti s helyesli a márczius 4-iki alkotmány alapeszméjét; bár semmiféle alkotmányosságnak nem barátja, a túlságos «uniformizálást» is elítéli, gúnyolja az absolutismus magyarországi közegeit, hibáztatja a «törvények» folytonos változtatását és elismeri a hazában uralkodó általános elégedetlenséget; a közigazgatás túlzott összpontosításával szemben a helyhatósági önállóságot pártolja.

Osztrák politikusok is megszólaltak röpiratokban, melyek többé-kevésbé érintették a magyar kérdést. Két volt osztrák miniszternek, az utóbb titkos tanácsosságától megfosztott b. Pillersdorfnak² és gr. Ficquelmontnak³ 1849- és 1850-ben megjelent röpiratai inkább az illetők öngazolásainak tekintendők a forradalmi eseményekben való részességökre nézve. Gróf Hartignak (Franz), ki szintén miniszter volt 1848 előtt, 1851-ben több kiadást elért s feltűnést keltett névtelen irata⁴ a forradalom előzményeinek fejtegetése után azt az álláspontot fejezi ki, hogy a márcziusi octroyált alkotmány visszavonása a birodalom azon részeiben, melyek fegyverrel ígáztattak le, a hódítás jogával talán igazolható volna, de erkölcsileg és politikailag egykép lehetetlen; hogy továbbá uralmat maradandóan csak a szuronyok hatalmára alapítani nem lehet.

Schuselka (Franz), az ismert osztrák szabadelvű politikus és publicista, ki az 1848-iki mozgalmak egyik vezetője volt, 1850 tavaszán «Das provisorische Österreich» című röpiratában oly hévvel támadta a kormányt s különösen Schwarzenberg herceget, hogy e föllépése Bécsből való kiutasítását vonta maga után; azonban, bár szabadelvű és demokratikus alapon, s gúnyolva a «provisorikus» törvénygyártást, ő is az osztrák centralismus mellett foglalt állást s bár rokonszenvesen nyilatkozott a magyar fajról, tagadásba vonta arra való képességét és hivatását, hogy a többi nemzetiségek fölött szellemi és politikai hegemoniát gyakoroljon s csakis abban látta jövőjét, hogy a nemzetiségek teljes egyenjogúsága alapján küzdjön Ausztria többi népeivel együtt az elnyomás és önkényuralom ellen.

Hasonló eszmekörben mozgott a jeles történetíró és művésztörténész, Springer (Anton Heinrich) ugyanez időben Lipcsében megjelent röpirata,⁵ mely szintén elítélte a kormány absolutisticus rendszabályait, de elítélte az 1848-iki magyar politikát is, mely a nemzetiségek-

¹ «Magyarország összpontosítása Ausztriában.»

² «Rückblicke auf die politische Bewegung in Österreich in den Jahren 1848 und 1849.»

³ «Aufklärungen über die Zeit vom 20. März bis zum 4. Mai 1848.»

⁴ «Genesis der österreichischen Revolution.»

⁵ «Österreich nach der Revolution.»

kel szemben a merev centralizmus, ellenben Ausztriával szemben a szertelen föderalizmus álláspontjára helyezkedett. Elítélte a kormány németországi politikáját is és nyíltan kimondta, hogy német birodalmi politika csak Poroszország hegemoniájára alapítható. Ő is, mint Schuselka, a nemzetiségek egyenjogúságának elvét akarja érvényesíteni az egész vonalon, de annak követelményeiben odáig megy el, hogy vég-eredményben Ausztria teljes föderalizálásának eszméje mellett tör lándzsát. Ugyane problémát tárgyalta egy Bécsben «Centralisation und Decentralisation in Österreich» cím alatt megjelent névtelen röpirat,¹ mely a két elv között a kiegyenlítő középutat keresi. A centralisatiót Ausztriában antihistorikusnak, tehát forradalminak mondja, mely, ha létrejönne, általános politikai indifferentismust eredményezne. Elismeri, hogy a magyar faj az egyedüli Ausztriában, melynek súlypontja nincs a birodalmon kívül s azt hiszi, hogy a márcziusi birodalmi alkotmány szerint alakulandó magyar országgyűlésnek nagyobb befolyása volna a monarchia nagy kérdéseire, mint az 1848 előttinek volt.

A magyar szerzőktől a hazán kívül és német nyelven megjelent röpiratok közül már említettük a Zsedényi Ede két munkáját, melyek kíméletlen kritikát gyakoroltak a kormány eljárása s az általa Magyarországon teremtetett állapotok fölött s e tekintetben kortörténetileg is fontos adattárukl szolgálhatnak. Zsedényi, mint a magyarországi ág. evang. egyház egyik vezérférfia, erősen ostromozta Thun miniszternek a protessztáns iskolákkal szemben alkalmazott rendszabályait is; konservatív politikai hitvallása mellett is — különösen első röpiratában — határozottan elítéli Zsedényi Magyarországnak a birodalmi alkotmány által történt szétdarabolását s a németajkú lakosoknak is magyar nemzeti érzületét hangoztatta. Fejtegetéseiből kiérezhető a conservatívek sértődése a fölött, hogy az egymást fölváltó provisoriumok az ő mellőzésekkel jöttek létre és vitettek át a gyakorlatba s második röpiratában különösen elítéli a miniszteri felelősségnek azt a formáját, a mely a gyakorlatban érvényesül s a mely, míg egyfelől a király szabad elhatározási proerogatíváját a miniszteri ellenjegyzéshez köti, a mindenható miniszterek felelősségre vonásának lehetőségét, a birodalmi alkotmányba iktatott parlamenti rendszer életbe nem lépése következtében kizárja. Ez utóbbi érvelésével Zsedényi talán akaratlanul ugyanarra az útra lépett, melyen Babarczy őrnagy egy később ismertetendő hírhedt röpirata² mozgott s a mely — mint látni fogjuk, — nemcsak a miniszteri felelősségnek, hanem az egész olmtützi papir=alkotmánynak hatályon kívül helyezését készítette elő.

¹ A *Pesti Napló* (1850 május 18) szerint a néhány év előtt megjelent «Österreich und seine Zukunft» című, «Magyarországon is nagy tetszéssel fogadott» röpirat szerzőjétől.

² «*Bekenntnisse eines Soldaten.*» (Névtelen, Bécs, 1850.)

Valószínűleg az emigráció közvetítésével jelent meg az a S. Horváth név alatt 1850-ben Hamburgban kiadott iratka,¹ melyet osztrák hivatalos körökben Horváth Mihálynak tulajdonítottak s mely kizárólag a gróf Batthyány Lajos forradalmi szereplésének van szentelve, az ő elítélésének merő igazságtalanságát igyekszik kimutatni, egyúttal a kormány egész magyarországi politikáját élesen elítélvén. Ugyancsak Németországban, Lipcsében jelent meg gróf Majláth Kálmánnak, a Majláth János fiának «Ungarn und die Centralisation» című röpirata,² mely hazafias, de conservatív szellemben, tárgyilagosan, de bátor szókimondással száll szembe az önkényuralom politikai rendszerével, s főleg a németországi közönség tájékoztatására levén szánva, Magyarország történetét és közjogát is röviden ismerteti; a dynastiához való történeti hűségre hivatkozva elítéli a forradalmat, de még élesebben annak véres megtorlását, a jogfosztó absolutismust s kimutatja a «Verwirkungstheorie» és az octroyált alkotmány jogalapjának teljes hiányát. Rámutat a veszélyre, mely a dynastiára hárulhat abból, hogy a márcziusi alkotmánnyal egyszerűen félretolatott a Pragmatica Sanctio, a birodalom igazi közjogi alapja s ezzel a kormány maga forradalmi alapra helyezkedett. Nevetségesnek mondja a kormány ígéretét, melylyel Magyarország gazdasági fölvirulását helyezi kilátásba, s ennek megvalósítását azzal kezdi, hogy a Kossuth-bankók egyszerű érvénytelenítésével 60 milliónyi nemzetvagyonot semmisít meg. A külföldről szólalt meg az a kibujdosott erdélyi szász is, ki «Österreich, Ungarn und die Woiwodina» című névtelen röpiratban szállott síkra Magyarország jogaiért s kereste a kibontakozást paritásos, dualistikus alapon, egyúttal a szerb-lakta magyarországi vidékeknek részletes ismertetését adván. Szintén Lipcsében, de névtelenül jelent meg — állítólag egy kiváló magyar hazafi kéziratának fordításaképen — az «Ungarns Selbstständigkeit im Interesse von Europa» című röpirat,³ mely történeti és közjogi alapon igyekszik igazolni Magyarországnak függetlenségre való igényét s Európa békéjét csak a német és olasz egység létrejöttétől, Lengyelország visszaállításától, Magyarország önállóságától s Ausztria föloszlásától várja.⁴

¹ «Graf Ludwig Batthyány, ein politischer Märtyrer»; lásd Bach, 1852 jan. 31-iki polit. heti jelentését U. Á. L.=tár.

² Wigandnál 1850-ben.

³ «Garambusy» fordításában, 1851-ben.

⁴ Ide sorolható J. E. Horn magyar tábori lelkész «Zur ungarisch-österreichischen Centralisationsfrage» cím alatt 1850-ben Lipcsében kiadott röpirata, melyben történeti fejtegetések alapján igyekszik kimutatni úgy a personal-unio káros voltát, mint Magyarország teljes elszakadásának lehetetlenségét s annak szükségességét, hogy Magyarhon a jellegére nézve német Ausztriába tartományi autonómiával beilleszkedjék, miután így a birodalomban fontos szerepre lesz hivatva s az absolutismus visszatérése ellen az alkotmányosságához való általános ragasza-

Szerzőjük személyénél fogva az e korbeli röpiratirodalomból magasra emelkedik ki az a három német munka, melylyel 1850-ben Somssich Pál¹ és b. Eötvös József² — ez utóbbi névtelenül — 1851-ben pedig gróf Szécsen Antal³ lépett a nyilvánosság elé.

Somssich, ki mint megelőzőleg helytartósági tanácsos, a forradalmi kormány alatt hivatalt vállalni nem akart, sőt magát üldözöttnek mondta, ki utóbb illetményei újra folyósítását kérte Geringertől,⁴ de főbiztosi állás elfogadására rábírható nem volt, ezen forradalomellenes előzményei után kétszeres súlyt tulajdoníthatott szavának, midőn előbb bécsi «Lloyd»-ban, majd a később megszüntetett «Figyelmező»-ben közölt cikkei folytatásaképen egy bátor hangú röpiratban szólalt föl a minisztérium magyarországi politikája ellen. Kimutatja ebben, hogy Magyarországon a forradalom leverésével nem a legitim állapot állítatott helyre, hanem egy újabb, illegitim, tehát forradalmi helyzetet teremtett a kormány. Szembeszáll a történeti jog egyszerű félretevésével, a végzetes összpontosítással és a kíméletlen germanizálással. A történeti jog nevében tiltakozik a bánságnak és vajdaságnak Magyarországtól való elszakítása ellen s éles bírálat alá vonja a minisztériumnak erre vonatkozó előterjesztését; kimutatja, hogy a nemzetiségek sokat hangoztatott egyenjogúsítása a gyakorlatban csak arra szolgál, hogy az ország nemzetiségileg elemeire bomolván, annál könnyebben hódíttathassék meg a németiség számára. Rámutat a birodalmi alkotmány kivihetetlen volta s a hódító jogán berendezett ostromállapotú kormányzat visszasságaira és károságára s hangsúlyozva, hogy a mai kormányrendszerrel nem egy párt, hanem az egész nemzet áll szemben, azt kívánja, hogy Magyarország királya ne a hódító jogán, hanem a saját és az ország régi joga alapján uralkodjék hazánkon.

Somssich röpirata roppant feltűnést keltett s a mennyire felbőszítette ellene a kormányt, annyira népszerűvé tette őt egyszerre az országban. Ha meglepetésszerűen hatott egy közismert konservatív politikusnak az ország régi jogai melletti ily elszánt és erélyes fölszólalása, nem kevésbé meglepetésszámba ment sokak szemében az első felelős magyar minisztérium cultusministerének, b. Eötvös Józsefnek a nemzetiségek egyenjogúsítását Ausztriában tárgyazó névtelen füzete. Ebben elméletileg tulajdonképen ugyanazt mondja, a mit — mélyreható elmeéllel — ugyanakkor keletkezett nagy történetbölcseleti és államtani munkájában⁵ fejt ki bővebben, s tételeit, — különösen a Palacky-féle fœde-

kodása a népeknek biztosítékot nyújt. Hogy ez utóbbi föltevés mily alaptalan volt, már az egy évvel később megjelent augusztusi rendeletek megmutatták.

¹ «Das legitime Recht Ungarns und seines Königs». Bécs, 1850.

² «Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich». Pest, 1850.

³ «Politische Fragen der Gegenwart». Bécs, 1851.

⁴ O. L. Geringer-iratok, 1849. Hőke—Szabó id. m. 428—429. l.

⁵ A XIX. század uralkodói eszméi stb.

ralistikus eszmékkel szemben — Ausztriára alkalmazva, vas logikával mutatja ki a nemzetiségek teljes egyenjogúsítását hirdető ígéretek megvalósíthatatlan voltát, illetőleg azt, hogy azok megvalósítása a márczius 4-iki alkotmánynyal ellentétben absolutismusra fog vezetni. De a birodalmi egység gondolatát egészen magáévá teszi s az absolutismustól sem látszik iktózní. Kimutatja, hogy Magyarországon a nyelvi megoszlás úgy a teljes nemzetiségi egyenjogúsítást, mint különösen az országnak nemzetiségi alapon való földarabolását lehetetlenné teszi. Oktalannak és veszélyesnek mondja a bosszú politikáját s a jogeljátszás elméletét; hivatkozik Magyarország történeti jogaira, de az 1848-iki törvények érvényét egyetlen szóval sem védi s általán inkább az 1848 előtti állapotok korszerű restaurálására s mindennekfölött az osztrák birodalom nagy jövőjének megalapozására látszik gondolni.

Eötvös e munkája is kétségkívül nagy szellem megnyilatkozása s ránk nézve is értékes megállapításokat és szép politikai sentenciákat tartalmaz; ha honfitársai körében mégis szükségkép inkább csalódást és lehangoltságot, mint helyeslést és lelkesedést idézett elő, ez nem annyira annak tulajdonítandó, a mi benne foglaltatik, mint inkább annak, a mi belőle hiányzik. Az 1848-iki törvények elismerésének s az ezen alapuló jogfolytonosságnak követelését Eötvös e fölszólalásában teljesen cserbenhagyni látszik. Az ő érzékeny, lágy kedélyét csak a hazasorsra fölötti — bár be nem vallott — kétségbeesés hangolhatta ily lemondásra, melyet maga megtagadott később, midőn — híven multjához — csak a visszaállított jogfolytonosság alapján lépett újból a politikai tevékenység terére.¹

Gróf Szécsen Antalt a megsokasodott röpiratok indították a fölszólalásra; ha mindenki hallatja szavát, — így vélekedett, — ő sem maradhat szótlan; hozzászólt tehát a közvéleményt mozgató kérdések összességéhez, a széles látkörű és nagy tudású ember készültségével, de abban a csökönyösen aristocraticus és conservatív szellemben, mely a mult század közepén beállott óriási fordulatban semmi egyebet nem akar látni, mint hamis elméletek pillanatnyi győzelmét és népámítók fölforgató munkáját; mely, megtelve az angol államélet egyoldalú csodálatával, a «mechanicus» reformok ellenében «organicus» fejlődést követel, olyat, mely a történeti előzményekhez, a valódi szükségletekhez és lehetőségekhez s a meglevő föltételekhez alkalmazkodik. Erről az álláspontjáról azután Szécsen nemcsak a magyar forradalmat ítéli el, hanem kegyetlen kritikát gyakorol az egész parlamenti rendszer, a sajtószabadság, az esküdtszékek, az úrbérmegváltás, szóval minden szabadelvű reform fölött, a nélkül, hogy a teendőket megjelölne s a fejlődés

¹ Lásd *Ferenczi Zoltán* «B. Eötvös József». (Tört. Életrajzok, 1903.) 176. s köv. l.

irányát kitűzné. Ez a röpirat helyesen figyelmezteti a hatalom birtokosait arra, hogy a forradalom bukása Magyarországon még nem jelenti a magyar nemzeti érzés kiirtását, a nemzetiségeket pedig arra, hogy a nyelvi összetartozás még nem jogcím külön állam alakítására ; azonban az ellenszenv, mely benne a 48-iki reformok s a «magyarismus» ellen megnyilatkozik és a dicsfény, melylyel a szerző a reactio paladinjai : Windischgrätz, Jelačić, sőt Haynau személyét is körülövezi, a Szécsen-fölszólalását legfőlebb arra tette alkalmassá, hogy megerősítse makacs-ságában azt a politikai rendszert, a mely Magyarországon soha gyökeret nem verhetett és üdvös gyümölcsöket nem hozhatott.¹

¹ E korszak röpiratirodalmához számítható a Sz. J. névbetűk alatt Pesten 1850-ben ily címmel megjelent, 217 lapra terjedő tanulmány : «*Szláv törekvések és a magyar elem*», mely figyelemreméltó elmeéllel tárgyalja történelmi, néprajzi és politikai alapon a «szláv=muszka törekvéseket», rámutat a veszélyekre, melyekkel azok nemcsak a magyarságot és Ausztriát fenyegetik s inti a magyarokat, hogy azokkal szemben nemzetiségökhöz híven ragaszkodjanak, Ausztriát és Európát pedig arra figyelmezteti, hogy legtermészetesebb védbástyájuk e törekvésekkel szemben a magyarság, melyet ezért erősíteniök, nem gyöngíteniök kell. A röpirat kiterjeszkedik Palacki terveire s a magyar=horvát ellentétre is ; kívánja Lengyelország visszaállítását ; kimutatja, hogy a magyarságnak és románságnak közös érdekeik vannak, mert ellenségek a szláv=orosz törekvés. Hasonlóképen egymásra vannak utalva a magyar és a török, sőt a németnek is elsőrendű érdeke a magyarság erősítése. Úgyszintén említést érdemel a «*Betrachtungen über die dermalige Lage u. die Zukunft Ungarns*» cz. 1851-ben Stuttgartban megjelent névtelen röpirat, melynek szerzője — egy, a megelőző harmincz évet majdnem egészen Magyarhonban átélt németországi honos — nagy rokonszenvet árul el a magyar nemzeti jellem iránt, ellenben nagy ellensége az ó=conservativeknek ; egykép elítéli a forradalmat s az annak elnyomása után alkalmazott kormányzati rendszert, s míg eléggé sötét képet fest Magyarország akkori közállapotairól, kibontakozásképen mindenekelőtt teljes amnestiát ajánl, azután pedig Ausztria=Magyarországnak egy oly föederalisatióját, melynél a közös ügyek kezelése egy, az 1867-iki kiegyezés által létrehozott delegációkhoz hasonló testületre bíztnék.

II.

(B. Geringer, mint a magyarországi helytartóság vezetője; az új közigazgatási szervezet és szolgálati utasítás; a kinevezések. Szervezés Erdélyben; Schwarzenberg Károly herceg a helytartóság vezetője; Coronini gróf a Bánátban. A nyelvi kérdés a felvidéken; Radlinszky küldetése és véleménye; a népszámlálás körüli önkény. A katonai szolgálat szabályozása, a rendőrügy szervezése. A közbiztonság rossz állapota, a pandúrok hiánya, a zsandárság túllapásai. A bíróságok szervezésének előhaladása, az úrbérmegváltás ügye. Pénzügyi rendszabályok, vasút és Tiszaszabályozás; telepítés. A katolikus egyház teljes függetlenítése. Thun tanügyi intézkedései; aínházügy kezelése. 1850—1851.)

A Haynau visszahívásakor a kormány sietett félhivatalosa által megczáfoltatni azt a reményteljes híresztelést, hogy most már Magyarországon rendszerváltozás fog bekövetkezni; azonban bizonyos változás mégis csak elkerülhetetlen volt s ez mindjárt nyilvánult az új katonai parancsnok hatáskörében, később pedig kifejezésre jutott a közigazgatási szervezet átalakításában, a mely véglegesnek mondatott, de megint csak provisoriumnak bizonyult.

A távozó főparancsnok helyét — mint láttuk — a budapesti tábornoki kar legidősebb tagja, gr. Wallmoden=Gimborn altábornagy foglalta el ideiglenesen s öt novemberben báró Appel (Christian) tábornagy váltotta föl. Mindkettő egyszerűen mint a harmadik hadsereg parancsnoka szerepelt s kezelte az ostromállapot értelmében a katonai hatalmat megillető legfőbb teendőket, de a politikában egyiknek egyénisége sem érvényesült.

A kormány politikai képviselője és exponense a Haynau távozása következtében kétségkívül némileg függetlenebb hatáskörrel Geringer lett; azonban az ő önállóságának szoros korlátokat szabott egyrészt a minisztériumtól való függése, mely a Haynau példája óta fokozott óvatosságot igényelt, másrészt személyének jelentéktelensége.

Rendkívül jellemző a bécsi körök fölfogására nézve, hogy a mikor a szükségesnek vélt rémuralom földadatának teljesítése után elérkezett volna az ideje annak, hogy Magyarországon a békéltetés és az ejtett sebek orvoslása igazán munkába vétessék, az első föllélegzésnek ebben a korszakában egy szintelen burokratát állítottak az ország kormány=

zatának élére, kinél a kezdeményezés, a conceptio teljes hiánya még fokozta a minisztérium saját tanácsstalanságát nem a célra, hanem a választandó eszközökre nézve, és folytatója lett a bizalmatlan s tervtelen kísérletezés rendszerének. Mikor a politikai szervezet soká vajudott kérdése végre olyképp dőlt el, hogy Magyarországon is helytartóság legyen, a helytartói állás betöltése szempontjából komolyan szóba jött b. Vay Miklós ; ¹ az a Vay Miklós, a ki két évvel később forradalmi szereplése miatt haditörvényszék elé és börtönbe került! Azonban a választás mégis csak a már ott levő Geringerre esett, a ki állítólag szintén csak hosszú vonakodás után volt annak elfogadására rávehető, ² a kit azonban sohasem neveztek ki valóságos helytartóvá, csak ideiglenesen bízták meg a helytartóság vezetésével, hogy így könnyebben legyen e helyről ismét eltávolítható, a mi egy rövid év múlva be is következett. Geringer bizonynyal nem volt rosszindulatú ember, talán nem is épen rossz magyar, hiszen a Szögyény kifogástalan tanúságát bírjuk arra nézve, hogy később, mint a birodalmi tanács tagja, a magyar érdekek jobb barátjának bizonyult, mint sok más. ³ Buzgó, szorgalmas, képzett hivatalnok volt, kinek igénytelensége, mint önismeretének megnyilatkozása, csak becsületére vált, állása tekintélyének emelésére azonban nem szolgált ; ha — rendesen gyalog járván — sáros cipőben jelent meg a Nemzeti Casino vacsoráinak előkelő társaságában, hamar szárnyra kelt a « gyalog palatinus » gúnynév. ⁴

A Geringerre esett választást az is igazolta némikép, hogy neki, ki magyarországi küldetésének ideje alatt majdnem annyit időzött Bécsben, mint Budán, kezdettől fogva legnagyobb része volt az ő kezezésére bízott összes provisoriumok, vagyis ideiglenes szervezetek kidolgozásában ; így az 1850 őszen kibocsátottéban is, melynek előkészítésére már június hóban tartattak Bécsben Bach elnöklete alatt tanácskozások, majdnem kizárólag oly egyének részvételével, a kik Magyarországon abban az időben fontosabb hivatali állásokat vállaltak. ⁵

Az új szervezésre való tekintettel Bach már márcziustól kezdve visszautasította Geringernek minden olyan javaslatát, mely részleges szervezeti s ügybeosztási változtatásokra vagy személyzetsszorításra vonatkozott ; ⁶ azonban az új munkálat csak szeptemberben készült el, s az azon alapuló kinevezések csak november hóban láttak napvilágot.

¹ Szögyény id. m. II. 29.

² Magy. Hirl. 1850 nov. 30.

³ Id. m. II. 39. l.

⁴ Wertheimer : B. Ambrózy L. eml. ir. 37. l.

⁵ A belügyminisztériumban működő Lasser min. tanácsoson kívül gróf Attems, Koller, Svieceny, b. Hauer, Hegyesy, b. Ambrózy, gr. Cziráky János, gr. Forgách Antal, gr. Károlyi Lajos. Lásd : Rogge id. m. I. 21 6 l. P. Napló, 1850 jun. 25.

⁶ Osztrák belügymin. lev. tára, 1850.

A kormány szükségesnek látta magyar félhivatalos lapjában szeptember 5-én a lap élén közzétenni a következőket: «Közelebbről bizonyos lapoknak tetszett nagy zajjal terjeszteni azon hírt, hogy a birodalmi minisztérium politikája Magyarország irányában változást szenved.» Ezt a hírt «biztos kútfőből» alaptalannak jelenti ki a közlemény s hozzáteszi, hogy a közönségnek nemsokára módja lesz meggyőződnie róla, hogy Magyarországnak rövid idő múlva kiadandó «alkotmányos statútuma» főelveiben és lényegében «az eddigi provisoriumra, vagyis ideiglenes belső szervezetre van alapítva». Kevéssel utóbb azonban Gerlinger ugyanott közzétette a «Magyarországi közigazgatási hatóságok szervezetét tárgyzó határozatok»-at, s a vezércikkben megmagyaráztatta, hogy itt csak «a hatóságok elrendezéséről» van szó, nem «Magyarország alkotmányi statútumáról, mire remény és aggodalom közt várnak, számolnak honunk polgárai»; de a «definitív alakítás eme töredékéből is látjuk, mikép a Schwarzenberg-minisztérium egy lépést sem hajlandó távozni a rég kijelölt ösvénytől». A cikk beismeri, hogy ez a szervezet az «összpontosítás incarnatiója» s francia modorú adminisztratio; de reméli, hogy majd a «statutum» meg fogja hozni azt a többit is, a mit kívánunk: «a széles alapú és jogkörű községi rendszert, a szabad sajtót, a magyar országgyűlést s az országos igazgatási köznyelvet», — de hogy melyik nyelv lesz az, el nem árulja. Ezt pár nap múlva követte az új közigazgatási szervezetet indokoló minisztertanácsi előterjesztés, melyet egész terjedelmében közzétettek s mely hivatkozik az 1849 októberében kibocsátott első provisoriumra s az azóta tartott értekezletekre és szerzett tapasztalatokra, melyek alapján ezt a szervezetet most már véglegesnek mondja. Az «alkotmánystatutum» előterjesztését a minisztertanács későbbben tartja fenn; az ország viszonyai ugyanis még nem engedik meg az országgyűlés összehívását, a közigazgatás és törvénykezés «végleges» rendezése azonban sürgősen szükséges, hogy a viszonyok ingadozásának vége vettessék s az ország lakosságában a kormány iránti bizalom erősíttessék. A közigazgatás szervezése az alkotmány értelmében a korona joga, melyet ez minden koronaországban egyaránt a «miniszterek felelőssége» mellett gyakorol. Az előterjesztés azután pontosan indokolja a szervezési munkálatot, nevezetesen az addigi «polgári biztosság»-nak helytartósággá való átalakítását, mely korántsem az 1848 előtti magyar dikasterium megújítása, hanem egyszerűen a birodalmi alkotmány 95. §-ának folyománya, a mely eddig, az 1849-iki provisorium értelmében fönnállott katonai legfőbb vezetés miatt nem volt életbe léptethető, most azonban már szükségessé vált. Viszont a provisorium alatti polgári alkerületek most már mellőzhetők lévén, a sok sűrűlódásra okot szolgáltatott miniszteri biztosi állások is megszüntetettek. A megyék területi beosztása a czélszerűbb közigazgatás szempontjából némi változást szenved; így a legnagyobb megyék: Pest, Nyitra és

Bihar kettéosztatnak, Heves és Szolnok egyesítettnek, az egészen törpe megyék, névszerint Torna és Ugocsa beolvasztatnak Abaujba, illetve Beregbe. Az előterjesztés végül jelzi a kormány abbeli szándékát, hogy «mihelyt a viszonyok megengedik», javaslatot fog tenni legfelsőbb helyen «megyei helyhatósági választmányok» alakítása iránt, melyek a községek választása útján jönnek létre s a nélkül, hogy törvényhozási vagy végrehajtási jogokkal bírnának, a «községi egyetemek külön érdekeinek megvédésével s azok belügyeinek szabályozásával foglalkoznának», de úgy, hogy általuk az állami organumok végrehajtó hatalma ne gátoltassék s minden túlkapás elkerültessék.¹

Az ezen előterjesztés alapján a szeptember 8-iki legf. elhatározással elfogadott és Bach által u. a. hó 13-án kibocsátott közigazgatási szervezet és szolgálati utasítás² értelmében a megcsönkített Magyarország a már eddig is fönnállott öt kerületre és 45 vármegyére oszlott, a vármegyék járásbeosztása megmaradt, a városok közül csak a nagyobbak kaptak önálló, törvényhatósági jelleget. A katonai parancsnokságok és a kerületek élén álló főispánok hatásköre ezúttal is az 1849. évi októberi provisorium értelmében szabályoztatott. Míg ezeket a magyar uralom alatt nem létezett polgári állásokat az új szervezet az azelőtti főbiztosi elnevezés helyett főispáni címmel ruházta föl, a megye-főnököknél a kormány rendeletében zárjel közé helyezte a régi elnevezést, ellenben a járások élén álló eddigi biztosoknál megtúrta a szolgabíró címet, úgyszintén meghagyta a jászkún kapitányét. A kerületi főispánok látszólag a helytartóságnak voltak alárendelve, de közvetlenül is kaptak a minisztériumtól utasításokat. A belső ügykezelés nyelve egészen a német lett. Ennek a szervezetnek, melynek összköltsége 1.262,000 forintban volt előirányozva, végrehajtása Geringer vezetése alatt egy központi bizottságra bízott, mely a kerületi főispánokon kívül néhány bizalmi férfiúból és szakelődőből, továbbá a pénzügyi és igazságügyi tárczák képviselőiből alakult.³

Novemberben azután megtörténtek az e szervezetnek megfelelő kinevezések is. Kerületi főispánok lettek : az I. kerületben, Pozsonyban gróf Attems Henrik, eddig miniszteri biztos ugyanott ; a II. kerületben, Sopronban báró báró Hauer István Ágost, eddig min. biztos ugyanott ; a III. kerületben, Budapesten⁴ Augusz Antal, eddig kerületi főbiztos Pécsen ; a IV. kerületben, Kassán gróf Forgách Antal,

¹ *Magy. Hirlap*, 1850 szept. 5., 17., 19., 20., 21. és 22. számok.

² *Dienstes=Instruction für die polit. Behörden im Kronlande Ungarn etc. Ofen*, 1851. Maga a belügyminiszteri rendelet a *Reichsg. u. Reg.=Blatt*ban már 1850-ben közölve.

³ *U. és áll. levéltár* 1850. Osztrák belügy-min. lev. tára 1850.

⁴ Az előbb id. belügymin. rendelet (*Reichsg. u. Reg.=Blatt*, 1850.) Ofen=Pesth vagy Pesth=Ofen (magyarul Budapest) elnevezést használ.

eddig ker. főbiztos Pozsonyban ; az V. kerületben, Nagyváradon Döry Gábor, eddig ker. főbiztos Székesfehérvárott. A volt miniszteri biztosok közül Sveceny Fridrik elhagyta Magyarországot, Koller Ferencz és Cseh Ede, úgyszintén Kapy Eduárd volt egri ker. főbiztos rendelkezési állapotba helyeztetek s egyelőre a központi szervezőbizottságba hivattak meg. A kinevezési előterjesztés kiemeli Augusz kiváló képességét, magas tudományos műveltségét, hű és határozott ragaszkodását a kormányhoz ; Döryt nem mondja nagy tehetségnek, de dícséri mint buzgó, erélyes és helyes ítéletű, független gondolkodású, tipikus magyar jellemet ; Bach szükségesnek tartotta különösen hangsúlyozni Forgách fáradhatatlan tevékenységét, ügyismeretét és szervezőtehetségét, valamint tót nyelvismeretét. Ezeknek megerősítésére, úgy látszik különös szükség volt, mert Forgách volt az egyedüli, kinek jelölésével szemben magának a kormánynak körében aggályok merültek föl ; különösen Thun miniszter kifogásolta, hogy Forgách nagy súlyt helyez az országgyűlés mielőbbi összehívására s hogy ellensége a szlávoknak, valószínűleg azért, mert Stúrék és Hurbánék üzelmei ellen mindig erélyesen lépett föl. Magyar miniszter hiányában azután a b. Kulmer véleményét kérték ki, és ez a horvát főúr nemcsak hogy nem osztotta a Thun aggályait, hanem azt kifogásolta, hogy az Attems és Hauer helyére is nem magyarokat neveznek ki, mire Bach megjegyezte, hogy Attems ideiglenes miniszteri biztosi minőségben eddig megfelelt, Hauer pedig magyar indigena és magyarországi földbirtokos, nincs tehát ok őket a «végleges» kinevezésből kizárni. Egyébiránt ő — t. i. Bach — elvként követi a kinevezéseknél a nemzetiségek némi keverését, a mi annál szükségesebb, mert több magyar — mint Szentiványi, Babarczy, Majláth — megtagadták a nekik följánlott állások elfogadását, illetőleg azt az ő terveik elfogadásától tették függővé. Ha ilyeneket alkalmaznának — úgymond — azok csak gáncsot vetnének a kormány szándékainak ; egyébiránt most csak ideiglenes állapotról van szó, majd később — a Bach hite szerint — lesznek az országban alkalmas erők találhatók.¹

¹ *U. és áll. levéltár*, min. tanács. Osztrák belügymin. lev. tára, 1850. Ez időben megyefőnökök voltak : Ocskay Rudolf, Nándory József, Kucsényi Rudolf, Beznák Ignác, gr. Pongrácz Arnold, Ambross János, Mártonfy Dénes, Balogy János, Bory Pál, Rárus Mihály, gr. Zichy Hermann, Simon János, Króner Lajos, Szathmáry Dániel, Dörner Ede, Pető János, Papp János, Bogyay Lajos, Eckstein Rudolf, Tallián János, Förster Károly, Jagasich Sándor, b. Majthényi László, Végh Ignác, Keresztesy József, Jankovics György, Nagy Gedeon, Kanyó Gábor, Luby István, Sütő János, Olasz János, Tabódy Pál, Szilárdy János, Markovics Antal, Gerson Antal, Semsey Albert, Pachy Ferencz, Gombos, Piller Gedeon, Matavovszky János, Máriássy Ádám, Moncskó István, Aczél János, Szerb Tódor, Ravazdy István, Reviczky Menyhért, Drevenyák János, Bay Ferencz, Gabányi Sándor, Kende Zsigmond, Stachó János, Zsitvay József és Bonyhády István. (Magy. Hirlap, 1850 aug. 11.)

Csak jóval később került a sor a helytartóság kebelében szükségessé vált kinevezésekre. Helytartósági alelnök lett gróf Delamotte Antal cs. kir. osztálytanácsos, ki 1848 előtt Gömörben és Nógrádban mint administrator működött s kit Geringer úgy jellemzett, mint a ki nem kívánja a 48 előtti állapotokat visszaállítani; Delamotteot nem tette gyanússá az, hogy nővére az 1849-ben kivégzett Csernus neje volt. Neki egyébiránt ez időben megrendült vagyoni viszonyait kellett a kormány segítségével rendeznie. Helytartótanácsosokká nevezettek ki: Szilassy József, Bujanovics Ede, gr. Lazanszky Antal, Szalay István, Zsitvay József és Szekrényesy Endre. A kinevezett titkárok között szerepelt Dobrzánszky Adolf, ruthén bizalmi férfiú, kit csak kevéssel előbb kérdőre vontak azért, hogy egy birtokvásárlás alkalmával a vételárat orosz imperialokban fizette ki. Mint a kassai kerület tanácsosa ez időben kezdte meg pályáját a később fontos és érdemes szerepre hivatott Pápay István.¹ A tömeges kinevezések lajstromára a «Pesti Napló»-nak² volt bátorsága megjegyezni, hogy a névsorban alig van nyolcz az országban ismeretes név, ellenben van sok olyan, melynek viselőjéről alig föltételezhető, hogy magyarul tudjon, pedig hát nálunk a lakosság felénél több a magyar s $\frac{11}{12}$ része magyarul kíván kormányoztatni, a miért a márcz. 4-iki alkotmányból is az következne, hogy a közigazgatás nyelve a magyar legyen.

De hát mit várhatott a nemzet ez időben, a mikor Schwarzenberg herczeg miniszterelnök nyíltan vallotta, hogy a magyar nemzet tulajdonképen csak a magyar nemesség, ez pedig mindig lázadó volt, a miért meg kell semmisíteni, örökre ártalmatlanná kell tenni;³ és a mikor Bach szinte dicsekedett vele, hogy ő Magyarországon a leggyűlöltebb ember, de azért elveitől s föllállított kormányrendszerétől eltérni még sem fog, annál kevésbbé, mert a magyaroktól folyton hangoztatott sérelmek amúgy is nagy részben képzeltek s a magyar nemzetiség elleni törekvés vádjai alaptalan.⁴

Erdélyben a magyarországihoz hasonló politikai szervezés csak akkor következett be, a mikor a hatalmára nagyon féltékeny báró Wohlgemuth egy bécsi útja alkalmával Pesten váratlanul meghalt. Ő teljesen meg volt elégedve az előbbi provisoriummal s Bachnak sürgetnie kellett a «végleges szervezés» iránti javaslatot. A Wohlgemuth helyét 1851 tavaszán a miniszterelnök testvéröccse, herczeg Schwarzenberg (Karl) altábornagy foglalta el, kit magas összekötteté-

¹ *U. és áll. lev.=tár*, 1850. *P. Napló*, 1851 márcz. 31. Ez időben lettek megyefőnökökké: Záborszky József, Cseh Eduard, Kray Miksa és Kapy Eduard.

² 1851 április 14.

³ *Wirkner* id. m. 244. l.

⁴ *Szögyény* id. m. II. 28. l.

seinél fogva várakozásteljes bizalommal fogadtak Erdélyben, de csak hamar nagyon is visszatartónak és szófukarnak találtak.¹ Erdély is helytartóságot kapott, melynek székhelye természetesen Nagyszeben lett, nem a magyar Kolozsvár, egyebekben azonban a szászok várakozásai most sem teljesültek: Erdély is — mint Magyarország — öt közigazgatási kerületre osztatott, a szászföld különállása most is csak annyiban érvényesült, a mennyiben a nagyszebeni kerület főnöke (Kreispräsident) egyúttal a szászok grófjának címét viselte. Sőt a Nagyszeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Deés és Marosvásárhely székhelyekkel megalkotott öt kerület és «Bezirkshauptmannschaftnak» nevezett 36 megye beosztásánál Bachot épen a nemzetiségek semlegesítésének szempontja vezérelte, ezzel akarván Erdélynek, mint osztrák tartománynak egységét kifejezésre juttatni, a mivel viszont nem hozható összhangba az az intézkedés, hogy Besztercze vidéke nem a közeli Marosvásárhelyhez, hanem a távoli Nagyszebenhez csatoltatott.²

A mint azonban a Királyhágón innen a helytartóság élére nem valóságos helytartó került, úgy Erdélyben is az elődjének mintájára katonai és polgári kormányzóvá kinevezett Schwarzenberget csak főruházták a helytartói teendőkhöz; de hogy állásának politikai jellege mégis erősebben kidomborodjék, megszüntették a polgári biztosi állást, annak viselőjét, a Bach öcsét felső-ausztriai helytartóvá léptették elős a herceg mellé egy katonai segédet, egyúttal helyettes (adlatus) alkalmaztak az addig kassai kerületi parancsnokként működött Bordó altábornagy személyében. A herceg részére kiadott utasítás kimondja, hogy őt a teljes helytartói hatáskör illeti meg; ő vezeti a rendőri ügyeket is, a városkapitányságok és zsandárság közbejöttével, felügyel a határrendészetre, kezeli a kivételes állapotot; alatta állanak a haditörvényszékek, ő siettetí a még folyamatban levő politikai perek befejezését, végrehajtja a román határőrvidék polgárosítását; a pénzügyigazgatóság, valamint a keresk. miniszter közegei a szervezeti, személyi és fegyelmi ügyekben vele egyetértőleg tartoznak eljárni.³

Schwarzenberg buzgón látott hozzá a munkához s mindjárt körutazást is tett a rábízott tartományban; de bár illő tisztelettel s némi bizalommal is fogadták, nem sok épületes dolgot láthatott, különösen a Székelyföldön. Nagy-Enyed fölperzselt s még mindig föl nem épült házain fekete zászlók lengtek; mikor a forradalomban megöltek árváit a református lelkész eléje vezette, a herceg állítólag könnyekig meg volt hatva s tetemes pénzsegélyt osztott ki közöttük. A mult pusztításaihoz járultak a jelen bajai: a sok idegen, a nép nyelvét nem beszélő, több-

¹ *Friedenfels* id. m. II. 199. l. *Urmösy* id. m. 77. l.

² *U. és áll. lev. = tár.*, min. tanács. 1851.

³ *U. ott.*

nyire alantas színvonalú hivatalnok, a kik már ekkoriban elárasztották Erdélyt s a kik meg sem érthették a nép panaszait.¹

Még valamivel később került a sor a bánság és vajdaság politikai szervezetének a legújabb provisorium formáihoz való hozzáillesztésére. Bachnak erre vonatkozólag legfelsőbb helyre tett előterjesztése egyebek közt igen érdekes vallomásokot is tartalmaz. Azt mondja, hogy most már szükséges ott a provisorium ingadozásaival elkerülhetetlenül együttjáró bajoknak mielőbb véget vetni s a kormánynak állandó, szilárd irányt adni. Legfontosabb lépés Bach szerint a szerzett tapasztalatok alapján a polgári és katonai hatalomnak egy kézben való egyesítése, — mintha addig nem lett volna egy kézben egyesítve, — szükséges ez már a határos szerbiai területekre való tekintettel is; az ottani kormányzat pedig utasítandó lesz, hogy éberem ügyeljen az oláhországi és szerbiai veszélyes elemeknek a határőrvidéki és vajdasági «hasonló érületű» (gleichgesinnt) elemekkel való összeköttetéseire.²

Tehát ugyanaz az osztrák kormánypolitika, a mely annak idejében, hogy a magyaroknak ellenségeket támaszson, maga szította az oláh és szerb politikai aspirációkat, a mely maga hozta be a magyarok ellen segédsapátul a szerbiai «veszélyes elemeket», most egyszerre szükségnek látta az azok ellen való védekezést s az azokkal való összeköttetés ellenőrzését. A régi politika e megtagadása természetesen szükségessé tette azt is, hogy annak exponense eltávolíttassék: Mayerhofer von Grünbühl tábornok kitüntetés mellett visszahivatott Temesvárról, s helyére gróf Coronini=Cronberg (Johann) altábornagy, ki a bánsági és szerb határőrvidék parancsnoka volt már ez időben, ruháztatott föl 1851 augusztusában a katonai és polgári kormányzói teendőkkel a bánság és vajdaság egész területére nézve, ugyanolyan hatáskörrel, mint Schwarzenberg Erdélyben, de az állandóság sokat hangoztatott szükségessége ellenére megint csak ideiglenes jelleggel. Itt is helytartóság formájában szervezték a temesvári központi hatóságot és itt is érvényesült a kerületek beosztásában az elkerülhetetlen ötös szám; kerületi székhelyek lettek: Lugos, Temesvár, Nagy=Becskerek, Zombor és Újvidék. Minden kerület élére egy főbiztos állíttatott ki alatt a járások számának megfelelő járási biztosok, a nagyobb városokban pedig a városi tanácsok működtek. Temesvárott is létesült egy szervező=bizottság a részletes szervezési munkálatok végrehajtása céljából.³

¹ P. Napló, 1851 jan. 7., márcz. 13., júl. 26. Gróf Desseffy Emil azt írja egy 1851 október 21-iki levelében Bretzenheim herczegnek az erdélyi viszonyokról: «Es ist da eine Invasion von Beamten=Gesinde vorhanden, die alle guten Absichten des Chefs paralysiren muss.» (Wertheimer: Zur Gesch. d. Altconserativen. Ung. Rundschau, 1914 jan. 73. l.)

² Osztrák belügymin. lev.=tára, 1851.

³ O. L. Geringer=iratok, 1851.

A horvát=szlavón valamint a bánáti szerb határőrvidék viszonyai már az 1850 május 7-iki császári nyíltparancscsal rendeztettek. Ez a patens megdícséri a határőröket s köszönetet mond nekik; hivatkozik arra, hogy már az 1849 márczius 31-iki rendelet elengedett nekik bizonyos visszafizetendő előlegeket; most fölmentetnek az úrbéri jellegű szolgálmányoktól az állammal szemben, mely azonfelül elvállalja a szolgálatban álló határőrök ruházatát és ellátását s kilátásba helyezi nekik a szolgálati idő rövidítését és bizonyos szabadabb mozgást. Ez az «alap-törvény»-nek nevezett patens továbbra is az osztrák örökös monarchia különálló részének nyilvánítja a határőrvidéket; rendezi a házközösséget, a határőrök birtokjogi viszonyait s jogaikat polgári hivatásokra. Majdani politikai képviselők tekintetében későbbi intézkedést ígér. Hogy a határőrök ettől a «rendezéstől» épenséggel nem voltak elragadtatva, tanusítja az ott elterjedt horvát nyelvű siralmas ének, melynek minden versszaka azza: végződik: «Szomorú határőrnek lenni!» a mely keserűen szidja a «Grundgesetz»-et, a régi jólét felúdulását s az idegen nyelvű hivatalokat.¹ Horvátországnak ugyanakkor bekövetkezett politikai rendezését már előbb ismertettük.

A közigazgatás terén a szűkebb értelemben vett Magyarországon néhány magyarabb érzelmű megyefőnök küzdött még a magyar nyelv teljes kiszorítása ellen tisztán az adminisztratív célszerűség szempontjából, de rendesen eredménytelenül. A kassai kerületi parancsnok «elavult gondolkodás naiv vallomása»-nak nevezte azt a javaslatot, hogy miután az abaujmegyei tót nép azt a szláv nyelvet a melyen a kormányrendeleteket kiadják meg nem érti, ellenben az értelmiségbeliek megértik a magyar szöveget, talán célszerűbb volna azokra a vidékekre magyar nyelvű rendeleteket küldeni. Egy másik megyefőnököt felelősségre is vontak a miatt, hogy a törvénytár cyrillbetűs ruthén szövege helyett, melyet Bereg-Ugocsában még a ruthén értelmiség sem tudott olvasni, magyar=német szövegű példányokat merészelt kérni, a miben a nemzetiségek egyenjogúsága elvének megsértését látták.² A vegyes nemzetiségű megyéket egészen önkényesen nyelvi kerületekbe osztották; így aztán megesett hogy ruthén hivatalnokok csak ily nyelven szerkesztett rendeleteket küldtek magyar községekbe, míg a magyar szolgabírák kötelesek voltak a vegyesajkú falvakban mindkét nyelven hirdetni ki intézkedéseiket.³ Hiába jelentették, hogy azokon a vidékeken elegendő értelmiséggel bíró nemzetiségi elem nem áll rendelkezésre az összes hivatali állások betöltésére, a más országbeliek nyelvét pedig a nép meg nem érti, s hogy így mégis csak a nép nyelvét ismerő magyar

¹ U. és Á. Lev.=tár, Kempen eln. iratai 1853

² M. O. L. Geringer=iratok, 1850.

³ Ungarns Gegenwart, 74 — 75. l

tisztviselőket kell helyökön meghagyni; maga Geringer a szervezőbizottság javaslatának előterjesztésénél erre az álláspontra helyezkedett;¹ de a kormány hajthatatlan volt a «nemzetiségi egyenjogúság» érvényesítésében, valahányszor az a magyarság visszaszorításával járt.

Noha Hurbán József már 1846-ban kimutatta Safarikkal szemben, hogy a magyar felvidék tótságának úgy nyelve, mint faji jellege a csehétől egészen különböző, Kollár János és Stúr Lajos törekvése, hogy tótságunkat nyelvileg beolvaszszák a cseh nemzetbe — a mivel a tótok részéről utóbb élénk ellenhatást idéztek elő — nagy támogatóra talált Bachban. Ez utóbbi a maga elméletét igazolandó s hogy a nemzetiségeket minél inkább összetömörítse a magyarság ellenében, mindennek előtt arra igyekezett, hogy a magyarországi felvidék összes szlávosságát, beleértve a ruthéneket is, nyelvileg egységesnek tüntesse föl, hogy a «néhány tuczat intelligens által gyártott szláv nyelvhez népet keressen»². E cél érdekében azután a valódi állapotokat kellett a politikai célú szolgáló doctrinák Prokrustes-ágyába belésszorítani. Kiküldte Radlinszky Andrást, a törvénytár tót szövegének fordítóját a felvidéki tót nyelvjárások tanulmányozására. Radlinszky hat hétig utazott, Szepes, Sáros, Zemplén, Abauj, Ung és Bereg megyékben összesen 116 plebániát látogatott meg s 1850 őszén oly értelmű jelentést tett, hogy ezekben a megyékben ép úgy, mint az előtte jól ismert északnyugati megyékben, szóval az egész magyarországi felvidéken csupán egy tót dialektus létezik, lényegtelen hangsúlyozási különbségekkel, s a hol a tótok magyarakkal vegyülnek, egyes magyar jövevényszavakkal. Ez a szláv dialektus legközelebb áll a Theresia-féle Urbarium cseh-tót írásnyelvéhez. A ruthénektől lakott vidékeken is a tót és ruthén nyelv úgy össze van olvadva, hogy még ott is, a hol ruthén liturgia dívik, az érintkezési nyelv a tót. Radlinszky tehát úgy vélte, hogy a törvénytárnak és a kormány által terjesztett «Slovenske Novini»-nek állítólagos nehezen érthetősége, a mi miatt egyes hatósági közegek panaszkodnak, nem nyelvi eltérésekben, hanem a föld népére nézve ismeretlen fogalmakban és a hivatalos stílus nehézségeiben leli okát. Szükséges volna ennél fogva a hivatalnokokat arra kötelezni, hogy sajátítsák el a tót irodalmi nyelvet, akkor majd képesek lesznek a törvényeket megmagyarázni a népnek; a fődolog pedig, hogy ne küldjenek magyar nyelvű körrendeleteket tót községbe. Szóval a Radlinszky tanácsa oda irányult, hogy miután a tót nép a tót nyelvű rendeleteket ép úgy meg nem érti, mint a magyarokat, a tisztviselők tanuljanak meg egy előttük ismeretlen szláv nyelvet csak azért, hogy ne a magyar szöveg szolgáljon magyarázatuk

¹ U. és áll. levéltár, Min. tanács. 1851.

² Magy. Hirlap, 1850 okt. 27.

alapjául. És ezen az alapon Geringer meg is tiltotta a kassai kerületben a magyar körrendeletek használatát.¹

Erre a Radlinszky=féle kiküldetésre vonatkozott az az élczes megjegyzés, melyet a félhivatalos «Magyar Hirlap» levelezője engedett meg magának, hogy miután Radlinszky kimutatta, hogy Magyarországon több mint hét millió szláv van, a «Pester Zeitung» állítása szerint hat millió a német, az oláhok és rácok szintén több millióra becsülik számukat s 600,000 ruthénról is beszélnek, «utóljára ki kell sülni, hogy a forradalomban a magyar ártatlan volt, mert hiszen alig van magyar!»²

Az 1850 nyarán elrendelt népszámlálás is, mely katonatisztek közbejöttével ment végbe, mint már említettük, minden hivatalos tagadás ellenére, a teljesen jogosult közigazgatási érdek mellett azt a politikai célzt is szolgálta, hogy a magyarajkú lakosság számát minél kisebbnek tüntesse föl. Csak így történhetett, hogy például Nyíregyházán 9000 tótót mutattak ki és csak 4000 magyart, Kassán pedig 4738 tótót³ és csak 2904 magyart, továbbá 2592 németet és 2838 «idegent». Terczy pestvárosi polgármester Augusz ker. főispánhoz tett jelentésében arra a népszámlálási eredményre, mely szerint Pesten, a hol akkor még csak 84,341 állandó lakos volt, ebből 33,951 vallotta magát németnek s 32,562 magyarnak, kénytelen volt megjegyezni, hogy az ő saját meggyőződése alapján e bevallásokat nem tartja helytállóknak, mert az eljáró bizottság egyes tagjai túlbuzgalomból valósággal apostolkodtak a német nemzetiség mellett s kieroszakolták, hogy olyanok, kiknek nem magyar hangzású nevök van, vagy a kik idegenből szakadtak ide, bár már teljesen magyarokká lettek, németekül irassanak össze. A polgármester úgy vélte, hogy az ily eljárás nem mozdítja elő az oly kívánatos közmegnyugvást és a kormány iránti bizalmat, s ezért ajánlotta, hogy megbízhatóbb, újabb bizottság küldessék ki a dolog megvizsgálására.⁴

A népösszeírásra már a monarchia magyarországi haderejének biztos számbavétele szempontjából is szükség volt. Míg az alig lecsen-, desített olasz és magyar területek még aránylag sok katonaságot tartottak lekötve, az épen ez időben előállott németországi bonyodalom nagyobb számú csapatok mozgósítását tette szükségessé. Ezekre való tekintettel egy 1850 április 19-iki császári patens «Ausztria népeinek egyenlő jogállása» alapján a nyolcz évi katonai szolgálat kötelezettségét a magyar- és horvátországi, valamint az erdélyi és a bánági hadkötelesekre is kiterjesztette s ugyanazon év őszén a már folyamatban levő újonczozást szabályozó rendeletek jelentek meg, melyek megállapították a korosztályokat, a mentességeket, a sorozási eljárást, a sorsolást, a szökevénye-

¹ O. L. Geringer=ir. 1850.

² M. Hirl. 1850 szept. 20.

³ A Magy. Hirl. tudósítója (1850 decz. 5.) hozzáteszi: «ubi estis? dze szcze?»

⁴ P. Napló, 1851 április 29.

ket és öncsonkítókat érő büntetéseket. A hadi létszám erősítése céljából a magyarországi ezredeknel is negyedik zászlóaljak állítottak föl. Viszont a volt honvédekre vonatkozó külön rendszabályok mindinkább a háttérbe szorultak s egy 1851 januárjában kibocsátott helytartósági rendelet a korosabb és nem szökevény honvédeket már egészen fölmentette a besoroztatás alól.¹

A rendőrügy szervezése 1850 végén Magyarország területén a Protmann javaslatai alapján rendőrigazgatóságok és rendőri kirendeltségek föllállítása által ment végbe. Rendőrigazgatóságokat szerveztek Pesten, Budán, Pozsonyban, Sopronban, Kassán és Nagyváradon, rendőri kirendeltségeket pedig Selmeczbányán, Trencsén-Tepliczen, Nagy-Kanizsán, Balatonfüreden, Bártfán, Késmárkon és Aradon. Az igazgatóságok alatt állottak a városkapitányságok és közbiztonsági bizottságok ;² a kinevezések jobbára csak 1851 elején történtek meg. E szervezet mellett azonban majdnem teljes önállósággal működött Kempen legfőbb vezetése alatt a zsandárság, melyhez Erdélyben még a kerületi dragonyosok intézménye járult. Ez a szervezet nagy buzgalmat fejtett ki az idegenek vagy gyanus egyének ellenőrzésében s a többé-kevésbé indokolt elfogatásokban. Nemcsak a fogadók, kávéházak és csapszékek, hanem a társaskörök is szigorú ellenőrzés alatt állottak, különösen az ott folyó beszélgetések tekintetében, a mire a rendőrség nem a maga hivatalos közegeit, hanem megbízhatóknak tartott magánmegbízottakat használt föl.³ Az utasok podgyászt is megmotozták s a gyanús iratokat elkobozták. A vendéglősöket minden elmulasztott bejelentésért legszigorúbban büntették.⁴ Különösen Protmann Pesten rendkívül leleményes volt az idegenforgalom rendszeres akadályozásában ; a magyar honos is csak útlevéllal jöhetett a fővárosba s útlevelének kezelése címén zaklatásnak, várakoztatásoknak volt kitéve. A határszéli útlevelvizsgálat késedelmei miatt egyízben a kereskedelmi miniszter volt kénytelen főlszólalni.⁵ Az elfogatások száma is szépen fölszaporodott. Protmann heti jelentéseiben Pesten 1851 őszén 339 rendőri fogolyról számol be ; az új rendőrség itt mindjárt első éjjeli czirkálása alkalmával húsz politikai szempontból «veszélyes» egyént tartóztatott le. Vele vetélkedett a zsandárság, mely az első év alatt csak a pesti kerületben 14,658 elfogatást eszközölt ; természetesen ezek nagy része — 5760 — besorozandó honvéd volt ; de volt közöttük 274 politikai com-

¹ Reichsgesetz u. Reg.=Blatt, 1850, 1851.

² U. és áll. lev.=t. 1850.

³ Bach egy 1851 szept. 1-éről a császárhoz tett bizalmas jelentése említést tesz b. Jósika Samunak egy, magánbeszélgetésben róla (Bachról) tett nyilatkozatáról. (U. és Á. L.=tár, 1851.)

⁴ Lakos-féle másolatok a nagyváradai városi lev. tárból. (Akad. más. gyűjt.)

⁵ Osztrák Belügymin. lev. tára, 1851.

promittált is, 516 fegyvereltitkoló és 108 olyan, a kinek nyilatkozataiban a zsandárság felségsértést látott.¹

Azonban e nagy buzgalom ellenére az ország szánalmas közbiztonsági állapotai a zsandárság szervezése óta egy csöppet sem javultak. A legvakmerőbb rablások napirenden voltak s a rögtönítélő eljárásnak és a gyakori kivégzéseknek — melyeket akkor még többnyire pallossal és nyilvánosan hajtottak végre — legkevésbé sem éreztették elriasztó hatásukat. A helyzet a multhoz képest rosszabbodott azáltal, hogy az emberek meg lévén fosztva fegyvereiktől, maguk nem védekezhettek a rablótámadások ellen és hogy a helyi viszonyokat, a rablók személyét és eljárását sokkal jobban ismerő pandurokat az új csendőri intézmény háttérbe szorította. Az ország legkülömbözőbb részeiből egybehangzóan jelentették a megyefőnökök, sőt a kerületi parancsnokok is, hogy a zsandárság a gonosztevőkkel elbánni nem tud; a közbiztonságnak ezek az új közegei feltűnő, fényes egyenruháikban csak nappal, az országutakon s a községekben czirkáltak, de a rablók éjjeli búvóhelyeit nem is ismerték, föl sem kutatták; az igazi gonosztevők nem is féltek tőlük; Somogyban egy kanászbojtár levetkőztetett egy zsandárt s néhány napig parádézott ruhájában. «A zsandár — írták a *«Pesti Napló»*-nak ugyanonnan² — nyakontörli a korcsmárost, ha néhány csöpp hiányzik mértékéből, de a fenyegető ka'andorok erdei magányát töltött csövével még fényes nappal is megkeresni retteg.» Ily tapasztalásokkal szemben hiába utsaította Geringer közegeit, hogy világosítsák föl kellő módon a népet a zsandárság rendeltetéséről; hiába tolták a hivatalos közegek mulasztásaira a hibát, hogy csak a zsandárokat mentesítsék minden felelősségtől, az utóbbiak tehetetlensége a rablók garázdálkodásával szemben sokkal szembetűnőbb volt, semhogy letagadtathassék, és így néhány megyefőnöknek sikerült kieszközölnie, hogy a pandúrok ismét megfelelő fegyverzettel láttassanak el s a közbiztonsági szolgálatban alkalmaztassanak. A pandúrság bizonyára nem volt mintaképe a rendőri testületnek, de már említett előnyei mellett a veszélyes elemeknek tényleg félelmesebb volt; a szegénylegények féltek a pandúrral szembe szállni, mert a büntető igazságszolgáltatáson kívül még azzal is számolniok kellett, hogy az illetőnek hozzátartozói rajtok vérbosszút állanak; ellenben, ha a zsandárt — a ki a vidéken idegen volt — le találták ütni, ezért a lakossággal nem gyűlt meg a bajuk. Bátorabbak is voltak a pandúrok; két-három legény néha egy egész rablóbandával sikeresen szálolt szembe. E mellett nem voltak válogatósak: elpusztították például a lakosságot veszélyeztető veszett ebeket is, holott a zsandárokat az ilyesmit tekintélyökkel összeférhetetlennek találták. Az intézkedésnek mind-

¹ *P. Napló*, 1851 febr. 20.

² 1851 jan. 28.

járt mutatkozott is a hatása : a kézrekerített rablók száma hirtelen megnőtt s a legveszélyesebbeket mind a pandúrok hozták be ; a Zalában 1851-ben statáriális úton kivégzett 12 gonosztevő közül 11 a pandúrok útján jutott hurokra.¹

Azonban, bár különösen az épen nem magyar érzelmű b. Hauer ker. főispán jelentése alapján Geringer is magáévá tette a pandúrság állandó visszaállításának és újrászervezésének eszméjét, bár a hadügy- és pénzügyminiszter is megfontolandónak vélték e tervet, Kempen és Bach ellenében célzt nem érhettek, s kivált miután a zsandárok és pandúrok között véres összeütközésekre is került a sor, a dolog vége mégis csak az lett, hogy 1851 októberében a pandúrok intézményét végleg megszüntették s a helyett a zsandárság létszámát emelték közel 1000 emberrel.² Nem volt szabad semminek megmaradnia, a mi a régi vármegyére emlékeztetett s a mi a magyarságban gyökerezett.

Természetes, hogy a magas és föltétlen pártfogás, melyet az új csendőrség élvezett s a mely minden, közte és a politikai hatóságok között fölmerült összeütközésben is érvényesült, még fokozta elbizakodottságát s szaporította azokat az önkényes túlkapásokat, melyekről már az előbbieken megemlékeztünk. Előfordult, hogy a zsandárok községi bírákat, jegyzőket csak azért, mert előfogatot rögtön előállítani nem tudtak, börtönbe zártak, hogy egyes letartóztatott egyéneket a megye területéről elszállítottak, a nélkül, hogy erről a politikai hatóságokat értesítették volna. Vasmegyében egy zsandár szükségesnek tartotta a népiskolát megvizsgálni s a magyarul folyó tanítást ellenőrizni, habár abból semmit sem értett. Bosszantóan furcsa volt egy ily beavatkozás Zalaegerszegen, a hol a színelőadást zsandártiszt rendeletére félbe kellett szakítani politikai okokból s utólag kitűnt, hogy a szóbanforgó színdarab, melynek kéziratát elkobozták, egyáltalán semmi kivetnivalót sem tartalmazott. A rendnek új őrei különös kedvteléssel éreztették hatalmukat az úriosztálylyal. Borsod megye Szakácsi községében egy betegen ágyban fekvő úrnőt ágyából kivonszoltak s megkötozve kocsira tettek, úgy hogy a nő elájult s utóbb elmezavar tünetei mutatkoztak rajta. Lád=Besenyőn egy úri embert tiltott puskatartás miatt a templomban puskaaggyal ütlegettek, úgy hogy ő is s az izgalomtól családja is megbetegedett. Ugyancsak Borsodban egy volt honvédet bekísérés közben, mert ellenállást tanúsított, a zsandárok megölték. Nagy feltűnést keltett a debreczeni református jogakadémia esete. Ennek tanárait és ifjúságát a közoktatásügyi miniszter csak kevéssel előbb különös dicséretben részesítette helyes magatartásukért s a tanulmányokban való buzgalmukért ; 1851 elején néhány debreczeni jogászt egy zsan-

¹ O. L. Geringer=iratok, 1851.

² U. és Á. L. t. Kormányzóság. 1851.

dárőrjárat bekísért kihívó magaviselete s állítólag veszélyes fenyegetés miatt. Ezek több havi katonai fogházbüntetésre ítéltettek, bőjttel és rablánczczal súlyosbítva ; ezzel azonban a megsértett zsandári tekintély be nem érte : az intézetet be akarta zárítani, csak Szoboszlai Pap István superintendens és Dőry ker. főispán előterjesztésének volt köszönhető, hogy a további megtorló intézkedések elmaradtak.¹ Hogy az ily összeütközések nemcsak a magyarság ellenszenvéből vagy rakoncátlanságából eredtek, mutatja, hogy azok Horvátországban is napirenden voltak, csak hogy ott rendesen a zsandárság volt az, a mely elégtételt nem kapott,² ellenben Magyarországon a zsandári túlkapások maradtak gyakran megtorlatlanul, sőt még az azokat följelentő közigazgatási közegek részesültek feddésben s 1851 nyarán legf. elhatározás alapján belügyminiszeri rendelet jelent meg, mely szerint ezentúl a zsandároknak való ellenszegülés minden ténye haditörvényszék elé utasítandó.

Időközben a magyar korona területén az igazságügyi szervezet kiépítése is előhaladt s fontos új igazságügyi és jogrendi intézkedések léptek rendeleti úton életbe, melyek az igazságszolgáltatás és közigazgatás teljes különválasztásának elvét látszottak érvényesíteni, az esküdtszékeknek a birodalmi alkotmányba foglalt intézményét azonban meg nem valószínűsítették.

A szűkebb értelemben vett Magyarországon a kerületi főtörvényszékek száma egyezett a közigazgatási kerületekével, de székhelyük részben azokétól eltérően állapított meg. Így a kassai kerület főtörvényszékét Eperjes, a nagyváradiét Debreczen kapta meg ; elnökök lettek : Pesten az akkor még csak 32 éves gróf Cziráky János, ki — mint Schmerling kiemelte — egyike volt az elsőnek, kik erejüket a kormány rendelkezésére bocsátották ; Sopronban gróf Nádasdy Ferencz, a ki előbb az erdélyi kincstárnokság elnöke volt, Eperjesen Dókus László volt setemvir, Debreczenben Uray Bálint volt ker. táblai elnök, Pozsonyban pedig Gosztonyi Miklós, ki legutóbb Bécsben a birodalmi főtörvényszéknél működött. Ezek kinevezését követte a főügyészeké, kiknek megválasztásánál tekintettel voltak arra is, hogy protestáns főtörvénysz. elnök mellé katolikus főügyész kerüljön.³ Ezek a kinevezések is az ideiglenesség jellegével történtek ; a főügyészek alá ügyészek és ügyész-helyettesek rendeltettek s ezekre az igazságügyminiszter hatósága alatt álló ügyészi szervezetekre ruháztattak át a kincstári jogügyi igazgatóság, valamint a törvényhatósági tisztii ügyészek összes büntetőjogi teendői,

¹ O. L. Geringer-iratok, 1851.

² Osztrák *Belügymin.* lev. t. 1851.

³ U. és Á. L. tár, 1850. — Főügyészek lettek : Pesten : Hegyessy Péter, Sopronban : Hengelmüller Mihály, Pozsonyban : Hanrich Ferencz, Eperjesen : Hlavács János, Debreczenben : Kovács János.

széles, az önálló nyomozásra is kiterjedő hatáskörrel.¹ 1851 elején megállapított az egyes kerületekben fönnálló törvényszékek és járásbíróságok száma is, s egyúttal — takarékosági tekintetből — az igazságügyminiszter kiszélesítette az egyes bíróságok hatáskörét, a társasbíróságokét pedig szűkítette. A bírának a birodalmi alkotmányban biztosított elmozdíthatatlansága azonban most sem lépett életbe, hanem ezen elv érvényesítése kitolatott, egyelőre 1852 július 1-ig.² Erdélyben ugyanakkor három főtörvényszéki tanács létesült: egy a szászok számára Nagy-Szebenben, egy a magyarok részére Kolozsvárott s a románoknak egy Deésen. Horvátországban főtörvényszék gyanánt megmaradt a báni tábla; a bánság és vajdaság főtörvényszéke Temesvárott volt.

Említettük már, hogy az egész birodalom számára egyetlen legfőbb bíróságot szerveztek Bécsben; ebbe olvastották belé a magyar «hétszemélyes tábla» hatáskörét is, s létesítettek ennek fejében egy «magyar osztály»-t, mely azonban — mint láttuk — csakhamar elvesztette minden önállóságát s a melynek magyar tagjaival már megismerkedtünk. Ez a bíróság döntött harmadfokon az összes főtörvényszékek főlegbevezető ítéletei fölött; hozzá tartoztak a bíróküldés és az illetékeségi összeütközések esetei is; oldala mellett egy «Generalprocurator» működött, megfelelő számú helyettesek (General-Advocaten) segítségével. A különyszerű magyarországi ügyekre nézve a szervező pápens csak azt a rendelkezést tartalmazza, hogy a magyar, horvát s bánsági ügyek tárgyalására a bíraskodó tanács oly tagokból állítandó össze, a kik az illető ország jogviszonyait ismerik, s a mennyiben ez nem lehetséges, legalább közeleső gyakorlati ismeretekkel bírnak; ugyanez áll Erdélyre s különösen a szászok külön jogviszonyaira nézve. Azonban minden nem sajátyszerűen magyar (horvát, szász stb.) jog szerint elbírálandó, a magyar korona területéről felebbezett perek számára a tanács csak úgy állítandó össze, mint minden más esetben.³

Az alaki és anyagi jog terén az osztrák polgári törvénykönyvnek Magyarországon való általános behozatala elvben már ez időben el volt határozva. Az árva- és gyámügy kezelését egy, 1851 nyarán kiadott helytartósági rendelet a bíróságokra ruházta, városi és községi bizottságok közbejöttével; az árvavagyon kezelése pedig az adóhivatalokra bízott.

A telekkönyveket ideiglenes rendtartás alapján már 1850 szeptemberében behozta egy császári rendelet Horvátországban. Magyarországra nézve Geringer a következő év elején tett előterjesztést Bachnak, jelentvén, hogy az előintézkedéseket megtette s hogy a hatóságok igyekeznek

¹ Reichsg. u. Reg.-Blatt, 1850.

² U. és Á. L. tár, Min. tanács. 1851

³ Reichsg. u. Reg.-Bl. 1850 aug. 7. csász. pápens.

a népet ez intézmény hasznos volta iránt fölvilágosítani és arra inteni, hogy az eljáró közegeket munkájukban támogassák. Azonban megjegyezte, hogy a keresztülvitel a magyarhoni birtokviszonyok, nevezetesen az ősiség, zálogbirtok, erdő- s legelőközösség miatt nagy nehézségekbe fog ütközni s csak a tagosítás és birtokelkülönítés megtörténte után lesz lehetséges nálunk a telekkönyveket szilárd és biztos alapokra fektetni.¹

Hasonlóképen csak lassan haladt előre az úrbérmegváltás ügye, a minek oka ugyan a dolog természetében feküdt, de a mi a birtokviszonyokban nagy zavart okozott, mert a nemesi birtokok nélkülözték a megszokott munkaerőt s nem juthattak hozzá az azt pótló forgótőkéhez ; e mellett a meg nem váltott szolgálmányok teljesítése is — az elharapódzott fogalomzavar következtében — nehézségeket okozott, sőt helyenkint sűrűlódásokat és összeütközéseket idézett elő. Az előlegek elnyerhetése a politikai kifogástalanság föltételéhez s bizottsági eljárásához lévén kötve, gyakran állottak elő kétes esetek, a melyekben még a miniszterek nézetei is eltértek egymástól ; győztes pedig rendszeren a Bach ridegebb fölfogása lett, vagy a legjobb esetben is hosszabb huzavona támadt a birtokos hátrányára.² Az 1850 végéig előlegképen kiosztott összegek a hivatalos kimutatás szerint alig haladták túl az egy millió forintot.³ 1851 márcziusában azután egy rendelet adatott ki, mely az előlegekre való igény tekintetében bizonyos könnyítéseket nyújtott.

E közben a megváltás végleges eszközzésére vonatkozó munkálatok — különösen Korizmic László buzgó közreműködésével⁴ — tovább folytak ; Geringer a Korizmic javaslatát pártolta, mely szerint a keresztülvitel egyszerűsítése és gyorsítása céljából az úrbéri telkek osztályoztatnának s a megváltási összeg telkenként 300 forintnyi minimum és 600 forintnyi maximum között mozogna ; az ily alapra fektett megváltás egész összegét Magyar-Horvátország és a vajdaság területén Korizmic 93 millió forintra értékelte. Annak idejében a magyar kormány is ezen az alapon tervezte a megoldást ; az osztrák kormány végelhatározása csak későbbi időpontban következett be.

Magyarország teljes pénzügyi beolvasztásánál a birodalomba, az államegységnek e téren is kifejezésre juttatása mellett mindenesetre annak a másik szempontnak is nagy szerep jutott, hogy t. i. Ausztriának erősen megrendült pénzügyi egyensúlya a magyar föld erőforrásainak bővebb igénybevételével állíttassék helyre. Az ezekből folyó rendszá-

¹ Osztrák *Belügymin.* lev. tára, 1851.

² *U. és Á. L. tár.* min. tanács 1850., 1851.

³ *Magy. Hirl.* 1850 nov. 15. és decz. 29. számok.

⁴ Lásd Korizmic czikkeit is, melyben Geringerhez beterjesztett munkálatát ismerteti, a *P. Napló* 1850 márcz. 14—16. számaiban.

bályok során kétségkívül sok oly új adó és jövedék is hozatott be hazánkban, a melyet utóbb az alkotmányos uralom is megtartani szükségesnek talált ; de hogy azoknak akkori behozatala elkeseredést szült, azt érthetővé teszi nemcsak újszerűségök s a végrehajtásban mutatkozott sok kíméletlenség és ügyetlenség, hanem az országnak a forradalom miatti elcsigázottsága is és a pénzérték ingadozásából, a sok új meg új papírpénzjegy által okozott zavarból a gazdasági életre amúgy is ránehezedő nyomás.

Az új pénzügyi rendszabályok keresztülvitele új szervezetet és személyzetet igényelt ; a régi «kamara» s az erdélyi «kincstárnokság» végkép megszűnt ; az egyes «koronatartományok» országos és kerületi pénzügyigazgatóságokat kaptak ; az országosoknak székhelyei Budapest, Nagy-Szeben, Temesvár és Zágráb lettek ; gróf Almásy Móríc kamaraelnökből orsz. pénzügyigazgatósági elnökké változott át. A szűkebb Magyarországon 18 pénzügyigazgatóság létesült, Erdélyben hat ;¹ a külső pénzügyi szolgálat ellátására egyenruházott pénzügyőrséget állítottak föl.

Az osztrák rendszerű egyenes adók közül már 1850 tavaszán behozták nálunk is a földadót s ugyanazon év őszén a jövedelmi adót. A földadó a föld termése s az épületek hasznélvezete után volt fizetendő, de úgy, hogy a termés értékének megállapításánál a régi, 1824. évi terményárak vétettek alapul. Az egyenes adók egyenlő formákban érvényesültek a magyar korona egész területén, még a határörvidék polgári személyeire is, az adótételek azonban Horvátországban alacsonyabbak voltak, tekintettel az ottani talaj csekélyebb termékenységre, valamint arra, hogy ez az ország adó tekintetében mindig enyhébben kezeltetett ; de kifejezetten s bevallottan azért is, hogy Horvátország 1848—49-iki magatartásának jutalmát lássa ; a magyarországi középső adó kategória a Dráván túl legmagasabbként szerepelt. A horvátoknak a dohányt is olcsóbbra szabták.²

A jogügyletekre, okiratokra, s hivatalos cselekményekre, valamint a játzókérdőkre, naptárakra, külföldi hírlapokra s a napilapokban közölt hirdetésekre ugyanazon év novemberétől kezdve kiszabott bélyegilleték terhét fokozta az a körülmény, hogy bélyegeket és bélyegzett papírokat soká csak nagy nehézséggel voltak beszerezhetők.

Az a körülmény, hogy 1850 október 1-én lehullott a vámsorompó Magyarország és Ausztria között s a következő év július 1-ével a fogyas-

¹ Székhelyek : Pozsony, Rózsahely, Nyitra, Balassagyarmat, Kassa, Miskolc, Ungvár, Szatmár, Debrecen, Nagyvárad, Arad, Szolnok, Szeged, Pest, Győr, Pécs, Nagykanizsa és Sopron ; Erdélyben : Nagyszeben, Szászváros, Kolozsvár, Beszterce, Marosvásárhely és Brassó.

² U. és Á. L. tár, min. tanács 1851.

tási adó kezelésének elhatárolása is megszűnt, tényleg elkerülhetetlenné tette az összes fogyasztási adók és jövedékek elközösítését is. Így behozták a magyar szent korona egész területén is a szesz- és söradó, valamint a bor- és húsfogyasztási adót, nemkülönbén a dohánymonopóliumot. A szeszadó ugyanolyan tételben állapítottatott meg, mint az osztrák tartományokban, a söradó ellenben az ott dívó akónkinti 45 kr. helyett csak 36 kr.-ban. Horvátország e tekintetben is legalább halasztást kapott. Ezek a fogyasztási adók azonban azért nehezedtek egyenlőtlenül Magyarországra szemben Ausztriával, mert az utak legnagyobb részének rosszassága miatt a termelők termelvényeiket értékesíteni sokkal nehezebben tudták; ¹ Erdélyben pedig, hol a szesznek kicsinyben főzése különösen a székely nép között el volt terjedve, a megadóztatás módja nem számolt a viszonyokkal s így e keresetforrást majdnem egészen kiapasztotta. ²

Legtöbb keserűséget mindenesetre a dohánymonopólium szült, annál inkább, mert az annak alkalmazásánál követett eljárás fölötté zaklató és terhes volt s a kormány még arról sem gondoskodott, hogy a magyar nép neki érthető rendeletekkel világosíttassék föl követendő eljárása s mulasztásainak következményei felől. ³ A «szűzdohány» hazájában, a hol — mint egy osztrák író mondja — az emberek pipájuk tüzeinek fönttartása fölött úgy őrködtek, mintha a Vesta tüze lett volna, ez a rendszabály bizonyos háborgás nélkül meghonosítható nem volt s ha ezért a gömöri parasztok egy ízben dohányuk termőmagvait nyilvánosan elégették, nagy hiba volt ezt a kihágást politikai tüntetésnek minősíteni s mint olyat büntetni. ⁴

Az Ausztriával közös vámterület kétségkívül nyújtott — különösen nyersterményeinek értékesítésére nézve — előnyöket Magyarországnak, akkor azonban első sorban és főképp csak az állami összeolvasztás kifejezőjét látta abban is mindenki. Igaz, hogy a pesti kereskedelmi kamara Bruck miniszternek a Németországgal létesítendő vámunióra vonatkozó terve mellett nyilatkozott, mert így a magyarországi nyerstermények még tágasabb piacához jutnak, «ipari cikkek pedig olcsóbban hozhatók be», ⁵ de hogy ily fölfogás érvényesülése mellett fejlődött volna-e valaha magyar ipar? azt könnyű elképzelni. Különbén Bruck kevéssel távozása előtt Bécsben magyar iparosokkal is folytatott tárgyalásokat a közös vámterület vámtarifáját illetőleg. ⁶

¹ *P. Napló*, 1851 jan. 9.

² *Ürmösy* id. m. I. 105. l.

³ *O. L. Geringer*-iratok, 1851.

⁴ *W. Rogge* id. m. I. 227. l.

⁵ *R. Charmatz*: Minister Frh. v. Bruck, 56. l.

⁶ *P. Napló*, 1851 jan. 30.

A kormány ez időbeli közgazdasági intézkedései közül még a vasút-ügy, a Tisza-szabályozás és a telepítések kérdése igényel említést.

A birodalmi egységnek megfelelően a «magyar központi vasút» beolvasztatott az osztrák államvasút hálózatába, mint «délkeleti vasút», melynek számára Pesten igazgatóságot szerveztek, egyidejűleg a prágai és grácsi igazgatóságok föllállításával. Az 1850 végén teljesen kiépült bécs—pozsony—pesti vasútvonalat deczember 15-én Érsekújvárott nagy ünnepélyességgel nyitották meg Bruck és Geringer jelenlétében ; a primás misét mondott s a Gott-erhalte «és a magyar nemzeti dalok egymás társaságában jelentek meg». ¹ Bruckot Magyarországra vonatkozó messzemenő vasútépítési tervek foglalkoztatták, melyeket közölt Geringerrel s a kereskedelmi kamarákkal is, melyekből azonban egyelőre semmi sem valósult meg. Geringer véleménye az volt, hogy a tervezett vonalak közül mindenekelőtt — Pest és Szolnok között már létezvén vasút — a cegléd—szeged—temesvár—aradi volna kiépítendő, mely által sikerülne «Erdélyt is, mint legtávolabbi koronatartományt közelebb hozni a birodalom szívéhez». Azután következnenek a szolnok—debreczeni, a pest—miskolcz—kassa—szandecz s a pest—zágráb—laibachi vonalak ; a többi még várhat. ²

Egy 1850 június 16-án kiadott császári rendelet szerint a Tisza-szabályozást teljesen az állam vette kezébe s az a kereskedelemügyi miniszter vezetése alá helyeztetvén, folytatására évi 100,000 forint hozzájárulás biztosított, úgy mint 1848 előtt, de egyelőre csak öt évre. Egy Pesten székelő, három tagú bizottság rendeltetett ki a munkálatok közvetlen vezetésére, melynek mindhárom tagja — igazgatási, műszaki és jogi szakértő — a kormány megbízottjaként szerepelt. A Tisza-szabályozási társaság alapszabályai hatályon kívül helyezettettek, csupán a járási társaságok maradtak meg «egyelőre» mint végrehajtó közegek. Az ármentesített területekre holdankint és évenként egy forint illetéket vetett ki a kormány.

A kormány magyarországi közgazdasági politikájára nézve azonban különösen jellemző az a telepítési actio, mely ez időben megindult. Magyarország természeti kincseinek eléggé ki nem aknázott volta s egyes vidékeinek aránylag gyér lakossága kétségkívül jogosulttá tették a telepítés gondolatát, melynek a multban is voltak előzményei. Azonban a megvalósítás módjából annyira kirítt az a politikai célzat, mely a magyar földből minél többet akart idegen, különösen német elemek birtokába juttatni s ezáltal is a magyarságot gyöngíteni, hogy az egész mozgalomnak csakhamar ellenszenvet kellett keltenie s a hebehurgyaság, melylyel a kormány épen nem megbízható vállalkozók műkö-

¹ *Magy. Hirl.* 1850 decz. 17.

² *O. L.* Geringer=iratok, 1851.

dését fölkarolta, a bekövetkezett kudarcz által az egész ügyet compromittálta.

A dolgot módszeresen, irodalmi propagandával indították meg. Dr. Gustav Höfkentől 1850-ben egy könyv jelent meg Bécsben,¹ mely kapcsolatban Németország és Ausztria tervezett vámuniójával, az akkori-
ban mind nagyobb mérveket öltő németországi kivándorlást Magyar-
ország felé kívánta irányítani, abban a reményben, hogy a magyarok
ezt az erőgyarapodást nem fogják «káprázatok kedvéért» maguktól el-
utasítani, hiszen hazájuknak új, kedvező helyzete a monarchiában úgyis
sokat visszaad abból, a mit «vélt önrendelkezési jogából» veszített.
Ugyanakkor bizonyos Julian Chownitz (másképp Chowanetz), ki
1848-ban Pesten forradalmi irányú német lapot indított, azután Bécs-
ben a kormánynak ajánlotta szolgálatait s elutasítottván, Frankfurtba
ment és onnan Ausztriába küldött lázító nyomtatványokkal nyugtalaní-
totta Bachot,² egyszerre egy, kétségkívül szintén a kormány megbízásából
írt ügyes és tartalmas kézikönyvvel³ állott elő, melyben Magyarország
ismertetésével, sőt még a magyar nyelvbe való bevezetéssel is mintegy
útmutatást adott a Németországból hozzánk bevándorolni akaróknak.

Azalatt a kormány behatón és nagy jóakarattal tárgyalta Hohen-
blum (Joseph) lovagnak egy «Első osztrák telepítő=egyesület»-re vonat-
kozó terveit s a magyarországi telepítés általános elveit, miközben az
az eszme, hogy a koronajavak használtassanak föl telepítési célokra,
főképp magának az uralkodónak ellenzésén szenvedett hajótörést.⁴
Thinnfeld földművelésügyi és Bruck kereskedelmi miniszterek a magyar-
országi birtokviszonyok rendezetlen voltára való tekintettel el akarták
odázni a dolgot; Geringer a Hohenblum=féle vállalkozást egyenesen
speculatióra irányulónak mondta s a népsűrűség kiegyenlítése céljából
inkább az országon belül való áttelepítést ajánlotta, egyúttal rámutat-
ván a magánvállalkozás veszélyeire s az állami intézés nagy költségeire.
Azonban Bach türelmetlenül sürgette a dolog megindítását s csak az ő
pártfogásával történhetett meg, hogy Hohenblum a maga fölhívását a
bécsi hivatalos lapban közzétehetette s összetoborzott német telepesekkel
az actiót Somogy és Arad megyében tényleg megindította.⁵ E példa
által fölbuzdulva, bizonyos Ehrenberg nevű vállalkozó, kit utóbb csalás
miatt elfogtak,⁶ szállított telepeseket Zemplén megyébe. A dolog vége

¹ «*Deutsche Auswanderung und Kolonisation mit Hinblick auf Ungarn*». C. Gerold u. Sohn.

² *U. és Á. L. tár.*, 1849. Lásd a *P. Napló* 1850 júl. 1-i számában közölt bécsi levelet.

³ «*Handbuch zur Kenntniss Ungarns*». Bamberg, 1851.

⁴ *U. és Á. L. tár.*, min. tanács 1850.

⁵ *Osztrák Belügymin.* lev. tára, 1851. O. L. Geringer=iratok, 1851.

⁶ *Magy. Hirlap*, 1852 jan. 15. szám.

az lett, hogy a telepesek magukat megkárosítva látván, perrel fordultak a vállalkozók ellen, hogy maga az osztrák sajtó csakhamar kénytelen volt a magyar gyarmatosító actio bukását megállapítani, a kormány azt be is tiltotta s beismerte, hogy e telepítések túlzott pártolása alkalmat szolgáltatott oly üzérkedésekre, melyek a telepeseket a legkritikusabb helyzetbe hozták.¹

Az egyházi téren már előbb is megnyilvánult gróf Thun cultus-miniszternek egyéb udvari befolyásoktól is támogatott túlzóan és egyoldalúan egyházas iránya, mely utóbb a concordatumban s a híres protestáns pátensben nyerte tetőzését s a mely Magyarországon, hol a katolikus egyház a vallási türelem és szabadelvűség követelményeivel nem helyezkedett ellentétbe, a protestánsok jogállását pedig a nemzeti szabadságért folyt harcokkal kivívott törvények biztosították, szükségkép az ausztriainál sokkal élesebb ellenhatást idézett föl.

Thun 1850 április havában császári nyílt parancsokat eszközölt ki, melyek a Josephinismus rendszerének utolsó maradványait is eltávolították, a kir. «placetum» jogát eltörölték s a katolikus egyháznak nemcsak uralkodó, hanem egyúttal az államtól úgyszólván teljesen független jogállást biztosítottak.

E rendeletek, — melyeknek kieszközlésében mindenesetre nagy része volt az uralkodó egykori nevelőjének, Rauscher későbbi bécsi érseknek s a rendkívül mozgékony és tevékeny Viale Prela pápai nuntiusnak² — kimondják, hogy nemcsak a katolikus püspökök, hanem híveik is jogosítva vannak egyházi ügyeikben a pápához fordulni, az ő elhatározását s rendelkezését kikérni, a nélkül, hogy e tekintetben a világi hatóságok előzetes beleegyezéséhez volnának kötve. A püspökök hatáskörükben kibocsáthatnak intelmeket és rendelkezéseket a papsághoz és hitközségekhez, a nélkül, hogy azokhoz az államhatalom előzetes beleegyezését kinyerték volna ; a mennyiben azonban azok a nyilvánosságra vannak szánva, vagy külső hatásra is számítanak, a világi hatósággal másolatban közlendők. Az eddigi tiltó rendelkezések megszüntetettvén, az egyházi hatalomnak jogában áll oly egyházi büntetéseket kiszabni, melyek a polgári jogokra kihatással nincsenek, joguk van egyházi közegeket állásuktól és javadalmuktól fölfüggeszteni, elmozdítani s e rendelkezéseik végrehajtására — a mennyiben azok szabályszerűségét igazolják — az állami hatalom közreműködését igénybe venni. A Thunhoz intézett kézirat az 1849-iki bécsi püspöki conferentia kívánságainak még messzebbmenő teljesítését is kilátásba helyezi s utal az azokra nézve a szentszékkal folytatandó tárgyalásokra, végül igéri, hogy az uralkodó a püspökök kinevezésére vonatkozó jogát min-

¹ U. és Á. L. tár, min. tanács 1851.

² Wessenberg id. m. I. 320. l.

dig a püspöki kar meghallgatásával fogja gyakorolni. Egy későbbi cultus-miniszteri rendelet a katolikus papok fegyelmi ügyeiben, továbbá a katolikus istentisztelet és a lelkészi vizsgálatok ügyében intézkedett, szintén a püspöki értekezlet határozatai szellemében és a világi hatóságok addigi befolyásának lényeges megszorításával.¹ Ezeket az intézkedéseket követte a jezsuita-rend visszaállítása, mely ugyan csak egy Ausztriára vonatkozó tilalom visszavonását jelentette, de a melynek ki-hatásaképen a rend Magyarországon is, különösen tanító működésében az ötvenes évek folyamában szélesebb tért foglalt el. Új katolikus érsekségek létesültek Zágrábban és Balázsfalván s püspökségek Szamosújvárott és Lugoson a horvátok és románok számára, miáltal több püspöki megye elvonatott az addig fölötte állott magyar érsek hatósága alól.²

A protestánsok egyházi autonómiájába már Haynau által gyakorolt erőszakos beavatkozásokat most különböző iskolai rendszabályok követték, melyek protestáns iskolákat kath. papi személyek felügyelete alá helyeztek³ s miniszteri rendeletekben fölállított új követelmények mértékéhez képest egész sorát a középiskoláknak nyilvánossági joguktól fosztottak meg, s miután a különböző kerületek e tárgyban gyűléseket tartottak és az uralkodóhoz kérelmező küldöttségeket menesztettek, a kormány az ily küldöttségjárás megakadályozásának szükségességét mondta ki.⁴

A Thun tanügyi intézkedéseinek az a célzata, hogy az oktatás színvonala általában emeltessék s az ennek feltételeivel nem bíró iskolák működése megszűnjék vagy korlátoztassék, magában véve nem kifogásolható, de ezt a célzatot bajos volt megvalósítania egy kormánynak, mely maga törvényes alappal nem bírván, tanintézeteket törvényen alapuló jogoktól fosztott meg rendeleti úton, s a mely e mellett léptenyomon elárulta, hogy nem annyira a tanítás alantassága, mint inkább annak magyar nyelve és szelleme az, melyet üldöz.

A pesti egyetemen az osztrák egyetemek mintájára szabályozta a miniszter a leczkepenzeket s a tanulmányi és fegyelmi rendet. A bölcsészeti tanfolyamot három évre, az orvosit öt évre, a jogit négy évre szabta meg, s az addigi félévi és évi vizsgálatok helyett csupán ellenőrző colloquiumokat rendelt el ; a jogi karon elméleti jogi és államtudományi

¹ Reichsg. u. Reg.-Blatt, 1850. 156. és 320. szám. W. Rogge id. m. I. 193. s köv. I.

² Katolikus püspöki kinevezések ez időben : Scitovszky helyére győri püspök lett Karner ; veszprémi püspök lett Ranolder, Lonovics helyére egri érsek Bartakovics, ennek helyére rosznyói püspök Kollartsik, Jekelfalusy helyére szepesi püspök Zabojazky, besztercebányai püspök Moyzes, nagyvárad Szaniszló ; Kunszt előbb kassai püspökké, majd kalocsai érsekké neveztetett ki

³ «Ungarns Gegenwart». 38. s köv. I.

⁴ U. és Á. L. tár, min. tanács. 1850.

államvizsgálatokat hozott be. Osztrák mintára szabályozta a tanári fizetéseket, kor szerinti fokozatokkal. Kilátásba helyezte a zágrábi jogakadémiaⁿak egyetemmé fejlesztését, sőt foglalkozott Thun egy, a százszok részére Nagy-Szebenben létesítendő egyetem eszméjével is.¹ Ugyanez időben a magyaróvári gazdasági tanintézet teljesen akadémiai jellegű szervezetet kapott két éves tanfolyammal.

Az egyetemen meghonosított tanulmányrendi szabályok lényegökben egészen a legújabb időkig fennmaradtak ; kevésbbé tartósnak bizonyult az, a mit a kormány szabályozó keze a jogakadémiákban művelt. A tanulmányalaphól fenntartott négy intézet közül a győri zárva maradt, a pozsonyi, kassai és nagyvárad mint «cs. kir. jogakadémia» csak két évre fogadhatta magába a hallgatókat, a kik államvizsgára kívántak bocsáttatni, azok további két tanévre valamely egyetemre tartoztak menni. A katolikus püspöki, valamint a protestáns jogakadémiák magántanintézeteknek nyilvánítottak s számukra a nyilvánossági jog megadása csak bizonyos, szigorú föltételek teljesítése esetében helyeztett kilátásba. Csupán a zágrábi jogakadémián volt megengedve négyéves tanfolyam hallgatása.

A gymnasiumokra nézve általános szabályul szolgált, hogy a melyek egy év alatt nem rendezkednek be az «Entwurf» rendszere szerinti intézetekké, azok nyilvános jellegüket elvesztik ; de ezen túlmenőleg is, tekintettel a középiskolák túlnagy számára, Thun a középiskolák egy részének megszüntetését vagy kis-gymnasiummá lefokozását vette czélba, egyeseket pedig különösen a magyar szellemű tanítórendek kezeléséből, azalatt a cím alatt, hogy nem rendelkeznek elég tanerővel, kivett s állami intézetekké alakított át. Már most az átszervezkedés természetesen nem ment könnyen és gyorsan, mert Magyarországon a régi gymnasiumok — még a legjobbak is — lyceális tanfolyamukkal, tudvalevőleg, nagyon elütöttek az «Entwurf»-ban előírt gymnasiumoktól. Így aztán a kegyesrendiek gymnasiumai közül csak hét nyílhatott meg mint teljes főgymnasium, 11 mint kis-gymnasium, 11 pedig bezárított ; a cistercziek egri főgymnasiumát lefokozták négy osztályúvá, a benczések pozsonyi, a premonstreiek kassai és nagyvárad főgymnasiumát pedig államosították ; Erdély 34 különböző felekezeti gymnasiuma közül csak 19 maradt teljes, 9 pedig 4 osztályú, a többi hat megszűntette működését.

A tanítás nyelvének meghatározásánál leginkább nyilvánult a Thun rendszerének irányzatossága s egyúttal annak természetes ellenhatása. A pesti egyetemen a theologiai, valamint néhány jogi és bölcsészeti tanszék előadási nyelve maradt a régi latin ; a modern és gyakorlati tanszakoknál a magyar és német tannyelvnek váltakoznia kellett ;

¹ U. ott.

a következmény az lett, hogy a magyar előadásokra kétszer annyi hallgató iratkozott be, mint a németekre. Az ekkoriban nagyon népes, külföldiektől is látogatott magyar-óvári gazdasági akadémia s a pesti ipariskola tannyelvénvé immár kizárólag a német tétetett, a pozsonyi jogakadémiában is annak kellett az «uralkodó» (vorherrschend) nyelvnek lennie; a kassai jogakadémia két tanára német, kettő magyar nyelven tartozott tárgyát előadni. A pozsonyi és kassai középiskolák németeknek nyilvánítottak, a magyar nyelvnek csak olyan szerep jutott bennök, mint a tótnak; csak a mikor néhány tanár, a német nyelvet kellően nem bírván, lemondott s a tanulók egy része más helyre költözött, határozta el magát Thun ideiglenesen néhány enyhítő rendszabályra. Nagy-Szombaton a német és tót mint párhuzamos tannyelv szerepelt, holott a 109 középiskolai tanuló közül csak 22 volt tót; ez intézkedés következtében 47 tanuló elhagyta az intézetet; Sárospatakon elrendelték a tót nyelv tanítását is, bár azt senki sem kívánta, Selmeczbányán pedig a német és tót tannyelv mellett a magyart csak mint nem kötelező tárgyat tűrték meg; azonban a tanulók kivétel nélkül jelentkeztek annak tanulására.¹

A szellemi kultúra egyéb terein alkalmazott kormányzati rendszabályok közül itt csak a színházakra vonatkozókról emlékezünk meg. A Bach 1850 novemberében kibocsátott «színházi rendtartása» egészen rendőri eszmékörben mozog. Minden színpadi előadást helytartósági engedélyhez köt s az igazgatót súlyos, 500 frtig terjedhető bírság, sőt esetenként fogházbüntetés terhe mellett felelőssé teszi a bejelentett és engedélyezett darab szövegéhez való ragaszkodásért; a fővárosban engedélyezett színmű az ország más helyein is előadható. A megadott engedély azonban közrendészeti okokból bármikor visszavonható. A helyi hatóság ügyel e rendelet megtartására és arra, hogy az előadások a közillendőségbe ne ütközzenek s általuk a közrend és nyugalom meg ne zavartassék; ebből a szempontból a helyi közbiztonsági hatóság az előadást be is tilthatja, félbe is szakíthatja, sőt az épületet kiüríttetheti és bezárathatja. Megütközést keltő eltérések és rögtönzések külön rendbüntetés alá esnek. A rendőri hatóság jogosítva van a főpróbákon megjelenni s a jelenetezést, öltözékeket, tánczokat és csoportosításokat is ellenőrizni; a kiadott utasítás magyarázta meg, hogy mi tiltandó meg s meghatározásaiban oly messze ment, hogy — habár szakértők meghallgatását is ajánlotta — az engedélyezés vagy tilalom tulajdonképpen egészen az eljáró rendőri közeg önkényétől függött. Így például az elősorolás szerint eltiltandó volt minden, a mi a büntetőtörvényekbe ütközik, a mi az uralkodóház és az «alkotmány» iránti loyaltással össze nem fér;

¹ O. L. Geringer=iratok, 1850. *Magy. Hirlap*, 1850 okt.—decz. *P. Napló*, 1851 jan.—aug.

mindaz, a mi «az időszerinti közviszonyok» között a köznyugalmat és rendet, a nemzetiségek, osztályok és felekezetek békéjét zavarhatná vagy zavargásokra és tüntetésekre adhatna alkalmat; továbbá a mi a közilletet, szemérmeket, erkölcsöt és vallást sérti s mindaz, a mi még élő személyeket vagy «a magánélet tudvalevő viszonyait» viszi színpadra. Minden egyéb a kezelők tapintatára volt bízva, a kiknek pedig rendesen gyorsan kellett határozniok.¹

Ez a rendtartás azután a magyarországi kivételes viszonyokra való tekintettel a Protmann javaslatához képest oly megtoldást is kapott, hogy olyan színdarabok, a melyek valami tekintetben a politikát érintik, vagy a melyekben katonaság szerepel vagy katonai vonatkozások vannak, csak a hadtestparancsnokság hozzájárulásával legyenek engedélyezhetők. Erre való figyelemmel az előadásokon nemcsak egy rendőrtisztviselőnek, hanem egy ügyeletes katonatisztnek is jelen kellett lennie.²

Hogy azonban a kormány emellett teljes tudatában volt a színházak kulturális jelentőségének és a közszellemre való pozitív kihatásának is, azt az az öntudatos politika tanúsítja, a melylyel a magyar színház a hol csak tehette, akadályozni, ellenben a németet előmozdítani és pártolni igyekezett. Így például Kolozsvárott, a hol a legrégibb magyar színház állott fönn, azt a kormány a város tulajdonának nyilvánította s német színészeket hívott belé; csak hosszú küzdelemmel s miután a németek állandóan üres ház előtt játszottak, sikerült a magyar játékszínnek ezt a helyet ismét visszahódítani.³ Még érdekesebbek e tekintetben a pesti leégett német színház újra építésére s általán a pesti német színészet emelésére irányzott tárgyalások,⁴ melyek során ez ügy legbuzgóbb apostola, Rosenthal Sámuel lapszerkesztő meggyanúsította a magyarokat, hogy a régi, nagy német színházat 1847-ben ők gyújtották föl. A kormány és közegei egészen aprólékosan foglalkoztak a nyomorultan tengődő német színtársulat igazgatásával és anyagi viszonyaival, csak hogy annak versenyképességét a közönség szeretetétől és lelkesedésétől föntartott nemzeti színházzal szemben valamiképen biztosítsák. Azonban ezeket a törekvéseket s azok hatástalanságát megvilágítani e korszak művészeti viszonyainak tárgyalásánál lesz alkalmunk.

¹ *Allgem. Reichs-Ges. u. Reg.-Bl.* 1850. *Magy. Hirl.* 1850 decz. 4. és 5.

² *O. L. Geringer-íratok*, 1851. Osztrák *Belügymin.* lev. t. 1851. A Protmann színházi policziájának mulattató esetét beszéli el *Degré Alajos*. (Visszaemlékezéseim, Bpest, 1883. II. 194. l.) E szerint P. a pesti Nemzeti színházban a «Báléj» cz. opera színrehozásában azt a változtatást tette, hogy III. Gusztáv királyt le nem lövik, hanem a merénylőket fegyveres rendőrök eltávolítják.

³ *P. Napló*, 1851 aug. 16.

⁴ *U. és Á. L. tár*, kormányzóság 1851.

III.

(Külpolitikai viszonyok; Angolország Ausztria=ellenes magatartása; Haynau insultáltatása Londonban megtorlatlan marad. A német kérdés fejleményei; ellen=tét Ausztria és Poroszország között; a hesseni beavatkozás miatti összetűzés, az olmtützi értekezlet; Poroszország enged. Rendszabályok Magyarországon a forradalmi propaganda ellen; kémkedés és összeesküvés=szimatolás; akadékos=kodás az egyesületekkel szemben. A menekültek elleni halálos ítéletek kiszöge=zése; egyes megkegyelmezések; elfogatások és politikai perek. A kormány kellemetlenségei a nemzetiségi tényezőkkel. Bach támadása a conservatívek ellen. Elégedetlenség Ausztriában is; pénzügyi gondok; Kübeck a Reichs=rath elnökévé lesz; változások a minisztériumban. A katonai körök mozgalma a birodalmi alkotmány ellen; Kübeck befolyása; az augusztusi «ordonnanz»=ok; a miniszteri felelősség megszüntetése, mint az octroyált alkotmány vissza=vonásának előjátéka. Albrecht főherczeg küldetése Magyarországba. 1850—1851.)

A Schwarzenberg=minisztérium magyarországi politikáját is szükség=kép befolyásolták ez időben oly körülmények, melyek részint a külügyi viszonyokban, részint némely osztrák politikai tényező magatartásában s a kormányzat saját körében állottak elő.

A mi mindenekelőtt a külpolitikai vonatkozásokat illeti, másutt lesz helyén megvilágítani azt az összeütközést, mely egyfelől Ausztria és Oroszország, másfelől Törökország között a magyar és lengyel me=nekültek kiszolgáltatásának kérdésében támadt s egészen a diplomatiái összeköttetés formái megszakításáig fejlődött. E kérdésben tanúsított magatartásuk a nyugati hatalmakat is — különösen Angliát — bizonyos ellentétbe hozta a császárságokkal.

Franciaország, mely már 1849 nyarán némi bizalmatlanságot kel=tett maga ellen Ausztria kormányköreiben Savoya annexiójára s a sardi=niai királyságnak a Po=menti tartományokkal való kárpótlására vonat=kozó terveivel,¹ az emigráció védelmében támogatta az angol kormányt, azonban a fenyegető osztrák=porosz összetűzés eshetőségére semlegessé=gét helyezte kilátásba.² Ausztriának minden országaival szándékolt be=lépése a német szövetségbe, a francia kormányt élénk tiltakozásra

¹ U. és Á. L. tár, min. tanács 1849.

² B. Hübner követ 1850 okt. 27=iki lev. Bachhoz a Nemz. Muzeum lev. tárában.

indította,¹ de a mily mértékben közeledett Párisban Bonaparte herceg mint köztársasági elnök, Bécsben pedig Schwarzenberg a nyílt reactio politikájához, oly mértékben haladt elő a kölcsönös megértés és közeledés is közöttök.

Angolország már a magyar szabadságharcz idejében világosan elárulta osztrákelleses érzelmeit. Ismerjük azt a leczkértető modort, a melyben Palmerston Magyarország pacificatiójának kérdésébe beleszólt; a magyar menekültek ügyét pedig az angol kormány annyira magáévá tette, hogy hajórajt küldött a Dardanellákba, a portát ellentállási szándékában megerősítendő. Ily előzmények után a bécsi kormány természetesen fokozott érzékenységgel fogadta azt a véletlen esetet, mely 1850 őszén az egész európai s a magyar közvéleményt is rendkívül élénken foglalkoztatta.

Haynau tábornaszernagy sértődéseért a szórakozásban keresvén vigasztalást, kevéssel visszavonulása után 1850 augusztusában európai útra kelt s miután már Brüsszelben és Ostendeben is kellemetlen és zajos tüntetések középpontjául szolgált,² s már ott figyelmeztették, hogy ne menjen Angliába, szeptember elején mégis meglátogatta Londont és ott két kísérő társaságában megszemlélte a Barclay és Perkins-czég híres serfőzőgyárát. Miután távozása előtt nevét beírta a vendégkönyvbe, a munkások között hamar híre ment, hogy ki a nagy bajúszú öreg úr s azok az udvaron összecsofodulván, kíméletlen módon insultálták, megdobálták s futásra és elrejtőzésre kényszerítették a gyűlölt idegent, kit csak a rendőrség mentett meg a munkások és az utczai nép dühétől. Az egykorú angol lapok eltérő módon, előbb igen éles, utóbb mindinkább tompított színekkel ecsetelték a kellemetlen esetet,³ mely óriási fel-tűnést keltett s melynél, ha kétes is az, hogy Haynau mekkora tetteleges bántalmakat szenvedett, saját vallomása bizonyítja, hogy élete veszélyben forgott,⁴ és kételyen felül áll, hogy úgy maga a kaland önkénytelen hőse, mint az ő személyében Ausztria súlyos szidalmak tárgya volt, melyek úgy a londoni közönség, mint az európai, sőt amerikai sajtó és közvélemény nagy részében inkább rokonszenvvel, mint megütközéssel találkoztak. Londonban falragaszok és külön lapok hirdették az eseményt, meetingek tartattak, melyek fenyegetőleg tiltakoztak a tettesek

¹ P. Napló, 1851 április 9.

² Lásd b. Jósika Miklósnak Brüsszelből, szept. 1-én Fehérváry Miklóshoz intézett levelét. (Az egész levélgyűjtemény az Akadémia könyvtárában.)

³ Lásd a Magyar Hírlap 1850 szept. 12., 19., 20. és 26-iki számainak közléseit és az akkor Londonban tartózkodó Rónay Jácint följegyzéseit ez esetről (Naplótörredék kézirat gyanánt és névtelenül, I. 188. s köv. l.); nemkülönben Kropf Lajos kimerítő cikkét: »Haynau kalandja Londonban«, a Bud. Szemle 1903 decemberi füzetében. (321. s köv. l.)

⁴ Zsoldos Ignác följegyzése id. kéziratában.

üldözése ellen¹ s Haynau utóbb még a német Hannoverből is ellenséges tüntetések miatt volt kénytelen távozni, tervezett párisi útjáról pedig le kellett mondania. Schwarzenberg herceg erőlesen követelt elégtételt, de miután b. Koller londoni diplomatai ügyvivő, szakértők meghallgatása után kijelentette, hogy ez ügyben pert indítani nem tanácsos,² bár Palmerston külügyminiszter az osztrák fölszólalásra nagyon lanyhán fejezte ki sajnálatát, Bécsben végre is belényugodtak a dologba s beérték azzal, hogy repressaliákkal fenyegetőztek előfordulható esetekben, és hogy mikor két évvel később, a Wellington herceg temetésekor az összes európai uralkodók képviseltették magukat, Ausztria ezt meg nem tette, nem akarván, hogy Londonban, hol a Haynaut ért insultus megtorlatlan maradt, osztrák egyenruha legyen látható.³

Az angol hivatalos körök fölfogását ez esetre nézve legjobban jellemzi Lord Palmerstonnak egy október 1-ről Grey belügyminiszterhez intézett magánlevele,⁴ melyben egyebek között ezek olvashatók: «Meg kell vallanom, hogy Haynau idejövele minden cél és ok nélkül, oly rövid idővel olasz és magyarországi dolgai után szándékos insultus volt ezen ország népe ellen, mely véleményét fölöle oly tele torokkal hangoztatta mindenütt gyűlésekben és hirlapokban. De az a specialis bánásmód, melyben őt a söröskocsisok részesítették, hibás lépés volt. Megveretése ugyan — úgymond — Koller elbeszélése szerint — nem volt oly komoly dolog, de mégis inkább egy paplanon a levegőbe kellett volna őt dobálni . . .» Palmerston hite szerint egyébiránt «Schwarzenberg inkább csak azért fessegeti a dologat, mert le akarja csillapítani a kedélyeket az osztrák hadseregben, nem mintha ő maga sokat törődne Haynau-al, ki az osztrák kormány kegyét elvesztette s kit nagyon károztatnak Bécsben és az osztrák társadalomban kegyetlenkedéseiért». Palmerston e fölfogásának leplezetlen kifejezést adott Victoria királynéval szemben is, ki ezért erősen megleckéztette őt.⁵

Azonban mindezeknél komolyabban fenyegették a monarchia külső békéjét ez időben a német kérdés fejleményei.

Már 1849 nyarán nyilvánvalóvá lett, hogy a német szövetség végleges szervezésének kérdésében Ausztria és Poroszország között kiegyenlíthetetlen ellentét áll fönn. A birodalom német tartományainak a szövetséghez való hozzátartozás ellen Poroszország nem tehetett kifogást s ez alapon Ausztria igényelhette a maga részére a frankfurti szövetségi

¹ *Frankenburg A.* (id. m. II. 32. l.) egy oly gyűlésről tesz említést, melyben az esetet gúnyképen szinpadiasan utánózták.

² *U. és Á. L.-tár*, min. tanács. 1850.

³ *Metternich's Nachgel. Pap. VIII. 130. l. The letters of queen Victoria.* London, 1907. II. 487. l.

⁴ *Kropf Lajos* id. cikkében közölve.

⁵ *Letters of queen Victoria.* II. 319—322. l.

kormányban a vezérszerepet. A mint azonban a márcziusi octroyált alkotmány által az örökös tartományok a magyar korona országaival és az éjszaki olasz tartományokkal egységes birodalommal olvasztattak össze, Németországban joggal merült föl a kérdés, hogy ez a nagyobb részében nem német lakosságú birodalom mi czímen tartozzék a Bund-hoz s gyakorolja még hozzá a hegemoniát benne, kivetkőztetve azt német nemzeti jellegéből? Így szükségkép állott elő Poroszország, mint nagyságra Ausztriához legközelebb álló német állam primatusának gondolata.

Ezzel a gondolattal azonban a bécsi kormány megbarátkozni semmi-kép sem volt hajlandó. Bruck agyában fogamzott meg az az eszme, hogy Ausztria összes államaival vámszövetségbe lépjen a német államokkal s ilyképen egy nagy, középeurópai egység alakuljon. Ezt a magában véve nem terméketlen gondolatot Schwarzenberg politikai irányban fejlesztette tovább, mert — mint már említettük — az ő merész és kalandos ambíciója a németországi hegemoniát nem akarta az osztrák centralismusnak föláldozni, s megbúvólta a gondolat: egy hetven millió lakosságú birodalomban vihetni vezérszerepet. Ő kezdettől fogva azt a hitet vallotta, hogy Ausztriának «ezredéves joga az, hogy az első német hatalom legyen»,¹ oly állítás, a mely vagy az államférfiúnál megütközést keltő felületességre mutat vagy szándékos történethamisítás, mert a német-római császárság egész a középkor végéig nem állandósult a Habsburgok uralmában, az osztrák császárság pedig már épenséggel csak a XIX. század szüleménye volt.

Ez a törekvés az ellentétes sakkhúzások egész sorozatát eredményezte a két versengő hatalom részéről, miközben viszonyuk mindinkább elmérgesedett, úgy hogy Miklós czárnak a varsói találkozásokon ismételve békítőleg kellett közbelépnie. Ausztria helyzete úgy politikai, mint katonai s pénzügyi tekintetben föltétlenül a béke fönntartását, a lezajlott európai forradalom újraébredésének veszélye a conservatív hatalmak összetartását kívánta meg, de az osztrák miniszterelnök kihívhatni vélte a háború veszélyét is, úgy gondolván, hogy Poroszországgal katonai téren is könnyű lesz mérkőzni, a mely véleményében egyes meghittjeinek biztatása megerősíthette.²

A feszültség tetőpontját érte el, a mikor Hessen választófejedelem-ségben a rendek és a fejedelem között súlyos összeütközés támadván, ez utóbbi a frankfurti szövetségi gyűlés védelméért folyamodott; Ausztria megragadta az alkalmat, hogy mint a rend szigorú őre lépjen föl ismét, azonban Poroszország kijelentette, hogy a szövetség beavat-

¹ Lásd 1848 deczemb. 31-én Buol szentpétervári követhez intézett levelét. *Hübner*: «Ein Jahr meines Lebens» cz. műve 375. s köv. l.

² Lásd *Hübner* már id. 1850 okt. 27-iki levelét Bachhoz, a *Nemz. Muzeum* levéltárában.

kozását Hessen belügyeibe nem tűri. Erre megindult a fegyverkezés ; 1850 novemberében az osztrák kormány több mint 200,000 katonát összpontosított a nyugati határok közelében s hogy ezt megtehesse, sürgősen elrendelte az újonczozást és pedig úgy, hogy az ezúttal főleg Magyarországot, Erdélyt és az olasz államokat terhelje ; ¹ Pesten sok katonaság vonult át s a lapok már hozták az előretolt bajorok és a porosz csapatok közötti első összeütközés hírét. ² Azonban a háború mégis elmaradt ; a porosz király elbocsátotta harczias külügyminiszterét, Radowitzot s beléegyezett, hogy az érdekelt államok miniszterei előbb Olmützben, majd Drezdában értekezletre gyűljenek össze a hesseni s azzal rokon holsteini kérdés egyetértő rendezése és a német szövetség végleges szervezése ügyében. A lázadó tartományokban Ausztria és Poroszország egyesült erővel csináltak rendet ; a szövetség szervezetére nézve azonban megegyezés nem jött létre. A drezdai congressuson Schwarzenberg kívánta az egész osztrák birodalom belépését a Bundba, fölidézve ezzel Francia- és Angolország, valamint a magyar emigráció tiltakozását ; Poroszország ellenkezése azonban megghiúsította a «hetven millió birodalmának» létrejöttét ; nem maradt más hátra, mint a régi szövetséggyűlés és a «vámegylet» visszaállítása. Az osztrák kormány kénytelen volt egy, néhány évre szóló titkos véd- és dacszövetséggel s egy vám- és kereskedelmi egyezséggel beérni ; többre Poroszország rávehető nem volt. ³

Schwarzenberg herceg, a ki sajnálta, hogy az olmützi egyezmény elhárította a háborút s ezzel, az ő nézete szerint, megakadályozta az európai béke tartós biztosítását, ⁴ Poroszország elleni bravuros föllépésével néhány újabb történetíró csodáló elismerését is kivívta ; ⁵ szolgálatot azonban vele a birodalomnak nem tett. Célját, akár helyesnek tekintjük azt, akár helytelennek, meg nem valósította ; azonban növelte Ausztria hálaadósságát a politikáját támogató Oroszország iránt s ezzel súlyosbította az arról való megfélekezést a kevéssel később kitört krími háború idejében. És Poroszországban, ennek pillanatnyi megalázásával fölkeltette a megtorlás vágyát, melyet már 1859-iki passivitásával s még inkább az 1866-iki háború által búsán kielégíthetett.

Ily bonyodalmak közepett s miután ez időben az olasz tartományokban is alattomos forradalmi mozgalmak ellen kellett védekezni, az

¹ *U. és Á. L.=tár*, min. tanács, 1850.

² *Magy. Hirlap*, 1850 nov. 10.

³ Az egész porosz-osztrák conflictus kimerítő történetét adja *Friedjung* «Österreich etc.» cz. id. műve II. köt. 1—134. lapjain.

⁴ *Vitzthum*: Berlin u. Wien, 305. l.

⁵ Különösen *Friedjungét* (lásd id. m.), kivel ellentétben *W. Rogge* (id. m. I. 175. l.) a Sch. taktikáját «junkermässig bornirt»-nek mondja ; az igazság itt is a középúton keresendő.

emigráció is mindinkább magára vonta a figyelmet, Kossuthnak valódi vagy álmegbízottjai már megindították érintkezéseiket az otthoniakkal, sőt 1851 őszén maga Kossuth kiszabadult kiutahiai bellebbezéséből s megkezdte előbb angolországi, utóbb amerikai diadalútját, érthető, hogy a Schwarzenberg-kormány fokozódó idegességgel kezelte a magyarországi ostromállapotot, bár minden fölösleges gyanakodással és zaklatással csak a háborúra s újabb elszakadásra reménykedők malmára hajtotta a vizet, a kibékülés ellenségeinek nem nagy számát szaporítván.

Bach az 1851. év folyamában fáradhatatlanul írta a bizalmas leveleket Geringernek, hol lappangó forradalmi bizottságok vagy veszedelmes külföldi jövevények kinyomozása, hol még csak megjelenendő irodalmi művek elterjedésének megakadályozása érdekében, sőt még annak a folyadékknak a vegytani összeállítását is közölte vele, a mely az emigráció vezéreinek leveleiben rejtőző titkos sorokat olvashatókká teszi.¹ Hogy többnyire a külföldről szerzett, vagy belföldi, gyakran névtelen följelentéseken alapuló értesülései ritkán bizonyultak alaposaknak s a magyarországi közegeknek többnyire csak fölösleges munkát, a közönségnek pedig fölösleges zaklatásokat okoztak, könnyen elképzelhető.

A belügyminiszter egyébiránt, a ki mindenben rendszeresen szerezett eljárni s már 1849-ben megbízást adott a magyar forradalmi kormány működésére vonatkozó adatok összegyűjtésére,² 1850 őszén pedig egy újabb 467 egyénről szóló névjegyzékét tétette közzé a forradalmi résztörvényszék ítéletei alapján kivégzett egyéneknek, melynek felületesességre még a magyar sajtó is rámutatni merészelt,³ 1851 nyarán egy, Geringerhez intézett leiratban részletes utasítást adott arra nézve, hogy mire kell a politikai hatóságoknak ügyelniök a végből, hogy a közhangulatot s a «gyúlékony magyar népjellemet» az izgatásoktól megóvják.⁴ Most — úgymond — inkább, mint valaha, szükséges mindannak távoltartása, a mi a magyar száműzött lázadók s a forradalom eseményei iránt rokonszenvet kelthetne vagy ily rokonszenv nyilvánulásával járna. Különösen a sajtóban, szavalati vagy énekelőadásokban és a játékszínen semmit sem szabad tűrni, a mi demonstrációnak volna vehető, vagy arra vezethető. A forradalmi főnökök mellszobrain és képein kívül az olyan jelképes ábrázolásokat sem szabad kirakatokban, üzletekben megtűrni, a melyek — mint a faluba hazatérő magyarok, honvédek mindenféle megragadó helyzetekben — mélabús hangulatukkal túlfeszített vagy éppen bűnös érzelmek fölkeltesére alkalmasak. Kossuth esetleges szabadulása, ha bekövetkezik, a magyar közönségnek is kétségtávol tudomására fog jutni, ezt megakadályozni nem lehet, azért kerülni kell a látsza-

¹ U. és Á. L.=tár, kormányzóság, 1851.

² *Osztók Belügymin. lev.=tára*, 1849.

³ *Magy. Hírlap*, 1850 okt. 17.

⁴ *Osztók Belügymin. lev.=tára*, 1851.

tát is annak, mintha e szándék forogna fönn. Csak arra kell törekedni, hogy e tényt izgató fejtegetésekre ne használják ki a lapok. Bizonyítsák be a szerkesztőségek tapintatukat e tekintetben. Igyekezék Geringer kifürkészni a közhangulatot ; ily pillanatok különösen alkalmasak a személyek és pártok többé vagy kevésbé veszélyes voltának s az alkalmaszítottak megbízhatóságának megítélésére. Mindennemű üzemekkel szilárdan és kérlelhetetlen szigorral kell szembeállni, akár forradalmi irányúak azok, akár a márczius előtti alkotmány visszaállítására irányulóak, akár a forradalom részeseitől, akár más személyektől indulnak ki. Most senkinek sem szabad az országot fölizgatnia s a kormányhatalmat gyöngítenie.

A kormány magyarországi közegei nagy buzgalommal láttak hozzá, hogy ez utasítás értelmében szabályozzák a közhangulatot s irányítsák a nemzet érzelm- és gondolatvilágát, a czélbavettel rendesen ellenkező eredményt érve el s az izgalmak minden megnyilvánulásának szigorú akadályozásával annál több rejtett izgalmat keltve. A veszedelmes hangulatot keltő képeket nemcsak a kirakatokból távolították el, hanem még a szobák faláról is leszedték ; ¹ megújultak a rendeletek, melyek szerint a forradalomra emlékeztető pörge kalapok, tollak, kokárdák, háromszínű virágok és szalagok vagy «Rózsa Sándor-féle spenczerek» viselői azonnal elfogatandók ; néhol még a csárdás tánczolását s magyar dalok huzatását is megtiltották ; ilyen vétségért például Vojnics-Hajdú Pált Szabadkán két heti börtönre és kurtavasra ítélték. ² Megesett, hogy oly könyvet, mely Pesten engedélyezve volt, valamely vidéki hatóság elkobzott. ³ Híre jött, hogy külföldről a Kossuth képmásával ellátott emlékpénzeket akarnak becsempészni ; nyomban hajsza indult azok fölkutatására és elkobzására ; ⁴ a kormány még azt az ezüst babérkoszorút és ezüst író-tollat is, melyet atyjok birtokából a Kossuth gyermekeinél találtak, elkoboztatta és beolvasztatta, hogy nyoma ne maradjon. ⁵ Hol azért indítottak nyomozást, mert valaki pénzt gyűjtött a Munkácsról Theresienstadtba átszállított foglyok megvendéglelésére, hol egy iparegyletet osztottak föl, mert a londoni világkiállításban való részvétel czéljaira gyűjtött pénzzel állítólag visszaélt ; végre leghelyesebbnek vélték a pénzadakozásokat és gyűjtéseket egyáltalán, és pedig haditörvényszéki eljárás terhe alatt megtiltani. ⁶

A rendőrség különösen fáradhatatlan volt a conspiratiók szimatolásában és külföldi összeköttetések keresésében ott is, a hol azok nem

¹ *P. Napló*, 1851 okt. 30.

² *Magy. Hirlap*, 1850 aug. 27.

³ *O. L. Geringer-iratok*, 1851.

⁴ *Nagyvárad lev.-tári másol.* 1851.

⁵ *U. és Á. Lev.-tár*, kormányzó-ág, 1851.

⁶ *Magy. Hirlap* hivatalos közlem. 1850 nov. 28.

voltak találhatók. A névtelen följelentések még mindig nagy kedveltségnek örvendtek ; a levéltitok megsértése ellen a legelőkelőbb állású s politikailag legmegbízhatóbb egyének se voltak megóva.¹ A hírhedt Poldoskynak egy Geringerhez tett jelentéséből, de Kempennek és Bachnak legfelsőbb helyre tett bizalmas időszaki előterjesztéseiből is kitűnik, hogy a kerületi rendőri bizottságok a hadseregparancsnokság rendőri osztályához rendszeres jelentéseket tettek kihallgatott és följelentett magánbeszélgetésekről, melyek alapján az osztály tudni vélte, hogy a forradalmároknak és ó-conservatíveknek szemében egyaránt azért szálka az új politikai szervezés, mert az «szaporítja a kormány pártját» és előmozdítja a centralisatiót, a mi természetesen ellenkezik a «táblabírák foederalisticus álmaival». Ők folyton elégedetlenek, változást várnak és a külföld megmozdulását remélik. Egy egyén Párisból üdvözletet hozott Telekitől ; Vachot Imre «Losonczy Phönix» cím alatt veszélyes könyvet szándékozik kiadni. (Ismerjük, mily veszélyes könyv lett a «Losonczy Phönix»!) Az egyérművek ismertető jele ez a mondás, melylyel egymást üdvözik : «Élj az idővel!» Váltig keresték a hazában állítólag már «évek óta létező» titkos társulatot, mely Magyarország függetlenségét tűzte ki céljául, s melyre nézve a legképtelenebb meséket olvassuk némely hivatalos kiadványban.² Még a pesti skót missio is, mely látogatott iskolát és imaházat alapított, gyanússá lett s Geringer utasítást kapott, hogy a skót munkásokat, a mennyiben politikai gyanú alá esnek, utasítsa ki az országból. A kormánynak már az is gondot okozott, hogy Pest városának «jó érzelmű» polgársága jobban sietett a díszpolgári oklevelet Paskiewitz herczegnek, mint Radetzkynek kézbesíteni.³

A Törökországba menekült Egressy Gábornak hazatérése után még seká tiltva volt a színpadon való föllépése ; Szilágyi Sándor elbeszélte,⁴ mennyi rendőri zaklatást kellett eltűrnie, míg Kolozsvárott egy-két jótékony célú hangversenyt sikerült rendeznie. Az orvosok és természet-tudósoknak meg nem engedték, hogy Pesten vándorgyűlést rendezzenek. Bach a közönség olvasmányait is felülvizsgálni akarván, a kölcsönkönyvtárak ügyét kivette a kereskedelmi miniszter kezéből s a belügyminiszter alá helyezte.⁵ Legjellemzőbb azonban az az indokolás, a melylyel Geringer az Országos Magyar Gazdasági Egyesület újra fölélesztésének útjába állott. Főúri körökben ugyan úgy tudták, hogy a föloszlatás főoka az egyesület ama lépése volt, melylyel a tagosítások és regalék kér-

¹ «Du weisst, dass unsere Briefe geöffnet werden», írja gr. Zichy Ferencz Bretzenheim herczegnek 1851 szept. 16-ról. (Wertheimer: «Zur Geschichte etc.» Ung. Rundschau, 1914 jan. 59. l.)

² Nagyvárad lev. = t. másol. 1851.

³ U. és Á. l. = tár, min. tanács. 1850.

⁴ Rajzok stb. 129. s köv. l.

⁵ O. L. Geringer-iratok, 1851.

désében közvetlen beadvány alakjában fordult az uralkodóhoz,¹ azonban a Geringer 1851 szeptember 25-iki előterjesztése² messzebbmenő kifogásokat is érvényesít. E szerint az egyesületet többnyire oly egyének alkotják, kik a mezőgazdaság iránt valójában keveset érdeklődnek, ahhoz nem is értenek s az egyletben csak eszközt keresnek túlzó és aggályos nemzeti törekvéseik számára. Magyarországon a mezőgazdasággal foglalkozó lakosokat oly nagy különbségek választják el egymástól faj, nyelv, gazdálkodási viszonyok és módok tekintetében, hogy itt egyáltalán nem egy közös, nagy, az egész országra kiterjedő, hanem inkább vidékek szerint szervezett több egylet volna helyén való, a mit már az a körülmény is tanúsít, hogy tényleg már a pesti mellett egyes megyékben mozgalom indult meg külön egyletek alakítására. Már az országos egyesület magyar ügykezelési nyelve is alkalmatlanná teszi azt arra, hogy az összes mezőgazdasági érdekeltek organuma legyen. Ezért ez az egyesület föloszlatandó s helyette lehetőleg a közigazgatási kerületek szerint volna öt egylet szervezendő, melyek egymással legfőlebb kiküldötték útján érintkezhetnének s a kerületi főispánok közvetítésével fordulhatnak a kormányhoz. Elnökeik lehetőleg a főispánok vagy a földadó=kivető=bizottságok elnökei, vagy más, a minisztérium által fölkért egyének volnának; a taglétszámnak nem volna szabad nagynak lennie; a tisztviselők választása a kormány megerősítésétől függne s a közgyűlések fölött felügyelet volna gyakorlandó.

A mily mértékben látta magát a kormány új veszélyek elleni védekezésre kényszerítve, oly mértékben kellett igyekeznie a forradalom bűneivel így vagy úgy leszámolni. Azzal tartozni vélte magának, hogy az idézési eljárás alá vont menekült főrészesek pereit befejezze s az ellenők «in contumaciam» hozott ítéleteket kihirdesse; hogy e mellett a kihirdetéssel be nem érte, hanem neveiket táblákon valóságos akasztófára szögeztette, ezzel a Schwarzenberg-minisztérium csak azt bizonyította, hogy 1849 óta semmit sem tanult és semmit sem felejtett. 1851 szeptemberének végén, tehát két évvel a szabadságharcz teljes leveretése után s épen akkor, a mikor a magyar népnek az újon kinevezett kormányzó, Albrecht főherczeg jövetele fölött kellett örvendeznie, olvashatta a közönség a lapokban egész sorát a haditörvényszéki ítéleteknek, melyek szerint egyebek közt Almássy Pál, gróf Andrássy Gyula, gróf Batthyány Kázmér, Beöthy Ödön, Cséernátony Lajos, Gorove István, Guyon Richard, Hajnik Pál, Horváth Mihály, Irányi Dániel, b. Jósika Miklós, Kossuth Lajos, Mészáros Lázár, Perczel Móricz, Sárosi Gyula, Szemere Bertalan, gróf Teleki László, Vetter Antal és Vukovics Sebő halálra és vagyonelkobzásra ítéltetvén, neveik szeptember 22-én Pesten

¹ Wertheimer előbb id. m. 60. és 70. l.

² Osztrák *Belügymin.* lev. tára, 1851.

a bitófára kiszögeztettek. Ugyanakkor újabb edictalis eljárás indítottatott 90 napi idézési idő mellett számos menekült ellen, kik között Berzen=czey László, b. Mednyánszky Caesar, Noszlopy Antal és Gáspár, Pulszky Ferencz, Rónay Jácint és gr. Teleki Sándor nevei voltak olvashatók. Pár nappal később még több ilyen halálos ítélet hirdettetett ki, azonban valamennyi megkegyelmezési záradékkal, a mely részint börtönbüntetésre való enyhítésről, részint a büntetés teljes elengedéséről szólt.

Az ez időbeli megkegyelmezések között voltak olyanok, melyeket a közvélemény már jogos türelmetlenséggel várt, s melyek tulajdonképpen beismerései voltak az illetők ellen indított eljárás teljesen indokolatlan voltának. Ilyen volt különösen a Balassa János visszahelyezése tanszékére, kire nézve maga Thun miniszter elismerni volt kénytelen, hogy csak kenyéririgységből eredő rosszakarató denuntiációk miatt keveredett bajba.¹ Ilyen volt a Jekelfalusy püspöké, kinek a haditörvénytörésért ártatlanságát derítette ki, ki azonban ennek ellenére püspökségét vissza nem foglalhatta, hanem csak többi vádlott püspöktársával egyenlő, szerény tartásdíjban részesült. Ilyen volt az Egressy Gáboré, a kinek javára szolgált, hogy a kormány értesülése szerint schumlai és widdini tartózkodása alatt a menekültekre jó hatást gyakorolt. Azonban a szélesebb körű amnestiák, valamint egyes kirótt bírságok elengedésére, egyes menekültek hazatérhetésére irányuló kérelmek elől Schwarzenberg és Bach minisztertársaik nézetével szemben még mindig elzárkóztak s azt is megtagadták, hogy oly elítélteknek, kiknek büntetése elengedett, vagyona minden esetben föloldassék a zár alól.² Különben a megkegyelmezettek személyekre nézve is érezhették még soká a hatalom kezét maguk fölött ; szigorú rendőri ellenőrzés alatt állottak, azonban semmi gyanú sem merült föl velök szemben. Egyes kerületi főispánok, mint b. Hauer mindazonáltal nem akartak hinni veszélytelenségökben s az aggályos politikai helyzettel szemben kíváncsnak jelezték, hogy külön, fizetett ügynökök kémleljék ki az ilyen s más politikailag gyanús egyének magatartását.³

Végül a szökevény honvédekre nézve egy 1850 novemberében kiadott hadügyminiszteri rendelet büntetlenséget biztosított azoknak, kik besoroztatásuk után megszökvén, a következő év márcziusa végéig jelentkeznek ; később azután a kormány a honvédek kényszerbesorozását, a mennyiben nem voltak hadkötelesek, egyáltalán megszüntette, fönnhagyván egyébkénti felelősségöket viselt dolgaikra nézve.

Míg tehát a kormány a bocsánatot még mindig szűk marokkal

¹ *U. és Á. lev.=tár*, min. tanács 1850.

² *U. ott.*

³ *U. ott* 1851.

mérte, bőkezű volt a neki tett szolgálatok jutalmazásában, néha még a közigazság rovására is. Nemcsak hogy anyagi jutalmakban részesítette kegyeltjeit s némelyiköknek terhes adósságait fizette ki, hanem a hadikárok megtérítésénél és az úrbérváltási előlegek kiosztásánál, valamint városok kedvezményes kölcsöneinél fájó megkülönböztetéseket tett a forradalom alatt tanúsított magatartás s gyakran kétes értékű politikai szolgálatok szempontjából.¹

A szabadságharc leveretése után két teljes éven át Magyarországon igazi forradalmi conspiratióról szó sem lehetett; nem a rendőrség ébersége és a terroristicus rendszabályok hatása miatt hanem azért, mert arra a nemzetnek semmiféle hajlama és kedve nem volt. Ha e két év leteltével a kormány közegeinek végre sikerült megtalálniuk azt, a mit oly buzgón kerestek: valamit, a mi, bár nem széles körre terjedő összeesküvésnek volt nevezhető, ebben része volt kétségtelenül a külső eseményeknek s különösen az emigráció működésének, néhány könnyelmű ügynök beavatkozásának és az egyidejűleg Bécsben szövődött titkos szervezetnek, de nagy része volt benne az elkeseredésnek a megtorlás politikájának hajthatatlansága s a sok fölösleges és méltatlan üldözés miatt. Ott, a hol az egyik fél engesztelhetetlen, nem lehet a másik félnél sem engesztelődést föltételezni.

E conspiratiók gyászos következményeivel későbbi események kapcsolataiban kell foglalkoznunk; azok az elszigetelt elfogatási esetek, melyek már ez időszakba esnek, amazokkal összefüggést nem mutatnak föl. Ilyen néhány író esete: így a Dobsa Lajosé, kit majdnem négy hónapig tartottak fogva,² a Danielik János kanonoké, kit, mint a «Religio» szerkesztőjét állítottak haditörvényszék elé, vittek fogságba, lapját pedig megszüntették;³ úgyszintén a Madách Imréé, kit azért, mert egy politikai üldözöttnek menhelyet adott, börtönöztek be, e fogságával megrontván egészségét és házasságát.⁴ Legnagyobb feltűnést keltett azonban két lelkes magyar hölgynek, Teleki Blanka grófnőnek és barátnőjének, Leövey Klárának 1851 májusában bekövetkezett elfogatása és póre, mely súlyos várbörtönbe vezette őket, melynek fejleményeit azonban a későbbiekben fogjuk megismertetni.

Így állott 1851 őszén a magyarság megbékéltetésének ügye; hogy az egyenjogúsítás elvével mily kevéssé sikerült a többi nemzetiségeket boldogítani, azt már az előbbi fejezetekben is kimutattuk. Ezenél az elkényeztetett gyermekek megszokott szófogatatlanságához csakhamar a félrevezetettek jogos ingerültsége járult hozzá.

Rendkívül jellemző a Rajačič patriarcha és Jellačič bán magatartása

¹ *U. és Á. Lev.-tár*, min. tanács, 1850, 1851.

² *Magy. Hirl.* 1850 szept. 12.

³ *P. Napló*, 1851 júl. 21 és aug. 8.

⁴ *Voinovich Géza*: Madách Imre és az «Ember tragédiája», 100. s. köv. l.

a kormánynyal szemben. Az előbbivel a minisztériumnak egy évnél tovább kellett tuskodnia az Athanazkovič bácsi püspök investitúrájának megadása érdekében ; az utóbbi bátran daczolt a bécsi hatalmasokkal és védelmébe vett oly hivatalnokokat, kik nyíltan megtagadták a kormányrendeletek iránti engedelmességet.¹ A milyen erőszakos és konok volt a bécsi politika a magyarokkal szemben, olyan gyöngének, ingadozónak és bizonytalanoknak mutatkozott gyakran a nemzetiségekkel szemben. Hurbánt becsútták egyszer pánszláv üzelméiért, azután kibocsátották, lelkészi állásába visszahelyezték, sőt még meg is jutalmazták, habár maguk a miniszterek elismerték, hogy a forradalom alatti szolgálatai «nem tiszta forrásból fakadtak».² Salmen sértődve fogadta a bécsi főtörvényszékhez hivatását s a szászok grófjának teendőitől való fölmentését ; Jancu visszautasította a neki szánt kitüntetést.³ A gör. keleti egyház túlkapásaival szemben a kormány lépésről-lépésre hátrált,⁴ ellenben a románoknak 1851 elején küldöttség útján Bécsbe hozott újabb emlékiratában foglalt s ismét csak a külön nemzettestként való szervezésre irányuló követeléseai most is teljesítetlenek maradtak.⁵ Nemcsak a magyarok panaszkodtak elnyomtatásról és a hivatalok betöltésénél való mellőztetésről, kivétel nélkül minden faj a Szent István koronája egykori területén elégedetlen volt sorsával s azonfelül mind egymásra vádaskodtak és egymással viszálykodtak : Erdélyben a románok a szászok ellen, a szászok a románok ellen s a magyarok és székelyek — a mennyire tehették — mindkettő ellen fordultak ; Fiumében a szlávok az olaszokkal viszálykodtak. A Bánságban és Vajdaságban a szerbek elnyomtak és maguk ellen zúditottak minden más nemzetiséget, de a mellett maguk is ezer okot láttak az elégedetlenségre ; ép így a horvátok meg a tótok. Ha talán nem is igaz, mindenesetre találó a panaszkodó horvát társát vigasztaló magyar parasztnak szájába adott mondás, mely szerint «a mit mi büntetésül kaptunk, azt kaptátok ti jutalmul!»⁶

S miután Bachnak, mint a magyarországi politika vezető szellemének ilyen módon sikerült e politika ellenségeit megszorítani, 1851 nyarán szükségesnek látta még egy külön hadüzenetet küldeni a magyar conservatívek címére. A Geringerhez beérkezett jelentések már 1850 folyamában tartalmaztak oly értelmű vádakát, mintha a conservatívek egyetérténének, sőt titkos összeköttetéseket tartanának fenn a «forradalmárokkal» ; Bécsből is az «Augsburger Allgemeine Zeitung» útján ugyanakkor a legképtelenebb hírek keltek szárnyra, hogy az emigráció

¹ *U. és Á. Lev.=tár*, min. tanács 1850, 1851.

² *U. ott.*

³ *Friedenfels* id. m. II. 407. l.

⁴ *W. Rogge* id. m. I. 240. l.

⁵ *Oszttrák Belügymin. lev.=tára*, 1851.

⁶ *Friedjung* id. m. I. 430. l.

párisi bizottsága, majd meg a londoni magyar meeting nyíltan egyesítették politikájukat az ó=conservativekével.¹ Azonban ezek a gyanúsítások csak az ürügyet szolgáltatták a támadásra, mely kétségkívül a «huszonnégyek» emlékiratának megtorlása akart lenni s melyet a megtámadottak főképp Augusz. budapesti kerületi főispánnak tulajdonítottak,² de mely félreismerhetetlenül magán viseli a Bach legszemélyesebb kezdeményezésének jellegét.

1851 július 12-éről a helytartóság bizalmas rendeletet intézett a magyarországi «császári főispánokhoz»,³ melyben a következők foglaltatnak: «A veszélyes izgatás, melyet az ú. n. conservatív párt vezetői nem fáradó kitartással intéznek a belső rend megerősödése és az Ő Felsége kormánya iránti tisztelet ellen, a belügyminiszter urat e párt elvetemült üzelmei elleni határozott föllépésre bírta. Nem szenved kétséget, hogy a conservatív párt a közszellemre kártékonyan hat, mert a magas kormány rendszabályait gyanúsítja és elferdíti, a kormányközegek tekintélyét cselszövények és túlzások által aláassa és egyben gonosz álhírek arczatlan terjesztése által a forradalmi zavaroktól mélyen megingatott társadalmi állapotok megszilárdítását nehezíti. Oda törekszik továbbá, hogy a tisztviselők kötelességszerű működését személyes sértések és fenyegetések, valamint olynemű aggodalmak folytonos ébresztése által megbénítsa, mintha a kormánynak a birodalom egységére törekvő elve és rendszere csakhamar más, ellenkező által szoríttatnék le. Végre a nevezett párt úgy is akar föltűnni, mintha nagysúlyú befolyást gyakorolna a kormány elhatározásaira és rendelkezéseire . . . Fölhívom ennél fogva, hogy szoros kötelességének tartsa a fölfedezett mozgalmakat s azok káros hatását kitartó erélylyel és hajthatatlan határozottsággal megghiúsítani . . . Az észlelt agitációkról az illetők megnevezése mellett tegyen jelentést, hogy a magas kormány szándékolt rendszabályait haldéktalanul alkalmazhassa, mert változhatatlan akarata azoknak mindenkorra véget vetni, hogy a kitűzött cél : a birodalom egysége és a törvényes rend biztosíttassék és megszilárduljon. Szükségtelen megjegyezni, hogy jelzett irányú rendszabályainak biztosan kiszámítottaknak kell ugyan lenniök, de feltűnést nem szabad kelteniök.»

Bach csalódott, ha ezzel a merész és képtelen meggyanúsítással és proscribálással a magyar conservativeket valóban «mindenkorra veszélytelenekké» vélte tehetni. Nekik — mint több ízben kiemeltük — a nemzet széles rétegeiben gyökerek nem volt, de voltak igen jó és szoros összeköttetések Bécsben, még pedig olyan súlylyal bíró körökben, melyek a belügyminiszter működését úgysis rossz szemmel nézték.

¹ *Magy. Hirlap*, 1850 okt. 4. és 23.

² *Wertheimer: Zur Geschichte etc. Ung. Rundsch.* 1914 jan. 58., 65. l.

³ Közli Ludasi (Gans) Mór «Drei Jahre Verfassungstreit» cz. névtelen műve 21. s köv. l.

Wertheimer érdekes adatokat hozott fölszínre,¹ azokból a levelezésekből, melyeket gróf Zichy Ferencz, b. Sennyey Pál, gr. Andrássy György, gr. Dessewffy Emil, Szentiványi Vincze, gr. Barkóczy János, Zsedényi, b. Jósika Samu és mások folytattak 1851 nyarán és őszén herczeg Bretzenheim Nándorral, a Magyarországon is birtokos, befolyásos bécsi főúrral, ki herczeg Windischgrätz Lajossal együtt teljesen az ő oldalukon állott s az ellenök intézett gyanúsítás elleni védekezésöket, valamint Bach és az ő közegei elleni vádjaitak emlékirat alakjában az akkor már az államtanács élén állott Kübeckhez s ennek útján az uralkodóhoz is el tudta juttatni. A conservatívek, kik túlbecsülték már megelőző évi memorandumuk politikai hatását, a maguk diadalának szerették tekinteni az osztrák belpolitikában és a magyar kormányzatban nyomban ezután beállott fordulatot is ; látni fogjuk azonban, hogy annak előidézésében sokkal nagyobb hatású tényezők működtek közre.

A centralistikus politika változhatatlanságának szüntelen hangsúlyozása nem jelenthette azt, hogy a kormány politikájában változtatásokra egyáltalán nincs szükség ; az elégedetlenség Ausztriának széles köreiben is megvolt,² a kormányzatnak korlátlan mindenhatósága melletti tehetetlensége nemcsak Magyarország pacificatiójában bizonyult be és a viszonyok mindinkább a fordulat felé fejlődtek.

Legtöbb gondot a pénzügyi helyzet okozott ; az olasz és magyarországi forradalom leküzdése s az azóta mindkét területen fönntartott ostromállapot és katonai készenlét roppant költségeket okozott s a különösen nálunk megbénított gazdasági élet nem engedte meg, hogy a rögtönözve behozott új adók a kincstárt mindjárt nagy bevételekhez juttassák. Ehhez járult a Poroszországgal szemben soká fenyegető háborús veszély, mely maga több mint 18 millió forintot emésztett föl,³ a közgazgatás teljes államosítása Magyarországon, az egymásra halmozott reformok s a Bruck költséges vasútépítései, különösen a Semmeringpálya. A parlamenti ellenőrzés teljes hiánya sem volt alkalmas az állam pénzügyi kezelése iránt bizalmat kelteni és hitelét megerősíteni ; a hadsereg sok pénzt emésztett föl s a kormány hiába kívánta a létszám leszállítását, mert a belső szervezet kérdéseiben nem annyira a változó és tehetetlen hadügyminiszterek, mint inkább a császár felelőtlen főhadsegéde, gróf Grünne intézkedett. A kincstár nem tudván magán más-kép segíteni, az osztrák nemzeti bank jegyeit kényszerárfolyammal ruházta föl s ezzel a bankot is bevonta az állam pénzügyi romlásába és teljesen elértéktelenítve Ausztria valutáját, földidézte az ezzel együttjáró

¹ Többször id. m. Ung. Rundschau 1914 jan. 53—60. l.

² Humelaner udv. tan. azt írja 1850 máj. 31-én Metternichnek Bécsből, hogy ott az elégedetlenség nőttön nő s már a császár ellen kezd fordulni. (U. Á. L.=tár.)

³ Adolf Beer: Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert. 208. l.

összes gazdasági bajokat. Voltak napok, melyeken a bankjegyek diszagiója a 150 százalékot elérte. Az 1850. év zárszámadása 77 millió deficcit-tel zárult, a mi akkor roppant összeget jelentett. A mindig újabb és mindig kisebb értékű papírpénzek kibocsátása csak fokozta a zavart, mert az állam pénze még a bankjegynél is csekélyebb értékkel bírván, kettős disagio állott elő, a melynek eltüntetése kedvéért az állam kötelezte a bankot a papírpénz átvételére, az ennek fejében kilátásba helyezett kárpótlás fizetésével azonban adós maradt. 1851 május 15-én az összes miniszterektől ellenjegyzett legf. elhatározás jelent meg, mely szerint a kényszerárfolyamú állampapírpénz 200 millió forinton túl ne szaporíttassék, a nemzeti bank pénzjegyeinek szaporítására vonatkozó tilalom pontosan megtartassék s a papírpénz bevonására vonatkozó tárgyalások gyorsíttassanak. A kormány tehát e kibocsátványban a saját eljárását hibáztatta, önmagának adott szigorú utasítást és önmagát sürgette meg. Nehány hónappal később egy önkénytesnek mondott, de a valóságban épen nem önkénytes államkölcson bocsátatott ki, melynek eredményeivel később fogunk foglalkozni.¹

A tekintély uralmának legelszántabb hívei mind nyíltabb kifejezést adtak a kormányrendszabályokkal való elégedetlenségöknek s békétlen hangulatuknak éle teljes joggal a rendszer legigazibb exponense, Bach ellen irányult. A magyar conservatíveknél — mint láttuk — ez egészen természetes volt; de Wessenberg is azt a főképp Bachra nézve megsemmisítő ítéletet mondta ki, hogy Ausztria államférfiaira is ráillik a Napoleon mondása: «Nous n'avons pas l'esprit organisateur», és hogy a legjobb pénzügyi rendszabály lett volna a temesvári csata után amnestiát adni, ezzel milliókat takarítottak volna meg és hoztak volna be.² Hübner gúnyolva a mindenben hangsúlyozott ideiglenességet, szomorúan constataulta naplójában, hogy «l'Autriche n'a pas encore retrouvée son assiette».³ Windischgrätz Bécsben egy nem tevékeny, de a viszonyokkal elégedetlen conservatív párt középpontjául szolgált. Maga Ferencz Károly főherczeg, a császár atyja odanyilatkozott 1851 tavaszán Szögyény előtt, hogy a módot, a hogy Magyarországgal elbántak, nem helyeselheti; az ország igazgatását magyarokra kellene bízni.⁴ Az osztrák aristokratia köreiben többnyire csak gúnyolódó ingerültséggel beszéltek ez időben Bachról, kit Miklós orosz czár Olmützben fogadni vonakodott s ki azóta borotváltatta le a forradalomra emlékeztető szakállát és csatlakozott mind tüntetőbben a clericalis körökhöz. De legjellemzőbb az ausztriai hangulat gyökeres változására az a körülmény, hogy

¹ Az akkori osztrák pénzügyi válság fejlődésére nézve l. *Friedjung* id. m. I. 239. s köv. l.

² Briefe. I. 293. l.

³ Souvenirs. I. 20. l.

⁴ *Szögyény*: Eml. ir. II. 42. l.

az öreg Metternich, ki 1848 tavaszán valósággal menekülni volt kénytelen a diadalmas forradalom elől s ki azután negyedfél évet száműzöttként töltött a külföldön, 1851 szeptemberében bekövetkezett visszatérésekor a conservatív körök általános ünneplésének tárgya volt, az uralkodó, a főherczegek, a miniszterek látogatására siettek, miközben ő ez utóbbiakat csípős és lenéző megjegyzésekkel bírálta.¹

Azonban mindezeknél a hangulatoknál és suttogásoknál elhatározóbb befolyást gyakorolt az események fejlődésére az egykori kamaraelnök, majd pénzügyminiszter, utóbb frankfurti osztrák biztos, az uralkodó által 1850. év végén a még akkor meg sem szervezett Reichsrath elnökévé kinevezett b. Kübeck, kinek e kinevezését sokan a Metternich befolyásának tulajdonítják s ki ez időben emelkedett a császár kegyében és bizalmában a minisztériumával legalább is egyenlősíthető állásra s ki már régóta a legnagyobb mértékben elégedetlen volt az uralkodó kormányzati rendszerrel, melyet a forradalom törvényesítésének tekintett s ezért csöndes ellenforradalom útján igyekezett a régi rendszert visszaállítani.²

Már az 1849 márczius 4-iki octroyált alkotmány a maga XI. fejezetében kilátásba helyezte a Reichstagnak nevezett birodalmi törvényhozó testület mellé egy Reichsrathnak nevezett államtanács föllállítását, kizárólag véleményadó hatáskörrel. Mint az alkotmánypátens legtöbb rendelkezése, ez sem lépett életbe, míg Kübecknek sikerült egy, az ő elnöksége alatt működött bizottság javaslata alapján e testületet megvalósítani s annak élére állani. A Reichsrath úgy, a hogy azt az 1851 április 13-án kibocsátott császári pátens³ szervezte, szintén csak államtanács volt, de utóbb különböző bővítésekben menvén keresztül, hatásköre is — Reichstag hiányában — mindinkább közeledett a törvényhozó szervekéhez s ezért az 1861-iki februári pátens nevét átvitte az osztrák parlamentre, mely azt egész Ausztria legújabb fölbomlásáig viselte.

Az új államtanács szervezésének szokatlan módja s az elnöknek előzetes kinevezése méltó aggályokat keltettek a miniszterek legtöbbjében; Schwarzenberg valószínűleg sokkal inkább bízott személyes befolyásában, semhogy vetélytárstól félt volna, Bach pedig az ő jó szímatjával fölismerve a helyzetet, azonnal csattanós érveket talált az addig senkitől sem sürgetett új alkotás szükségességének bizonyítására.⁴ A szervezés leglényegesebb kérdéseiben Kübeck teljes diadalt aratott s így a Reichsrathot hatásköre, mely minden törvényhozási kérdésre ki-

¹ *Friedjung* id. m. I. 471. II. 158. s köv. I.

² Lásd a *«Metternich u. Kübeck»* cz. alatt Max Frh. v. Kübeck által kiadott levelezést, különösen 54—129. l., továbbá: *Jos. Redlich*. D. österr. Staats- und Rechtsproblem. I. 401. s köv. I.

³ Szövegét közli *Szögyény* id. m. II. 219. s köv. I.

⁴ *U. és Á. Létár*, min. tanács 1850, 1851.

terjedt s az uralkodóval való közvetlen érintkezést is lehetővé tette, valóságos mellékkormánynyá emelte, tagjainak megválasztása pedig világosan mutatta a forradalom miatt mellőzött conservatív tényezők előtérbe nyomulását.

Az első szervezéskor a Reichsrathban két magyar ember foglalt helyet az eredetileg kinevezett hét osztrák¹ mellett: gróf Zichy Ferencz és Szögyény-Marich László. Az elsőnek kinevezése igen természetesnek tetszhetett. Szögyény soká tépelődött, vajjon a közvetlenül az uralkodótól eredő meghívásnak engedjen-e? Deák Ferencz tanácsát is kikérte, a kinek válaszából némi biztatást olvashatott ki;² s miután azt tapasztalta, hogy azok, a kikkel Pesten érintkezett, «a birodalmi tanács fölállításában egy jobb kor hajnalát üdvözlík», sőt abban az «utolsó reményhorgonyt» látják s létrehozásában «a felség önálló, szabad cselekvésének és szilárd akaratának első megnyilatkozását»,³ elfogadta az állást és a tanácsban becsületesen igyekezett Magyarország érdekeit érvényesíteni, természetesen vajmi csekély eredménnyel.

Habár az államtanács életbehívásánál fontos szempontul szolgálhatott a pénzügyi helyzet javítása érdekében a Kübeck nagy tekintélynek és gazdag tapasztalatának utat nyitni, kétséget nem szenved, hogy e reform bizonyos megtörése volt a minisztérium addigi kizárólagos hatalmának, bizonyos szakítás a forradalom hagyományaival megterhelt iránynyal, mely csakhamar világosabb jelekben is megnyilvánult.

Ezzel az új iránynyal, ezzel a fordulattal csak laza összefüggésben vannak azok a személyváltozások, melyek ez időben a kabinetben bekövetkeztek. 1851 januárjában megvált állásától Schmerling igazságügy-miniszter, ki a legfőbb törvényszék tanácselnökévé neveztetett ki s csak évek multán tért vissza a politikai pályára, és májusban lemondott Bruck kereskedelmi miniszter, ki utóbb a konstantinápolyi internuntius állásában várta be újabb meghívását a kormány padjaira. Schmerlingnek, tekintve szabadelvű előzményeit, sok oka lehetett az elégedetlenségre már a minisztersége alatt történetekkel is, még inkább az azután bekövetkezettekkel; mindazonáltal nem valószínű, hogy kilépése egészen önkényes elhatározás szüleménye lett volna, sőt inkább kétségtelen, hogy vele a herczeg-miniszterelnök meglehetősen kíméletlenül érezte kelleltlenségét, mert a mennyire ínyére volt Schwarzenbergnek a Bach alkalmazkodó símasága és hajlékonysága, ép úgy gyűlölte az igazságügyminiszter merev jogászai doktrinarismusát. Bruck távozását a pénzügyi viszonyok is indokolták tették, de lehet, hogy ő, mint pro-

¹ Kübeck elnök, b. Krieg alelnök, b. Buol, Purkhardt, b. Baumgartner, hg. Salm és Salvotti.

² Deák F. beszédei. II. 383—384. l.

³ Eml. ir. II. 32—33. l.

testáns, a Thun clericalismusával nem tudta magát tovább azonosítani.¹

Schmerling utódja a pénzügyminiszter testvéröccse, Krauss lovag (Karl) lett, kit Szögyény jeles eszű, de faragatlan, nyers modorú emberként jellemez, ki az osztrák polgári törvénykönyvet «a bölcsesség quintessenciájának tartotta»;² így ebben az évben két testvér ült együtt a kabinetben.³ A Bruck helyét pedig b. Baumgartner (Andreas) államtanácsos foglalta el, a physika volt egyetemi tanára és a cs. Akadémia elnöke, ki rövid ideig már a Pillersdorf-minisztériumban is viselt miniszteri állást; tudós ember volt, nem politikus, de jó administrator.⁴

A változásra törő áramlat kezdettől fogva a márcziusi octroyált alkotmánynak még mindig fönn tartott fictióját, az uralkodói akaratnak a miniszteri ellenjegyzés és miniszteri «felelősség» békóiba való zárását ostromolta s a nyílt és kifejezett absolutismusra való áttérést tekintette céljának.

Az osztrák sereg tábornokai kezdettől fogva nem tudták elképzelni, hogy az olmtüzi alkotmánylevél több legyen, mint egy darab papír;⁵ Radetzky már 1850 februárjában panaszt emelt a sok hivatalnoki beavatkozás miatt; Kempen is, mint a zsandárság főnöke, állandó hadilábon állott Bachhal. A közönség viszont mindinkább hitét veszítette az alkotmány=adományozás komolysága iránt, miután az egész 1850. év eltelt a nélkül, hogy az ostromállapotban nem levő tartományok valamelyikének országgyűlése is összehívott volna.

1850 szeptemberében egy rendkívüli feltűnést keltett névtelen röpírat jelent meg ily címen: «Bekenntnisse eines Soldaten». Szerzője panaszt emel a jó érzelműek gyávasága miatt s gyalázza azokat, a kik a forradalomnak tett engedményeket kicsikarni merésztették s az uralkodó jóságával oly szégyenteljesen visszaéltek. Nyíltan és büszkén vallja magát reactionariusnak, mert szerinte a reactio semmi egyéb, mint a kötelességérzet, meggyőződés, bátorság és erő összetétele, mely a jövő nemzedék áldására fog rászolgálni. A reactio az a biztosabb, nyugodtabb, bár talán szerényebb hajlék, melyet a jövő épít magának. A jelen állapotok fönn tartását lehetetlennek mondja; «mikor fog a mi uralkodónk igazán uralkodni?» kérdi. A miniszteri felelősséget agyrémnek mondja; nem hiszi, hogy a márcziusi alkotmánylevél a nemzetiségeket kielégítse, sem hogy a megvesztegetések segítségével választandó Reichstagra építeni lehessen. Fenyegetődzik, hogy a hadsereg, a trón egyedüli megbíz-

¹ Charmatz: Min. Frh. v. Bruck. 72. l.

² Id. m. II. 41.

³ «Das ganze Ministerium ist a' Graus!» mondták a mindig élcelődő bécsiek. (Frankenburg id. m. II. 13. l.)

⁴ Ed. Suess: «Erinnerungen», 106—107. l.

⁵ Vitzthum id. m. 243. l.

ható támasza végre is az önsegély eszközéhez fog nyúlni a szabadsággal való visszaélések ellenében. Habár, fájdalom — úgymond — az 1848—49-iki tapasztalatok után ma már a hadsereg rendíthetlenségébe vetett hit is meginog: a hadsereg ma már nemzeteket ismer, azelőtt csak Ausztriát ismerte! A hadsereg elszomorodva fogja tapasztalni, hogy a császár hadvezére ugyan, de nem uralkodó. Idővel majd a sereg is oly elemekből fog alakulni, melyek a községek veszedelmes szabadságait élvezik. Ám legyen a tartományoknak alkotmányuk, helytartó alatt, de a birodalmat a császár kormányozza. Ötszázezer lelkes katona, a kiknek alkotmánya: «becsület, hűség, engedelmesség», fegyvere zörejével el fogja nyomni az elégtelenség hangjait. Katona nem lelkesedhetik a «dicsőségesen újraépített» Ausztriáért. Egyesüljön minden uralkodó és minden sereg szilárdan, csak ebben van az emberiség jövőjének garantiája.

Ezt a röpiratot eredetileg csak kevés számú példányban ismerősi kör számára nyomtatták ki; de csakhamar, állítólag a szerző tudta nélkül új kiadás készült, melyet terjeszteni kezdtek, úgy hogy a rendőrség azt elkobozta. Ekkor azonban már mindenki legalább is hallott róla, az uralkodó asztalára is eljutott s azt is hallotta mindenki, hogy szerzője senki más, mint Babarczy Imre őrnagy, a Windischgrätz comissariusának fia, a császár szárnysegédje; az általános hit az volt, hogy Babarczyt e miatt eltávolítják az udvartól; de ő helyén maradt.

A kardcsörtetésre sok toll mozdult meg; a Babarczyéval egy egész serege a névtelen röpiratoknak, névtelen válaszoknak szállott szembe; de sokkal figyelemreméltóbb jelenség volt, hogy mikor a következő év tavaszán egy osztrák és egy magyar államférfiú, gr. Hartig és Zsedényi már ismertetett névtelen röpirataikat ² kiadták, azok elseje ünnepélyesen tiltakozott az alkotmány esetleges visszavonása ellen s azt politikai és erkölcsi lehetetlenségnek mondta, ellenben a második, Zsedényi, szintén az uralkodó jogainak teljessége szempontjából kifogásolta az oly miniszteri felelősséget, mely csak a korona akaratának szab korlátot, ellenben parlamenti ellenőrzésben nem érvényesül.

Ily előzmények után joggal kérdezhetette mindenki, hogy mily állást foglal el hát a közvéleményt oly élénken foglalkoztató kérdésben az uralkodó maga és «felelős» miniszterelnöke, Schwarzenberg?

A császárnak, ki még a Horvátországra vonatkozó 1850 április 7-iki patensben úgy nyilatkozott, hogy gondviselészerű föladatának tekinti a birodalmi alkotmány szerves továbbfejlesztését, első aggodalmait annak fönntartására nézve a németországi események idézhették föl,

¹ Először *Friedjung*nál. I. 443. l.

² «Die Genesis der Österr. Revolution»; «Die Verantwortlichkeit des Ministeriums u. Ungarns Zustände».

egyelőre csak abban az irányban, hogy a katonaságnak a birodalmi alkotmányra való fölesketése veszélyes. A minisztérium a legfelsőbb katonai bíróságra hárította a felelősséget azért, hogy az alkotmányra való esküt még 1848 májusában általánosan kötelezővé tette s azzal az indokolással, hogy az akkori alkotmány azóta már hatályon kívül helyezett, az 1849-ikinek erre vonatkozó rendelkezése pedig még hatályba nem lépett, az esküre vonatkozó rendelkezést 1850 november 27-én érvényen kívül helyezte.¹ Ehhez fűződik a hadügyminiszter ellenjegyzési jogának katonai ügyekben való megszüntetése 1850 októberében, a mit — nehogy idegen elem tolakodjék be a hadúr és a hadsereg közé — állítólag maga a hadsereg követelt. Mikor a következő év februáriusában fölmerült a kérdés, vajjon a birodalmi alkotmány megadásának évnapja megünneptesséke-e úgy, mint tavaly? a miniszterek nézetei megoszlottak; végül ismét a Schwarzenberg és Bach véleménye győzött, melyhez Bruck is csatlakozott, hogy miután a múlt évben is az ünnepélyen csak a miniszterek és néhány hivatalnok jelentek meg, a közönség pedig egyáltalán nem vett benne részt, a megünneplés mellőzendő.²

Schwarzenberg, kiről bizalmasa, Hübner utólag azt írta naplójában, hogy az ő tanácsa ellenére csak kényszerűségből engedett Stadion, Bach és Bruck unszolásának s állott rá az ismert mintákból összetákolt alkotmány kibocsátására,³ s a ki már 1850 májusában Varsóban megígérte az orosz császárnak, hogy az olmützi alkotmány életbe lépni sohasem fog, most már mind nyíltabban adott kifejezést ezen alkotmánynyal való mélységes elégedetlenségének. A drezdai conferentia elnöki székében⁴ azt a vallomást tette, hogy drágán vásárolt tapasztalások bizonyossága szerint az egészen új alkotásokra irányuló kísérletek nem visznek célhoz; a bizalmát bíró b. Ambrózy Lajosnak csodálatos logikával szemrehányást tett, hogy a magyarok miatt kellett azt a «szemétkotmány»-t megadni, mert másképp — úgymond — «nem tudtunk volna veletek elbánni s magunknak nyugalmat szerezni».⁵ Szögyény előtt pedig 1851 tavaszán már úgy nyilatkozott, hogy «ki gondol most már annak az alkotmánynak tényleges keresztülvitelére! Az jó expediens volt a pillanatnyi zavarban; most mindenekelőtt nyugalomra és rendre van szükség».⁶

Mindazonáltal az alkotmány nyílt megtagadásának keresztülvitelére a Kübeck műve volt, ki lépésről-lépésre vitte belé e fordulatba a császárt; az ő javaslata szolgált az augusztus 20-iki legfelsőbb kéziratok

¹ U. és Á. Lev. tár, min. tanács 1850.

² U. ott.

³ *Souvenirs etc.* I. 29. l.

⁴ 1850 december végén.

⁵ *Wertheimer*: b. Ambr. L. eml. i. 35—36. l.

⁶ *Eml. ir.* II. 40. l.

alapjául, miközben nemcsak Krauss pénzügyminiszter és Thun, hanem eleinte állítólag Schwarzenberg ellenzését is le kellett küzdenie.¹

Így jelentek meg a mondott napon az úgynevezett «augusztusi or=donnanz»-ok, három, Schwarzenberghez, Kübeckhez és mindkettőhöz intézett császári kézirat alakjában, melyek kimondják, hogy a miniszterek kizárólag a fejedelem és trón irányában felelősek s a miniszteri ellenjegyzés csak a forma megtartását jelenti; a minisztereknek ugyanoly tartozó kötelessége a császári határozatokat és parancsokat teljesíteni, mint a föltétlen hűségeskü a császár kezébe letenni. A birodalmi tanács ezentúl csupán a korona tanácsának tekintendő, melynek mikor és miképen leendő igénybevételét a császár egészen magának tartja fenn. A minisztérium és a birodalmi tanács együttesen utasíttatnak, hogy érintkezésbe lépve, a márczius 4-iki alkotmány fönnállása és életbeléptetése lehetőségének kérdését higgadt és kimerítő megfontolás tárgyává tegyék s az erre vonatkozó tárgyalások formája iránt javaslatot terjesszenek elő. E kérdés megvitatásánál, valamint minden következő tárgyalásnál a monarchiai államalkat összes föltételei fönn tartásának s a birodalom állami egységének elve és célja változatlanul szem előtt tartandó és mind e munkálatok mellőzhetetlen alapjául tekintendő.

A hivatalos «Wiener Zeitung»-ban egyidejűleg közzétett indokoló kommentár² még kevesebb kételyt hagyott fönn arra nézve, hogy a kizárólagos helyezett s az alkotmány «életbeléptetésének lehetőségére» vonatkozó tárgyalások milyen irányban fognak haladni s hogy azoknak szükségkép az alkotmánynak még ugyanazon év végén bekövetkezett teljes visszavonására és a bevallott absolutismusra kell vezetniök. Ezen indokolás szerint a kibocsátott rendeletek szükségessége «általánosan el van ismervé», mert az államhatalom cselekvésében az ideiglenesség hátrányai mindinkább érezhetők. Az eseményekben és tapasztalatokban oly gazdag utóbbi évek a közvélemény félreismerhetetlen változását vonták maguk után azon föltételekre nézve, melyek a népek fönnmaradását és boldogságát biztosítják. Ausztriában a józan hangulat és nyugodt fölfogás akkora tért nyert, hogy elérkezett immár a még függőben levő kérdések eldöntésének ideje. Erre nézve mellőzhetetlen annak elismerése, hogy Ausztria nem a forradalom követelményeinek kielégítése által mentett meg, hanem a haza megmentését a császári tekintély és a népeknek az uralkodóház iránti hű szeretete s ragaszkodása biztosította. A népek szívében gyökerező ezen monarchiai elv teszi alapját állami építünknek. A császári hatalom szabad mozgása és gyakorlata vetett véget a nemzetiségi viszálynak s a véres harcoknak, szilárdította meg a belbékét és adta vissza a bizalmat a gazdasági életnek. Az alkotmánylevél

¹ Kübeck, Tagebücher II. 55. s köv. l.

² Közölve a *P. Napló*, 1851 aug. 28-iki számában is.

létrejöttekor a közhangulat fölött zavar és izgalom uralkodott ; most még az egyszerű fölfogású ember előtt is világos, hogy az ebbe az oklevélbe fölvelt határozatok nagy része a tényleges viszonyoknak és az osztrák népek valódi igényeinek, óhajításainak meg nem felel, sőt, hogy azok keresztülvitele az annyi áldozattal kiküzdött belső békét újabb veszélyeknek tenné ki. Ideiglenes rendszabályok további fönntartása s a közjóra nézve ártalmas határozatok fönntartásának fictiója utóvégre is károsná válnék a közjogi öntudatra nézve. Ausztria magas hivatását csak úgy töltheti be, ha benn nyugodt és egyetértő, kifelé erős és hatalmas ; ez okból az alkotmánykérdés végleges tisztába hozása csak abból a forrásból eredhet, melyből származott, t. i. a tróntól. A kibocsátott rendeletek jelentősége az, hogy a «korona szolgálainak» felelősségét a monarchiai alapelvekhez képest állapítják meg, s az alkotmánykérdést kizárólag az uralkodó kezébe teszik le. Így az a népek nyugtalanítása és érdekei sérelme nélkül fog elintéztetni. Ausztria népei hűséggel és bizalommal várandják be császáruk végelhatározását.

Egy további kommentárral, egyúttal vallomással szolgált azután még Schwarzenberg herczeg a külföldnek azzal a körlevéllel, melyet az augusztus 20-iki kéziratok alkalmából a monarchia külügyi képviselőihez intézett.¹ Ebben hivatalosan is elismeri, hogy a márczius 4-iki charta a forradalmi viszonyok nyomása alatt, elhamarkodva jött létre, oly helyzetben, a mikor «nem volt idő az elvek megvizsgálására» ; idegen mintára készült munka volt, melynek ezért nem lehetett sikere. A mily mértékben állott elő a rend, oly mértékben ismerték föl e charta kivihetlenségét s azt, hogy annak életbeléptetése nagy veszély nélkül meg nem kísérhető. Eljött az idő, hogy a márczius 4-iki oklevél által táplált fictiók megszüntetessenek s az azt kísérő ideiglenes intézkedések eltöröltessenek. A márczius 4-iki alkotmányt a császár önszántából adta ki, ahhoz sem eskü, sem más kötelezettség nem köti. Ez csak olyan intézkedés volt, a minőt az ország fejedelme, legfőbb hatalmát gyakorolva elfogad, változtat vagy eltöröl, a nélkül, hogy azért Istenen kívül másnak felelősséggel tartoznék. Ő Felségének nincs szándékában a reactio s minden ilyen gondolat ellen óvást tesz ; birodalmában szigorúan törvényes kormányt akar megalapítani. Az is ki van zárva, hogy visszaálltassanak az utóbbi években elenyészett kiváltságok és rendi előjogok, vagy hogy a személyekre és javakra nézve 1848 óta elismert jogok bármi tekintetben megcsorbítottassanak.

Azok közül a miniszterek közül, a kik az augusztusi rendeletekkel eredetileg szembeszállni próbáltak, csak egyetlenegy, Krauss pénzügy-miniszter maradt hű elvi álláspontjához ; ő — mint mondta — még Ferdinand császár idejében esküt tett az alkotmányos kormányzásra,

¹ P. Napló, 1851 szept. 12.

annak megszegését lelkiismerete meg nem engedi; ¹ tekintettel az állam= kölesön folyamatba tett lebonyolítására, helyén maradt az év végéig, akkor — mikor az úgynevezett «alapelvek» formájában a birodalmi alkotmány véglegesen hatályon kívül helyeztetett — visszalépett. A többiek nagyon hamar legyőzték aggályaikat. Hihetetlen könnyedséggel nyergelt át Bach, kinek pedig Stadion után legtöbb oka lett volna magát a márciusi alkotmányművel azonosítani. Rögtön s a legnagyobb szolgálatkészséggel ráállott az augusztusi rendeletek alapjára ² s az az emlékirat, melyet azután az alkotmányrevisio folyamában ősszel elő= terjesztett, ³ csupán a zászló becsületének megóvását célzó gyöngye kíséret volt a közvetítésre és enyhítésre, mely világosan elárulja az igazi meggyőződésnek s a dolgokon való változtatás komoly szándékának hiányát.

Kétségtelen az, hogy a fiatal — akkor 21 éves — uralkodóban, a kit már zsege éveiben is magasabb erkölcsi komolyság jellemzett, mint legtöbb tanácsadóját, a kínos ellenmondások középett is, melyekbe önmagával jutott, teljes jóhiszeműséggel működött az ebben az időben főleg Kübeck által tette keltett az a megdönthetetlen hit, hogy az absolut hatalom egy, a gondviseléstől neki megítélt jog arra, hogy népeit minden politikai korláttól szabadon legjobb meggyőződése szerint boldogítsa.

Valami sejtelmes érzelem lehetett az, a mely a magyar nemzetet az uralkodó e hitének megértésére a monarchia népei között legfogé= konyabbá tette. Tény, hogy az augusztusi rendeletek Magyarországon inkább kedvező, mint kedvezőtlen fogadtatásban részesültek. Guizot azt mondja az angol forradalom történetében, hogy minél inkább félt az ember, annál inkább siet remélni; ez a siető remény is sokat megmagyaráz, de az is érthető, hogy a nemzetnek most az volt az érzése, mintha egy válaszfal hullott volna le, a mely eddig őt az uralkodótól elválasztotta; az olasz alkotmányt, a mely a mi alkotmányunkat és történelmünket megtagadta s amúgy se lépett soha életbe, vajjon ki sajnálta volna? Ellenben most remény nyílt arra, hogy a miniszterekről az uralkodóra átment korlátlan hatalom jobban fogja megérteni a nemzet szenvedéseit, panaszait és vágyait. ⁴

Ez a remény persze csak sok, hosszú év keserves csalódásai után ment teljesezésbe. Egyelőre leginkább a conservatívek voltak a mutató= kozó fordulattól elragadtatva; ők már a Reichsrath föllállításában és

¹ Kübeck id. m. 57—58. l.

² U. ott.

³ Ismertetve *Friedjungnál*, I. 510—511. l.

⁴ A *Pesti Napló* vezércikkében (okt. 23., 24.) úgy látszik, maga *Kemény Zsigmond* a kibontakozás zálogát látja annak elismerésében, hogy a márcz. 4-iki alkotmány megelégedést nem eredményezett s constatálja a közhangulat javulását.

Kübeck kinevezetésében a Bach vereségét s a maguk diadalát látták, annál inkább fűztek az augusztusi rendeletekhez vérmes reményeket.¹

Várározásaik beteljesedését vélték látni, midőn kevésel később kiszivárgott s nemsokára nyilvánosságra is jött az uralkodónak az az elhatározása, hogy Magyarországra polgári és katonai kormányzóként rokonát, Albrecht főherceget küldi. Ez az ő szemökben mindenekfölött a júliusi körrendelet miatt gyűlölt Geringer=uralom végét jelentette s e mellett azt is, hogy a magyar kormányzat élére oly egyén kerül, a ki már magas állásánál fogva sem lehet a belügyminiszter egyszerű végrehajtó közege s a ki mindenesetre a legalkalmasabb közvetítővé válhatik az uralkodó s ama magyar főurak között, a kik között már akkor is nem egy dicsekedhetett a főherczeg ismeretségével és némi bizalmával.

Az új kormányzó kinevezése szeptember 12=iki legf. elhatározással történt meg s bár Albrecht főherczeg csak október 14=én érkezett a magyar fővárosba, Geringer már jóval előbb nyíltan beszélte, hogy megbízatását befejezettnek tekinti.²

Miután az okok, melyek a magyarországi kormányzatban beállott változást előidézték, sokszorosan összefüggnek annak a rendszernek céljaival és alap gondolatával, a melynek kifejlődését a következő részben ismertetjük, ott lesz helyén ezekre az okokra s a főherczeg küldetésének természetére is világot vetnünk.

Schwarzenberg ez időben egy magyar bizalmasa előtt oly nyilatkozatokat tett, mintha a Bach magyarországi gazdálkodásával jóllakott volna s mintha remélhető lett volna, hogy ha a herczeg halála oly hamar be nem következik, hazánkban a dolgok talán máskép alakulnak vala.³ Ez a föltevés ugyan éles ellentétben áll azzal a szinte tüntetően bizalmas viszonygyal, mely — legalább a külső jelek szerint — a két miniszter között egészen az egyiknek hirtelen haláláig fennállott. De bármint legyen, ismerve a miniszterelnök jellemét és érzületét a magyarokkal szemben, alig hihető, hogy Schwarzenberg Bach nélkül Magyarországra nézve jobb korszakot jelentett volna, mint Bach Schwarzenberg nélkül.

¹ Lásd különösen b. Senyey Pálnak Bretzenheim hghez int. levelét *Wertheimer* már id. közleményében. (62. s köv. l.)

² Zsedényi levele Bretzenheimhez u. ott 67. l.

³ Ambrózy eml. iratai *Wertheimer* id. közlésében 40. l.

IV. RÉSZ.

A BACH-RENDSZER KIALAKULÁSA.

I.

(A kormány elégedetlensége Geringerrel; a tisztviselőkérdés; Bach idegeneket kíván behozni, vádak a magyar tisztviselők ellen, Albrecht főherczeg vállalkozása, hatáskörének megállapítása; a kinevezés hatása és magyarázatai. Az új kormányzó jövetele, első körutazása, környezete. Az alkotmány új «alapelvei»-nek megállapítása és kibocsátása; azok hatása; kitüntetések ez alkalomból, Schwarzenberg hg. miniszterelnök hirtelen halála; jellemzése. Az utódlás kérdése; gr. Buol külügyminiszter; Bach és Kübeck vetélykedése; változások a kormány szervezetében; Bach befolyása nem csökken. A külügyi helyzet, Ausztria viszonya a főbb európai államokhoz. 1851—1852.)

A magyarországi kormányzatban beállott újabb változást kétségkívül a Geringer kezdettől fogva csak ideiglenesnek tekintett működésével való elégedetlenség is idézte elő, de ez az elégedetlenség egészen más természetű volt mint az, mely a magyar conservativeket a változás fölötti örömré indította.

A bécsi kormány a Geringer küldetésének egész ideje alatt nem látott eléggé gyors előhaladást abban az irányban, a melyet maga elé tűzött, tudniillik Magyarországnak kormányzatilag a birodalomba való teljes beolvasztása irányában.

Az e miatti elégedetlenség és türelmetlenség rendszeren a tisztviselők elleni panaszok és kifogások formájában nyilatkozott meg, de — mindig fokozódva — előbb-utóbb természetesen a közigazgatás vezetője ellen is irányult; s ha volt is e panaszoknak és kifogásoknak némi, a viszonyokban gyökerező alapja, főindokuk mégis csak abban rejlett, hogy a tisztviselők a szorosabb értelemben vett Magyarországon ekkor még túlnyomó részben magyarok voltak s e mi voltuknál fogva a Schwarzenberg kormány s különösen Bach eszméinek teljesen hű és alkalmas megvalósítói nem is lehettek.

Láttuk már, hogy a rendelkezésre álló anyag — miután a nemzettel érző egyének előzetesen ki voltak zárva a kormány bizalmából — elsőrendű nem lehetett; a minisztérium még azonfelül a maga szempontjából nagyon válogatós is volt, hiszen még Somssich Pált sem merte Geringer — röpirata miatt — helytartótanácsosi állásra javaslatba hozni.¹ E mellett a megfelelő egyének is alig fejthettek ki sikeres

¹ U. és Á. L. = *tár* kormányzóság 1851.

működést megbízatásuk ideiglenessége s a folytonos áthelyezések miatt; Zemplén megyét néhány hónap alatt nem kevesebb mint öt megyefőnökkel szerencsétlettek; egyes vidékeken a nép tisztviselőinek nevét sem jegyezhetette meg magának. A törvénykezési tisztviselők kénytelenek voltak sok esetben huzamos ideig csupán a jó remény fejében ingyen szolgálni.¹

Az alkalmazkodás készségében különben a legtöbb magyar tisztviselőnél nem volt hiány; hiszen a kik egyszer a kormány szolgálatába állottak, azok egy alkotmányos fordulattól többé magukra nézve már jót úgy se várhattak. A kormánybiztosok közül sokan 1850 őszén kisebb-nagyobb kitüntetésben is részesültek, főképp buzdító például, de kétségkívül érdemes működésükért is s hogy egyesek mennyire azonosították magukat a kormány fölfogásával, azt Czindery pécsi törvényszéki elnök példája mutatja, a ki a bírósági személyzet föleskésésekor mondott s utólag Geringernek bemutatott német ünnepi beszédjében valósággal gyalázta a forradalmat s dicsőítette az uralkodó elnéző kegyét, mert nézete szerint ézerszer annyian érdemelték volna meg a halált, mint a hányan elszéhvédtek; Magyarország — úgy mond — boldog lehet, hogy elszigeteltségéből kilépve egy nagy birodalom tagjává lett s kegyes ajándékképpen megkapta a közös vámterületet, melyre ipara fejlődése érdekében száz év óta vágyott. Sokan — így végzé — azt hiszik, hogy hazafiasabb most visszavonulni, de miután ez a dolgok menetén úgy se változtatna, ő helyesebbnek tartotta hivatalt vállalni s ezt ajánlja mindenkinek.²

Geringer elismeréssreméltó következetességgel hangoztatta, hogy legalább egyelőre a magyar elem nem szorítható háttérbe a kinevezéseknél. Különösen a néppel való érintkezésre utalt hivatali állásokat — úgy vélte — mégis csak megbízható hazai elemekkel kell betölteni; azok a megyei megszokásokat majd levetik s új helyzetükbe belé fognak törődni. A hazaiak iránt a nép mégis csak több bizalommal viseltetik; azonfelül tekintetbe veendő, hogy az utóbbi negyedszázadból való megyei hivatalos irományok mind magyar nyelvűek; még azokban a kevés megyékben is, melyekben a lakosság majdnem tisztán tót, a megyefőnököknél a magyar nyelv ismerete nélkülözhetetlen; ezért megyefőnöki s egyéb megyei állásokra is más országokból való pályázó alig jöhet tekintetbe, mert hiszen a cseh vagy morva nyelv ismerete a tót megyékben sem elegendő, ezeket az idiómákat ugyanis a mi tótjaink meg nem értik. Magasabb állásokra majd idővel idegeneket is lehet behozni, a mennyiben kiváló közigazgatási képzettség mellett magyarul is megtanulnak.³

¹ *Magy. Hirl.* 1850 aug. 23. és szept. 18. *P. Napló* 1851. aug. 25.

² *O. L.* Geringer-iratok 1850.

³ *U. ott* és *U. és Á. L.-tár* kormányzóság 1851.

A magyar ideiglenes kormányzat ideiglenes főnökének ez a fel fogása azonban kezdettől fogva erős áramlatba ütközött, mely elvi és gyakorlati okokból a tisztviselői személyzet kicserélésére vagy leg alább is messzemenő kiselejtezésére törekedett. Bach már a Haynau idejében rászabadította az osztrák hivatalkeresők seregét Magyar országra; az 1850 júniusában a magyar polgári biztostól hivatalért jelentkezett 117 egyén közül csak négy volt magyar, a többi mind ausztriai, főképp csehországi.¹ A budapesti városkapitányságnál Prot mann magát majdnem kizárólag osztrákokkal környezte, csak alsóbb állásokban tűrt meg magyarokat.² Bárány Hauer soproni miniszteri biz tos már szintén 1850-ben rámutatott arra, hogy az új politikai refor mok Magyarországon mindaddig nem fognak a népben gyökeret verni, a míg az azok szellemében működő közegek hiányozni fognak. Most — úgymond, — a kormány és a nép között gátló réteg gyanánt terül el a megyei nemesség, a mely sokkal többet veszített, semhogy az új in tézményekkel igazán meg tudna barátkozni s a mely mégsem nélkü lözhető, mert a nem nemesi osztály még műveletlenebb maradt aman nál, az idegenek pedig a közigazgatás alsó fokán nagyon megéreznék a magyar nyelv ismeretének hiányát. Ezért — véleménye szerint — a törvénykezéshez átlépett járási segédek (adjunctusok) állásait kell fiatal németekkel betölteni, a kik majd lassan megismerik a viszonyo kat és megtanulják a nyelvet.³

Azonban Bécsben az átalakításnak ezt a módját is lassúnak talál ták. Ott — ellentétben Geringerrel — úgy vélték, hogy a magyar hiva talnokok nem támogatják a polgári biztost működésében elegendő képpen; különösen a nem magyar nemzetiségűekkel szemben nem érvényesítik kellőleg az egyenjogúságot, márczius előtti reminiscenciá kat engednek lábrakapni s mindinkább elvesztik a nép bizalmát. Állító lag a császárnak is feltűnt, hogy a politikai hatóságok nem tudnak fölvilágosítást adni oly eseményekről, melyek a közfigyelmet foglal koztatják, a mi onnan ered, hogy nem utazzák be eléggé szorgalmasan kerületeiket s nem tanulmányozzák a viszonyokat. Vannak köztük olyanok is, kik a kormány utasításaival szemben passzív magatartást sőt egyenes ellentállást tanúsítanak.⁴

Természetesen nem hiányoztak a denuntiációk sem s egyes kerü leti főispánoknak, valamint titkos confidenseknek a legmagasabb állaso kig felnyúló vádaskodásai.⁵ De a fő vádaskodó Kempen volt, a kit

¹ O. L. Geringer=iratok 1850.

² *Magy. Hirl.* 1851. decz. 31.

³ O. L. Geringer=iratok 1850.

⁴ *Osztr. Belügym.* lev.=tára 1851.

⁵ Lásd két magát meg nem nevező pestvárosi tanácsnok részben becsü letbeavágó, részben politikai természetű vádjait a legmagasabb helytartósági, bíró sági és városi tisztviselők ellen 1852 május végéről : *U. Á. L.=tár*, Gend. Dép.

már az ő zsandárparancsnokai igyekeztek a velük nem éppen baráti lábon álló megyei hatóságok ellen hangolni. Elhíhetjük egyébiránt, hogy a vádaknak sok esetben némi alapjuk is volt; hogy sok tisztviselő nem lakott hivatala székhelyén s többet törődött birtokával, mint hivatalos ügyeivel, hogy sokan össze voltak sógorosodva s hogy a feljebbvalók hivatalos látogatásai alkalmával nagyobb gondot fordítottak a lakmározásra, mint a nép fölvilágosítására, vagy panaszai meghallgatására, azt a régi megyei élet ismerője teljes tagadásba nem vonhatja; hogy azonban e panaszok minden magyar tisztviselő ellen fölhozhatók lettek volna s orvoslásuk csak idegen elemek beplántálásától lett volna várható, ahhoz már sok kétely fér. Úgyszintén az egyes egyének ellen irányuló politikai és erkölcsi gyanúsítások is sok esetben elfogultságról és célzatosságról tanuskodnak.¹

Rendkívül jellemző arra a könnyen-hívőiségre nézve, a melylyel minden magyar tisztviselő meggyanúsítása találkozott, a gróf Forgách Antal kerületi főispán esete. Forgách, ki a kormány iránti hűségének 1849-ben eléggé meggyőző példáit adta, egy körutazása alkalmával Ungvárott a fogadására megjelentek üdvözlésére adott válaszában egyebek közt azt mondta, hogy a tiszteletet, melylyel fogadják, azon ősi és régi törvényeinken alapuló hivatalnak tulajdonítja, melyet visel s hogy ő ezt az ősi hivatalt igyekezni fog más ősi törvények és szokások megmentésére fölhasználni. Ő — úgymond — a multat vissza nem varázsolhatja, hanem egy boldogabb jövő előkészítésére segédkeztet akar nyújtani, mert szereti az országot, a melynek fia s a melynek jó és rossz sorsában osztozni akar.²

A beszédet így hozván a «Pesti Napló», Forgáchot érte azonnal szigorúan kérdőre vonták s a kérdőre vonás megismétlődött, mikor betegség miatt az uralkodó születésnapjának megünneplésétől távol maradt. Forgáchnak sikerült mindkét esetre nézve tisztázni eljárását; de a dologról az uralkodónak is jelentést tettek s főkép Kempen áskálódása következtében az ügynevezett végleges szervezéskor a Magyarországon nagyon is népszerűnek s a zsandárság iránt ellenségesnek vélt grófot elvitték Alsó-Csehországba helytartósági elnökül.³

Bach még egy szeptember 2-ről kelt leiratában türelmetlenül sürgette Geringernél az alsóbb közigazgatási állások betöltésére vonatkozó javaslatot, mert kívánatosnak tartotta a provisorium megszüntetését s a «kellő képességgel és megbízhatósággal nem bíró» elemek mielőbbi eltávolítását; azonban csakhamar az összes személyi kéréseket félre kellett tenni, hogy azok már az újon kinevezett kormányzó meghallgatásával oldathassanak meg.

¹ U. és Á. Lev.=tár 1851. Kormányzóság. Osztr. Belügym. lev.=tára 1851.

² P. Napló 1851. aug. 1.

³ U. és Á. L.=tár min. tanács 1851, 1852.

Albrecht főherczeg kinevezése a magyarországi kormányzói állásra az adott körülmények között nem látszott rossz választásnak. Ő legidősebb fia volt Károly főherczegnek, a nagy hadvezérnek s ekképen nagybátyja az uralkodó császárnak, bár kora még alig haladta túl a 34 évet. Ciyermekkorától fogva katonának neveltetvén, az olasz harczterén, Radetzky fővezérlete alatt többszörösen kitüntette magát; úgy a Santa Lucia, mint a Mortara és Novara mellett vívott csatákban tanújelét adta személyes bátorságának s vezéri tehetségének. Az olasz forradalom leveretése után egy ideig Csehországban mint helytartó működött. Magyarországhoz vagyoni érdekek is csatolták, mert egyike volt az ország legnagyobb földbirtokosainak.

Mondják, hogy kedvetlenül s csak némi vonakodás után vállalta el a fontos megbízást, miután előzetes biztosítékokat nyert arra nézve, hogy nem a Bach, hanem csakis a császár közvetlen utasításai szerint fog kelleni eljárnia; a belügyminiszter iránt nagy bizalmatlanságot áruolt el Apponyi előtt is, kinek tanácsait Budára menetele előtt kikérte.¹ Magyarországon tehát sokan azt remélhették, hogy oly kormányzót kapnak, ki függetlenebb lesz a bécsi kormánytól, mint az eddigiek voltak; Bécsben pedig ezzel ellenkezőleg arra számítottak, hogy a főherczeg nagyobb tekintélyének segítségével könnyebb lesz szándékaikat Magyarországon megvalósítani, mint a megelőző provisoriumok alatt. A tapasztalás megmutatta, hogy ez az utóbbi számítás jobban vált be, mint az előbbi.

Az uralkodó maga úgy fejezte ki elhatározását, hogy Albrecht főherczeget szemelte ki ez állásra, mert Magyarország ügyeinek legfőbb vezetését erőlyes kezekbe kívánja letenni. Miután azonban fontos, hogy melléje a polgári közigazgatás vezetőjeként tapasztalt és bizalmat érdemlő egyén állíttassék, fölhívta a minisztertanácsot, hogy ilyet javaslatba hozzon. Szóba jöttek báró Hauer, báró Mecséry, gróf Cziráky és gróf Nádasdy, de egyik sem találtatván teljesen megfelelőnek, a kérdés függőben maradt s Geringer megbízott, hogy a főherczeg jöveteléig maradjon meg állásában. Tekintettel arra, hogy Magyarországon sok a gazdag nagy úr s a főherczegnek fényes háztartást kellett vinnie, illetményei bőkezűen állapítottak meg.²

Az új kormányzó nyilatkozataival szemben meglepő, hogy éppen Bach bizott meg a hatáskör kényes kérdésére nézve javaslatokat tenni. E javaslatok értelmében maga a császár adta ki az utasítást, mely szerint a főherczeg az ő közvetlen helyettese lesz a magyar királyságban, ott tehát őt minden alkalommal a fejedelmi repræsentatio illeti meg. Személyében egyesíti a helytartói tisztet a III. hadsereg

¹ Metternich Nachgel. Pap. VIII. 114. l. Szögyény id. m. II. 47. s köv. l.

² U. és Á. L. -tár min. tanács 1851. A katonai és polg. kormányzói illetmények összege 196,000 ftot tett.

parancsnokságával s így legfőbb vezetője lévén a polgári és katonai kormányzatnak, ezekben érvényre fogja emelni a birodalmi egység elvét, nem mellőzve az ország sajátosságainak ezzel összeegyeztethető követelményeit. A helytartóság teendői közül csak a fontosabbakkal tartozik maga foglalkozni, így a törvényhozási természetű, úgyszintén a szervezési kérdésekkel, a kinevezésekkel és kitüntetésekkel, valamint a rendőri ügyekkel. A minisztériumokkal való érintkezés a miniszterek részéről «alázatos jegyzékek», a főherczeg részéről pedig «egyszerű jegyzékek» alakjában történik. Minden a minisztériumokhoz intézett jelentés és minden ezekről kibocsátott utasítás a főherczeg útján megy rendeltetése helyére s az ő láttamozásával látandó el, jelentések esetleg az ő megjegyzésével is. A főherczeg, ha annak szükségét látja, közvetlen előterjesztéseket is tehet az uralkodóhoz. A törvénylapban megjelenő, csak Magyarországot illető rendelkezések az ő aláírásával adandók ki. Ő feje a helytartóságnak s alatta áll minden polgári és rendőri hatóság, ő legfőbb kezelője a kivételes állapotnak s ezért a haditörvénysszékek is neki vannak alárendelve. Figyelemmel kíséri a bíróságok működését is, a tapasztaltakról a császárnak jelentést tehet és azokra az igazságügyminiszter figyelmét főlhívhatja, de a bírói teendők egészen ez utóbbinak hatáskörében maradnak. A főherczeg a helytartótanács ülésein maga elnökölhet, de a többség határozata őt eljárásában nem köti.¹

A kinevezés hírét a magyar fővárosban eléggé kedvezően fogadták. A lapok a magyarosabb hangzású Albert néven nevezték a főherczeget, ki maga is egy ideig szívesen használta ezt a nevet. A «Pesti Napló»² rövid üdvözlő cikkében azt mondta, hogy Magyarország most, midőn az új átalakulás nehézségeivel küzd, az ismert események által ejtett mély sebek begyógyulására nézve biztos zálogot bír a felség azon különös gondoskodásában, melyet hazánk iránt kegyteljesen tanúsított az által, hogy ügyei vezetésére rokonát küldte ki, a ki jeles személyes tulajdonokkal s hőstettekkel tündököl.

A magyar sajtó egyébiránt meglehetősen tartózkodó volt a kommentároknak, inkább a bécsi hírlapírók igyekeztek a magyar közönséget is a főherczeg küldetésének jelentőségéről s a várható szervezés jellegéről tájékoztatni. Egy bécsi levelező valószínűnek mondta, hogy a magyar ügyek most gyorsabban fognak haladni s a szakemberek rendszere fog érvényesülni a kormányzat berendezésében.³ Egy tekintélyes német sajtóorganum azt jósolta, hogy Magyarországnak sajátlagos politikai különállása ezentúl sem lesz ugyan, de a tartományi ügyekre nézve a berendezés a franczia központosítás és a fœderalismus

¹ *Oszt. Belügym.* lev. tára 1851.

² 1851 szept. 19.

³ *P. Napló* 1851 szept. 23.

közötti középutat fogja követni ; ezt jelenti Albrecht főherczeg küldetése s figyelemreméltó, hogy az erre vonatkozó császári határozatokban Magyarország «magyar királyságnak», nem koronatartománynak mondatik. Egy bécsi lap is hangsúlyozta, hogy az uralkodó tekintetbe kívánta venni Magyarország sajátos politikai és nemzeti viszonyait, midőn engedve a «közóhajnak» és elismerve a magyarországi közszellem javulását, házának egy tagját bízta meg az ottani kormányzat vezetésével. Ezekkel szemben a «Reichszeitung» azt jelentette, hogy a birodalom jövő alakzatára vonatkozó előterjesztések már készen vannak s hogy azoknak alapelve a birodalom egysége ; lehetetlenné vált a kettéválasztott monarchia ; Magyarország állása tehát a jövőben sem lesz más, mint az összbirodalom egy nagy tartományáé. Az egyes országok sajátosságai sértetlenek maradhatnak, de az egység elvének érvényesülnie kell mindazokban az ügyekben, melyek a császári kormány hatáskörébe tartoznak s különösen a polgári forgalomnak a birodalom minden részeiben való biztonságát és könnyűségét érdeklik.¹

Mint már említettük, az új kormányzó csak október 14-én foglalta el állását a magyar fővárosban. Babonás emberekben rossz sejtelmeket kelthetett az a véletlen eset, hogy a magyar határ átlépése után Pozsonyban, mint első állomáson, a főherczeg katonai gyakorlatot tartatván, leesett lováról ; sérülést azonban nem szenvedett. Esztergomban és Vácztól is fogadtatás volt ; Váczig vasúton utazott, Vácztól külön hajó hozta Pestre, b. Appel hadtestparancsnok és b. Geringer kíséretében ; a kiszállásnál fogadták a hatóságok fejei díszruhában és a katonaság. Az ily alkalmaknál elmaradhatatlan külső dísz : üdvölvések, katonai szemle, fáklyásmenet és kivilágítás nem hiányoztak ; hanem a Bécsbe küldött bizalmas rendőri jelentés azért mégis bevallja, hogy a lelkesedés nem volt nagy, a kivilágítás gyöngén sikerült, csak néhány «éljen» volt hallható s néhány sihedert füttyökört le kellett tartóztatni.²

A királyi palota még Buda ostroma óta erősen meg lévén rongálva, a főherczeg ideiglenesen a hatvani=utczai Cziráky=házba³ szállott, a hol addig Appel hadtestparancsnoknak volt lakása, ki mindjárt főherczegi utódja érkezése után elhagyta Budapestet s ki helyett a kerületi parancsnokságot Heintzel József addigi városparancsnok vette át. Utóbb a főherczeg mellé adlatusként Perrot Jakab altábornagyot rendelték ki.

Az új kormányzó első látogatását a fővárosban a budai katonai temetőben tette ; koszorút tett le Hentzi és társai sírjára.⁴ Egyébiránt

¹ Lásd az *Augsburg=Allg. Zeitung*, az *Österr. Corresp.* és a *Reichszeitung* átvett közleményeit a P. Napló szept. 27., okt. 1. és 2-iki számában.

² *U. és Á. Levéltár*, kormányzóság 1851.

³ Most Nemzeti Casino.

⁴ *U. és Á. Levéltár*, u. ott 1851.

már négy nap múlva elindult első körutazására, mely tizenkét napot vett igénybe s Nagyvárad, Debreczen, Sárospatak, Ujhely, Kassa, Eperjes, Lőcse, Rozsnyó, Miskolcz, Eger, Gyöngyös és Jászberény meglátogatását ölelte föl. Hogy éppen a történeti nevezetességű Branyiszkó hegyszoroson, az osztrákok vereségének helyén állították föl diadalkaput a főherczeg tiszteletére, az nem mondható ízléses gondolatnak. Egerben népünnepélyt rendeztek s «Eger legszebb leányai» bort és gyümölcsöt hoztak a magas vendégnek, ki az adományozók egészségére ivott. Az üdvözlésekre a főherczeg — bár röviden — mindig magyarul válaszolt. Jászberényben — a hol a jászkúnok főkapitánya, Jankovics, 300 főnyi lovasbandérium élén jelent meg — fátylýménmet is volt s a kormányzó az egybegyűlt fiatalságnak kedélyesen lekiáltott: «tánczolni!» Mikor pedig megelégette a tánczot, leszólt: «jó éjszakát», mindkét magyar mondással nagy lelkesedést keltve. Az émelygős túlloyalitás legföltünőbb példáját adta Kapuy Ede főbiztos, ki Pest megye határán a visszatérő kormányzót e szavakkal üdvözölte: «Mint az örökkévalóság mennyei szózata visszhangzott völgyről=völgyre, házról=házra, ajakról=ajakra a legkegyelmesebb fejedelemnek a magyarokhoz intézett szózata: Íme, hogy bebizonyítsam irántok való szeretetemet, elküldöm hozzátok szívem kedveltjét, kedves rokonomat, hű vitézemet!... s mi e szózatot szent ige gyanánt tiszteljük...»¹

A hivatalos jelentések azonban a körutazásra nézve viszont azt jegyzik meg, hogy csak a nép mutatott lelkesedést, az úri osztály nem; így Borsod megyében a birtokos nemesség képviselőjében egyetlen úr jelent meg. A diákok ellen is sok volt a kifogás, kivált Késmárkon és Kassán; Kempen úgy találta, hogy az ifjúság a Kossuth szédelgéseivel van beoltva. A conservatívek lelkesedése is lelohadt, a mint látták, hogy közülük egyik sem kap meghívást a Geringer helyére. Maguk tartására nézve az egykorú levelezések² kétféle árnyalatot tüntetnek föl; az egyiket Senyey Pál képviselte, a ki — kerülve ugyan a kínálkozás és tolakodás látszatát — mégis bizonyos közeledést ajánlott és annak kimutatását, hogy a főherczeg üdvös szándékai érdekében számíthat a conservatívek loyális támogatására. A másikat Dessewffy Emil fejezte ki, mindig hangoztatván, hogy a főherczeg küldetése magában véve még nem biztosíték; az iránynak, a rendszernek kell megváltoznia; nekik nem szabad úgy tenniök fel, mintha már a kinevezés ténye kielégítené várakozásaikat. Reményeik némi lendületet nyertek ismét Sárospatakon, a hol a kormányzó Bretzenheim herczeg vendége lévén, több főúrnak alkalmá nyílt hozzá a hivatalos személyek közvetítése

¹ P. Napló 1851 okt. 23., nov. 4. számai.

² Lásd Wertheimer id. közleményében, 59. s köv. l.

nélkül közeledhetni. Azonban Budára visszaérkezve a főherceg az elébe járuló conservativeket meglehetősen hidegen fogadta, panaszaikra azt válaszolta, hogy az ország hangulatát jobbnak találta, mint neki leírták s hogy neki hivatása a császár parancsait végrehajtani, nem sérelmek orvoslását közvetíteni.¹

Utazásait egyébiránt az új kormányzó szorgalmasan folytatta, küldöttségeket fogadott, közintézeteket látogatott és sokat időzött Bécsben is, a hol volt módja tapasztalatairól jelentést tenni. Mikor aztán a következő év tavaszán nejét, Hildegarde főhercegnőt is Budára hozta s ott a gróf Sándor-féle palotában — a mostani miniszterelnökségben — rendezte be ház- és udvartartását, otthonosabbá lett a magyar fővárosban, el-eljárt nejével a színházba s igyekezett a hivatalos személyeket és a társadalmi előkelőségeket háza körébe vonni ; hetenkinti «udvari estélyei» azonban nem örvendtek nagy kedveltségnek, még a katonák és hivatalnokok is gyéren látogatták azokat. Hildegarde főhercegnő, a ki nagyon leereszkedő volt s fölkarolta a jótékonytságot, különösen a bölcsőde ügyeit, hamar köztiszteletre és közkedveltségre tett szert ; férjének is elismerték jóakarátát, de a későbbi években nagyon is sokat volt Budapesttől távol s környezete is túlnagy befolyást gyakorolt reá s ez megakadályozta, hogy népszerűvé legyen.²

Ehhez a környezethez Geringert már nem számíthatjuk hozzá ; ez az úr, kinek jöttét-mentét a pesti lapok még kevéssel előbb mint a nap eseményét adták hírül, úgy elpárolgott, hogy a napisajtó nyomán alig lehet végleges távozásának idejét megállapítani. Deczember 20-án Bach még hozzá intézi, mint ideiglenes helytartóhoz rendeletét, de január elején már helyettese, Delamotte kiadványozza a helytartósági intézkedéseket és ő elnököl az újonczozás tárgyában tartott vegyes bizottsági ülésen.³ Küszöbön állván a helytartóság végleges átszervezése is, a Geringer helyét egyelőre egyáltalán nem töltötték be.

A volt ideiglenes magyar helytartónak különben nem volt oka Budapestről való távozását bukásnak tekinteni. Mint osztályfőnök a belügyminisztériumban kiváló szerepet vitt a magyarországi közigazgatás újjászervezésében s érdemei elismeréseül kevéssel később kitüntetést kapott ; mikor pedig a Krauss Fülöp távozásával Baumgartner miniszter a pénzügyi tárca vezetését is elvállalni volt kénytelen, Geringert áthelyezték a kereskedelmi minisztériumba s ott a miniszter helyettesítésével, tehát e tárczának meglehetősen önálló vezetésével bízták meg.⁴

¹ Szögyény id. m. II. 49. l.

² Zsoldos I. id. följegyzései. A Széchenyi ítélete is («Blick» 407. s köv. l.) alapijában megegyezik ezzel.

³ O. L. Geringer-iratok 1851—1852.

⁴ 1853 április elején.

Mialatt a magyarországi kormányzatban ez a változás végbement, Bécsben egy, az államtanács s a minisztérium néhány tagjából Kübeck elnöklete alatt összeállított bizottság foglalkozott a birodalmi alkotmánynak az augusztusi ordonnanzok alapján való «revisiójával, helyesebben hatályon kívül helyezésének módozataival. A bizottság — melyben csakis Krauss pénzügyminiszter emelt szót az alkotmányosság visszaállításának legalább távoli kilátásba helyezése mellett — november 11-én kezdte meg formális tanácskozásait s munkálata előbb a birodalmi tanács plénuma elé került, a hol Szögyény próbált lándzsát törni a mellett, hogy a magyar alkotmány csupán felfüggesztettnek, nem eltöröltnek tekintessék;¹ azután a javaslatot a minisztertanács vette — december 17-én — tárgyalás alá s tárgyalta több ülésben. A nagy szót Bach vitte, a ki egy 45 pontba foglalt munkálatban fejtekte ki az alkotmányrevisió fölötti nézeteit, Magyarországról mindig mint az «egykori magyar korona» országairól beszélván. Főigyekezete volt kimutatni, hogy a birodalmi alkotmány összes szabadelvű rendelkezései tulajdonképpen már hatályon kívül vannak helyezve s ezért a tartományi alkotmányok is — melyek soha életbe nem léptek — hatályon kívül helyezendők. Nehogy azonban e változás következtében a régi rendi alkotmányok — különösen Magyarországon — valamilyen újróléledezzenek, szükséges már most megjelölni azokat az intézményeket, melyek értelmében Ausztria népeinek érdekeit és szükségleteit független testületek is fogják a hivatalnoki kar mellett képviselni. Ezek a testületek az egyes tartományokban és a birodalom középpontjában, némileg érdekképviselői alapon, de «a napi áramlástoktól távol», a korona meghívása alapján alakulnának és csakis véleményadási joggal bírnának.² Miután a minisztertanács tárgyalások a «personalis és territorialis egység» kérdése körül mindinkább elméleti térre siklottak át, az uralkodó és Schwarzenberg, kikre kétségtelenül nagy hatással volt a december 2-án Párisban sikeresen végrehajtott államcsíny, mely Napoleon Lajost Franciaország korlátlan urává tette s a francia köztársaságot kiszolgáltatta a reakciónak, elvesztették türelmüket s ezért a miniszterek és a birodalmi tanács tagjai december 29-ikére az uralkodó elnöklete alatt együttes értekezletre hívtak össze, melynek rendeltetése volt az alkotmányrevisió ügyét végső döntés elé vinni.³

Ebben a tanácskozmányban csak Szögyény emelt szót Magyarország alkotmányának érvényes és el nem törölhető volta mellett;

¹ Ezt *Friedjung* közli, (id. m. I. 482. l.) úgy látszik Bach hátrahagyott iratai nyomán, Szögyény emlékirataiban nem említi.

² *U. és Á. Levéltár* min. tanács. 1851.

³ *Szögyény* (id. m. II. 52. s köv. l.) ezt a koronatanácsot december 31-ikére teszi, azonban a minisztertanács jegyzőkönyv tanúsága szerint az 29-én tartatott.

felszólalásával természetesen magára maradt; ellenben Erdélynek, a bánságnak és vajdaságnak, úgyszintén a szász földnek külön-külön koronatartományok gyanánt való felsorolása ellen irányuló véleményét a birodalmi tanácsosok közül többen pártolták. A vitás kérdésekre nézve a császár elhatározását függőben tartotta. Váratlanul szóba került az osztrák polgári törvénykönyvnek Magyarországra való kiterjesztése is, a mely ellen nemcsak a magyar tanácsosok, Szögyény és Zichy, hanem az osztrákok némelyike is állást foglalt; az uralkodó elvi döntése már ekkor kimondta a kiterjesztést.

Két nappal később, tehát az 1851. év utolsó napján adta ki a császár a Schwarzenberg miniszterelnökhöz intézett kéziratot, melyhez csatolva voltak azok «a minisztertanács és birodalmi tanács meghallgatása után» megállapított «alapelvek», a melyek nyomán az osztrák császárság koronatartományainak szerves berendezése végbe fog menni s a melyek keresztülvitelére nézve a miniszterek haladéktalan javaslatételre utasítottak.¹

Az «alapelvek» 36 pontba vannak összefoglalva. Kimondják, hogy az osztrák császárság oszthatatlan egységű örökös monarchia; általános körvonalait adják a megyei (Kreis) és járási (Bezirk) beosztásnak és hatósági fokozatoknak, melyek fölött állanak az egyes koronatartományok helytartóságai. A községi szervezet városi és falusi jelleg szerint különböző; a falusi községek kötelékéből a nagybirtokok kivethetők s közvetlenül a járási hatóság alá rendelhetők; a falusi és városi községi előljáróságok a kormány megerősítése esetleg kinevezés alá kerülnek; később törvény fogja a községi képviselőtestületek és előljáróságok választásának feltételeit és korlátait megjelölni, a községi képviselői tanácskozások nyilvánossága azonban már eleve ki van zárva. A bírói tisztelet az egész birodalomban az arra rendelt hatóságok és bíróságok a fennálló törvények alapján a császár nevében gyakorolják, a bírák szolgálati viszonyaikra nézve a többi állami tisztviselőkkel egyenlő szabályok alatt állanak, vagyis a bírák elmozdíthatatlanságának elve el van ejtve; a közigazgatás és törvénykezés különválasztása feltétlenül csak a felsőbb fokozatokon érvényesül; a bírászkodás három fokozaton történik s a tárgyalás csak az első fokozaton szóbeli, de a nyilvánosság ott is korlátozott. Bünvádi perekben a vádat az államügyész közvetíti; az esküdtszékek mellőzöttek, ítéletek csak szakkepített bírák által hozhatók. Az általános polgári törvénykönyv a birodalom egész területére ki lesz terjesztendő, azonban csak kellő előkészítés után és a sajátos viszonyok tekintetbevételével. Az egyes koronatartományokban külön statutumok fogják a birtokok nemesség jogait

¹ Az «Alapelvek stb.» teljes szövegét l. b. Czörnig «Österreichs Neugestaltung» (1858.) cz. műve 29. s köv. l.

és kötelességeit szabályozni s a majoratusok és hitbizományok létesítését előmozdítani. A megyei és országos hatóságok mellé a nemesség, a földbirtok és az ipar képviselőiből alakított tanácsadó bizottságok fognak állíttatni; ilyen tanácskozmányokra koronkint az érdekelteket a járási hatóságok is összehívhatják.

Ezt a meglehetősen homályos és hézagos császári kibocsátványt világosabbá teszi egy egyidejűleg kiadott legfelsőbb kézirat, mely a márczius 4-iki octroyált birodalmi alkotmányt kifejezetten hatályon kívül helyezi, csupán a törvény előtti egyenlőség elvét és a jobbágyi viszony megszüntetését erősítve meg továbbra is. Ezzel az olmützi alkotmánylevél szét volt tépve; semmi sem maradt meg belőle, a mi szabad intézményeket és demokratikus fejlődést biztosíthatott volna, ha életbeléptetik, a monarchiának. A kényuralmi irányra való áttérés teljes és nyílt volt, csak a birodalmi egység alap gondolata maradt épen, mint sokkal alkalmasabb alapja az abszolút kormányzásnak, mintsem annak az alkotmányosságnak, a melyet a márczius 4-iki octroi ígért, de meg nem valósított. Ennek az egységnek hatályosabb kifejezésére szolgált az az elhatározás is, hogy az ezentúl veretendő pénzekben a császár címe csak mint «*Austriæ imperator etc.*» szerepeljen, a mivel alig hozható összhangba az az egyidejű intézkedés, hogy az uralkodó minden hivatalos közlésben ezentúl nem csász. és kir. Felségnek, hanem cs. és kir. apostoli Felségnek neveztessék. Ez a visszanyúlás az apostoli címre a magyar korona jogainak teljes megtagadása s az uralkodótól az egyházzal szemben gyakorolt jogoknak megelőző, majdnem teljes földadása után valóban különös benyomást tesz.¹

Magyarországon, a hol különben is kivételes állapot uralkodván, a birodalmi alkotmány még elvben sem volt életbeléptetve, ezek a rendelkezések alig félreérthető közönnyel találkoztak; a mit elvettek, azt senki se sajnálta, a mit érte cserébe ígértek, annak senki se örült. Egyes lapok bátortalanul rámutattak, hogy a bánság és vajdaság visszacsatolása, a mi nemzeti közóhaj, nincs elhatározva; innen-onnan a vidékről azt jelentették, hogy a bécsi hír örömeztetést keltett. Kemény Zsigmond, a ki még májusban azt állította az osztrák lapokkal szemben, hogy az absolutismusnak Magyarországon nincs és nem lehet jövője; az oly rém, melytől legföllebb gyermek ijedne meg, most mélyen hallgatott.²

De Ausztriában még kevesebb öröm volt észlelhető. Krauss pénzügyminiszter — mint már említettük, — lemondott az alkotmány visszavonása következtében; az ő menetelét használták föl arra, hogy az immár fölöslegessé vált b. Kulmert is áthelyezzék a birodalmi tanácsba.

¹ *Friedenfels* id. m. II. 217. l.

² *Magy. Hirlap* 1852 jan. 6. és febr. 24. *P. Napló* 1851 máj. 6.

Az öreg Metternich, a ki kevésbé a döntés előtt emlékiratot nyújtott be, melyben azt kívánta, hogy a császár az alkotmány visszavonását népeivel szemben ünnepélyes megnyilatkozásra használja föl, elégedetlen volt a választott formával.¹ Hübner megbotránykozással jegyezte föl megemlékezései közé,² hogy azt a pátenst, melyben az osztrák birodalmi alkotmány a császári állam alapjaival meg nem egyezők és rendelkezéseiben keresztülvihetetlennek mondatik ki, ugyanaz a miniszterelnök jegyezte ellen, a kinek neve az alkotmánylevél alatt állott.

Hanem azért Schwarzenberg, Kübeck és Bach magas kitüntésekben részesültek, mint olyanok, a kik a lehető legjobban végezték dolgukat. A miniszterelnöknek ebben már nagy öröme aligha telhetett : életerejét az élvezetek és kétségkívül a megfeszített politikai tevékenység is ez időben már majdnem teljesen kimerítették. A porosz követ már jóval előbb panaszkodott, hogy vele tárgyalni lehetetlenség.³ Mondják, hogy az osztrák=porosz conflictus idejében három=négy héten át sohase került hajnali öt óránál előbb ágyba ; társadalmi összejöttéseit sem akarván elhanyagolni, végül már csak olyan salonokba járt el, a melyekben éjfél után is megjelenhetett. Állítólag már januárban szélhűdés érte, idegessége rendkívül fokozódott, látóereje is csökkent, úgy hogy február elején szándéka volt rövid időre szabadságot venni s Nápoly kék ege alá vonulni, hová régóta vágyott ; de buzgó kötelességérzete s a tornyosuló teendők mindig visszatartották.⁴

Az kétségtelen, hogy az 1852. év eleje nem volt olyan időszak, a mikor egy, az osztrák politikát vezető államférfiúnak könnyű lett volna az ügyektől egy időre visszavonulnia. Az «alapelvek» kibocsátása voltaképen csak fehér lap volt, melyet még ezután kellett betölteni ; a rég sürgetett magyarországi «definitivum»-ra vonatkozó tárgyalások is ez időben indultak meg. Január elején nyitotta meg maga Schwarzenberg nagyon önérzetes beszéddel a bécsi vám- és kereskedelmi conferentiát, melynek feladata lett volna a múlt évben politikailag megalázott Poroszországot gazdasági téren is rákényszeríteni Ausztria felsőbbségének elismerésére. Az osztrák miniszterelnök bizonyára minden igyekezetével rajta volt, hogy ebben is sikere legyen, de a kilátások mindjárt kezdetben rosszaknak mutatkoztak. Poroszország és a vele tartó kisebb észak-német államok nemcsak hogy nem képviseltették magukat a bécsi értekezleten, hanem Berlinben párhuzamos

¹ *Max Frh. v. Kübeck* id. m. 160. s. köv. 1.

² *Ein Jahr mein. Lebens* 355. s. köv. 1.

³ *Friedjung* : *Histor. Aufsätze*. 115. l. Victoria királyné ezt írja egy 1852 márczius 9-ről k. bizalmas levelében : «All the admirers of Austria consider Prince Schwarzenberg a madman.» *Letters of Queen Victoria*, II. 458. l.

⁴ *Magy. Hirlap* 1852 április 8. és 11. *Metternich* id. m. VIII. 119. s. köv. 1.

külön tárgyalásokat készültek megindítani a Zollverein megújítása érdekében.¹ Nem kevesebb gondot okozhatott a kormánynak a belső helyzet, összefüggésben az emigráció külföldi sikereivel. Ha a Kossuth angolországi ünnepeltetéseért némi elégtételt is nyújtott a Palmerston visszalépése a külügyminiszerségtől, a mely nem akadályozta meg rövid idő múlva újabb belépését egy tory-kabinetbe, a volt magyar kormányzó amerikai diadalútja már-már a diplomatai összeköttetés megszakitását eredményezte Ausztria és az Egyesült-Államok között. És ugyanakkor — illetve már a múlt év őszén — az erdélyi katonai kormányzatnak — mint látni fogjuk — kezdődő összeesküvést sikerült fölfedeznie, melynek szála Pestre és a Dunántúlra is kiterjedni látszottak s a melylyel könnyű volt kapcsolatba hozni azt, az osztrák katonaság egy részének föllázítására irányuló törekvést, a melyért — haditörvényszéki ítélet alapján — február 5-én Bécsben egy magyar és egy lengyel emigráns akasztófán halt meg.²

Április 5-én Schwarzenberg herczeg a lakásául is szolgáló kancellária-épületben — a későbbi külügyminisztériumban — délután megtartott minisztertanácsban elnökölt; feltűnően rossz kinézése, Baumgartner miniszternek, hogyléte iránti tudakozódására bevallotta, hogy rosszul érzi magát. Mindazonáltal a magyar ügyvédrendtartás részletes tárgyalásával foglalkozó minisztertanácsot³ öt óraker csak azért hagyta el, hogy átöltözködven, egy ebéden jelenjen meg. Állítólag egy hölgygel szemben, a ki nagyon szívére kötötte eljövetelét, azt az udvarlóí szótlanot használta, hogy csak a halál akadályozhatná meg a megjelenésben.⁴ És valóban az akadályozta meg: öltözés közben összeroskad s miután ágyára fektették, néhány percz múlva kiadta lelkét. A minisztertanács még tárgyal, mikor a rettentő hírt meghozták; Bach a haldoklóhoz rohant s fölindulásában egy pamlagra rogyott; a császár ájtott a Burgból s letérdelve és könnyezve imádkozott hű, de végzetszerű tanácsadójának halálos ágyánál.⁵

A Schwarzenberg Felix herczeg rövid, de emlékezetes miniszteri pályája mindenesetre alkalmas volt arra, hogy a vélemények erős összeközlésében megnehezítse a komoly és tárgyilagos történetírás ítéleté-

¹ *Magy. Hirl.* 1852 jan. 8., 9., 14. számok.

² Piringer=Pataki és Goslar.

³ Néhány magyar író azt állítja, hogy Schwarzenbergnek a minisztertanácsban való fölindulása okozta halálát s hogy ezt a fölindulást magyar politikai büntetések elítélése körüli nézeteltérés idézte volna elő. Ennek a minisztertanácsi iratokban semmi nyoma. A minisztertanácsban e napon Schwarzenberget a Seimig Lajos megkegyelmezési ügyében tényleg leszavazták, de nem valószínű, hogy ezt annyira a szívére vette volna. Azután még az ügyvédrendtartás tárgyalása alatt is elnökölt egy ideig.

⁴ *Friedjung* id. m. II. 163. l.

⁵ *Hübner.* Souvenirs etc. I. 64. s köv. l.

nek kialakulását. Ez a nehézség azonban oly mértékben oszlik el, a mily mértékben haladták túl már a múlt eseményei is azoknak a törekvéseknek a céljait, a melyeknek szolgálatába állott a forradalom utáni kor osztrák miniszterelnöke. A míg az osztrák politika hitt az osztrák centralismus lehetőségében és jövő sikerében, addig találkoztak olyanok is, kik ezt a hitet történelmileg megalapozni igyekeztek s az e cél érdekében, bár csak múló eredményekre is jutott államférfiút magasztalni hajlandók voltak. Másrészt az is igaz, hogy ha egy vezető politikus tettei megítélésének mértékeül egyedül alkotásainak és hatásának tartósságát fogadjuk el, a világtörténelem sok nagy alakját leszünk kénytelenek a polczról, melyet elfoglalnak, leszállítani.

Ezért a Schwarzenberg miniszterelnöki szerepének megítélésénél oly mértéket kell választani, a mely ítéletünket legbiztosabban kivезeti a politikai tendenciák ellentétes szempontjainak útvesztőjéből. Ez a mérték egyfelől az államférfiúi gondolkodás és cselekvés erkölcsi jellege, másfelől : a kitűzött cél szempontjából elért eredmények és azokért hozott áldozatok aránya.

E kettős mérték alkalmazása föltétlenül a Schwarzenberg elítélését vonja maga után. Tudjuk, hogy fellépésének merészsége, parancsoló modora, pillanatnyi sikerei, a császárra gyakorolt roppant befolyása s a legkíméletlenebb eszközökkel való dobálódzása sokakban csodálatot, sőt rettegést tudott kelteni ; tudjuk, hogy voltak, a kik őt halála után keseregve magasztalták, a kik negyedfélelvi minisztersége által halhatatlannak mondták, Bismarck és Cavour mellé állították, sőt, hogy volt magyar ember is, ki benne Ausztria megmentőjét látta.¹ Azonban viszont tetteinek minden, csak némileg tárgyilagos bírálója elismerni volt kénytelen, hogy megfontolásaiban és számításaiban a népek semmi szerepet sem játszottak ; «az eleven nemzeti erőket semmibe se vette» s rá nézve a politika csak a kormányzó kabinetek erőinek va=banque=játéka volt. «Az ő agya csak udvarokkal és államférfiakkal dolgozott, mint egyedüli mértékadó tényezőkkel, gondolván, hogy végső esetben a hadsereg mindig segítségül hívható» ; úgy, hogy végeredményben ő tulajdonképpen a politikai uralmat csak «katonai despotismus» alakjában tudta elképzelni. Erkölcsi világnézlete egyáltalán nem volt ; visszataszító cynismussal tudta lebecsmérelni a saját elhatározásait, mikor szükségesnek látta azok megváltoztatását, ez által maga rombolván le az eljárása komolyságába, sőt becsületeségébe vetett hitet is ; a könyörület, engesztelődés és méltányosság

¹ Schwarzenberg többé-kevésbbé magasztáló megítélését lásd *Helferth* id. m. III. 42. s köv. l. *Berger* id. m. 496. s köv. l. *Hübner* : *Souvenirs* id. h. *Vitzthum* id. m. 328. l. Helyenkint *Friedjung*nál is ; (id. m. különösen II. 15., 134., 169. l.) *Gr. Apponyi* György levele Szögyényhez, ennek eml. ir. II. 231. l.

érzelmeit legfőlebb hideg gúnyjára méltatta.¹ «Ellenségeinek kihívó magatartással akart imponálni s erőszakos játékaiban nem a nyereséget, hanem magát a kockázatot szerette.»²

A mi pedig a céljai s eszközei, eredményei és balsikerei, alkotásai és rombolásai közötti arányt illeti: vajjon a tekintély elvének, melynek elszánt bajnoka gyanánt ünnepelték magasztalói, használt-e a forradalom kegyetlen letiprása annyit, a mennyit ártott az a hamság, a melylyel a császár által az olmtízi alkotmányban tett összes ígéretekét kevesebb mint három év alatt visszavonatta? Vajjon a fennen hirdetett birodalmi egységnek használt-e Magyarország földarabolása s alkotmányának megtagadása annyit, a mennyit ártottak a közigazgatási uniformizmus és a germanizálás által fölébresztett nemzeti és tartományi ellenhatások? És vajjon «az események föltartóztatását» lehet-e érdemül tudni be annak, a ki olyan politikai ábrándoknak, a minők az Ausztria vezetése alatti német unió volt, a monarchia legközelebb fekvő létérdekeit föláldozta s a nélkül, hogy a belső megerősödést legkevésbé is előmozdította volna, a külföldön majdnem mindenütt gyűlöletessé tette Ausztria törekvéseit, ezzel is fokozva a monarchia politika, elszigeteltségét, mely utódjai alatt oly súlyosan érezte hatását?

Végre mi magyarok joggal vonhatjuk a történelem ítélőszéke előtt kérdőre Schwarzenberg herceget a szabadságharcz leverése után annak részeseire gyakorolt kegyetlen bosszúért, mely nemcsak emberieségi szempontból volt vérlázító, hanem — mint azt ma már iránta barátságos történetírók is elismerik, — a monarchia politikája szempontjából is megbocsáthatatlan hiba volt. Az ő neve a magyarok előtt mindenkor gyűlölt lesz és bármily lángoló szenvedély adta az ő megítélésénél a tollat a Széchenyi kezébe, bizonyos, hogy a Blick írója, ki nemcsak nagy magyar hazafi volt, hanem az osztrák uralkodóháznak tántoríthatatlan híve is, nem bánt volna oly irgalmatlanul egy halottal, ha abban nemcsak hazája, hanem a dynastia iránt is megbocsáthatatlan bűnnel terhelt államférfiút nem látott volna.³

Az osztrák miniszterelnök halálhírének hatását Magyarországon könnyű elképzelni; Metternich hercegnőnek valószínűleg igaza volt, mikor azt jegyezte föl naplójába, hogy a magyarok újongnak a Schwarzenberg halála fölött, kit legnagyobb ellenségüknek tartottak.⁴ A ma-

¹ Lásd ezeknek meglehetősen leplezetlen elismerését: *Friedjungnál* (id. m. II. 160., 169. l.). *Charmatnál*: Minister Frh. v. Bruck, 48. l.; továbbá *Schwarzenberg Friedrich hg.* (der Landsknecht) véleményét rokonáról: Bern. R. v. Mayer «*Erlebnisse*» cz. művében l. 337. l.

² *Eisenmann*, id. m. 121. l.

³ Lásd a *Blick* 59., 442—443., 457—459. lapjain Schw. ellen intézett kíméletlen támadásokat, melyekben őt egyebek közt «rothadt lelkű kéjencz»-nek, szörnyetegnek, vampyrnak, állat-embernek nevezi.

⁴ Nachgel. Pap. VIII. 123. l.

gyar sajtó hideg tartózkodással kezelte a nagy eseményt, legfőleg a bécsi lapok kommentárjainak átvételére szorítkozott; csak a hivatalos «Magyar Hirlap» vélte elismerendőnek, hogy a herczeg a közbékét «megóvta», «a porosz kevélységet megalázta» s Ausztria tekintélyét oly magas polczra emelte a külföld előtt, a minőn az 1814—15-iki győzelmek óta nem állott.¹ Párisban bizonyos aggodalommal fogadták a változást, mert a köztársasági elnök uralma megszilárdításának munkájában számított az osztrák kabinet támogatására.²

Bármily nehéz kérdés elé állította az uralkodót első tanácsadójának váratlan halála, ezt a kérdést gyorsan kellett megoldani. Politikai körökben már akkor emlegették a Rechberg gróf nevét, azonban már alig egy héttel a haláleset után kinevezte a császár külügyminiszterévé és a császári ház miniszterévé gróf Buol-Schauenstein (Karl Ferdinand) addigi londoni követet, kit állítólag maga Schwarzenberg kívánt még életében utódjául a külügyminiszteri állásban.³ Buol nem osztrák, hanem svájci származású volt; mint régebben hadvezéreit, a XIX. században minisztereit Ausztria szívesen hozta be idegenből; Stadion, Metternich, Ficquelmont, Wessenberg, Bruck, Buol, Toggenburg, Rechberg, Beust mind mint nem osztrák családok szülöttei jutottak fontos politikai állásokba Ausztriában.

Buol minisztersége elején így jellemezte a finom ítéletű Hübner emlékirataiban: «Nem elsőrendű államférfiú, de jó iskolabeli diplomata, értelmes a mikor szenvedélyei nem zavarják meg ítéletét; gyakran, sőt nagyon is gyakran kellemetlen, de alapjában jó ember, becsületes és teljes odaadással viseltetik császára iránt.» A későbbi följegyzések, a párisi követ további tapasztalásai nyomán mindinkább kidomborítják az új osztrák külügyminiszter rossz természetét (bad temper), kellemetlenkedését, szenvedélyes föllobbanásokra való hajlandóságát és fennhéjázását,⁴ a mely utóbbi tulajdonsága Bismarckot arra a megjegyzésre indította, hogy szeretne csak egy óráig olyan nagy úr lenni, a minőnek Buol mindennap képzeli magát.⁵ Habár tehát a külpolitikai helyzet, melyet Schwarzenberg halálakor hátrahagyott, magában véve is nehéz volt, habár kétségtelen, hogy a herczeg kimúltától kezdve a császár a külpolitikai irányítást magának tartotta fenn, mégis világosnak látszik, hogy Ausztria külügyi viszonyainak abban a kedvezőtlen alakulásában, mely az ötvenes évek alatt megfigyelhető s az 1859-iki vereséges háborúhoz vezetett, a Buol szellemi közepszerűsége és ellen-szenves személyisége is részes volt.⁶

¹ 1852 április 7.

² Wessenberg id. m. II. 55. l.

³ Hübner id. h.

⁴ Hübner id. m. I. 126. II. 10., 79—80., 83. l.

⁵ Wertheimer: Friedenscongresse u. Friedensschlüsse etc. 1917. 89. l.

⁶ Friedjung: D. Krimkrieg u. d. österr. Politik, 1911. 18., 102. s köv. l.

Az új külügyminiszter kinevezése egyébiránt korántsem jelentette annak a Schwarzenberg herceg hatáskörével való fölruházását; sőt ellenkezőleg, ez a személyváltkozás az egész kormánysszervezet lényeges átalakulásával járt együtt. Alighogy a kinevezés megtörtént, április 14-ikére a császár, személyes elnöklete alatti tanácskozássra hívta meg úgy a minisztereket, mint a birodalmi tanács tagjait, melyen már Buol is megjelent s melynek megnyitásakor az uralkodó előadta, hogy Schwarzenberg hercegnek a korona intencióihoz képest folytatott belügyi és külügyi politikája változatlan marad. Magasztalólag szólt az elhunyt miniszterelnök működéséről s hivatkozott a mult évi augusztus 20-iki és december 31-iki legfelsőbb kéziratokban kifejezett elvekre, melyeknek végrehajtására egész erővel fog törekedni, a miért fölhívja a minisztereket, hogy őt e feladatában támogassák. A miniszterek és a birodalmi tanács tartsák azokat az elveket mindig szemük előtt s ne zavartassák meg magukat eljárásukban a pártok amaz üzelmek által, melyek különböző ürügyek s gyakran a loyaltás leple alatt a császári tekintély gyöngítésére s önző célokra irányulnak. A külpolitikát illetőleg a császár akarata az, hogy Ausztria az európai államrendszerben s különösen Németországban újabban kivívott hatalmas állását fenntartsa. Egy a Kübeck elnöklete alatt miniszterekből és birodalmi tanácsosokból alakítandó bizottság fogja az egyes országok szervezetének irányelveit kidolgozni s a Magyarországra nézve már elkészült szervezési javaslatot felülvizsgálni. A miniszterelnöki állás többé betöltetni nem fog, a császár maga veszi át az ügyek legfőbb vezetését. Ezen megnyilatkozás után Kübeck és Buol biztosították az uralkodót a birodalmi tanács és a miniszterek nevében, hogy mindenben szándékai megvalósítására fognak törekedni.¹

E császári elhatározás hátterében egy Kübeck és Bach között lefolyt s ez utóbbinak vereségével végződött küzdelem állott. Néhányak szerint Schwarzenberg a miniszterelnökségben Bachot kívánta utódjának s a császár hajlandó is lett volna a kérdés ilyen megoldására, de ezzel Kübeck oly hevesen szállott szembe s oly világosan mutatta ki, hogy Bachot politikai elvtelensége mennyire megfosztotta tekintélyétől, hogy a tervet elejtették s miután ezen előzmények után Kübeck sem vállalkozhatott arra, hogy a kormány élére álljon, nem maradt más hátra, mint a miniszterelnöki állást eltörölni.² Most már a miniszterek tanácskozásaiban való elnökléssel sem bízta meg a császár Bachot, hanem Buolt. Ezek a tanácskozások egyébiránt teljesen elvesztették

¹ U. és Á. Levéltár, min. tanács 1852. E tanácskozmányról Szögyény is (id. m. II. 63. s köv. l.) megemlékszik, ki a fejedelmi nyilatkozatot a Bach művének mondja, a ki «Schwarzenberg halála által leghatalmasabb támaszától fosztatván meg, most a legfelsőbb firmát akarta rányomni politikájára.»

² *Friedjung Österreich etc.* II. 171. s köv. l.

addigi jellegöket és jelentőségüket; a «minisztertanács» «miniszteri conferentiává» alakult át és sokkal ritkábban jött össze; az összminisztérium mint testület kifelé megszűnt szerepelni s a császár az egyes miniszterek előterjesztése fölött többnyire a miniszteri értekezlet meghallgatása nélkül határozott. A miniszteri értekezleteken új alakok is jelentek meg. Már április 25-én egy legfelsőbb elhatározás adatott ki, amely az összes rendőri ügyeket — ideértve a sajtót és színházakat is — kivieszi a Belügyminisztérium hatásköréből s azokat egy külön rendőri főhatósághoz utalja, melynek vezetését a császár Kempen altábornagyra, a zsandárság főparancsnokára bízta. Ezt Kübeck a maga legszemélyesebb diadalának tekintette.¹ Kempen bár miniszteri rangba helyeztetett, nem viselt miniszteri címet, azonban a miniszteri tanácskozásokban részt vett. Hasonlóképpen a miniszteri collegium részesévé tette egy császári elhatározás gróf Grünne (Karl) főhadsegédet, az uralkodó katonai tanácsadóját; már ez világos félretolását jelentette b. Csorich hadügyminiszternek, ki még egy évig névleg viselte a hadügyminiszteri tiszte, 1853. májusában azonban ezt a minisztériumot teljesen megszüntették s azontúl a hadsereg egészen a legmagasabb császári főparancsnoksággá kibővített katonai kabineti iroda alá helyeztetett; oly változtatás, mely a későbbi eredmények szempontjából nem bizonyult éppen üdvösnek.

Ezeknek az intézkedéseknek közvetlen hatása bizonyos fejtelenségben mutatkozott, mely a vezetés nélküli minisztérium tagjait egymással könnyen összeütközésbe hozta. A május 13-iki miniszteri értekezleten b. Krauss igazságügyminiszter hevesen megtámadta Thun cultusminisztert egy a császár képviselőtében az egyetemen tartott beszédjeért, melyben a történeti fejlődést az észjogi speculációk fölé helyezendőnek mondván, élesen elítélte az osztrák polgári törvénykönyvet. Thun gyöngé védekezésével szemben a miniszterek a Krauss oldalára állottak s tiltakoztak a beszédnek a hivatalos lapban való közzététele ellen s annak tartalmát a császár tudomására kívánták hozni. Az elnöklő Buol sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy míg ő a miniszterek elvi solidaritására számított, nagy elvi ellentéteket lát közöttük, melyek most már a nyilvánosság elé is kerültek.²

Egy másik hatása e változásoknak, melyre mindenki számított, hogy t. i. azok a Bach háttérbe szorulását és Kübeck vagy Buol föülkerekedését fogják eredményezni, csodálatos módon egészen elmaradt. Habár Bach magas rendjellel s utóbb a csász. Akadémia curatori tisztevel is tüntettetett ki, két évvel később bárói rangra is emelkedett, habár a rendőri ügyek kiszakítását a Belügyminisztériumból rendkívül elismerő és hízegő legfelsőbb kézirat adta tudtára,³ a miniszterelnökség kérdése=

¹ *Tagebuchblätter* II. 65. 1.

² *U. és Á. Levéltár*, miniszter=conferentiák 1852.

³ *Nemzeti Múz.* levéltárában; közli *Friedjung* id. m. II. 561. 1.

ben való mellőztetése után hatásköre oly fontos s az ő szemében különösen becses részének elvonásában s a vele különben is újat húzó Kempenre való ruházásában lehetetlen volt mást, mint befolyása csökkenésének jelét látni. Ezenkívül úgy Bach mint miniszter társai csakhamar csak nagyon is élénken érezhették a kialakult Kempen-Grünne-féle mellékkormány beavatkozásait intézkedéseikbe. Azonban ez az ember oly csodálatos szívóssággal követte becsvágya céljait s oly határtalan ügyességgel bírt a változó helyzetekhez való alkalmazkodásban s az elvesztett előnyök helyett újak találásában, hogy a következő évek a politika általános irányításában befolyásának tényleg nem csökkenését, hanem újabb növekvését mutatják. Erős támasza volt a császár anyjának pártfogása s a másik támaszt az egyházi körökhöz való mind szorosabb hozzásimulásban találta meg; itt veszi kezdetét tüntető buzgalma a vallásosság külső cselekvényeiben, mely sokkal jobban szolgálta politikai céljait, semhogy őszintesége és önzetlensége kétségen fölül állhatna. Hatásköre csorbításáért is némi kárpótlást talált, midőn 1853 elején — főleg takarékosági tekintetéből — felosztattatván a földművelésügyi és bányászatiügyi minisztérium, annak ügyköre a belügyi és pénzügyi tárczák között osztatott meg.¹ És tény az, hogy a nagy közigazgatási szervezés, mely ez időben megindult s különösen Magyarországot egészen elszakítani igyekezett történeti fejleményeinek és nemzeti jellegének talajától, a Bach szellemében, az ő irányítása és vezetése alatt valósult meg s ezért a kormányzatban ez időben részes férfiak között ő az, kinek neve a következő korszakhoz legválthatatlanabban van hozzácsatolva.

Említettük, hogy a külpolitikai helyzet, melyet a Schwarzenberg utódja átvett, nehézségeivel egy, a Buolénál nagyobb tehetséget is erős próbára tett volna. A forradalom óta Ausztria egyetlen hatalommal állott szoros viszonyban és érdekközösségben: az oroszszal. Az segítette meg Magyarország leküzdésében és Poroszország megalázásában s ezeknek a szolgálatoknak a révén most valóságos gyámi szerepet követelt magának.² Kevéssel a miniszterelnök halála után Miklós csár látogatást tett Bécsben s ezt az alkalmat is megragadta, hogy fiaként szeretett ifjú császári barátjára a maga szellemében hasson s Bachot, kit ezúttal már maga elé bocsátott, keményen meglecckéztesse.³ Az

¹ Ezt a szétosztást a két érdekelt miniszter 1853 május 30-iki rendelete állapítja meg, a földművelési és erdőügyeket a belügyi, a bányászatiakat a pénzügyi miniszter hatáskörébe utalván.

² Hogy Ausztria némi részben megfizette Oroszország 1849-iki fegyveres intervenciójának hadi költségeit, azt Márki S. mutatja ki «Az 1849. évi osztrák-orosz szövetség felbomlása» cz. cikkében a Budapesti Szemle 1917. évf. aug. számában (170. l.).

³ *Friedjung* id. m. 11. 176. s köv. l.

orosz császár kívánságára volt kénytelen Ausztria utóbb a Napoleon trónra lépésének elismerésével szemben oly rideg magatartását tanúsítani, mely a Schwarzenbergtől ápolta jó viszonyt Franciaországhoz lényegesen megrontotta. Természetes, hogy ez a folytonos meghajolás Oroszország előtt csak annál inkább fokozta annak sértődését, mikor utóbb a krími háború idejében magát Ausztriától cserbenhagyva látta.

Délnyugat felől a birodalom állandóan fenyegetve volt; az olasz tartományokat csak nagy katonai erővel lehetett féken tartani s az olaszság egyesítésére törekvő piemonti propaganda nyilvánvalósága mind közelebb hozta a veszedelmes szomszédvaló leszámolás szükségességét.

Az Angolországhoz való viszony Palmerstonnak a külügyminiszteriumból való távozása után s a Kossuth amerikai tartózkodása alatt némileg enyhült ugyan, de az a pusztító tudat, hogy London az európai forradalmi törekvések és politikai menekültek középpontjává vált, állandóan ébrentartotta Ausztria aggodalmát és gyanúját, a mely az ötvenes évek folyamában nem egyszer kényszerítette az angol kormányt arra, hogy Ausztria követelődései s a szabadelvű angol közvélemény ellenzése között keressen kivezető középutat.

Határozottan romlott a viszony Schwarzenberg halála után — mint már mondtuk — Ausztria és Franciaország között. Ezt a romlást a bécsi kabinetnek a Bonaparte Lajos 1852. december 2-án, az államcsíny évnapján történt császári trónfoglalásával s egy Wasa hercegnővel tervezett egybekelésével szemben tanúsított magatartása okozta; része volt benne az osztrák császár szigorú legitimitási érzésének, az orosz befolyásnak, a házassági kérdésben állítólag Zsófia főhercegnőnek, de mindenesetre a Buol nem éppen szerencsés diplomáciai modorának is. A keleti háború s az elidegenedés Oroszországtól Ausztriát ismét közelebb terelte a francia politikához; de a III. Napoleon ez időbeli személyes sértődése kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy öt-hat évvel később Ausztria legelkeseredettebb ellensége, Olaszország oldalára álljon.¹

A monarchia viszonya Poroszországhoz s az ennek oldalán álló kisebb német államokhoz a Schwarzenberg idejében oly rossz volt, hogy annak a külügyminiszter személyében beállott változás csak javára, nem ártalmára szolgálhatott. Poroszországot emelte a német közvéleményben az, hogy ott fönttartották az octroyált alkotmányt, mikor Ausztriában megszüntették azt;² ez a körülmény tehát Ausztriát a német hegemoniáért való versenyzésében nem támogatta. A bécsi

¹ Hübner id. m. I. 92—93., 237. l. Friedjung id. m. II. 144. s köv. l., 212. s köv. l.

² Marczali id. m. 798. l.

kereskedelmi conferentia a kívánt eredményre nem vezetett. Április 22-ig húzódott el s végre a megnyitáshoz hasonló ünnepélyességgel bezáratván, Bajorország képviselője, visszhangot adván az osztrák külügyminiszter záróbeszédjének, azt a kívánságát fejezte ki, vajha a vámegylet kibővítése Ausztriával való vám- és kereskedelmi megegyezés útján történék. Ugyanakkor nyílt meg a berlini vámconferentia, melyről viszont természetesen Ausztria maradt el. A bécsi tárgyalások eredménye csak egy tervezet lett, melyre nézve a felek fenntartották maguknak a ratificatiót. A cél tulajdonképpen a «Zollverein» megújításának megelőzése volt, abban a reményben, hogy Poroszország mégis hozzá fog járulni a megállapodásokhoz s ily módon fog elérteni az, a mit Ausztria a vámegyletbe szándékolt belépésével elérni nem tudott. Júniusban azonban Buol kénytelen volt a Poroszországgal való tárgyalások teljes eredménytelenségét constatálni. Deczemberben maga Ferencz József császár járt Berlinben, bizonyára a megegyezés érdekében is. Így aztán végre a következő év elején sikerült a megoldás oly alakban, hogy Ausztria addigi álláspontja teljes föladása mellett Poroszországgal 12 évre szóló külön kereskedelmi szerződést kötött s megígérte, hogy a többi szövetséges államokat, az úgynevezett darmstadti szövetség tagjait az e szerződéshez való csatlakozásra fogja rábírni.^x Még ugyanazon év őszén támadt keleten az az összeütközés, mely az európai államokat egy időre új érdekek és veszélyek szerinti sorakozásra készítette.

^x *Magy. Hirl.* 1852 ápr. 23., 28., jún. 25. *P. Napló* 1853 febr. 20. A vám- és keresk. szerződés 1853 április 4-én ratificáltatott; *Bírod. törvénytár* 207. sz.

II.

(A Mack=féle összeesküvés szervezése; Mack érintkezése Kossuthtal, ennek megbízó levele; a tervvázlat és utasítás; Kossuth későbbi levelei. Az első forradalmi ügynökök; a székelység szervezése. Az összeesküvés fölfedezése; ijedelem Bécsben; Kossuth családtagjainak elfogatása; Piringer kivégzése; további elfogatások; May öngyilkossága. Tömeges letartóztatások Erdélyben; a Kossuth=nővérek kiutasítása. Noszlopy terve s annak fölfedezése. Kossuth viszonya az összeesküvéshez. A hőzhangulat Magyarországon; a császár első körutazása az országban; a horvátországi látogatás. A politikai perek, Gasparics, Sárosy, Vachott, Noszlopy elfogatása; Duschek és b. Vay Miklós esetei. 1851—1852.)

Említve volt már ismételten az előadottak során, hogy 1851 őszén a különösen Kossuth kiszabadulása következtében fokozott éberséggel és buzgalommal kémkedő és szimatoló osztrák rendőri közegeknek sikerült egy kezdődő forradalmi összeesküvés és szervezkedés szálait fölfedezni. Itt lesz helyén e mozgalom eredetével és kifejlődésével s az annak nyomában járt megtorló intézkedéseknek, — melyeknek utóbb közbejött események, nevezetesen a milánói zendülés és a Libényi merénylete fokozta hevét és élességét, — első jelenségeivel megismerkednünk.

Kétségtelen és írásos adatunk arra, hogy egyes, a forradalomban résztvett s azután a hazából kimenekült elégedetlenek magával a még Kiutahiában bellebbezett Kossuthtal kerestek érintkezést egy, az országban magában szervezendő forradalmi mozgalom érdekében, csak az 1850. év végéről van és az is kétségtelen, hogy ez a kísérlet akkor éppen csakis az érintkezés létrehozására s Kossuth bizalmának megnyerésére irányult.¹

E kísérlet szereplői: Rózsafi Mátyás, Várady József, Mack József és Gál Sándor voltak, kik ez időben főleg Brüsszában szoktak találkozni; tehát ugyanazok, kik utóbb az összeesküvés vezetőiként lettek ismeretessékké. A papnövendékből honvédtisztte és forradalmi

¹ Kossuthnak erre vonatkozó 1850 december 23-áról Rózsafi Mátyáshoz és Várady Józsefhez, továbbá 1851 márcz. 21-éről ugyancsak Rózsafihoz intézett leveleit *Hentaller Lajos* közli: »A balavásári szüret» című (Budapest, 1894.) regényes hangon írt, de adatközlései miatt becses történeti rajzában: 22. s következő l.

lapszerkesztővé lett Rózsafi (eredetileg Ruzsicska) Váradyval együtt főképp arra igyekezett, hogy Kossuthban bizalmat keltsen Mack iránt, kit ők a vezérletre legalkalmasabbnak tartottak s kit mint ezredest és a komáromi vártüzérség parancsnokát egy időben súlyos vádak értek, sőt «ármányok miatt» fogságba is vetettek. A vélemények megoszlottak személyére nézve; sokan magasztalták képességeit és jellemét;¹ a viszontagságok és ismételt elfogatások, melyekben a szabadságharcz után is része volt, míg végre török földre jutnia sikerült, mindenesetre elszánt és hajthatatlan elhatározású emberként tüntetik fel őt. Kossuth eleinte ridegen fogadta ajánlkozását, sőt azt kívánta, hogy haditörvényszék előtt tisztázza magát: annál feltűnőbb a majdnem határtalan bizalom, melyben kevéssel utóbb részesítette.

1851 júniusának vége felé Macknak alruhában és álnév alatt sikerült eljutnia Kiutahiába; onnan néhány nap múlva már mint Kossuthnak a forradalom szervezésével megbízott teljhatalmú helyettese távozott, valószínűleg magával vivén már ez alkalommal azt az «Utasítás»-t és «Tervvázlat»-ot, mely kevéssel később kezdett elterjedni a hazában. Hogy a Kossuth által Kiutahiában kidolgozott s főleg a nemzetiségek megnyerését célzó alkotmánytervezet is ekkor került-e terjesztés végett az országba, arra rászó nincs támpontunk.

A Macknak adott pecsétetes oklevél, melynek szövege már régebben ismeretes volt,² de melynek eredetijét csak néhány év előtt sikerült Amerikában fölfedezni és fényképileg másoltatni.³ Kiutahiából, június 28-ról van keltező s «Kossuth Lajos kormányzó» és lhász alezredes aláírását viseli. Homlokán e jelszavak: «Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!» és e cím: «Felhatalmazás». A szövegben Kossuth, hivatkozással arra, hogy neki kormányzói kötelessége a megszabadítás után sóvárgó nemzet erőinek rendezése és hogy a solidaris európai szabadságharcz előkészületei immár annyira megérték, hogy a nemzetnek harcra kész állapotba helyezését tovább halasztani nem lehet, ezennel megbízza és fölhatalmazza Mack ezredest mindannak eszközzésére, a mi szükséges arra, hogy ő hazaérésekor az általános nemzeti fölkelést azonnal, a szövetséges népek segédelmével biztos győzelemre vezethesse. Ehhez képest Mack fölhatalmazása kiterjed a hadsereg újra-

¹ Lásd Rózsafi közleményét az Abafi L. «Hazánk» cz. folyóiratában: «Komárom 1848=9=iki történetéhez» (1888=iki évf. 66. s. köv. l.) és Szemere B. följegyzését (Naplója a száműzetésből II. 31–32. l.), melyben őt a Kossuth nővéreinek ármányától üldözöttnek mondja.

² Közölte id. Szinnyi József 1887-ben megjelent «Komárom 1848=49=ben» cz. műve 471. s. köv. l. és az ő nyomán Ürmösy id. m. l. 84–85. l.

³ Ez Pásztor Árpád érdeme, ki több e tárgyra vonatkozó, általa fölfedezett eredeti okmányt — a számjegyek megfejtésével — közölt is részint «Az Est» cz. napilap 1914 febr. 6=iki és 7=iki, részint a «M. Figyelő» 1914. évi 6. és 11., valamint 1915. évi 2. számában.

szervezésére, minden hazafias erő számba- és hűségbevételére s harczkészen tartására, fegyverek és hadiszerek beszerzésére, a magyar hazát lakó népek testvéri egyesítésére, a Kossuth által kibocsátott utalványokra leendő kölcsönök fölvételére s így egy nemzeti pénztár teremtésére és kezelésére, a szükséges hivatalnokok alkalmazására stb. Mi okból a kormányzó «meghagyja és honárulás bünsúlya alatt a Nemzet nevében parancsolja, hogy a haza minden polgára Macknak e megbízása körében akként engedelmeskedjék . . . s megbízásait azon hűséggel . . . teljesítse, mint a mely hűséggel minden hazafi a Nemzetnek s engedelmességgel a Nemzetválasztotta kormányzó rendeleteinek s megbízottjának tartozik . . . Azért mindenki e rendelet szerint cselekedjék, senki ellene a legszigorúbb beszámítás terhe alatt cselekedni nem merészeljen stb.».

A «Tervvázlat» és «Utasítás» hiteles szövegének megállapítása már nagyobb nehézségekkel jár; úgy látszik a Kossuth nevében több ilyen iratot bocsátottak ki s azok különböző átírásokban kerültek forgalomba.¹ Azonban annyi kétségtelen, hogy ezek a tervek és utasítások a forradalom kitörését 1852 tavaszára tervezték az összes felszabadulásukat váró országokban, a nemzetek demokratikus szabadságtörekvéseinek közösségére vannak alapítva s Magyarország harckésztségének biztosítására a Mazzini által Olaszországban már megpróbált úgynevezett évszaki rendszert szabják elő a férfiakra s a Flóra- vagy virágrendszert a nőkre nézve. Az évszaki rendszer abból áll, hogy az egész ország tizenkét hónapra vagyis kerületre oszlik, melyek mind az «esztendő» láthatatlan kormánya alatt állanak. A hónapok hetekre, vagyis a kerületek járásokra, ezek ismét napokra, aljárásokra s ezek órákra, községekre oszlanak; az egyének, vagyis időtagok a percek. Mindenki betűt, illetve számot kap, csak a maga közvetlen feljebbvalóját ismeri, annak tesz jelentést s attól kapja utasításait, melyeket titokban tartani, de követni köteles. Ugyanígy az ügynek megnyert nők mint szirmok szám szerint virágokba, ezek csokrokba, a csokrok koszorúkba, a

¹ A *Nemzeti Múzeum* levéltárában van egy «Honmentés tervezete», melyet részint a hazában, részint a külföldre menekült forradalmárok titkos szövetsége szerkesztett állítólag 1850–51-ben, de mely minden hitelességet nélkülöz; *Urmösy* (id. h.) ismerteti a «Tervvázlatot» és az «Évszaki módszer»t; *Hentaller* (id. m. 30. és köv. l.) e címen közli Kossuthnak november 18-ról Londonban kibocsátott, 15 pontba foglalt «Utasítás»-át, azonban, hogy utasításnak és tervvázlatnak már jóval előbb kellett a hazába küldetnie, azt az a tény bizonyítja, hogy az erdélyi katonai és polgári kormányzóság már szeptember 2-ikáról és 14-ikéről k. jelentéséhez csatolt bizonyos birtokába jutott, valószínűleg rosszul fordított s ezért is zavaros «Direction't und Plan»-t, illetve «Plan und Skizze»-t, melyek a közismert «Évszaki rendszer»-t is tartalmazzák. (*U. Á. L.-T. Gensdarm. Départ. 1851.*).

koszorúk füzéreke s ezek a Flórába egyesülnek.¹ Az utasítás addig is, míg a fölkelés órája üt, éberségre és titoktartásra, továbbá a kormány rendszabályai elleni passiv ellentállásra, a kincstár károsítása érdekében a dohányzástól való tartózkodásra, a népnek az elnyomó politika káros voltáiról való felvilágosítására,² a kormány elleni gyűlölet és utálat terjesztésére, továbbá a nemzetiségekkel való kibékülésre, a magyar papírpénz gyűjtésére, mozgalmi pénztár létesítésére, fegyverek és katonai felszerelési tárgyak szerzésére inti és oktatja a beavatottakat. A szervezetnek főképp kiképzett honvédtisztek és altisztek voltak megnyerendők. Tervbe volt véve olyan, Kossuth aláírását viselő nyugta-ürlapok forgalombahozata is, melyeknek a mozgalom céljaira pénzt előlegezőktől az előlegezett összeg s ennek 5%-os kamata erejéig az állami pénztárak részéről majdan készpénz gyanánti elfogadása biztosítottatik.³ A honvédség már 1852 április 1-ére lett volna újra felállítandó és pedig 300,000 főnyi erőben.⁴

Kossuth és Mack viszonyára s ez utóbbinak szerepkörére fontos világot vetnek a levelek, melyeket a volt kormányzó augusztus 16-ikáról még Kiutahiából, továbbá szeptember 8-ikáról Kis-Ázsia elhagyása előtt a gemleki kikötőből s szeptember 27-ről már a marseillei kikötőből küldött megbizottjának.⁵ Az elsőben Kossuth sürgeti Mackot, sajnálja, hogy hat hetet elveszni hagyott, holott hat hónap alatt az országnak katonai értelemben csatarendbe állítva kell lennie. Ismeri Mack jellemét, bízik benne, „mint jobban senkiben”, mégis inti, hogy vezetéséhez alkalmazkodjék, neki engedelmesskedjék; helytelenít bizonyos proclamatiót, melyet kibocsátottak, sürgősebbnek tartja a szervezést, mint az izgatást. Az európai mozgalmak kitörésének percze közeledik; ő — t. i. Kossuth — szövetkezett a nemzet nevében a szabadságért küzdeni kész népekkel; a harc solidaris lesz és mindenestre meglesz, abból a nemzet, ha akarna sem maradhat ki. Magyarazza az évszaki rendszer jelentőségét s szabályul állítja fel, hogy minden hónap, hét, nap és óra megfelelő számú hetet, napot, órát, fertályt, perczet tartozik 14 nap alatt teremteni s erről neki jelentés teendő. Az agitálás céljaira igen messzemenő ígéreteket tesz a fől szabadulandó ország jövő berendezkedésére nézve, melyek a fogyasztási adók, bélyeg,

¹ Podolsky jelentése Budáról az erdélyi összeesküvésről, 1852 júl. 13-ról (U. Á. L. T. Gend. Dep.).

² Itt Bach széljegyzete az erdélyi kormányzáság jelentésén: Mindebben a conservatívek kitünően járnak kezükre a forradalmároknak!

³ Ilyenek Bach legalázatosabb előterjesztéséhez (1852 jan. 14.) csatolva: U. Á. L. T. u. ott.

⁴ Mack egy hadszervezési rendeletének kivonata 1852 márcz. 19-ről a Nemzeti Múzeumban.

⁵ Mindhármát Pásztor Á. közölte a már id. helyeken.

dohánymonopolium és zsandárság eltörlésén kívül az általános szavazati jogot, a fekvő államvagyon felosztását, a sóárak leszállítását, a szellérek megváltását, a nemzetiségek garantált egyenjogúsítását s a katonikusok teljes autonómiáját is felölelik. A kit Mack vidéki órának kiszemel, az ezt elvállalni tartozik ; a közöny annyi mint árulás s a ki árulásával vagy fecsegésével árt a hazának, az meghal.

A második levél főleg a székelység szervezésére nézve tartalmaz utasításokat s tagadja, mintha írója Mack hevét, lelkesült erélyét korlátozni kívánná ; elárulja, hogy Kossuth Bécs föllázadását, Komárom és Pétervárad kézrekerítését is számításai körébe vonta. A harmadik tele van bizakodással, mert akkor még fennállott a remény, hogy Kossuth Franciaországon át veheti útját Angliának ; küld egy szózatot a nemzethez s kimerítőbb utasítást ígér Párisból, Londonból. A leendő felkelésnél ő maga lesz a vezér, készült e szerepre, ő katona s «lesz=e oly czudar magyar, a ki ne kövesse, ha villogó fegyverrel kezében a nemzet által választott kormányzó megy elől?» De ő nem fog a nemzet vérével könnyelműen játszani ; a jelt nem adja meg előbb, mint mikor a győzelem biztos. Ezért neki készület és rendezett erő kell ; a nemzet majd szabadon rendelkezhetik jövője fölött s akkor ő visszalép a nép soraiba, addig azonban dictatori hatalmat gyakorol, semlegességet nem tűr s a ki pártoskodik, azt el fogja tiporni.

Kossuthnak valóban nem volt oka megbizottai tétlensége vagy lanyhasága miatt panaszkodnia ; csak nagyon is mohón láttak hozzá a munkához. A szereplők köre is kitágult. Már június 27-ről kapott levélbeli felszólítást Figyelmessy (eredetileg Merks) Fülöp volt honvédkapitány,¹ kinek Mack útján küldött utasításokat Kossuth s kiben nagyon bízott ; úgy látszik nővéreinek is bizalmasa volt, mert általa inti őket óvatosságra. Figyelmessy később maga is Konstantinápolyban járt s állítólag leveleket vitt Kossuth számára.² Augusztus közepén Gál Sándor ezredes Konstantinápolyból Boda Lajos századost küldte Kiutahiába utasításokért,³ s úgy látszik már közvetlenül elutazása előtt megfordult Kossuthnál May János is, kit gemleki levele szerint maga rendelt magához. Ez a May, kit a név és szerep hasonlósága miatt többen összetévesztettek, illetve azonosnak tartottak Mackkal,⁴ az egész mozgalom letragikusabb alakjává volt válandó. Mint tüzértiszt Komáromban szolgált, mikor a várórséget a magyar alkotmányra való megesküvésre szólították föl. A tisztek nagy többsége, idegen származású lévén, jobbnak látta elhagyni a várat ; May azonban, osztrák létére

¹ Ezt *Hentaller* közli, id. m. 27. l.

² Bach heti jelentése júl. 26-ról. *U. Á. L. T. Gensd. Dép.*

³ *Hentaller* id. m. 26. l.

⁴ *W. Rogge* id. m. I. köt. 546. l. *Eöttevényi Nagy O.* A dynast. politika hullámvázai. (26—27. l.).

megmaradt a helyén, letette az esküt s mint tüzérezredes a komáromi védelmi bizottság egyik legtevékenyebb tagja lett s lelkes híve Macknak.¹ Ő már 1850 elején levelezésben állott a Kossuth nővéreivel s határtalan csodálattal és hódolattal nyilatkozva mindig a kormányzóról, igyekezett bizonyos, valószínűleg Mack révén reá hárult félreértéseket eloszlatni.² Neki Kossuth feladatául tűzte ki Bécs erősítvényeinek katonai számbavételét s az osztrák főváros hatalomba kerítésének előkészítését; e tevékenysége okozta hamar rázúdult vesztét.

Rózsafi, Figyelmessy, Borza Áron és Mack tehát neki indultak Oláhországon át Erdélynek s főleg oláh nyelvismeretökben bízva, mindenféle alakoskodások közt, — melyekben kivált Figyelmessy volt mester, — és ezer veszélyvel küzdve megkezdtek a forradalmi agitációt. Persze nem hiányoztak a kevésbé illetékes versenytársak sem; a Kossuth-név varázsában és a magyar értelmiség elégedetlenségében bízva számos kétes jellemű ágens, többnyire politikai bujdosó járta már akkoriban az országot s keverte bajba azokat, kik nekik hitelt és menedéket adtak.³

A székelység forradalmi szervezésére a döntő lépést a Kossuth megbízottjai úgy látszik az 1851-iki szünet idejében Balavásáron, a fiatal Horváth Károly szöllőjében akarták végrehajtani. Itt jöttek össze a házigazdán kívül Molnár József volt honvédtiszt, Török János marosvásárhelyi ref. collegiumi tanár, ennek sőgora Gálffy Mihály, továbbá Biró Mihály kis-görgényi földbirtokos és Magos Ernő Pestről. Ezek már birtokában voltak a Mack-féle utasításoknak, elosztották egymás közt a szerepeket, szervezték az összeköttetést Pesttel és megindították a minél gyorsabb propagandát⁴. Ugyanazon szünet idejében másutt is terjesztették a «Tervvázlat» és «Évzsaki rendszer», valamint egyes utasítólevelek másolatait, baráti körökben, gyakran csak «curiosumképen».⁵

Azonban a végzet még gyorsabb lábon járt, mint a Kossuth ügynökei s ezeknek megbízottjai. E korszak magyar irodalmában sok-

¹ Lásd *id. Szinnyi J.* id. m. 476. l., valamint *Klapka* «Emlékeimből» 275. l. és *Rózsafi* id. közleményét 72. l.

² Lásd 1850 febr. 15-ről Bécsből Kossuth egyik nővérehez («Schwester meines Herrn») intézett levelét a *Vörös A.*-féle iratok közt, Nem. Múz.

³ *Boross Mihályt* (Élményeim II. 269. s köv. l.) állítólag már 1850. augusztusában (a fölsorolt körülmények valószínűvé teszik, hogy 1851. nyaráról van szó) Langer Ezekiel álnév alatt Jablonszky őrnagy, később pedig Frankovszky lengyel őrnagy igyekeztek a Kossuth forradalmi terveinek megnyerni; utóbb Boross fogságba került, ép úgy mint — részben hasonló okok miatt — gr. Teleki Blanka, a Kossuth nővérek és Podhorszky Mária.

⁴ Lásd *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása, Pest 1869. IV. köt. 155. l. és *Hentaller* id. m. 66. s köv. l.

⁵ *Deák Farkas*: Fogságom története 17. l.

szorosan elterjedt az a téves fölfogás, hogy az osztrák kormány s különösen az erdélyi gubernium közegei semmit sem tudtak a szervezkedő összeesküvésről, hogy annak propagandája észrevétlenül úgyszólván szemeik előtt folyt le, hogy a bécsi minisztériumot Párisból figyelmeztették a fenyegető veszélyre s hogy e mozgalmat, melyet a Tuileriák előszobáiban eszeltek ki, ugyancsak onnan lepleztek le a december 2-iki államcsiny előtt.¹

Hát mindennek ép az ellenkezője igaz. A Bach-rendszer igazi jellegének megismeréséhez fölötte lényeges forrásul szolgálnak azok a politikai havi és heti jelentések, melyeket úgy a birodalom belsejében észlelt minden csak némi politikai színnel bíró jelenségről, főleg a zsandárság följelentései alapján, mint a külföldi, Ausztriát érdeklő vagy veszélyeztető mozzanatokról, ezek között leginkább az emigráció működéséről a követek és ágensek tudósításai nyomán terjesztettek, — gyakran okmányok és jelentések kíséretében — Bach és Kempen rendes időszakokban a császár elé s melyeket az, a széljegyzetek tanúsága szerint el is olvasott.²

E jelentések során már 1851 szeptember 22-én tudomással bírt a császár egy Erdélyben fölfedezett s Magyarországra is kiterjedő kezdődő összeesküvésről s utóbb eléje került az erdélyi polgári és katonai kormányzó helyettesének, Bordoio altábornagynak szeptember 2-ról és 14-ről kelt kétféle jelentése terjedelmes mellékletekkel, melyek arról tanuskodnak, hogy b. Heydte alezredes — ki a székelyeknek még a forradalom óta haragosa volt s kit kevésbé később, hokros érdemeiért Nagy-Szeben és Brassó városok díszpolgárukká választottak,³ — már augusztus 17-én tette meg első titkos följelentését egy Kossuthtól irányított, az európai népek solidaritására alapított forradalmi összeesküvés jelenségeiről, melyek Marosvásárhelyen és Háromszék megyében végbement összejövetelekben nyilvánultak s a Mazzini-féle kettősségi rendszert (mely szerint mindenki csak közvetlen felelősségét ismeri) követik. A jelentéstevő már tudomással bírt a Rózsafi küldetéséről, már ismerte a «felforgató párt» néhány vezetőjét, de «tetemes kiadások»-ra hivatkozott, melyek szükségesek lesznek, hogy az egész mozgalom kideríttessék. Miután a forradalom csak 1852 tavaszára volt tervezve, megfontolt ravaszsággal azt javasolta a kormányzó-helyettes, hogy a Marosvásárhelyre küldött Zellinger kapitány csak érintkezzék tovább a «megbizottal», a ki az összeesküvők közé vegyülve, velők látszólag egyetértve hagyja őket tovább dolgozni, hogy majd ha a kellő bizonyítékok mind kezeik között lesznek, egyszerre lehessen valamennyire lecsapni. Már e jelentésekhez csatolva voltak

¹ Beksics Ferencz József kora (Magy. Nemz. Tört. X.) 476. l. Orbán B. id. h. Deák X. id. m. 3. s köv. l., Hentaller id. m. 93. s köv. l.

² Az U. és Á. Levéltár, Gensdarmérie=Département.

³ Magy. Hirlap 1852 nov. 7.

az összeesküvők között terjesztett «Utasítás és tervvázlat» terjedelmes német fordítása, egy hosszú, Kossuthot dicsőítő fejtegetés, melyet Bach maga Kossuth által sugalmazottnak vélt felismerhetni, továbbá az «évszaki rendszer» ismertetése és az összeesküvők magatartásának, eljárásának irányelvei.

Utóbb Podolski a budai rendőrfőnök magának tulajdonította az érdemet, hogy ő 1851 decemberében az erdélyi kormányzóságot figyelmeztette az ottani forradalmi propagandára, meg is nevezve annak több vezetőjét.¹ Az elmondottak kétségtelenné teszik, hogy a kormányzóság már jóval előbb nyomára jutott az egész mozgalomnak s a vezetők közül is többeket ismert a budai figyelmeztetés előtt. 1852 elején Magyarország területén is ezer forint jutalom volt a Figyelmes fejére kitűzve.²

Azonban azt is kétségtelenné teszik az ismertetett jelentések, hogy a Mack-féle conspirationnak mindjárt első megmozdulásakor történt fölfedezése s a tényleges elfogatások idejéig történt szemlelkísérése másképp, mint megfizetett áruló közbejöttével nem képzelhető. Bizonyos, hogy az egész mozgalom magában hordozta a saját balsikerének magvait. Az «évszaki» és «virágrendszer» inkább szellemes játék, mint komoly összeesküvés szervezete benyomását teszi; ha Olaszországban ugyanakkor a Mazzini hívei hasonló formákban tudták propagandájukat folytatni, ne feledjük, hogy a magyar nem olyan fegyelmezett és iskolázott összeesküvő, mint az olasz. A magyar természet inkább közlékenységre és bizalmaskodásra hajlandó. Ily hajlamok mellett az a hiúság is, mely egy megtudott titokkal fontoskodni szeret, azt legalább «bizalmas baráti körben» szívesen fitogtatja, nehezebben fékezhető.³ Kossuth azt mondja egy levelében: «Kevés magyar tud hallgatni, de igen sok szeret fontoskodni.» Ámde a kormányzósági jelentésekből kiderül, hogy egy, az összeesküvők közt forgolódó «megbizott»-nak is kellett a dologban közreműködnie és hogy a fölfedezés további folytatása «tetemes kiadások»-at igényelt.

Ki volt az áruló? Erre nézve a legbizalmasabb hivatalos jelentések sem nyújtanak fölvilágosítást. A székelység közvéleménye mindjárt, a mint a fölfedezés gyászos következményei beállottak, Biró Mihályt gyanúsította az árulással, ki a mozgalomban kezdettől fogva résztvett, a legbizalmasabb tanácskozásokba be volt avatva s a ki, bár szintén elfogatott, rövid, állítólag a többiekénél enyhébb fogság után szabadon bocsátatott. Biró 1861-ben önvédelmi nyilatkozatot tett közzé, melyben fölszólított mindenkit, hogy emeljen vádat ellene, ő kész magát bár-

¹ 1852 júl. 12-iki jelentés, *U. Á. L. T.* Gensd. Dép.

² Lakos-féle másolatok 1852 jan. 8-iki főispáni rendelet.

³ Veress Sándor: A magyar emigratio a keleten, Budapest, 1878. I. 246. l. Hentaller id. m. 76. l.

mely bírói tekintély előtt igazolni. Erre akkor senki sem szólalt fel. 1870-ben b. Orbán Balázs kiadta «A Székelyföld leírása» című több kötetes művét, melynek Marosvásárhelyt tárgyzó fejezetében egész nyíltan Birót jelölte meg, mint a székely összeesküvés Judását. Orbán állításai a részleteket és időpontokat tekintve, nem állanak egészen összhangban a ma megállapítható tényekkel, azonfölül ő az árulás vádját merészen kiterjeszti Mackra is, a mi nem igazolható. Biró előbb egy «Önvédelem» című röpiratban felelt, kijelentve, hogy «e sorokkal megkezdődik a harc, mely egyikünket földre tiporja». Czáfolata sok részben tévedéseket és ellenmondásokat bizonyított Orbánra s az ő ártatlansága mellett látszott bizonyítani különösen az a körülmény, hogy vagyona, életviszonyai kiszabadulása után egyáltalán nem változtak jobbra. Mégis, mikor 1871 márcziusában Pesten sajtópert indított Orbán Balázs ellen, bár tekintélyes erdélyi egyének eléggé kedvezően nyilatkoztak személyéről, az esküdtszék egyhangúlag fölmentette Orbánt, főleg azon az alapon, hogy a kivégzett Török János hátrahagyott levelében s mindhárom marosvásárhelyi vértanu utolsó útján a lelkész előtt Birót vádolták mint árulójukat s Marossszék közgyűlése őt 1861-ben határozatilag erkölcsi halottnak nyilvánította.¹

Az erdélyi kormányzóság leleplezései nagy ijedelmet okoztak a bécsi kormány köreibben; a szabaddá lett Kossuth hatása a magyarországi viszonyokra rémkép gyanánt emelkedett az absolutismus politikai szemhatárán. A magyar lapokban, melyek addig e tekintetben kevésbé voltak korlátozva, ezéntúl minden, Kossuth külföldi diadalaira vonatkozó közleményt eltiltottak s a külpolitikai bonyodalmakra irányuló reményeket élesen megczáfolták. Azalatt azonban Bach és Kempen politikai heti jelentései szándékosan túlozták a császár előtt a veszélyt; azt mondták, hogy a magyarországi lázadást a sicíliai vecsernye vagy a Bertalan-éj módjára tervezik: ugyanazon a napon és órában fog a lakosság minden helyen harangszóval a fölkelésre felhívni s ugyanaz fog Olaszországban is történni;² már a Bánátban is rokonszenzettel kísérik a Kossuth londoni szereplését; Kempen a bécsi Polytechnikumot újjá akarta szervezni, mert ott az iskolapadokon és falakon Kossuthot dicsőítő felírásokat és rajzokat találtak.³ Már látni vélték az Angliában vert s Magyarországon forgalomba hozandó pénzeket, melyek az angol királyné másodszülött fiának, mint V. Béla

¹ Lásd: *Biró Mihály sajtópere* b. Orbán Balázs ellen, kiadta Illésy Györgyné, gyorsírói jegyz. nyomán Pesten 1871-ben. Feltűnő, hogy Ürmössy, (Tizenhét év Erdély történetéből, 1894.) ki részletesen tárgyalja a székely összeesküvés ügyét, nem teszi magáévá Orbán vádját.

² 1851 decz. 6-iki polit. heti jelentés, *U. Á. L. T.* Gensd. Dép.

³ Kempen előterj. Grünnehez decz. 18-ról és novemberi Stimmungs-rapportja *u. ott.*

magyar királynak képmását viselik ; tudni vélték, hogyha egyszer forradalomra megy a dolog, a magyar katonaság le fogja ölni tisztjeit s ön= választotta tisztok vezetése alatt fog csatlakozni a nemzeti mozgalomhoz ; a nagy öldöklés pedig ki fog terjedni a legmagasabb állású politikai és katonai egyéniségekre, sőt az uralkodóház némely tagjaira is.¹

A Kossuthtól való félelem elsősorban az ő hozzátartozóit hozta fölötté kellemetlen helyzetbe. Öreg édesanyja s egyik nővére, Meszlényiné, állandóan, másik két nővére, Rutkayné és Zsulavszkyné, később szintén Pesten tartózkodtak, s a mint már Kossuth saját figyelmeztetései mutatják, nem óvakodtak eléggé attól, hogy házuk — talán akarataik ellenére is — a nagy száműzött híveinek találkozási helyévé ne legyen. Állítólag már Haynau akarta őket a fővárosból eltávolítani s 1850 végén kimondatott, hogy a legkisebb európai mozgalom esetében deportáltatni fognak. 1851 nyarán Meszlényinének megtiltották, hogy tanulókat ellátásba házához fogadjon.² Az utóbbi év szeptemberében Meszlényiné Boross Mihály volt alispánt magához kérte s tudtára adta, hogy a leendő magyar kormány Fejér megye főispánjának szemelte ki. Kossuthéknál találkozott Boross a székesfehérvári származású Jubál Károlylyal, ki előbb a Kossuth gyermekeinek, utóbb a Meszlényiné házában tartásban levő tanulóknak volt nevelője, valamint Frankovszky lengyel őrnagygyal, ki Fejér megye forradalmi szervezésével akarta őt megbízni.³ Tudjuk, hogy May János is levelezett a Kossuth-nővérekkel és egyízben a volt kormányzó kénytelen volt szemrehányást tenni Macknak, hogy Meszlényinéhez futárokat küldött s csatádját belévitte a mozgalomba.⁴

Ily előzmények után nem volt csodálható, hogy miután 1851. novemberében előbb Illés József pesti városkapitánysági rapidíjast és a nála tartózkodó Neisberg — valódi nevén Andrásfi — Károly volt gárdistát fogták el és állították haditörvényszék elé, a Kossuth=családdal és Jubállal való összeköttetések miatt,⁵ december 1=én bécsi utasítás következtében már Meszlényiné és Zsulavszkyné lakásán is házkutatást rendeztek s annak során özv. Meszlényinét, Rutkayné és Jubál Károlyt azonnal, Rutkayt később letartóztatták, a Zsulavszky=házaspárt pedig egyelőre rendőri felügyelet alá helyezték. Különösen Jubálnál találtak fölötté gyanus irományokat s az ő kihallgatása következtében ment távirati megkeresés Bécsbe a May János letartóztatása érdekében.⁶ A Kossuth=családtagok elfogatása Bach jelentése szerint nagy

¹ Bach polit. heti jelentései júl. 26=ról és nov. 22=ről u. ott.

² Vörös Antal följegyzései, *Nemz. Muzeum.*

³ Boross M. id. h.

⁴ Pásztor Á. ált. a M. Figyelő 1914 XI. számában közölt, nov. 16=iki levél.

⁵ Nov. 29=iki rendőri heti jelentés U. Á. L. T. Gensd. Dép. 1851.

⁶ Gr. Forgách csendőrezredes jelentése Kempenhez decz. 2=ról u. ott.

feltűnést keltett s rokonszenvenyilvánításokra adott okot; a rossz=érzelműek megfélemlítésére azonban jó hatással volt, «s ezzei a külföldi forradalmi összeköttetések fonala valószínűleg elvágatott», annál inkább, mert a párisi államcsiny egyidejű híre a felforgató=pártok reménykedéseit mindenütt lelohasztotta.¹

A szövődő összeesküvésnek ugyanekkor más szálai is kerültek az osztrák katonai és rendőri közegek kezeibe, melyek alkalmasak voltak azt sokkal messzebb terjedőnek tüntetni föl.

Kossuth, alig hogy Londonba jött, több megbízottat szemelt ki, kiket forradalmi tervei érdekében különböző kiküldetésekben részesített. Ezek között leghamarább kelt útra Piringer — másképp Pataki — Mihály képzett huszárszázados, kinek feladata volt a németországi conflictus óta Holsteint megszállva tartó osztrák csapatokban szolgáló volt magyar honvédeket a hazaszökésre rábeszélni s utóbb May-al egyetértőleg Bécs föllázításában közreműködni. A szerencsétlent azonnal rajtakapták kísérletén, elfogták és Bécsbe vitték, hol már a következő év február 5-én, Julian Goslar lengyel menekülttel együtt, akasztófán halt meg.² Esete inkább az emigráció köreiből okozott ijedelmet; a hazában részvétet keltett, mely megnyilatkozni is mert, úgy hogy «mint vértanút ünnepelték» s a nagykanizsai piaristák haditörvényszék elé is állították a Piringer édesanyja kérésére lelkiüdvéért tartott ünnepélyes gyászmiséért.³

A Piringernél talált iratok és névjegyzékek ismét többeket kevertek bajba. May már a Jubál vallomása következtében becsukatott; deczember elején a vele egy házban lakó, lengyel családból, de Magyarország= ből származó Bezard (Bezardovski) Cäsar, nagytehetségű fiatal mű= egyetemi tanársegéd két társával együtt s számos bécsi technikus is fogságba került, köztük Suess (Eduard) a későbbi híres osztrák politikus és tudós; elfogatások történtek egyidejűleg Pesten, Sopronban, Győrött és Nagyszébenben. A bécsi foglyok közül leghamarább fordult tragikusra a May sorsa, a ki részint azért, mert halálos ítélettől félt, részint, mert látta, hogy vallomásai mind többekre nézve lesznek végzetesekké, már deczember 15-én az öngyilkosság legirtózatosabb módjával pusztította el magát: szalmazsákját gyújtotta ön maga alá s égési sebeibe halt belé.⁴

Ugyanez időben Bukarestben fedezték föl az ottani hatóságokat

¹ Bach heti jelentése decz. 6-ról u. ott.

² Halálos ítéletét a *Magy. Hirlap* 1852 febr. 8-iki száma közölte.

³ Bach rendőri jelentései 1852 febr. 14-ről, márcz. 6-ról és április 10-ről. *U. Á. L. T. Gensd. Dép.*

⁴ *Friedjung* id. m. II. 202. s köv. l. *Ed. Suess: Erinnerungen* 73. s köv. l. Bezard halálos ítéletében (*P. Napló* 1853 ápr. 2. szám) baranyamegyei születésűnek mondatik.

ellenőrző osztrák rendőri közegek a forradalmárok egyik fészket Nagy József vagyonos magyar szabómesternél, ki Mack házigazdája is szokott lenni; Macknak, ki éppen nála tartózkodott, csodálatos lélekjelenléttel sikerült menekülnie; Nagy Józsefet magát azonban nejével együtt elfogták s Nagyszébenbe vitték börtönbe, a nála talált ladából pedig ismét fontos irományszerű került a nyomozóközegek birtokába.¹

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy ugyanakkor jöttek első nyomára azoknak a titkos társaságoknak, melyekkel Lombardia és a velencei tartomány voltak elárasztva, melyek mind az Ausztriától való elszakadás ügyét szolgálták s melyekbe magyar katonák is be voltak keverve, megérthetjük a sietséget és buzgalmat, melylyel a kormány most már a forradalmi mozgalom továbbterjedésének határt szabni igyekezett.

E célból először is Kempennek, mint Bécs katonai kormányzójának javaslatára az összes addig Bécsben és Magyarországon megindított politikai vizsgálatok a bécsi katonai parancsnokság kezében összpontosítottak, a minek következménye lett, hogy a Magyarországon fogságba helyezett egyének is, — az erdélyieket ide nem értve, — a bécsi országos törvényszék fogházába vitettek át.² Ide kerültek a Kossuth nővérei is, Meszlényiné és Rutkayné; ezek elsejének sikerült néha egy-egy levelet juttatnia anyjához s otthon maradt harmadik nővéréhez, melyekben óva intett mindenkit, a ki még most is elég vakmerő volna forradalmi törekvéseket tervezni vagy folytatni, hogy minden ilyen lépésével őt a hóhér kezére juttathatja. Egyébiránt bízott benne, hogy «kivágja magát», csak testvérét, Rutkayné szeretné már szabadon látni; ha kiszabadulnak, ő — úgymond — el van tökéltve kivándorolni.³

A további rendszabályok főképp Erdélyre vonatkoztak, a hol Schwarzenberg kormányzó szigorú intézkedéseket tett a fegyvercsempészet, a kósza hírek terjesztése, a kormányzat meggyanusítása, a fegyvertartási engedélyek korlátozása s általán az ostromállapot kezelése és a haditörvényszékek eljárása körül.⁴ Egyúttal elérkezettnek látták az idejét most már «lecsapni» a székely összeesküvés addig kiderített részeseire. Január 24-én éjjel Marosvásárhelyen, Kolozsvárott és Erdély különböző helyein tömeges elfogatások történtek a városi és vidéki magyar értelmiség, köztük papok és világiak, nők és férfiak köréből. A már ez alkalommal elfogottak között volt a három későbbi maros-

¹ *Bach* jelent. 1852 jan. 14-ről U. Á. L. T.; *Veress* S. id. m. 249. s. köv. I. *Ürmössy* id. m. I. 89. I. *Schwarzenberg* átirata Bachhoz az oláhországi levélposta ellenőrzése tárgyában 1851 decz. 19-ről a *Nemz. Múzeum* levéltárában.

² *Kempen* jelent. 1851 decz. 20-ról U. Á. L. T. Gensd. Dép.

³ Két levele (úgy látszik, 1852 márcziusából) a *Vörös A.*-féle irományszerű közt. *Nemz. Muz.*

⁴ 1852 jan. 15-iki jelentés az *Osztr. Belügymin.* levéltárában.

vásárhelyi vértanu : Török János, Gálfi Mihály és Horváth Károly ugyanakkor fogatott el Pesten Magos Ernő.¹ Pesten különben az elfogatások márcziusban és áprilisban napirenden voltak, különösen a fiatalság körében ; ha egyébert nem, gömbölyű karimájú kalapjukért vagy hosszú kalapszalagjaikért fogták el az embereket, mert ezekben is forradalmi jelvényt láttak. Bach márczius 24-én megelégedéssel jelenthette, hogy «most már a hosszú szalagok eltűntek», de azért április végén is constatalnia kellett, hogy «a hangulat állandóan nagyon rossz, Kossuthnak a lakosság minden rétegében sok híve van, kik visszatérésében reménykednek s csak a legszigorúbb rendszabályokkal lehet a rendet fenntartani».² Ez időbe esik Csernovics Péter gazdag földbirtokos és volt főispán, úgyszintén Duschek Ferencz volt pénzügy-miniszter elfogatása. Erdélyben azután még egyszer — június 13-án — voltak nagyobb számú elfogatások, melyek collegiumi tanulókra is kiterjeszkedtek,³ ellenben már márczius 22-én elhatározta a miniszter-tanács a Bach előterjesztésére, hogy a Kossuth-nővérek elleni haditörvényszéki eljárás, — habár Meszlényinének felségárulás miatti elítéltetése valószínű volt, — opporunitási tekintetből megszüntetessék s nekik az Amerikába való kivándorlás megengedessék.⁴ A császár e határozathoz hozzájárulván, április végén a Kossuth édesanyja, mindhárom nővére, sógora Zsulavszky s a Ruttkayné gyermekei Brűnnbe szállítottattak, a honnan azután Lipcsébe, majd Brűsszelbe utaztak tovább.⁵

Ezen egész idő alatt sikerült észrevétlenül bujdosnia egy férfinak, a ki előbb mint szolgabíró, majd mint a szabadságharcz alatt Tolna- és Baranya megyék kormánybiztosa a katastropha után elcsukatott, az Újépülethől betegség czímén a Ludoviceumba jutott, onnan az ablakon elmenekült s a Duna—Tisza közén lappangott és szőtt forradalmi terveket. Ez a férfiú Noszlópy Gáspár volt, egyik beavatottja a Mack-féle összeesküvésnek és bizalmasa Meszlényinének. Egy terjedelmes levele tanúsítja, hogy a Mack tervével egyet nem értett ; ő sokkal gyökeresebb rendszabályok barátja volt ; a legnagyobb terrorral akart dolgozni és tömegesen ki akarta írtani a forradalomra nézve veszélyes elemeket.⁶ Azután úgy látszik hamarosan meghiggyadt s egy

¹ A többi elfogottak névsorát nem egészen egybehangzóan közlik Orbán B. (156. l.), Deák Farkas (6. l.), Ürmösy (91. l.) és Hentaller 99. s köv. l. ; a hivatalos jelentések Erdélyből ez időből 16 elfogatásról szólnak.

² A Gensd. Dép. jelentései U. Á. L. T.

³ Deák Farkas id. m. 23. s köv. l.

⁴ Min. tanácsi jegyzőkönyvek 1852. U. Á. L. T.

⁵ Kempen április 29-iki és Bach május 22-iki jelentései u. ott ; Meszlényiné Lipcséből május 11-ről k. levele a Vörös A.-féle iratoknál Nemz. Muz.

⁶ E levelét — kelet nélkül — Hentaller közli 39. s köv. l. A Noszlópy itt ismertetett összeesküvését az abban részes Vasváry Ferencz írta le az Abafi-féle «Hazánk» 1886-iki V. kötetében 97. s köv. l.

kevésbé vérengző, de nem kevésbé kalandos terv végrehajtásához látott. Küszöbön állván a császárnak 1852 júniusára tervezett első magyarországi körútja, egy lovas guerillacsapatot akart szervezni Szalkay Gergely volt honvéddőrnagy vezetése alatt, melynek feladata lett volna a fiatal uralkodót Félégyháza és Kistelek közt elfogni s biztos helyen fogva tartani mindaddig, míg tőle a szükséges engedélyeket és parancsokat ki nem eszközlik. Ezzel természetesen együttjárt volna a császári kíséretnek, valamint a zsandárságnak és a közelbe eső katonaságnak ártalmatlanná tétele és a nép fölhívása a forradalomhoz való csatlakozásra. Már a kivitel módjaira nézve nézeteltérések merültek föl a beavatottak között ; gondot okozott a legszükségesebb pénz beszerzése is és végleg elrontotta a dolgot az, hogy az összeesküvők a népre egy kész magyar huszárcsapat látványával akarván hatni, posztókat szereztek be s az összes megbízhatóknak tartott kecskeméti szabómestereknél egyenruhákat rendeltek meg a csapat számára. A szabók hozzáláttak a munkához, de mire az uralkodó átvonult, az egyenruháknak csak nagyon kis része készülhetett el ; így az egész terv dugába dőlt s utóbb a megrendelt ruházatok és fegyverek még föl is fedeztetvén, főbenjáró pert vontak a részesekre nézve maguk után.

Forradalmi terveinek szereucsétlen megfeneklése alatt Kossuth amerikai körútjának helyenkint szinte szédítő diadalait aratta. Már Londonból írt levelei mutatják, hogy a hazában történő dolgok nagy részével nem ért egyet, hogy utasításai teljesítésének módjával elégedetlen s újabb rendelkezései vételéig legjobban szeretné az actiót, melyet annyira sürgetett, megszüntetni. Macknak egyszer azt írja, hogy már most nem tudja, mi lábon állanak egymással? Pesti hívei előtt pedig menteni, magyarázni igyekszik, hogy miért volt kénytelen Mackra bízni a vezetést. Amerikai levélváltásuk már teljes elhidegülésről tanuskodik.¹

Az összeesküvés fölfedezéséről s a megtörtént elfogatásokról Kossuth valószínűleg csak későn és hiányosan értesült ; hozzátartozói elfogatásáról volt tudomása, azonban Amerikából a hazába küldött levelei és proclamációi azt a benyomást teszik, mintha a belső helyzetben bekövetkezett fordulat iránt nem lett volna tájékozva. Mikor aztán a megindított felségárlási perek az 1853. és 54. években sokakra nézve oly gyászos véget értek, önkénytelenül fölmerült a felelősség kérdése. A nagy száműzött számos megnyilatkozásai közt kevés e kérdéssel foglalkozót találunk. 1860 április 29-én b. Jósika Miklósnak egy baráti nyíltságú, de némileg szemrehányóan hangzó levelére Kossuth szószerint

¹ Lásd a *Pásztor Árpád* levélközléseit a M. Figyelő 1914. évi 11. és 1915. évi 2. számában ; a *Hentaller* közlései (82. s köv. l.) hézagosaknak s másodkézből vetteknek látszanak.

ezt válaszolta : « . . . A Mack= és Noszlopy=féle mozgalmak vezetőire hivatkozol. Kik vezették? — nem tudom. Noszlopyról semmit sem tudok. Az nélkülem, Mack ellenem cselekedett. Kiutahiába jött ki hozzám évi hallgatás után az első magyar a hazából, nagyon ajánlottan. Kapott megbízásokat. Szerbiából írt, hogy mit szándékozik tenni. Láttam, hogy bolond s áruló s tilalmat küldtem reá. Megszegte s maga kezére bűnhődött.»¹

Hát ez a Kossuthnál szokatlanul homályos és eilenmondó nyilatkozat valóban nem alkalmas a történelmi felelősség tisztázására. Abban neki teljesen igaza lehetett, hogy a Noszlopy külön összeesküvési tervéről semmit sem tudott ; sőt bizvást elismerhetjük, hogy az országban akkoriban a Kossuth nevének és tekintélyének védpajzsa alatt történt dolgok az ő szándékaival és utasításaival gyakran meg nem egyeztek, sőt egyes esetekben talán ellenkeztek is. Az emberi előrelátás határait is még a legfényesebb elméknél is számba kell vennünk. Kossuth azt 1851 nyarán, sőt még őszén is valóban nem tudhatta, hogy december 2-án a Bonaparte Lajos államcsínyja a reactiót fogja Európa nyugatán győzelemre juttatni s hogy a Libényi örült merénylete 1855 februárjában a fenyegetett uralkodói és kormányzói hatalom bosszúálló dühét a végletekig fogja fokozni.

Ámde, ha csak a Kossuth aláírását viselő nyilatkozatok és utasítások tartalmát vesszük alapul és a közönséges, de elfogulatlan emberi ítélőképességet és előrelátást mértékül, akkor is a nemzet forradalmi vezérének felelősségét az 1851—52-iki összeesküvésszerűen tervezett, magában véve életképtelen s szükségkép rögtön fölfedezett mozgalom végzetes következményeiért eléggé súlyosnak kell találnunk.

Először is csodálatosan hat reánk már magában az, ha olvassuk, hogy Kossuth kénytelen volt, úgyszólván meggyőződése ellenére, Mackra bízni a vezetést, mert ez volt hazája elhagyása óta az egyetlen ember, a ki a forradalom megindítására ajánlkozott és ajánltatott. Vajjon e körülményből annak, ki magát a nemzet sorsáért oly mértékben felelősnek érezte, nem inkább arra kellett volna-e következtetnie, hogy a helyzet a hazában a fölkelésre egyáltalán meg nem ért, mintsem arra, hogy annak mindenáron való szervezését és megindítását rá kell bíznia egy emberre, a ki iránt ösztönszerű bizalmatlanságot érezt? Kossuth pedig rábízta Mackra a szervezést és megindítást, nemcsak kísérletezni hagyta őt ; még ősszel, Londonból² is legnagyobb bizalmáról biztosította őt, mindenkit kötelezett, hogy neki úgy engedelmeskedjék, mintha maga a kormányzó volna ; sürgette Mackot, hogy cselekedjék már,

¹ Kossuth: Irataim, II. 421. l.

² Londonból 1851 nov. 16-ról Mackhoz intézett levele, közölve Pásztor Árpád cikkében a *M. Figyelőben* 1914. IX. 387. l.

határidőt tűzött neki. Ha azt olvassuk egyes emigránsok följegyzéseiben, hogy a vezetők veszélyes fenyegetésekkel, valóságos terrorral kényszerítették az embereket a közreműködésre, hogy a szegény Várady Józsefet, ki török földön biztonságban élt, minden ellenmondás ellenében némitásával készítették, hogy Erdélybe menve magát hóhérré adjon, hát ebben is, sajnos, csak a Kossuth utasításainak nagyon is szószerinti követését láthatjuk, mert hiszen ő írta, hogy a kit Mack magának kiszemei, annak azt el kell vállalnia, hogy a közöny annyi, mint árulás, a ki pedig elárulja az ügyet, az meghal.

És joggal kérdezzük, hogy Kossuth, ki Kis-Ázsia fennsíkján bellebbezve, levelezésében erősen korlátozva, gyakran kétes hitelű hírvívókra volt utalva, mi alapon tüntethette föl hívei előtt a szabadságvágyó európai népek solidaris talpraállását úgyszólván az ő jeladására olyan biztosnak, az európai szabadság sorsát oly visszavonhatatlanul az ő kezébe letettnek, mint a hogy számos megnyilatkozásában tette? Vajjon a Mississippi=fregattnak 1851 nyarán a menekültek Amerikába szállítása céljából a Levantében való megjelenése már egymagában kezesség volt-e arra nézve, hogy a távoli Északamerikai Egyesült-Államok síkra fognak szállni az elnyomott európai népek fölszabadulásáért?

Épen mert Kossuth jól tudta, hogy a magyar nemzet széles körei tőle várják a megváltó ige kimondását, kellett volna tartózkodóbbnak lennie ez ige kimondásával. Ő gyakran hangoztatta, hogy a nemzet vérevel könnyelműen játszani nem fog s mindig fönttartotta magának a fölkelés időpontjának megválasztását; de nem számolt azzal, hogy a hatalom nemcsak a fölkelés tényével, hanem annak pusztá tervével s az arra való készséggel szemben is a megtorlás kérlelhetetlen eszközeihez fog nyúlani. És ha szükségesnek látta Mackot komolyan kérdőre vonni, miért viszi belé az ő családtagjait az actióba, holott az őket koldusbotra juttathatja,¹ miért nem gondolt azokra a sokakra, a kik — bár nem voltak családtagjai, — gyakran akaratuk ellenére is belekevertetvén az ügybe, sok esetben a koldusbotnál is rosszabb sorsra jutottak?²

Az előbbieken kimutattuk, mikép állott a valóságban Magyarország pacificatiójának ügye az 1852. év kezdődő nyarán, a mikorra a fiatal uralkodónak rég tervezett első körutazása az országban most már

¹ Veress S. id. m. I. 245. l.

² November 16-iki levél.

³ Hentaller id. művében (112. s. köv. l.) megkísérli a Gál Sándor harcosnői vágyára hárítani át a Kossuth egész felelősségét, idézve egy «honfitárshoz» intézett levelet 1852 szept. 1-éről, melyben Gál pénzgyűjtésre buzdít s állítja, hogy már 80,000 ember rendelkezésre áll. Nem elegendő bizonyíték arra, hogy Kossuthot ő vezette félre.

megmásíthatatlanul ki volt tűzve. A kép kiegészítésül még hozzá=adhatjuk, hogy az adók elleni passiv resistentia az országban növekedőben volt, a mi pénzügyileg annál súlyosabban esett a latba, mert Magyar=ország már az 1851. év végén egyenes adóinak 67^oo=ával, a Vajdaság 68^oo=ával, Erdély pedig 52^oo=ával maradt hátralékban;¹ a dohány=monopólium, bélyeg, az állami sókezelés miatti általános elégedet=lességhez hozzájárult a nyugtalanság és ellenkezés, melyet helyenkint az ujonczozás idézett föl, s mely nemcsak a magyaroknál, hanem még inkább a «császárhű» szászoknál és románoknál is mutatkozott.² E mellett a rablások nem akartak megszűnni; a lapok sűrűn hozták az e miatti halálos ítéletek hírét s a statáriumot még júliusban is ki kellett terjeszteni.³ A közbiztonság és közigazgatás nem is lehetett nagyon virágzó a folytonos ideiglenességek, a tisztviselők sűrű változása és helyzetök állandó bizonytalansága mellett.

Ezekhez járult a nemzetiségeknek a fennen hirdetett egyenjogusítás ellenére folyton tartó surlódása és duzzogása. A horvát nationalisták Jelačićot oly módon ünnepelték, hogy az már a kormányt is meg=haragította; Kempen észlelése szerint a horvátok és szerbek egymást két ellenséges nemzetnek tekintették; Zágrábban a zászlókérdés soha=sem került le a napirendről, ép úgy Fiumében, a hol a délszlávok sokalták a törvénykezés nyelvében az olaszoknak tett engedményt s a horvát állami jelleg mind erősebb kidomborítását követelték.⁴ A románok a nekik a szabadságharcz alatti maguktartása miatt egyházi és egyéb czímen juttatott bőséges császári segélyek és kegyadományok, és Ságuna püspöknek kitüntetésekkel való elhalmozása ellenére még mindig duzzogtak; Jancu Ábrahám — mint említettük, — mély elkeseredés=ben visszautasította a neki szánt kitüntetést; s kevéssel később őt az adó elleni mozgalmak miatt — a románok nagy bosszúságára — letartóztatták és néhány más román agitátor is vizsgálat alá került.⁵ Sajátságos hely=zet támadt a szerbeknél is; itt a kormány Oroszország 1849-iki mentő szerepére való tekintettel eltérni, sőt előmozdítani volt kénytelen azt, hogy a csár s gyűjtések alakjában az orosz társadalom is egyházi szerel=vények és pénzsegélyek kiűlésével folytonosan támogassa a bánáti szerb

¹ *Adolf Beer: Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrh. Prag. 1877. 236. l.*

² *Kempen Stimmungsrapportja 1852 márcz., áprilról és Bach jelentése április 25-ről U. Á. L. T.; Gr. De la Motte előterj. máj. 12-ről az Osztr. Belügy=min. levéltárából. Friedenfels id. m. II. 236. l.*

³ *Magy. Hirl. 1852 júl. 9.*

⁴ *Gensd. Dép. U. Á. L. T. 1851 nov. 3., 1852 jan. 31., febr. 14.*

⁵ *Osztr. Belügymin. levéltára, 1852 ápr. 5. pénzügymin. átirat. Erd. kat. kormányzóság 1852 máj. 16-iki jelent. a Nemz. Muzeumban, Moldován G. Ságuna András; B. Szemle 1914 szept. 385. s köv. l. Kempen jelent. 1852 márcz., ápr.-ról U. Á. L. T.*

hitközségeket és ily módon a Nagy Péter állítólagos végrendelete szellemében a magyarországi görög egyház körében is folyton ébrentartsa a nagy és hatalmas északi pártfogó iránti hálás ragaszkodást.¹

De legzavaróbban hatott a magyar közönségre a forradalomból eredő politikai perek engesztelhetetlen folytatása s a menekült hazafiak ellenében hozott új meg új főbenjáró ítéleteknek hirlapi közzététele. Bach éles megfigyelésével már márczius 22-én szóvátette a kormány körében, hogy ez a közzététel nemcsak a belföldön kelt rossz benyomást, hanem a külföldön is úgy tünteti fel Ausztriát, mintha folytonos forradalom veszélyében forogna; határozatba is ment annak mellőzése.² Ennek daczára a közlések meg nem szüntek, csak a mikor már Kempen és Protmann is fölszóaltak ellenök, közvetlenül a körutazás beköszöntése előtt, szoríttatott meg az ítéletek közzététele az olyanokéra, melyek kegyelmi ténynyel voltak kapcsolatban.³

Az uralkodói körutat tovább halasztani csakugyan nem lehetett. Azzal a hivatalos felfogással, melynek a bécsi minisztérium váltig igyekezett a külföldön is hitelt szerezni, hogy t. i. a magyarság túlnyomó része, a nemzetiségek pedig egészökből az uralkodóház iránt loyálisak és hívek, az állapotokkal meg vannak elégedve, ennél fogva a császár bizalmára és jóindulatára mindenkép érdemesek s hogy csak egy kis töredék az, mely elégedetlenkedik, zúgolódik, conspirál és változást óhajt, nemcsak a még mindig fenntartott ostromállapot volt nehezen összeegyeztethető, hanem ellentétben állott azzal ama tény is, hogy az uralkodásának immár negyedik évét betöltendő fejedelem birodalmának abban a legnagyobb részében, mely azelőtt a Szent István koronájához tartozott, mindaddig még nem is mutatkozott.

Azután ne feledjük, hogy ez a körutazás bizonyos tekintetben eszközül is kínálkozott a hangulat javítására, a Bach-féle politika sikerének elősegítésére. Sokat vártak a fiatal uralkodó megnyerő egyéniségének, a császári hatalom fényének, egyes kisebb kegyelmi tényeknek hatásától. Már beharangozásul Köllner v. Keilerstein tábornok főhadsegéd beutazta az épen abban az évben árvizektől sujtott északi felvidéket, s úgy ott, mint a hasonló csapástól meglátogatott Erdélyben tetemes pénzösszegeket osztottak ki a fejedelem nevében segélyképen.⁴ A lapok már február végétől kezdve hozván híreket az előbb májusra, utóbb júniusra jelzett császári látogatásról, a hivatalos jelentések kiemelték a kedvező benyomást, melyet a hír keltett, bár azt sem hallgatták el, hogy ez főleg annak tulajdonítandó, hogy e látogatástól

¹ *Oszt. Belügymin.* levéltára 1852 ápr. 5-iki és aug. 29-iki átiratok.

² *Min. tanácsi jegyzőkönyvek* 1852 márcz. 17., 19., 22. *U. Á. L. T.*

³ *Gensd. Dép.* május havi budapesti *Stimmungsbericht*. *U. Á. L. T.* Lásd a *Magy. Hirl.* máj. 6., jún. 17., 24., júl. 8., 15. számok.

⁴ *P. Napló* 1851 decz. 23. *Magy. Hirl.* 1852 márcz. 27.

alkotmányos engedményeket és politikai amnestiát várnak, a mire természetesen Bécsben senki sem gondolt.¹

Június 2-án közzéttek a lapok a három nappal később kezdődendő körutazás részletes programját. A magyar sajtó is természetesen lelkes hangon üdvözölte az eseményt; a hivatalos Magyar Hirlap Ferencz Józsefnek az István nádor 1847-iki főispáni beiktatásánál való szereplésére emlékeztetett s utóbb áradozó magasztalásokkal kísérte a körutat; a Pesti Napló is az uralkodót királynak, apostoli királynak nevezte s azt mondta, hogy rajtunk a sor magunkat e ritka kegyelemre méltókká tennünk s azt őseinket jellemző lelkesültséggel viszonzoznunk.

Jóval a császár érkezése előtt megindultak mindenfelé a messzemenő előkészületek és hivatalos intézkedések, melyek mind arról tanuskodnak, hogy a lelkesedés nem volt egészen önkényes; voltak megyefőnökök, a kik nemcsak az ünnepi díszet, hanem még az éljenzést is elrendelték, az üdvözlő beszédek pedig megcensurázták. Albrecht főherczeg főudvarmesteri hivatala fölszólította az országban levő nemeseket és az ausztriai rendek lovagjait, hogy az uralkodó pesti időzése alkalmával a fogadtatásnál és az úrnapi körmenetnél megjelenjenek s kísérettül szolgáljanak. Pest városa sietett gróf Grünne főhadsegédet is díszpolgárai sorába iktatni. Debreczen városházájában ünnepélyesen leplezték le a császár arcképét. Egy új dunai hadigőzöst Albrecht főherczegről nevezve építettek és szenteltek föl az uralkodói körút alkalmára.² A hivatalos körök mindazonáltal eléggé skeptikusan néztek a történetdők elé; a garázdálkodó rablócsapatok ellen messzemenő óvintézkedéseket tettek; a nemesség magatartását kétesnek tartották s nem tetszett nekik, hogy a fogadtatásnak Pesten minél magyarabb jelleget akartak adni, sőt arra számítottak, hogy a császár huszáregyenruhában jön és hajóján nemzetiszínű zászló fog lengni! Megütköztek rajta, hogy Appiano pesti polgármester, a ki egy szót se tud magyarul, rábeszélésre késznek nyilatkozott magyar üdvözlő beszédet mondani.³ Az öreg Metternich kételkedve jegyezte meg Kübeck előtt, vajjon a «veni»-t fogja-e a «vidi» és a «vici» is követni?⁴

¹ O. Belügymin. levélára 1852 De la Motte id. máj. 12-iki előterj.; Bach ápr. 24-iki heti jelent. U. Á. L.-T.

² Lásd a Vörös Antal-féle iratokat a Nemz. Muzeumban és az egykorú lapok közléseit. Degré Alajos (Visszaemlékezéseim II. 194—195. l.) szerint a császár Pestre jövetele előtt Augusz. ker. főispán kérdést intézett Eötvöshöz az iránt, mit lehetne a fogadtatásnál tenni, a mi az uralkodót meglepné s a népnek örömet szerezne? Erre Eötvös azt tanácsolta, állítsanak föl a lánczíd fejénél két oszlopot s azokra akasszák föl Auguszt és Protmant. (?)

³ A pesti rendőrigazgatóság és Kempen május havi Stimmungsberichtje, U. Á. L.-T. A mit Beksics (Magy. Nemz. Tört. 438. l.) a Fazekas Dávid rablóbandájáról beszél el, hogy úgyszólván a Bach szemei előtt raboltak ki negyven vásáros kocsit, annak a hivatalos jelentésekben semmi nyoma.

⁴ Max v. Kübeck id. m. 168. l.

A körutazás maga, úgy a hogy lefolyt, eléggé bravuros vállalkozása volt egy fiatal, tetterős, mozgásra edzett uralkodónak, ki már akkor tanujelét adta az őt később annyira jellemző buzgó és fáradhatatlan kötelességérzetnek. Június 4-től augusztus 14-ig tartott s háromszori közbeeső budapesti időzéssel meg-megszakítva valósággal az egész országra — a Bánátot és Erdélyt is beleértve — kiterjedt,¹ az üdvözlés és ünneplés mindenütt ismétlődő külsőségein kívül a nagyobb helyeken kihallgatások, udvari ebédek, csapatszemlék, színházlátogatások, nép-ünnepélyek és néprajzi fölvonulások is gazdagították a programot, mely a hivatalos ügyek állandó ellátása mellett természetesen az intézetek, telepek és hivatalok látogatását, a bányákba való leszállást s helyenkint, szórakozásul a medvevadászatot is felölelte.

Miután a dunai és balatoni hajóúttól és egy rövid vasútvonaltól eltekintve az uralkodó egész körutazását váltott helyi, többnyire négy- vagy hatlovas fogatokon tette meg s a nagyobb városokban, valamint csapatszemléken kíséretével együtt lóháton jelent meg, egész vállalkozása kíséretére nézve is, — mely különben jobbára fiatal emberekből állott, — eléggé fáradságosnak volt mondható. Albrecht főherceg Kassán belé is betegedett az utazásba s csak a császár távozása után követhette őt Bécsbe; a kísérő idegen vendégek némelyike Budán panaszosan emlegette a korai kelés miatt néha nagyon rövidre szabott éjjeli nyugalmat.

Az egész magyarországi látogatás alatt, az engesztelődés gondolatának teljes háttérbe szorulásával feltűnő, szinte tüntető kifejezésre jutott a forradalom alatt tanúsított hűség iránti kegyelet és elismerés és az akkori eltévelyedés ostromozása s az óvaintés annak netáni ismétlődésétől. A komáromiak valóságos dorgálást és fenyegetést hallottak a fiatal uralkodó ajkairól; az aradiaknak is kijutott az intelemből; ellenben Temesvárott, Nagyváradon, a jászkúnokkal szemben elismerő dicséret

¹ Rövidebb-hosszabb ideig tartózkodott a császár a következő helyeken: Budapest, Kecskemét, Félegyháza, Mezőhegyes, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Debreczen, Eger, Gyöngyös, Jászberény, Székesfehérvár, Szekszárd, Kaposvár, Pécs, Keszthely, Balatonfüred, Veszprém, Pannonhalma, Győr, Bábolna, Komárom, Esztergom, Vác, Ipolyság, Szt. Antal, Selmeczbánya, Körmöczbánya, Aranyos-Maróth, Nyitra, Érsekújvár, Ujvidék, Pétervárad, Zimony, Pancsova, Bázias, Fehértemplom, Orsova, Mehádia, Karánsebes, Lugos, Nagy-Ág, Topánfalva, Abrudbánya, Gyulafehérvár, Nagy-Szeben, Vöröstorony, Brassó, Szt. György, Tusnád, Málnás, Bálványos, Csík-Szereda, Sz.-Udvarhely, Segesvár, M.-Vásárhely, Besztercze, Kolozsvár, Nagybánya, F.-Bánya, Kapn.-Bánya, Sugatag, M.-Sziget, Szlatina, Beregszász, Munkács, Ungvár, Kassa, Eperjes, Lőcse, L. Szt.-Miklós, Rózsahegy, A.-Kubin, T. Szt.-Márton, Trencsén, N.-Szombat, Pozsony. Az egész körútra nézve l. a *«D. Rundreise Sr. Majestät Franz Joseph I. im J. 1852.»* u. a. évi bécsi névtelen, de nyilván hivatalos megbízásból készült kiadványt, továbbá *Bellaugh Aladár* «I. Ferencz József Magyarországon» cz. cikkét a Budapesti Szemle 1917 jún. füzetében és az egykorú napilapokat.

hangzott el s legmagasabb auspiciumok alatt ment végbe a fölavatása vagy alapkövetétele a szabadságharcz elleni küzdelemben elesettek részére állított emlékek egész sorozatának. Budán akkor leplezték le az úgynevezett Hentzi-emléket nagyszabású katonai ünnepély keretében, mely alkalommal Hentzi fia bárói rangra emeltetett s egy Velenczében épen vízrebocsátott gőzöst az elesett tábornokról neveztek el. Kálozdon a császár fölkereste a Görgey ítélete következtében fölakasztott gróf Zichy Jenő sírját, Váczott pedig a Götz tábornokét; Temesvárott a város «hősi védelmének», Gyulafehérvár közelében Losenau ezredesnek, Segesvár mellett Skariatín orosz tábornoknak állíttatott az uralkodó emléket.

A közhangulat emelésére még leginkább az szolgált, hogy a körutazás alkalmából mindenütt megengedték a magyar nemzeti lobogó kitűzését; az uralkodó csak az egyidejűleg terjesztett arczképeken viselt magyar huszári ruhát, a magyar csapatokat még a csapatszemléknél is lehetőleg mellőzték.¹ A kitüntetések, melyekben — elkezdve Albrecht főherczegen, — nagyon sokan részesültek, természetesen csak a kipróbált «jóérműek»-et érték, tehát a valóban népszerű egyének azokból eleve ki voltak zárva. Az alkalmasszerűen most közölt nagyszámú megkegyelmezésben, mely által 286 Magyarországon fogva volt egyén nyerte vissza szabadságát, volt ugyan részük politikai elítélteknek is, de azok hatását lényegesen csökkentették az egyidejűleg kihirdetett újabb, bár kegyelmi úton enyhített elítélések s még inkább az újabb elfogatások épen akkor, a mikor a magyar közönség általános amnestiát remélt és várt. Sok szó esett ez időben az ország javára tervezett vasútépítésekről is, de ezek a tervek még soká tervek maradtak.

A körút fontosságának kiemelésére és hatásának fokozására szolgált az is, hogy az uralkodó budapesti időzése alatt a kormány több tagja, sőt külföldi diplomaták is megjelentek ott. Gróf Buol külügyminiszter, Bach belügyminiszter, Baumgartner kereskedelemügyi miniszter és Kempen, a rendőri hatalom főnöke június végén s július elején a magyar fővárosban időztek; Buol és Bach meglátogatták a Nemzeti Muzeumot és megjelentek a Szép Juhásznénál rendezett népünnepélyen s a Nemzeti Színházban is; Bach lerándult Nagykőrösre is és később Baumgartnerrel együtt Szolnokra, a tervezett vasútvonalak iránt tájékozódni. Thinnfeld földművelésügyi miniszter szeptemberben megtekintette az északi magyar bányavidéket.²

Érdekes vendége volt a Magyarországon tartózkodó udvarnak június utolsó hetében a Bismarck-Schönhausen Ottó fiatal porosz diplomata — a későbbi nagy kancellár, — személyében, ki királya

¹ Wessenberg id. m. II. 112. l.

² Magy. Hírlap 1852 szept. 25.

külön kiküldetésében s igen meleg ajánlásával mutatkozott be az osztrák császárnál s ennek megnyerő egyéniségéről és a magyar földön töltött napokról nagy melegséggel és közvetetlenséggel írt tudósításokat neje=nek.¹ Bismarck el volt ragadtatva a magyar főváros és a királyi palota szép fekvésétől s az akkor Pesten még szembetűnőbb néprajzi sajátos=ságoktól; élvezte a cigányzenét és a budai hegyekben rendezett estély festői regényességét, átúszott a lánczhíd alatt a Dunán s az alfölddel is meg akarván ismerkedni, erős katonai fedezet mellett ki=rándult Kecskemétre és Nagykőrösre s csak azt sajnálta, hogy az olyan lovagias rablókkal, a minők a magyar szegény=legények, nem lehetett személyes találkozása.

A császár leghosszabban — mert ismételve — a fővárosban tartó=zkodott, a hol udvari bált is adott, többször meglátogatta a színházat, kirándulásokban vett részt, megjelent az úrnapi körmenetben s számo=sakat fogadott. A vidéki látogatások eseményeiből, mint különleges érdekűeket fölemlíthejük, hogy Zimonyban Karagyorgyevics Sándor szerb fejedelem és Reschid belgrádi basa, Nagyszebenben pedig Stirbey oláhországi hoszpodár tisztelgését fogadta az uralkodó. Marosvásár=helyen a fogház meglátogatása alkalmával a császár a nem rég föl=fedezett székely összeesküvés miatt raboskodók némelyikével is talál=kozott.² Ugyanott a 70 éves Bolyay Farkas, a hírneves matematikus, «Szívhangok» cím alatt latin, magyar és német versesfüzérben di=csőítette a fejedelmi vendéget.

A dicsőhymnuszokban egyáltalán nem volt hiány s azok némelyiké=nek tömjénező hangja és szertelen dagálya aligha felelt meg a fiatal uralkodó jóízlésének, sőt sérthette a nemzet önérzetét is. Így például a Békés határán felállított diadalkapun a Radetzky, Lichtenstein és Schlick tábornokok arczképei díszlettek; Győrött egy közkúton ez a felírás volt olvasható: «A forráshoz siet szarvas, ha szomjazik, Szívünk mint kútforrás, hozzád sóhajtozik!»; Rétszágon pedig Chronostikonképen ezt a mondást írták a diadalkapura: «Állj meg nap! Létünk fényszaká=bán környezd a nagy Császárt, E honba érkező Ferenc Józsefet»; Eperjesen ez a német felírás volt olvasható: «Unbedingte Huldigung dem Schöpfer des einigen, starken Österreichs»; Sepsiszentgyörgyben pedig ez: «Teljes Ausztria minden dicsőséggel.»

Valódi és általános lelkesedésről az adott és ismertetett körülmé=nyek között természetesen szó sem lehetett. A conservatív arisztokratia nem akarta magát az ünnepélyektől egészen távoltartani, nehogy tápot adjon a Bach vádaskodásainak és végkép megszakítsa régi összeköttetéseit az udvarral. A köznemesség és polgárság értékeesebb, nagyobb része

¹ Fürst Bismarck's Briefe an se. Brompt u. Gattin 342. s köv. l.

² Deák Farkas id. m. 34—35. l.

sehol sem tüntetett és ünnepeelt. A köznépet inkább a kíváncsiság, a szokatlan látványosság vonzotta s a fiatal uralkodónak kétségkívül rokonszenves, lovagias egyénisége megnyerte.¹ Egészen véve baj nem történt, a program végrehajtását semmi sem zavarta, a külső benyomás kitünő volt, így tehát az osztrák hivatalos körökben nagy volt a megelégedés és még nagyobbnak tüntették föl azt a sugalmazott bel- és külföldi sajtókommentárok.²

Maga a császár, mikor nagy vállalkozását szerencsésen befejezte s visszatérvén székvárosába, ott lelkes fogadtatásban részesült s az őt odáig elkísérő magyar méltóságviselőktől elbúcsúzott, valódi öröm és meghatottság jeleit adta. Azt mondta a primásnak magyarul, hogy Magyarországon a hány embert, annyi szívet talált; Kübeck előtt is odanyilatkozott, hogy útjával egészben meg van elégedve s hogy már a nemesség is belényugodott az elkerülhetetlenbe. Azt azonban elismerte, hogy csak fölületesen ítéltet s összbenyomásából le kell vonni azt, a mi «megrendelve, kiszámítva, betanulva volt».³

Bár már e nyilatkozat mutatja, hogy a császár önmagát igyekezett óvni az illúzióktól, azért mégis kétségtelen, hogy a körutazás látszólagos nagy sikere egyelőre a Bach állásának és rendszerének megszilárdítását eredményezte. Csak idő multával lett nyilvánvalóvá, hogy mikor a fiatal uralkodó kétségbevonhatatlan jóakarattal, buzgalommal és tőle telhető elfogulatlansággal igyekezett birodalma legnagyobb országával megismerkedni, kormányza az ő megjelenését egy rendszer legfelsőbb szentesítésére használta föl, a mely szükségkép csak a birodalom romlására vezethetett. Ennek fölismerése csak fokozhatta a későbbi kiábrándulás keserűségét.⁴

A Magyarország iránti fokozódó figyelem jeléül szolgálhatott az is, hogy a császár alig több mint egy hónappal körutazása után megjelent ismét a magyar fővárosban, annak környékén nagy csapatszemléket és

¹ A császárt vivő kocsisok mondásairól meglehetősen ellentmondó anekdoták voltak forgalomban. Az egyik állítólag azt mondta, mikor figyelmeztették, hogy ily gyors hajtás mellett lova ki fog dőlni: «Mit bánom én, meg van ez már fizetve azzal, hogy uramat, királyomat vihettem.» (*Magy. Hirl.* júl. 3.) Egy másik, a kinek az udvari emberek magyarázták, mily nagy megtiszteltetés rá nézve a császárt vihetni, azt válaszolta: «Vittem én már sokkal nagyobb urat is!» Ugyan kit? kérdezték; «Kossuth Lajos ő felségét!» volt a felelet. (*Eisenmann* id. m. 177. l.).

² Ezekre nézve l. *Bellaagh* id. cikkét 26. s köv. l., valamint a *Magy. Hirl.* jún. 30., aug. 1.

³ *Metternich* id. m. VIII. 127. l. *Friedjung* «Österreich» stb. I. 432. l.

⁴ Lásd az *Unsere Zeit* (1864. Österreich stb.) cikkét 16–17. l. és *W. Rogge* id. m. I. 273–285. l. Az *U. és Á. L.=T.* Gensd. Dep. ez időbeli iratai sok adatot tartalmaznak arra nézve, mennyi nehézséggel járt sok helyen a megkívánt ünneplés elrendezése.

hadgyakorlatokat tartott s ez alkalommal Sándor orosz trónörökös, valamint a württembergi örökös herceget vendégeiül látta.

Ezt a látogatást közvetlenül követte a horvátországi út, melynek addigi halogatását az okozta, hogy a kormány ott még sokkal bizonytalanabbnak érezte a talajt lábai alatt, mint Magyarországon s ezt az aggodalmat a tapasztalás teljes mértékben igazolta. A császár ottani látogatását lényegesen meg kellett rövidíteni, — tényleg alig tartott hat napig,¹ — nem a vízáradások által megakadályozott közlekedés miatt, a mit hivatalosan okul adtak, hanem a rendkívül rossz hangulat, a hivatalosan is elismert «hűvös fogadtatás» okából, a mely abban is nyilvánult, hogy a zágrábi Márk=tér, melyen a császár lakása állott, az egész idő alatt tátongott az ürességtől. A dédelgetett Horvátország most bosszút állott az elszenvedett «hálátlanságért». Ezekért a jelenségekért a zágrábi polgármester a zsandárok durvaságát okolta, a mit Kempen sietett megczáfolni, sőt a polgármestert meg akarta rendszabályozni, bizonygatván egyúttal, hogy a baj oka Jellačić bán, a ki tapintatlanul járt el s már elvesztette tekintélyét és népszerűségét.²

Hátra van még, hogy rövid szemlét tartsunk a magyarországi politikai perek terén a császári körút alatt és után beállott mozzanatok fölött, egészen addig az időpontig, a mikor a milanoi lázadás és a bécsi merénylet azok kezelésében bizonyos fordulatot idézett elő.

Mialatt a januárban és júniusban Marosvásárhelyt elfogottakat előbb ott, utóbb Nagyszebenben szigorú börtönzár alatt tartva a Bartels ezredes vezetése alatt működő katonai bíróság, de különösen az ily nyomozások körül már Galicziában bizonyos hírnévre szert tett Taaferner őrnagy vette faggató vallatás alá, a székely összeesküvést mindegyre tovább szították a külföldről a fanatikusan fáradhatatlan Mack, az újabban mindinkább vezetős szerepre emelkedő Gál Sándor s közvetve maga Kossuth is, a nemzethez intézett szövegeivel s híveinek még Londonból küldött leveleivel,³ csak azt érve el, hogy új meg új áldozatokat kergettek romlásba. Így Várady József 1852 nyarán lopódzott be Erdélybe, hogy ott lappangó guerrillacapatokat szervezzen a majdani fölkelés támogatására. Bírjuk Gál Sándor két levelét ez időből, melyből Mackkal való versengése tűnik ki; különösen a külföldön történőkre, Kossuth eredményeire és az európai forradalmi kilátásokra nézve jobban értesültnek tartja magát amannál; bizik benne, hogy «rövid idő alatt a villámok összezsapnának»; futárokról ír, pénz- és fegyverküldeményekről, titkos íráskulcsról s magát «az erdélyi szabad

¹ Október 1-én érkezett Zágrábba, 7-én már Pordenonében volt. (*Magy. Hir.* okt. 3. és 9., 17.).

² *Osztr. Belügymin.* levéltára, Kempen 1852 decz. és 1853 febr. márcziusi átiratai. *U. Á. L.=T.* Gensd. Dép. Kempen nov. 6-iki jelentése.

³ Ezekből többet közöl *Hentaller* id. m. 108. s köv. l.

hadsereg parancsnoka»nak vallja, szemben Mackkal, mint «a magyar honvéddal reorganisatorával».¹

Azalatt azonban az osztrák rendőri hatalom sem volt tétlen ;² Podolski és Kempen jelentései július 13-ról és szeptember 12-ről új meg új neveket ölelnek fel, új meg új elfogadásokról adnak hírt és váltig kutatják az erdélyi, dunántúli s bécsi összeesküvők, valamint az egész magyarországi mozgalom és a kelet- s nyugateurópai forradalmi propaganda közötti összeköttetés szárait. Már júliusban el volt fogva Gasparics Kilit is, a lelkes, öreg ferenczrendi barát, kinek elkobzott naplója a Mack utasításaival való megegyezésről tanuskodott s ki Gyöngyösön fogatván el, több azon vidéki egyént is bajba sodort, többek közt Sárosy Gyulát, a költőt, ki forradalmi bűnein kívül, melyekért már egyszer halálos ítéletet kapott, útlevelek szerzésével is volt vádolva, valamint Vachott Sándort, kit aztán fogsága testileg és lelkileg egészen megtört.³ Október végén már Gasparics, Magos Ernő, Boér Antal, Drisnyey István és több más politikai fogoly Bécsbe szállítottak s perök az ott összpontosított hadbírószági tárgyalás körébe vonatott. A Piringer és Goslar felségárulási pörébe belékevert huszonkét magyar már a következő év elején kapott 10—20 évi sáncz= munkára szóló ítéletet.⁴

Időközben a Noszlopy-féle összeesküvés részesei is egymásután kézrekerültek. Július közepén Kecskeméten a Vasváry Ferencz házánál sikerült a huszárcsapat ruházatainak és folszerelésének egy részét lefoglalni, a miért Vasváry atyjával együtt fogságba jutott. Novemberben már fogva voltak Gál József és Zabólay, valamint Hegymeghy Samu volt honvéd, Sárközy Lajos fiatal ügyvéd és földbirtokos és Nagy Albert «költő és postatiszt».⁵ Legtovább sikerült magának Noszlopynak bujdosnia ; három évig üldözték már, végre Pesten, a Vay gróf házában, hol Molnár álnév alatt tartózkodott, rajtaütöttek a Protmann poroszlói s őt is, mint társait, börtönbe zárták, a mely legtöbbjükre nézve már csak utolsó útjuk alkalmával nyílt meg.⁶

A fölkelés támogatására szervezett guerillacsapatok egyik vezetőjeként álnevek alatt lappangó b. Kemény Farkast hasztalanul kereste a rendőrség ; e csapatok toborzása czímén fogattak el Podhorszky Mária és Csepcsányiné Szemere Erzsébet. A guerillamozgalomra nézve egyébiránt Kempen sajátos álláspontra helyezkedett : egyszerűen azonosította azt az alföldön és a Dunántul egy részében akkor nagyon

¹ E levelek a *Pásztor Árpád* birtokában vannak.

² *U. Á. L.=tár* Gensd. Dép. 1852.

³ *Vachott Sándorné*: Rajzok a multból II. 197. s köv. l.

⁴ *P. Napló* 1853 febr. 13.

⁵ *Vasváry* id. m. 103. s köv., 190. s köv. l.

⁶ *Kempen* nov. 19-iki jelent. a Gensd. Dép. iratai közt *U. Á. L.=tár*.

elhatalmasodott rablóüzelmekkel. Már most, ha az valószínű is, hogy a bujdosó guerillák a maguk és lovaik fenntartása érdekében koronkint nem épen kiméletes eszközökhöz nyúltak, bizonyos, hogy politikai célt szolgáltak; ellenben ép oly bizonyos, hogy a gyújtogató, rabló, sőt néha gyilkoló szegény-legényeket ez időben semmi különös politikai indíték nem vezette. Azonban ez a szándékos fogalomzavar nagyon alkalmas volt a forradalmi mozgalom compromittálására és arra, hogy a kormány a zsandárságnak, mely a haramiákkal elbánni nem tudott, e gyámoltalanságát a politikai vonatkozásból eredő nehézségekkel igazolja, valamint arra is, hogy egyes lázadókat, mint Nagy Albertet és Hegymeghyt már 1852 december végén mint rablógyilkosokat ugyanily váddal terhelt parasztemberekkel együtt ítélhessen akasztófalálra.¹

Sárosy Gyulával és Vachott Sándorral együtt egy harmadik költőnk is bajba keveredett: Tompa Mihály. Őt, mint a «Nép barátja» egykori munkatársát, mint a szabadságharcz tábori papját, mint a hazafiúi keserv legmegragadóbb lyrikusát már régóta gyanus szemmel nézte a rendőrség falusi magányában. Ez év tavaszán haditörvényszék elé idézték Kassára s egyúttal sok kéziratát lefoglalták. Miután hat hétig vizsgálati fogságban tartották, júliusban kihallgatták, majd szabadlábra helyezték, de soká zaklatták, tartották megfigyelés alatt s úgy személye, mint kéziratai sorsára nézve kínos bizonytalanságban, míg végre 1853 márczius végén fölmentették.²

Ezen egész idő alatt folyt Pesten, a hirhadt Bilkó vezetése mellett a vizsgálat gróf Teleki Blanka és sorsának hű osztályosa Leövey Klára ellen. A vádak, — hogy a grófné nevelőintézetében Vasváry Pál mint tanár működött, hogy ő forradalmi célokat szolgáló titkos levelezést folytatott Párisban élő nővérével, De Gerando Attila nejével s forradalmároknak menedéket adott, — bár valóban veszedelmes ténykedésre nem mutattak, alkalmasak voltak a pör felduzzasztására és elhúzására, úgy hogy az csak a következő év tavaszán mindenesetre túlszigorú, várbörtönre szóló ítélettel ért véget; szeptemberben azonban Pesten el volt terjedve a hír, hogy Teleki Blankát fölakasztják s a megrémült vagy kíváncsi nép már gyűlni kezdett az újépület környékére.³

Méltán háborodott föl a magyar közönség a mikor — mintegy

¹ Kempen jelent. okt. 18. és 27-ről u. ott. *P. Napló* 1853 jan. 2.

² Váczy János: Tompa Mihály életrajza 98. s köv. l. *Arany János levelezése* I. 272., 292., 306. s köv. l. és «A golya tojt nekem elég bajt és költött kellemtelenségeket», írja Tompa Arany Jánosnak aug. 5-ről.

³ P. Szathmáry K. id. m. 71. köv. l. *Wertheimer*: Gräfin Blanka Teleki, P. Lloyd 1908 máj. 16. A Teleki Blanka elleni vádpontokat lásd a min. konferencia 1884-iki jkönyveiben. U. Á. L.=T.

útóhangjául a csak imént lezajlott császári körutazásnak, — augusztus 25-én a napilapok egész sorozatát a forradalmi vétségek miatt hozott haditörvényszéki ítéleteknek közölték s ezek között húsz halálos ítéletet, bár valamennyit a vagyonek Kobzás fenntartása mellett rövidebb-hosszabb idejű várfogságra enyhítve. Az így halálra ítélt s börtönre megkegyelmezett egyének között a Dunyov István kapitány és Vidats János hadbíróé mellett a Duschek Ferencz volt forradalmi pénzügy-miniszterét és b. Vay Miklós «volt koronaőrét» is megtalálhatta az ámuló olvasó.

Duschek Ferenczről már márczius végén azt jelentette a «Polizei=Wochen=Rapport», hogy ő «csak a Felső kegyelmétől várja fölmentését.» Szögyény rendre járta a minisztereket és mindent elkövetett érdekében, de bár Duschek, a Vay kifogástalan tanúsága szerint positiv szolgálatot tett az osztrák kormánynak, aranyban, ezüstben másfél milliót hagyván hátra a pesti bankban, mikor az országgyűlés Debreczenbe menekült s ő volt az egyetlen, ki nem az oroszoknak, hanem az osztráknak adta meg magát: mégis elítélték. Hajthatatlanok voltak iránta, mert alatta készülvén a magyar pénzjegyek s «ezek lévén a forradalom hosszú tartamának főtényezői», ő azok egyikének tekintetett, kiket legnagyobb felelősség terhel.

De legmegfoghatatlanabb, legmegbotránkoztatóbb a Vay Miklós ellen követett eljárás és hozott ítélet, melyet nem is lehet másnak tekinteni, mint a conservatív főnemesség ellen dühöngő Bach hatalmi hóbortja jelének. Vay kora fiatalságától kezdve kiváló szerepet vitt és pedig mint a kormány bizalmának letéteményese. Már 1830-ban Borsodmegye administratora volt, utóbb septemvir és koronaőr s a helytartótanács alelnöke. 1846-ban a kormány teljhatalmú biztosává nevezte ki a galicziai zavargásoktól fenyegetett felvidék számára. 1848-ban, mint István nádor teljhatalmú biztosa Erdélybe küldetett a Magyarországgal való unió végrehajtására. Ottani működése oly kevésbé volt forradalmi szellemű, hogy az országgyűlés és a sajtó ismételve elégedetlenségének adott vele szemben kifejezést s a forradalmi kormánybiztosok őt vizsgálat alá vonták és rendőri felügyelet alá helyezték, míg aztán — a debreczeni országgyűlés alatt — minden hivatalos állásáról lemondott. Miután mégis a szabadságharcz alatt hivatalos állást viselt, 1849 szeptemberében purificationalis eljárást kért maga ellen. Hogy őt Bécsben a forradalom által valóban compromittálnak nem tekintették, mutatja az a körülmény, hogy 1850-ben a magyar helytartói állás elfoglalása iránt alkudoztak vele s hogy olaszországi útja alkalmával ott Radetzky és Gyulay grófok mindenkép kitüntették. Mégis haditörvényszék elé állították Bach azon utasításával, hogy okvetetlenül

¹ Emlékiratai II. 62. 1. Emléklapok b. Vay Miklós életéből 251. s köv. 1.

elítélendő, bár két évig hiába kerestek ellene adatokat s augusztus 14-én vagyonelkobzásra, minden kitüntetése megvonására s kötél általi halálra ítélték. A császár kegyelemből négy évi várfogságra változtatta büntetését és vagyonát visszaadta a hadseregnél szolgáló fiainak. Az ítéletet azzal próbálták indokolni, hogy Vay erdélyi kormánybiztosi minőségében Latournak egy Puchnerhez intézett sürgönyét elfogta s a magyar forradalmi kormánynak kiszolgáltatta; a magyarok ellen föllázadt oláhokat csendháborítóknak és zavargóknak nyilvánította, elfogatásukat elrendelte s utóbb kivégeztetéseket közzétette s a debreczeni országgyűlés felsőházában mondott beszédjében a függetlenségi nyilatkozatot «mintegy» magáévá tette.

Vayt, a kit az Újépületben ugyanabba a cellába zártak, a melyből Batthyányt halni vitték, kinek ablaka alatt botozásokat és kivégzéseket vittek végbe, utóbb, szeptemberben Theresienstadtba szállították várfogságba. Börtöni naplójában érthető elkeseredéssel kelt ki az őt hajszólo «hatalmon levő söpredék» ellen s még a Széchenyi «Blick»-jét is felülmúló szidalmakkal illette «a közönséges, semmirekellő Bachot», a «kancsal semmiházit», «az emberiség förtelmét és szégyenfoltját».¹

Szem előtt kell tartanunk egyébiránt, hogy az osztrák kormány mentalitását ez időben nemcsak a magyar emigráció működése befolyásolta, hanem a már említett lombard—velencei összeesküvés is, melyet amazzal összeköttetésbe is igyekeztek hozni s melynek fölfedezett részleteiről és a megtorlására tett rendszabályokról Radetzky már július elejétől kezdve küldte jelentéseit Bécsbe. E jelentések szerint az összeesküvők az osztrák csapatokhoz beosztott honvédekkel is, azok elbocsátása előtt érintkezésben állottak s köztük proclamatiókat és pénzt osztottak ki; a helytartó meg is nevezett néhány magyar katonát, kinek Mantuába való visszaküldését kívánta. Novemberben azután az egész monstrepör elbírálás alá került; három magyar katona is várfogságot kapott; az összeesküvés olasz főrészeseit kivégezték Mantuában, a hol utóbb az olasz nemzet büszke emléket emelt nekik.²

A mantuai véritételek Magyarországnak is intelmül voltak hivatva szolgálni.

¹ *Emléklapok Vay M. élet. különb. helyein; Szögyény Emlékiratai II. 93. l.* Az ítéletet l. a *Magy. Hirl.* aug. 25-iki számában. Hogy 1851-ben még magyar conservatív körökben is voltak, kik Vayt gyanús szemmel nézték, mutatja b. *Senyey Pálnak* egy *Bretzenheim* herceghez ínt. s *Wertheimertől* közölt (Zur Geschichte etc. *Ung. Rundschau* 1914 jan. 75. l.) levele, melyben azt mondja, hogy V. egy szemével Southampton (Kossuth) felé látszik sandítani.

² *U. Á. L. =tár Gensd. Dép. Magy. Hirl.* decz. 17. *Kossuth Irataim IV. 367. lap.*

III.

(A magyarországi «definitivum» előkészítése; Apponyi emlékirata; az ideiglenes községi szervezés; a hivatalnokok ruházatának ügye, egyenruhaszabályzat Magyarországra, Horvátországra s a bánságra nézve. Újabb ideiglenes bírósági szervezet Erdélyben; a hadsereg újraszervezése; a zsandárság hatás-körének kiterjesztése. Az 1853 január 19-iki közigazgatási «definitivum»; a törvénykezés hozzáillesztése az új közigazgatási szervezethez. Kinevezések a helytartóságoknál; az idegen tisztviselők áradata. Az egyetűgy rendezése. A reáliskolák szervezése. Egyenlősítés a közgazdasági téren; vasútépítési tervek; a házalási törvény. Az úrbérmegváltási pátens; az ősiségi pátens; az osztrák polgári törvénykönyv kiterjesztése Magyarországra. Az ideiglenes polgári perrendtartás; az ügyvédrendtartás; a sajtó- és büntetőtörvény s büntető-perrend. 1852 — 1853.)

A sok provisoriumot valahára fölváltandó «definitivum» az osztrák és magyar hivatalos köröknek — fönt és alant — közös, régi, általános óhajta volt. Az alkalmazottak epedve várták állásuk ideiglenessége s helyzetük ebből eredő bizonytalansága miatt; már Geringer számtalanszor sürgette s Bach egy 1851 októberében az uralkodóhoz tett bizalmas előterjesztésében odanyilatkozott, hogy «csak a közigazgatás vágyva óhajtott definitivumának életbelépése s a közigazgatási közegek végleges alkalmazása fog a mutakozó bajokon segíthetni». Azonban egy kévéssel később kibocsátott legfelsőbb kabinetirat kijelentette, hogy egyelőre minden szerves rendszabály fölfüggesztendő, nehogy elébe vágjon azoknak az elhatározásoknak, melyeket a császár a birodalmi alkotmány «revisiója» kérdésében fog kibocsátani.¹

Mikor aztán a «revisio» az olmützi alkotmánypátens eltörlésének formájában megtörtént s a kormány utasítva lett, hogy a kiadott «alapelvek» szellemében lászson hozzá a részletes törvényalkotás munkájához, e munka keretében a magyarországi szervezés is szőnyegre került s Bach az erdélyi kormányzót január végén értesítette, hogy az ottani szervezési munkálatok is folyamatban vannak és mihamarább napvilágot fognak látni.² Az általános szervezés előkészítésével a birodalmi tanácsnak egy négyes bizottsága bizatott meg, melyből a két magyar tagot,

¹ U. és Á. L. = tár min. tanács. 1851.

² Osztr. Belügymin. levéltár 1852.

Szögyényt és Zichyt kihagyták, s melyben az illető szakminiszterek is közreműködtek, azonban a Magyarországot illető munkálat kidolgozására külön bizottságot is alakítottak; ebbe a Drezdában időző gróf Apponyi Györgyöt, továbbá Czirákyt, Hauert és Geringert hívták meg.¹

Apponyi, kinek meghívását Bach nem látta szívesen,² csakhamar belátván, hogy társaival az alapelvekre nézve sem érthet egyet, a tanácskozásból kivált, azonban nézeteit egy különvéleményszerű emlékiratba foglalta össze, melyet úgy az uralkodónak, mint Albrecht főhercegnek, továbbá Kübecknek, Schwarzenbergnek és Bachnak átnyújtott s a melynek észmemenete a következő: ³

Az emlékirat írója kiindulási pontul elfogadja az augusztusi ordonanzokat és a december 31-iki legf. elhatározásokat, melyek új korszak megnyíltát jelzik s föltételezni engedik, hogy mindaz, a mi azokkal összhangba hozható s azokban kifejezetten kizárva nincs, a kiegyenlítés és megnyugtatás és a sajnálatos magyarországi állapotok megszüntetésének célját szolgálhatja. Azonban szem előtt nem tévesztendő, hogy a decemberi elhatározások előzményei egészen másképp állanak Magyarországra, mint a többi koronatarományokra nézve. Magyarhon népei oly kegyelettel és szívóssággal csüngnek nemzeti létökkel összefüggő régi intézményeiken és hagyományaikon, hogy azok átalakítása mélyreható rázkódtatás nélkül végbe nem mehet. A jelenlegi provisorium oly aggodalmakat s nyomott hangulatot, az új intézmények iránt oly általános ellenszenvet kelt, hogy a nemzet ma ezen érzelmeiben egysége sebb, mint valaha. Ezt a hangulatot a decemberi resolútióból vonható kedvező következtetések sem enyhíthetik. Ezért fontos a mód, a hogy az ott kifejezett elvek végre fognak hajtatni; azok keretében a császári hatalom megtalálhatja szabad elhatározásából a megnyugtatás eszközeit, s minél előbb teszi ezt, annál jobb, mert a késedelem által növekedni fognak a követelések s csökkenni fog az engedmények hatása. A mértéket maga a resolútio megjelöli, az állami egységet vevén alapul, mely alapon az országok különféleségével számolni lehet a monarchia erejének minden sérelme nélkül. Az emlékirat csak a főkérdésekre szo-

¹ Szögyény id. m. II. 57—58. l. A *Magy. Hirl.* egyidejű közlése szerint (1852 jan. 21.) a fentiekben kívül Vághy is a tagokhoz tartozott.

² «Apponyi meghívása fölbátorította a separatista reményeket», mondja Bach jan. 31-iki rendőri heti jelentése. (*U. Á. L.-T.*).

³ Szögyény (id. h.) két emlékiratot említ; az *U. és Á. L.-tárban* csak egy, Schwarzenberg herceghez intézett s 1852 február 8-ról kelt kísérőlevél és egy memorandum található, mely azonban mindazt magában foglalni látszik, a mit Sz. a két emlékirat tartalmaként ismertet. Valószínűleg ez az az előterjesztés, melynek elolvasása után Albrecht főherceg — gr. Apponyi Albert elbeszélése szerint — odanyilatkozott, hogy itt tévedés forog fenn: ez alatt az irat alatt nem az Apponyi, hanem a Kossuth aláírásának kellene állania! Főképp e nyilatkozat indíthatta a grófot arra, hogy minden további közreműködésről lemondjon.

rítkozik ; ilyen először is a szerb vajdaság és temesi bánság, valamint a Muraköz kérdése. Ezeknek visszacsatolása a magyarok legélénkebb kívánsága, kik országuk területi integritására mindig a legnagyobb súlyt helyezték ; elszakításukat semmi magasabb állami szempont nem indokolja, sőt az osztrák állami politika szempontjából a monarchia keretében a szerb terület inkább kisebbitendő, mint nagyobbítandó volna. Magyarország a tapasztalat tanúsága szerint egységesen sokkal jobban adminisztrálható, a szétszakítás csak nehezíti, összebonyolítja és költségesebbé teszi a közigazgatást s elégedetlenséget szül. Ez a különválasztás csak a szomszéd, nyelvi és vallási tekintetben rokon területekhez való csatlakozás vágyának magvait hinti el, tehát a monarchia integritása szempontjából szükséges az ily separatistikus törekvések elhárítása, melyek máris mutatkoznak abban az elégedetlenségben, mely a megadott különállás mértékével szemben észlelhető ; de igazságtalanság is ez a különválasztás az illető területen nagy többségben levő nem szerb népelemek szempontjából. Apponyi azt ajánlja, hogy csak a gör. keleti vallású szerbek által lakott területből alakíttassék a jász és kún területek mintájára egy, vajda vezetése alatt álló szabadalmazott kerület s az a megyék módjára a polgári és katonai kormányzó s a helytartótanács hatósága alá helyeztessék. Ezen a kerületen kívül is az óhitű szerbek egyházi és iskolai tekintetben önkormányzatot kaphatnának a patriarcha főhatósága alatt ; ezzel a jó érzelmű szerbek meg volnának elégedve.

Ezután az emlékirat áttér Magyarország politikai közigazgatási szervezetére, melyről Apponyi azt tartja, hogy a decemberi resolutio alapelveinek keretében e kérdés Magyarország leghőbb vágyainak megfelelően oldható meg. Magyarországon — mint a tapasztalás mutatja — minden könnyen vihető keresztül, a mi lényegben vagy legalább formában a nemzeti jellegnek megfelel, míg minden, a mi ezzel ellenkezik, legyőzhetetlen ellentállással találkozik ; bizalmat kell tehát kelteni, nem szabad annak a látszatnak adni helyet, mintha a nemzeti lét megtámadása forogna szóban. Az állapotok elmérgesítése által Magyarország a monarchiára nézve nem az erő, hanem a gyöngeség forrásává s teherré fog válni. Az állami egység nem követel egyformaságot, hiszen a resolutio szavai is reményt nyújtanak arra, hogy a különbözőségekkel számolni fognak. Magyarország évszázadok óta a monarchiai jellegnek megfelelő aristokratikus, nemzeti jellegű közigazgatási szervezettel bírt ; úgy a helytartótanács, mint a törvényhatóságok a nép szemében nagy tekintélynek örvendtek s mély gyökérrel bírtak a nemzetben, ezeken csak annyit kellene változtatni, a mennyit a legf. elhatározás alapelvei okvetetlenül megkívánnak. Az emlékirat ajánlja a helytartótanács régi szervezetének fönntartását, a hivatali címek meghagyását s az állásoknak magyar emberekkel való betöltését ; hasonlóképen ajánlja a régi törvényhatósági és községi szervezet s beosztás meghagyását, de a tisztviselők

választása nélkül ; a kormány által kinevezendő tisztviselők viselik régi neveiket s hatáskörük is lehetőleg változatlan maradjon, melléjük pedig állíttassék egy lehetőleg független tanácskozó testület ; Apponyi reméli, hogy ily szervezet mellett bizalmat érdemlő, jeles férfiak is vállalkozni fognak hivatalokra. A régi főispáni állás nimbusát nem örökölheti a mostani öt kerületi főispán ; ezek által a megyefőnökök alárendelt jellegű hivatalnokokká változnak s a kerületi főispánok sokkal idegenebbek a megyékben, semhogy ott bizalommal találkozhatnának ; csak megnehezítik — mint közbenső fórum — a közigazgatást. Ezenfelül az öt kerületbe osztás állandóan az ország szétagolásának rémét állítja a nép elé, a miért az emlékirat a kerületek s kerületi főispánok megszüntetését, de a kerületi helytartóságok fölmerült eszméjének mellőzését is szükségesnek tartja.

Minde rendszabályok azonban — Apponyi véleménye szerint — csak akkor bizonyulhatnak üdvöseknek, ha a nemzeti érzés legsebezhetőbb pontján kíméltetni fog, vagyis a magyar nyelv az ország belkormányzatának ügykezelési nyelvété tétetik. A magyar nyelv elterjedtségénél fogva legalkalmasabb erre s mihelyt a mesterségesen szított fagyűlölet eltűnik, most, úgy, mint 1848 előtt, symboluma lesz nemzeti létünknek s minden népfajt ki fog elégíteni. A német szolgálati nyelv behozatala óriási nehézségeket okoz ; a lakosságnak csak igen kis része bírja annyira, hogy a közigazgatásban használhassa ; kényszerű behozatala növeli az idegen alkalmazottak iránti ellenszenvet, megnehezíti a legjobb rendszabályok keresztülvitelét, lazítja, a helyett, hogy megerősíténé a Magyarországot s a monarchia többi országai közötti összetartozást. A magyar faj a birodalomban elszigetelten áll, a külföldön fajrokonokkal nem bír, azok által nem vonzattik, hagyományai és életérdekei az uralkodóházra utalják s ezért fejlődése és erősödése semmi aggályra sem szolgáltathat okot ; e mellett conservatív hajlamú, természetes szövetségese az örökös tartományok német lakosságának, a melyhez szorosan kell csatlakoznia, nehogy a szláv fajok elnyeljék ; de ugyanez az érdeke az örökös tartományoknak is, ha nem akarnak elszlávosodni. A kormánynak tehát kötelessége a magyar nyelvet a közbecsülésben fönttartani, nem pedig félretolásával a német helyett, mely erre sohasem lesz képes, az Ausztria jövőjére nézve legveszélyesebb szláv elemeket emelni túlsúlyra. A múlt mutatja, hogy a magyar nyelv és nemzetiség elleni minden törekvés az ellenkező eredményt szüli s a legmagasabb politikai érdekeket hajótörésre juttatja. Apponyi természetesnek találja, hogy a magyarországi központi kormányzat és a bécsi legfőbb kormányhatóságok közötti érintkezés nyelve továbbra is a német maradjon, csak az ország belső kormányzatának ügykezelési nyelve volna a magyar ; a hol azonban a hatóságok nem magyar fajokkal lépnek közvetlen érintkezésbe, biztosítani kell ezek nyelvének használ-

hatását megfelelő nyelvismerettel bíró közegek alkalmazása által különösen a törvényhatóságok és községek belső ügykezelésében, a mi minden erőszakos magyarosítást kizárna.

Az emlékirat végül a bírói szervezetre alkalmazza az előbbiekben kifejtett elveket, itt is hangsúlyozza a nemzeti jelleg és hagyományok megővását. Ezért fönntartandónak mondja a négy törvénykezési kerület rendszerét, a törvényszékek régi elnevezését, a magyar nyelvet és magyar honosok alkalmazását. Az osztrák polgári törvénykönyvnek elvben már kimondott behozatalát Apponyi nem látja az állami egység szempontjából igazoltnak s utal az azzal járó nehézségekre és a jogélet bekövetkezendő rázkódtatásaira, különösen az örökjog különbözőségére, mely pedig mélyen gyökerezik a birtokos nemesség viszonyaiban ; az ősiségnek az 1848-iki törvények általi eltörlését az emlékirat figyelembe nem veszi s a birtokos osztály védelmét legalább is a bíráskodás conservatív szelleme által kívánja biztosítani, a miért a hétszemélyes tábla visszahelyezését és a királyi tábla fönntartását s ezeknek a bírói szervezet kidolgozásával való megbízatását ajánlja. Általán a szervezés végrehajtását a magyar viszonyokat ismerő s a nemzet bizalmát bíró egyének kezében kívánná látni Apponyi ; a helytartótanács is kiváló magyar férfiakból volna összeállítandó s ilyenekből kellene a bécsi központi kormányhatóságoknak a magyar ügyekkel foglalkozó osztályait is szervezni.

A volt magyar kanczellárnak ezt az, engedményekben eléggé messzemenő, az 1848-iki törvényeket teljesen mellőző, de az ország területi integritását és magyar jellegét mégis megővni kívánó emlékiratát — mint látni fogjuk — a szervezés intézői semmi figyelemben sem részesítették. Munkájukat megfontolással látszottak végezni, mert majdnem egy év telt el, míg az napvilágot láthatott ; egyelőre a szervezés irányelveit a titok homálya borította, melyet nem oszlattak el az olyan félhivatalos közlések sem, a minőket koronkint a lapokban épen nem biztató módon közrebocsátottak. Ezek szerint az augusztus 20-iki és december 31-iki császári rendeletekben kifejezett elvektől semmi eltérés, semmi engedmény nem várható ; a birodalom egysége és a monarchikus kormányforma következményei teljes mértékben érvényesülni fognak. A birodalmat 1848 márcziusa előtt kettészakasztó «közfal» helyreállításáról szó sem lehet ; a kiváltságos nemzetiségek eszméjét elsodorta az idő árja. Anyagi, politikai és szellemi egység lesz a birodalomban, a mi kizárja az úgynevezett parlamenti rendszert s a nemzeti separatismust, melyek legkárosabbak volnának nemcsak a birodalomra, hanem az egyes részekre nézve is, miután mindenütt csak a széthúzást segítenék elő s a központi kormányt gyöngítenék. Így Magyarországon is, annak polyglott voltánál fogva a parlamentarismus és separatismus csak a visszavonás szellemét, a nemzetiségi féltékenység lángját elevevénén fől s a kormányt a tevékenység teréről az önvédelemére szorí-

taná. «Három századnál tovább — így végződik egy ily sugalmazott híradás — volt Magyarország boldog és csendes a fölséges ausztriai uralkodóház alatt, ez összeköttetésnek köszönheti civilisatiója, műveltsége nagyobb és szebb részét, csak e kapocs megszilárdítása vezetheti a fejlődés és tökély magasabb fokára.»¹

A hivatalos kommentároknál élesebb fényt vetettek a várható szervezés irányára és szellemére az időközben történt részleges intézkedések és elhatározott rendszabályok. Ilyen volt a magyar helytartóságnak még Albrecht főherczeg jövetele előtt 1851 szeptemberében kibocsátott utasítása a magyarországi sz. kir. városok és egyéb, rendezett tanácscsal bíró községek ideiglenes szervezése tárgyában. Az utasítás az akkor még hatályon kívül nem helyezett birodalmi községi törvény alapján állónak mondatik, de egyúttal utalás történik benne a kivételes állapotokra és az ország sajátos viszonyaira, valamint arra a visszásságra, melyet a törvénynek a városi és falusi község között kellő megkülönböztetést nem tevő s a kisebb községek megkísérlett egyesítése által a vagyonkezelés tekintetében feltékenységet fölidéző rendelkezései okoznak. A községi választmány ellenőrző hatásköre csak a tanácsnak autonóm ügykörben, nem az állami administratio terén tett intézkedéseire terjedhet ki. Középkoriasnak mondja az utasítás városaink képviselőtét önmagát kiegészítő külső tanácsával, e helyett most majd állítólag valószínűbb képviselőt fog életbe lépni; egyelőre azonban, az átmeneti, kivételes állapotok szigorú következményeképen a helytartó elhatározására bízandó, vajjon a községi választmány választás vagy a fölöttes közigazgatási hatóság általi kinevezés útján alakíttassék-e meg? E fönn tartást a választásokkal együttjáró politikai izgalmak teszik szükségessé. Ugyanez okból a polgármester is a választmány tagjai vagy más alkalmas községbeliek közül a közigazgatási hatóság által lesz kinevezendő, ellentétben a községi törvénnyel, mely a választmány általi választást írja elő s nagyobb városokra nézve is csak a kormány megerősítését köti ki. A tanácsosokra nézve az utasítás megengedi a választást, de a tanács hármaskijelölése alapján és a kormány megerősítésével. A törvény ellepére a kormány Magyarországon a községi választmányt fontos okokból föl is oszlathatja. Az utasítás végül szabályozza a tanács és a választmány hatáskörét. E rendelet alapján mindjárt Pesten is megtörténtek a kinevezések.² Egy későbbi belügyminiszteri intézkedés megszüntette a városi és községi képviselőti gyűlések nyilvánosságát, csupán ünnepi alkalmakra nézve tevén kivételt; ezek a képviselőtek azonban, mint hogy minden új választás 1849 óta tiltva volt, teljesen megmerevedtek és lassan elvesztették a községi polgársággal való minden eleven össze-

¹ *Magy. Hirlap*, 1852 márcz. 17. (Bécsi levél).

² *P. Napló*, 1851 szept. 25—26. számok.

köttetésüket. Mindinkább az az irányzat érvényesült a kormány községi politikájában, hogy a városok és községek előljárói felülről mozgatott bábokká váljanak s az egész községi élet az állami közegek vezetése alá helyeztessék.¹

Hogy milyen természetűek azok az engedmények, a melyeket a kormány a magyarok nemzeti önérzetének tenni hajlandó, azt legvilágosabban a tisztviselők egyenruházatának kérdésében hosszú vajúdás után hozott elhatározás mutatja. Erre nézve a kezdeményezés — valószínűleg kiosztott szerepképen — Albrecht főherczegre bízott s az elhatározás 1852 tavaszán, tehát oly időben történt, a mikor az attól várt hatás a császári körutazás számára volt hivatva kedvező hangulatot kelteni.

Az erre nézve eredetileg megkívánt osztrák hivatalnoki ruhaviselet Magyarországon soha el nem terjedt s szigorúan kötelezőleg elő sem szabott; ideiglenes tisztviselőktől költséges beszerzéseket megkövetelni nem lehetett és sok helyen tartotta magát a hit, hogy előbb=utóbb magyar ruházatra fog kerülni a sor.² Sajátságos, hogy az osztrák sajtó kezdte hangoztatni már 1851 őszén, milyen jó mód volna ez arra, hogy a kormány a magyar nemzet gyöngeségének hízelegvén, ezzel az engedménnyel elérje azt, hogy a nemzet majd önkényt hozzon oly áldozatokat, melyekre Ausztria egysége szempontjából szükség van.³ Ezzel ellentétben a zsandárság vezetősége körében ellenezték ezt az engedményt, mely rosszul esnék a Magyarországon szolgáló derék német hivatalnokoknak, kiket gúny tárgyává tenne.⁴ A következő év tavaszán a magyarországi kormányzó=főherczeg Grünne főhadsegéd útján részletes javaslatot terjesztett közvetlenül az uralkodó elé, melyben kifejtette, mily jó benyomást fog az országban tenni, ha a magyarok előszeretete nemzeti viseletök iránt a tisztviselői egyenruhákban kielégítést fog nyerni. Bach, ki véleményadásra szólíttatott föl, tudva, honnan fúj a szél, azonnal ráállott a javaslatra s előterjesztésében szeretettel mélyedt el a gondok, sujtások, vitézkötések és zsinórok előírásának részleteibe, melyekre nézve különböző módosításokat hozott javaslatba. Azt találta, hogy az egész dolog csak formai módosítást jelent a régi, 1815=iki utasításon alapuló, de a gyakorlatban, különösen Magyarországon nagyon szabadon kezelt hivatalnoki egyenruházati szabályokon. Ajánlotta többek között, hogy a pénzügyőröknél, kik legtöbb áthelyezésnek vannak alávetve, az eddigi egyenruha meghagyassék, de ezeknek is az addigi egyes kard helyett, mely Magyarországon szokatlan, az itt szokásos görbe kard viselése volna megengedendő.⁵

¹ *Österreich in d. Jahren 1852–62. Unsere Zeit 1864.* 10. s. köv. l.

² *Osztr. Belügymin. levéltára 1851. Magy. Hirl. 1850 szept. 5.*

³ A bécsi *Lloyd* ciklik a *P. Napló* 1851 nov. 7=iki számában ismertetve.

⁴ Kempen 1851 októberi Stimmungsrapportja : *U. Á. L.=tár, Gensd. Dép.*

⁵ *Osztr. Belügymin. levéltára 1852.*

Ily előzetes tárgyalások s a császár április 23-iki elhatározása alapján bocsátotta ki azután Albrecht főherceg május 6-án a 14 §-ból álló szabályzatot, mely a magyar szabású tisztviselői egyenruha viselését hivatalos eljárásnál kötelezővé teszi, hivatalon kívül pedig megengedi; egyúttal azonban minden más «nemzeti öltözet» viselését kizárja. Miután Magyarországon az első, a miniszteri napidíjosztály egyáltalán nem volt képviselve, a tisztviselők II—XII. napidíjosztályai három kategóriába soroltattak a beszerzendő egyenruha minősége szempontjából. A ruházat egybeállítását a következők: sötétzöld posztó attila, a szolgálati ágak szerint hatféleképpen változó színű bársony gallérral és újjhajtókával, a rang szerint arany- vagy selyemgombokkal, paszománttal, zsinórokkal és «vitézkötéssel».¹ A rangot a gallérra varrt rosetták száma jelzi: egy, kettő vagy három. Teljes díszben a tisztviselő magyaros övet is visel arany vagy fekete selyemzsinórból és panyókásan függő, prémes «csurapét»; ugyancsak díszben szűk magyar nadrág viselendő, sujtásos, sarkantyús csizmával; sarkantyúnak még a bő nadrághoz viselt cipőn is kell lennie. A főveg: «kúnkalpag», fekete astrachánból, fönn a hajtókának megfelelő színű bársony fődővel, arany rosettával és fekete kakastollakkal. Közönséges használatra vagy útban zöld katonasipka is viselhető. Ehhez a ruházathoz görbe kard járul, aranyos díszszel, gyöngyházmarkolattal; a bogláron, gombokon, kardmarkolaton mindenütt a kétféjű sas díszlik.²

Valamivel később láttak napvilágot a Horvátországra, valamint az Erdélyre és a Bánságra s Vajdaságra vonatkozó egyenruházati intézkedések. A horvát tisztviselők számára, mint már említve volt, a bán más színű ruházatot akart volna kieszközölni, erre azonban Bach a «monarchia egysége» szempontjából rá nem állott, inkább a szabásban tett a nemzeti különlegességeknek engedményeket. Erdélyben és a Bánságban s Vajdaságban, miután ott a magyarság kisebbségben van s annak körében is a magyar egyenruha behozatala épenséggel nem kedvező benyomást tett, meghagyták az általános hivatalnoki ruházatot. Később aztán még az a rendelkezés történt Magyarországra nézve, hogy a lovas és gyalog hivatali küldönczök, valamint a börtönőrök huszáregyenruhát viseljenek. A bányász tisztviselők megtartották bányászöltözetüket.³

Ezekkel a nemzeti engedményekkel furcsa ellentétben állott az ugyanazon év őszén kibocsátott rendelet, mely mindennemű állami tisztviselőknél a körszakáll viselését megtiltotta s kimondta, hogy az állnak legalább a szájszőlegtig borotválva kell lennie, a bajusz és szakáll viselésében általában minden «túlzás» kerülendő.⁴

¹ Az ujjak külső paszomántját, az alsó végen nevezi így az utasítás.

² *Oszt. Belügymin.* levéltára 1852.

³ Ugyanott.

⁴ 1852 szept. 12-iki legfelsőbb elhat. Geringer-iratok, O. L.

Hogy egyébiránt az egész egyenruházati szabályzat egyelőre csak a hangulatkeltés céljait szolgálta s a «tudatlanok ama balvéleményét» kívánta eloszlatni, mintha a kormány a «magyar nemzetiséget háttérbe akarná szorítani»,¹ azt az a tény bizonyítja, hogy olyankor lett kibocsátva, a mikor a szervezési munkálat még folyamatban volt s Magyarországon csupa ideiglenes tisztviselő működött, a kik az új ruházat beszerzése alól kifejezetten föl voltak mentve. Még sokkal később, az 1853. év őszén is különböző könnyítések és engedmények nyújtattak a hivatalnokoknak a szabályszerű ruházat beszerzése szempontjából; egyelőre csak a VIII. fizetési osztálytól fölfelé érvényesült a kötelezettség, ott is csak a közönséges szolgálati egyenruhára nézve s mindenféle egyszerűsítésekkel; a tulajdonképeni díszöltöny tekintetében pedig kimondatott, hogy annak beszerzésére «semmi kényszer se gyakoroltassék».² Miután pedig az úgynevezett végleges szervezést követő, általános pályázatokra alapított kinevezések — mint látni fogjuk — a szolgálatban levő magyar tisztviselők igen nagy részét idegenekkel cserélték föl, a magyar ruházat a gyakorlatban annyira=mennyire is épen csak akkor érvényesült, a mikor az azt felöltők jobbára nem voltak többé magyarok s ezért ezzel a rájuk nézve szokatlan és költséges viselettel vajmi nehezen barátkoztak meg.³ Ez a kiáltó fonáság tette igazán találóvá az absolutismus magyar ruhába bujtatott közegeire alkalmazott «Bach=huszár» elnevezést.

Mint további, az általános szervezést megfelelő intézkedéseket kiemelhetünk néhányat a megyei és törvénykezési, a katonai s különösen a rendőri ügykörből.

Már az 1851. év novemberében szervezték a törvényhatóságokban az árva- és gyámügyek ellátására hivatott árvabizottmányokat, állapították meg az ügyész hatáskörét e téren, a gyámság és gondnokság elrendelésének módját, a gyám és gondnok kötelességeit s ellenőrzését, az árvák nyilvántartását s az árvavagyon mikénti kezelését. Albrecht főhercegnek egy 1852 nyaráról való rendelete terjesztette ki minden fönntartás nélkül a vármegyék hatáskörét az addig földesúri hatóság alatt állott községekre, ezzel a földesúri jurisdictio utolsó nyomait is elenyésztetvén.

A budai helytartóság nem kevésbé nyomatékosan mint a közigazgatásit, sürgette mindig a törvénykezési definitivumot is, utalva különösen az eljárás hosszadalmasságára és a börtönügy kétségbeejtő állapotára, egyelőre azonban a Királyhágón innen semmit sem lehetett elérni, csak Erdélyben követte egyik kísérlet a másikat, mindig új elégedetlenséget keltve. Az 1852 tavaszán kiadott újabb ideiglenes bírósági

¹ *Magyar Hirlap*, 1852 szept. 3.

² Albrecht főhg 1853 szept. 27-iki kibocsátványa. (Birod. törv.=tár):

³ Lásd: *Névtelen*: Acht Jahre Amtsleben in Ungarn, von e. k. k. Stuhlrichter in Disponibilität, Leipzig 1861.

szervezet, mely az országot 62 egyes-bíróági és 11 társasbíróági kerületre osztotta, a nagyszabeni büntető főtörvényszék hatáskörét ideiglenesen egész Erdélyre kiterjesztette ugyan, de egyidejűleg a szász egyetem föllebbviteli bíróági szerepét teljesen megszüntette s a szász-földet törvénykezési tekintetben szétszakította.¹ Ezért a szászokat nem vigasztalta meg az, hogy Erdély egész területén kötelezővé tették a német nyelv használatát minden olyan pörben, a melynél a fél ügyvéd közreműködését veszi igénybe. Egyáltalán most már mind határozottabb lépések történtek a magyar korona többi területein is a német nyelvnek általános szolgálati nyelvvé való emelése terén; az igazságügyminiszter többek közt szigorúan utasította a bíróságokat és ügyészségeket, hogy a katonai és zsandárhatóságokkal németül levelezzenek; az ilyen követelekben a kormány a horvátoknak sem engedett kivételt, Jellačić föl-szólalásai ellenére sem.

A császár magyarországi körútja alatt született meg egy, a hadsereg-re vonatkozó fontos kormányintézkedés, mely annak szervezetét újszólván új alapra fektette. Ez a július 31-iki pátenz, melylyel a hadsereg-tartalék statutuma bocsátatott ki, s egyúttal a helyenkint fömállott «Landwehr»-intézmény eltöröltetett. E szerint az osztrák hadseregben minden katona törvény szerint kötelező 8 évi vagy esetleg büntetésből meghosszabbított tetteles szolgálati idején felül még két évet a tartalékban tartozik szolgálni. Csak a határörvidéken maradt választatlan a katonai szervezet. A tartalékosok háborúban vagy más rendkívüli esetekben bevonulni kötelesek, az önkényesen tovább szolgálónak ez az idő tartalékos szolgálatukba beszámítandó. A tartalékosok büntető ügyekben a katonai bíróság alá tartoznak, házasodniok is csak a katonai hatóság engedélyével lehet; fegyvergyakorlatokra bevonulni azonban nem tartoznak.

Különösen élénk tevékenységet mutat föl ez időben a rendőri ügyek tere, kivált mióta Kempennek sikerült azt egészen a maga hatalmi körébe vonni. Első tényei közé tartozott a városokban szervezett polgári rendőrséget oly utasítással látni el, mely annak működését közelebb hozza a zsandárságéhoz. Kötelességökké tette minden előforduló dolgot éberrel megfigyelni, minden bajt megakadályozni, sőt megelőzni s minden törvénytelen cselekményt kinyomozni és üldözőbe venni, de mindezt lehetőleg csöndes és feltűnést nem keltő eljárással. A rendőrség tagjai fölfogadtatásukkor fogadalmat tartoznak tenni; polgári ruhát viselnek, igazoló jeggyel vannak ellátva; nem tekinthetők állandó alkalmazottaknak s csak hosszabb szolgálat után tarthatnak kegydíjra igényt. A zsandárokat működésükben — a mennyiben közbelépnek — hathatósan támogatni kötelesek s katonaszökevények beszolgáltatásáért

¹ Osztr. Belügymin. levéltára 1852. *Friedenfels* id. m. II. 231. s köv. l.

nekik is külön jutalom jár.¹ Később az e városi rendőrségek élén állott városkapitányságok rendőrigazgatóságokká szerveztettek át.

Azonban a határtalan becsvágygyal előre törtető Kempennek főbüszkesége és szemefénye mégis csak az ő alkotása, a zsandárság maradt; minél siralmasabbak voltak Magyarországon a közbiztonsági állapotok, minél inkább szaporodtak a rablások s az ezek miatti statáriális halálos ítéletek, annál büszkébben hangzottak a hivatalos közlemények, melyek a zsandárság működésének fényes eredményeit ékesszóló számadatok kíséretében hirdették, annál inkább nőtt az időközben báróvá is előléptetett rendőrminiszter hatásköre és tekintélye.² Az alatt azonban a katonai rögtönítélő eljárást mind szélesebb és szélesebb területekre s mind több és több bűntényre kellett kiterjeszteni, végül mozgó katonai bíróságokat kellett a hely színére kiküldeni, s magas jutalmakat tűzni ki a kézrekerítők számára, hogy a rablőüzelmeknek valamiképen nyakukra hágjanak a hatóságok.³

A végleges szervezés késedelme szeptember hóban már erélyes fölszólalásra készítette a budai helytartóságot s magát Albrecht főherceget is. Gróf Delamotte helytart. alelnök előterjesztést tett a kormányzóhoz, melyben, utalással a jól értesült b. Hauer ker. főispán azon nyilatkozatára, hogy a közigazgatás definitív rendezése még végtelen távolban van, kifejtette, hogy valódi szerencsétlenség volna s a közhangulatot rendkívül károsan befolyásolná, ha e föltevés valónak bizonyulna; nem csak a közigazgatásnak szolgálna ez hátrányára, hanem megingatná a közönségben azt a hitet, hogy legfelsőbb helyen a decemberi resolútióban foglalt elvek fönntartása szilárd elhatározás tárgya. Albrecht főherczeg «a pesti táborból» írt szeptember 13-áról egy jegyzéket Bachnak, melyben melegen támogatva a helytartóság véleményét, kéri a belügyminisztért, hasson egész befolyásával oda, hogy a végleges rendezés mielőbb bekövetkezzék. Bach sietett az előterjesztést legfelsőbb helyre eljuttatni, csatlakozva a főherczeg kérdéséhez és utalva arra, hogy a politikai és törvénykezési szervezésre vonatkozó javaslatok ez időben már az uralkodó elhatározása alá voltak bocsátva.⁴

Mindazonáltal még négy hónapnak kellett elmúlnia, míg végre a birodalmi törvény- és rendeletközlöny — melynek most már a német

¹ *Osztr. Belügymin. levéltára* 1852.

² A *Magyar Hirlap* mint hivatalos lap május 13-án és 25-én kimutatta, hogy a zsandárság rövid működése alatt több eredményt ért el, mint a pandúrság tíz év alatt s hogy egy negyedév alatt 29,796 egyént fogott el, a mi majdnem hihetetlen! A zsandárságnak az 1850—1854. évek alatti tevékenységéről kimutatást ad Czörnig id. m. 100. l.

³ Lásd a *Magy. Hirl.* 1852. évfolyamának rendőri közleményeit, különösen a december 11-ikét.

⁴ *Osztr. Belügymin. levéltára* 1852.

szövege nyilvánítottatott egyedül hitelesnek Magyarországra nézve is — hozhatta a bel-, igazság- és pénzügyminisztereknek 1853. január 19-éről kelt s egy, ugyanazon hó 10-én kiadott legf. elhatározásra alapított rendeleit a magyarországi helytartóság, valamint a megyei hatóságok és szolgabírói hivatalok berendezése és hatásköre, továbbá a bírói hatóságok szervezése és a fizetések s napidíjosztályok szabályozása tárgyában. Ez utóbbiakra nézve már itt megjegyezhetjük, hogy — különösen tekintettel a behozandó idegen hivatalnokokra — a fizetések a megyei tisztviselők addigi szerény javadalmazásához s az akkori árviszonyokhoz képest eléggé bőségesen voltak megállapítva.¹

Az egész, összesen 196 szakaszból s több táblázatból álló szervezési mű sem meglepetést, sem meglegedést kelteni nem volt alkalmas. A megelőző provisoriumokból áthozta mindazt, a mi bántotta a közérzetet, a nélkül, hogy bármi oly újat hozott volna, a miből megnyugvást vagy reményt lehetett volna meríteni.² Az ország megcsonkítását nem orvosolta, a szerencsétlen kerületi beosztást, a megyék önkényes szétagolását és összeforrasztását, a semmikép körül nem határolt kormányzói hatáskört, a megyei és községi önkormányzat megsemmisítését, a mindenre ránehezedő rendőrruralmat meghagyta, sőt még a decemberi határozmányokban kilátásba helyezett autonóm szerveket sem valósította meg. A mi változást jelentett, az a helytartóság decentralizálása volt kerületek szerint, vagyis a kerületi főispánságok helyébe fiók=helytartóságok létesítése; oly rendszabály, melynek szükséges vagy üdvös volta iránt alig lehetett a nemzetet meggyőzni. Az országnak kerületekre osztása mindenesetre kezdettől fogva a nemzeti egység megbontását s a magyarság gyöngítését vette célba; ezt most Bach oly irányban fejlesztette, hogy a helytartóságnak, mint országos hatóságnak súlyát és befolyását a bécsi kormányynál szemben csökkentse. Az ügyvitel gyorsítását adták ugyan okúl, de ennek ellentmond a szabályzat ama rendelkezése (16. §.), mely szerint minden felsőbb intézkedés a helytartó=kormányzó ellenjegyzésével jut az osztályhoz

¹ A fontosabb tisztviselői állások következőképpen oszlottak meg a IV—IX. fizetési osztályok között: IV. fiz. osztály: (5—6000 ft) helytartósági alelnökök, (szabad lakással és 2—4000 ft fiz. pótlékkal) kerül. főtörvényszéki elnökök; V. fiz. oszt. (4000 ft) udv. tanácsosok a helytartóságnál, ker. főtörv. alelnökök, ker. törv. elnökök; VI. fiz. oszt. (2—3000 ft) helytart. tanácsosok (500—1000 ft fizet. pótlékkal), megyefőnökök, ker. főtörv. tanácsosok, ker. törv. alelnökök, megy. törv. elnökök; VII. fiz. osztály: (1400—1800 ft) ker. törv. tanácsosok; VIII. fiz. oszt. (1000—1400 ft) helytart. titkárok, első megyei biztosok, ker. főtörv. tanácsbírák, megy. törv. tanácsosok, szolgabírák; IX. fiz. osztály: (700—900 ft) helyt. fogalmazók, második és harmadik megy. biztosok, ker. főtörv. titkárségek, ker. törv. tanácsbírák, megy. törv. tanácsbírák és szolgabírói segédek.

² Österr. in. d. J. 1852—62. Uns. Zeit VIII. 12. s. köv. l.

s ugyanúgy mennek föl ennek fölterjesztései. Persze a gyakorlat nem mindig így alakult. Egy másik, jellemző új vonása a definitivumnak, mely a későbbi igazságügyi reformok során domborodott ki még jobban : a bírói s közigazgatási funktiók teljes elvegyülése az alsóbb fokon s a bírói hatáskör lényeges áttolódása a politikai hatóságokhoz.

Egyébiránt nem mulaszthatjuk el az új politikai és törvénykezési szervezet lényegét a következőkben ismertetni.

Magyarországon a helytartóság a legfelsőbb politikai hatóság, mely öt osztályba oszlik ; mindegyik osztály a számára kijelölt területen — mely lehetőleg az eddigi kormányzati kerületekhez idomul — mint politikai országos hatóság működik. Ezeknek vannak alárendelve a megyei hatóságok s egyéb közhivatalok és intézmények. Az egész helytartóság élén a helytartó, mint polgári és katonai kormányzó áll, kinek eddig gyakorolt hatásköre semmi korlátozást sem szenved s ki — ha jónak látja — bármelyik helytartósági osztályban elnököl. Az ő megerősítése alá bocsátandók az osztályok által eszközölt kinevezések, az ő kezén mennek keresztül főkép a politikai természetű jelentések és javaslatok ; ő gondoskodik az országban a rendőrség legfőbb vezetéséről, kibocsátja az egész országra nézve érvényes rendeleteket, vezeti a sajtó-, egyesületi-, színház-, útlevél- és idegenügyet, intézi a kitüntetések és címadományozásokat, a hitbizományok föllállítását, könyvárúsi szabadalmak és nyomdai iparjogok adományozását. Az egyházi ügyek közül főkép a felekezetközi vonatkozásúak, valamint a magasabb egyházi javadalmak adományozásai vannak hozzá utalva ; a főbb hivatalnokok kinevezése iránt ő tesz előterjesztést a belügyminiszternek, az alsóbb rangúakat ő nevezi ki. Minden helytartósági osztály élén egy alelnök áll, ki az illető közigazgatási terület országos hatóságának előljárója s kinevezi vagy kinevezésre előterjeszti a tisztviselőket. Minden ily osztály a maga területén végrehajtja a törvényeket s rendeleteket és felsőbb fokon dönt az alatta álló hatóságok előterjesztései fölött. Kezeli a közintézetek fölötti felügyeletet s a községi ügyek felsőbb vezetését. Egyházi ügyekben a kisebb javadalmakat az illető egyházi hatósággal egyetértőleg adományozza, ha pedig megegyezés nem jönne létre, döntés végett a helytartó elé viszi az ügyet. A helytartósági osztály intézi a kerületbeli iskolai ügyeket is, mihez képest az eddigi külön iskolai hatóságok megszűnnek működni ; ipari és kereskedelmi téren gyárzabadalmakat, gyógyszerészeti és sebészeti iparjogokat, szállítási vállalatokra és országos vásárookra engedélyeket ad, úgyszintén felügyel a középítésre.

A megyei hatóságok a részükre kijelölt területen mint a politikai közigazgatás főhatósága szerepelnek, közvetítők a helytartóság és az alárendelt hivatali szervek között, gyakorolják a felügyeletet és a végrehajtást. Székhelyeik, valamint a megyék beosztása maradnak úgy, mint

1850-ben megállapított, csupán azzal az újabb változtatással, hogy Árva megye Túróczzal és Békés Csanáddal egyesítették. A megyei hatóságok alatt állanak a szolgabírói hivatalok, valamint azok a városok, a melyek nincsenek közvetlenül az országos hatóságnak alárendelve. A megyei hatóság feje megyefőnök nevet visel és helytartótanácsosi ranggal bír; neki vannak egyenes-adó-ügyekben az adófelügyelők, közmunkaügyekben a műszaki hivatalnokok alárendelve. A megyefőnökök valamint a «helyettes biztosok» kinevezése a császárnak van fönntartva, a többi megyei biztosok kinevezését a helytartóság előterjesztésére a belügyminiszter eszközli; az adófelügyelők kinevezésére a pénzügyminiszter illetékes. A megyei hatóságok az igazságügyre csak annyiban gyakorolnak befolyást, a mennyiben a szolgabírói ügyvitelre felügyelnek, a telekkönyveket, árvaügyeket, birtokrendezést, a hagyatéki ügyeket s a börtönök állapotát figyelemmel kísérik. A politikai közigazgatás terén a megye részint mint első-, részint mint másodfokú hatóság intézkedik; főképp a közbiztonság, rend és nyugalom fölött őrködik s szükség esetében a helytartósági osztálynak haladéktalanul jelentést tesz; intézi az újonczösszeírást és sorozást, a hadsereg élelmezését és elszállásolását. Engedélyt ad utak, hidak, csatornák, vízgátak, malmok, vízművek építésére és folyamszabályozásokra. Őrködik a községek belső rendje s egymás közötti viszonya fölött; ipar- és kereskedelmi ügyekben a felsőbb hatóságnak fönnt tartott engedélyeket ad, elsőfokon határozatagositási és legelőelkülönítési, erdőtilalmi, kisajátítási, fegyvertartási és vadászati engedély-ügyekben. Egyenes-adó-ügyekben részint ellenőrző, részint végrehajtó hatóság. Kihirdeti és — a szükséghez képest — kényszereszközökkel is végrehajtja a törvényeket s felsőbb rendeleteket.

A bírósági szervezet értelmében az öt kerületnek megfelelő fő-törvényszékek alatt állanak a szolgabírói hivatalok — miután ezek többnyire közigazgatási s egyúttal bírósági közegek — és az elsőfolyamodású bíróságok, vagyis országos és megyei törvényszékek; ilyen törvényszék lehetőleg minden megyében szervezendő, a kerületi székhelyen levő vagy különösen fontos ügykörrel bíró országos, a többi megyei jelleggel van fölruházva. A törvényszékek oldala mellett működnek az államügyészségek s ezek fölött áll a fő-törvényszék mellé rendelt főállamügyész. A hol szükséges, külön kereskedelmi törvényszékek fognak fölláttatni; egyéb helyeken a bíróságok a kereskedelmi ügyeket a kereskedői karból vett ülnökök hozzájárulásával intézik el; a bányáügyekben való bíraskodással egyes országos törvényszékek bíztatnak meg. A szolgabírói hivatalok járásuk területén rendszerint a legalsóbb fokú közigazgatási és igazságügyi szolgálatot egyaránt látják el; személyzetök a szolgabírón kívül segédek, tollvivők, írnokok és szolgálkból áll. Hatáskörükbe tartozik a tulajdonképeni közigazgatás mellett a közbiztonság és rendészet is. Büntetőjogi téren ítélnék minden áthágás fölött, mely

nincs más bíróság hatáskörébe utalva s előkészítik a büntetőügyeket a törvényszéki eljárás számára ; polgári peres ügyekben teljesítik a törvényszékek által rájuk bízott teendőket. Pénzügyekben közreműködnek a kataszteri munkálatoknál, az adókvetésnél és beszedésnél ; az alattuk álló adóhivatal kezeli az árvapénzeket és letéteket is.

A kerületi székhelyeken föllállított szervező-bizottságok feladata lett ebben a keretben a keresztülvitel módjaira, különösen a járások beosztására s az egyes hivatalok szervezésére nézve javaslatokat tenni. Az ilyképen kialakult szervezet értelmében a szűkebb Magyarország öt kerületében létesült 43 megyei hatóság és 244 szolgabírói hivatal, továbbá 5 főtörvényszék, 6 országos és 31 megyei törvényszék. A kerületi helytartóságok és megyei hatóságok már 1853 május 1-én, illetve augusztus 1-én a politikai és vegyes szolgabírói hivatalok csak 1854 április végén léptek működésbe.¹ Az összes bíróságok illetékességét, továbbá belső szervezetét és ügyrendjét későbbi pátensekkel kiadott részletes «törvények» szabályozták.²

Valamivel később láttak napvilágot az Erdélyre, a Bánság és Vajdaságra, valamint Horvátországra vonatkozó megfelelő intézkedések,³ melyek szervezet és beosztás tekintetében nem sokat változtattak a fönnálló állapotokon, azonban még tovább vitték az egész birodalomra kiterjedő egyformaságot és a német szolgálati nyelv uralmát s még többet töröltek el a tartományi különlegességekből. Így Erdély most már a nemzetiségi területekre való minden különös tekintet nélkül 10 kerületre (Kreis) osztottat.⁴

A definitivum kibocsátásával egyidejűleg megtörtént a magyarországi helytartóság vezetőinek kinevezése. Gróf Delamotte alelnök, kit a conservatívokkal való egyetértés gyanúja terhelt,⁵ — egészen a Geringer módjára — behivatott a belügyminisztériumba mint osztályfőnök ; utódja a budai helytartóság alelnöke, a kevéssel később bárói rangra emelt Augusz Antal lett, kinek hatáskörét azonban némileg megzavarta az, hogy ugyanakkor az utóbb nagyon gyűlöletessé vált b. Hauer István kerületi főispán a kormányzóság polgári osztályának előjárójául rendeltetett ki, mint mondták : a szervezési munkálatok vezetése céljából s e minőségében titkos tanácsosi rangot is kapott. A helytartósági osztályok alelnökei lettek : Pozsonyban gr. Attems Henrik, addigi kerü-

¹ Czörnig id.m. 41. s köv. l. (1854 április 6-iki miniszteri rendelet.) Albrecht főhg 1853 április 14-iki és július 26-iki rendeletei a *Reichsg. u. Reg.-blatt*ban.

² 1853 febr. 16-iki és május 3-iki pátensek.

³ Legkésőbb (1854 febr. 1.) a Bánságra és Vajdaságra vonatkozik.

⁴ Ezek : a nagyszombati, brassói, székely-udvarhelyi, marosvásárhelyi, besztercei, deési, szilágysomlyói, kolozsvári, gyulafehérvári és szászvárosi kerület.

⁵ Wertheimer: Gr. Andrassy Gyula élete és kora, I. 103. l.

leti főispán, Kassán b. Kotz Keresztély, a bömisch=leipai «Kreis» elnöke, Sopronban ideiglenesen Privitzer István belügyminiszteri tanácsos, később b. Ambrózy Lajos és Nagyváradon gr. Zichy Hermann¹ addigi megyefőnök. A kerületi főispánok közül Forgáchot — mint már említettük — elvitték Csehországba, Döryt pedig a pesti főtörvényszék alelnökévé tették meg. Együttal már ekkor megkezdődött az idegen nevű és idegen származású emberek sűrű kinevezése magyarországi hivatali állásokra, mint mutatója az egész új irányzatnak, a mely nem annyira a szervezetben, mint inkább a személyzetben akart gyökeres, a magyar szellemet háttérbe szorító változást előidézni.

A helytartótanácsosok közé már ez alkalommal bejutott két nem magyar titkára a belügyminisztériumnak; viszont magyar embereket — mint Szalay Istvánt, Pápay Istvánt — áthelyeztek Ausztriába, néhányat pedig nyugdíjaztak. Erdélyben a hivatalnoki kar már 1852-ben majdnem csupa moldvai, bukovinai és galicziai bevándorlottakból állott. Magyarországon különösen a pénzügyi szolgálatban terjeszkedett gyorsan az idegen elem, de a helytartósági osztályok és megyei hatóságok körében is, főképp a nemzetiségektől lakott vidékeken már júniusban sűrűn találkozunk Cseh- és Morvaországból, Karinthiából, Stíriából, Galicziából, Bécsből és Felső-Ausztriából behozott hivatalnokok neveivel, s utóbb ugyanez észlelhető a bírósági s a középiskolai tanári kinevezéseknél. Megnyugtatóul Prágában az egyetemen ez időben magyar nyelvi tanszéket állítottak föl,² kétségkívül a Magyarországra pályázó hivataljelöltek számára, de bizonyára kevés gyakorlati haszonnal.

Miután a végleges szervezés értelmében betöltendő állásokra általános, a magyar honosoknak semmi előnyt nem ígér pályázatok irattak ki, természetes, hogy a tömegesebb kinevezések csak e pályázatok lejárta után történhettek meg; ezekre nézve jellemző, hogy például egy, december elején mind az öt kerületbe kinevezett megyei biztosokra vonatkozó sorozat 107 egyén között 42 olyat tüntet föl, a kit Ausztriából hoztak be, de a magyarországi szolgálat köréből vettek közül is, neveik után ítélve, vajmi kevés látszik magyar honosnak.³ Így aztán elképzelhető, mekkora bizalommal találkozott az országban az a hivatalnoki kar, melynek számos tagja magát sok esetben a lakossággal megértetni semmiképp sem tudta, «egyedüli érdeke és vezérlő eszméje a fizetési ív volt»,⁴ s melynek ellenszenves hangzású neveit a magyar humor később illetően módon szedte versbokrétába:

¹ Gr. Zichy Károly és gr. Seilern Crescence (utóbb Széchenyi Istvánné) fia.

² *P. Napló* 1854 jan. 1. számában.

³ *U. ott* 1853 decz. 7. szám.

⁴ Máriássy Ádám megyefőnök véleménye az idegen hivatalnokokról: 1851 nov. 1-i jelentés (Oszt. Belügymin. levéltára.) *P. Napló* 1853 május 4. szám.

«Schmutz, Kozseluch, Tumerauf, Hornaček,
Hrubi, Melichar, Schleimer, Chrobaček.
Satala, Kreimel, Safranek, Weigl,
Wawra, Suček, Prihoda, Beigl.
Wipfel, Worel, Wrtel, Brix,
Popelka, Czibulka, Wawrečka, Dix.»¹

Mint a politikai közigazgatás reformjához legközelebb állót említ= hetjük itt az egyletügy rendezését az 1852 november 26-iki pátenssel kibocsátott új «egyleti törvény» által. E szerint mindennemű egyesület vagy közkereseti társaság létesítéséhez kormányhatósági engedély szükséges és pedig a tudományok és művészetek előmozdítására, a gazdasági tevékenység serkentésére, a gyarmatosításra szolgáló, valamint a hitel= intézeti jellegű és zálogkölcsonőkkel foglalkozó társulások létesítéséhez a császár, a többiekéhez csak a belügyminiszter, némely esetben az országos hatóság engedélye. Oly egyletek alakítása, melyek a törvényhozás vagy közigazgatás körébe eső célokat tűznek maguk elé, általában tilos. Az engedélyért való folyamodás alkalmával nemcsak az alapszabályok, hanem a vállalat terve s az esetleg kötött szerződések is bemutatandók. Az egyesület alakítására vonatkozó előmunkálatok teljesíthetése is külön engedélyhez van kötve. A kormányhatóságoknak joguk van minden egy= let ügykezelését megvizsgálni, ellenőrizni s szükség esetében e végből biztost rendelni ki. Az egyesületet a hatóság főlöszlathatja vagy alakulá= sát megtilthatja, ha valamiben vétett a saját szabályai ellen, vagy ha oly körülmények fordulnak elő, melyek a törvények szerint vagy «köztekin= tetekből» magánosoknál is a valamely foglalkozás vagy vállalat gyakor= lására adott jog visszavonását eredményeznék.

Iskolai téren is történtek kormányintézkedések, melyek egy s más tekintetben igazolt voltak mellett főkép a kialakuló rendszer egyformásító és németesítő célzatát s mellesleg a Thun clericalis irányát szolgálták.

¹ A *Vasárnapi Ujság* közlése a hatvanas évek legelejéről. *Beksics* a M. Nemz. Tört. számára e korról írt s többsz. id. munkájában (471–472 l.) szükségesnek látta jegyzetképpen fölvenni *Eötvös Károly* egy osztályozását, melyet a «Bach= huszárok»-ra nézve föllállított; e szerint négy osztály különböztetendő meg: I. Az 1849–1854-iki provisoriumbeliek, kik abban a reményben, hogy ideig= óráig tart az alkotmányellenes állapot, megbízást fogadtak el, polgári ruhát viseltek, főnökük Haynau (!) volt. II. A definitiviek, jobbára osztrákok, szereplésük 1859-ig tart, főnökük Albrecht főherczeg volt. III. A díszmagyar ruhások: 1859-ben (?); a Bach=rendszer ugyanis a köztisztviselőknek díszmagyar ruhát adott; ezek közt már megint akadtak jó magyarok, a magyar világ bekövetkeztének reményében. Ez tartott 1860 októberéig, főnökük Benedek volt. IV. A Schmer= ling=lovagok 1861 novemberétől 1865 októberéig; szedett=vedett emberek, mert Ausztriában nem vállalkozott senki s az itthoniak java 1861-ben lemondott. Főnökük Pálffy Móríczt volt. A II–III. kategóriabeliek az igazi Bach=huszárok. Már az eddigiekből is kiténik, hogy ez a kategorizálás mennyire önkényes és felületes.

Ezek között kétségkívül legfontosabb a reáliskolák szervezetére és tanrendjére vonatkozó, 1851 decemberében kiadott rendelet, mely a középiskolák e fajtát nálunk először szabályozta. Alsó- és főreáliskolákat különböztet meg, az alsók részére legalább 3 osztályt állapítván meg és fönnhagyván, hogy azokhoz valamely ipari szaktanfolyam csatlakozzék; két reáliskolai osztály csak a népiskola folytatásául szolgálhat, ipari pályára lépők számára. Hat osztályú, azaz felső reáliskola csak alsónak alapján állhat fönn; tannyelv lehet az ország nyelve (Landessprache), a mennyiben e célra eléggé fejlett, egyébiránt a tannyelv alkalmazkodék mindenütt lehetőleg a lakosság szükségletéhez, ott is, a hol többnyelvű a lakosság; ezért használható két tannyelv is. A reáliskola tantárgyai között a következő nyelvek szerepelnek: a) a tannyelv; b) az országos nyelv; c) a német nyelv; d) más élő nyelvek, mint az olasz, francia, angol. Csak a tannyelv kötelező, a többi szabadon választható. A követelmények a tantervben részletesen csak a német nyelvre nézve vannak megszabva, mint a mely lehetőleg általános tannyelvnek volt szánva; a tantervet terjedelmes utasítás kíséri. A magyar hivatalos lap, mely a reáliskolákat «műtanodák» névvel ruházta föl, számos cikkben igyekezett hangulatot kelteni a középiskolai oktatás ez új iránya mellett, a mire Magyarországon szükség is volt s a mi talán jobban sikerült volna, ha mi ezt az intézményt több bizalmat érdemlő kezekből kaptuk volna. Mindazonáltal így is több városban megindult a következő években a reáliskolák szervezése.

A gymnasiumokra nézve csak kevés, részleges intézkedést jegyezhetünk föl ez időből. Thun súlyt helyezett arra, hogy elsősorban az egyházmegyei székhelyek kapjanak az Entwurf értelmében átszervezett gymnasiumokat s hogy a tankönyvek szigorú ellenőrzés alatt álljanak; természetesen a népiskolákat is szoros kapcsolatban igyekezett tartani az egyházzal és a «vallási társulatokkal». ¹ Albrecht főherczeg egy rendeletben szabályozta a gymnasiumi magántanulást és osztályösszevonást, a mit valószínűleg az ez időben a fővárosban virágzásnak induló magántanintézetekre — a Szönyi-, Gönczy-féleire — nézve tartottak szükségesnek. Nagy-Szombaton sikerült kiszorítani a magyar benczéseket a gymnasiumból s oly jezsuitákat hozni be helyökre, kik magyarul nem tudtak. ² Ugyancsak a kormányzó léptette életbe egy, az 1853. év első napján kiadott rendelettel a gymnasiumi tanárok képezésére vonatkozó ideiglenes törvényt. Ez három szakkört állapít meg a képezés számára: a philologiait, történet-földrajzit és matematika-természettudományit s megszabja mindegyiknek követelményeit, de megkülönböztést tesz fő- és algymnasiumi képezés között. A képezés föltételei:

¹ Rogge id. m. 320. l. O. L. Geringer=iratok 1853.

² Magy. Hirl. 1852 nov. 9.

házi dolgozat, zárthelyi dolgozat és szóbeli vizsgálat, végül próbatanítás ; a képesített alkalmaztatása előtt egy próbaévet tartozik szolgálni. Egészen hasonló módon szabályozta egy későbbi rendelet a reáliskolai tanárok képesítését.¹

Pénzügyi téren szervező jellegű intézkedés volt a megyei pénztárak megszüntetése s adópénztárak föllállítása egy, 1851 október 1-én kiadott rendelettel ; a szűkebb Magyarország 152 ilyen adópénztárt kapott ; a székvárosban országos főpénztárt a kerületi székhelyeken pedig országos fiókpenztárakat szerveztek ; a pénzügyi procuraturák is ezen rend szerint oszlottak meg, ép úgy, mint a birodalmi többi országaiiban.² 1853 elejétől kezdve Magyarországon és a Bánságban behozták a már elkészült ideiglenes földadó=kataszteren alapuló földadót, a tiszta jövedelem 16%-a arányában és szabályozták az adóbehajtást ;³ úgyszintén behozták a régi, 1813-iki osztrák mintára szabályozott lottojövedéket.⁴

Közgazdasági téren is tovább haladt a merev egyenlősítés. Behozták nálunk is az alsó=ausztriai mérték= és súlyrendszert és életbeléptették a birodalmi vámtarifát ; behozták a kincstári országutakon, hidakon és réveken az osztrák vámrendszert, kiterjesztették a magyarországi vasutakra is az 1851 végén alkotott új vasúti üzemrendtartást.⁵ Vasútépítési és vízépítési főfelügyelőségeket állítottak föl a különösen a császári körút idejében hangoztatott, de egyelőre meg nem valósult nagyszabású építési tervek végrehajtására. Egy 1851 elejéről való munkát feltűnteti azt a vasúthálózatot, melynek Magyarországon való fokozatos megvalósítását az osztrák kormány akkoriban tervbe vette ; ez a hálózat Pestet Gyöngyös—Eger—Miskolcz—Szerencs—Kassa—Eperjes—Héthárs—Palocsán át Új=Szendeczczel kötötte volna össze, Szerencsről pedig Tokaj—Debreczenen át lett volna összeköttetés Nagyváradra s onnan Aradra és Temesvárra. Aradról vasút vitt volna Szegedre, innen egyfelől Kecskeméten át Ceglédre, tehát a pest—szolnoki már meglevő vonalra, másfelől Szabadkán és Baján át Pécsre, továbbá Zákány—Kőrösön át Zágrábra s innen nyugat felé Krajnába, dél és kelet felé pedig Károlyváros= és Sziszekbe. A Dunán túl tervezve volt vasút Budáról Martonvásáron át Székesfehérvárra s onnan a Balaton mentén

¹ 1853 április 24-iki vall.= és közokt. miniszt. rendelet.

² Czörnig id. m. 48—49. l.

³ 1853 május 2-iki csász. paténs ; Albrecht főhg u. a. évi okt. 11-iki kibocsátványa.

⁴ 1853 július 20-iki pénzügymin. rendelet.

⁵ 1851 nov. 16-iki és 1853 nov. 11-iki csász. rendeletek ; 1853 febr. 10-iki paténs ; Albrecht főhg 1852 márcz. 11-iki és nov. 24-iki, továbbá 1853 június 8-iki kibocsátványai. Az osztrák mértékrendszert a határörvidékre csak egy 1854 április 4-iki hadsereg=főparancsnoksági rendelet terjesztette ki.

Nagy=Kanizsára, a honnan összeköttetések létesültek volna Zákány és Szombathely felé, ez utóbbi viszont összeköttetvéen Sopronnal, a melynek már volt vasútja Bécs=Újhelyig. Erdély irányában a hálózat kiépítése csak másodsorban volt tervbe véve.¹ A vasútépítés siettetése Magyar=országon pedig annál indokoltabb lett volna, mert közutak dolgában is nagyon mostohán állottunk az osztrák tartományokkal szemben. 1853-ban a birodalom országútjaiból Magyarországra 100 mérföld közútból csak 14, Horvátországra 15, Erdélyre 16 mérföld esett, a Vajdaság= és Bánátban 27 mérföld; holott Lombardiában 100, Csehországban 58, a velencei tartományban 56, Dalmáciában 53, Felső=Ausztriában 42 volt az arány=szám; még az utakkal legrosszabbul ellátott osztrák tartomány, Bukovina is messze meghaladta arányszámával (25) a Magyarországit.²

1853 végén megszületett pátens alakjában az egész birodalomra érvényes házalási törvény, mely a rendőri szempontokat helyezi mindek fölé. A házalási engedélyt szigorú föltételekhez s meghosszabbítás lehetősége mellett egy évi időtartamhoz köti; a sokat hangoztatott birodalmi egység ellenére az engedély csak egy koronartartományra szólhat, külföldieknek egyáltalán nem adható, könyvek, nyomtatványok, képek, szobrokkal való házalásra belföldieknek sem; a törvény áthágására pénz=büntetések vannak szabva, de súlyosabb esetekben az árúk elkobzásának is helye lehet.

A birtokviszonyok terén a telekkönyvi munkálatok előhaladásáról koronkinti hírlapi közlések tájékoztatták a közönséget. Nagy nyugtalanságot és aggodalmat keített a földbirtokosok körében a tagosítások fennakadása s az úrbérrel kapcsolatos kérdések ideiglenes felfüggesztése az 1851. és 1852. év folyamában; ez oly mérveket öltött, hogy a császár szükségesnek látta Bachhoz egy kéziratot intézni, melyben őt e felfüggesztés okai iránt jelentéstételre utasította.³ Erre Bach 1852 nyarán előterjesztette az úrbérmegváltásra vonatkozó törvényjavaslatot, de csak 1853 márczius 2-án és 3-án látott napvilágot az e kérdést szabályozó két császári nyiltparancs. Ezek, hivatkozással a megelőző uralkodói elhatározásokra, de minden utalás nélkül az 1848=iki szentesített törvényre, kimondják az úrbéri kapcsolatból és földesúri joghatóságból eredő jogok, járandóságok és kötelezettségek megszüntét, a volt jobbágyoknak a kezükön levő úrbéri földbirtokok fölötti szabad rendelkezési jogát s a földbirtokosoknak országos jövedelmekből leendő kártalanítását. Szabályozzák az erdő=, nádlás= és legelőhasználat elkülönítését, a váltáságösszeg megállapítása és egyéb vitakérdések iránti egyezségrű és peres eljárást, szervezik a megyékben, továbbá a kerületi székhelye=

¹ O. L. Geringer=iratok 1851.

² Czörnig id. m. 334. l.

³ 1851 november 10=ról: l. Osztr. Belügymin. levéltára.

ken e célból működendő különböző fokú úrbéri bíróságokat s előszabják azok eljárását, a tagosítás kérelmezésére egy évi határidőt tűzven ki. A kárpótlás kifizetésének forrását és módzatait egy későbbi pátens fogja meghatározni, de már itt állapítatik meg a megyék nyolcz csoportba osztályozása az úrbéri telek értékegysége szempontjából s egyúttal ezek az értékegységek meghatározatnak. Ez az osztályozás lényegében megfelel a Korizmics-féle tervezetnek, megtartja a legszegényebb megyék 300 forintos minimumát, a telekérték maximumát azonban 700 koronában állapítja meg. Ezek a pátensek a Muraközre is kiterjedtek, ellenben Horvátországra nézve az úrbérmegváltást hasonló szellemben külön nyiltparancs szabályozta.

Az úrbérrendezést még megelőzte az 1852 november 29-iki ősiségi pátens, mely e kérdést úgy a szorosabb értelemben vett Magyarországra, mint Horvátországra, a bánságra és vajdaságra nézve együttesen és egyöntetűen oldotta meg. Természetesen ez sem hivatkozik az ősiséget elvben megszüntető 1848-iki XV. t.-cikkre. E nyiltparancs, melynek létrejöttében Szögyénynek saját vallomása szerint jelentős része volt,¹ abból indul ki, hogy a régebb magyar törvényekből s különösen az ősiség jogviszonyából az ingatlan tulajdonjogára nézve sok bonyodalom és hosszadalmas per származott, a mi a földhitel akadályául szolgált s ezzel a jólét előhaladását is nehezítette. Ezért a pátens hatályon kívül helyezi a királyi és nádori jószágadományok, valamint a magszakadás és hűtlenség címén való visszaháramlás és a földesúr s jobbágy közötti öröklés-jog rendszerét. Ezentúl az öröklött és szerzett, adományozott és más-nemű vagyon, a férfi- és nőnem közötti különbség sem élők közötti vagyonátruházásban, sem öröklésben többé nem érvényesül. Azonban az öröklött ősi nemesi birtok tulajdonosainak megengedtetik a polgári törvénykönyv hatályba léptétől számított három év alatt fiúörököseik javára végrendelkezni, az özvegynek és női ivadékoknak csupán az addigi törvények szerinti igényei korlátaín belül. Régebb öröklési igények csak akkor érvényesíthetők, ha keletkezésök idejétől a polgári törvénykönyv életbeléptéig 32 év el nem telt és ha az erre vonatkozó per a törvénykönyv életbeléptétől számított egy év alatt megindíttatik. Családi hitbizományok, a mennyiben a korábbi törvényeknek megfelelnek, érvényben maradnak ; új hitbizományok létesítésére nézve az általános polgári törvénykönyvben foglaltakon kívül még további könnyítő határozatok fognak kiadatni. A pátens további rendelkezései a tulajdonátruházást, a zálogbirtokok kérdéseit s az ezekre vonatkozó perek folytatását szabályozzák. Kimondják többek között, hogy a mennyiben a korábban kötvényileg elzálogosított birtokra nézve a kikötött határidő vagy ennek hiányában 32 év letelte óta a törvénykönyv életbeléptéig 10 év eltelt a

¹ Id. m. II. 67. l.

nélkül, hogy a zálogkiváltási pör megindítottatott volna, a visszaváltási jog többé nem gyakorolható; ellenesetben az igény egy év alatt érvényesítendő. Az Erdélyre vonatkozó megfelelő rendelkezések 1853 májusában bocsáttattak ki.

Már az ösiségi pátens utalásaiból is kiviláglik, hogy annak kiadása az osztrák általános polgári törvénykönyvnek Magyarországra való kiterjesztésével egyidejűleg volt célba véve; az ösiség eltörlésével megoldott a legnagyobb akadály, mely a magánjogi viszonyok egyenlősítésének útjában állott. Az ösiségi nyiltparancscsal egy és ugyanazon a napon keletkezett az a másik, mely az osztrák polgári törvénykönyvet ugyanazon a területen — tehát ismét Erdély kivételével — a következő, 1853. év május 1-től életbelépteti. Erdélyben az életbeléptetés egy későbbi nyiltparancscsal 1853 szeptember 1-től kezdődő hatálytalán történt, de érvénye ott tudvalevőleg sokkal tovább tartott. A kísérő pátens különböző megszorításokat tesz az osztrák törvény alkalmazása tekintetében; így a házasságokra vonatkozó részt a katolikusokra és gör. keletiekre nézve életbe nem lépteti, hanem meghagyja a rájuk vonatkozó addigi törvények és rendeletek érvényét, valamint az egyházi törvényszékek illetékességét, ép így a katolikusokkal vegyes házasságokra nézve is. Módosulnak továbbá a polgári törvénykönyv rendelkezései a jobbágybirtok öröklésének megszorításaira nézve e viszony megszűnte következtében; külön meghatározások vannak a papok végrendelkezési jogára s az írói és művészi tulajdonjogra vonatkozólag is. Habár az addig fennállott magyar magánjog bonyolultságával, bizonytalanságával és sokszerűségével szemben egy egységes codex behozatalának előnyei félreismerhetetlenek, mégis a nem magyar talajban termett osztrák polgári törvénykönyvnek minden átmenet nélkül s a jogélet minden terén való életbeléptetése nem járhatott mélyreható rázkódtatások s azokból eredő elégedetlenség nélkül. Kevéssel a polgári codex életbeléptetése után szükségesnek látták Magyarországon is életbeléptetni a zsidók birtokszerzési képességére nézve 1848 előtt fennállott korlátozásokat.¹

A nagy birtokjogi reformok megtörténtére való hivatkozással most már az igazságügyminiszter egy 1853 április 18-án kiadott rendeletével részletesen szabályozta a telekkönyvek fölvételének a nemesi birtokra való kiterjesztése s általános végrehajtása körüli eljárást is.

1853 január 1-vel lépett életbe az új, ideiglenes polgári perrendtartás,² mely szavai szerint a szóbeli, úgy mint az írásbeli eljárásnál nem a vizsgáló és kutató, hanem a szabad tárgyalási rendszert képviseli, az ügy kifejtését a felekre bízva, a bíróságnak csak az irányítást és vezetést tartja fenn. Az egész perrendet az igazságszolgáltatás gyorsítására való

¹ 1853 október 2-iki csász. rendelet.

² 1852 szept. 16-iki igazságügymin. rendelet.

törekvés jellemzi ; a mulasztásokhoz hátrányok fűződnek, különösen a határidők meg nem tartása esetében ; a hosszas szünetidők ki vannak zárva, sőt még vásár- és ünnepnapokon is lehet bizonyos perbeli cselekményeket teljesíteni ; a perorvoslatok is korlátozva vannak, rendszert csak két perbeszéd van megengedve s több eset van a szóbeli eljárásra utasítva, mint az addigi törvények szerint. Bizonyítékokként a beismerés, okiratok, tanúk, bírói szemle és eskü szerepelnek ; van főeskü, pótló eskü, becső eskü és fölfedező eskü. A pert ítélet vagy végzés dönti el ; perorvoslatok : föllebbvitel, revisió, folyamodás (recursus) és semmiségi panasz ; ezeknek köre meg van szabva s használatuk határidőhöz kötve, a konok perlekedőt pedig bírság vagy fogság sujtja. A végrehajtás is nemcsak az alperes, hanem a felperes érdekét is védi s az eljárást gyorsítja ; a végrehajtás nemei között a biztosítás, letiltás és zárlat mellett az időleges személyi fogság s e mellett a végrehajtási fogság is szerepel. Erdély már előbb kapott külön polgári perrendtartást.¹ 1853 tavaszán lépett életbe Magyarországon a perenkívüli eljárás új szabályzata és ugyanazon év őszén egy ideiglenesnek mondott csődrendtartás.²

Előbb a Királyhágón innen, utóbb azon túl is életbeléptette a kormány az új ügyvédrendtartást, mely külön a magyar korona tartományai számára készült,³ s az ügyvédséget állami fölhatalmazáshoz, illetve pályázat alapján igazságügyminiszteri kinevezéshez köti s egyúttal az ügyvédek számát kerületenkint korlátozza. A rendtartás a megyei törvényszékek helyein ügyvédi választmányokat állít föl, mint véleményező és felügyelő testületeket, a kerületi főtörvényszék hatósága alatt ; az ügyvédek fölötti fegyelmi jogot a bíróságok gyakorolják. Érdekes, hogy a pátens ama rendelkezése, mely szerint az ügyvédektől a német nyelv tudása megkövetelendő, a minisztertanácsban a különben buzgón germanizáló Thun ellenzésével találkozott ; ő úgy vélte, hogy ez ellenhatást fog szülni, holott mellőzése esetében az ügyvédek saját érdekeiben fognak igyekezni a német nyelvet elsajátítani. A minisztertanács mégis a kötelező kimondás mellett döntött, mert Bach és Krauss abban a nézetben voltak, hogy e rendelkezés mellőzése a magyarországi német elem elnyomásaként magyaráztathatnék!⁴

Ugyancsak 1852 nyarán terjesztetett ki Magyarországra az új osztrák sajtórendtartást, miután már előbb behozatott az azzal szorosan összefüggő új büntetőtörvényt.⁵ A hivatalos híradások igyekeztek a sajtó

¹ 1852 május 10-én.

² 1852 december 17-iki és 1853 jul. 18-iki igazságügymin. rendeletek.

³ 1852 jul. 24-iki pátens.

⁴ *U. és Á. L.=tár*, min. tanács 1852.

⁵ 1852 május 23-iki császári pátensek és aug. 18-iki rendelete az igazságügyminiszternek és a legfőbb rendőri hatóságnak.

fölszabadulásaként ünnepelni azt a tényt, hogy a kivételes állapotban levő országban sajtóügyekre nézve a köztörvény rendelkezése állíttatik helyre; azonban ennek a köztörvénynek rendelkezései szigor dolgában nem sokban különböztek az ostromállapot alattiaktól. A sajtóvétségek fölötti bíraskodás a rendes bíróságokhoz utasíttatott. A rendtartás szerint az időszakai nyomtatványok egy órával, mások három nappal kiadásuk előtt az ügyészségnek bemutatandók; időszakai nyomtatványok kiadása hatósági engedélyhez van kötve, a politikai jellegűeké ezenfölül biztosíték letéveséhez, melynek minimuma 2500, maximuma 10,000 forint. Veszedelemes irányt követő lap kiadása három hónapra felfüggeszthető, sőt a legfelsőbb politikai hatóság azt hosszabb időre vagy egészen be is tilthatja. Oly nyomtatvány, mely hivatalból üldözendő büntetendő cselekményt tartalmaz, lefoglalható s ily intézkedés ellen csak birtokon kívüli felfolyamodásnak van helye. Könyvnyomtatványok átvizsgálását az új rendtartás a rendőrség helyett könyvvizsgáló bizottságokra ruházza, a minők Pesten, Pozsonyban, Sopronban, Nagyszomben, Brassóban, Temesvárott, Zágrábban és Fiumében állíttatnak föl külföldi nyomtatványok számára is, melyekkel szemben esetleg a rendőri kitiltás alkalmazható. Igaz, hogy mind e rendszabályok alkalmazására a Bach-rendszer ideje alatt alig került a sor, mert hiszen tulajdonképen nem is volt más, mint hivatalos és félhivatalos sajtó.¹

Az új büntetőtörvényt általában különös szigor jellemezte a politikai vétségekkel szemben, a mi részben az épen készítése idejében fölfedezett forradalmi conspiratiókban is leli magyarázatát; egyébként is nem mondható szabadelvű vagy haladó szellemtől áthatottnak, már csak azért sem, mert a büntetésnek közé a kötél általi halál, súlyosbított és egyszerű börtön stb. mellé visszaállította a testi fenytéket is, részint mint önálló büntetést, részint mint a börtöni fegyelem eszközét. A botbüntetés a kormány nézete szerint Magyarországra való tekintettel nem volt mellőzhető, miután ez ott megszokott volt és annak hiányában a börtönök túltömöttsége még inkább érezhetővé vált volna; ezt a vívmányt tehát Ausztria az egységes jogrendszer révén Magyarországnak köszönhetette.² Egyébiránt az 1848-ban kiküszöbölt testi fenytékek a fegy- és fogházakban való újrabevezetését az igazságügyminiszter azzal is indokolta, hogy annak hiánya a nevezett intézetekben a fegyelem fölbomlását, a fölügyelő személyzet kigúnyolását, az őrség meggyalázását, sőt az orvosok bántalmazását idézte elő.³

¹ Eisenmann id. m. 166. l.

² U. az u. ott találóan mondja: «Il y a quelque chose de symbolique et de délicieusement suggestif dans ce rapprochement: le fouet et l'unité autrichienne».

³ Unsere Zeit VIII. id. cikke 8—9. l. Friedjung id. m. II. 191. l. Rogge id. m. I. 270. l. U. és Á. Lev. tár min. confer. 1852.

A Bach=rendszer berendezkedését mintegy fölavató e reformok hosszú sorát a büntető=perrendtartás megalkotása rekesztette be 1853 nyarán.¹ Ez névleg fenntartja a vádrendszert, de a gyakorlatban össze=olvasztja azt a nyomozórendszerrel ; a fősúlyt az előzetes nyomozásra helyezi, a szóbeliséget majdnem csak a végtárgyalásra alkalmazza, a nyilvánosságot erősen korlátozza s az esküdtzszékeket a bűnvádi eljárásból teljesen kizárja. A magyar sajtó vívmányként emelte ki a faggató vallomások kiküszöbölését a bűnvádi nyomozásból, elismervén egyúttal, hogy ezt már az 1840=iki magyar büntetőjogi reform is tervezte, csak= hogy az törvénynyé nem válhatott.²

Nem hiányoztak hangok, melyek akkoriban a kormányt szertelenül dicsőítették ama «nagyszerű reformokért», melyeket «napok alatt rendelt el», s melyek hajdan a párttusakodások között sok országgyűlésen át lettek volna csak «Werbőczyből, az országgyűlési végzeményekből, a Planum Tabularéból, a kir. rendeletek és szokások végtelen tömegéből egy rendszeres codex=szé» alakíthatók, a hihetetlen erélyért, melylyel «kiáltó szükségünket kielégítette, sőt gyakran óhajtásainkat megelőzte».³ Ezekkel a magasztalásokkal természetesen nem azonosíthatjuk magunkat, sőt kénytelenek vagyunk már itt ráutalni a miniszteri irodákban való tömeges és részben elsietett, az adott viszonyokat és előzményeket figyelmen kívül hagyó, mindent szabályozni akaró s a közigazgatást a paragrafusok áradatába fullasztó törvény és rendeletgyártás ama hátrányaira, melyek a Bach=rendszernek már bölcsőjébe tették sikertelenségének végétét. Kénytelenek vagyunk továbbá tárgyilagosan megállapítani, hogy mind e reformokat a nemzet iránti több jóindulattal, a multak iránti nagyobb elfogulatlansággal s a viszonyok alaposabb ismeretével és főkép a mindent egyenlősítés szerencsétlen elvének mellőzésével lehetett volna jobban, hatásukra nézve üdvösebben is megalkotni ; viszont azonban minden elismerést sem szabad e reformok alkotóiktól megtagadnunk. Különösen a főlzabadult föld jogviszonyainak szabályozása egészben véve lelkiismeretes jogászi alkotás, melynek hatása képen a jelzáloghitelnek, az ingatlan szabad forgalmának s a demokratikusabb örökösödési rendszernek kifejlődése tisztán áttekinthető.⁴

¹ Julius 29=iki pátens.

² *P. Napló* 1853 okt. 18.

³ *Magyar Hirl.* 1852 decz. 10.

⁴ *Sebess Dénes*: A földreform Magyarországon, Budapesti Szemle 1917 febr. 244. s köv. l.

V. RÉSZ.

AZ EMIGRÁCZIÓ ELSŐ ÉVEI.

I.

(A forradalom diplomatái, mint az emigráció előkészítői. A magyar emigráció éttekintése és jellemzése. Az első tömeges kimenekülés a világsi fegyverletétel után; Viddin; az iszlámra való áttérés kérdése; első meghasonlás, Ausztria és Oroszország a menekültek kiadatását követelik; diplomáciai tárgyalás, Anglia és Franciaország közbelépése; a porta megtagadja a kiszolgáltatást. Hauslab tábornok küldetése, a honvédek nagy részének visszatérése a hazába, Kossuth és a menekültek Sumlába szállíttatnak; ottani időzésük; osztrák kémek. Újabb diplomáciai tárgyalás az internálás kérdésében. Bem és társai Aleppóba, Kossuth és társai Kiutahiába szállíttatnak; a kiutahiai internáltak élete. Kossuth levelezése és tervei. Amerika meghívása; Ausztria ellenkezése daczára a porta Kossuthot szabadon bocsátja. 1849—1851.)

A magyar szabadságharczot követő emigráció úttörőivé, előkészítőivé s a hol kellett: védelmezőivé főképen azok a férfiak lettek, a kiket a forradalmi kormány a maga diplomáciai képviselőjében küldött ki a külföld különféle székvárosaiiba.

Ezek között, kiküldetésök időrendje szerint első báró Splényi László huszárkapitány, a Guyon tábornok sógora, ki mint délczeg lovas már nagyon fiatalon emelkedvén kapitányi rangba, erős nemzeti érzete miatt meghasonlott tisztársaival s hosszabb szabadságot kért. A forradalom kitörésekor Olaszországban időzván, Kossuth, ki őt ismerte, bizalmas megbízatásban részesítette a római és milánói szabadelvű politikusokkal való érintkezés céljából. 1848 végén már Turinban volt, a hol a piemonti kormány mellett mint a forradalmi Magyarország egyetlen hivatalosan elismert követe működött s Giobertivel is összeköttetésben állott, kinek messzemenő tervei voltak Piemont és Magyarország véd- és dacszövetségére nézve. Splényi később, 1849 tavaszán, Konstantinápolyba küldetett, hol azonban nemsokára gróf Andrassy Gyula által váltatván föl, Párisba utazott.¹

1848 májusában az országgyűlés kiküldte Szalay Lászlót és Pázmándy Dénest kormány megbízottakként az akkor Frankfurtban székelő német szövetségi kormány- és nemzetgyűléshez; közülök — miután Pázmándy időközben képviselőházi elnökké választatott — csak Szalay

¹ Helfert id. m. IV. k. 2. rész, 499. l. W. Alter id. m. D. Rundschau 1911, III. 454. s köv. l.

maradt rendeltetése helyén. Ő eleinte kecsegtetőnek látta a helyzetet, de a forradalomellenes áramlat ott is diadalmaskodván, már októberben Párisba ment át s onnan a gróf Teleki László megbízásából és ugyan csak diplomáciai küldetésben Londonba s utóbb Brüsszelbe is; ott sem arathatván sikert, sőt az angol kormány által az osztrák követséghez utasítatván, Svájcban telepedett le, hol német és magyar nyelvű röpiratokban igyekezett a magyar függetlenségi harczot és saját diplomáciai küldetését az európai közvélemény előtt kellő világításba helyezni.¹

Gróf Teleki László kevéssel Szalay odajövetele előtt, 1848 szeptemberében, már mint a magyar kormány követe működött az akkor még forrongó francia köztársaság kormánya mellett Párisban. Ott munkatársai voltak: Szabó Imre ezredes mint katonai attaché, Szarvady Frigyes, a jeles hirlapíró, mint titkára, továbbá Kiss Miklós ezredes, ki mint gazdag ember utóbb a párisi emigránsok főpártfogója lett, De Gerandó Attila és dr. Mandl publicista. A Bonaparte Lajos fölkerekedése óta Teleki érintkezése a hivatalos körökkel meglazulván, 1849 nyarán Londonba is kiküldetést vállalt, egyúttal azonban mindinkább a publicistikának szentelte erejét, e téren igyekeztván hazája ügyét szolgálni. Már 1849 februárjában Lipcsében egy német röpiratban kelt a magyar ügy védelmére² s egészen 1860 végéig az emigráció egyik vezére volt.

Ugyancsak még 1848 nyarán kapott megbízást gróf Karacsay Fedor ezredes a török hatóságoknál és a fényes portánál való közbenjárásra, a mely azonban nem járt eredménnyel, úgy hogy a megbízást — mint láttuk — rövid időre Splényi vette át.

A szabadságharcz telén Pulszky Ferencz, a kinek államtitkári működése a király oldala melletti minisztériumban az udvar és a magyar kormány közötti szakítás s a bécsi forradalom kitörése következtében lehetetlenné vált, a kormány képviselőjében Londonba ment, hol már előbb Szalay és utóbb Teleki is próbálkoztak a népjogok barátjának ismert, Ausztria iránt nem épen jóindulatú Palmerston lord külügy-minisztert a magyar ügynek megnyerni. Pulszky célja főképp titkos fegyverszállítás kieszközlése volt; később, a függetlenségi nyilatkozat után Bikkesy ezredes hozott neki Kossuthtól további megbízásokat. Pulszky emlékirataiban³ élénken és érdekesen beszéli el nekünk a maga kockázatos kiszökését Galiczián át Németországba, onnan előbb Párisba, majd Angliába, hová csak nyáron követhette őt felesége álnév alatt s még később sikerült kis gyermekeiket is maguk után hozatniok. Pulszky — segítve congenialis nejtől is — politikai és történeti czikkei=

¹ B. Szalay Gábor: Szalay László levelei, Bev. 17. s köv. 1.

² Die Ereignisse in Ungarn seit d. März 1848, Szarvady előszavával.

³ II. köt. 238. s köv. 1.

vel a nagy angol folyóiratokban bámulatos tevékenységet fejtett ki, kiterjedt levelezést folytatott Anglián kívül is és nehéz s fontos szerepet töltött be Londonban, mely a magyar emigrációnak az ötvenes években majdnem mindvégig valódi középpontjává vált.¹

Németországba is küldött Kossuth megbízottakat egyes fejedelmi udvarokhoz, így Lányi Zoltán ezredest és Lengyel Dezső kormánybiztost a szász=kóburgi herceghez, Wimmer Ágoston felsőlövői evangélikus lelkészt pedig IV. Frigyes Vilmos porosz királyhoz. Eredményt egyik helyen sem értek el; Wimmer terjedelmes emlékiratot terjesztett elő,² de elutasító választ kapott, sőt azt a tanácsot, hogy hagyja el Berlint.³

Az emigrációra nézve különösen fontossá vált a gróf Andrássy Gyula küldetése Konstantinápolyba 1849 májusában. Andrássy, ki akkor 26 éves volt s végigküzdvén az addigi szabadságharcot, ezredesi rangra emeltetett, sok viszontagság között jutott ki titkára, Kiss László kíséretében előbb Belgrádba, majd a Dunán Viddinbe, onnan Várnába s úgy hajón Konstantinápolyba, a hol csakhamar a magyar emigráció zömének a kiszolgáltatás veszélye ellen való megóvása terén oly feladatok hárultak reá, melyeknek teljesítése által korán adhatta jeleit rendkívüli diplomáciai hivatottságának.⁴

Ezek a férfiak mind mint diplomaták mentek a külföldre s ott a világsi katastropha következtében egyszerre hontalanokká és proscríbáltakká lettek, kiknek legtöbb esetben vagyonát elkobozták s többek ellen «in contumaciam» halálos ítéletet hoztak.

A világsi fegyverletétel következtében indult meg a magyar emigráció nagy áradata, az ország délkeleti szögletéből, mely a forradalmi kormány és a hadsereg maradványának utolsó menedéke volt, magának Kossuthnak vezetése alatt, a dunai tartományokon át Törökországba. Ezek szolgáltatták az emigrációhoz a legnagyobb és legtömörebb dandárt, miért is ezek viszontagságteljes sorsát figyelemmel kísérni lesz itt első feladatunk. Ezekkel majdnem egyidejűleg Horváth Mihály és Vukovics Sebő volt miniszterek, Almásy Pál, Beöthy Ödön, Vetter és Czecz tábornokok, úgyszintén báró Jósika Miklós Ausztrián át nyugati irányban menekültek ki.

Később tömegesebb emigrálás már csak Komárom várának október 3-án bekövetkezett capitulatioja után történt, a mikor az egész várbeli helyőrség a megegyezés értelmében amnestiát s a főbb emberek útlevelet kaptak, azonban a hazatérés engedélye nélkül. Ezek is nyugati

¹ *Alter* id. m. IV. 77. s köv. l., V. 242. l. *Turóczi=Trostler József* «Levelek a magyar emigrációból», M. Figyelő 1913. V. 362. s köv. l.

² Szövegét közli *Phil. Korn* «Die Russen in Ungarn und d. Ungarn in Deutschland» cz. műve 244. s köv. l.

³ Ugyanott.

⁴ *Wertheimer Ede*: Gr. Andrássy Gyula élete és kora I. 21. s köv. l.

írányban vették útjokat ; vezetőiket, Klapka tábornokot és Ujházy kormánybiztost nagy ünnepléssel fogadta több német város ; később azután ezeknek is nagy része elvegyült a Törökországból utóbb szintén nyugatra jutott emigránsokkal, kiknek számát utóbb már csak elvétve szaporították egyes menekülők, a kiknek a reájok váró börtön vagy katonai szolgálat elől még idejekorán sikerült elbújdosniok.

A magyar emigráció története mind máig megiratlan ; a Kossuth Lajos «Iratai»-nak gazdag anyaga a forradalom utáni korból majdnem kizárólag az 1859-iki olasz háborúra és a későbbi évekre vonatkozik ; nélkülözzük benne például Kossuthnak a magyar ügy érdekében Angliában és Amerikában tartott majdnem összes beszédeit. Az emigráció korábbi éveinek történetét egyes, részben igen becses emlékiratszerű följegyzésekből,¹ követségi és rendőrségi jelentésekből, levelezésekből és hírlapi közleményekből kell összeállítanunk ; az egyéni följegyzések és levelek pedig már az emigránsok körében dúlt sokszoros ellentétek és viszályok miatt sem mindig megbízhatók.

Kertbeny, a ki maga is a külföldön élt, fáradságos munkával a magyar menekülteknek egy névjegyzékét bocsátotta közre 1864-ben, mely 1950 nevet tartalmaz, többnyire hiányos, soknál semmi kommentárral és a teljességre való minden igény nélkül. Dancs Lajos rövid, adatokkal ellátott betűrendes névjegyzékét közölte azokról a magyar emigránsokról, kikkel a külföldön megismerkedett ;² de ezeknek száma csak 72 s igen nevezetes emberek hiányzanak közülök. Pulszky az 1850—51-ben, a külföldön szétszórva volt magyar menekültek számát

¹ Az e mű írásánál is fölhasznált, emigránsoktól írt s említést érdemlő, bár különböző értékű művek a következők : *Horváth Mihály* Függetl. harcztört. III. 580. laptól ; *Pulszky* «Életem és korom» a II. köt. 249. lapjától ; *Szemer Bert.* különösen : Naplója a száműzetésben, 1869. ; *Klapka Gy.* Emlékeimből, 1886. (Teleki L. leveleivel). *Mészáros Lázár* Külföldi levelei és életirata, (Szokoly Viktor kiad.) *Rónay Jácint*: Naplótöredék, I., II., III. kötet. *L. K.* (Gr. Lázár Kálmán) Magyar menekülők török földön, 1850. *Egressy Gábor* Törökországi naplója 1851. *Veress Sándor* A magyar emigratio a keleten, 1878. *Dancs Lajos* Töredékek tíz éves emigr. élményeimből 1890. *László Károly* Naplótöredékek az 1849-iki menekült. illet. 1887. *Pap János* följegyz. nyomán *Szalczzer Sándor* A magy. emigránsok Törökországban, 1893. *Gr. Teleki Sándor*: Egyről-másról I. és Emlékeim I. *Imrefi*: A magyar menekültek Törökországban, 1850. *Arth. Gr. Scherr-Thoss*: Erinnerungen aus meinem Leben, 1881. Névtelen (*Kászonyi József*) Ungarn's vier Zeitalter, 1868. (II. és III. köt.) *K. M. Kertbeny*: Alphabet. Namensliste der ungr. Emigration 1864. *Phil. Korn*: Kossuth u. d. Ungarn in. d. Türkei 1851. és : «Die Russen in Ungarn u. d. Ungarn in Deutschland» 1852. *I. C. Burchard=Bélaváry*: Chez les Turcs, 1908. *I. Hutter*, Von Orsova bis Kiutahia 1851. Itt említhetjük föl az Akadémia könyvtárában levő, Blackwelltől és gr. Batthány Kázmértől eredő angol kéziratot : Hungarian Characteristics, or characteristic Sketches of Hung. Statesmen, Politicians etc. during the Period of Reform and Revolution 1830—1849.

² Id. m. 86. s. köv. l.

csak 800=ra becsüli ; osztrák hivatalos adatok 1851 őszén 712=re teszik. Kétségtelen, hogy a szabadságharcz leveretése miatt a külföldön rekedt vagy a külföldre menekült magyaroknak eredeti száma sokkal nagyobb volt. Az osztrák kormány oláhországi ügyvivője, Timoni, már augusztus 24=ről azt jelentette, hogy Orsovánál 2400 magyar lázadó lépte át a határt s hogy Viddinben már 3500 ily menekült gyűlt össze.¹ Ez a számítás közel járhat a valósághoz, mert Horváth Mihály, ki 4900=ra teszi a szeptemberben Viddinben a török kormány által őrizet alá helyezettnek számát, ebbe a lengyeleket és olaszokat is beszámítja ; a magyaroké az ott járt Veress Sándor pontosnak látszó számítása szerint 3686=ra tehető.² Már most ezeknek túlnyomó része — különösen a legénységbeliek — október elején a Hauslab=féle expedícióval, a császár kegyelemigéréte mellett hazatért ; viszont a létszám a más utakon és később kivándorlottak által ismét gyarapodott. Így tehát valószínűnek tekinthetjük, hogy a politikai okokból hosszabb időre a külföldön maradt magyarok összes száma nem haladta túl a Kertbeny névjegyzékében foglalt létszámot.

A magyar emigrációt kétségkívül nemcsak a kényszerűség, a sujtó ellenséges hatalom elől való menekülés hozta létre ; voltak soraiban olyanok is, kik talán nagyobb baj nélkül otthon maradhattak volna, de a kiket biztatott az a remény, hogy a külföldön ugyanoly szíves fogadtatásban fognak részesülni, a minőben részesültek nálunk és néhány nyugati államban az 1830=iki lengyel forradalom nagyszámú menekültjei, sőt, hogy a külföldön szerencséjüket fogják megalapítani, a miben bizony legtöbben keservesen csalódtak. Azonban a kényszerűség vagy a boldogulhatás reménye mellett az emigráció megindulásában és külföldi szerepében igen nagy része volt annak a váagnak és törekvésnek is : az elnyomott haza fölszabadítása érdekében működhetni. Ennek a törekvésnek hármast tűzött ki Kossuth :³ fokozni a nemzet megfogyatkozott önbizalmát, fölhasználni egy várható általános európai rázkódtatást és keresni a solidaritást a nemzet és az emigráció között.

Az 1848=iki «*annus confusionis*», mint a hogy a reactio hívei nevezni szerették, kétségtelenül bizonyos solidaritást teremtett a szabadságukért küzdő nemzetek között és könnyen érthető, hogy a hol e küzdelem vereséget szenvedett, annak áldozatai menedéket kerestek más, szabadságszerető nemzeteknél. A francia köztársaság megalakulása, az éjszakamerikai Egyesült-Államok szabadalkotmánya, Palmerston lord bátor föllépése Oroszországgal és Ausztriával szemben, a Schwarzenberg=kormány zsarnoki és kihívó politikájától s az orosz intervenciótól majdnem Európaszerte keltett visszahatás, megannyi bátorító momen-

¹ *Udv. és áll. levéltár*, min. tanács 1849.

² Id. m. I. 28. l. *Hutter* is (id. m. 38. l.) 5000=re teszi az összes, Widdinben összegyűlt menekültek számát.

³ *Irataim* I. köt. XI. l.

tum volt arra nézve, hogy a magyar ügy iránt megnyilatkozott európai rokonszenv annak megmentése vagy legalább felújítása érdekében működéskébe hozassék. Ezen a téren különben nem is állottunk egyedül. A magyar emigráció a maga védelmében ép úgy, mint törekvéseiben is sokszorosan találkozott és elvegyült a lengyel menekültekkel, sőt az olasz és később a francia száműzöttekkel is; bár ezek között nem volt a legszamosabb, szerepét mégis tényleg három világrészre terjesztette ki, azonban e szétszórtsága inkább gyöngítette, mintsem fokozta erejét.

Már az emigrációnak ez a természete és előbb megjelölt céljai is hozták magukkal, hogy annak — bármily nehéz volt ez akkoriban — élénk összeköttetésben kellett állania a hasonló érzelmű otthoniakkal. Ebből az összeköttetésből és egyetértésből merített mindkét fél bizalmat és erőt, az egyik a kitartásra az elnyomatással szemben, a másik a kitarásra a külföldi agitációban; kétségtelen azonban, hogy a nemzet nagy része nem értett egyet az emigráció törekvéseivel s a haza boldogulását más úton vélte elérhetni és ép oly kétségtelen, hogy az emigránsokat hazai barátaik gyakran tévedésbe ejtették az ottani hangulatok s a forradalmi kísérletek eshetőségei felől.

Ennek a szükségszerű összeköttetésnek természetesen meg voltak a maga nagy veszélyei is, mert a hatalom csak nagyon is jól tudta, hogy mennyi oka van félni a kimenekültek befolyásától a hazaiakra, sőt — bizonytalanak érezvén a talajt lábai alatt — hajlandó volt túl is becsülni minden veszélyt; sokszor rémképeket látott, de a hol némi néven nevezhető forradalmi törekvésnek nyomára tudott jutni, oda kegyetlenül le is csapott.

Az osztrák kormány előrelátásáról tanuskodik, hogy már 1849 januárjában utasítva volt gróf Stürmer (Bartholomäus) konstantinápolyi internuntius, hogy ha Kossuth és a többi forradalmi vezérek oda találnának menekülni, őket azonnal fogassa el; egyúttal úgy neki, mint Ausztria egyéb ügyvivőinek keleten megküldték az illetők arczképeit és személyleírásait. A követ jelentette, hogy a smyrnai főconsult is megfelelő utasítással látta el, mindazonáltal — úgymond — tekintettel a törökországi rendőri viszonyokra, nem állhat jót az eredményért.¹ Aali basa török külügyminiszter ekkoriban nagyon kétes álláspontot foglalt el e kérdésben; a kiszolgáltatást megtagadta, azt azonban nem látszott ellenezni, hogy az osztrák consulok a menekülőket a török rendőri hatóságok nyílt közreműködése nélkül s a feltűnés elkerülésével elfogassák. A többi követiségek is már a szabadságharcz folyamában jelentéseket küldtek a forradalmi kormány kiküldöttjeinek működéséről a különböző európai fővárosokban s erélyesen igyekeztek azoknak érintkezését a kormánykörökkel megakadályozni. Az oláhországi ügy=

¹ O. L. Windischgrätz=iratok, U. és Á. L.=tár, követjelentések 1849.

vivő augusztus 10-én utasítottatott, hogy az összes oláhországi területre átlépő magyar lázadók kiadatását követelje. Törökországgal szemben a fennálló nemzetközi egyezmények megnehezítették a helyzetet, úgy hogy a minisztertanács már augusztus 27-én foglalkozott azzal az eshetőséggel, hogy a portánál a menekülteknek csak «expulsióját» vagy «internálását» lesz lehetséges kieszközölni. Mindazonáltal — bizva Oroszország hathatós támogatásában — követelte a kiszolgáltatást s látni fogjuk, hogy ebből majdnem európai conflictus támadt.¹

Az osztrák kormány részint diplomáciai úton küzdött azután az emigráció működése ellen, részint azzal, hogy a menekültek kiküldötteit és levelezését a hazában vette üldözés alá, részint végül azzal, hogy az emigráció, valamint a forradalmi kormány tagjainak hitelét különböző hivatalos közleményekkel, állítólagos kegyetlenkedéseik elsorolásával, sőt személyes becsületek meggyanusításával is igyekezett aláásni. Azonban elmondhatjuk általában, hogy azok között az akadályok között, melyeken a magyar emigráció törekvése hajótörést szenvedett, a bécsi kormány gáncsvetései a legkisebb jelentőséggel bírtak.

Az 1849 augusztus 13-án végbement világosi fegyverletételt követő napon kezdődtek a menekülések Orsovánál. 14-ikén lépték át a határt Perczel Mór tábornok testvérével, Miklóssal, több katonatiszt és Makay krassói alispán társaságában. Másnap Dembinszky tábornok és Mészáros Lázár volt hadügyminiszter hagyták el a hont gr. Vay László, gr. Lázár Kálmán, Nemegey és Burchard kíséretében.² Kossuth augusztus 15-én Asbóth Sándor alezredes kíséretében még Herkulesfürdőben volt szigorú incognitóban; 16-án este Asbóthtal Orsovába jött, hol már Szemere Bertalan és gr. Batthyány Kázmér volt miniszterek — ez utóbbi nejével — tartózkodtak. Ez időben történt a szent korona elásása Orsova mellett egy berekben, mint azt később, a korona megtalálása után Szemere naplójában részletesen elbeszélte.³ Kossuth eredeti szándéka szerint Szerbiába akart menekülni, de miután a vett hírek nem hangzottak biztatóan,⁴ Asbóthtal augusztus 17-én átkelt a Dunán és a nélkül, hogy a neki tulajdonított s az európai sajtóban elterjedt «Búcsúszó»-t⁵ küldte volna a hazába, Új-Orsovánál török földre lépett s az első éjet sátor-táborban töltötte. A kiszökések azután még augusztus 24-ikéig tartottak;

¹ U. és Á. L. =tár, követjelentések 1849.

² Dészán kormánybiztosnak egy aug. 29-ről tett jelentése szerint (*Gerin=ger=iratok* 1849.) Dembinszky és Mészáros kimenekülése már 13-án történt volna, de Horváth Mihály és Mészáros életrajzírója *Szokolý*, valamint *Imrefi* közlése a fenti adatot támogatja.

³ I. köt. 196. s. köv. I.

⁴ Korn (id. m. 66. l.) állítása szerint Karagyorgyevics Sándor szerb fejedelem szívélyes meghívást s útleveleket küldött Kossuthnak, de ezek már nem találták őt Orsovában.

⁵ Állítólagos szövegét közli Korn is (id. m. 55. s. köv. I.).

utolsók voltak : Bem, gr. Guyon, Kmety és báró Stein tábornokok, kik egy csapat tiszttel, a székely zászlóaljjal, Kabós alezredes vezetése alatt és néhány száz huszárral az üldöző osztrákok elől nagy bajjal menekültek át a határon.

Kossuth és a vele menekülők augusztus 18-án ¹ mintegy harmincz szekeren vitettek Turnu-Severin oláhországi határhelységbe, a hol a következő napokon a már említettek kivül csatlakoztak hozzájuk : gr. Batthyány István, Wysocky és Monti, lengyel és olasz legionariusokkal, Gorove, Fülep, Bittó, Imrédy, Hajnik, Házmán, Ivánka és Berzenczey képviselők, báró Majthényi, Szerényi és Egressy Gábor kormánybiztosok, Gyurmán, a hivatalos közlöny szerkesztője, Lórody, székesfehérvári polgármester, gr. Dembinszky őrnagy, a tábornok unokaöccse nejével s még számosan.

Augusztus 27-én az összes menekültek török katonaság fedezete alatt hosszú sorban, részben bivalyoktól vont szekereken, lassú menetben Kalafatba szállítottattak, hová 30-ikán érkezvén meg, még aznap átvitettek a Duna túlsópartján fekvő Viddin török megerősített városába, melyben Zia basa volt a parancsnok. ² Az előkelőbb menekülteket a városban szállásolták el, az alsóbb rangú tisztek és a legénység a sánczok közötti sátoztáborba szállottak, sokan a szabad ég alatt. A tábornok katonaság őrizte, mert a magyarokat, bár vendégeknek tekintették, mégis csak mint letartóztatottakat kezelték. Ez ugyan nem akadályozta meg az éjjelenkénti szökéseket, a mit megmagyaráznak a szinte tűrhetetlen hőségben elharapódzott ragályos betegségek, melyek sok áldozatot is követeltek ³ és a nagy nélkülözés. Még a várba szállásoltak is nagyon fogyatékos lakásban és élelmezésben részesültek s lovaik eladásával igyekeztek segíteni magukon ; szeptember második felében azután a Kossuth sürgetésére némileg javult az ellátás.

„Az első napok — így írja egy emigráns — mondhatni, gondolkodás nélkül teltek el. Az események rohama oly váratlan sebességgel jött, hogy idő kellett, míg azon lethargiából, melybe mindnyájunkat sülyesztének, eszmélni kezdtünk.» ⁴ Sokan szerencsejátékban kerestek szórakozást ; Egressy Gábor a helyzethez illő Shakespeare-idézeteket jegyzett naplójába ; mindnyájan szívszorulva lesték, várták a híreket a hazából. Kossuthtól is mindjárt a határ átlépésekor elvették kardját ; ő pol-

¹ Imrefi (id. m. 26. l.) állítása szerint 19-én.

² A Magyarországon igen jó emléket hagyott *Feridun bey* török diplomata közlése szerint ez a Zia basa az ő édesatyja volt.

³ László K. (id. m. 8. l.) 340-re teszi a megszököttek, Veress S. (id. m. 39. l.) 300-ra a meghalt honvédek számát, Hutter (id. m. 48. és 83. l.) 500, sőt 600 halottról beszél.

⁴ L. K. (Gr. Lázár Kálmán) id. m. 41. l.

gári öltözékben jelent meg Viddinben,¹ honnan mindjárt tovább kívánt volna utazni, Angliába, de a basa nem adta meg az engedélyt. Csak Szemerének, Hajniknak s még néhány képviselőnek sikerült Belgrádból szerzett, más nevekre szóló útlevelekkel egy bárkán titokban tovább utazni a Dunán s a Fekete-tengeren át Konstantinápolyba jutni, a honnan Szemere és Hajnik Görögországot látogatták meg s azután Párisba utaztak. Ezért a szökésükért a visszamaradt emigránsok sok szemrehányással illették őket.

Kossuth a vár területén egy kis házban, nagyon hiányos berendezésű lakásban, visszavonultan élt s csak néha ment ki a táborba, buzdító, biztató szavakat intézni a katonákhoz. Egy emlékiraton dolgozott, melyben angol- és francziaországi képviselői útján az ottani kormányokat akarta a szabadságharc gyászos végének okairól fölvilágosítani, s a melyben — a balkáni viszonyokra is kiterjeszkedve — csodás jövőbelátással jósolta meg, hogy «Törökország szláv néptörzsei, segítve a horvátoktól és a szerbektől, pozdorjává fogják törni az ozmán birodalmat».² Később a Kossuth lakásán kisebb társas összejövetelek voltak, melyekben főképp a két Batthyány vett részt — Kázmér gróf nejével is — továbbá Asbóth és Szabó Imre ezredesek, valamint az ifjabb Dembinszky gróf magyarországi születésű neje is; ez összejövetelek — melyekben a kártyajáték is szokásos volt — rosszakaratú mende-mondákra szolgáltattak okot, melyeket megbízható viddini krónikásaink határozottan megczáfolnak.

Kossuth ezalatt élénk levelezésben állott a Konstantinápolyban működő Andrásyval, a Párisban levő Telekivel s a Londonba küldött Pulszkyval a magyar emigránsok kiszolgáltatásának megtagadása érdekében; ez iránt magához Palmerston lordhoz is ismételve fordult levéllel, melyet Thomson angol utazó vitt magával.³

Andrassy már szeptember 3-ikáról azt írta Kossuthnak,⁴ hogy a porta őt és társait kész oltalmába venni, de mindenesetre az ország bel-sejébe fognak szállíttatni vagy Candiába. Telekinek és Pulszkynak írni fog, hogy vegyék rá Palmerstont erélyesebb föllépésre. Leveléből ki-vehető, mily bőkezűen bánik a menekültek érdekében megmaradt pénzével. Ő — úgymond — Konstantinápolyban szándékozik maradni, míg ott valakinek használhat, azután pedig Helvéziába akar menni. «Légy

¹ *Egressy* (id. m. 45. l.) és *Korn* (id. m. 66. l.) azt mondják, hogy a menekülésor bajuszát és szakállát levétette.

² Ezt az emlékiratot *Korn* közli id. m. 67. s köv. l. és *Szilágyi Sándor* (A magyar forrad. végnapjairól, 1850.) bő, nagyrészt czáfoló kommentárral.

³ Az első levelet közli *Korn*: 99. s köv. l., a másodikra nézve lásd *Kossuth* Irataim III. 321. l.

⁴ Úgy ez a levele, mint a következőkben idézettek a *Nemz. Múzeum* levéltárában találhatók.

erős a szerencsétlenségben, még nincs mindennek vége!» Ezzel zárja sorait.

Pulszky, teljes egyetértésben Andrássyval, közvetítők útján csakugyan Palmerstonhoz fordult, a kitől azt az üzenetet kapta, hogy ő a legerélyesebb rendszabályokra van elhatározva az emigráció védelmének érdekében.¹ Azonban szeptember közepe táján Andrássy még csak azt írhatta, hogy a magyarok teljes szabadonbocsátását kizártnak tartja, s hogy a kiszolgáltatás veszélyét valószínűleg csak azok fogják elkerülhetni, a kik mohamedán vallásra térnek át. Nem helyeselheti minden részében Kossuthnak Telekihez és Pulszkyhoz intézett memorandumát, mely közlésre is volt szánva s a közlés szempontjából bizonyos pontokat elhagyni kívánna. Szerinte «kettőnek kell Magyarhon jövője miatt nagynak és szeplőtelennek maradnia : a népnek, mely legelső a világon és neked (Kossuthnak), kinek nevéhez van kapcsolva a népben Magyarország függetlenségének eszméje».

Andrássynak ez a közlése idézte elő az első meghasonlást az emigráció körében. Az utóbb teljesen fölöslegesnek bizonyult áttérés az iszlámra a menekültek további sorsára nézve, különösen az orosz ellen indítandó háború esetében, oly kecsegtetőnek látszott, hogy Bem s vele együtt Kmetty és Stein tábornokok azonnal kijelentették, hogy készek vallást változtatni; ² Kossuth ellenben, teljes egyetértésben Mészárosal, ezt megbecstelenítőnek jelentette ki s élesen szemrehányó levelet írt Bemnek, melyre ez viszont kíméletlen vádakkal telt levélben válaszolt. Ez a levélváltás, mely az egész táborban ismeretes lett, áthághatatlan válaszfalat emelt a két férfiú között s mélyrehatóan megzavarta a menekültek között az egyetértést. Kossuthnak sikerült az emigráció túlnyomó részét visszatartani az áttéréstől, de a Bem és társai példája még sem maradt követők nélkül : Guyon tábornok és Kollmann ezredessel együtt több magyar és lengyel tiszt s a legénységből is számosan renegátokká lettek s a török seregben megfelelő rangot és fizetést kaptak.³ Az emigráció kezdett három pártra szakadozni : azokéra, a kik Kossuthtal ki akartak tartani, azokéra, a kik törökökké lettek és azokéra, a kik mind élénkebben haza kíváncsoztak. «Mi magyarok nem értünk egyet még a száműzetésben sem», panaszkodta Egressy Gábor.⁴

¹ Életem és korom, II. 289. l.

² Ennyit Kmetty magára és Bemre nézve sem vont kétségbe, de határozottan állította, hogy tőle később a tényleges áttérést nem követelték s Bem is előbb halt meg, mintsem az áttérést végrehajtotta volna. (Lásd *Vukovics Sebő* kiadatlan levelét Horváth Mihályhoz 1861 aug. 5-éről az *egri Lyceum* könyvtárában).

³ A magyar renegátok számát Veress (id. m. I. 34. l.) 332-re, L. K. (id. m. 66. l.) 216-ra teszi.

⁴ Id. m. 64. l.

Szeptember 24-én végre azt jelenthette Andrassy Kossuthnak, hogy a porta valahára határozottan megtagadta az emigránsok kiadását s hogy e miatt Ausztria és Oroszország megszakították a diplomáciai összeköttetést, de nem hiszi, hogy háborúra menjen a dolog. Igyekszik — úgymond — kieszközölni, hogy Kossuthékat Drinápolyba küldjék. Ez a hír, melyet már Londonból jött értesítések is jeleztek, a menekülőknek legalább a legrosszabb sorstól való megóvását jelentette, de jövőjüket illetőleg még teljes bizonytalanságban hagyta őket.

Az Andrassy híradásai is mutatják, a mint a — részben közismert — diplomáciai levelezések is tanúsítják, hogy a fényes porta állásfoglalása a menekültek kiadása ellen nem folyt le oly drámai csattanósággal, mint azt Kossuth iratainak előszavában föltünteteli. Hosszas tárgyalások előzték meg, soká volt kétes, a diván többsége heves vita után a kiadatás mellett foglalt állást; végre főképp az angol kormány határozott támogatása által vált lehetségessé a megtagadás, de ennek megtörténte után is — mint látni fogjuk — fenntartása és keresztülvitelének módjai számtalan jegyzékváltásra adtak okot. Mindez egyébiránt nem kisebbítheti a fiatal Abdul Medschid szultánnak és Reschid basa nagyvezérnek különösen ránk nézve feledhetetlen érdemét.

Szeptember 3-án az osztrák minisztertanács még teljes megnyugvással látszott fogadni azt a tényt, melyet a fennálló szerződések megvizsgálása derített ki, hogy t. i. a menekültek kiadatását a portától követelni nem lehet; a török kormány kötelessége csak az lehet, hogy őket ártalmatlanokká tegye és a határtól távol tartsa, a mint azt például annak idejében Ausztria Ypsilanti herczeggel szemben tette.¹ Mindazonáltal az osztrák követ, egyrészt a menekülőknek török földön való tömeges megjelenésétől s az angol követséggel való érintkezésöktől megdöbbenve, másrészt Titoff orosz követtől sarkalva, ugyanakkor a legnagyobb nyomatékkel követelte a magyar és lengyel menekültek kiszolgáltatását s úgy a török külügyminisztert, mint a nagyvezért figyelmeztette a mindkét csásársággal való háború veszélyére; egyúttal utasította a viddini consult, hogy az ott internáltakra éber figyelemmel legyen. Szoros egyetértésben orosz collegájával, Stürmer gróf szeptember 4-én hosszas kihallgatáson volt a szultánnál, melyről részletesen beszámolt kormányának. Ez alkalommal is erőlesen követelte a kiadatást; hangsúlyozta,

¹ Úgy ez az adat, mint a következők az *U. és Á. L.-tár* 1849-iki irataiból (min. tanács és követjelentések) vannak merítve, úgyszintén a *P. Napló* 1851-iki évfolyamában (tehát két évvel később) az április 1-től június 18-ig terjedő számokban közzétett diplom. jegyzékekből; e közzététel *Rónay Jácint*tól ered, ki a szóbanforgó jegyzékeket *Naplótöredékeiben* (I. 532. s. köv. l.) is kiadta. Az emigránsok kiszolgáltatásának kérdését s különösen Anglia magatartását ez ügyben tárgyalja *Wertheimer* egy kisebb cikke: «England und die Auslieferung Kossuths an Oesterreich» a *P. Lloyd* 1920 szept. 17-iki számában.

hogy méltányolja a szultán emberbaráti érzelmeit, melyeket szerencsétlen menekülők iránt táplál, ámde az itt szóbanforgók nem szerencsétlen, tévútra vezetett emberek, hanem nagy gonosztevők, kik Isten előtt felelősséggel tartoznak embertársaik patakokban elfolyt véréért, kik megszegték esküjüket, kötelességüket, elárulták királyukat, megbélyegezték becsületüket. Ezért követeli kormánya oly nyomatékosan kiadatásukat ; az összes trónok védelme — a szultáné is — megkívánja, hogy ily bűnösökkel szemben példa állíttassék. Elhibázott philanthropia volna egyes emberek megmentése érdekében ezeket föláldozni. A menekültek tartózkodása török földön mindenféle veszélyekkel jár, őrzésök lehetetlennek látszik, mert még ha valami magányos szigetre is internáltatnának, megeshetnék, hogy Anglia és Franciaország megszabadításukra expedíciót rendezne és ez háborút idézhetne elő. Sajnos, hogy egyáltalán befogadták őket török földre, holott az egyezmények más várakozásra jogosítottak ; de ha már ez megtörtént, hosszabb időzésük és összegyülekezésük itt a szomszédban Ausztriára nézve egyenesen elviselhetlenné tenné a helyzetet, azt tehát minden áron meg kell akadályoznia. A követ kiemelte, hogy sokszor tapasztalta a szultán s még néhai atyja kegyét is személye iránt, de súlyos felelőssége érzetében köteles leplezetlenül föltárni a helyzetet, annál inkább, «mert fájdalmas volna rá nézve a megválás Törökországtól abban a tudatban, hogy ott közeli s komoly vizsály magvait hagyja hátra». A szultán — mint a jelentés mondja — komoly figyelemmel hallgatta meg az előterjesztést s azután kifejezést adott a magyarországi háború szerencsés befejezése fölötti örömének, a melyet épen szerencsekívánat alakjában kívánt a császár előtt is tolmácsolni ; reményét nyilvánította, hogy a két udvar közötti barátságos viszony zavartalan fog maradni. A porta eljárása a magyarországi háborúval szemben — a szultán nyilatkozata szerint — teljesen correct és barátságos volt ; nem szabad a kormányt a nép körében és a sajtóban néha túlzottan megnyilvánuló rokonszenvekkel azonosítani. A menekültek az általános és régi gyakorlat értelmében fogadtattak be s ittlétök — miután szigorú őrizet alatt tartatnak — semmi aggodalomra sem adhat okot. Stürmer «nem akart a fiatal uralkodóval vitába bocsátkozni», csak jelezte, hogy minisztereivel tovább fogja az ügyet tárgyalni, a mit a szultán helyeselt.

Ugyanakkor az orosz czár — nagyobb nyomatékot adandó az együttes lépésnek — Radziwill herczeg tábornokot, udvari emberét külön kabinetirattal küldte a szultánhoz a menekült oroszországi alattvalók ügyében, de azzal az utasítással, hogy Stürmer eljárását a magyar emigránsokra nézve is hathatósan támogassa. Titoff orosz követ egyidejűleg igen kategorikus utasítást kívánt Aali basa külügyminisztértől a menekültek kiadására nézve.

Már az osztrák internuntius e jelentése mutatja, hogy neki is tudo-

mása volt az angol követségnek a császári hatalmakéval ellenkező magatartásáról. Sir Stratford Canning angol követ tényleg már augusztus 25-ikétől kezdve levelezésben állott lord Palmerstonnal s határozottan a kiadatás megengedhetetlensége mellett érvelt ; közölte vele Stürmer és Titoff követelődző jegyzékeit, melyeket tehát a török külügyminiszter egy perczig sem tartott titokban előtte, kiemelte a pillanat komoly és ünnepélyes voltát s úgy látszik, egyidejűleg az osztrák követtel és egyetértésben Aupick tábornok francia követtel személyesen jelent meg a szultán előtt amannak előterjesztését ellensúlyozandó. Aali basa őszintén megvallotta Stürmernek, hogy a porta feszélyezve van, mert az európai szabadelvű pártok támogatására Oroszországgal szemben esetleg szüksége lehet ; ilyféle nyilatkozatokkal a két császári udvar képviselői közé nyilván éket verni igyekezett, mert Musurus bécsi török követ jelentéseiből azt a benyomást merítette, hogy Ausztria nem lesz hajthatatlan a kiszolgáltatás követelésében. Canning, kinek titkára bizalmas lábon állott Andrássyval, kieszközölte, hogy egy angol flotta már szeptember 1-én elindult Malta szigetéről, a követ föllépésének esetleg erősebb nyomatékot adandó.

Erre orosz részről következett újabb lépés. Titoff követ Radziwill herczeggel együtt kért kihallgatást a szultántól s ez alkalommal ő is tiltakozott a «hamis philanthropia» ellen és utalt arra, hogy miután Oroszország is vérzett a magyar lázadás leverése érdekében, rá nézve nem lehet közönyös e lázadás értelmi szerzőinek sorsa. Minthogy a szultán velök szemben is csak kitérő, általános szölamokra szorítkozott, Titoff Stürmerrel együtt ultimátumszerű jegyzéket intézett Aali basához, két nap alatt követelvén határozott igenlő választ s ellenkező esetben a diplomáciai viszony megszakításával fenyegetődzve ; Radziwill herczeg pedig visszautasította a neki följánlott török kitüntetést.

E közben a szultán elhatározta, hogy az összeütközés elhárítása érdekében közvetlenül fordul a magasabb fórumokhoz s a diván főügyvivőjét, Fuad effendit, küldte a pétervári udvarhoz szeptember 14-ikéről kelt levéllel s ugyanakkor levelet írt az osztrák császárnak ; ismételve kifejezván szerencsekívánatait, őt baráti érzelmeiről s arról biztosította, hogy a magyar menekültek szigorú őrzéséről olyképen fog gondoskodni, hogy azok a jövőben semmi gondot ne okozzanak s szíves elnézését kérte azért, hogy a kiszolgáltatás iránti kívánságának meg nem felelhet ; ez ügyre nézve követe előterjesztéseit az uralkodó jóindulatába ajánlotta.

Azalatt a diplomáciai harcz Konstantinápolyban tovább folyt. A szorongatott porta a kiszolgáltatás ügyének alapjául szolgáló kérdéseket hat pontba foglalta,¹ melyekre Canning angol és Aupick francia

¹ Ezeket Horváth M. közli, id. m. III. 584. l.

követtől választ kért. Természetesen biztos lehetett felőle, hogy a válasz a menekültekre nézve kedvezően fog hangzani; hiszen különösen Canning kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a porta megalázását s az emberiség általános szabályainak megsértését jelentené a «parancsoló és hatalmaskodó követelések» előtt való meghátrálás s hogy Ausztria és Oroszország követelése fenyegeti a keleti kérdéshez fűződő európai közérdekeket, mert Törökország függetlenségét újból kétségessé tenné. A megkérdezett követségek arról is biztosították a portát, hogy kormányaik az e miatti hadüzenetet a császári hatalmak részéről kárhoznának s szükség esetén nem hagynák a portát támogatás nélkül, sőt versenyezve ajánlanák föl szolgálataikat.

Hátát ilyenképen fedve látván, a porta szeptember 17-én nagyon barátságos hangú válaszban, melyben a menekülteknek azonnal távolabbi helyre való elszállítását helyezte kilátásba, határozottan és végleg megtagadta a kiadatásra vonatkozó kívánság teljesítését. Erre Radziwill herczeg búcsúvétel nélkül elutazott s a két követ bejelentette a diplomáciai viszony «félbeszakítását», nem «megszakítását», mert a törökországi osztrák és orosz alattvalók jogi és anyagi érdekei szempontjából a nem politikai jellegű adminisztratív érintkezést fönntartani kívánták. Schwarzenberg herczeg a vett értesítés után «hivatalon kívül» fogadta Musurus követ előterjesztéseit.

Stratford Canning ugyanazon napról kelt jelentésében csodálatát fejezte ki a török kormány bátor állhatatossága fölött, melyet «az emberiség, jog, becsület és méltóság» megóvásában tanúsított, de egyúttal aggodalmát az előállható komoly következmények miatt. Ezekre való tekintettel azonnal meg is kereste Parker admirálist, a középtengeri flotta parancsnokát, hogy az Archipelagusban készenlétbe helyezkedjék s a követséggel érintkezésbe lépjen. Tény, hogy nemcsak Stürmer és Titoff követek fenntartották háborús fenyegetődzésüket az esetre, ha a menekültek közül csak egy is megszöknék, hanem a török politikai körökben és közvéleményben is ez időben erős ellenzéki áramlat keletkezett, mely helytelenítette azt, hogy «pár idegen lázadó miatt» a porta két nagyhatalommal szakított. Azonban ez az ellenzés nem tántoríthatta meg többé a török kormánynak a nyugati hatalmaktól erélyesen támogatott magatartását.

Most ismét vissza kell térnünk a Viddinben belibbezett emigránsok további élményeihez. Kossuthnak egy október 2-ikáról Komárom városához intézett nyílt levele terjedt el akkor a hazában is, melyben a komáromiakat — akkor már elkésve — kitartásra buzdította s melyben először szegezte egész nyíltan az árulás vádját Görgey ellen.¹ Kossuth ez idő-

¹ Közli Horváth M. (III. 589. s köv. l.) és Szemere B. (Napló, I. 77. s köv. l.) Beöthy Ákos (id. m. III. 402. l.) azt állítja, hogy Kossuth e levél tartalmát később megtagadta.

beli összes kiadványaiban Magyarország teljhatalmú kormányzójaként nyilatkozott, intézkedett, parancsolt és tiltott, habár a kormányzói hatalmat a világsi nap előtt tudvalevőleg letette. E minőségében állított ki — kormányzói pecsét alatt — bizonyságleveleket, óvást egyes, Erdélyben történt birtokháborítások ellen, újított meg tábornoki kinevezést, sőt új katonai kinevezéseket és előléptetéseket is eszközölt s utasítást adott Lórodynak a menekültek összeírása s azoknak tanácskozás végetti összehívása iránt.¹

Időközben az osztrák kormány — valószínűleg bizonyos Kovács Pál, (azelőtt Schmidt) ² nevű ügyvéd és titkos ügynök útján — értesülve róla, hogy a török földre menekült honvédcsoportok körében terjed a hazába való visszatérés vágya, Haynau útján Hauslab tábornokot bízta meg azzal, hogy néhány hajóval a Dunán Viddinbe lemenvén, ott szedje össze és hozza haza a megtérni kész lázadókat. A katonának, a mennyiben osztrák alattvalók, őrmestertől lefelé teljes büntetlenség s alkalmasság esetében a hadseregbe való befogadás lesz biztosítandó ; a tiszteknek kijelentendő, hogy ha visszatérnek, tartoznak ugyan magukat haladéktalanul a bizottsági vizsgálatnak alávetni, de kilátásuk van lehetőleg enyhe elbánásra. A visszatérés az osztrák határig török, azontúl osztrák csapatok őrizete alatt fog történni.

Hauslab tábornok megérkezvén hajóival, Kossuth október 14-én kiáltványt bocsátott ki, melyben mindenkit fölszólított, hogy ne térjen haza, mert ott szolgátság vár rá, inkább lépjen be a török hadseregbe, a mit vallásváltoztatás nélkül is megtehet.³ A következmények megmutatták, hogy Hauslabnak falragaszokon hirdetett ígéretei egyes hazatért honvédtiszteket csakugyan nem óvtak meg a börtöntől ; mindazonáltal ezek az ígéretek, egyes ügynökök rábeszélése s főleg a honvágy és a bizonytalan jövőtől való félelem elég erősek voltak arra, hogy a Viddinben összegyűlt menekülők nagyobb részét — mintegy 3000-et ⁴ — többnyire legénységet s köztük csak mintegy 100 nem magyart hazatérésre indítson. Ezen nem változtathatott az sem, hogy Guyon tábornok vezete alatt a kitarítani kész emigránsok egy csoportja letépte a Hauslab falragaszát s zajos tüntetést rendezett az indulni készülő hajók előtt.

Időközben a porta is elhatározta magát arra, hogy a császári hatalmaknak tett ígéretéhez képest a forradalmi menekülteket egyelőre legalább valamely, a monarchia határaitól távolabb eső helyre szállíttassa.

¹ Nemz. Múzeum levéltára; *Imrefi* id. m. 66. s köv. l.

² A külügyminisztérium irataiban (U. Á. L.=tár) így neveztetik ; *Imrefi* (id. m. 144. l.) tudni véli, hogy Kovács Pál tanfőúr fia volt.

³ Ezt gr. Lázár K. írja (id. m. 71. s köv. l.) ellentétben *Horváth Mihály*-lyal (III. 591. l.) és *Imrefi*vel (id. m. 149. l.).

⁴ A követjelentés szerint 3360-at.

Ilyen helyként a Bulgária keleti részében, a Balkán kifutványai alatt fekvő Sumlára esett a választás.

Miután a Bairam-ünnep alkalmából Zia basa a szultán megbízásából Kossuthot egy szép hintóval s egy arabs rabszolgával ajándékozta meg s az összes magyarok, mint a padischah vendégei között pénzt osztott ki, november legelső napjaiban a menekültek török katonaság fedezete alatt útnak indultak Viddinből Sumla felé,¹ ki hintón, ki lóháton, ki bivalyoktól vagy ökröktől vont szekeren. Az utazás — kivált a rossz utak és a nyomorult éjjeli szállások miatt — a legtöbbekre nézve gyötrelmes volt s oly soká tartott, hogy a csapat vége csak november 23-án érkezett meg rendeltetése helyére.

Itt már a magyar menekültek száma kevésse haladhatta meg a 300-at,² Kossuth és az emigráció főbbjei szerény magánházakban találtak elhelyezést, a többieket a kaszárnyákba szállásolták be. Kossuthon kísérei itt már bizonyos zárkózottságot, komorságot véltek észrevenni; életét is féltették orgyilkosságtól, mert gyanús alakok mutatkoztak Sumlán, kik az osztrák ügynökökkel összeköttetésben látszottak állani; arabs rabszolgája azonban rendkívüli hűséget tanúsított iránta, mindenüvé elkísérte s éjjel ajtaja előtt aludt.

Kossuth nyomott hangulatának egyik oka kétségkívül a családjáért való aggodalom s az utánuk való vágyódás is volt. Ismerjük a viszonytagóságokat, melyeket ez időben gyermekei, anyja s nővérei átéltek. Elrejtőzve élő nejének megható levelet küldött még november 1-én Viddinből, egy közönséges levél sorai közé csak vegyi úton előtűntethető tentával,³ melyben elpanaszolta, hogy tíz hete mitsem tud sorsukról s annak a reményének adott kifejezést, hogy néhány hét múlva Londonban lesz, azzal a kilátással, hogy hazáját még megmentheti. E terve érdekében Sumlából levelet írt Londonba Henningson kapitánynak, kit előbb Magyarországra is küldött megbízásokkal, a majdani magyar fölkelés számára előkészítendő fegyverkészlet, kölcsön és bankó-

¹ Az *Österr. Reichszeitung* nov. 18-án egy viddini levelet közölt (másolata *Vörös Antal* iratai közt, Nemz. Muz.), mely elmondja, hogy Kossuth az elutazás előtt beszédet tartott az egybegyűlt magyarok között, melyben magasztalta a szultánt, ki az emigránsok kiadatását megtagadta, hivatkozott a nyugati államok támogatására s biztosnak mondta a kitörendő háborút, mely Magyarországot föl fogja szabadítani; Sumlát alkalmas helynek mondta arra, hogy onnan az emigráció betörjön Magyarországra s kiűrtsa az uralkodóház maradványait. (!) Eltekintve a beszédszöveg valószínűtlenségeitől, miután az emlékiratíró emigránsok, kik annyi részletet beszéltek el a napokról, ezt a beszédet egy szóval sem említik s *Imrefi* (154. l.) egyenesen megczáfolja az egész híradást, nagyon kétesnek tekinthetjük, bár azt *Szilágyi S.* (A magy. forrad. napjai, 1850. 107. s. köv. l.) átvette s az ő közlése nyomán *gr. Lázár K.* is (id. m. 81. s. köv. l.) reprodukálta.

² *Egressy* (id. m. 114. l.) 500-ra teszi számukat. A *követjelentés* szerint Viddinben okt. 29-én 426 magyar volt. (U. Á. L.-tár).

³ *Vörös A.* gyűjt. a *Nemz. Múzeum* levéltárában.

gyár tárgyában.¹ A jövőbe vetett bizalmát táplálhatta gróf Teleki Sándor levele, melyben őt Párisba hívta, hogy onnan Londonba, sőt Amerikába is utazzék, mert őt ma Európa egyik legnagyobb emberének tekintik mindenütt ; Teleki biztosan hitt a tavasszal kitörendő háborúba s a magyar ügy győzelmébe.²

Az emigránsok sumlai időzések alatt, mely majdnem az egész télen át tartott, többnyire rossz lakásaikban sokat szenvedtek a nagy hideg miatt. Egyébként igyekeztek beletörődni a viszonyokba ; kisebb társaságokba szervezkedtek, hogy egymás szükségén könnyebben segítsenek s idejüket jobban eltöltsék ; a török kormánytól mindenkinek rangja szerint kiszabott havi tartásdíjból a jobban ellátottak segélyezték a rosszabbul ellátottakat. A kik török földön való maradásra gondoltak, azok a török nyelv megtanulására adták magukat.

Az 1850-iki újév napján istentiszteletet rendeztek s Berzenczey László volt képviselő s a székely fölkelés szervezője dagályos ünnepi beszédet mondott ; azután testületileg üdvözölték Kossuthot és a többi vezérférfiakat. Az emigráció vezetői közötti összhang ez időben mélyen meg volt zavarva ; említettük már a Kossuth és Bem viszályát ; ehhez járult még a volt kormányzó és Perczel közötti meg hasonlítás is, a melyet fokozott a sumlai parancsnok, Halim basa eljárása, ki a menekültek vezetőiül inkább a tábornokokat tekintette, mintsem Kossuthot. Ezeknek az egyenlenségeknek a híre elhatolt Ausztriába is, a hol az emigráció teljes fölbontására irányuló reményeket fűztek hozzá még a kormány körében is.³

Nagy kellemetlenséget szerzett a menekülteknek Rösler rustsuki osztrák alconsul és Jazmagyi tolmács megjelenése Sumlán, kik nyilván az emigráció ellenőrzése és kikémlelése végett jöttek oda s kikkel egyidejűleg horvát és szerb fegyveres egyének telepedtek le a városban. A magyarok Kossuth elleni merénylettől tartottak s miután Pollák honvéd főhadnagynak, kit az osztrák ügynökökkel való egyetértés gyanuja terhelt, ez utóbbiak menedéket adtak, a menekültek egy része megtámadta az alconsul szállását. E miatt nagy fölzúdulás lett és Halim basa kiméletlen rendszabályokat alkalmazott a magyarok ellen, melyek miatt Kossuth Konstantinápolyban panaszt emelt.

Ez időben — január közepe táján — érkezett meg Sumlába Kossuth neje, kinek sikerült Wagner Gusztáv tüzérőrnagy anyja segítségével s más névre szóló útlevéllal «leroncsolva testben, lélekben», a hazából kimenekülnie s török földre jutnia. Az emigráció tagjai szónoklással, dallal ünnepélyesen üdvözölték vezérok nejét megérkezése alkalmával.

¹ A sajátkezű fogalmazvány a *Nemz. Múzeum* levéltárában.

² *Nemz. Múzeum* levéltára.

³ *U. és Á. Lev.=tár*, min. tanács 1849. *Pester Zeitung* 1849 decz. 23.

mából.¹ Február elején azután megjött Achmed effendi, a szultán biztos, azzal a megbízással, hogy kiszemelve az emigrációnak azokat a tagjait, kik a két császári hatalommal történt megegyezés értelmében a török birodalom valamely távolabbi részében lesznek huzamosabb időre bellebbezendők.

Csodálatos módon a kiadatás kérdése a porta véglegesen tagadó válasza s az orosz és osztrák követek és a porta közötti diplomáciai összeköttetés «félbeszakítása» után főképp Anglia fenyegető magatartása következtében élesedett ki. Lord Palmerston szükségesnek látta további erélyes jegyzékekkel s Canning követ nem kevésbé erélyes nyilatkozataival támogatni a porta állhatatosságát, sőt november elején az angol flotta tényleg behatolt a Dardanellákba. Az angol külügyminiszter még azt is megengedte magának, hogy a török kormányt arra biztassa: engedje megszökni az emigránsokat, az angol hajóraj ebben segítségükre lesz. Habár tehát a bécsi és szentpétervári kabineteknek a meghátrálás látszata nélkül most már alig lehetett kívánságuk visszautasításába bele-nyugodniok, mégis mindkét helyen a békés irányzat győzött. A pétervári kormány volt az, a mely mint előbb engesztelhetetlenebbnek, most viszont engesztelékenyebbnek mutatkozott; a Törökországgal szemben kétségkívül már akkor fennállott ellenséges szándéka megvalósítását jónak látta néhány évre elodázní. E fordulat Schwarzenberget is a helyzetbe való belenyugvársra készítette s így most már könnyű volt az angol kabinetnek a béke kedvéért kijelenteni, hogy Parker tengernagy a maga jószántából ment hajóhadával a Levantéba s csak a rossz időjárás elől keresett menedéket a Dardanellák bejáratában, a honnan csakhamar visszavonult; mindazonáltal az osztrák követ a portával való rendes diplomáciai érintkezés fonalát csak az internálással összefüggő összes kérdések tisztázása után, 1850 márcziusában vette föl.² Kevéssel később Stürmer, mint a ki sikerre nem vitte Ausztria törekvését, visszahivatott Konstantinápolyból s helyét egyelőre Klezl ügyvivő foglalta el.

Ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása Stürmer és Aali basa között már november 7-én vette kezdetét; már ekkor mutatta be a követ az orosz collegájával egyetértőleg megállapított első listáját azoknak az emigránsoknak, a kiknek, mint főbűnösöknek, szigorú bellebbezés által veszélytelenné tevését követelték a császári hatalmak. Ez a névjegyzék 36 nevet tartalmazott, köztük 24 magyart; azonban ez a végleges megállapításig még sok változáson ment keresztül, mert az első követelés oly egyénekre is kiterjedt, a kik sohasem voltak Sumlán letartóztatva, mint Szemere, Horváth Mihály, Hajnik, Beöthy Ödön, Madarász

¹ Néhányan Kossuthné jövetelével hozzák összeköttetésbe a fiatal Dembinszky grófnének Sumlából való eltávozását.

² *U. és Á. L. társ.* követjelentések 1849—1850. *P. Napló* 1851 ápr. 18., jún. 20-iki számok.

László, Tácsics, s mert a tárgyalások folyamában többeknek tényleg sikerült Sumláról Konstantinápolyba, sőt tovább is jutniok, a miért Ausztria nem győzte szemrehányásokkal illetni a portát. Gyorsabban jött létre a megállapodás az internálás helyét és idejét illetőleg. E szerint a renegátok száműzetési helyéül Aleppót, a többiekéül pedig Kiutahiát választották. Ausztriának azt a kívánságát, hogy a török biztos mellé ő is küldhessen az utóbbi helyre Kossuthék szemmelkísérésére megbízottat, a porta, mint bizalmatlanság jelét visszautasította, ellenben megígérte, hogy a szigorú őrizetről gondoskodni fog. Ausztria eredetileg három évben kívánta volna a bellebbezés idejét megállapíttatni, azonban belenyugodott abba, hogy az emigránsok semmiesetre sem 1850 vége előtt s csak akkor legyenek a török földről eltávolíthatók, ha Magyarországon a nyugalom teljesen helyreállott, a mire nézve egyébiránt az osztrák kormány beleegyezését fogja a porta kikérni.¹

Ahmed effendi utasítása értelmében a Sumlában együtt levő magyar menekültek közül csak a következők köteleztettek a Kiutahiában való internáltatásra: Kossuth Lajos, gr. Batthyány Kázmér, Mészáros Lázár, Perczel Mór és Miklós, Asbóth Sándor, Gyurmán Adolf és Szöllősy (előbb Schuller) János, ki Kossuthnak, majd Batthyáynak titkára volt. Habár az emigráció minden áron együtt akart volna maradni, a kijelöltek családtagjain és legszükségesebb házi személyzetén kívül csak mintegy 26 rangbeli egyénnek engedtetett meg a Kossuthékhoz való önkéntes csatlakozás; ezek között voltak Katona Miklós ezredes, Ihász Dániel alezredes, Házmán Ferencz, Berzenczey László, több őrnagy és százados és Ács Gedeon ref. lelkész.² A lengyelek közül Dembinszki, Wisocky s még néhányan utasíttattak Kiutahiába. A mohamedán vallásra térni kész menekülők közül Aleppóba való elszállításra kijelöltettek: Bem (most már Murat basa), Kmetty (Ismail basa), Stein tábornok (Ferahát basa) s néhány magyar és lengyel.³

Távozása előtt Kossuth, kit internáltatása rendkívül elkeserített,⁴

¹ U. és . L.=tár, min. tanács 1849.

² Veress Sándor hitelesnek és teljesnek látszó közlése szerint az önkénytelen internáltakhoz tartoztak még a fentebbieken kívül Bíró Ede, Karády, Kalapsza, Kovács, Vagner, Halász, Cseh, Fráter, Koszta, László, Vaigl, Török, Kínizsi, Kapner, Szerényi, Szabó, Grehenek, Lúley, Demeteri, Mihálovics és Harczy, továbbá néhány altiszt és cseléd (id. m. I. 115. l.). E névjegyzék majdnem valamennyire nézve megegyezik a *László K.* és *Egressy* közlésével. A Kiutahiában utóbb tényleg együtt voltak pontos névjegyzékét adja a *László K.* id. m. 53. s. köv. l.

³ Veress S. szerint a fent megnevezetteken kívül: Balogh János és Viktor, Lévay János, Nemegyei, Fialla, Alberti, Árvay, Lórody, Zsarzicky, Kohánszky s két Jordán a magyarok közül.

⁴ Wertheimer egy újabb tanulmányában (Ludw. Kossuth's Freilassung stb. P. Lloyd 1920 máj. 25. s. köv. sz.) levéltári adatok alapján írja, hogy Kos-

a visszamaradókhoz ezeket könnyekig megható beszédet intézett, melyben sorsát a Rákócziéval s Thökölyével hasonlította össze s híveit arra buzdította, hogy az elnyomott haza és szabadság újralfeltámadásában higgyenek. Fölötte érzékeny búcsú után ő és sorsának osztályosai február 16-án keltek útra Várnába, a hol hajóra voltak szállandók. A renegátok társasága február 24-én követte őket.

A Sumlában visszamaradt menekülteken, kikkel Kossuth ottléte alatt sok jót tett,¹ vezérök távozása után nagy elszomorodás és elégedetlenség vett erőt. Habár Ahmed effendi távozása előtt kikérdezte mind egyiket, hogy minő foglalkozást kíván török földön űzni, vagy külföldre óhajt-e menni? érdekekben semmi sem történt. Június közepéig együtt tartották, azután csekély segedelemmel elbocsátották őket; legtöbben Konstantinápolyban telepedtek le, hová már előbb is elszállingóztak egyesek; némelyikök sorsával még a továbbiakban fogunk foglalkozni. Konstantinápolyt időközben elhagyta Andrássy, mert Stürmer már az ő kiadását követelte² s megbízását ott Guyon — most már Kursid basa — vette át. Egressy, miután honvágtyól úzve már áprilisban visszatérni próbált s eljutott Belgrádig, ott egyesült családjával s azzal együtt költözött Konstantinápolyba; de itt sem volt nyugta, míg augusztus végén kegyelmet kapott s hazatérhetett. Visszatérhetésért folyamodott Konstantinápolyból már 1849 november végén gróf Batthyány István is, de kérése, a követ pártolása ellenére csak később talált meghallgatásra. A sumlai menekültek egy része Amerikába utazhatás végett társasággá szervezkedett; maga Kossuth adott még nekik melegen ajánló levelet az Egyesült Államok kormányához s kétségtelen, hogy a Londonban székelő amerikai követség már 1849 novemberében készségesen mozdította elő a magyar emigránsok letelepedését az észak-amerikai köztársaságban. Mindazonáltal az európai török földön maradt magyarok közül csak kevesen költöztek ki oda.

Kossuth és társai a nélkül, hogy Konstantinápolyban kiszállaniok megengedtetett volna, február 25-én a Márvány=tengeren át Brüsszába érkeztek, a hol a renegátok társasága is utólérte őket s a hol április 6-ikáig kellett vesztegelniök. Kossuth itt is kormányzói teendőkkel foglalkozott s innen küldte el Ujházy Lászlónak amerikai magyar követté való ki nevezését. A Konstantinápolyban székelő északamerikai követnek szándéka volt őt és társait — kormányának utasításához képest — hajón

suth elutazása előtt kétségbeesésében öngyilkossági kísérletet követett el s csak neje mentette meg életét; de miután az emigránsok följegyzéseiben erről semmi szó sincs, valószínű, hogy csak az osztrák ágensek gyakran túlzott jelentésein alapul e közlés.

¹ Lásd *Hutter* id. m. 147. l.

² *Wertheimer* «Andrássy» I. 58. l.

az Egyesült Államokba szállítani ;¹ azonban e szándék meghiúsult ; a menekülteket török fedezet alatt elszállították rendeltetésök helyére : Bemet és a többi áttérteket Aleppóba, Kossuthot és a vele levőket pedig nehéz, kátyús utakon, ökröktől vont kocsikon a Kis=Ázsia anatóliai részének fennsíkján fekvő Kiutahia megerősített városba.

Itt Szulejman bey várparancsnok a menekülteket s különösen Kossuthot fölötté udvarias bánásmódban, kifogástalan ellátásban s illő tiszteletben részesítette, minden kívánságát teljesíteni igyekezett, de a mellett szigorú őrizet alatt tartotta biztonsága miatt is, de meg azért is, mert egy esetleges megszöktetés rá nézve, ki Ausztriától is tiszteletdíjban részesült,² nagy felelősséggel járt volna ; egyes szöktetési kísérletek híre Magyarországra is elhatolt.³ Az internáltak majdnem mind a jól épült nagy kaszárnyában kaptak elhelyezést, melylyel szemben kertet is bérelt számukra a parancsnok s azt kis mulatóházzal látta el ; ez a «Kossuth=kert» volt aztán gyűlőhelye a volt kormányzó környezetének, mely örömmünnepeket rendezett, mikor június 18-án Kossuth nővére, Ruttkayné és három gyermeke szerencsésen megérkeztek Kiutahiába. Ruttkayné rövid idő múlva visszatért a hazába.

A számüzötték és kísérőik, kiknek száma — néhány későbbi jövevény hozzászámításával — 113-ra tehető,⁴ Kiutahiában is megtalálták a társas együttlét és foglalkozás lehetőségeit ; a porta havidíjban részesítette őket s annak egyenletlenségeit igyekeztek egymás között kiegyenlíteni. Nyelveket tanultak s egyesek — mint Mészáros és Perczel — emlékirataikon dolgoztak. Nagy benyomást tett rájuk Bemnek 1850 decemberében, Aleppóban bekövetkezett halála. Megünnepezték Lajos napját, továbbá márczius 15-ét, még az Egyesült=Államok függetlenségének évfordulóját is ; újév napján testületileg üdvözölték Kossuthot s a többi kitünőségeket is ; az ünnepi szónok rendesen Berzenczey volt. Egyébként az egyetértés itt sem volt teljes, a gyanúsítások, bizalmatlankodások itt sem hiányoztak, sőt maga Kossuth kénytelen volt kisázsiai tartózkodásának vége felé súlyos vádakát emelni néhány addigi bizalmasa ellen. Legszorosabban tartott össze a két jó barát : Dembinszky és Mészáros ; azonban Dembinszky már 1850 februárjában, Mészáros pedig májusában elhagyta Kiutahiát ; Perczel magának élt családjával, Kossuthal legtöbbet Wisocky érintkezett ; Perczel, sőt Batthyány és Mészáros is meglehetősen távol tartották magukat tőle.⁵

¹ A követ erre vonatkozó levelét lásd *Korn* id. m. 194. s köv. l. Állítólag az angol és szárd consulok is erre törekedtek volna. (*Wertheimer*: Kossuth's Freilassung.)

² *Wertheimer* id. cikke.

³ *Magy. Hirl.* 1850 decz. 10.

⁴ *László K.* id. m. 44. s köv. l.

⁵ Lásd Mészáros levelét *Szemere* Naplójában (I. 117. l.) és *Vukovics S.* levelét (1851 febr. 20.) az Egri Lyceum könyvtárában.

Kossuth tanulmányainak s terveinek szentelte idejét. A hadászatba állítólag Bulharin tábornok vezette be; ¹ tökéletesítette magát a nyelvekben, a minek köszönhetette, hogy utóbb Angliában és Amerikában rögtönzött szónoklataival százezrekben keltett csodálatot és lelkesedést. A távolból sokan igyekeztek őt már itt fölkeresni, de Ausztria félelme és a törökök örökdedése miatt csak kevesen jutottak hozzá. Már 1850 októberében meglátogatták őt Urghart (David) angol parlamenti tag és kiváló író, az oroszok ellensége s a magyarok és törökök lelkes barátja, továbbá Thomson, ki már előbb is levelezésének közvetítője volt és Regaldi olasz rögtönző költő; mindannyian nagy csodálóiá lettek. Deczemberben Szentgyörgyi huszárszázadosnak, ki Magyarországból kiszökött, sikerült Kiutahiába eljutnia. Ott járt a már említett Hennigson angol kapitány is, ki Londonból megbízást kapott egy szöktetési terv végrehajtására; azonban, bár hosszasan időzött Kis-Ázsiában s már hajókat is bérelt, meggyőződött a terv kivihetlenségéről. ² Egy Massingbird nevű gazdag angol, ki Kossuthnak később is ragaszkodó híve volt, már Kis-Ázsiában fölkereste s ott egy, a magyarok részére Smyrna közepén létesítendő telep tervével foglalkozott, mely szintén dugába dőlt. Gould amerikai festő is megfordult az internálás helyén s arcképeket készített a vezetőférfiakról és Mack ezredes, kinek összeköttetése Kossuthal oly végzetessé vált sok honfitársára nézve, személyesen is járt Kiutahiában, Pulszky közlése szerint francia festőnek mondva magát. Saját vallomása szerint a szerencsétlen véget ért May János is érintkezésben volt Kossuthal török földön. ³ Végül már 1851 augusztusában Bodola Lajos honvédfőhadnagy érkezett Kossuthhoz, ki őt fontos megbízásokkal s levelekkel indította útnak.

Ha ilyenképen a volt kormányzónak már a személyes érintkezések is némi módot nyújtottak arra, hogy — mint maga vallotta ⁴ — már kisázsiai bellebbeztetése alatt ne csak a hazai viszonyokat illetőleg, hanem az európai diplomáciai körökben is a magyar ügyre nézve előfordultak iránt «folyvást a leghitelesebben értesítve» legyen, még inkább mozdította ezt elő kiterjedt levelezése, mely egyúttal a jövőt illető terveit is szolgálta.

Ez időbeli levelei közül sok jutott már nyilvánosságra, néhány még levéltárakban rejtőzik. A hazába egyik nővérének írt levelét ismerjük, mely magánügyekre, pénz- és ruhaküldeményekre vonatkozik. ⁵ Kossuth magyarországi megbízottaival folytatott levelezéséből bírjuk egy Figyel-

¹ László K. 58. l.

² Pulszky id. m. III. 66. s köv. l.

³ U. ott 35. s köv. l. May ott jártára nézve l. Kempen 1852 szept. 12-iki jelentését U. Á. L. Gensd. Dép.

⁴ Irataim III. 345. l.

⁵ Vörös A. irom. közt. (1851 ápr. 6-ról.)

messy kapitányhoz intézett utasítását már 1851 júniusából,¹ mely a levélvivő szóbeli közléseire hivatkozik s hangoztatja, hogy bár fogoly, kezében tartja a világmozgalom szálait ; higgyen és bízzék kiki, neki még van jövődje is!

Egy levelet és egy pecsétetes okmányt Macknak küldött ugyanazon év júniusában, illetőleg augusztusában s utóbb, már elutazásakor, még egyet ; ezek tartalmának lényegét s következményeit már megelőzőleg ismertettük. Ezek — mint tudjuk — a Kossuth részességét az 1851 őszen megindult, de csakhamar fölfedezett hazai összeesküvésben kétségtelenné teszik.

Kossuth összeköttetésben volt ez időben a Törökországban levő magyar emigránsokkal is ; levele, melyet a várnai angol consul juttatott rendeltetése helyére, sajnálkozását fejezi ki azoknak elhanyagoltatása fölött, kiktől elszakadni volt kénytelen, a mi miatt Konstantinápolyban panaszt is emelt és arra biztatja őket, hogy vagy Szerbiában vállaljanak katonai szolgálatot, vagy Amerikába költözzenek. Később 5000 piastert küldött a szűkölködő konstantinápolyi magyarok között való szétosztás végett.²

Mindjárt száműzetése helyére való érkezése után levelet írt Kossuth Teleki Lászlónak, melyben panaszkodik a magas fekvésű hely zord égálja és kietlen vidéke miatt és sóvárogva óhajtja a szabadulást, melyet az Ausztria és a porta között beállott udvarias és békés diplomáciai viszony mellett nem vár előbb mint egy év múlva ; a valóságban bizony még sokkal tovább kellett várnia. Palmerston közbelépésében reménykedik, de írt a konstantinápolyi angol, francia és amerikai követeknek s egy emlékiratot a lapok számára, Telekit pedig most utasítással látja el az angol vezető politikusok megfelelő informálása végett.³ Szemere állítása szerint küldött Kossuth Párisba egy tervezetet is, melyet a drezdai konferencia s Ausztriának a német birodalomba való belépése elleni tiltakozás céljából szerkesztett s a mely helyett a Párisban levő magyar emigránsok más szövegben állapodtak meg. Kossuth azonban irataiban erről mitsem említ, sőt teljes mértékben helyesli a Párisban készült emlékirat tartalmát.⁴

Pulszkyhoz írt leveleiből is ismerünk néhányat ; 1850 augusztusában arról panaszkodik, hogy nem kap tőle levelet s arra buzdítja, hogy legyen támasza a Londonba menekült magyaroknak.⁵ Novemberben

¹ Közölte *Hentaller*: Balavásári szüret 27. l.

² Az előbbi levelet *Korn* közli : id. m. 224. s köv. l., az utóbbira nézve l. Bach 1851 aug. 23-iki polit. heti jelentését : *U. Á. L.-tár*.

³ Ezt *Pulszky* közli : III. 36. s köv. l.

⁴ *Szemere* Naplója II. 339. l. *Kossuth* Irataim, I. 15. s köv. l.

⁵ *Turóczi=Tröstler J.* Levelek a magy. emigratióból : M. Figyelő 1913 V. 369. l.

azután terjedelmes utasítást küldött Pulszkynek londoni közbenjárására s magatartására vonatkozólag. Már e levelében jelzi, hogy kiszabadulása esetében a magyar emigránsok közül kikkel óhajtana szorosabb érintkezésbe lépni s különösen Asztalost, gr. Bethlen Gergelyt és Vettert említi meg. Deczember 21-én újabb levél megy Pulszkyhoz, melyben a hevesen vágyakodónak optimismusával most már előnyt lát Kossuth abban, hogy oly soká távol kellett maradnia Angliától, mert ez alatt az idő alatt ott a külpolitikában fordulatot úgy sem lehetett volna elérni s ez prestigeének ártalmára szolgált volna, míg így «bevárja a maga idejét», a melynek bekövetkezésében változatlanul bízik. A jelszó — úgymond — : túrni tudni, várni és hinni! Végül melegen emlékszik meg Andrássyról és Pulszky nejről.¹ Egy, már 1851 júniusában Pulszkynek Londonba írt levelében Kossuth a Házmán és Lórody ellen kémkedés és árulás czímén emelt vád megvizsgálása iránt adott utasításokat.²

Kossuth élénk levelezése 1851-ben Kiutahiából kiterjedt Konstantinápolyra és Belgrádra is, a hol a török hadügyminiszterrel, illetve egy olasz ügynökkel volt érintkezésben, az előbbivel a már említett, tőle Sumlában elvált s a török seregbe belépni kívánó honvédtiszt, az utóbbival az emigránsok segélyezése ügyében.³ Észak-Amerikába is írt egy, magyarbarátként ismeretes tábornoknak, neki hazája ügyét s annak képviselőjét, Ujházyt, jóindulatába ajánlván.⁴

Behatóan foglalkozott végül Kossuth kiutahiai magányában egy alkotmánytervezettel is, mely a hazában való terjesztésre s főkép a nemzetiségek megnyerésére volt szánva s mely egy, az elvi álláspontot kifejtő bevezetés után külön-külön fejezetekben tárgyalja a község, a megyék, a törvényhozó hatalom, a kormány, végül Horvátország, Erdély s a szerbek kérdéseit.⁵

E munkálatban a szerző, előrebocsátván, hogy gyűlöl minden hatalomösszpontosítást, a hogy a népfelség elvéből és az ember megtámadhatatlan egyéni jogaiból indul ki, tekintettel a nemzetiségek sokszoros vegyülésére hazánkban, azok jogainak biztosítását olyformán véli elrendőnek, mint a hogy a különböző vallásfelekezetekhez tartozóknak egyházi szabadsága van biztosítva. Területi különválás nélkül megengedni kívánja tehát nekik a területi szervezkedést külön főnök — a szerbeknél vajda, az oláhoknál hospodár — alatt, nemzetiségi, nyelvi,

¹ Pulszky id. köt. 45. s köv. l.

² E levél másolatát Bach 1851 aug. 16-iki polit. heti jelentése tartalmazza, (U. és Á. L. tár. Gensd. Dép.)

³ Nemz. Múzeum levéltára.

⁴ Korn. id. m. 225. s köv. l.

⁵ Hentaller (A balavásári szüret) és Irányi-Chassin (Histoire politique de la Révolution de Hongrie) közlései nyomán összefoglalja e munkálat tartalmát Kónyi (Deák F. besz.) V. kötete 21. s köv. l.

iskolai stb. érdekeik gondozása céljából. Egyebekben széleskörű községi és megyei önkormányzatot vesz tervbe, általános szavazati jogra alapított képviselőházat és a főrendiház helyett a megyék választottjaiból alakuló «tanács»-ot. Az államformára nézve a nemzet elhatározására bizza, hogy királyságot akar-e vagy köztársaságot? Az első esetben természetesen miniszteri felelősséghez kötött alkotmányos királyságra gondol, az országgyűlés által élethossziglan választott nádorral; az utóbbi esetben népszavazás útján bizonyos időre választott kormányzó állana az ország élén. Horvátországnak teljes függetlenséget ad-e terv, ellenben Erdélyt Magyarország egy részének jelenti ki. Fölveti végül a szomszéd dunai államokkal kötendő véd- és daczszövetség eszméjét is, kerülve még ezúttal a «dunai conföderatio» nevét.

Ez utóbbira nézve Ghyca János román emigráns dolgozott ki 1850-ben egy emlékiratot, mely szerint Magyarország, elszakadva Ausztriától, Romániával és Szerbiával lépett volna szoros szövetségbe; a három ország területe az egyes megyék vagy kerületek többségének kívánata szerint osztott volna föl a közös ügyek számára közös parlament létesült volna. Ezt az emlékiratot, melyről Balcescu és Golescu román száműzöttek is tudomással bírtak, s melyet Párisban Teleki és Szemere is ismertek és a következő évben az «európai demokrata bizottmány» is alapul vett egy fölhívásában, Golescu elvitte Kossuthnak Kiutahiába s ott tárgyalta vele róla, Kossuth, bár — mint láttuk — maga is foglalkozott ez időben egy, a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó tervvel, akkor a Telekiénél és Szemerénél ridegebb álláspontra helyezkedett az eszmével szemben, a mennyiben Erdély átengedésébe s a magyar állami nyelv jogainak megnyirbálásába beleegyezni semmiképen sem akart.¹

1851 tavaszától kezdve a Kossuth bajtársainak köre Kiutahiában már oszladozni kezdett; erre, valamint Kossuth későbbi szabadulására is az Észak-Amerikai Egyesült-Államok senatusának nagylelkű kezdeményezése adta meg a lökést. Foote, Mississippi-állam senatora tett indítványt az iránt, hogy Kossuthot, a szabadsághóst, úgy mint egy negyedszázaddal előbb Lafayettet, az Egyesült-Államok vendégökül hívják meg, mint olyat tiszteljék s e végből a porta beleegyezésének kikérésével egy amerikai hadihajó Kis-Ázsia partjához küldessék. Az indítványt a Senatus egyhangúlag elfogadta s Kossuth ez öröndetes eseményt már április 21-én közölhette Kiutahiában híveivel és megleghangú, a magyar és amerikai szabadságszeretetet közösségét hirdető levélben mondott köszönetet Millard Filmore elnöknek.² Azonban ez még nem jelentette

¹ Lásd erre nézve *Jancsó B.* id. művének 184. s köv. l. és a *P. Napló* 1851 július 7-iki számát és *Feleky L.* cikkét: Kossuth L. keleti politikája, a *M. Figyelő* 1912. XXII. számáb. 261. s köv. l.

² Ezt a május 31-ről k. levelet közölte a «Magyarország» 1921 jún. 5-iki számában.

mindnyájokra nézve a szabadulást, legkevésbé Kossuthra nézve, kinék a meghívás tulajdonképpen szólott; a török kormány Ausztriával szemben vállalt kötelezettségénél fogva hat egyénre nézve a bellebbezést még meg nem szüntethette; ezek Kossuth, Batthyány, a két Perczel, Wiczoczký és Asbóth¹ voltak, de ezekre nézve is kimondatott, hogy szeptembernél tovább visszatartatni nem fognak; a többiek azonnal szabadon bocsáttatnak. Többen önként vállalkoztak a volt kormányzó sorsában való további osztozásra; Mészáros Lázár — jó barátságban válva meg Kossuthtól — május közepe táján hagyta el Kis-Ázsiát s Londonba utazott, vele ment részint Kiutahiából, részint az európai török földről mintegy 80 magyar.² Angliában, hol a parlament tiltakozott a magyarok további letartóztatása ellen, s hol ez időben már Kossuthot is várták,³ az érkezőket lelkesen fogadták s ünnepelték; Mészáros ott gyűléseken is szónokolt Kossuth és társai mielőbbi kiszabadítása érdekében.

Azalatt az osztrák ügyvivő Konstantinápolyban minden követ megmozgatott, hogy a portát az internáltak további visszatartására indítsa. Míg Ausztria váltig hirdette a világban, hogy Magyarország behódolása teljes; rettegett már attól is, hogy Kossuth szabadon járhasson a külföldön; ügynökei ott ólálkodtak Kiutahiában. Azonban óvásával, sőt a diplomáciai viszony újabb félbeszakításával szemben is a török kormány szilárdan megmaradt a szeptemberi határidő mellett; Aali basa joggal jegyezte meg válasziratában, hogy addig várni, a míg Magyarország egyetlen ember sem lesz, a ki fölforgató terveket forral, talán még sem lehet; elég hosszú volt a bellebbezés, az osztrák kormány csak nem kívánhatja, hogy örökké tartson.⁴

Az amerikai Mississippi=fregatte már nyáron a Földközi=tengerben horgonyozott. Konstantinápolyban egyszer elvesztének híre járt; annál nagyobb örömmel üdvözölték a magyarok a hajó megjelenését augusztus 30-án a török főváros révében, tömegesen akartak rajta Kossuthhoz és vele Amerikába menni, a mit azonban a török hatóságok meg nem engedtek. Szeptember 1-én végre ütött a menekültekre nézve a szabadulás órája. Kiutahiából Gemlek nevű kis török kikötőbe szállították őket, Brussa mellett, a honnan egy csavargózós vitte az 55 főnyi társaságot a Dardanellák déli bejáratánál várakozó amerikai hajóra. Itt már Perczel Mór és gróf Batthyány nejeikkel megváltak Kossuthéktól; az előbbieket más hajón Maltha, majd Jersey szigetére utaztak, Batthyány

¹ *Klapka* (id. m. 571. l.) szerint a hat közé nem Asbóth, hanem Gyurmán soroltatott.

² *A P. Napló* (1851 jún. 5.) 85-öt mond, *Horváth M.* (III. 594. l.) 95-öt mond, *Rónay J.* (II. 31—32. l.) a nevek felsorolásával 79-et.

³ *Rónay J.* id. m. I. 370. l. és II. 18—19. l.

⁴ A jegyzékváltást az Augsburg. Allgem. Z. nyomán a *P. Napló* közölte 1851 okt. 2-án. Lásd *Wertheimer* id. cikkét is.

gyöngélkedése miatt Brüsszában maradt nejével s csak később kelt útra Páris felé.¹

Szeptember 11-én délben a Mississippi=fregatte végre fölszedhette horgonyait és továbbvitte társaival Kossuthot, a szabadság érzetétől s nagy reményektől dagadó kebellet nyugat felé.

¹ *László K.* id. m. 89. l. és *P. Napló* 1851 szept. 26.

II.

(Kossuth útja Amerika felé ; megállapodás Speziában és Marseilleben ; a párisi út meghiusulása. Kiszállítás Gibraltárban ; Kossuth Angliába hajózik. Az angolországi magyar menekültek, különösen Pulszky szerepe. A komáromiak, majd Vukovics jövetele. Mészáros és társai fogadtatása Londonban ; kisebb egyenlenségek. Kossuth jövetelének előkészítése ; megérkezése Southamptomban ; «Kossuth=láz», ünnepeltetése Londonban és több angol városban : szónoklatainak hatása. Viszonya az emigrációhoz. A sajtó magatartása ; Palmerston szerepe ; a pénzgyűjtés és agitáció megindítása : a londoni magyarság szervezése ; Kossuth és társai elutazása Amerikába. 1851.)

Az Északamerikai Egyesült-Államok konstantinápolyi követsége a portával egyetértőleg akképen intézkedett, hogy a Mississippi gőzös Kossuthot és társait Konstantinápoly és Anglia érintése nélkül egyenesen Amerikába szállítsa.¹ Azonban Kossuth ezzel ellenkező szándékkal szállott hajóra ; ő, bár meghívata Észak-Amerikába szólott, el volt tökéelve, mielőtt oda menne, a népszabadság zászlaját Európa nyugatán is meglobogtatni. Ezt tanúsítja egy, Pulszkyhoz még június 5-ikéről Kiutahiából intézett levele, melyben azt írja, hogy nemsokára szabadulhatni remél s akkor Londonba jön, hogy ott az egész emigrációt maga köré gyűjtse, szervezze s benne szigorú fegyelmet honosítson meg. Augusztusban már a párisi magyar emigránsok is értesülve voltak Kossuthnak közelálló Londonba érkezéséről.²

A «Mississippi» elhagyva a Dardanellákat, Smyrna és Syra kikötőjében állott meg, azután pedig megkerülve Görögország és Olaszország déli partjait, szeptember 21-én Speziánál vetett horgonyt.³ Kossuthnak partraszállását úgy látszik, a piemonti kormány nem engedte meg, csak a vesztegházban lehetett megszállania, de ottléte így is alkalmat szolgált

¹ Bach jelentései a császárhoz 1851 aug. 16-ról és 23-ról, *U. Á. L. társ. Gensd. Dép.*

² Ezt az érdekes levelet német fordításban szintén Bach fenti jelentése közli ; miután Pulszky emlékirataiban — melyekbe Kossuth több levelét is fölvette — e levélről nem tesz említést, valószínű, hogy azt osztrák kémek fogták el s így el sem jutott rendeltetése helyére.

³ Az egész hajóútra nézve l. *László Károly* id. művének 104. s köv. lapjait és a névtelen *Kossuth in England* (Braunschweig 1851.) cz. művecske bevezetését.

tatott az olasz nép lelkes tüntetésére a szabadsághős mellett. A hegyeken örömtüzeket gyújtottak, a házat csolnakok vették körül, ének és zeneszó hangzott föl, röpiákat terjesztettek, zajosan éltették Magyarországot és Kossuthot, ki rövid olasz beszédet is intézett a küldöttekhez és az egybesereglett fiatalsághoz ; az ünneplésről a bécsi lapok is hírt adtak.¹

Innen Marseillebe vitte a hajó a menekülteket, hová szeptember 26-án érkeztek meg. Azonnal partra szállottak s Kossuth, ki már értesítést kapott, hogy Angliában várják, rögtön engedélyt kért a preféttől arra, hogy Párison át vehesse útját London felé, a miről titkára értesítette is Southampton város polgármesterét. A megyefőnök utasítást kért a kormánytól, s mialatt a táviratváltás folyt, a magyar emigránsok a marseillei nép leglelkesebb ünneplésének tárgyai voltak mindenütt, a hol mutatkoztak. Talán éppen ezért a kormány megtagadta az engedélyt, sőt megkívánta, hogy Kossuth és társai azonnal szálljanak vissza a hajóra. Az e miatti fölháborodás csak fokozta a nép tüntető kedvét. Mikor már a magyarok a hajón voltak, a csolnakok egész raja lepte el a kikötőt, koszorúkat hoztak, a Marseilleisek énekelték s Kossuthot éltették ; az osztrák jelentés 10,000-re becsülte a tüntetők számát. Egy Jonquille nevű munkás a vízbe ugorván, a hajóra való bocsátását követelte, hogy a nagy száműzöttel kezét szoríthasson. Midőn ez bámulatát fejezte ki tette fölött, a derék varga fölkiáltott : «Semmi sem lehetetlen annak, a ki akar!» Ez a mondás úgy megtetszett Kossuthnak, hogy magyar híveinek is szívébe igyekezett azt vénsi. Innen írt levelei áradoznak az önbizalomtól és reménytől ; biztosítja a magyar nemzetet a győzhetetlen francziák segítségéről s úgy látja, hogy személye a világ szabadságának egyesítő pontjává lett. Olasz küldöttek előtt tartott beszédeiben lelkesen nyilatkozott a magyarok és olaszok solidaritásáról is ; szerencsét kívánt az olaszoknak, hogy oly lángésszel bírnak, a minő Mazzini, kinek nagysága előtt meghajol s irigyli őt, hogy neki nem «táblabírákkal» van dolga. A francziákhoz intézett beszédei és proclamációja oly forradalmi hangúak voltak, hogy még az amerikai hajótiszteket is megdöbbenettették s az amerikai consul szemrehányást tett Longmann hajóparancsnoknak, hogy a magyar kormányzó szereplésével compromittálta az Egyesült-Államok lobogóját.²

¹ Pulszky id. m. III. 74. l. Veress S. id. m. I. 218. l. Kivonat a *Fremdenblatt* okt. 2-iki számából a Vörös A.-féle másolatok közt. Bach okt. 4-iki jelentése szerint (id. h.) a röpiákon e felírás volt olvasható : «La piccola tigre d'Absburgo, il primo tra i tiranni della terra, ed il leone d'Ungheria, redentore del popolo!»

² Veress és Pulszky id. h. Bach jelentései a császárhoz okt. 11-ről és 18-ról. (U. Á. L.-tár). Haske alezredes levele a Vörös A.-féle iratoknál szept. 27-ről és Kossuth levele ismeretlen címre szept. 30-ról a «Jászság» 1897 máj. 29-iki számában.

Október 1-én este a menekültek a tömeg zajos búcsúüdvözlései közt elhagyták Marseille kikötőjét s négy nappal később Gibraltár alatt állapodtak meg. Kossuth családjával néhány napot a városban töltött, hol az angol várparancsnok a legnagyobb tisztelettel fogadta s megvendégelte s a hol állítólag néhány londoni, párisi és turini emigránssal is volt találkozása.¹ Itt ő kijelentette, hogy néhányad magával elhagyja az amerikai gőzöst s miután véletlenül az Egyiptomból Southamptonba menő és Gibraltárban időző Madrid nevű hajó őt fölvenni készségesen hajlandónak nyilatkozott, előbb Angliában tesz látogatást, azonban megígérte, hogy rövid idő múlva ő is Amerikába érkezik. A Mississippin visszamaradó magyarok — kiket meleg ajánlólevéllel látott el — érzékeny búcsút vettek tőle s ő október 15-én csupán családjától és szárnysegédjétől, Ihász ezredestől kísérvé, az angol hajókapitány rendeletére föltűzött magyar lobogó alatt, útközben Lissabonban megtisztelő fogadtatásban részesülve, elindult Southampton felé, hová érkezését már táviratilag jelezték. Addigi utitársai ugyanakkor keltek útra New-Yorkba.

Azt el kell ismerni, hogy Kossuthnak Angolországba menetele az emigráció céljai szempontjából kitűnően volt előkészítve. Előkészíték azt — mint látni fogjuk — elsősorban azok a magyar emigránsok, kik — élükön Pulszkyval — már hosszasabban működtek Londonban, állottak összeköttetésben a különböző politikai pártok vezetőivel, írtak cikkekert, adtak ki könyveket az angol közvélemény fölvilágosítása és megnyerése céljából. Előkészítette — akarata ellenére — maga az osztrák kormány s főleg annak akkori feje, Schwarzenberg herceg, mint külügyminiszter, ki szívesen tűzött össze a lord Firebrandnek nevezett Palmerstonnal,² a kinek politikája Magyarország pacificatioja, az emigránsok kiszolgáltatása, az olasz kérdés körül ismételt összeütközésbe került Angolországnak alapjában Ausztria iránt épséggel nem rosszindulatú politikájával. De a külügyi hivatalok nézeteltéréseinél sokkal élesebben hatottak az angol közvéleményre s hangolták azt Magyarország iránt barátságosan és Ausztria iránt ellenségesen azok a kegyetlen bosszúállások, melyekkel annak idejében Schwarzenberg és Haynau a magyar szabadságharcz hamvadó tűzét végkép elfojtani igyekeztek. Az aradi kivégzések és Maderspachné megvesszőztatése voltak azok a tények, a melyek a Haynau londoni esetét előidéztek; hogy ebben az ügyben a londoni magyar menekülteknek semmi részök sem volt, azt maga Haynau is elismerte.³

¹ Bach id. jelentése.

² Mint Palmerstonra nézve jellemző esetet jegyezte föl gróf Scherr=Thoss, (id. m. 88. l.) hogy egyizben az osztrák követtel egyidejűleg hívta meg ebédre gr. Esterházy Pál emigránst, a miért a követ elmaradt az ebédről.

³ A hivatalos *Magy. Hírlap* írta 1850 szept. 26-án, hogy Haynau egy hadsegédje Pestre jöven megcáfolta azt a hírt, mintha a magyar emigrációnak keze benne lett volna a H. ellen Londonban rendezett támadásban.

Végül leghathatósabban készítette elő a talajt odajövetele számára Angliában maga Kossuth, közismert ténykedésével a szabadságharcz előtt és alatt, már akkor megállapított világhírével, valamint a magyar ügy bukása után Pulszky közvetítésével az angol sajtóban közölt nyilatkozataival, oda intézett leveleivel; mindezek összevéve idézték elő azt, hogy Magyarország volt kormányzója Angliában már úgyszólván a nap hőse volt, még mielőtt lába angol földet ért volna.

London különben is a politikai menekültek európai középpontja volt akkor, a conspiratiók és titkos társaságok e virágkorában. Ott találak legnagyobb biztonságot a száműzött francziák, oroszok, németek, olaszok, románok és magyarok, csak a lengyelek vonzódtak inkább Páris felé. Ott volt Mazzini, Saffi, Panizzi az olaszok, Freiligrath, Semper, Kinkel, Tausenau, Bucher a németek, Golovin, Herzen, Lubomirski az oroszok közül. Ott alakult már 1850 nyarán a republikánus, demokratikus forradalmi bizottság, mely egy általános európai forradalom tervét dolgozta ki, a mely 1852-ben lett volna kitörendő s e forradalomban úgyszólván minden nemzetnek kiosztotta a maga szerepét.¹

A magyarok között, mint már mondtuk, vezérszerepet vitt Pulszky, a ki a Kossuth jöveteléig már több mint harmadfél éve lakott Londonban, két év óta családostul, ott kitűnő összeköttetéseket hozott létre, a legjobb körökben megfordult; közismert ember volt, e mellett Kossuth bizalmasa, nagy befolyású publicista, érdekes tudós, kinek — mint szintén említve volt — neje is segítségére volt nemcsak nagy társadalmi műveltségével, hanem írói tollával is, a mennyiben 1850-ben és 1851-ben Londonban megjelent, a magyar szabadságharczot és Magyarországot ismertető emlékiratszerű és elbeszélő műveik az angol és amerikai olvasóközönség körében elterjedtek.² Pulszky közeli ismeretségben volt az angol aristokratia és politikai világ több jelesével, így lord Landseowneal, lord Dudley Stuarttal, Cobden, Walmesley, Vipan és Milnes-szel, a tekintélyes angol lapok nagy részét megnyerte a magyar ügynek, valósággal szervezte és vezette a sajtóactiót, sőt — a mennyire lehetett — szervezte és összetartotta az angolországi magyar emigrációt is és annak segélyre szorult tagjait az ottani magyarbarátok közadakozásaiból támogatta. E mellett kiterjedt levelezést folytatott az emigrációnak összes

¹ Bach 1851 júl. 21-iki legalázatosabb előterjesztése szerint a londoni forrad. comité három csoportra osztotta az európai nemzeteket: latin, germán és szláv csoportra; a magyarok és románok is a legutóbbiba jutottak, a mi a magyaroknál visszatetszést szült.

² *Memoirs of a Hungarian Lady*, by Theresa Pulszky, London 1850 (bevezetéssel Pulszkytól) és *Tales and Traditions*, London 1851. három kötet mindkettőjüktől, mely a «Magyar Jakobinusok» cz. regényt is tartalmazza. Pulszkyék londoni működésére nézve I. P. többször id. művében a II. kötet 249–293. és a III. köt. 11. s köv. lapjait.

jelentősebb, nem Londonban élő tagjaival: Kossuthnal, Telekivel, Batthyány Kázmérral, Andrássyval, Jósikával, Almássyval, Madarász-szal és a német Varnhagennal.¹

Pulszky följegyezte, hogy Kossuth jöveteléig a londoni menekültek könyvébe összesen 313-an irattak be, kiknek legnagyobb része magyar volt; ezek közül azonban 158-an — többnyire azért, mert Londonban megélni nem tudtak — Amerikába vándoroltak át s az utóbb, Kossuthot néhány héttel megelőzőleg Kiutahiából Mészáros Lázár vezetése alatt oda-érkezett magyarok is majdnem kivétel nélkül az új világba mentek tovább.

A nevezetesebb magyar menekültek közül Pulszky után legkorábban jött, még követi minőségben, de csak ideiglenesen Londonba gróf Teleki László, kinek, úgy mint Bikkesy ezredesnek, diplomáciai megbízatását már említettük. 1849 nyarán jött oda egy időre Türr István az ottani szabadságharcz leveretése után Olaszországból kiutasított magyar önkéntesekkel. Türr, ki mint hadnagy szökött át az osztrák seregtől az olaszokhoz, kik egy magyar légió szervezésével bízták meg, kiutasítása után Franciaországban nem kapván engedélyt a maradásra, mintegy kilenczvenedmagával szintén Londonba jutott; társait csakhamar Amerikába küldték át, ő maga kevéssel később a badeni fölkelés hírére Németországba sietett, később pedig, mikor a poroszok elfoglalták az országot, Konstantinápolyba vonult.²

Komárom capitulációja után az onnan kiutasított magyarok nagy része Ujházy László ottani kormánybiztos vezetése alatt 1849 végén Londonba jött, de fogadtatásuk nem elégítette ki őket, még kevésbé a megélhetésükre nézve nyílt kilátásuk, ezért Ujházy, ki kezdettől fogva amerikai magyar gyarmatra gondolt, s vele többen csakhamar tovább hajóztak az Egyesült-Államokba. A komáromiak egy része azonban Londonban maradt, hol ez időben a főbb menekültek közül Beöthy Ödön, gr. Esterházy Pál, Vetter altábornagy, báró Kemény Farkas és Szabó Imre ezredesek, Mednyánszky, Juhász és Szabó József alezredesek, gr. Vay László őrnagy, Nagy Imre százados, Duka Tivadar, a későbbi hírneves orvos, Kászonyi Dániel, Orosz József és Simonyi Ernő is megtelepedtek. Kevéssel Ujházy után Londonba jött Klapka is, s a telet Angliában töltötte, honnan Párisba ment át. A Pulszky tanácsára ő is könyvíráshoz fogott s nagy sietségben megírta és németül s angolul kiadta a szabadságharczra vonatkozó első emlékiratait, melyeket az angol közönség nagy tetszéssel fogadott. Londonból intézte erősen támadó nyíltlevelét Haynauhoz is, melyet már ismerünk.³ E megnyilatkozása

¹ Teleki Lászlónak, Batthyány Kázmérrak és Kossuthnak számos, hozzá-
intézett levelét maga Pulszky közli id. m. II. és III. kötetében; többi levele-
zésére nézve l. Turóczy T. József id. m. a Magy. Figyelőben.

² Pulszky id. m. II. 281. s köv. l. W. Alter id. m. IV. rész 86., 91. l.

³ Klapka id. m. 293. s köv. l.

miatt Klapkát utóbb lord Lyndhurst az angol felsőházban jogtalanul azzal vádolta, hogy a magyarországi katonákat az osztrák zászló elhagyására szólította föl, a mit távollétében Pulszky és Vetter nyilvánosan megczáfoltak.¹

1850 nyarán jöttek Londonba Csernátony Lajos, ki addig Párisban tartózkodott s ki innen honvágytól áthevített leveleket írt haza barátjának, Pompéry Jánosnak² és Rónay Jácint. Ez utóbbi a szabadságharc leveretése után soká a hazában bujdosott, majd álnév alatt és sok viszonytagság között Németországon és Belgiumon át jutott el Londonba, hol hosszú időn át a magyar emigráció egyik legtevékenyebb tagja volt, állandó tudósítója a «Pesti Napló»-nak, érdekes naplót írt, melyet kéziratként 10 példányban adott ki³ s leveleivel is igyekezett az emigránsokat az otthoniak előtt a meghasonlás, a conservatívokkal való rokonszenvezés s az amnestia=hajhászás gyanuja ellen megvédeni.⁴ Ugyanazon év novemberében jött át Párisból Londonba gróf Andrássy Gyula, ki az «Eclectic Review»-ban tett közzé egy cikket, melyben már akkor az Ausztriával való békés megegyezés szükségét hirdette.

1851 áprilisában jött először Párisból Londonba Vukovics Sebő volt forradalmi igazságügyminiszter, hol a hangulatot a magyarok iránt barátságosabbnak találta, mint a francziáknál; ő utóbb állandóan londoni lakos lett s levelei,⁵ melyeket Horváth Mihálynak írt, kinek a szabadságharcra vonatkozó nagy műve megírásánál adatokkal segítségére volt, hű tükrét nyújtják az ottani emigráció viszonyainak. Időközben rövidebb=hosszabb ideig tartózkodtak Londonban Gál Sándor ezredes, Figyelmesy és Gelich őrnagyok, Almássy Pál, Hajnik Pál és Kálóczy Lajos volt képviselők, Jankó Vincze volt kormánybiztos, Tanárky Gyula gazdatiszt, Lukács Sándor, Spelletich Bódog, Fülepp Lipót, Thaly Zsigmond s az Amerikába utazó Kerényi Frigyes költő is.

Mint már a Kossuth előfutárai érkeztek Southamptonon át az angol fővárosba Mészáros Lázár s hetvenkilencz utitársa. Ezeket a már Kossuth jövetelére szervezkedő magyarbarátok melegen fogadták és lelkesen ünnepelték. Mészáros hosszú szakállú, patriarchai megjelenésével és jó angol beszédjével kitűnő benyomást tett rájuk;⁶ ő azonban nem várta be Kossuth megérkezését, hanem Párisba s onnan Jersey szigetére ment át.

¹ *P. Napló* 1851 április 7. szám.

² *Századok* 1914. évf. 166. s. köv. l.

³ Névtelen: *Naplótörödékek*. Hetven év reményei és csalódásai 1884.

⁴ Levele Tanárky Gyulához 1850 okt. 26-ról a *Nemz. Muzeum* levéltárában.

⁵ Az *egri Lyceum* könyvtárában.

⁶ *Szokoly* V. id. m. 97. s. köv. l. Mészáros és társai lelkesült fogadtatását *Each* is kiemeli a császárnak júl. 28-ról tett jelentésében. *U. Á. L.=tár.*

A londoni magyar menekültek körében az egyetértés, összetartás és szervezkedésre való törekvés mellett természetesen nem hiányoztak koronkint a meghasonlás és egyenetlenség jelenségei sem. A mult fájdalma még megreszkettette a sziveket, melyeket a hasztalan honvágy is mindinkább marcangolt. A szabadságharcz vértanui halálának első évfordulóját gr. Esterházy Pál indítványára testületileg megünnepelték 1850 októberében, a mikor a Rónay Jácint gyászmiséje után a magyarokkal rokonszenvező idegenek jelenlétében is Rónay magyar és latin, Hutter protestáns theologus német s Pulszky angol beszédeket tartottak.¹ Sűrűn leveleztek az Amerikába költözöttekkel, a kik kivált eleinte kecségtető közlésekkel hívogatták őket az új világba. 1851 elején megpróbálták a testületté alakulást, de közös helyiség hiányában csak egyikők=másikuk lakásán jöhettek össze. Ez az év általán vérmes reményekkel kezdődött s mindinkább szaporította az angol fővárosban letelepült magyar bujdosók számát; az ott tervezett nagygyűlést azonban, melyben a párisi és brüsseli emigránsoknak is részt kellett volna venniök, a fennforgott nehézségek miatt jobb időkre kellett halasztani.²

Az emigráció egyes tagjai ellen az idegenek részéről intézett támadások és vádak, most még a társak részéről egyetértő visszautasítással találkoztak a nyilvánosság előtt is; így a Klapka már említett esetében s akkor is, mikor Beöthy Ödönt a Times bécsi levelezője erdélyi kormánybiztosi minőségében állítólag elkövetett kegyetlenkedésekért támadta meg, a mikor Beöthynek a vele baráti viszonyban levő Cobden volt segítségére a czáfolat közzétételében.³ De különösen a segélyre szorult magyarok támogatása gyakran idézett föl elégedetlenséget, melynek éle rendesen Pulszky ellen irányult, a kinek helyén az anyagi eszközök hiánya mellett aligha lett volna képes más is minden igényt kielégíteni, de csipős és felsőbbbségét gyakran kiméletlenül éreztető modrával mindenesetre ő maga is hozzájárult a vele szemben támadt ellenszenv szításához. A legélesebb összeütközés közte és Mihalóczy kapitány között történt 1851 tavaszán, mely miatt Pulszky — be nem érve az emigráció bizalomnyilvánításával s a Mihalóczy kizárásával — pert indított támadója ellen s az enyhe ítélet után még titokban párbajt is vívott vele. Mihalóczy eljárásának általános elítélését látva s mert Kossuth is eltávolítását követelte, Amerikába költözött.⁴

¹ Rónay J. naplója I. 213. s köv. l. Ez ünnepélyről a *Magy. Hirlap* is megemlékezett okt. 19-iki számában.

² Rónay id. m. I. 324. s köv. l.

³ U. ott I. 313. s köv. l.

⁴ Pulszky maga is elbeszéli az esetet; (III. 14. l.) Rónay (id. m. II. 19. s köv. l.) megjegyzi, hogy Pulszky modoránál fogva nem született «aumonier»-nak, Kossuth rosszallását a *Bach* már id. aug. 16-iki jelentésében közölt levele tartalmazza.

Még kellemetlenebb, mert általánosabb feltűnést keltett kevéssel a Kossuth jövetele előtt a Beck báróné tragikussá vált esete. Egy nő, ki magát báró Beck Vilmának nevezte s Kossuth küldöttjének mondta, de kit a közhit e név viselésére jogosulatlannak s a Görgey kémének tartott, Londonba jött s ott a forradalom alatti és utáni élményeinek leírását német nyelven kiadván, abban Pulszky ellen éles támadást intézett.¹ Pulszky őt nem ezért, hanem előfizető-gyűjtés alakjában állítólag elkövetett zsarolásért Hajnik Pál és Toulmin Smith londoni ügyvéd közbejöttével elfogatta és bíró elé állította. A szívbajos nő izgalmaiban a rendőrbíró szobájában szörnyet halt s a dolognak azután még későbbi folytatása is lett. E miatt Pulszkyt Derra és névtelenül Kászonyi Dániel is a nyilvánosság előtt megvádolták ; azonban ez az eset sem ingathatta meg legkevésbé Kossuth föltétlen bizalmát Pulszky iránt, kinek érdekeit az emigráció körül, annak legtekintélyesebb tagjai mind elismerték.²

A Kossuth Angliába jövetelének egy, nemcsak a magyarokat érdeklő sürgető oka az volt, hogy éppen akkor, 1851 őszén Európa összes forradalmárai, de különösen a francziák és olaszok remegve várták, hogy a francia köztársaság elnöke, Bonaparte herczeg, államcsínyt fog elkövetni a császárság visszaállítása érdekében, s úgy vélték, hogy ennek a veszélynek elhárítása leginkább attól a hatástól volna várható, melyet Kossuth személyes megjelenésével gyakorolhatna a nyugateurópai közvéleményre. A várt államcsíny tényleg — mint tudjuk — még ugyanazon év decemberében bekövetkezett s előrevetett árnyéka mindenestre siettetette a Kossuth londoni barátainak lépéseit, kikkel ő — ki szintén már 1852 tavaszára tervezte és várta az európai háborút és forradalmat — természetesen teljesen egyetértett s a maga részéről is a lehetőség szerint siettetette Angolországba jutását.

A magyar ügy barátai Londonban már májusban reménykedtek a Kossuth jövetelében s a parlamentben is határozatot eszközöltek ki a kiutahiai internáltak szabadonbocsátása érdekében.³ Mikor a kiszabadulás ténynyé vált s Kossuth jövetele bizonyossá, szeptember közepétől kezdve Pulszky és a «magyar bizottság» lord Dudley Stuart elnöklete alatt lázas tevékenységet fejtett ki Londonban és Southamptonban, ahol az ünnepektől férfinak kikötnie kellett, a fogadtatás előkészítése körül, mely iránt a Londonban élő francia, olasz és német menekültek vezérei : Ledru=

¹ *Wilhelmine, Baronin v. Beck*: Memoiren einer Dame II. 359. s köv. l. A forradalom alatt Racidula néven volt ismeretes ; *Kászonyi* szerint (Névtelen : Ungarn's vier Zeitalter III. 31. s köv. l.) egy vezérkari őrnagy özvegye volt s születési nevén Horeczky báróné ; *Rónay* naplójában «Fekete lapok» cz. alatt tárgyalja az esetet (II. 36. s köv. l.) ; Pulszky hallgat róla.

² Lásd *Klapka* id. m. 295. l.

³ *Rónay* id. m. I. 370. s köv. l., II. 18—19. l.

Rollin, Louis Blanc, Mazzini és Tausenau is melegen érdeklődtek, a Kossuth jelenlétét ők is, saját céljaik érdekében kihasználni akarván. Dudley Stuart, ki maga is levelezett a nagy száműzötttel, szeptember 13-áról rajongással teljes levelet írt neki, boldognak mondván a napot, melyen a magyar szabadsághős kiszabadulva fogságából, Anglia szabad földjére fog lépni.¹ Osztrák jelentések szerint már október elején London összes társadalmi köreit a Kossuth fogadtatásának ügye foglalta el.² Azonban éppen ez az általános érdeklődés és rokonszenv, az angol arisztokratia egyes tagjainak e buzgósága s Dudley lord közismert közeli viszonya Palmerston külügyminiszterhez, ki a lord útján levelet küldött Kossuthnak már a hajóra, melyben őt Southamptonhoz közeleső falusi kastélyába meghívta, gyanút keltett az igazi forradalmároknak, kik attól féltek, hogy ezek az udvariasságok a magyar szabadságharc vezetőjét el fogják terelni tőlük. Miért is Mazzini szintén levelet küldött Kossuthnak Pulszky útján, ki igyekezett azt a Palmerstoné előtt juttatni az ünnepelt vendég kezeibe.³

Október 23-án délután, napfényes őszi időben érkezett meg a Kossuthot és néhány kísérőjét vivő angol hajó Southampton kikötőjébe. A nép ezrei várták, Londonból nemcsak a magyarok, hanem az angolok közül is igen számosak zárandokoltak el a kikötővárosba, hogy a nap hőstét mielőbb lássák és hallják. Egetverő üdvívalgás fogadta az érkezőt, kihez legelsőként egy csolnokon Pulszkynek és nejének sikerült hozzáférközniök; Pulszky azután is legmeghittebb tanácsadója s a magyarokkal való érintkezésének közvetítője maradt Kossuthnak, a mi ismét csak szaporította ellenségeit. Andrews mayor (polgármester) négyes fogaton vitte, nem szünő, lelkes üdvözlések közt, az ünnepeltet saját lakására, melynek erkélyéről tartotta Kossuth első angol beszédjét a néphez, közkívánatra karjára emelvén és bemutatván idősb fiát is. Azután a városházán volt gyűlés, hol a szabadsághős hosszabb beszéd után, melyben, úgy mint a többiekben is, főkép a Magyarországot földresújtott orosz intervenció jogtalanságát s a nem-interveniálás elvének szentségét hangoztatta és keblére ölelte a zászlót, melyet a newyorki magyarok még a szabadságharc leveretése előtt készítettek számára. A polgármester által adott lakomán már Cobden Rikárd a hírneves politikai vezér, a szabad kereskedelem elvének apostola is megjelent s föl-

¹ Nemzeti Múzeum levéltárában.

² Bach okt. 18-iki összefoglaló jelentése a császárhoz: *U. Á. L. társ Gensd. Dep.*

³ Ezt Pulszky beszéli; el (id. m. III. 75. s. köv. l.) hogy Dudley Stuart csakugyan meghívást vitt Kossuthnak Palmerstontól, azt valószínűnek tünteti föl a Russel miniszterelnöknek okt. 24-ről a királynéhoz intézett levele, melyben aggodalmát fejezi ki, hogy már nem akadályozhatja meg Kossuthnak Palmerston általi fogadtatását. (*Letters of Queen Victoria*, II. 392. l.).

szólítására Kossuth kétórás rögtönzött beszédben igazolta a magyar szabadságharczot és mutatta ki Ausztria politikájának igaztalanságát, hallgatóit bámulatra ragadva.¹

Kossuthnak már ez az első angolhoni szónoki szereplése megszerezte a «King of eloquence» címét s az angol közönség és még az iránta nem épen barátságos sajtóorganumok elismerését is. Saját honfitársait meglepte csodálatos készsége az angol nyelv szónoki használatában. A benyomásra nézve, melyet egyénisége és ékesszólása az angol közönségre tett, legjellemzőbb az egykorú Mac Carthy nálunk is ismeretes könyvének ítélete.²

Miután elmondja, hogy Garibaldit kivéve soha idegent olyan lelkesedéssel nem fogadtak az angolok, mint Kossuthot, megjegyzi, hogy ennek oka nagyrészt az ő egyéniségében rejlett. «Megragadóan szép arcza volt és előkelő megjelenése. Öltözkéiben, magatartásában volt valami festői, sőt talán szinpadias. Olyan volt, mint egy kép; mozdulatai, taglejtései ecsettel való megörökítésre szántaknak látszottak. Kétségkívül egyike volt a legékesszólóbb embereknek, kik valaha beszéltek angol közönség előtt. Fogságában főképp Shakespeare nyomán tanult meg angolul; oly jól birta nyelvünket, mint vajmi kevés idegen; de az ő angol nyelve nem a mi utczáink és társalgó-termeink nyelve volt. Az ő angol nyelve stílusában a legnemesebb példányképe lehetett az angol ékesszólásnak: az a Shakespeare nyelve volt! Beszédjének folyamatosága megközelítette a Gladstoneét, mérséklete és méltósága a Brightét; sajátágosan kifejező hatalma azonban olyan volt, mintha a miénknél magasabb, dicsőbb kor és érdekek szülöttje volna... A hallgatónak lehetetlen volt a Kossuth izzó, félig keleties szónoklatai némely megragadó, drámai fordulatainak hatása alól kivonnia magát; így mikor jobb kezét kinyújtva mondá: «volt idő, mikor e kezem markában tartottam a Habsburg-ház sorsát»; vagy mikor azokat a «névtelen félisteneket» idézte föl, a kik a magyar sereg soraiban küzdöttek és estek el...»

Pulszky elbeszélése szerint Kossuth egyelőre óvatosan és udvariasan kitért a Palmerston meghívása elől, mondván, hogy neki politikai céljai vannak Angliában: neki beszélnie kell a néphez, elnyomott hazája érde-

¹ Kossuth angolországi szereplését főleg Rónay naplója, Pulszky könyve, a Vörös A.-féle gyűjteményben megőrzött egykorú lapközlemények és az U. és Á. Lev. =tár Gensd. Dép.-jában lévő Bach-féle összefoglaló heti jelentések nyomán közöljük. Ez alkalommal mondott összes beszédeit — német fordításban — a már id. Kossuth in England cz. kis könyv tartalmazza; angol eredetiben közli winchesteri, továbbá második southamptoni, Londonban a Guild-hallban, végül Manchesterben és Birminghamban tartott beszédeit P. C. Headley The life of Louis Kossuth, governor of Hungary, Auburnben 1852-ben kiadott műve függelékében.

² Justin Mc Carthy, A History of our own times, London 1879 (magyarul az Akadémia könyvkiadó vállalatában) II. köt. 138. s. köv. l.

kében ; ha a lord azután is szívesen fogja látni őt, azt szerencsének tartandja hazájára nézve. Míg tehát ezzel a tartózkodásával Mazziniék meg lehettek elégedve, viszont gondosan vigyázott arra, hogy beszédeiben az angoloknak monarchikus alkotmányukhoz való ragaszkodását meg ne sértse. Már első megnyilatkozásaiban nagy tisztelettel és hálával szólt a királynéről és kormányáról, kik Angliába jövetelét lehetővé tették s az államformák kérdésére a három gyűrű paraboláját alkalmazva csupán azt kívánta, hogy ismertessék el minden nemzet önrendelkezési joga.¹ A londoniak kérésére, kik fogadtatására mind szélesebbkörű előkészületeket tettek, Kossuth hat napot töltött Southamptonban s ez alatt kirándult Winchesterbe is, hol szintén fényes hatással szónokolt ; az ország legkülönbözőbb részeiből már itt annyi üdvözlő feliratot kapott, hogy egész ládarakományt küldtek utána Londonba.

Október 29-én vonult be az ünnepelt szabadsághős az angol fővárosba oly ünnepélyes díszszel s akkora lelkesedés közt, hogy a kormány saját hivatalos lapja, a «Globe», kételkedett benne, vajjon Viktória királynét kivéve egyáltalán valaki részesülhetett volna-e Londonban ilyen diadalmenetben? A városban sok magyar zászló is lengett és sokan viseltek magyar nemzeti színű kokárdát. Az ünneplés megismétlődött, midőn Kossuth másnap a személyes tisztelője, Massingbird testőrtiliszt által a Caton=placen számára és családja részére följánlott kényelmes lakásból a Citybe s a Guildhallba, London városházába vonult, a lord Mayor által rendezett hivatalos fogadtatásra. Itt adták át, 100 guínee értékű díszes tartóban, a községtanács üdvözlő iratát, melynek átnyújtását a tanács Mr. Gilpin indítványára, az Ausztria érzékenységre való utalásokkal szemben is elhatározta s ezzel Kossuthot oly kitüntetésben részesítette, a minő addig csak fejedelmi személyeknek jutott. E felirat az angol főváros örömét fejezte ki a nagy férfiúnak fogságából való megszabadulása felett s azt az imaszerű óhajtását, hogy hazája, mely körül annyi érdemet szerzett, nyerje vissza mielőbb alkotmányos szabadságát. Kossuth, kimerültsége ellenére a szokott ékesszólással hosszasan felelt a lord Mayor üdvözlétére, kinek Kossuthnét és Pulszkynét is bemutaták. Ezt követte — október 31-én — a Dudley Stuart által rendezett tömeges meeting, melyen már a londoni magyar lakosoknak is külön szerep jutott ; nagy honfitársukat külön felirattal üdvözlötték. Itt már Kossuth Ausztriával szemben tüzesen támadó beszédet mondott s a gyülekezetben a szabadságharcz vértanuinak névjegyzékét osztották szét.²

A londoni magyar menekülteknek azt a népes küldöttségét, mely

¹ A southamptoni polgármester által adott lakomán mondott második beszédben.

² Bach id. jelentése szerint.

Southamptonba ment vezérök üdvözlésére, már ott fogadta Kossuth, mindjárt megérkezése után. Munkássága célját ez alkalommal így körvonalozta : «Hazánk függetlenségi nyilatkozatának valósítása. A Habsburg=házzal semmi transactio. Magyarország és Erdély territoriumából semmi concessio, sem ezen territoriumnak akár nemzetiségi, akár más tekinteteből földarabolása. Népsouverainitás, mint alap ; kormányzati forma : respublica suffrage universelle ; de nem centralisatio ; jog=egyenlőség, községi és megyei önkormányzat, minden akár parlamentaris, akár kormányzati mindenhatóság ellen biztosítva . . . Határozni a nép joga, de hogy határozhasson, függetlennek kell lennie. Tehát függetlenségének kivívásáért emelek zászlót s e zászló republikánus=demokratikus, de nem socialista, nem communista ; ezek doctrinák, melyekkel semmi dolgom, mert rájuk hazámban sem tér, sem szükség».¹ November 1-én volt az ez alkalomra sok új jövevény nyel is szaporodott magyar emigráció testületi fogadtatása Londonban.

Az emigránsok már Kossuth leveleiből tudhatták, hogy anyagi gondjaikon segíteni akar, hogy azonban egyúttal el van határozva mindenkitől szigorú önálárendelést követelni és a — különösen Perczel és Szemere részéről mutatkozott — ellentörekvésektől híveit visszatartani. Southamptoni üdvözlésekor mondott szavaiból némi elégedetlenséget véltek kiérezhetni, a mit a Pulszky információinak tulajdonítottak. A londoni fogadtatás alkalmával, gr. Esterházy Pál üdvözlő szavaira mondott hosszú, fényes beszédjében Kossuth nagy művészettel egyesítette a nyájasabb hangot s a jövőbe vetett hitre való lelkesítést a maga korlátlan vezetői szerepének erőyes hangsúlyozásával. Magát Magyarország kormányzójának vallotta, mert e hatalmat a nép soha el nem vette tőle s helytelennek tartaná csupa szerénységből elutasítani azt magától. Kijelentette, hogy politikájának célja a köztársaság, általános szavazati jogra alapítva, törvényhatósági szervezettel és teljes polgári jogegyenlőséggel. Három dolog van — úgymond — a melyre ő soha sem vállalkozik ; arra, hogy király legyen, hogy valaha királyt szolgáljon és arra, hogy hazája szabadságának visszaszerzése után kormányon maradjon. Addig azonban az ügyek vezetésére a nemzet akaratából s a világ bizalma következtében magát illetékesnek tartja. Ha ő most Angliában olyan politikát folytat, mely ezzel az iránynyal megegyezni nem látszik, ezt csak ildomosságból teszi, azért, hogy Angolországot úgy mint Amerikát a nem=interveniálás elvének megnyerje s ez által Oroszország újabb beavatkozását Ausztria viszonyaiba megakadályozza. Ha ez sikerül, akkor akár a napot s órát megjelölheti, mikor Magyarországra

¹ Kossuthnak Cincinnatiából 1852 febr. 15-ről Kiss Miklóshoz intézett levele (Horváth M. hagyatékából eredő másolata az egri Lyceum könyvtárában) utal e nyilatkozatra s ismétli azt.

bevonulhat s Ausztriát, mint ezt a papírt, melyet kezébe fog, összetépheti. Ezután fölszólította az emigránsokat, hogy nyilatkozzanak: vele akarnak-e tartani vagy ellene fordulni? A nyílt ellenfelet megbecsüli, az árulót megsemmisíti. Viseltessenek bizalommal ne csak esze, hanem szíve iránt is. Most immár érthetik politikáját, s ha azt elfogadják, rendelkezései értelmében kell cselekedniök. Anglia anyagi segítségét visszatüsitja, nehogy néhány fontért föláldozza a haza érdekét. Azonban Amerikában nyílik majd oly segélyforrás, melynek fölhasználásával minden menekültet megóvhat a szűkölködéstől. Ennek eszközzésével báró Kemény Farkas ezredest bizta meg; fegyvergyár fog alapíttatni, melyben az emigránsok egy része eihelyezést találhat.¹ Végül bemutattatta magának a megjelenteket, kiknek mindegyikével kezet szorított s néhány barátságos szót váltott.

A Kossuth beszédjére Esterházy lelkes visszhangot adott ugyan, de nem hiányoztak az elégedetlenek s kiábrándultak sem és Rónay Jácint ezt jegyezte föl naplójába: «A szép szó nem mentendi meg nemzetünket s a fejedelmi intézkedés, mely a kormányzóval napirendre került, csak nehezíti azok életét, kik ott, a leigázott hazában tűnnek, szenvednek». De hát: «ilyenek, javíthatatlanul ilyenek vagyunk mi magyarok!»

November 3-án volt a Copenhagen=fields magaslatán, szabad ég alatt a londoni munkásoknak Kossuth tiszteletére rendezett nagy, tömeges tüntetése, magyar és olasz zászlók elővitelével s a Marseillaise hangjai mellett, melyen ő egy, állítólag már Kis=Ázsiában előkészített s írásba is foglalt beszédet mondott el, a mely az összes pártok kielégítését czélozta s e czéljának tökéletesen meg is felelt. Ez alkalommal Kossuth meghűlt, úgy hogy a királyné udvari orvosának, James Clarknak tanácsára — ki szolgálatait följajánlotta neki — a legközelebbi napokat szobájában kellett töltenie, de még ágyban fekvé is fogadott tisztelgőket, sőt küldöttségeket is. Megszámlálhatatlan aláírásokkal ellátott üdvözlő iratokat és még számosabb levelet kapván, azok elintézését kénytelen volt Pulszkyra bízni. Azonban londoni ünnepeltetése közepett is ráért a más nemzetbeli forradalmárokkal — különösen Mazzinival — való, többnyire titkos tárgyalásokra, valamint arra, hogy ottani sikerei magaslatáról proclamatiót intézzen a nemzethez, kitartásra és bizalomra buzdítva s terjedelmes utasítást küldjön Mack ezredesnek a hazai forradalmi szervezet ügyében. Ezekkel voltak kapcsolatosak azok az annyira kockázatosaknak bizonyult kiküldetések is, melyekben Kossuth londoni

¹ E nevezetes beszéd legteljesebb ismertetését Bachnak a császárhoz nov. 15-éről tett jelentése (id. h.) nyújtja, melynek hitelességében annál kevésbbé kétkelhetünk, mert az lényegére nézve egészen megegyezik a Rónay följegyzésével (id. m. II. 57. s köv. l.) és Mednyánszky Sándornak *Klapkától* közölt (id. m. 337. s köv. l.) levelével. Pulszky átsiklik e beszéd fölött.

tartózkodása alatt Vettert, Patakyt, Rózsafyt és Figyelmessyt részeltette.¹

Vett meghívásoknak megfelelően kirándulásokat is tett Kossuth Birminghambe és Manchesterbe, hol roppant népes gyülekezetek előtt, határtalan lelkesedést keltve, kifogástalan eszmebősséggel, mindig változó érveléssel, de változatlan ékesszólással védte és hirdette Magyarország ügyét s támadta Ausztriát és az absolutismust.

A sok küldöttség között, melyet fogadnia kellett, talán legérdekesebb volt a francia socialistáké, a kik feliratukban is kifejtették, hogy ők mint republikánusok, forradalmárok és socialisták nem a Kossuth nevéért és címéért vonzatva jöttek el, hanem üdvözlik az ő hazája hősiségét, balsorsát és ügyének igazságosságát. Hivatkoztak a nagy száműzöttnek Marseille város lakosaihoz intézett kiáltványára, melyben a nemzetek solidaritásának adott kifejezést s hangsúlyozták, hogy valóban mindazok az ő pártjára állanak, a kik bárhol a világon elnyomatást szenvednek s a kiket a forradalom géniusza fog fölszabadítani. Ne engedjen azoknak, a kik őt a demokrácia ügyétől eltántorítani akarnák, hogy nemsokára azt mondhassa a két császárnak, a kik hazáját eltiporták: «A mi ügyünk az egész világ ügye!»

Kossuth, a ki érezte, hogy angol földön francia republikánusokhoz beszél, válaszában kiemelte, hogy ő csodálója a francia nemzetnek, melyet nem azonosít Bonaparte szűkkeblűségével. Ő hazájának köztársasági alkotmányt kíván, sőt meggyőződése, hogy a jövő egész Európában az általános szavazati jogon s a független népek solidaritásán nyugvó köztársasági államformáé. Ha Angliában nem mondja ugyanazt, a mit Marseillehez intézett szövege tartalmazott, ennek oka az, hogy nem akar belügyeibe avatkozni egy országnak, melynek vendégszeretetét élvezi. Kisértéseket, melyek őt a demokrácia ügyétől eltántorítani akarnák, nem tapasztalt; ha ilyenekkel találkozna, azok meg fognak hiúsulni.

A bécsi volt akadémiai légión egy küldöttsége is járult Kossuthhoz s ő azzal állítólag beható megbeszélést folytatott a Bécsben szervezendő forradalomról; legalább ezt adta hírül a küldöttség egyik tagja egy párisi barátjának; az egész állítólagos beszélgetést magában foglaló levél Ausztria szemfüles kémei útján a Bach kezébe került.²

A küldöttségek fogadásából még Kossuthnénak is kijutott, kiről sohasem feledkeztek meg a férjét körülzajló ünneplések közepett; az angol hölgyek köréje sereglettek, éltették őt, virágokat nyújtottak át neki magyar nemzeti színekbe kötözve, valamint szép kötésű bibliákat. A nők emancipatiója érdekében alakult egyesület is üdvözölte őt s kérte,

¹ Mindezek már az előző fejezetekből ismeretesek. A kiküldetéseket *Rónay* is említi (id. m. II. 58. s. köv. l.) s skeptikusan nyilatkozik várható sikerükről; ő maga nem vállalta el a stockholmi megbízatást.

² *Bach* decz. 1-i előterjesztése a császárhoz, *U. Á. L. tár.* Gensd. Dép.

hogy támogassa elveit, mire Kossuthné szerényen kijelentette, hogy ő szokva van házi kötelességei körére szorítkozni, s mint a Kossuth neje, e férfiú vezetésében mindig megbízott és nem gondolt a nők egyenjogúsítására.

Kossuth ez angolországi szereplésének hatása az európai közvéleményre kétségtől igen nagy volt. Ő maga bizonyára túlbecsülte azt, mikor az ünnepeltetés mámorában azt írta megbizottjának, Macknak: «Orosz invasiótól többé nincs mit tartanunk, vagy nem merhet, vagy ha mégis mer, Európa összes erejével találkozhatik. Ezt már kivittem . . . Magyarország szükségessége a világszabadságra el van ismerve; állása, függetlensége, ha győzünk az első csatákban, biztosítva . . .»¹ De tény: leg, a nagy magyar rövid ideig «az évad üstökös csillaga volt», az angol lapok pártkülönbség nélkül a legnagyobb figyelemben részesítették működését, külön tudósítókat küldtek mindenüvé hol megfordult, beszédeit egész terjedelemben közölték s legalább is rendkívüli szónoki képességét általánosan elismerték. Ezt tette még a «Times» is, melyet pedig a Kossuth szándékai iránti barátságtalan magatartása miatt minden tüntetés alkalmával elégettek; a Palmerston lapja, a «Globe», egészen a Kossuth=cultus szolgálatába állott s szinte kihívó hangon utasította vissza azt a föltevést, mintha a kormány e demonstrációk miatt bármi magyarázattal tartoznék Ausztriának.

A sajtó e csatározásának hátterében érdekes küzdelem folyt le a kormány és az udvar körében azért, hogy a heves vérmérsékű külügyminisztert Kossuth tervbe vett fogadásától visszatartsák. A látogatás — mint láttuk — eredetileg a Kossuth tartózkodása miatt maradt abban; utóbb erős nyomást kellett magának a királynénak Palmerstonra gyakorolnia, hogy a meghívást meg ne újítsa, a mi valószínűleg az Ausztriával való diplomáciai viszony megszakadását eredményezte volna. A lord nagyon kelletlenül engedett s azzal bosszulta meg magát, hogy a Kossuth távozása után hivatalában egy küldöttséget fogadott, mely üdvözlő feliratában az osztrák és orosz császárt «gyűlöletes és utálatos gyilkosoknak» nevezte s Palmerston, bár annak megjegyzésével, hogy magát minden kifejezésökkel nem azonosíthatja, magára nézve rendkívül hízogónak és lekötözönek mondta ezt az üdvözlést.²

A francia, a német sajtó hasonlóképp rokonszenves érdeklődést

¹ Londonból nov. 16-ról k. levél; közölve *Pásztor Árpád* id. cikkében a *M. Figyelőben*, 1914. XI. 387. l.

² *Letters of Queen Victoria* II. 392. s köv. l. Érdekes, hogy a királyné mindig kétkedett abban, hogy Palmerston nem fogadta Kossuthot (400. l.). Lásd *Mac Carthy* id. művét is: II. 143. s köv. l. A Kossuth látogatásának elmáradásáról a magyar lapok is hírt adtak, (*P. Napló* nov. 21.) azzal a magyarázattal, hogy az angliai szokás szerint az angol előbb látogatja meg az idegent, mintsem az őt.

tanúsított Kossuth angolországi szereplése iránt, sőt a bécsi lapokon is meglátszott, hogy át vannak hatva a dolog jelentőségének tudatától és számolnak a London felé forduló közérdeklődéssel. Akkor még a magyar lapoknak is megengedték, hogy az emigrációról hírt adjanak ; meg is tették, habár csak oly elkényszeredett kommentárral, a minővel a «Pesti Napló» mondott ítéletet a Kossuth angolországi szerepléséről, mikor az véget ért, mondván, hogy az, mitől oly sokan féltek, «elmult nyári záporhoz volt hasonló, mely villám és menydörgés közt ömle szét, a nélkül, hogy egyetlen viskót elsodort vagy lángra gyújtott volna ; helyesen tette az angol kormány, hogy nem gördített akadályokat a mozgalom útjába, mert csak ez hozhatott volna veszélyt ; a mozgalom így a félelmeket is, de még inkább a botor reményeket meghiusította».¹

Hogy a kormány köreiben nem nézték a dolgot ily kedélyes optimismussal, azt az éber figyelem és lázas kémkedés tanúsítja, melylyel Kossuth minden lépését kísérték, különösen mióta angol földre tette lábát s a melynek eredményeit sűrű időszaki jelentéseiben Bach az uralkodó elé terjeszteni sietett. Igaz, hogy e jelentésekbe sok tévedés és sok együgyű mese is csúszott belé ; de egészben véve el kell ismerni, hogy Bécsben a Kossuth külföldi működéséről mindig gyorsan és rendszeren pontosan s jól voltak értesülve és az a mód, a hogy ezek az értesülések a nagy számüzöttnek csak az emigránsok körében tett nyilatkozataira is kiterjedtek, bizonyítja, hogy az osztrák kormány és a londoni követség bizalmasainak a magyar menekültek némelyikével is szoros összeköttetésben kellett lenniök.

Még a Kossuth londoni tartózkodása alatt történtek intézkedések egyrészt az európai agitáció céljainak anyagi eszközökkel való előmozdítására, másrészt ugyancsak anyagi eszközök gyűjtésére a Londonban maradó magyar menekültek támogatása céljából. Az adakozási célokat is szolgáló gyűlésekből és bankettekből úgy látszik, nagy összeg nem gyűlt be ;² a leglelkesebb és legbefolyásosabb magyarbarát, lord Dudley Stuart elnöklete alatt Kossuth-bizottság alakult, melynek főczélja pénzalap gyűjtése volt. Azt az eredeti szándékot, hogy e gyűjtés a Kossuth személyes fölsegélésének jellegével birjon,³ Kossuth határozottan visszatámasztotta, kijelentve azonban, hogy szívesen fogad el anyagi támogatást abból a célból, hogy hazája ügyét Nyugateurópában megismertesse s annak párthiveket szerezzen. A londoni emigránsok anyagi ügyeinek kezelésére távozása előtt Kossuth bizottságot állított össze b. Kemény ezredesből, Thaly alezredesből és Gelich őrnagyból ; azonban a segélyre

¹ Nov. 26-iki szám.

² Bécsi jelentések szerint (1851 nov. 22. és decz. 1. *U. Á. L.-tár*) a bankettekből 534 1/2 font, a meetingekből 4000 font gyűlt össze.

³ Dudley Stuart nov. 1-i fölszólítása a *«Wanderer»* (nov. 5.) közlésében a *Vörös A.-féle* gyűjteményben.

szorultak számával szemben a rendelkezésre állott összeg már kezdetben is elégtelennek látszott,¹ a miért az alsóbb rangúaknak egy birminghami fegyvergyárban való foglalkoztatását vették tervbe.

Más irányban is intézkedés történt a magyar menekültek foglalkoztatására különösen a végből, hogy őket a jövő szabadságharcz feladatai készületlenül ne találják. E célból katonai tanfolyam létesült, melyben eredetileg Vetter és Thaly, Rónay vállalták el az oktatói tiszteket s a melynek feladata volt a katonai személyeket a hadtudományokban behatóbban kiképezni.

Habár Mazziniék mindent elkövettek, hogy Kossuthot a Franciaországban várható fordulat közelben találja, végre elérkezett a pillanat, a mikor az ő elutazása Amerikába az Egyesült-Államok nemes vendégszeretetének megsértése nélkül tovább halasztható nem volt. Kossuth november 18-án még egyszer összehívta híveit s helytelenítván a sok vádaskodást, melyet az emigráció körében tapasztalt, személye iránti bizalomra s távolléte alatt egyetértésre intette őket, azután pedig érzékeny búcsút vett tőlük.² Gyermekait Karádi Ignác felügyelete alatt a Pulszky londoni lakásán hagyta, hol ez utóbbinak gyermekei Tanárky Gyula mentorsága alatt maradtak. Azután Kossuthék és Pulszkyék, Ihász ezredes, gr. Bethlen Gergely, Hajnik Pál, Nagy Péter és még néhány, csillogó egyenruhába öltözött³ honvédtiszt kíséretében november 23-án Southamptonban a Jupiter nevű angol gőzösre szállottak. Kossuth a hajófödélzeten rendezett lakomán búcsúzott el öt kísérő angol barátaitól; azután kiemelték a horgonyokat s a gőzös továbbvitte őket, Cowes Roadsra, a hol a Humboldt nevű amerikai hajóra szállottak át, mely viharok miatt keserves tengeri utazás után hozta a magyar menekülteket december 5-ikén Amerika partjára.

¹ Lásd D. Stuartnak nov. 28-ról és decz. 4-ről Kossuth után küldött leveleit a *Nemzeti Múzeum* levéltárában.

² Mednyánszky S. nov. 20-iki levele *Klapkánál*, (id. m. 350. s. köv. l.).

³ *Rónay* id. m. II. 61. l. R. szerint a segédtisztek egyenruhái megelőzőleg ki voltak állítva a Rágent-street egy kirakatában.

III.

(A párisi magyar emigráció ; gr. Teleki László egyénisége és szerepe ; álláspontja a nemzeti-ségi kérdésben, tárgyalás Riegerrel. Szemere Párisba jön ; gr. Batthyány Lajosné és köre Montmorencyban ; Horváth Mihály, gr. Andrássy Gyula, Vukovics Sebő, gr. Batthyány Kázmér. Teleki meghasonlások az emigránsokkal. A december 2-iki államcsíny miatti távozások. Szemere és Batthyány támadása Kossuth ellen. A Jersey-szigeti társaság. Magyar menekültek Szejcban : Szalay László, Batthyány Lajosné és Horváth Mihály, Klapka ; Teleki László is oda jön. Magyar emigráltak Brüsszelben ; b. Jósika Miklós ; a Kossuth családja. Magyarok Németországban ; a komáromi exodus ; Klapka és Ujházy Hamburgban. A londoni magyarok Kossuth távozása után ; meghasonlások. Az emigráció a Keleten ; Bem Aleppóban, Guyon Damaszcusban. A Sumlában visszamaradt magyarok sorsa. A Konstantinápolyi magyar telep. 1849—1853.)

Mielőtt Kossuthot északamerikai emlékezetes körútja diadalain és csalódásain végigkísérnők, szemügyre kell vennünk a magyar emigráció működését úgy a mint az Európa különböző középpontjain kifejlődött, sőt Elő-Ázsia némely helyére is kiterjedt.

A magyar forradalom európai propagandájának természetesen első telepe Páris lett. Az ottani februáriusi forradalom szülte nálunk az 1848 márcziusi, forradalomnak alig nevezhető, végzetesen könnyű és gyors sikerű politikai fölpezsdülést. Ott kereste első támaszát a mi forradalmi diplomáciánk, tudva, hogy nemcsak az új köztársasági kormány rokonszenvére számíthat, hanem még a francia legitimizmusban is, mely nem felejtette el IV. Henrik és XIV. Lajos hagyományait, Ausztriának ősi ellenségét láthatja ¹ és mint láttuk, Kossuth is, az internáltatásból szabadulva, útját mindenekelőtt Párisnak akarta venni s kelletlenül mondott le e szándékáról.

Említettük, hogy gróf Teleki László már 1848 őszén jött, mint a magyar országgyűlés küldöttje a francia fővárosba, a hol akkor a forradalmi fejlemények még nem jutottak megállapodásra s a mely akkor is még gyűlőhelye volt a lengyelországi menekülteknek, kik szintén Franciaország szabadságszeretétől várták hazájuk üdvét. Teleki személye alkalmasnak látszhatott e küldetésre ; nagy műveltsége, impulsiv, ábrándokra hajló, de egyúttal lovagias, nemes lelkülete és köztársasági

¹ Helfert id. m. IV. r. 2. köt. 497. l.

érzûlete  t rokonszenvessé tehető a francziák szemében ; szerzett is sok ismeretséget és összeköttetést s eleinte nem hiányzott érintkezése a forradalmi k rm nnyal is, de a hazai viszonyokra vonatkozó megbizható értesülések hiánya nagy akadálya volt eljárása eredményességének. Hogy sok tekintetben csalódásban ringatta magát, azt az a k r lmeny bizonyítja, hogy m g 1848 novemberében valószínűnek tartotta a radicalis Ledru=Rollinnek köztársasági eln k k  leendő megválasztatását s hogy az általa legjobban inform ltaknak v lt francia politik sok is nagyon t j koztatlanoknak bizonyultak a magyar dolgokat illetőleg.¹

Bonaparte herczegnek a köztársaság elnökévé lett megválasztatása a francia k rm nyt mindinkább eltávolította a forradalmi propagandától s  gy Telekitől is. 1849 január közepén Pulszky is Párisba jött s ott maradt márczius elejéig.   kezdettől fogva sokkal skeptikusabban nézte a viszonyokat és sokban nem osztotta Teleki nézeteit ; nemsokára  t is tette működése helyét Londonba, a hol gyakorlatibb eredményeket remélt  l rhetni.

Teleki tovább is Párisban maradt s az ottani, s t a távolabb levő magyarok munkásságára is irányítólag igyekezett befolyjni. 1849 tava sz n és nyarán sűrűn levelezett Pulszkyval,² inform lgatta a francia forradalmi k rm ny gyakran változó k l gyminisztereit, röpiratot adott ki az orosz intervenció ellen,³ de folyton rendőri megfigyelés alatt állva, nem tudott többet kieszközölni, mint a képviselői kamarának egy meg lehetősen elméleti hangzású határozatát. Uzeneteket küldött a magyar k rm nynak s Konstantinápolyba is, próbált agitaczionalis középpontot teremteni Turinban, gondolt fegyverbeszerz sre, Fium ban való kikötésre s e végből kölcsön felvételére és még mindig reménykedett barátja, Ledru=Rollin, hatalomra jutásában.

Volt azonban egy pont, mely a magyar emigráció e nyugtalanul tevek ny vezéralakját élesen elválasztotta nemcsak Pulszkyt l, hanem az otthoni k rm nyt l és Kossuthtól is, s a mely idővel erős őket vert közé és menekült társai közé ; ez Telekinek a nemzetiségi kérdésben vallott meggyőződése és arra alapított törekvése volt.   a maga radicalis szabad lv ss g ben annyira ment a nemzetiségek egyenjogusítása és önállósítása terén, hogy m r=m r feladta Magyarország  llami egységét és  ly  ron kereste a megegyezést az északi s déli sz l vokkal. S r  érintkezésben állott Czartoryski herczeggel, a lengyel menekült vezérével,⁴ ki azután közvetítőül szolgált közte és a horvátok, szerbek s csehek

¹ Pulszky id. m. II. 230., 249—251. l.

² Lásd Pulszky művének mellékletét, II. 294. s köv. l.

³ «Die russische Intervention, nebst diplomat. Actenst cken (közölve Nagy Péter  llt lagos végrendelete is) Hamburg. 1849.

⁴ Bach bizalmas levele Geringerhez 1849 aug. 31=r l, U.  . L.=t r, magy. k rm nybiztoss gi iratok.

között. 1849 májusában Czartoryski hívására Párisba jött Rieger, a nagy cseh hazafi s akkor odahívta Teleki Pulszkyt is Londonból s tárgyalások indultak meg az álláspontok összeegyeztetése érdekében. Pulszky sokkal ridegebben szállott szembe a cseheknek a magyar felvidék bekebelezésére s a szerbeknek a vajdaság önállósítására vonatkozó követeléseivel, mint Teleki, bár általán nem tulajdonított jelentőséget az illető nemzetek felhatalmazás nélkül folytatott alkunak. Végre sikerült Riegert megpuhítani annyira, hogy megegyezés jött létre olyformán, hogy a szlávok és románok Magyarországon teljes egyenjogúságot kapjanak a magyarokkal s ennek fejében a csehek elismerik Magyarország feloszthatatlanságát s vállalják a közvetítést a délszlávokkal és románokkal való megegyezésben, a magyarok pedig támogatják a cseheket a bécsi kormánnyal szemben államjogi igényeik érvényesítésében. Czartoryski közvetítése mellett külön békítő tárgyalások is folytak a szerbekkel; természetes azonban, hogy mind e tervezéseket a bekövetkezett események csakhamar halomra döntötték.¹

1849 őszéig úgy látszik, csak a Teleki már említett munkatársai, Szabó Imre ezredes, Szarvady, Irinyi és De. Gerando tartózkodtak állandóan Párisban; október- és novemberben a forradalmi magyar kormány két nagynevű tagja érkezett oda: Szemere Bertalan és Horváth Mihály.

Szemere, miután Viddinnél megvált a menekülők seregétől, Hajnik, Fülep, Ivánka, Bittó és Imrédy képviselők kíséretében lopódzva ment Várnába s onnan hajón Konstantinápolyba, hol azonban néhány napig maradt; majd Athént kereste föl s ott Hajnik Pál társaságában időzött és bejárta Görögország nevezetes helyeit, útijegyzeteket írva, a mit már fiatalkorában megszokott. Október vége felé a Földközi-tengeren s Lyonon át Párisba utazott, hová 30-ikán érkezett meg.² Ott csakhamar találkozik Telekivel, a Londonból átjött Klapkával s a Brüsszelből átjött Almássy Pállal, valamint a csak rövid időre kimenekült Lónyay Menyhérttel. Nagyon visszavonultan él Neuberg álnév alatt, szorgalmasan olvasgat s családja után sópánkodik. A haza sorsa iránt teljesen kétségsbe van esve, azt hiszi, hogy «a magyar faj most lejárta pályáját», legfőlebb valami nagy európai esemény emelhetné ismét véletlenül magasra; úgy látja, hogy alig van Európában nyolcz olyan magyar, ki «tenni akar ismét», a többi alig várja az amnestiát, még ha büntetéssel járna is. Telve van keserűséggel Kossuth iránt, kinek «félénk és dicsvágyó» volta s «alattomos szökése» miatt veszett el — hite szerint — a haza; a nyilvánosság előtt akar tiltakozni az ellen az állítás ellen, hogy

¹ W. Alter id. m. D. Rundschau, 1911—12. IV. 89—90., V. 234—236. l. Pulszky id. m. II. 271. s köv. és 312. l. Divéky Adorján: Magyarok és lengyelek a XIX. században, Bud. Szemle. 1918 aug. 254. s köv. l.

² Lásd ezekre s a következőkre nézve: Szemere B. Naplóm, 1869. I. köt.

az iratot, melylyel Kossuth a diktatúrát Görgeyre ruházta, ő is aláírta volna, de nyilatkozata megjelenését állítólag Telekiék megakadályozták; általában mindenki, még olyanokban is, kiket legjobb barátainak tartott, megrontására törő ellenséget lát. Leleplezni készül emlékirataiban az egész «csalfa komédiát», mint a magyar forradalmat nevezi, s ezt meg is írja gr. Andrássy Györgynek, de e levele a Bach kezébe kerül, ki azt örvendezve olvassa föl a minisztertanácsban.¹

Így került szembe Szemere Horváth Mihállyal is, ki rendkívül kalandos és veszélyes menekülés után mint Prónay báróné komornyikja jutott ki Németországba, de itt is üldöztetve, előbb Brüsszelben próbált letelepedni, majd — Telekitől nyert igazolvány alapján — Párisba jött. Ő Vukovicssal együtt szintén úgy nyilatkozott, hogy a Görgey diktatúráját a miniszterek együttesen határozták el, míg Batthyány Kázmér Kiutahiából kiadott nyilatkozatával a Szemere pártjára látszott állani; a forradalom hagyományosai között tehát a nyilvános meghasonlítás első ténye beállott.

Montmorencyban, a Párishoz közeleső kies helyen, melyhez Rousseau emléke fűződik, s a hol most a kivégzett Batthyány Lajos gyászoló özvegye körül egész kis magyar telep létesült, telepedett le Horváth Mihály is, irodalmi tervekkel foglalkozva, melyek a szabadságharcnak előbb rövid, a külföldnek szánt, majd terjedelmesebb megírására irányultak, de egy, a külföldön kiadandó magyar folyóirat eszméjét is felölelték, melyre nézve Vukovics tervet is dolgozott ki. A Párisban élő magyarok gyakran jártak ki ide, viszont az özvegy grófné is berándult koronként Párisba. Az október 6-iki gyásznapi első évfordulóját itt ülték meg istentisztelettel a száműzöttek, mely alkalommal Horváth Mihály mint püspök megható szentbeszédet mondott. Batthyányné nem bízhatta volna gyermekei nevelését jobb kezekre, mint e kiváló férfiúéra, ki arra vállalkozott is, de ennek következménye lett, hogy Horváth a Batthyány-családdal együtt 1850 őszén Zürichbe költözött.²

Teleki László is sokat időzött Montmorencyban; innen irta 1850 augusztus 20-án vérg sértő levelét Haynaunak, melyben őt gyáva és gyilkosként bélyegezte meg s párbajra akarta kényszeríteni; de bár e levelét a lapoknak is megküldte, a tábornakszernagy a kihívásra nem felelt.³ Teleki ingerlékenysége az év vége felé már-már beteges jelleget öltött; Pulszkyval végkép szakított; a románokkal való megegyezés kérdése Kossuthal is újabb ellenkezésbe hozta; alaptalan gyanúja, melyet utólag meg is bánt, kergette főképp az öngyilkosságba 1851 elején Versailles=

¹ U. Á. *L.-tár*, min. tanácsi jkvek 1850 jan. 24.

² Márki S. Horváth Mihály (Tört. életr. 1917.) 152 s. köv. l. Batthyány grófné Párisba jöveteléről a magyar lapok is hírt adtak: *Magy. Hirl.* 1850 deczb. 3.

³ E leveleket közli Szemere id. m. II. 346. s. köv. l.

ban a szerencsétlen Orosz Józsefet, Klapka segítő társát első emlékiratai megszerkesztésében.¹

Időközben Szemere neje végre Párisba érkeztetett, mire férje fölvette ismét igazi nevét s koronkint házukba gyűjtötték a magyar menekültek nagy részét, másokkal azonban alig érintkeztek ; Szemere még 1850 végén azt írhatta naplójába : «E világvárosban száműzött társaimon kívül senkit nem ismerek».²

Gróf Andrássy Gyula ekkor még — rövid párisi időzés után — Londonban tartózkodott, de a francia fővárosban volt már az előbb említettekén kívül Vukovics Sebő, ki ez időben Horváth Mihályval közösen szándékozott az 1848-iki országgyűlés és a rácz lázadás történetét megírni s ekkoriban még levelezett és teljesen egyetértett Kossuthal. Továbbá ott voltak Czecz János tábornok, Karacsay és Somssich János grófok, Hajnik Pál nejevel, Csernátony, ki meglehetősen elszigetelten élt, Almásy Pál, a ki, sógora, a morvaországi Zierotin gróf szolgájának öltözve menekült ki az országból, továbbá gróf Scherr=Thoss Arthur magyar birtokos és honvédtiszt, Kászonyi József ezredes, gróf Schmidegg Kálmán, Bittó István, Gorove István, Irányi Dániel, ki tanítószkodott, báró Mednyánszky Caesar stb.³

A magyarok a rendőrség engedélyével casinoszerű összejöveteli helyről gondoskodtak, mely a Hotel Danemark két szobájából állott s melynek Nemeskéri Kiss Miklós ezredes lett az igazgatója. Közös ügyeik intézése céljából választmányt is alakítottak, melynek elnöke Teleki lett, tagjai Szemere, Klapka, Czecz és Vukovics, jegyzője Bittó. Mikor 1851 elején a fejedelmek drezdai értekezlete kimondta Magyarországnak, mint Ausztria tartozékának a német szövetségbe való bekebelezését, a párisi magyarok — az emigráció első testületi megnyilatkozásaképpen — ez ellen tiltakozásukat fejezték ki egy, Szemere s Teleki által szerkesztett és a francia kormányhoz intézett emlékirat alakjában, melyet Teleki, Szemere, Vukovics, Klapka és Czecz írtak alá. A külügyminiszter elfogadta s a minisztertanács elé terjesztette az iratot, a miről a magyar lapok is hírt adtak.⁴

Tavasza többnemű változás állott be a magyar menekültek párisi társaságában ; Andrássy még télen Londonból ide helyezte át lakását s csakhamar közkedveltségre tett szert. Oda jött Vetter tábornok is és báró Kemény Farkas ; ellenben Vukovics áprilisban néhány hónapra Londonba ment át s májusban Teleki László hagyta el Párist, lemond-

¹ Klapka id. m. 299. l. Jancsó id. m. 188., 198. l.

² Vukovics levele 1850 deczb. 27-ről. Szemere naplója I. 108. s köv. l.

³ Arthur Gr. Scherr=Thoss: Erinnerungen aus meinem Leben. 1881. 83. s köv. l.

⁴ Pesti Napló. 1851. márcz. 10. Az emlékiratot közli Horváth János: A közös ügyek előzményei. 157. l.

ván a választmány elnökségéről, hogy — önmagával és társaival többszörösen meghasonolva — Szejczban telepedjék le. A magyarok casinója pénzhiány miatt megszűnt.¹ Teleki Bunbury álnév alatt Zürichből keserűséggel és gúnynyal teljes leveleket írt Szemerének, gúnyolva különösen Klapka és Thaly kibékülését, leszólva Czezet és Fülepet, dicserve Vukovicst. A nemzetiségek iránti szabadelvűségök miatt — úgy mond — hazaárulóknak tekintik őt és Szemerét; de azért megmaradnak ők azoknak, a mik! Igyekszik feledni a világot s dolgozni szeretne, de nagyon szenvedő!² Hogy e mellett neheztelése nem irányult Klapka személye ellen, azt rajongó barátsággal telt levelei tanúsítják, melyeket ez utóbbihoz részint Genfből, részint Zürichből intézett, melyekben mindig csak a miatt aggódik, hogy az osztrák ágensek Kossuthot és társait meg találják mérgezni, reménykedik, hogy Párisban kiút a forradalom s akkor majd ott találkozik Klapkával!³

Mindezeket a kisebb-nagyobb egyenetlenségeket — gyakran még túlozva is — szorgalmasan jelentették Bécsbe Ausztria megbízottai, kik szemmel kísérték az emigráció minden nevesebb tagjának hollétét és foglalkozását.⁴ Bizonyára osztrák befolyás is és a Kossuth kiszabadulásának közeli kilátása okozta a francia rendőrség fokozott éberségét és szigorát a magyar menekültekkel szemben. Ezek már csak azért is nagyobb mértékben vonták magukra a figyelmet, mert számuk időközben néhány igen tevékeny taggal szaporodott. Vukovics visszatért s oda jött nagyon kalandos, gr. Bethlen Gergelyvel együtt végrehajtott menekülés után gr. Teleki Sándor,⁵ továbbá Mészáros Lázár, Türr István, a ki — mint láttuk — Olaszországban harczolt az osztrákok ellen s a novarai vereség után kiutasítatván Francia-, Angol- és Németországban és Szejczban próbált szerencsét, míg végre Konstantinápolyba került; úgyszintén odajött gr. Batthyány Kázmér, ki főképp a lengyel menekültekkel érintkezett és Beöthy Ödön. Teleki Sándort már júliusban elcsukták, később Kiss Miklóst is; Beöthytől megtagadták a tartózkodási engedélyt, Vukovicsnál és Scherr-Thossnál pedig szeptemberben szigorú házkutatást eszközöltek, a londoni forradalmi bizottmánnyal való levelezés gyanuja miatt; mindkettőt kiutasítással is fenyeget-

¹ Irányi levele Párisból 1851 márcz. 23-ról b. Jósika Miklóshoz (Jósika-féle levélgyűjtemény).

² Bunbury levelei 1851 július 23-ról és aug. 15-ről a *Nemz. Múz.* levéltárában.

³ Klapka emlékiratainak függelékében. 569. s. köv. l.

⁴ *Udv. és áll. lev.=tár*, Gensd. Dép. Bach 1851 deczb. 9=iki előterj. Feltűnő, hogy úgy ez a jelentés, mint az aug. 16=iki részletesen szól az emigránsok nagyon viharos gyűléseiről, melyekben a nemzeti alapon álló «katonaprt» a távollevő Teleki ellen foglalt állást, de leszavaztatott, holott Vukovics egyidejű párisi levelei-ben minderről szó sincs, sőt most jobbnak mondja az egyetértést a párisi emigránsok között.

⁵ Lásd *«Emlékeim»* cz. munkája I. köt. 182. s. köv. l.

ték s osztrák értesülés szerint tervben volt az összes magyar menekülteknek különböző départementokba való szétküldése addig is, a míg ügyök általános szabályozás alá vonatik.¹

A Kossuth londoni látogatása a párisi emigránsok nagy részét is oda vonta s a francia rendőrséget egy időre megszabadította gondjaitól. A francia kormány magatartása — különösen a Kossuth tervezett franciaországi útjával szemben — mindinkább meggyőzhette a magyar menekülteket arról, hogy az osztrák politikának nemcsak hogy nincs oka a köztársasági elnök támadó szándékaitól félni, hanem ellenkezőleg, a conservatív irány és a rend fönntartásának biztosítékát láthatja kormányzatában. A december 2-iki államcsíny teljesen igazolta ezt a föltevést és hiúnak bizonyította a párisi emigránsok minden törekvését. Ez volt az első nagy csalódás, mely a magyar emigrációt érte. A világon látó Vukovics Sebő december 20-ról Londonból, hová végleg átköltözött, ezt írja Horváth Mihálynak: «Új korszakba léptünk, sorsunk ege elsötétült, enyhülés csak abban a reményben van, hogy soká e viszonyok tartani nem fognak». Louis Blanc-al találkozott, ki reménykedett, hogy már pár nap múlva visszamehet Párisba, a hol a dolgok csakhamar visszatérnek a régi mederbe; de most elnémult minden. «Franciaország eleste után nem lehet többé remélni, hogy Olasz- és Magyarország fölkeljenek. A francia sereg példája az osztrák és porosz sereget consolidálja.»

Párisból, ha nem is kényszerítve, sokan elmentek; Beöthy Odön, Mészáros, Katona, Teleki Sándor Jersey szigetére költöztek. Andrassy Scherr=Thossal az államcsíny napjai alatt is ott maradt s a boulevardokon sétálva menekülniök kellett a tüzelő katonaság elől.² És Párisban maradtak Szemere s Batthyány Kázmér is, kik mint Kossuth leghatározottabb politikai ellenfelei, a csüggedésnek most beállott perczét legalkalmasabbnak látták arra, hogy a volt kormányzóval a nyilvánosság előtt szembeszálljanak. Mindketten, hg. Esterházy Pál egy forradalom-ellenes, Batthyány Lajost is vádló, a «Times»-ben közzétett³ megnyilatkozásával szemben, december utolsó napjaiban a «Times» hasábjain s utóbb az «Examiner»-ben heves támadásokat intéztek Kossuth ellen, melyek az emigrációban addig csak lappangott egyenetlenséget nyilvánosságra hozták s a menekültek legjobbjait mélyen elkedvetlenítették.⁴ E támadások Batthyányt és Szemerét, sok lelki ellentétök daczára, politikailag kétségkívül közelebb hozták egymáshoz. Az utóbbi megelégedéssel jegyezte föl naplójában, hogy cikkeik Amerikában is elterjedtek és nagy hatást tettek. «Sajnálatos — teszi hozzá — hogy a reactioná-

¹ Vukovics levele szept. 19-ről, *Bach* id. jelentése.

² *Scherr=Thoss* id. m. 92. s köv. l.

³ Közölte a *P. Napló* 1851 december 11-iki számában.

⁴ *Klapka* id. m. 368. s köv. l. *Szemere* id. m. l. 140. l.

riusok is azokra támaszkodnak, de mi arról nem tehetünk. Hogy az igazságot elleneink is fegyverül használják, az nem ok azt elhallgatni. Teleki László fenntartotta az összeköttetést Szemerével s maga is azon az állásponton volt, hogy Kossuthot diktátori jogok nem illetik meg,¹ amerikai szereplésével sem értett mindenben egyet, abban több mértéktartást, kevesebb külső, zajos sikerre való törekvést szeretett volna látni; de azért úgy ő, mint Klapka, Vukovics, Czecz és Kiss Miklós határozottan elítélték Batthyány és Szemere föllépését.

Kossuth visszatérése Amerikából 1852 tavaszán — mint látni fogjuk — nem jelentette a vállalkozásához fűzött remények teljesülését. Ártottak ügyének Görgeinek akkor nyilvánosságra jutott emlékiratai és némileg azok a jellemrajzok, a melyeket a fáradhatatlanul irogató Szemere Bertalan róla s Görgeiről közzétett.² Azonban másrészt a Schwarzenberg halála az európai reactiót erős oszlopától fosztotta meg; Ausztria ügynökei már nyáron Európa különböző pontjain szaporodni látták a forradalmi kitérés előjeleit; aggodalommal néztek Garibaldi és Mazzini működésére, az utóbbinak és Kossuthnak ágenseit már tárgyalni látták Párisban a forradalmi mozgalom vezetőivel az olaszországi és délkeleti forrongások támogatása érdekében.³ Napoleon kikiáltását császárrá a december 2-iki államcsíny évfordulóján még Klapka is úgy ítélte meg, mint ezentúli szilárd magatartás és állandó irány jelét, melyhez a magyarok «utóbb növekvő bizalommal fűzték saját reményeiket».⁴

Azonban egyelőre nem történt semmi egyéb, mint a milanoi zendülés és a Libényi merénylete, mindkettő 1853 februárjában. A forradalom ügye egyikből sem húzott hasznót. A magyar emigráció viszonyát ezen események elsejéhez későbbi fejtegetések fogják megvilágítani.

A decemberi államcsíny óta a párisi magyar emigrációnak mintegy fióktelepe keletkezett a normandiai partokkal szomszédos, de már angol uralom alatt álló Jersey szigetén. Említettük már Mészáros Lázár, gr. Teleki Sándor, Beöthy Ödön és Katona Miklós odaköltözését; később hozzájuk járultak Orbán Balázs, Thaly és Fülepp is.⁵ Mészáros — az ő elpusztíthatatlan humorjával — gyönyörködött a természet szépségeiben, törökös ruhában járt s társaival l'hombre-t játszott. Márcziusban már kezdett leveleiben szűk anyagi viszonyai miatt panaszkodni s arra gondolni, hogy Észak-Amerikában telepedjék le. Levelezett a Genfben élő Károlyi grófnéval s emlékiratain dolgozott.⁶ Teleki Sándor

¹ Szemere naplója I. 146. s. köv. l.

² Szemere: Gr. Ludwig Batthyány, Arthur Görgey, Ludwig Kossuth. Hamburg, 1853.

³ Kempen előterj. 1852 szept. 5-ről U. Á. L. = T.

⁴ Id. m. 406. l.

⁵ Rónay naplója 75—76., 96. l.

⁶ M. L. levelei 5—16. l.

kegyetlen átkokat szórt Napoleon Lajosra s éltette az általános köztársaságot.¹ Úgy ő, mint Beöthy Ödön barátságot kötöttek az ugyanakkor szintén Jersey szigetén számkivetésben élő Victor Hugóval.

A magyar emigránsok párisi telepe Londonon kívül főképp Brüssellel és Szejcczal állott sűrű összeköttetésben s mindkét helyre mintegy rajokat bocsátott.

A helvét köztársaság, mint a politikai menekültek classikus hazája, forradalmi katasztrófánk idejétől kezdve szívesen fogadott magába hazájokból kizárt magyarokat. Ezeknek útmutatója Szalay László volt, ki belátva diplomáciai igyekezetének sikertelenségét, már 1849 májusában Brüsseltől Zürichbe költözött s onnan 1851 tavaszán a csöndesebb Rorschachba vonult, Sanct=Gallen cantonban, a Bodentó partján. A világos katasztrófa óta megszüntette az addig Zürichben «Lettres sur la Hongrie» czímen kiadott politikai nyílt levelei közlését s kiadta egy füzetben² frankfurti küldetése történetét. Az emigráció politikai törekvéseibe nem elegyedett, azokra vonatkozó véleményét csak bizalmas levelekben mondta el, melyeket Blackwell és Flegler barátaihoz intézett. Felfogása szerint egy újabb forradalom csak a szlávság supremáciájával végződhetnék s a magyarságot teljesen leverné ; a magyaroláh egyesült demokráciát pedig nevetséges phantasmagoriának tartotta. A többi emigránssal keveset érintkezett ; 1849 őszén Münchenből látogatóba jött hozzá báró Eötvös József s a még csak 36 éves férfiút egészen megöszlőtnek találta. Visszaesett fiatalkori mélabújába, mely nőtt olyankor, ha neje tőle távol, a hazában volt kénytelen időzni. A fájdalom, mely a haza sorsa miatt lebilincselte, egy időre megfosztotta őt attól a vigasztalástól is, melyet a munkában találhatott volna. Utóbb azonban, «a nemzet multjából akarván reményt meríteni jövője iránt», elfogadta a megbízást Magyarország történetének megírására, átkutatta újra a forrásokat, melyekkel fiatalabb korában Horváth István vezetése alatt ismerkedett meg, fölkeresve, a mit a sanct=galleni kolostor s a zürichi egyetem könyvtáraiban talált, s «az érdeklél a mult iránt nőttön=nőtt bizalma a jövőhöz». Így indult meg s haladt évről=évre a nagy mű, hazánknak — sajnos — a szerző halála miatt befejezetlenül maradt története, melylyel Szalay utóbb az Akadémia nagy jutalmát nyerte el s melylyel ő, magát vigasztalva, a nemzetet is «vigasztalta és tanította».³

Csakhamar másik nagy történetírónk is a Szalay közelébe került. Említettük, hogy gr. Batthyány Lajos özvegye 1850 novemberében gyermekeivel Montmorencyből Zürichbe költözött s vele ment, mint

¹ *Id. mű e I. 78—79. l.*

² *Diplomatische Aktenstücke. 1849.*

³ Lásd Eötvös és Angyal Dávid akad. emlékbeszédeit s b. Szalay G. id. művét.

gyermekai nevelője, Horváth Mihály. A város melletti várszerű Falkenburg=nyaralóban laktak s e lakóhelyük mind több és több magyart vonzott magához. Klapka már 1851 elején Szejczban telepedett le; előbb a Vierwaldstätteni tó partján, a hol a szabadságharcot tárgyzó német művét befejezte, azután Vernexben, a genfi tó partján, a honnan Kossuthtal találkozandó, ment ősszel Londonba, de a következő évet majdnem egészében Genfben töltötte.¹

Horváth Mihály nyomában jött Teleki László is Zürichbe, miután előbb Lausanneban és Genfben tartózkodott. Ahhoz a kicsiny, de változott társasághoz, melyet Genfben talált, tartozott mindenestre az a meg nem nevezett nő is, a kit azután Rorschachig elkísért, mikor nagy fájdalomra meg kellett válnia tőle. Őt nem vonzotta Kossuth Londonba, hanem Zürichben maradt a következő télen át, hol a Batthyányné körének nagy élénksége, a ki-bejáró idegenek már az osztrák kémeknek is feltűntek.² Ekkor már gróf Károlyi Györgyné is itt időzött gyermekeivel s a két magyar grófné köre még tágult, mikor 1852 nyarára Genfbe költöztek át. Az itteni magyar telephez tartoztak akkoriban Horváth Mihályon és Teleki Lászlón kívül Klapka, Almássy Pál és neje, Karacsay gróf, Komáromi György, Puky Miklós, ki nyomdát alapított, Dessewffy Dénes — Arisztid testvére — ki órásmesterséggel foglalkozott és Podhorszky Lajos, ki előbb Széchenyinél, most Almássyéknál nevelősködött. Gróf Andrássy Gyula is gyakran jött oda látogatóba Párisból, valamint gróf Bethlen Gergely és Ferencz.³ A helvét köztársaság akkori elnöke, a radicalis Fazy nagy előzékenységgel viseltetett a magyar menekültek iránt.

1853 elején a szejczy magyarok figyelmét is magára vonta az a titkos mozgalom, melynek középpontjául Lugano szolgált s a mely által Mazzini a szerencsétlen kimenetelű milanoi zendülést igyekezett előkészíteni. Kiküldöttje levelet hozott Klapkának, Mazzinihoz híva őt, ki maga is akkoriban Luganóban tartózkodott. Klapka követte a hívást, de — följegyzései szerint — aggodó kétkedéssel fogadta az öreg forradalmár közléseit, kinek reményeit az események csakhamar megheiusították.⁴

¹ Ezekre és a következőkre nézve lásd főképp Márki S. életrajzát Horváth Mihályról és Klapka id. művét.

² Bach jelent. 1851 deczb. 6. U. Á. L.=T.

³ Gr. Teleki Sándor: Egyről=másról. I. 148. s köv. I. B. Jósika Mikl. levele Fehérváryhoz 1853 jan. 1.

⁴ Klapka id. m. 413. s köv. I. — Jancsó B. többször id. művében (199. l.) közelebbi időpont megjelölése nélkül, Quadrio nyomán elbeszéli, hogy Luganóban ez időben a forradalmi bizottság üléseket tartott, melyekben Mazzini hevesen összetűzött Kossuthtal. Nemcsak, hogy semmi adat nincs arra, hogy Kossuth személyesen leutazott volna Luganóba, hanem az összes meglevő adatok s különösen a Klapka följegyzései és Teleki levelei majdnem kétségtelenné teszik az ellenkezőt.

Gróf Teleki László 1852 nyarán Genfből Spaaba s onnan Brüsszelbe utazott, a mely szintén egyik nevezetes gyűlöhelyévé vált a magyar száműzötteknek. Horváth Mihály kimenekülése után csak röviden időzött itt, már ekkor kezdve meg később nagy buzgalommal folytatott levéltári kutatásait. Bárá Jósika Miklós, miután nejevel Drezdában találkozott, itt telepedett le több évre, betegeskedése daczára agítálva, levelezve, dolgozva, a nyarakat rendszeren Ostendében töltve. Regényei mellett ráért hirlapi cikkeket is írni, művei németre fordításában szintén írói tehetséggel megáldott neje volt segítségére. Itt élt Ludvig János is, addig, a míg Amerikába költözött, Fehérváry Miklós is, Horn Ede, Timáry; látogatóba jöttek Teleki László, Szemere Bertalan s nyáron Ostendében a magyar arisztokrácia számos nő- és férfitagja találkozott, habár az osztrák kémek még itt is megfigyelték beszélgetéseiket.¹ Telekin ittjártában annyira erőt vett az életuntság, hogy Klapkához intézett levelében oly nyilatkozatot tett, mely már előre vetette későbbi, végzetes tette árnyékát.² «Én — úgymond — elélek akárhogy, a míg eljövend azon időpont, midőn anachronismus volna tovább élnem».

Jósika politikai vélekedésére éles világot vetnek Fehérváry Miklós barátjához, ennek távozás után intézett kiadatlan levelei.³ 1852 nyarán így látta a helyzetet: «Orosz, osztrák látszóvekkal állják körül hazánkat, hogy mihelyt egy pörge kalap vagy egy női kötény mozdul, reánk üthessenek. A francziák méltóságukon alólinak tartják velünk bibelődni; van nekik elég gondjuk; az angol királyné gyermekeket szül, Magyarország pedig az arisztokrácia be kezdi adni a derekát, míg a nép expectáns szerepet játszik. A hadseregek szaporodnak, a várak erősítetnek... Túl, Olaszországban morognak, Magyarorszában morognak, az emigránsok is morognak s mivei 60.000 fegyver és 40.000 nyereg van, a dolog nem áll desperátusan. Az emigráció Londonban négy, Amerikában nem tudom hány pártot képez, minden héten jön egy briliáns és egy igen lesújtó hír. A királyok katonásdit játszanak és lakmároznak, mi pedig ülünk... , pedig már a negyedik év köszöntött be a tervezett tönkreirányítás után». Gúnyolta az uralkodó magyarországi körútja alkalmával rendezett «komédiát», melynél mindenki mögött «a Kriegsgericht és huszonöt bot» áll; de hibáztatja az emigrációt, különösen a benne dülő egyenetlenséget, mely a mienket is oly rossz hírbe fogja keverni, a minőben a lengyel emigráció áll; gúnyolódik a száműzött magyarok reményei fölött is, de azért mégis helyteleníti, hogy a Kossuth nővérei a hazáért gyászt viselnek, «ő — úgymond — feleségével együtt fel nem hagy a munkával s nem tekinti a kedves hazát holttnak...»

¹ Bach jelent. 1851 aug. 3. U. Á. L. = T.

² Ostende, 1852 szeptb. 9.

³ 1852 május 6-tól kezdve; Akad. könyvtár kéziratára.

A Kossuth családjának tagjai ugyanis, Magyarországból való kiutasításuk után 1852 tavaszán Brüsszelben telepedtek le; Meszlényi-nén főleg, de Rutkayné is meglátszottak a lelki, testi gyötrelmek, melyeket az ellenök indított vizsgálat alatt kiállottak. Brüsszeli viselkedésüket Jósika kissé feltűnőnek találta; a nők gyászruhát öltöttek, a Kossuth-fiúk pedig a Ludvig fiával együtt «tricoloros kurucz=öltözék»-ben jártak az utcán, a miért a nép őket flamingóknak nevezte el. A belga fővárosban létök alatt Kossuth édesanyja súlyosan megbetegedett, miután már előbb is holt hírért költöttek, állapota az év végén válságosra fordult s a halál csakugyan beállott. Deczember 30-án temették el Brüsszelben; mintegy 30—40 ember kísért csak ki sírházhoz, mert leányai magok tiltakoztak minden tüntetés ellen s annak elkerülése végett megváltoztatták a temetés idejét. Fia Londonban értesült haláláról.

Németország kevésbé kedvező talajnak látszott arra, hogy a magyar emigráció benne gyökeret verhessen; a birodalmi ügyek miatt fölmérvült porosz=osztrák összetűzés ellenére ott a conservatív irányzat és a rendőrség sokkal erősebb volt, semhogy forradalmárokkal szemben elnézést gyakoroltak volna. Mint látni fogjuk, csak a szabad Hansa=város, Hamburg engedhette meg magának azt, hogy a szabadságharc hősei mellett tüntessen; de ott is jobbára letelepedett magyarok voltak a rendezők. Mégis a Kossuth amerikai beszédjeit német földön kezdtek legelőször terjeszteni német nyelven; osztrák jelentések szerint Berlinben Kossuth=alapot is kezdtek gyűjteni s a magyar forradalom szervezésének hírei hiteltre találtak, míg aztán az amerikai körút eredménytelensége lelohasztotta a várakozásokat.¹

A kevésbé compromittált politikusok közül Eötvös és Trefort jöttek ki már a forradalom alatt Németországba, de — mint már említve volt — a rémuralom elmúltával visszatértek a hazába. Ők főképp Münchenben tartózkodtak, hová Eötvöst nővére, Vieregg grófné hívta; Eötvös a nyarat egyszer Salzburg mellett, egyszer pedig a Starnbergi tó partján, Tutzingban töltötte. Úgy ő, mint sógora Trefort, szorgalmasan használták a müncheni kir. könyvtárt s Eötvös — ki eredetileg a francia forradalom oknyomozó történetének megírásába kezdett, — utóbb itt dolgozta ki a XIX. század uralkodó eszméit tárgyzó nagy államtudományi műve első kötetét.

Még forradalmi kiküldetésben jártak Németországban Wimmer Ágoston ág. ev. lelkész, mint követ, ki azonban sehol sem fogadtatván, utóbb ki is utasított és Szalay József ezredes, kinek fegyvereket kellett volna Drezdában beszereznie; a szállítmányok meg is indultak, de az osztrák közegeknek sikerült azokat útközben lefoglalniok.²

¹ Bach jelentései 1851 okt. 25=ről, nov. 15=ről és 1852 jan. 31=ről. U. Á. L.=T.

² Helfert id. m. IV. ák. 2. rész, 565. l.

A komáromi vár feladása után az ottani helyőrség tisztjei, élükön Klapkával és Ujházy László kormánybízottal, az eredeti megegyezés ellenére kényszerútleveleket kaptak, melyek szerint Németországon át Angliába vagy Amerikába kellett utazniok. A németországi átutazásra nézve az osztrák kormány oly értelmű megállapodásra jutott a porosz kormánnyal, hogy annak minden késleltető időzések nélkül kell végbe mennie. Bécsben, Boroszlóban és Berlinben a rendőrség ennek megfelelően is járt el. Klapkát Boroszlóban már a pályaudvaron nagy sokaság fogadta s üdvözölte, lakásán pedig a demokrata-kör dalkara seregnade-al tisztelte meg. Ennek következménye az lett, hogy már a legközelebbi vonattal tovább kellett utaznia. Berlinben is udvarias, de határozott kiutasítás várt rá. Október 18-án már a komáromi exodus legtöbb részese együtt volt Hamburgban, hol találkozót adtak egymásnak. Ott voltak Ujházy, egész családjával, Klapka, Vetter, Czecc, Beöthy Ödön, Madarász László, Rónay Jácint, a két Kászonyi, Gaál Sándor, Asztalos, báró Mednyánszky, Pomucz, Rombauer stb. Később aztán még megszaporodott számuk, oda jöven gr. Esterházy Pál, Ludvig János, Szirmay Pál, Simonyi Ernő, gr. Károlyi Sándor, Nedbál és Bangya ezredek és mások. Főképp Löwinger és Vámosi magyar származású kereskedők buzgólkodása következtében a magyarok tiszteletére ebédeket, estélyeket, hangversenyeket s javukra gyűjtést is rendeztek; különösen Ujházy és Klapka voltak ünneplés, sőt tüntetés tárgyai.¹ A hamburgi kormány kétése szerepet vitt e megnyilatkozásokkal szemben; a közvéleménnyel szembeállni nem mert s mégis a porosz kormány és az osztrák követ előtt mindig azt bizonygatta, mennyire kellemetlenek rá nézve e tüntetések. A közeli Schleswig-Holsteinban kitört lázadás is kényessé tette a helyzetet; híre járt, hogy a schleswigiek Klapkát és vezérkarát szolgálatukba akarják fogadni. A kormányok szerencséjére a magyar emigráltak vezető alakjai épenséggel nem akartak Hamburgban maradni. Ujházy és Klapka több társukkal már október 26-án elhagyták Hamburgot, hogy Londonba hajózzanak, honnan aztán a menekültek nagy része Amerikába ment tovább. Hamburg városa nagylelkűen gondoskodott ezeknek egész Amerikáig való szállításáról. A visszamaradtak azután gr. Esterházy Pál ezredest választották meg elnökül, ki azonban nemsokára szintén távozott, előbb Londonba, majd Párisba. Legtovább maradtak Hamburgban Szirmay Pál és Kászonyi Dániel; ez utóbbi vívőleczkéket adott s festéssel is foglalkozván, itt festette azt, az emigráció által könyomatban ter-

¹ A *Pester Zeitung* 1849 novb. 1-i közlése szerint Klapka egy kétszázteritűes lakoma alkalmával mondott pohárköszöntőjében kijelentette, hogy a magyarok csak az osztrák kormányt gyűlölik, nem a németeket s hogy Magyarország újraföltámadásában számít Németország élesztő lehelletére.

jesztett képét, mely Görgeyt a forradalom áldozatainak árnyaitól üldözve ábrázolja.¹

Klapka azután, mikor már kevésbé gyanús szemmel nézték Németországban, 1850 nyarán, megint visszatért Németországba s nyolcz hónapot töltött Lipcsében, Wigand Ottó kiadó baráti házánál, emlékiratainak német kiadása s a tervezett havi folyóirat megindítása érdekében.

Mióta Kossuth Amerikába távozott, a londoni magyar emigráció megszűnt a menekültek különböző csoportjaira irányító befolyást gyakorolni; a maga bajaival volt elfoglalva s hangulataiban és egyenetlenségeiben is könnyű az egymást követő, az emigráció helyzetére nézve csüggesztő vagy biztató események és hírek hatását fölismerni.

Ilyen csüggesztő hatást gyakorolt, alig hogy Kossuth elhagyta Angolországot, nemcsak a magyar, hanem az összes Londonban élő száműzöttekre a december 2-iki parisi államesíny híre; egyszerre «mind visszavonultak, csak a magyarok maradtak a szintéren, többségök még mindig remélt». Azonban a remélőket is komolyan gondolkozóba ejtette a Piringer elfogatása; most látták, mily veszélyekkel jár a forradalmi propagandának a gyakorlati térre vitele. Azonfelül tartani lehetett tőle, hogy az elfogott útján az emigráció összes forradalmi tervei s névlajstromai a bosszúálló hatalom kezébe jutnak s számtalan ember bajba kerül. Bécsbe jutott jelentések szerint a forradalmárok atyamestere, Mazzini, dühös volt az eset fölött s azt mondta, hogy ilyen ügyetlen emberekkel nem lehet semmibe se bocsátkozni; csak compromittálják a forradalmat, Kossuth gyakorlatlan újoncz a conspirálásban.³

Kínos benyomást tett Esterházy herczeg már említett nyilatkozata, mely állítólag az angol parlamenti tagok közül is többeket eltántorított a magyar ügytől.⁴ Ezzel szemben Esterházy Pál gróf nem volt ellennyilatkozatra rávehető; Batthyáynak és Szemerének megnyilatkozásai pedig Kossuth-ellenes élőkkel még inkább ártottak az emigráció ügyének.⁵

Megdöbbszentelte a londoni magyarokat elnöküknek, az öreg báró Kemény Farkasnak, 1852 január 4-ikén egészen váratlanul és hirtelen beállott halála; a halottkém megállapítása szerint «szíve megsza-

¹ Klapka id. m. 277. s köv. l. P. Korn id. m. 316. s köv. l. Névtelen (*Káoszonyi D.*) Ungarns 4 Zeitalter III. 2—13. l. Wertheimer E. cikke: Gen. Klapka in Hamburg. (P. Lloyd 1919 deczb. 21.)

² Rónay J. II. 61. l.

³ Bach előterj. 1851 deczb. 13. (U. Á. L. = T.)

⁴ U. ott.

⁵ Klapka állítása szerint (id. m. 396. l.) Batthyány és Szemere cikkeire Vukovics felelt; erről azonban Vukovics maga ez időbeli leveleiben semmit sem említ.

kadt». ¹ Temetésén megjelentek a más nemzetbeli menekültek vezetői is: Mazzini, Louis Blanc, Ledru Rollin, Kinkel, Ruge; Rónay Jácint mondott fölötte gyászbeszédet. Kossuth távollétében az emigráltak maguk választottak maguknak elnököt a gróf Esterházy Pál személyében, a kiről tudták, hogy jó viszonyban van Palmerstonnal; Esterházy azonban nem tarthatta meg soká e tisztséget, mert már a következő hónapban átköltözött Párisba, a mikor aztán a magyarok ideiglenesen Kmetty tábornokra ruházták az elnökséget. Ez Kossuthnak nagyon lelkes híve volt s vele szemben az emigrációtól oly engedelmességet követelt, a mely többeknek ellenmondását idézte föl. Általában a Kossuthhoz való viszony kérdése a magyarok különben is ingatag egyetértését mindinkább meglazította. A kormányzó amerikai útja alatti elfoglaltsága miatt nem ért rá az Angliában maradtak viszonyaival behatóan foglalkozni, de azért leveleivel — többnyire egyoldalú információk alapján — gyakran beléjök avatkozott s agitácziós sikereitől megnövelt önértékével olykor keményen meglecckéztette híveit, a mi ezeket, kik mindenben a Pulszky befolyását látták, mélyen elkeserítette. ²

A meghasonlás nyilvánvalóvá lett, mikor a londoni magyar emigráció többsége oly határozatot hozott, mely a Kossuth ténykedését az emigráltak testületi elbírálása alá tartozónak jelentette ki, kivánta Pulszky és Hajnik Pál eltávolítását a kormányzó környezetéből s helyökre olyanoknak választását, kik az emigráció bizalmát bírják. Kossuth keserű, de méltóságteljes hangon írta meg 1852 február 15-éről Cincinnatiból kelt levelében Kiss Miklós ezredesnek, hogy a magyar száműzöttek a southamptoni és londoni megállapodások értelmében maguk rendelték magukat alá az ő vezetésének; a siker érdekében ő munkásságát nem kötheti semmi gátló formákhoz; csak annak tanácsával és közreműködésével élhet, kiben bízik s a szervezést és vezetést senki másra nem ruházhatja. Ő senkitől megbizást nem vár és nem kíván, ő hazája jogainak alapján áll s tudja, hogy a magyar nép belé helyezi bizalmát és tőle várja felszabadulását. Ő csak önkéntes önalárendelésre számít, senkivel annak akarata ellenére rendelkezni nem akar, de azt sem engedi, hogy vele mások rendelkezzenek. Ha az emigránsok azt a viszonyt, melybe vele szemben helyezkedtek, felbontják, ő e felbontást elfogadja, egy gond leharul válláról, de akkor az általa segélypénzként küldött 450 fontot is fegyverbeszerzésre kell fordítani. Ha viszonya az emigrációhoz, mint testülethez meg is szűnik, a személyes barátságokat tovább fogja ápolni. Ő meggy a maga útján s kívánja, bár minden szám-

¹ Rónay (id. m. II. 67. s köv. l.) semmit sem említ arról, a mit Mednyánszky Sándor ír Klapkának (ennél 386. l.) s a mit Kászonvi (Ungarn's vier Zeitalter III. 71. s köv. l.) is fölhoz, hogy t. i. Keményt a Toulmin Smith támadásai miatti izgalom ölte volna meg.

² Vukovics levele 1852 febr. 28-ról és márcz. 26-ról.

üzött magyar azzal számolhatna be majdan nemzetének, hogy ha nem is használhatott, legalább nem ártott a hazának.¹

E levél vétele után az emigránsok újabb gyűlést tartottak, melyen sikerült keresztülvinni, hogy Kossuthot újabb feliratban változhatatlan ragaszkodásukról biztosítsák. Azonban az egyenetlenség többé elleplezhető nem volt s a mellett növelték a bajt az anyagi nehézségek, melyekkel a londoni emigrációnak küzdenie kellett. A legbuzgóbb angol magyarbarátok egyike, Toulmin Smith, ki Kossuthot Amerikába is elkísérte, onnan visszatérvén, heves támadásokat intézett a magyarok ügyeinek kezelői ellen, mire az angol segélyző bizottság feloszlott s erről az oldalról többé támogatás alig volt várható; Amerikából sem, a Kossuthhoz való viszony kiélesedése óta, a Horváth Mihály útján Batthyány és Károlyi grófnéktól kiosztás végett Vukovicshoz küldött összegek pedig csak kevésnek enyhítették inségét. A szükség elégedetlenséget szül s az elégedetlenség hamar kész gyanúsításokra, vádakra és szemrehányásokra. Mindezekhez járult a conservatív Derby-minisztériumnak a magyarok iránt kevésbé barátságos magatartása s a lehangoltság, melyet a Kossuth körútjának vége felé egyes visszatértek elbeszélései keltettek az emigráció körében.²

Hogy a londoni magyarokat együtt tartsa, foglalkoztassa s a majdani harcra előkészítse, Kossuth — mint már említettük — maga kívánta egy katonai tanfolyam szervezését Londonban. Ezt Thaly Zsigmond, volt komáromi mérnökkari alezredes meg is szervezte s a tanfolyam 1851 december elsején megnyílt 27 hallgatóval; Rónay is segítségére volt Thalynak részint a szükséges kézikönyvek magyarra fordításával, részint a rajz- és mértan tanításával. Ott összejöttek naponta s a tanulás mellett ügyeiket is megbeszélték az emigráltak; de a segélypénzek fogytával a tanítást is nehéz volt folytatni; megtartották mégis a záróvizsgálatokat, melyeken a hallgatók — kapitányoktól le egészen őrmesterekig — jól megfeleltek.³

A londoni menekültek mindinkább csüggedő hangulatát legélénkebben jellemzik Vukovicznak ez időben Horváth Mihályhoz intézett levelei.

Már 1852 februárjában azt írja, hogy neki nincs reménye, de «gyöngeség — úgymond — reménység nélkül nem tudni élni. Vele vagy nélküle egyaránt szilárdul kell állanunk honimádásunkban». Később is úgy látja, hogy «mindenütt átkozott helyzetben van ügyünk». Az uralkodó körutazása alkalmával kételkedik a német lapok közléseiben, melyek nagy lelkesedésről szólnak. Meg van győződve róla, hogy a nemzet

¹ Kossuth már id. kiadatlan levele. (Egri Lyceum.)

² Lásd Bach jelentéseit 1852 első feléből. *U. Á. L. T.*

³ Rónay naplója, II. 61–96. l.

gyűlöli az osztrák császárt és szereti a hazát, de az amnestia s a nemzeti nyelv reményében hódolatot mutat. Ám — csálja meg a zsarnokot, bár ezzel elérhető volna az, hogy börtönben sínylődő magyarjaink ki szabadulhassanak, a mit azonban ő nem hisz.

Kossuthból mindinkább kiábrándul. Megütözik rajta, hogy népgyűléseken hirdeti, hogy 40,000 puskát szerzett; vajjon mit csinál velök? nincs Európában hely, a hová vihetné. Az amerikai kölcsön fölvétele módjával sem tud megbarátkozni, általán azt hiszi, téves azoknak a véleménye, a kik csak Kossuth által vélik a hazát felszabadíthatni; fél, hogy ha ő tovább is «szabad játékot űz hazánk ügyével», úgy elbukunk. Helyteleníti, hogy mikor az egész nemzet gyászban van, Kossuth ünnepel. Sokalja beszédeit; Cicero — úgymond — egész életében csak 30—40 beszédet mondott, Demosthenes huszat s Kossuth Amerikában ötszázat; túlsokat beszélvén, a történelemmel kíméletlenül bánik s magáról szólva, «kalandori öndicsőítésbe téved». Már áprilisban úgy látja Vukovics, hogy az amerikai körút meghiusultnak tekinthető; az angol lapok amerikai tudósítói már megszűntek róla írni s Amerika követe Londonban, Lawrence, nagy nehezteléssel nyilatkozik a kormányzónak «a népet fellármázó» eljárása felett. E mellett Kossuthtal megegyezni lehetetlen; ő «kormányzói» igényeiben mértéktelen s a szakadás előbb=utóbb nem lesz elkerülhető. Mindazonáltal be akarja várni visszajövetelét.

Szemlénket azoknak a magyaroknak sorsával végezzük, a kik az első tömeges menekülés óta maradtak török földön vagy később vetődtek keletre.

Ezek között legkalandosabb élményei azoknak voltak, a kik a mohamedán hitre tértek csapatával Syriába vitettek s ott a török seregnél szolgáltak, s a kiknek száma idővel még néhány jövevénynyel szaporodott.¹ Ezek közé tartoztak rövidebb=hosszabb ideig a nem magyar, de a mi szabadságharcunkban érdemesült Bemen és Guyonon kívül Stein és Kmetty tábornokok, Kollmann József és Balogh János ezredesek, Eberhard Károly és báró Splényi Lajos századosok, Pap János és Tüköry Lajos főhadnagyok, továbbá Éber Nándor és még több más.

Konstantinápolyból hajón Beirutba, onnan lóháton a Libanon át Damascusba vonultak, hol 1850 nyarán már körülbelül valamennyien együtt voltak, török katonai szolgálatban, bekalandozva a szentírás és a történet emlékeitől megszentelt vidéket: az egykori Heliopolis romjait, a Jordán folyót, a Holt=tengert, Jerichót, Nazarethet és a Genezareth tavát, koronkint valósággal hadakozva a rabló beduinokkal. Bem

¹ Ezekre nézve majdnem egyedüli forrásunk *Pap János* emigránsnak *Szalczér Sándor* által földolgozott s «A magyar emigránsok Törökországban» cím alatt 1893-ban Pécsen közrebocsátott följegyzései.

tudvalevőleg Aleppóba jutott s ott a törököknek kitűnő szolgálatokat tett a beduinokkal szövethetzett lázongó arabok megfékezése körül, kar-tácsokkal lövetett közéjük. Az öreg vezér egyébiránt török földön méla-búba esett, teljesen szótlanná lett s 1850 decemberében meghalt. Az aleppói muzulmánok szentként tisztelték életében és halála után.

Damascusban Guyon — mint Kursid basa — volt parancsnok, ki, bár hitét nem változtatta meg, törökösen élt s nagy fényt és vendég-szeretetet fejtett ki. A törökországi életviszonyok és élvezetek azonban az emigránsok egy részére káros hatással voltak; különösen a bódító hasis élvezetének többen áldozatává lettek, így a Guyon sógora, Splényi is, a délczeg katona és forradalmi diplomata.¹ 1852 tavaszán Kollmann basa vezérlete alatt csapatot küldött a szultán Damascusból a drúzok ellen, hogy azokat meghódoltassa; de a vad, sziklás vidékeken tanyázó harcosos néppel szemben a lovasság és tüzérség érvényesülni nem tudott, a gyalogság pedig nagy veszteséggel volt kénytelen visszavonulni.

Említettük már a Kossuth és társai internálása után Sumlában és Varnán visszamaradt magyarok sanyarú sorsát. Egyesek — mint Veress Sándor és Szarka László — Varnán szabó- vagy csizmadiamesterségre adták magukat; Jasics őrnagy vendéglőt nyitott ugyanott, egyesek bizony cseléd- vagy napszámossorba kerültek.² 1851 tavaszán ezek is jobbára Konstantinápolyba jutottak, a hol akkor sok volt az emigráns magyar, ki a Kossuth kiszabadulásától várta a maga s hazája üdvét, kik között gróf Vay László bírt legnagyobb tekintéllyel. Itt fordultak meg többször a Mack-féle összeesküvés már ismert vezetői: maga Mack József, Rózsafi, Figyelmessy, Várady és Gál, kik Brussában is találkoztak. De bizony az emigrációnak Konstantinápolyban sem volt jobb sorsa, mert a magyar és lengyel menekültek között sok olyan volt, a ki a törökök ellenszenvét keltette föl az idegenekkel szemben. Magyar együletet alakítottak, mely Kosztolányi Ágoston elnöklete alatt mintegy száz tagot számlált s főkép a segélyre szorultak támogatását tűzte ki feladatául. De az osztrák megbizottaknak ez is szemet szúrt, szétugrasztották fegyveres erővel a magyarokat s a mit az együletben találtak, azt elkobozták. Mikor pedig a kötekedő hírben állott Bárdy magyar emigráns e miatt az osztrák követség dragománját megrohanta, a török rendőrség negyvennégy magyart összefogdosott s Bárdyval együtt Angliába és onnan Amerikába küldött.³

Egyeseket elfogott a vágy: Kossuthot láthatni, s őt megvédelmezni, mert mindig féltették életét az osztrák ügynököktől. Így keltek útra Veress Sándor és Wesselényi József, kik azonban furcsán jártak, mert

¹ *Kertbeny* (Namensverzeichniss stb.) szerint csak 1858-ban.

² Lásd erre s a következőkre nézve *Veress Sándor: A magyar emigratio Keleten*. I. 134. s köv. l.

³ *Dancs L.* id. m. 22. s köv. l.

mikor már nagy nehezen eljutottak Kiutahia közelébe, a török őrség felbérelt orgyilkosoknak tartotta s Brüsszába visszatérítette őket.

Az osztrák kormány már 1851 júliusában abban a hitben élt, hogy a konstantinápolyi magyar emigráció utolsó maradványát is sikerült Amerikába eltávolítani ; de később megállapította, hogy a «magyar egyesület», melylyel Kossuth minden közösséget megtagadott, újra megalakult mint olvasóegylet s hogy a konstantinápolyi magyarok Dombory-Guggenberger és Velits útján összeköttetésben állanak pesti elvtársaikkal. Még mintegy ötvenre becsülték számukat, támogatásért a lengyel menekültekhez szoktak fordulni. Kossuth kiszabadulása idejében a szerencsétlenül járt May János is megfordult Konstantinápolyban. Miután Kossuth elutazott, a törökországi magyarok is veszíteni kezdték reményöket s most már ők kívánczoltak Amerikába, de nem tudtak hajót kapni, mely fölvegye őket. A nagy számüzött speziai és marseillei fogadtatása azután ismét lelket öntött beléjük ; Matta, Dobokay, Vavrik, Hetnely, Megyesy, Rényi, Orbán, Kalmár és Velits újrászervezték az egyesületet s összeköttetést kerestek az összes forradalmi szervezetekkel, különösen a bukarestivel és belgrádival, mert e helyeket Kossuth is mint a forradalmi propaganda fontos pontjait jelölte meg. Sikerült is a magyar, olasz és lengyel emigráció között állandó összeköttetést hozni létre, közös casinót alakítani Konstantinápolyban s egy triumvirátust, melyben a magyarokat Dobokay József, az olaszokat Visconti, a lengyeleket pedig Koscielski képviselte. Mikor a dunai fejedelemségekből kiutasították a magyar menekülteket, azok is a török fővárosba jöttek s így itt ismét szaporodott a magyar telep ; Figyelmesy is ide menekült ; rendszeren a Matta Ede házánál találkoztak.¹

A Kossuth amerikai útja s onnan küldött levelei a törökországi emigráltak figyelmét új helyekre irányították. Egy Maltába érkezendő fegyverküldemény átvétele végett Bátorfi (előbb Schwarzenberg) magyar emigráns, ki időközben Dobokaytól átvette a vezetést, Békessivel együtt odautazott. Később Kmetty és Balogh János is odajöttek. Mások hamis útlevelekkel Bukaresten át igyekeztek Erdélybe eljutni, a hol éppen akkor szövődött a székely összeesküvés ; állítólag egyes szerb ágensek is segítségökre voltak ebben. 1852 márcziusában a konstantinápolyi magyar egyesület az olaszok részvételével forradalmi ünnepélyt rendezett beszédekkel és szavalatokkal, melyek után Éljenek és Evvivák mondatok Kossuthra. Utóbb néhány magyar forradalmi hevében le akarta ütni az osztrák főconsulatus épületéről a kétfejű sast.²

1852 szeptemberében Gál Sándor ezredes is Konstantinápolyban

¹ Lásd *Bach* legaláz. előterjesztéseit 1851 július—deczemb. időből. (*U. Á. L. T.*)

² Lásd *Bach* jelentéseit az 1851 deczb., 1852 áprilisi időből. (*U. Á. L. T.*)

időzött s onnan, daczára a Mack=féle összeesküvés felfedezésének, propagandára buzdító levelet küldött a hazába.¹ Ez időben még a báró Orbán János házában volt egy kis magyar telep a török főváros Madzsarda nevű részében.² Magyar honvédek már 1850—51-ben részt vettek a bosnyák lázadás elnyomásában ; itt is, mint a későbbi montenegrói lázongásban orosz kéz dolgozott. 1852-ben a honban elterjedt a hír, hogy Perczel — ki akkor Maltán át vette útját keletről Angolország felé — Bosznián át fog betörni az országba.³ Valójában a keletre vetődött magyarok akkoriban meglehetősen züllött állapotban voltak ; legnagyobb részők már Amerikába utazott.

Pedig a sors úgy akarta, hogy épen keleten támadjon az a bonyodalom, mely új reményt keltsen a csüggedő emigráció körében s a harczra vágyó magyar menekülteknek kezökbe adja a fegyvert, hogy azt, ha nem is Ausztia, de legalább annak szövetségese, Oroszország ellen emeljék.

¹ *Hentaller* közli id. m. 112. s köv. l.

² *Veress S.* id. m. I. 288. s köv. l.

³ *Vasváry* id. m. (a «Házánk»-ban) 276. l.

IV.

(Északamerika és a magyarok; Ujházy László és társai kiköltözése Amerikába, ottani fogadtatása, megtelepedése és sorsa. A később jövő menekültek elhelyezkedése. Kossuth meghívása, őt megelőző kísérői; érkezése, fogadtatása; ünnepeltetése New-Yorkban, Washingtonban, szónoklatai. Kossuth szereplésének benyomása, hatása; pénzügyítés a magyar ügy céljaira; Ausztria áskálódása; Kossuth környezetének levelei Angliába. A további körút; helyenkinti ellenhatás, különösen a rabszolgatartó déli államokban. A bostoni beszédek; kirándulások; visszatérés New-Yorkba. Kossuth amerikai útja eredményeinek összefoglalása. Visszatérése Londonba, az ottani helyzet; pangás az emigráció munkásságában; csalódások és megmaradt nagy emlékek. 1848–1853.)

Észak-Amerika szabad köztársasága már a múlt század harmincas évei óta rokonszenves érdeklődés tárgya volt Magyarországon; irodalmunk foglalkozott vele s olvasó-közönségünket érdekelték az ottani élmények és utazások leírásai, kivált ha honfitársaktól eredtek, mert szórványosan egyes magyarok már ez időben kivándoroltak az Atlanti-Oceán túlsó partjára, a honnan aztán többnyire honvágyról, ritkán teljes meglegedésről tanuskodó levelek érkeztek tőlük.¹

A szabadságharcz ideje alatt egyes Amerikában megtelepedett magyarok a forradalmi kormány egyenes megbízása nélkül is e kormány elismertetésére törekedtek, Daniel Webster, a külügyek későbbi államtitkára nem is látott elvi nehézséget e dologban. Szerinte minden független államnak megvan az a joga, hogy barátságos viszonyba lépjen bármely más állammal. Oly országokra nézve, melyek sikeres forradalmak következtében önállósulnak, természetesen fennforog a célszerűség kérdése, de nem lehet egy semleges hatalomtól sem követelni azt, hogy az ily állam önállóságának elismerését az illető anyaállam beleegyezésétől tegye függővé. A forradalmat megelőző évtizedekben Amerikában és Európában alakult sok államot így ismert el az amerikai Unio és Európa több tekintélyes állama, mielőtt az anyaállamok bele nyugodtak volna az elszakadt területek függetlenségébe. Az óvatos amerikai kormány azonban kiküldte Dudley Mannt Bécsbe, hogy meggyőződést szerezzen a dolgok állásáról. Habár a bécsi kormánynak

¹ Lásd *Fest Sándor* cikkét: «Adalékok az emigráció előtti amerikai és magyar érintkezések történetéhez», az «*Uránia*» 1921. jan. — ápr. füzetében.

volt rá gondja, hogy Dudley Debreczenbe, a magyar kormányhoz el ne jusson, Hülsemann lovag, Ausztria washingtoni követe már e lépés ellen is tiltakozását jelentette be s már ez időtől kezdődött az amerikai Unio és Ausztria közötti viszony elhidegülése, viszont már itt kezdtek éledni a magyarok reményei ügyöknek Amerika részéről leendő felkarolása iránt.¹

A komáromi capitulatio alkalmával bizonyára a magyarok nagy részének saját kívánsága is az volt, hogy Amerikába mehessenek, a mi Ausztriának azzal az érdekével, hogy a hazától minél messzebbre távoztassanak el, kétségtől megegyezett.

Az Amerikába vágyásnak s az amerikai letelepedés eszméjének első és legkifejezőbb képviselője volt Ujházy László, a vagyonos sárosmegyei földbirtokos, a megyegyűlések lelkes, szabadelvű szónoka s utóbb forradalmi főispán és komáromi kormánybiztos, kit már hamburgi útján elkísértünk s a ki egész családjával kikivánczozott a szabadság tengerentúli, új hazájába.

Ujházy Londonból jelentette Zachary Taylor köztársasági elnöknek jövetele szándékát s kért tőle menedéket, mire az elnök szívélyesen válaszolt. Hangsúlyozta, hogy Északamerika népe meleg rokonszenven nézte Magyarország szabadságharczát, úgy mint a rázúdult szerencsétlenséget; honfitársai közérzetét fejezi ki — úgymond — midőn isten=hozottat mond honi földjükön Ujházynek és társainak s fölajánlja neki mindazt az oltalmat és jótéteményt, melyet szabad hazája, az elnyomottak természetes menedékhelye intézményei által nyújt mindenkinek, kívánva, hogy ott ők is második hazát találjanak.²

Ujházy nejével, gyermekeivel s néhány barátjával 1849 deczemberében érkezett New=Yorkba, miután már partraszállásakor vette a városi közönség szíves meghívását. Közel s távolból összegyűltek az emberek, hogy lássák s üdvözöljék, a katonatisztek is; a városházán ünnepélyesen fogadták, mindenütt nagy rokonszenvet tanúsítva a magyar ügy iránt. Ujházy csakhamar bejárta Philadelphiát, Baltimoret és Washingtont is, mindenütt lelkes fogadtatásban részesülve. Ekkor még nem beszélván jól angolul, tolmács segítségével magyarul felelt az üdvözlésekre. «Az első magyar szavak — írja egy levelében, — általa hangzottak el a newyorki tanácsházban s Washingtonban az elnök palotájában. Asszonyok és férfiak könnyeztek beszédeim közben, mert az ismeretlen hangokból mégis kivevék a szív és szabadság szózatát».³ Ugyanekkor

¹ Márki S.: A szabadságharcz (Millenn. Tört. X.) 327. l.

² A levél eredeti szövege *Lillian May Wilson* «Some Hungarian Patriots in Iowa» cz. cikkében: *The Iowa Journal of History and Politics*, 1913 októb. 48o. l. Taylor a megszólításban U. főispáni állását a gróffival téveszti össze.

³ Egy New=Yorkból, 1850 jan. 17-ről Sárosba küldött levelének másolata a Szmracsányiak *daróczi levéltárában*. Egy 1849 deczemb. 25-éről ugyancsak

azt írja, hogy huszonnégyen vannak magyarok New-Yorkban, de naponta várja 37 bajtársát. Valószínűnek tartja, hogy Californiában fognak letelepedni. «Kezem munkája által, a homlokom verítéke mellett, a mérhetetlen vadonok közelében megkísérlelendem újra megalapítani független létemet, mely lelkemnek ép oly szükséges, mint szívemnek a vért tisztító lég. Versenyezni fogok a felettem elrepülő sas szabadságával. . . »

Kossuth Kiutahiába utaztában egy Brussából 1850 márczius 27-ikéről kelt hivatalos jellegű iratában, mint «Magyarország kormányzója» Ujházyt teljhatalmú követté nevezte ki az Egyesült-Államokba.¹ Habár ilyenül hivatalosan soha el nem volt ismerve, az összes amerikai hatóságok a legnagyobb figyelemben részesítették, hol Governornak, hol Generalnak czímezték s igyekeztek kívánságait teljesíteni. Ujházy kijelentvén, hogy csak oly államban hajlandó megtelepedni, a melyben rabszolgaság nincs, azt tanácsolták neki, menjen Jowába, mely akkor még új állam volt, a hol a congressus könnyebben adományozhatott földet. Ujházy tehát április 5-én nejével, három fiával és két leányával, továbbá Takács Nándor és Pomutz György kapitányok és még két egyén kíséretében elhagyta New-Yorkot s fáradságos utazással, érintve Buffalót, az Erie-tavat és a Niagara-vízesést, Detroit és Chicago városokat, április 17-én a Mississipp melletti Burlington városba érkezett. Innen indult ki aztán telepet keresni maga és családja számára. A Decatur megyén keresztül folyó Grand River táján, Davis City városka közelében megvette egy amerikaitól foglalási jogát egy faházzal és istállósval 600 dollárért s hozzá foglalt még mintegy 12 sectio² szabad congressusi földet. Társai valamivel tovább nyugati irányban foglaltak maguknak területet. Míg a faházba beköltözhetett, Ujházy családjával sátorban lakott ezen a vidéken, melynek szépsége lebilincselte s hazájára emlékeztette. Új-Buda nevet adott a telepnek, mely csakhamar postát is kapott, a melynek maga Ujházy lett a postamestere. «Vannak itt róna gyepek, — írja onnan az egyik emigráns, — melyek nagyobbak egész Magyarországnál, melyeken a legjobb széna terem s minden színű, illatú s előttünk ismeretlen virágok buján tenyésznek; a sok ezer és ezer szabadon tenyésző marha között egy soványat, beteget se láttam, mind olyan, minőket nálunk az alföldről a bécsi vágóhídra szoktak hajtani.» Akkor még e terület nagyobb része úgynevezett congressusi föld volt, vagyis az állam tulajdona, melyen minden amerikai polgár megtelepedhetik és bírhatja, míg valaki ki nem árverezi onnan. A földet

New-Yorkból Pulszkynak küldött hasonló tartalmú levelét Bach közegei elfogták s ő ennek tartalmát az 1850 jan. 24-iki min. tanácsban ismertette. (U. Á. L. T. min. tanácsi iratok.)

¹ A levél szövege *L. M. Wilson* fentebb id. cikkében 483. l.

² 7680 hold.

ugyanis koronkint árverés alá szokták bocsátani, de rendszeren nem jelentkezett vevő s a foglалó — ki elsőbbségi joggal bírt, — néha 10—15 évig ingyen bírta a földet.¹

Ujházy és társai voltak tehát az első magyar telepesek Amerika e szűzi földjén, a kik valóságos nomád, inkább pásztori, mint földmívelői foglalkozást folytattak. Azután jöttek e vidékre Szirmay Pál, Lukács Sándor és Farkas Lajos, kik azonban nem maradtak hosszú ideig. Ujházy nagyon hívogatóván a magyarokat, később Madarász László, b. Majthényi József, Varga Ferencz és Drahos Ernő is odavonultak; akkor már «Új-Buda» az amerikai térképen is meg volt jelölve, de csak sok barangolás után tudtak a kemény füstje nyomán ráakadni. Varga így írja le a találkozást: «Az öreg Ujházy éppen fakéményét tapasztotta, vörös flanel-ingben, rongyos kalapban». Varga visszagondolt a budaméri kastélyra, az eperjesi megyeházi szereplésre: «Hát egy év alatt ily sorsra jutott az egykori országos hírű honfi, Sáros megye volt főispánja? Ujházyénak nem tetszett az új-budai «paradicsom»; kezeit összekulcsolva mondta: «hát lelkeim, önök e vadságba akarnak jönni?» De mi fölsóhajtottunk: minden jobb, mint a bitófán adni ki utolsó lehelletünket!» Az új jövevények azután szintén földet foglaltak és építéshez fogtak; de nagy bajuk volt ökreikkel, mert azok «nem hajlottak a magyar szóra»; egy yankeet kellett fogadniok, hogy megtanítsa őket a velök való bánásmódra. Mikor 1851 október 6-án visszatértek Ujházyhoz, őt mély szomorúságban találták: neje, ki a viszonyokba belétörődni sehogys tudott, időközben elhunyt. Most már Ujházynek sem volt hosszú maradása itt: 1853 márcziusában elköltözött Texasba, odavivén később neje holttestét is, melytől megválni nem akart; ott temette el új birtoka kertjében, melyet «Sírmező»-nek nevezett el. Jowai földjét eladta egy rajnavidéki német kivándorlónak; a többi telepesek is elszállingóztak s az egykori Új-Budán nemsokára nyoma sem maradt a magyaroknak, kik Amerikában nem bizonyultak szerencsés telepeseknek.²

Ujházy gazdaságában való elfoglaltsága mellett ráért Kossuth leveleit és kiáltványait németre s angolra fordítani s a lapokban közzétenni; volt része Kossuth meghívásának előkészítésében is. Új-budai tartózkodása alatt neje elvesztésén kívül még az is elkeserítette, hogy a congressus még mindig nem rendezte véglegesen a menekültek földfoglalási jogviszonyait s így birtoka ideiglenes jellegű maradt. Abba helyezte reményét, hogy majd ha Kossuth eljön, rendbe hozza ezt is,

¹ Varga Ferencz naplóföljegyzései *Pásztor Árpád* birtokában (részben közölve az amerikai «Szabadság» cz. lap 1911-iki jubiláris számában); az Ujházy-család levelezéseiből eredő egykorú levélmásolatok szerző birtokában.

² Varga F. naplóföljegyzései; *L. M. Wilson* id. cikke.

sőt abban bízott, hogy a kormányzó meg fogja látogatni Új-Budát ; de ezekben a reményeiben is, mint oly sokban, csalódott.¹

Az 1850—51. évek folyamában mindinkább szaporodott Amerikában a magyar emigránsok száma, részint az ott levők biztató hivatása következtében, részint azért, mert egyes európai államok, különösen Törökország, maguk igyekeztek a terhükre levő menekülteket a tengeren túlra küldeni. Egyesek, különösen utalással Ujháznak és társainak akkor még jól folyó dolgára, valóságos toborzást vittek végbe, tömegesen szervezni akarták a magyarországi kivándorlást, mintegy tiltakozásul az osztrák uralom ellen s a honi lapokban tették közzé az oda-utazás és ottani letelepülés nagyon kecsegtetőnek látszó módjait. Egy st.-louis-i levél 1851 elején 150-re teszi az Északamerikában tartózkodó magyar menekültek számát.² Már 1850 elején a New-Yorkban letelepedett magyarok több nyelven nyomtatott nyilatkozatot tettek közzé, melyben a nemzet nevében tiltakoztak hazájok jogtalan eltiprása ellen.³

Az ez időben már Amerikában tartózkodók közül az említetteken kívül megnevezhetjük még Prágai János ezredest, Klapka volt hadsegédjét, Szalay László ezredest, Fernet Kornél és Hanvassy Imre őrnagyokat, Radnics Imre kapitányt, Wimmer Ágoston volt forradalmi követet, Szabó Lászlót, Vállas Antal akademikust, Semsey Károlyt, Kükemezey Mihályt és a két Czapkayt. Ott volt továbbá gr. Wass Sámuel, ki Californiában telepedett le, Benyiczky Kornél, ki fényképész lett New-Yorkban ; Hogel Emilia, a Dembinszky őrnagy volt neje, ki utóbb Rombauer Róbert Amerikában ezredessé lett magához ment férjhez. Lukács Sándor, a ki családotól Amerikába költözvén, előbb Ujházyhoz akart csatlakozni ; utóbb azt találván, hogy az amerikai magyarok árván tévelyegnek egyik városból a másikba, bízott benne, hogy neki sikerülni fog őket közös telepre gyűjteni össze ; de neki magának sem volt ereje foglalt birtokterülete megmivelésére. Irodalmi tervekkel is foglalkozott s előfizetést nyitott egy Kossuth-dramára.⁴

Egyike a legtragikusabb kivándorló sorsoknak a Kerényi Frigyesé volt. Ő, ki — mint tudjuk — Vidor Emil név alatt mint költő szerepelt a negyvenes években s Petőfi személyes barátja volt, 1850 végén Amerikába költözött. Mint Eperjesre való, szintén Ujházyhoz vágyott s Új-Budán akart letelepedni, de a győnge szerveztű embert az ottani

¹ A «Szabadság» id. közleménye.

² Szabó László emigráns levele a magyarorsz. kormányzóságnak 1851-iki iratai közt, *U. Á. L. T. A P. Napló* 1851 febr. 15-iki és a *M. Hírlap* 1852 jan. 22—23-iki közleményei.

³ *Rónay* naplója I. 173. köv. l.

⁴ *U. ott* I. 243. s köv. 369. s. köv. l.

éghajlat beteggé tette; ide=oda vándorolva késő honvágyába beleőrült s öngyilkossá lett 30 éves korában.¹

1851 tavaszán kezdődött a törökországi menekülteknek részint önkényes, részint kényszerű, csapatos átköltözése Amerikába. Március 3-án 240-en érkeztek hajón Liverpoolba, hogy ezek közül a magyarok több londoni bajtársukkal együtt, — mint akkor mondván volt, — Új-Budára tovább utazzanak.² Később májusban azokat a magyarokat, a kik Konstantinápolyban az osztrák közegekkel való összetűzés miatt elfogattak, szintén Amerikába küldték; örültek neki, mert sokkal rosszabb sorsból féltek. Ezekhez csatlakoztak azok is, a kiket a kiutahai internáltságból már májusban elbocsátottak: Mészáros Lázár altábornagy, Katona Miklós és Szabó István ezredesek s mások. Említettük már lelkes fogadtatásukat Angliában; Mészáros és Katona Franciaországba költöztek, a többieket július 1-én elküldték Amerikába. Már a 31 napig tartott tengeri úton dalárdává alakultak, melynek legtevékenyebb tagjai Harczy Gábor és Dancs Lajos voltak. Megérkezvén New-Yorkba, miután ott meglehetősen elhagyatottnak érezték magukat, s Új-Budáról azt hallották, hogy zord égalja miatt az ottlevők is elhagyják, hogy keresetök legyen, mint dalkör, hangversenyekkel próbáltak szerencsét; a vállalkozást azonban nem koronázta siker, úgy hogy a dalkör feloszlott s tagjai epedve várták Kossuth jövetelét, remélve, hogy majd ő segít rajtuk.³

Már 1850 ősztől kezdve éles jegyzékváltás folyt Ausztria amerikai követe és Webster külügyi államtitkár között Amerikának Kossuth kiszabadítása kérdésében elfoglalt álláspontja miatt.⁴ Ezt követte Webster 1851 márczius 11-iki nyilatkozata a washingtoni senatus előtt, mely azt a reményt fejezte ki, hogy a portával való tárgyalások lehetővé fogják tenni a nagy számúizóttnek már azon év május havában Amerika vendégszerető földjére való szállítását. Majd következett Amerika formászerű meghívása és Kossuthnak már említett, május 31-iki levele Millard Fillmorehoz, az Egyesült Államok elnökéhez, végül a Mississippi-fregát elküldése. Ausztriának még szeptember elejéig sikerült a megszabadulást elodáznia, azután pedig Kossuth Amerikába jövetelére nézve újabb késedelmet jelentett angolországi látogatása. Gibraltártól — mint tudjuk — csak a kormányzó kíséretének nagyobb része utazott a Mississippi gőzcsón tovább Amerikába.

Ezek november 10-én érkeztek New-Yorkba, hol a város vendégeiként fogadtattak. Köztük voltak: Perczel Miklós és neje, Berzenczey

¹ Hozzá intézte Tompa szép költeményét: Levél egy kibujdosott barátom után.

² Rónay naplója I. 310. s. köv. l.

³ Dancs id. h.

⁴ Ezt a jegyzékváltást közli Kossuth: Irataim III. 322. s. köv. lapjain.

László, Házmán Ferencz, Asbóth Sándor, Lórody Ede, Gyurman Adolf, Fráter Alajos, Kalapsza János, Németh József, László Károly és mások, szám szerint negyvenketten. Többszörös üdvözlésben és ünnepeltetésben volt részök, mindig lelkes éltetésével Kossuthnak, a kitől levelet hoztak s a kinek előfutáiraiként tekintették őket, miközben rendesen Berzenczey volt szónokuk. Az ünneplések még folytak, mikor december 3-ikán híre jött, hogy Kossuth a New-York előtt fekvő Staten-Island szigetre megérkezett.¹

Newyork városa már szeptember 9-én elhatározta, hogy a magyar nemzet iránti legmelegebb érzelmeinél fogva Kossuthot és társait a maga vendégeinek tekinti s őket a nagy férfiúhoz méltóan fogadja. A napról=napra fokozódó buzgalom és lelkesedés hatása alatt az ünnep=lés előkészületei oly nagy méreteket öltöttek, hogy daczára a közbejött késedelemnek, Kossuthnak és már előbb megnevezett útítársainak a vesztgár czímén való tartózkodásukat Staten-Islandben meg kellett hosszabbítaniok, hogy azalatt a városban a fogadtatásra elkészüljenek.² De már a szigeten is, — hol a kormányzó és neje dr. Doane orvos vendégei voltak, — fogadta Kossuth a küldöttségeket és látogatókat s maga tárgyalt Kingsland polgármesterrel a fogadtatás részletei felől.³

December 6-án, a déli órákban, ragyogó napfényben tartotta meg Kossuth bevonulását New-Yorkba. A Broadwayn közel 300,000 ember üdvözölte őt lelkes kiáltásokkal, kalaplengetéssel, harangzúgás és ágyúk üdvölvései közepett. A katonaság nagyszerű díszfelvonulást rendezett s utóbb az ünnepelt lóháton tartott fölötte szemlét. A menetben New-York állam kormányzója is részt vett, valamint a senatorok, képviselők, katonatisztek. A Castle-Gardenben Kingsland Mayor üdvözölte az ünnepeltet. «Mint főnöke New-York főváros tanácsának, fejezem ki — úgymond — önnek, mint Magyarország törvényes és alkotmányos kormányzójának, az itteni összes lakosság nevében annak legszivesebb vendégszeretetét és üdvözlöm önt nemcsak a hivatalosság legmélyebb tiszteletével, hanem a szabad polgárok legbensőbb, legőszintébb és legforróbb érzelmeivel is». Az osztrák uralkodóház elleni meglehetősen kíméletlen támadás után a Mayor kijelentette, hogy Magyarország küzdelme nemcsak az ő szabadságharcza volt, hanem

¹ László Kár. id. m. 124. s. köv. l.

² A rendező-bizottság működéséről utóbb hivatalos jelentést adott ki: Report of the special Committee appointed . . . to make arrangements for the reception of the Gov. L. Kossuth 1852.

³ Kossuth amerikai fogadtatásának és körútjának leírására nézve források: Francis and Therese Pulszky: White, Red, Black, Sketches of Society in the United States stb. 1853; Pulszky F. Életem és korom III. 82. s. köv. l. László K. id. m. 139. s. köv. l.; az amerikai «Szabadság» id. jubil. számának közleményei s az alantabb megnevezendő művek és levelek.

«védelme a civilisációnak a barbárság=, a jognak az önkény, a népfelség= nek a zsarnokság ellenében». Kifejezve bámulatát Kossuth egyénisége iránt, azzal végezte beszédjét, hogy «Amerika népe nem tartóztathatja magát vissza attól, hogy az eltiprott szabadság érdekében bármely szorongatott testvérnemzetnek bárhol a világon segédkezet nyújtson és tetteleges segédkezése a szükség elhatározó pillanatában sikeres is lesz...»

A szünni nem akaró Hurrah=kiáltások elhangzása után Kossuth azzal kezdte válaszát, hogy még beteg az oceánon való hányattatás után; ennek ellenére hosszú, szinte programmszerű beszédet mondott már itt, elragadó kifejezést találva elhagyott hazája iránti lángoló szeretetének s balsorsa fölötti keservének ép úgy, mint az Egyesült=Államok szabad népe és nagy hatalma iránti csodálatának s elismerésének. Forró köszönetet mondott a congressusnak és az amerikai kormánynak szabadulásáért. Ebben — úgymond — és angliai úgy mint itteni fogadtatásában a szabad nemzetek solidaritásának jelét látja. Ő az emberi jogok szilárd egységének ügyviselője; Isten választotta őt ki e szerepre s felhatalmazása a leigázottak és eltiprottak rokonszenvében és bizalmában van megírva. Ő republikánus, nyíltan beismerte ezt Angliában is. Nem avatkozik pártkérdésekbe és belügyekbe, ő csak hazája számára is követeli az önrendelkezésnek azt a jogát, melyet itt is és mindenütt tiszteletben tart. El akarja ismertetni Magyarország függetlenségét az Egyesült=Államok népe által, melynek hatalma hasonló függetlenségi nyilatkozaton alapul; ebben bizonyára nem fogja az Egyesült=Államokat megakadályozni Ausztria, még ha követe, Hülsenmann úr, vissza is kéri megbízólevelét. Összehasonlította magát Lafayettel, de ennek érdemei voltak Amerika körül, ellenben ő mint alázatos kérelmező jött ide, azzal az igénnyel, a melylyel a szerencsétlen bírhat a boldoggal, az eltiport az örök igazsággal és emberi jogokkal szemben. «New=York város polgárai, — így végzé, — az önök védelme alá helyezem Magyarország szabadságának és függetlenségének szent ügyét!»

A beszéd óriási hatást tett s a sajtó osztatlan elragadtatással szolt Kossuth személyéről és ékesszólásáról; diadala egy hétig tartott, feliratok és küldöttségek jöttek mindenfelől, színházi díszelőadások, népgyűlések és ünnepélyek váltották fel egymást. Már New=Yorkba jött Kossuth elébe a köztársasági elnök, Filmore fia, meghívni őt a székvárosba, Washingtonba; ő azonban még ekkor tétovázott, úgy ezzel a meghívással, mint Boston városéval szemben; okot erre részint a Senatusban tartott beszédek, részint az Európából jött hírek szolgáltattak.¹

Ugyanis, már a legközelebbi hajó, mely a Kossuthé után Amerikába

¹ A bécsi *Fremdenblatt* egykorú tudósítása. (Vörös A. gyűjt.)

érkezett, meghozta a Bonaparte elnök december másodiki államcsínyjának hírét, mely a szabadelvű francia köztársaság bukását jelentette. Ez rossz előhang volt a magyar szabadsághős amerikai szerepléséhez ; de bámulatos szellemi rugékonysága csakhamar legyőzte ezt a lehangoló s zavaró hatást és új lendületet adott neki fáradhatatlan agitációjához. Tizenhét napra nyúlt newyorki tartózkodásának egyik ki-magasló pontja volt a sajtó által december 11-én tiszteletére rendezett lakoma, melyen kétórás, nem lankadó figyelemmel és lelkesedéssel hallgatott beszédben fejtegette azt, hogy Washington hagyománya, a «be nem avatkozás» elve kötelezhette az akkori Amerikát, mely gyermekkorát élte, de nem kötelezheti most, mikor nagyhatalommá lett. De Washington nem is a be nem avatkozást, hanem a semlegességet tartotta szem előtt az államok egymás közötti viszályaival szemben. Itt azonban a nemzetek önrendelkezésének elve forog kérdésben, az az elv, a melyen az Egyesült-Államok felépültek, a nemzetek közös joga, mely az egész emberiség oltalma alá van helyezve s melynek erőszakos megsértésével szemben Amerika semleges nem maradhat ; hiszen Washington maga is ismételten fordult idegen segedelemért Amerika szabadsága érdekében.

December 22-én Kossuth kíséretével Philadelphiába rándult ki s ott töltötte a karácsonyt ; itt is nagy szónoki sikereket aratott az Independence-Hall történeti nevezetességű termében s a szabadban is, mert a zord téli idővel daczolvá, a népnek is szónokolt. Azután Baltimoreban hallgatták meg s ünnepelték, a honnan tovább menve, december 30-án az Unio székvárosába, Washingtonba érkezett.

Megelőzőleg a congressusban vita folyt a fölött, vajjon Kossuth hivatalosan fogadtassék-e? Már ez mutatta, hogy a vélemények megoszlanak s hogy a déli államok képviselői és a kereskedővilág nagy része félnek attól, hogy Amerika valamely európai bonyodalomba belekevertessék. Ez még inkább kitünt, mikor másnap Filmore elnök fogadta Kossuthot, kit Webster külügyminiszter s egyúttal miniszterelnök mutatott be. Kossuth itt már a helyzetnek megfelelő óvatossággal és mérséklettel beszélt ; még tartózkodóbb és színtelenebb volt az elnök válasza. Csak annyit mondott, hogy ha majd Magyarország ismét szabad és független lesz, akkor kívánni fogja Kossuthnak, hogy térjen ismét hazájába vissza ; de ha ez sohasem történne meg, akkor csak ismételhetheti az Isten-hozottat és könyörög, hogy az Isten áldása legyen Kossuthon és társain. A következő rövid társalgás alatt az elnök oly teljes tájékozatlanságot árult el Magyarország viszonyait illetőleg, hogy Kossuth egyik kísérője megdöbbenéssel jegyezte föl naplójába : «hogya várhassuk a haza pártfogását oly státusférfitől, ki előtt Magyarország ismeretlen föld?»

Január 3-án ebéd volt Filmore elnöknél, 5-én fogadtatás a senatus=

ban, 7-én pedig a congressusban, vagyis képviselőházban. Közben még egy casino-bálra is meghívták a magyarokat, de oda el nem mentek, mert éppen akkor kapta Kossuth nővérei elfogatásának hírért. Washingtoni tartózkodása alatt anyja halálának hírért is hozták, ez azonban valótlannak bizonyult.

Mindenesetre nevezetes esemény volt Kossuth fogadtatása a congressus teljes ülésén, mert ily megtiszteltetésben előtte csak Lafayette részesült. A bemutatás formaszerű volt ugyancsak, s beszédek nem tartattak, de a képviselők mind, sőt a karzati közönség is üdvözölni jöttek a nagy száműzöttet, ki csak annyit mondott, hogy a megtiszteltetésben, mely oly embert ért, kinek lépteit nem követte siker, de ki igazságos ügyért harcolt, a köztársasági elvek győzelmét látja.

Még az este volt a Kossuth tiszteletére rendezett parlamenti bankett, melynek szónoklatai közül az ünnepelt vendégé s a Webster miniszteré magaslottak ki. Az előbbi valódi mesterművét szolgáltatta a megragadó képbeszéddel és történelmi példákkal ható ékesszólásnak, mely mégis óvatosan alkalmazkodik a politikai czélszerűség korlátaival. Nem hívta fel interventióra Amerikát, csak reményét fejezte ki, hogy a szabad köztársaságban diadalt aratott elvek mielőbb Európában is érvényesülni fognak s felfohásztkodott az Istenhez, mondván: «Mindenhátó atyja az emberiségnek, nem emel-e föl kegyelmes karod oly hatalmaságot a földön, mely megvédje a nemzetközi törvényt, holott oly sokan vannak, kik azt megsértik!» Kossuth szavai oly óriási hatást idéztek elő, hogy több képviselő az asztalra ugrott fölhevülésében s ügyivott egészségére. Utána Webster beszélt komoly ünnepélyességgel a nemzetek szabadságra törekvései mellett s végül egyenesen és nyíltan Magyarország függetlenségére emelte poharát. Bár Webster akkoriban Amerika legnagyobb szónokának volt elismerve, beszédjének hatása elhalványult a Kossuthé mellett.¹ Annál nagyobb fölháborodást keltett azonban Ausztriában és annak képviselői körében.

Mielőtt az emlékezetes amerikai körút további állomásait foglalkoznánk, meg kell állapodnunk kissé, hogy Kossuthnak és környezetének ottani időzését és működését annak külső benyomása s az emigrációhoz és a hazához való viszonya szempontjából jellemezzük.

A nagy száműzött súlyt helyezett rá, hogy ő és kísérete külsőségekben is kifejezésre juttassák azt a magyar nemzeti jelleget, mely akkoriban az amerikaiak szemében oly rokonszenves és érdekes volt. Ő maga mindig magyaros attilában, kardosan járt, fején azzal a bizonyos széles karimájú struczttollas kalappal, mely mint Kossuth-kalap az új világban hamarosan keresett divatcikké vált. Férfikísérete — mint említve

¹ Kossuth e beszédjét teljes szövegében közli *Pulszky* id. m. III. 95. s köv. l., a Websterét pedig *Kossuth: Irataim* III. 337. s köv. l.

volt, — majdnem kivétel nélkül fényes honvédtiszti egyenruhát öltött, a nők is magyar szabású öltözéket viseltek. Tekintettel egyrészt az amerikaiak bensőségteljes családi életére, másrészt arra, hogy ott a nők már akkor sokkal nagyobb részt vettek a közéletben, mint nálunk s például politikai banketteken rendszeren nem hiányoztak, szerencsés gondolatnak mondható s nem irandó csupán Kossuthné hiúságának és férje iránta való gyöngeségének rovására, hogy Kossuth, Pulszky s a kíséret más tagjai is nejeiket magukkal vitték az amerikai körútra. Hajnik Pál, a kormányzó bizalmas titkára Londonba írt leveleiben nem épen rokonszenvesen nyilatkozik a Kossuthné szerepléséről. Máminak nevezi s gúnyolja, hogy a lakomákon mindig férjének jobbján ül.¹ Ezzel szemben Pulszky elismerte, hogy a kormányzó neje «igen okosan jár el», Pulszkyné is² s a szintén egykorú Vachott Sándorné személyes ismeretség alapján nagyon kedvezően jellemzik Kossuthnét, mint oly nőt, ki rajongott férjeért s nem annyira hiúságból, mint inkább azért, mert annak életét féltette, nem tágitott oldala mellől.³ Hogy házas volt, gyermekeit nagyon szerette s gondosan nevelte, azt saját leveleivel is igazolhatjuk.

A folytonos ünnepeltetés és szónoklás mód felett igénybe vette Kossuthot, úgy hogy néha már az orvosoknak kellett mérséklőleg közbe lépniök. A nem szűnő s roppant terjedelmű levelezés lebonyolításában főleg Pulszky és Hajnik voltak segítségére. A levelezés természetesen nem csak udvariassági tényekre, hanem az emigráció vezetésére s a hazában való agitálásra is kiterjedt; Amerikából indult ki Kossuthnak nem egy, a hazába küldött s ott titokban terjesztett proclamatiója.⁴ Magában Amerikában az agitáció tudvalevőleg a közvélemény megnyerése mellett főképp fegyverbeszerzési pénzalap gyűjtésére irányult. A pénzgyűjtés Kossuth politikai céljai javára azonnal, mondhatni önkénytelen megindult s annak végeredményére még rátérünk; de miután a kormányzó kezdettől fogva visszautasította azt a gondolatot, hogy a belépti díjakon kívül befolyt adományok ajándék jellegével bírjanak, saját képével ellátott utalványjegyeket nyomtatott a visszaállítandó független magyar állam pénztára terhére s ezeket az «amerikai Kossuth-bankók»-at osztották ki a fölajánlott összegek adományozói között.

Az osztrák kormánynak természetesen volt oka az amerikai körutat ideges figyelemmel kísérni. A washingtoni jelentések eleinte lezállítani igyekeztek a fogadtatás jelentőségét, de Hülsemann követ mégis

¹ Hajnik lev. Harrisburgból 1852 jan. 17-ről Tanárky Gyulához; *Nemz. Múz.* lev. tára.

² Pulszky lev. New-Yorkból 1851 deczemb. 30-ról ugyancsak Tanárkyhoz és nejének ugyanahhoz deczemb. 6-ról int. levele *u. ott.*

³ Vachott Sándorné: Rajzok a multból II. 75. s köv. l. 112. s köv. l.

⁴ Hentaller id. m. 112—146. l. közöl a horvátokhoz és a magyarokhoz int. két proclamatiót.

szükségesnek látta erélyesen fölszólalni különösen Websternek a washing=toni barketten mondott forradalmi szellemű beszédje miatt. Kossuth minden lépéséről, sőt titkos intézkedéseiről is jelentések mentek Bécsbe, persze gyakran csak pusztá mendemondák alapján. Kossuthné és Pulszkyknének Londonban levő családjukhoz intézett leveleiből is elfogtak egyet-kettőt s azokból a remények csökkenésére vélték következtethetni. Kossuthnak egyes, európai megbízottaihoz intézett utasításai is a bécsi kormány kezeibe jutottak, s azok tartalma, mely szernit egész Európában egyszerre kell lázadást kelteni, Magyarországon az izgalmat nem szabad ellanyhulni hagyni s Ausztriát kényszeríteni kell, hogy folytonosan hadilábon álljon és ezáltal pénzügyileg tönkremenjen, nagyban hozzájárult az épen előbb fölfedezett Mack-féle összeesküvés szálainak kikutatására és kiirtására irányzott buzgalom fokozásához. Másrészt megnyugvással vélték megállapíthatni, hogy a szakadás már az amerikai emigráció körében is beállott s hogy csak a kisebb rész tart Kossuthnal, a nagyobb Perczel köré csoportosul. Márciusban — helytelenül — úgy tudták, hogy a forradalmi kölcsönre Amerikában 300,000 dollár gyűlt össze, ellenben Californiában a Kossuthnak küldendő bizalmi felíratra vonatkozó javaslat megbukott.¹

Látva az osztrák kormány helyzetét, nem lehet csodálni, hogy akadtak alávaló emberek, kik azt ajánlatokkal igyekeztek megközelíteni, melyek Kossuthnak orgyilkos úton való eltávolítására irányultak. Ily ajánlatoknak nyomai vannak, de nincs kimutatható nyoma annak, hogy a kormány ily ajánlatokkal foglalkozott volna.²

Élénk világot vetnek az amerikai út részeseinek benyomásaira és gondolataira a levelek, melyeket hozzátartozóikhoz Londonba intéztek.

Kossuthné már az első napokban, New-Yorkból ír Karádi Ignácznak, gyermekei mentorának; elragadtatással emlékezve meg a nagyszerű fogadtatásról, szeretettel kérdezősködik a gyermekek felől, kiknek csecsebecséket és nyalánságokat küld, s számítva rá, hogy nem maradnak soká Amerikában, megbízza Karádit, keressen számukra Londonban

¹ Bach előterjesztései 1851. deczemb. 27=ről, 1852. jan. 10=ről, 17=ről, 24=ről, 31=ről, márcz. 20=ről és április 17=ről: U. Á. L. T. Gensd. Dép.

² Az osztrák belügymin. lev. tárában: Bach átirata Csorics hadügyminiszterhez (1852. jan. 9.), melylyel közli a temesvári és nagyszombati kormányzóságoktól érkezett iratokat, melyek szerint bizonyos Stojadinovics Péter, egykor a forradalomhoz átpártolt katona, ki Birminghamban keresk. levelező, ajánlkozik, hogy ha pénzt és útlevelet kap, Kossuthot elkíséri Amerikába s őt meggyilkolja; egyúttal jelenti, hogy az emigráció Amerikából öt egyént (valószínűtlen hangzású nevek) küldött ki kémül Magyarországra. Sokčević tábornok az illetőt megbízhatatlan embernek mondja. Coronini kormányzó a levelet «csak az emissariusok bejelentése szempontjából» tartja tárgyalhatónak. — Kübeck Tagebuchbl. Supplement 218—219. I. szerint neki 1852. jan. 4-én Ajaccioból 4 olasz ajánlatot tett, hogy 8000 frankért elteszik láb alól Kossuthot, Mazzinit, L. Rollánt és L. Blanct.

sürgősen tiszszobás, bútorozott lakást; ne legyen nagyon drága, de szegényes se. Deczember 26-áról Philadelphiából már azt írja, hogy haláláig ki van fáradva ő is, férje is és nagyon vágnak kedveseik körébe. A párisi mozgalmak megzavarták terveiket, szeretné mielőbb hallani, hogy a gonosz Louis Napoleont fölakasztották. Az amerikai városok — úgymond — versenyeznek az ünnepélyes fogadtatásokban, pénz is csak gyűl, de hogy az ember sikert lásson, arra hosszabb idő kell. Az emberek Amerikában tulajdonképen oly keveset tudnak rólunk, hogy az ember esze megáll: miért lelkesednek annyira értünk? Fél, hogy csak szalma-tűz lesz az egész. Ő és Pulszkyné is buzgón terjesztik a magyar ügy történetét, s képzelheti Karádi, hogy ez neki, — a levélírónak, — ki annyira gyűlöli a sok beszédet, mily kellemetlen, de nagy hatását látja. Azután hozzát teszi, hogy a londoni lakás inkább csak nyolczszobás legyen, de kis kerttel.¹

Pulszky ugyancsak deczember végén azt írja Tanárky Gyulának, hogy az orosz és az osztrák követ Kossuth ellen dolgoznak, de föl fognak sülni; ők — t. i. a magyarok — arra törekednek, hogy Amerika gátolja meg Oroszország beavatkozását a monarchia ügyeibe; ha azonban Franciaországban Napoleon végkép győz, ez a szabadság ügyét hátra fogja vetni. A magyar emigráció — az Európában levőt érti, — intrikál és gyanúsítja az egész világot; ő csak távolból nézi e kisszerűségeket.²

Kossuthné január 8-iki levele — a washingtoni bankett után, — ismét tele van elragadtatással, férje ünnepeltetésének, varázshatalmának benyomása alatt; a tegnapi nagy ebédén — úgymond, — az Egyesült-Államok kormánya, senatusa, maga Webster is a magyarok mellett tüntettek. De annál szomorúbbak az európai hírek, különösen a párisi dolgok; reméli, hogy a francziák nem fogják ezt az állapotot soká tűrni. Borzasztó, hogy férje testvérei elfogattak, de hát miért conspiráltak, — Kossuth tilalma ellenére, — ha nem értenek hozzá. Nagy gyöngédséggel ír a gyermekekről; jól esett a kis Vilma kezecskéje vonását, angol levelét olvasnia; majd atyja maga válaszol neki.

Január 17-éről Harrisburgból Hajnik ír Tanárkynak. Kossuth washingtoni időzésével — úgymond — nagyszerű hatást ért el; szinte forradalmat csinált, a nép s a sajtó egészen mellette vannak, legközelebb a törvényhozás is kénytelen lesz az interventio kérdésével foglalkozni és a Kossuth szava lesz döntő az elnökválasztásnál is. Toulmin Smith Angliába hívja, mert ott is ő fog dönteni a kormány sorsa fölött, ők azonban február végéig Amerikában maradnak, a honnan anyagi segélyt is remélnek. Kossuth már eddig huszonöt nagyobb beszédet mondott; kissé kimerült, de mindig újra helyt áll; bámulják s azt mond-

¹ Kossuthné ezen és következő levelei a *Nemz. Múz.* levéltárában.

² Pulszky levelei ugyanott.

ják: «he is the greatest man of the world».¹ Pulszky minden tekintetben jobb keze Kossuthnak. Az amerikaiak Kossuthot többnyire excellentiás czímmel illetik; egyébiránt neveletlenek és tolakodók, az asszonyok pedig rettentő kíváncsiak. A Napoleon államcsínyja következtében a legközelebbi európai forradalmat nem Franciaországban fogják kezdeményezni. Ők nem hiszik, hogy az absolutismus tartós legyen, bíznak a Kossuth csillagában, ki egész Európa fölszabadítója lesz.²

Január 25-ikéről Pittsburgból ír Kossuthné Karádinak. Leírhatatlannak mondja a férje mellett mindenütt megnyilatkozó lelkesedést. A kis falvak legalább tűzharangjaikat kongatják tiszteletére. Mindent megtesz az amerikai, csak pénzt nem ad, mert neki ez a lelke és mert azt keservesen kell megkeresnie. Itt dolgozik gazdag, szegény egyaránt, mert a ki dolgozni nem tud vagy nem akar, az éhen vesz. Már látja, hogy pénzt nem fognak szerezni, de azért angyalaitól (gyermekeitől) a szükségeset meg nem tagadja, a mi neveltetésükre kell, annak meg kell lennie. A küldött számadások ellen nincs kifogása; a gyermekek mozogjanak sokat a szabadban, hogy egészségesek legyenek. Husvétra aligha lesznek Londonban. Csak gazdálkodjanak jól, mert bizony — úgymond — szegények vagyunk, mint a templom egerei. A jövő héten a déli államokba megyünk, a hol még rabszolgák vannak; reméli, hogy ott legalább melegebb lesz.

A február 11-iki levél Cincinnatiából van keltezve. Kossuthné aggódik benne, hogy hová lesznek levelei és pénzküldeményei s hogy Karádi esetleg kifogy a pénzből. Örül a gyermekek haladásának tanulmányaikban; félti férjét, ki a legnagyobb ünnepeltetések között folytonos veszélyben forog s «ki egész a bűnig megfeleldezik családjáról a nagy ügyfelett». S még rágalmaazzák, hogy milliókat szerez magának! Amerikában sokat árt a francia nép «gaz gyávasága», de azért ha egyszer csatára kerül ügyünk, az amerikai nép «tódulni fog segítségünkre!» Washingtonban tegnap vették föl az interventio ügyét; másfelől 50,000 fegyvert ígérnek és állami kölcsönt, a miből egy jegyet küld is emlékül. Ez a már említett amerikai Kossuth-bankó; egy dollárra szóló bankjegy, melyet majdan a független magyar kormány fog kifizetni, — hungarian fund, — rajta Kossuth képe és a Hajnik Pál aláírása. A levél szerint az amerikaiak ígérik, hogy sohasem fogják beváltani e bankjegyeket, melyek értékét amerikai pénzben megfizetik, hanem keretbe teszik büszkeségül. Kossuthék csak áprilisban mehetnek vissza, Karádi nézzen szállást, de a leggazdaságosabban rendezze be.

Hanem azért még áprilisban is jönnek Amerikából a levelek; április 2-án New-Orleansból, 27-én Bostonból ír Kossuthné Karádi-

¹ Ő a világ legnagyobb embere.

² Hajnik levelei is a *Nemz. Múz.* levéltárában.

nak. Az előbbiben elszörnyűködik a rabszolgavásár felett és sopánkodik, hogy 6000 mérföldnyire van gyermekeitől ; ekkor május közepére reméli visszautazásukat. Az utóbbiban el van kábulva a bostoni fogadtatás nagyszerűségétől ; a világ minden zászlója szerepelt ott, egyesülve a magyarral — kivéve az osztrákot és az orosz ; a katonaság is teljes díszben kivonult ; «nagyszerű, iszonyú, pompás demonstrációnak» mondja az egészet. Mindenkit megörvendeztetett volna ez, kivéve férjét és őt, kiknek már oly keserves tapasztalataik vannak s ezért tudják, hogy ez csak a személynek szól és az ügynek nem nagy hasznára lesz. Az embert csak gúnykaczajra fakasztja, ha látja, hogy a Kossuth személye mily isteni varázserővel ragadja magával a lelkeket, s e mellett szegénynek mindennapi kenyere sincs biztosítva, sőt üldözésnek van kitéve. Aggódik Kossuthné, hogy első utasítására talán a nagyobb szálást már kibérelték, pedig ő később megírta, hogy kisebb, csak hét szobás legyen ; de hát maradjon a hogy van ; inast nem fognak tartani, nem telik három cselédre. Nagyon fáradt, nem írhat sokat ; még mindig azt hiszi, hogy májusban visszajöhetnek Londonba.

Azonban még május 17-ike is Bostonban találja a magyar bujdosókat, honnan maga Kossuth ír Karádinak, hangoztatva, hogy «megfordította Amerika irányát» s belévonta Európa körébe, melytől távoltartani magát Washingtontól öröklött politikája volt. De ez az eredmény csak föltételes ; azt a hitet, hogy küzdelmünk közel van, tehát itt az idő, nem sikerült az amerikaiaknak keblökbe csepegtetni, Napoleon elrontotta a dolgot s ezért Kossuth bús kebellet hagyja el Amerikát, hol örömmel szórták rá mindazt, a mit nagyravágyók dicsőségnak neveznek. Ereje — úgymond — össze van ronsolva, örgyilkosok környezik s szemrehányást tesz magának, miért nem szakított egy kis gondot és időt a hazától gyermekei számára. Aggódik, hogy menekülő rokonai fenntartásáról nem lesz képes gondoskodni ; tizenheten vannak ! Örül, hogy fiai a nottinghami iskolát látogatják ; használják föl az angol fiúk társaságát az angol nyelv gyakorlására. Karádit fiai második atyjának tekinti. «Ha még hat hétig élek, — így végzi levelét, — akkor látjuk egymást.»¹

Már e levelek mutatják, hogy Kossuth tartózkodása eredetileg sokkal rövidebb időre volt tervezve, azonban a meghívások folytonos szaporodása következtében, valamint a kirándulások által, melyekkel — mintegy pihenőül — útját a tavasz beálltával megtoldotta s azért is, mert mindig remélt még nagyobb eredményt elérhetni, a körutazás egészen az 1852. év nyaráig elhúzódott s kiterjedt az Egyesült-Államok egész keleti részére, Canada határától a mexicói öböl s az Atlanti Ocean partjától Missouri állam belsejéig.

Washingtonból, — hol őt elhagytuk, — Annapolisnak vette útját,

¹ Nemz. Múzeum levéltára.

Maryland állam székvárosába, innen pedig Harrisburgba, Pennsylvania törvényhozásának és kormányának székhelyére. Mindkét helyen maga az illető állam kormányzója mondott lelkes beszédet Kossuth ügye mellett s ő fáradhatatlan és mindig változatos ékesszólással gyújtotta lángra a kedélyeket. Innen — vasút hiányában — szánokon, csikorgó hidegben érkezett a társaság január 22-én Pittsburgba ; a hideg ugyan csak nem lohasztotta le a lelkesedést ; óriási tömegek várták és hallgatták itt is Kossuth beszédjét, melyben mintegy szavazás alá bocsátván a kérdést, vajjon bűnösnek tartják-e Ausztriát és bűnösnek Oroszországot Magyarország elnyomásában? egy szívvel-szájjal elhangzott az «igen», mire a szónok várakozását fejezte ki, hogy ez a verdict végrehajtókra is fog találni. A szabadkőművesek gyülekezetében főleg az interventio megengedhetőségének határait fejtegette. Ide hozta Mr. Erastus Hopkins Kossuthnak Massachusetts állam törvényhozásának meghívását, rajongó bizalmi és rokonszenvi nyilatkozat alakjában.¹ A pittsburgi német telep üdvözlését az ünnepelt német beszéddel viszonzta.

Innen tovább utazva Kossuth és kísérete Ohio államba, Cleveland városba érkezett. Ez időben már kezdtek az amerikai agitatio kellemetlen oldalai is mutatkozni ; Kossuthot a sajtó egy részében támadások érték, melyek kis részben talán osztrák és orosz befolyásnak is voltak tulajdoníthatók, azonban még inkább annak, hogy a rabslagatartó déli államok és a katolikus papság nem tudtak a nagy magyarnak mindent fölszabadítani akaró radicalismusával megbarátkozni. Kossuth maga is elégedetlen volt némely dologgal, így különösen azzal, hogy a gyűjtött pénzből túlsokat fordítanak az ő ünneplésére s aránylag kevés jut a főcélra, az emigráció hadikészületeire. Ez iránti kifogásait egész nyíltan föl is tárta egy clevelandi beszédjében.

Ohio állam székvárosában, Columbusban is időzve a magyar emigráltak, február 9-én Cincinnatiába érkeztek, a hol több mint két hétig tartózkodtak ; Kossuthot itt eleinte nagyfokú rekedtség akadályozta a nyilvános szónoklásban, de a mint hangja megoldódott, itt is példait adta elragadó ékesszólásának. E városban sok a német lakos s ezek különös lelkesedéssel tüntettek a szabadsághős mellett. «Csak látni lehet, leírni nem — mondja egy szemtanú,² — azon rokonszenvet, hódolatot s lelkesedést, melylyel Kossuth itt is fogadtatott . . . Érdekes látni, hogy fut gyermek, öreg, férfi, nő s a legpompásabban öltözött úrnő, kitéve ruháját s testét az összezúzás veszélyének, mint vegyül a tolongó nép közé, hogy Kossuthot közélről láthassa. Mindenki törekszik őt látni, hallani, kezét vagy csak ruháját érinthetni, s ezt megnyerve a legboldogabb halandónak érzi magát, ha pedig sajátkezű név-

¹ Névtelen : *Kossuth in New-England*, Boston, 1852, 1. s. köv. 1.

² László K. id. m. 182. l.

írását is elnyerheti, nem cserélne a mennyben lakókkal.» A nők, a gyermekek külön magyarbarát=társulatokat alakítottak s a nők ily társulata Kossuthné is zajosan ünnepelte ; emelvényre kellett állania, hogy láthassák azt a boldog nőt, ki Kossuthot férjül bírhatja. Washington születésnapját fényes lakomával ülték meg, melynek középpontja a nagy száműzött volt, kinek arczképe az Unio alapítójáé mellett függött.

Február 27=én hagyta el Kossuth Ohio tartományt s Indianába ment át, a hol Indianapolis és Madison városokat látogatta meg ; majd Kentucky állam fővárosábsa, Louisvillebe utazott, a hol a methodisták templomában németül üdvözöltetvén, hosszabb német politikai beszédet tartott. Innen útját a Mississippi folyón Missouri államba folytatta s ennek székhelyén, St. Louisban időzött. Itt, egy márczius 12=én tartott népes gyűlésben főkép a nagy számmal idetelepedett irekhez intézte szavait, fölhíva őket, hogy azonosítsák ügyöket az elnyomott magyarokéval s ne hallgassanak azokra az egyházi körökből jövő vádakra, melyek ez időben már észrevehetőleg igyekeztek iránta ellenséges hangulatot kelteni. Itt találkozott Ujházyval, ki abban a reményben jött ide, hogy ráveszi őt az új=budai telep meglátogatására. Kossuth e kívánságát nem teljesíthette, de forró hálát mondott neki a szabadság ügye érdekében hozott áldozataiért a hazában és idegenben s bemutatta őt a közönségnek, mely zajosan megtapsolta. Az erősen nemzetközi jellegű kereskedő városban Kossuthnak alkalma nyílt az őt üdvözlő francziákhoz saját nyelvökön intézni beszédet ; Cincinnatiiban és St. Louisban tartott beszédei polemikus éllel Szemere és Batthyány támadásai ellen is írányultak.

A következő állomás már egy déli állambeli város, Jackson volt, s itt és még inkább a következőn, New=Orleansban meglátszott, hogy az Unio rabszolgatartó országai nem lelkesednek ugyanazzal a hévvel a Kossuthtól hirdetett eszmékért, mint az északiak. Ő azonban szembe szállott e hangulattal s a Lafayette=téren márczius 30=án őt=hatezernyi nép előtt tartott beszédjének főleg azzal az ügyes fordulattal, melyben Új=Orleans vezető politikusa, Henry Clay iránti személyes tiszteletét és rokonszenvét kifejezésre juttatta, a maga pártjára vonta a hallgatóságot s végül annak zajos üdvözléseiben részesült. Ettől fölbátorítva, Mobil városban egy lépéssel tovább ment, megtámadta Clemens senatort, ki a congressuson Kossuthot üldözendőnek mondta s őt gúnyosan a szabadságot elnyomó császárok és királyok mellé sorolván, kazajra és tapsviharra indította a közönséget. New=Orleansban az összes emigráltaknak nemzetenként csoportosult küldöttségeit fogadván, Kossuth nem kevesebb, mint hat élő nyelven válaszolt az üdvözlésekre.

Innen az Alabama folyón hajón folytatta a kormányzó útját Montgomerybe, a hol szintén beszédet tartott, de a hol a közhangulatot már oly kevésbé kedvezőnek találta, hogy jobbnak vélte visszafordulni

északra. Westpoint, Charleston, New-Yersey, Trenton, Springfield, Northampton és Worcester már sokkal kedvezőbb talajnak bizonyultak úgy a Kossuth személye iránti rokonszenv fölkeltése, mint a magyar ügy javára való adakozás föllendítése szempontjából. Feltűnt, hogy majdnem mindenütt a katonaság volt az, mely szinte tüntetett a nagy magyar mellett s ünneplésének fényt kölcsönzött.

Említettük már Massachusetts állam meghívását, melyet Pittsburgban fogadott el Kossuth, s melynek nyomán kereste föl már Springfield, Northampton és Worcester városokat is; az «Új-Angliá»-ban mellette megnyilatkozott lelkesedés tetőpontját érte el az állam székvárosában, Bostonban, április 27-ike és május 18-ika között tiszteletére rendezett ünnepélyekben.¹ Kossuthot itt hivatalosan fogadta a törvényhozás mindkét háza s számtalan üdvözlő iratot intéztek hozzá városok és testületek; az ünnepléseknél mindig a kormányzó Boutwell és a Senatus elnöke, Wilson jártak elől; nagy katonai díszszemle is volt, melyen Kossuth a kormányzó oldalán lóháton jelent meg. A Faneuil Hallban rendezett gyülekezeteken és lakomán az ünnepelt szónok három emlékezetes beszédet mondott, melyek egyike majdnem harmadfél óráig tartott s mégis mindvégig lekötötte a figyelmet és ébrentartotta a lelkesedést. Az elsőben Kossuth abból a mondasból indult ki, melyet a bostoni Capitolium homlokzatán látott fölírva: «There is a community in mankind's destiny»,² s köszönetet mondott azért a határozatért, melyet Massachusetts állam törvényhozása Hazewell indítványára megelőlegez hozott, melyben nyíltan állást foglalt Magyarország szabadságharczának jogosultsága mellett s az összes alkotmányos nemzetek kötelességének és érdekének jelentette ki, hogy egymással szoros viszonyt táplálva, adandó alkalommal hatalmukat a zsarnoki támadások ellen egyesítsék. A lakomai pohárköszöntőben a szónok visszatekintve Magyarország történetére, reményét fejezte ki, hogy hazája Amerika segítségével majd 1889-ben mint szabad állam fogja fönnállásának ezredik évfordulóját megünnepelni. Elmondta a magyar forradalom történetét s annak során azt a nevezetes kijelentést tette, hogy miután István főherczeg-nádor a neki följánlott koronát el nem fogadta, ezzel a királyság sorsa Magyarországon mindenkorra eldőlt. «A mily igaz, hogy Isten van az égben — úgymond — oly biztos, hogy Magyarországon többé király uralkodni nem fog; annak oly köztársasággá kell válnia, melyben a republicanismus nem pusztá ábránd, hanem valóság, alapítva arra a törvényhatósági szervezetre, melyhez a nép annyira ragaszkodik.» A harmadik beszéd alkalmával a magyar bankókra való pénzgyűjtés a legnagyobb eredményt érte el.

¹ Kossuth Massachusetts államban való időzésére nézve lásd a «Kossuth in New-England» cz. már id. művet.

² Az emberiség sorsában közösség van.

Kossuth Bostonból kirándult Bunkerhillre, Lowellbe, Salembé, Roxburybe, Lexingtonba, Concordba, Plymouthba és Fall Riverbe, mindenütt sikerrel agitálva ; azután május 18-án elhagyta Massachusetts székvárosát s New-York állam négy nagy városának meghívását követve szónokolt Albanyban, Buffalóban, Siracuseban és Uticában ; Buffalóból kirándulást tett a Niagara vízeséshez is.

Június 13-ika volt, mire visszatért New-Yorkba. Ezen a helyen, a melyről körútja kiindult, Amerikában töltött utolsó napjait főleg annak a célnak szentelte, hogy anyja és nővérei ottani letelepedését készítse elő ; egy előadását külön e célra, anyja és nővérei fölsegélyezésére szánta ; szándéka volt az ő vezetésök alatt egy iskolát szervezni s részökre egy falusi tanyát rendezni be. E tervek és az amerikai agitatio lezárása még néhány hetet vettek igénybe, úgy hogy Kossuth elutazása Londonba, — hová Pulszkyt előre küldte, — egész július 14-ikéig elhúzódott. E napon az «Afrika» nevű gőzös vitte a nagy száműzöttet és nejét — óvatosságból minden feltűnés nélkül, A. Smith álnév alatt kevés kísérijével — Angliába.

Bármily bámulatos tevékenységet fejtett is ki Kossuth Amerikában s bármily nagy személyes diadalt jelentett annak eredménye reá nézve, a haza ügye érdekében ez utazásához fűzött vérmes remények szempontjából ő mégis csak csalódottan volt kénytelen az új világtól megválni. Az erkölcsi eredményeket összefoglalhatjuk abban, hogy az őt ért rendkívüli megtiszteltetésekön kívül Maryland és Tennessee kivételével mindazoknak az államoknak, melyek őt meghívták, törvényhozásai határozatilag, kifejezetten helyeselték politikáját, vagyis azt, hogy Magyarországot minden idegen beavatkozás ellen védelembe kell venni. Több állam részéről a meghívás csak a törvényhozó-testület szünetelése miatt maradt el, de ezekből is a főbb városok meghívás útján vagy küldöttségileg nyilvánították tiszteletüket és rokonérzelmeiket. Azonban ezen túlmenőleg is számításba kell vennünk Kossuth szereplésének azt a hatásait, mely Amerika közfigyelmének Magyarország és a magyar ügy felé fordulásában nyilvánult. E hatás alatt — a napisajtó megnyilatkozásaitól eltekintve — egész kis irodalom keletkezett a magyar kérdésről Amerikában,¹ s ha a száműzöttek eleinte joggal panaszkodhattak a tájékozatlanság miatt, melylyel ott hazájokat illetőleg találkoztak, kétségtelen, hogy e részben Kossuth megjelenése lényeges és tartós fordulatot idézett elő. A napisajtó is — majdnem csak a New-York Herald kivételével — rokonszenves figyelemmel

¹ A már az itt előadottak kapcsában idézett műveken kívül hivatkozhatunk *M. Stiles* művére : *Austria in 1848—49*, New-York, 1852 ; továbbá : *Rev. B. F. Tefft* : *Hungary and Kossuth*, Philadelphia, 1852 ; *P. C. Headley Auburn* : *The Life of L. Kossuth and his principal speeches, with Introduction by Hor. Grechy*, 1852 stb.

kísérte a száműzött hazafi egész működését, sőt nagytekintélyű lapok szemrehányást is tettek a kormánynak s a közönségnek, hogy a magyar ügyet nem karolta föl melegebben.

Persze azt a kettős célját, hogy Amerikát tetteles közbelépésre indítsa és egyúttal annyi pénzt gyűjtsön, a mennyi egy újabb szabadságharc szervezésére szükséges, Kossuth nem érthette el; az elsőt egyáltalán nem, mert az Egyesült-Államok kormánya, egyes tagjainak legelkeszebb magyarbarát nyilatkozatai ellenére egy európai háborúba belébocsátkozni nem volt hajlandó, a másikat nem oly mértékben, a mint az emigráció óhajtotta volna. Kossuth azt a 96,000 dollárt, mely körútjában tartott számos beszédje alkalmával befolyt, nem tekintette a magáénak; egy részét az emigráció fölsegélyezésére használta föl, legnagyobb részét katonai környezete tanácsára fegyver és katonai felszerelés vásárlására fordította, csak legkisebb részét, alig húsz százalékát tartotta meg a saját költségeire. Pedig az amerikaiak sokkal jobban szerették volna, ha a maga és családja jövőjét biztosítja, mintha politikai célokra fordítja azt, a mit személyének, nem pedig a magyar ügynek, melyet csak általa kezdtek megismerni, oly szívesen adtak. Egykorú lapközlmények szerint Kossuth ottani tartózkodásának vége felé a független Magyarország hitelére kibocsátott bankókból mintegy 20,000 dollárnyi érték volt forgalomban.

Miután e lelkiismeretes eljárás sem volt képes a főkép osztrák ügynököktől kiinduló gyanúsításokat elnémitani, Kossuth, távozása előtt a pénzkezeléssel megbízott Hajnik Pál által a befolyt pénzek felhasználására vonatkozó részletes számadást terjesztett a washingtoni kormány elé, annak közzétételét kérve. Webster miniszterelnök visszaadta a számadást azzal a kijelentéssel, hogy a kormány föltétlenül megbízik Kossuth eljárásában és ily igazolásnak szükségét nem látja. Az amerikai sajtóban azonban mégis megjelent egy, bizonyos rosszakarató londoni híreszteléseket czáfoló oly közlemény, mely alapos tudomás nyomán megállapította, hogy a kormányzó az Amerikában gyűjtött 80—100 ezer dollárból alig vitt egy dollárt át a tengeren; elköltötte azt az Egyesült-Államokban vásárolt vagy készíttetett hadiszerekre, melyek gyártásánál egyúttal honfitársainak akart keresetet nyújtani és elköltötte politikai levelezésére, melyet rendesen ügynökök, futárok közvetítettek, a kiknek kiküldése már a nagy kockázat miatt is sokba került.²

* Nem valósultak meg egészen az Amerikába menekült magyaroknak sem a Kossuth jöveteléhez fűzött reményei, a minthogy az ő saját családtagjai részére New-Yorkban tervezett nőiskola is csak terv maradt.

¹ Pulszky följegyzése szerint.

² László K. id. m. 237—238. l.

Láttuk már, hogy Ujházyék új-budai telepe fölslánsnak indult ; a megelőzőleg odakerült magyarok közül többen vezérok pártfogásával remélték létüket megalapíthatni. Dancs és Czapkay Philadelphiában egy ólomfesték-gyárban kerestek alkalmazást, de csak durva napszámos-munkát kaphattak s abban sem túrték meg őket soká.¹ Nehány volt honvédtiszt üzletet nyitott s tűrhetően ment a dolga ; Radnics János gazdálkodásra adta magát ; Kalapsza százados női lovaglóiiskolával próbált szerencsét. Még legjobb kilátásai nyíltak Kossuth ajánlása alapján az ő távozásakor Asbóth Sándor alezredesnek s Grechenek és László századosoknak ;² állítólag mintegy 190 magyarnak szerzett Kossuth foglalkozást.³ Egyébiránt az amerikai magyarok további sorsával és szereplésével a későbbi fejezetek során fogunk megismerkedni.

Mikor Kossuth 1852 nyarán visszatért Európába, ott teljesen megváltozott politikai helyzetet talált. A várt háború elmaradt, az interventióra alkalom nem volt, Franciaországban a reactio győzedelmeskedett és a hazában megindított forradalmi szervezkedést a hatalom elnyomta. Érthető, hogy ily körülmények között a Kossuth fogadtatása Angliában a multhoz hasonlítva nagyon csendes volt s ő maga is jobbnak találta egyelőre minden nyilvános szerepléstől visszavonulni.

Hozzájárult ehhez a kormányzó s a magyar emigráltak közötti viszony meglazulása és elhidegülése, mely a már ismert előzmények után s az emigrationalis tevékenység kényszerű pangása mellett érthető volt. Perczel Mór, kit az emigráció kezdetétől fogva mindenki a Kossuth ellenlábasának tekintett, családjával áprilisban Londonba jött s bár többnyire vidéken tartózkodott és abban a nézetben volt, hogy az ellentéteket nem szabad a nyilvánosság elé vinni, a kiválóbb magyar menekültekkel állandó, bizalmas érintkezést tartott fenn. Rónay Jácint, ki szintén a Perczel köréhez tartozott s azonfelül Szemerével is sűrű érintkezésben állott, még 1853 tavaszán azt írhatta naplójába, hogy Kossuthot visszatérése óta nem látta. Vukovics, a ki bizalmas leveleiben gyakran élesen bírálta az amerikai szereplést, mindjárt megérkezése után meglátogatta Kossuthot s benyomásairól híven számolt be Horváth Mihálynak.⁴

Azt írja, hogy Kossuth nagyon jó színben van s telve vérmes reményekkel ; bízik saját személyében s az amerikai segítségben. Hiszi, hogy képes lesz a nemzetet cselekvésre indítani és Amerikában az elnökválasztásra döntő befolyást gyakorolni, de hogy melyik jelölt mellé áll, azt még nem határozta el ; azt fogja pártolni, a ki nem fogja akadályozni az amerikai polgárokat, — tehát nem a hivatalos Amerikát — abban,

¹ *Dancs L.* id. m. 34. s köv. l.

² *László K.* id. m. 236. l.

³ *Vukovics* levele 1852 aug. 12-ről.

⁴ *Vukovics* id. levele aug. 12-ről.

hogy a magyar fölkelést pénzzel s hadiszerrrel támogassák; az egyik jelölt, Pierce, e fölfogás mellett van. E célból Kossuth visszatérni szándékozik Amerikába, de most már nem azért, hogy beszédekkel agitáljon; a magyar ügyet most már — nézete szerint — a nyilvánosság zaja elől el kell vonni. Az emigráció felett semmi felsőséget sem követel magának; kárhóztatja a hazából való további kivándorlásokat, inkább állják ki az emberek a fenyegető börtönbüntetések. A Kossuth környezetében személyes vetélykedések vannak, különösen Kiss Miklós és Pulszky között; a londoni magyarok nagyobb része Kiss mellé áll.

Már a Kossuth távolléte alatt a magyar emigránsok közül többen érintkezést kerestek Mazzinival; Almásy Pál vezette el hozzá Vukovicsot, Rónayt és Gál Sándort; ¹ az előbbi kettő azután sűrűbben találkozott vele. Egyébként Rónayt főképp a tanítás foglalkoztatta; többen működtek irodalmilag. Vukovics ugyan azt találta, hogy Londonban az ember sok időt elsétál, de koronkint folytatta a szerb lázadás leírását; Rónay a Magyar László afrikai útleírását fordítgatta angolra, Thaly Zsigmond pedig Komárom feladásának történetét írta meg angolul, elítélve Klapka magatartását.

Külömben az emigráczió n csüggedés és az egymás iránti bizalmatlanság annál inkább vett erőt, minél inkább zsugorodtak össze az Amerikában elért eredmények is. Kossuth távoztával a magyar pénztári jegyek kelendősége megszűnt s miután a fegyvervásárlásnál ez a fedezet is számításba volt véve, a fegyvereket ismét potomáron el kellett adni. Vetter is meghasonlott Kossuthal s Amerikába ment, a hová a kormányzó saját unszolására több magyar átköltözött. 1852 végén a londoni menekültek között már az ismeretség fonalai is elszakadoztak, a politikai remények hőmérője pedig majdnem a fagypontra szállott le. «Mi alkalmasint — írja Vukovics, — a bizonytalan számításban még sok évet fogunk eltölteni. Csak édes hazánk bírná meg e hosszú fergeteg csapásait, hogy a késő derű életerejét elevenségben találja! Ez legforróbb imádságom Istenhez!» ²

A többi magyar emigránsok, úgy látszik, semmi tudomással sem bírtak Kossuth valamely összeköttetéséről Mazzinival, ki ez időben a milánói zendülést készítette elő, ő maga is hallgatott erről; pedig a bécsi kormány már 1852 őszén és telén birtokában volt a száműzött egyes agitátorius leveleinek s egy Mazzinival és Kinkeilel együtt aláírt állítólagos körlevelének, mely e mozgalommal függött össze. ³ Kossuth későbbi nyilatkozatai alapján még lesz alkalmunk e viszony mibenlétével foglalkozni.

¹ Rónay naplója II. 85. s. köv. l.

² Vukovics levelei szept. 19-ről és decz. 7-ikéről.

³ Kempen előterjesztései okt. 27-ről és decz. 24-ről, U. Á. L. T. Gensd. Dép.

Az események folyásának e pontján tárgyilagosan kell igyekeznünk a magyar emigráció politikai működésének mérlegét megállapítani. Első reményeiben csalódott s a kik körében elfogulatlanul és lelkiismeretesen gondolkodtak, azok remélhették még oly külügyi bonyodalmak keletkezését, melyek Ausztria gyöngülését és Magyarország szabadabb mozgását fogják maguk után vonni, de nem hihették többé azt, — a mi Kossuth eredeti célja volt, — hogy a nyugati nemzetek s főleg Amerika síkra fognak szállni az orosz beavatkozás megtorlása s hazánk függetlenségének biztosítása érdekében. Természetes, hogy az emigráció kilátásainak csökkenése csökkentette hatását a hazai közvéleményre is. Azonban a csalódásra kárhoztatott reménynek is megvan a maga becse, ha megóv a kétségbeeséstől addig, míg uralmát lelkünk fölött fölválthatja egy más, a teljesebbre képesebb remény. Az emigráció s mindenekfölött a Kossuth munkássága a katasztrófát követő első években azért mindig történetünk nagy emlékei közé fog tartozni. A magyar szívet mindig büszkeséggel fogja eltölteni a visszaemlékezés arra, hogy egy hontalan magyar, a világban magára hagyatva s folytonos üldözésnek kitéve, csak istenadta, csodás lángeszével, forró hazaszeretetével és ügyének igazságával fölvértelve tudta meghódítani a legműveltebb és leghatalmasabb nemzetek közvéleményét. Soha semmiféle diplomácia és sajtóiroda sem a múltban, sem a jövőben, nem tudott és nem fog tudni nemzetünkről a külföldön olyan véleményt kelteni, a minőt keltett Kossuth, s vele még néhány kiváló hazánkfia, kiket az emigráció a világ különböző országaiban szétszórt. A kik a múlt század végén s e század elején is a külföldön jártak, azok tapasztalhatták, hogy mit jelentett ott a legmagasabb szellemi élet köreiből is a magyar emigráció vezérférfiainak ismeretségére, ajánlására való hivatkozhatóság ; és még a legújabb időben is tapasztalhattuk, mily elpusztíthatatlan varázsszal bír különösen Északamerikában a Kossuth Lajos neve!

TARTALOM.

Bevezetés	Lap 8
I. rész : Előzmények.	
I. Magyarországnak alkotmányától való megfosztását s az absolutismus behozatalát az Ausztriától és az uralkodóháztól való elszakadás megkísérlése sem indokolja ; Magyarország ezt az elszakadást nem kívánta, arra nem törekedett. Az 1848=iki közjogi törvények létrejöttének története ; azok nem voltak forradalom szüleményei, sem forradalmi jellegűek. A szakadás bekövetkezésének okai ; az udvar és az osztrák kormány kétszínűsége ; a hevenyészett törvények hiányai ; a közösgyek kezelésének tisztázatlan kérdése szükségkép conflictusra vezetett. Magyarországot rászorították a forradalmi lejtőre. Hibák és túlkapások mindkét részen. Az augusztusi államirát a közjogi törvények visszavonásával volt egyértelmű ; a szeptember 22=iki királyi manifestum ezt magáévá teszi. Lamberg meggyilkolása elveti a forradalom kockáját. Az október 3=iki manifestum hadüzenet Magyarországnak. A szakadásért való felelősség kérdése e ponton vizsgálándó, nem a függetlenségi nyilatkozat tényénél. Az udvar és Ausztria már októberben visszavonhatatlanul el voltak határozva a forradalom ürügye alatt Magyarország alkotmányát megsemmisíteni ; ennek bizonyítása ; sem az 1848=iki törvények, sem a nemzet akarata nem lettek volna akadályai a békés megegyezésnek. Ausztria akarta az absolutismust, nem Magyarország szolgáltatott rá okot. 1848 II. A Schwarzenberg=kormány megalakulása ; Schwarzenberg, Stadion, Bach, Bruck és Krauss jellemzése. Ferdinand császár és király lemondása, Ferencz József trónfoglalása ; e tény következményei Magyarországon. Tervek és vélemények a magyar kérdés megoldására nézve. A márczius 4=iki octroyált birodalmi alkotmány kibocsátása és a kremsieri parlament föloszlatása. Az alkotmány=pátiens hatása ; a magyar conservatívek helyzete. 1848—1849,	19 45
II. Windischgrätz herczeg küldetése Magyarországba 1848 deczemberben ; egyénisége, kísérete és tanácsadói. Az általa kinevezett ideiglenes királyi biztosok ; első kormányzati intézkedései. Az országos kormányzat berendezése ; Szögyény László a polgári kormányzat feje ; véleménye a közigazgatás nyelvére nézve ; Majláth országbíró és a bírói szervezet. A kir. biztosok működése. A kath. főpapok elleni vádak ; pénzügyi és iskolai intézkedések. A nemzetiségek engedelmessége és követelése. Aknamunka Bécsben Windischgrätz ellen ; a magyarországi hadi vereségek ; Windischgrätz visszahívása, rövid kormányzatának jellege. 1848—1849,	73

II. rész: A rémuralom.

- I. Welden küldetése Magyarországra; a függetlenségi nyilatkozat; az orosz interventio. Welden visszahívása és Haynau megbízása a fővezénylettel s a kormányzattal; B. Geringer Károly polgári főbiztos; mindkettőnek jellemzése. Gr. Dessewffy Emil és Metternich emlékirata. Bach átveszi a belügyminisztérium vezetését; a zsandárság szervezete; az ideiglenes közigazgatás berendezése Magyarországon; törvénytörő rendeletek. Erdélyi kormányzata; Wohlgemuth kormányzó. Haynau első kiáltványai és megtörő rendszabályai. Az oroszok s utóbb az osztrákok bevonulása Pestre és Budára. Haynau megsarcolja a zsidókat; Geringer elfoglalja hivatalát; az új kormányzat berendezkedése, sajtója; a világosi fegyverletétel híre. 1840, 97
- II. Bach belügyminiszteri beköszöntője; Schmerling és Thun új miniszterek jellemzése. Magyarország pacificatiójának kérdése; kedvező várakozások; Palmerston tanácsa. Haynau szept. 1-i hirdetvénye; a honvédek besorozása; békés közhangulat; a kormánybiztosok jelentései. Komáromi capitulációja; az október 6-iki kivégzések; ezek hatása az országban és a külföldön. További halálos ítéletek; üldözések és tömeges elfogatások; terroristikus rendszabályok. A conservatívek megszólalása. Az október 17-iki provisoriummal behozott közigazgatási és bírósági szervezet és adminisztratív intézkedések. Az erdélyi provisorium. A havonkinti »Stimmungsbereich«-ek. 1849, 117
- III. Az osztrák önkényuralom Magyarországra nem magyar lakosait sem tudta kielégíteni; határkérdések Horvátország és a szerb vajdaság között; a szerbek és horvátok egyaránt elégedetlenek; statárium a vajdaságban; a báni tanács ellenszegülése; pápens Horvátország ideiglenes szervezése ügyében; villongások a hivatalos nyelv miatt. Erdélyi állapotok; Wohlgemuth önkénye; a románok békétlenkednek; a szászok is kielégítetlenek. Az éjszaki tótok teljesületlen kívánságai. A menekültek haditörvénytörések elé idézése; újabb ítéletek. Rendszabályok iskolai és egyházi téren. Ideiglenes hivatalnokok; az első idegenek; békülékenység a föld népével szemben. Schmerling Deákkal kíván tanácskozni, ez visszautasítja a meghívást. A hercegprímás beiktatásának ünnepélye; a conservatívek memorandumja; a valódi közhangulat. 1850, 144
- IV. A közelkeseredés főokai; honvédek és nemzetőrök besorozása; Haynau önkényes eljárása a komáromi capitulálattal szemben; Klapka felszólalása; az enyhítő intézkedések elégteleneknek bizonyulnak. A zsandárság intézménye már szervezetlenül fogva meg nem felelhetett a közbiztonság igényeinek s túlkapaszkodás és visszaélések okozója lett; a rendőrség szervezése a fővárosban. A forradalom miatt vád alá helyezettek sorsának hosszantartó bizonytalansága; Haynau surlódásai a kormánnyal; Kossuth családjának sorsa; gyermekeinek elszállítása a külföldre. A haditörvénytörések szerepe a purificationalis eljárásban; a főbenjáró perek revidiója; Haynau önkénye és engedetlensége; elébe vág a megkegyelmezésnek, Haynau eltávolítása, védekezése és vádaskodása. 1850, 164

III. rész: A Geringer=provisorium.

- I. A forradalom utáni közállapotok; a nemzet hiányzó része; azok, a kiket elvesztett és azok, a kiket visszavárt. A besorozottak; a be-

- börtönözöttek sorsa. Görgey Arth. emlékiratai; gr. Széchenyi István döblingi élete. A bécsi magyarok; hivatalnokok és publicisták; Falk és Kecskeméthy; a conservatívek; Zsedényi névtelen röpiratai. Lát= szolágos csönd és passiv resistentia az országban; kisebb összeütközések. A sajtó állapota; a Pesti Napló megindulása. A korszak röpirat-irodalmja: Fejér György, b. Kemény Zsigmond, gr. Hartig, Schuselka, Springer, gr. Mailáth Kálmán, Somssich Pál, b. Eötvös József és gr. Szécsen Antal röpiratai 187
- II. B. Geringer, mint a magyarországi helytartóság vezetője; az új köz= igazgatási szervezet és szolgálati utasítás; a kinevezések. Szervezés Erdélyben; Schwarzenberg Károly herceg a helytartóság vezetője; Coronini gróf a Bánátban. A nyelvi kérdés a felvidéken; Radlinszky küldetése és véleménye; a népszámlálás körüli önkény. A katonai szolgálat szabályozása, a rendőrség szervezése. A köz= biztonság rossz állapota, a pandúrok hiánya, a zsandárság túlkapásai. A bíróságok szervezésének előhaladása, az úrbérmegváltás ügye. Pénzügyi rendszabályok, vasút és Tisza szabályozás; telepítés. A katolikus egyház teljes függetlenítése. 'Thun tanügyi' intézkedé= sei; a színházügy kezelése. 1850—1851 212
- III. Külpolitikai viszonyok; Angolország Ausztria=ellenes magatartása; Haynau insultálása Londonban megtorlatlan marad. A német kér= dés fejleményei; ellentét Ausztria és Poroszország között; a hesseni beavatkozás miatti összetűzés, az olasz értekezlet; Poroszország enged. Rendszabályok Magyarországon a forradalmi propaganda ellen; kémkedés és összeesküvés=szimuláció; akadékoskodás az egyesületekkel szemben. A menekültek elleni halálos ítéletek kiszö= gezése; egyes megkegyelmezések; elfogatások és politikai perek. A kormány kellemetlenségei a nemzetiségi tényezőkkel. Bach tá= madása a conservatívek ellen. Elégedetlenség Ausztriában is; pénz= ügyi gondok; Kübeck a Reichsrath elnökévé lesz; változások a minisztériumban. A katonai körök mozgalmja a birodalmi alkot= mány ellen; Kübeck befolyása; az augusztusi «ordonanz»-ok; a miniszteri felelősség megszüntetése, mint az octroyált alkotmány visszavonásának előjátéka. Albrecht főherceg küldetése Magyar= országba. 1850—1851 238
- IV. rész: A Bach=rendszer kialakulása.
- I. A kormány elégedetlensége Geringerrel; a tisztviselőkérdés; Bach idegeneket kíván behozni, vádak a magyar tisztviselők ellen, Albrecht főherceg vállalkozása, hatáskörének megállapítása; a ki= nevezés hatása és magyarázatai. Az új kormányzó jövedele, első körutazása, környezete. Az alkotmány új «alapelvei»-nek megállapí= tása és kibocsátása; azok hatása; kitüntetések ez alkalomból, Schwarzenberg hg. miniszterelnök hirtelen halála; jellemzése. Az utódlás kérdése; gr. Buol külügyminiszter; Bach és Kübeck ve= télykedése; változások a kormány szervezetében; Bach befolyása nem csökken. A külügyi helyzet, Ausztria viszonya a főbb európai államokhoz. 1851—1852. 265
- II. A Mack=féle összeesküvés szervezése; Mack érintkezése Kossuth= tal, ennek megbízó levele; a tervvázlat és utasítás; Kossuth későbbi levelei. Az első forradalmi ügynökök; a székelység szervezése. Az összeesküvés fölfedezése; ijedelem Bécsben; Kossuth családtagjai= nak elfogatása; Piringer kivégeztetése; további elfogatások; May

- öngyilkossága. Tömeges letartóztatások Erdélyben ; a Kossuth-nővérek kiutasítása. Noszlopy terve s annak fölfedezése. Kossuth viszonya az összeesküvéshez. A közhangulat Magyarországon ; a császár első körutazása az országban ; a horvátországi látogatás. A politikai perek, Gasparics, Sárosy, Vachott, Noszlopy elfogatása ; Duschek és b. Vay Miklós esetei. 1851—1852. 287
- III. A magyarországi «definitivum» előkészítése ; Apponyi emlékirata ; az ideiglenes községi szervezés ; a hivatalnokok ruházatának ügye, egyenruhaszabályzat Magyarországra, Horvátországra s a bánságra nézve. Újabb ideiglenes bírósági szervezet Erdélyben ; a hadsereg újrászervezése ; a zsandárság hatáskörének kiterjesztése. Az 1853 január 19-iki közigazgatási «definitivum» ; a törvénykezés hozzáillesztése az új közigazgatási szervezethez. Kinevezések a helytartóságoknál ; az idegen tisztviselők áradata. Az együletügy rendezése. A reáliskolák szervezése. Egyenlősítés a közgazdasági téren ; vasútépítési tervek ; a házalási törvény. Az úrbérmegváltási pátenz ; az ősiségi pátenz ; az osztrák polgári törvénykönyv kiterjesztése Magyarországra. Az ideiglenes polgári perrendtartás ; az ügyvédrendtartás ; a sajtó- és büntetőtörvény s büntető-perrendtartás. 1852—1853. ... 315

V. rész : Az emigráció első éve.

- I. A forradalom diplomatái, mint az emigráció előkészítői. A magyar emigráció áttekintése és jellemzése. Az első tömeges kimenekülés a világsi fegyverletétel után ; Viddin ; az iszlámra való áttérés kérdése ; első meg hasonlítás, Ausztria és Oroszország a menekültek kiadatását követelik ; diplomáciai tárgyalás ; Anglia és Franciaország közbelépése ; a porta megtagadja a kiszolgáltatást. Hauslab tábornok küldetése, a honvédek nagy részének visszatérése a hazába, Kossuth és a menekültek Sumlába szállíttatnak ; ottani időzések ; osztrák kémeek. Újabb diplomáciai tárgyalás az internálás kérdésében. Bem és társai Aleppóba, Kossuth és társai Kiutahiába szállíttatnak ; a kiutahiái internáltak élete. Kossuth levelezése és tervei. Amerika meghívása ; Ausztria ellenkezése daczára a porta Kossuthot szabadon bocsátja. 1849—1851. 343
- II. Kossuth útja Amerika felé ; megállapodás Speziában és Marseilleben ; a párisi út meghisulása. Kiszállítás Gibraltarban ; Kossuth Angliába hajózik. Az angolországi magyar menekültek, különösen Pulszky szerepe. A komáromiak, majd Vukovics jövétele. Mészáros és társai fogadtatása Londonban ; kisebb egyenlenségek. Kossuth jövetelének előkészítése ; megérkezése Southamptomban ; «Kossuth-láz», ünnepeltetése Londonban és több angol városban ; szónoklatainak hatása. Viszonya az emigrációhoz. A sajtó magatartása ; Palmerston szerepe ; a pénzügyítés és agitáció megindítása ; a londoni magyarság szervezése ; Kossuth és társai elutazása Amerikába. 1851. 370
- III. A párisi magyar emigráció ; gr. Teleki László egyénisége és szerepe ; álláspontja a nemzetiségi kérdésben, tárgyalás Riegerrel. Szemere Párisba jön ; gr. Batthyány Lajosné és Lőre Montmorencyban ; Horváth Mihály, gr. Andrássy Gyula, Vukovics Sebő, gr. Batthyány Kázmér. Teleki meg hasonlítása az emigránsokkal. A december 2-iki államcsíny miatti távozások. Szemere és Batthyány támadása Kossuth ellen. A Jersey-szigeti társaság. Magyar menekül-

- tek Szejcban : Szalay László, Batthyány Lajosné és Horváth Mihály, Klapka ; Teleki László is odajön. Magyar emigráltak Brüsszelben ; b. Jósika Miklós ; Kossuth családja. Magyarok Németországban ; a komáromi exodus ; Klapka és Újházy Hamburghban. A londoni magyarok Kossuth távozása után ; meghasonlások. Az emigráció a Keleten ; Bem Aleppóban, Guyon Damascusban. A Sumlában visszamaradt magyarok sorsa. A konstantinápolyi magyar telep. 1849—1853. 387
- IV. Északamerika és a magyarok ; Újházy László és társai kiköltözése Amerikába, ottani fogadtatása, megtelepedése és sorsa. A később jövő menekültek elhelyezkedése. Kossuth meghívása, őt megelőző kísérői ; érkezése, fogadtatása ; ünnepeltetése New=Yorkban, Washingtonban, szónoklatai. Kossuth szereplésének benyomása, hatása ; pénzgyűjtés a magyar ügy céljaira ; Ausztria áskálódása ; Kossuth környezetének levelei Angliába. A további körút ; helyenkinti ellenhatás, különösen a rabszolgatartó déli államokban. A bos-toni beszédek ; kirándulások ; visszatérés New=Yorkba. Kossuth amerikai útja eredményeinek összefoglalása. Visszatérése Londonba, az ottani helyzet ; pangás az emigráció munkásságában ; csalódások és megmaradt nagy emlékek. 1848—1853. 407

A név- és tárgymutatót az utolsó kötet hozza.

HIBAIGAZÍTÁSOK.

14. lapon felülről az 1. sorban «legérdekesebb» helyett olvasandó : «leg-
érdemesebb».
15. « felülről a 10. sorban «életnyilvánulásai» helyett olvasandó
«életnyilvánulásával».
24. « a 3. jegyzetben a 11. sorban «el télő» helyett olvasandó : «elítélő».
24. « ugyanott az utolsó sorban «el télte» helyett olvasandó : «elítélte».
28. « a 4. jegyzet 2. sorában «szó ajött» helyett olvasandó : «szóbajött».
31. « felülről a 4. sorban «kültözésre» helyett olvasandó : «költözésre».
32. « alulról a szöveg 5. sorában «más» helyett olvasandó : «most».
50. « a legfelsőbb sorban «nevezetesen» helyett olvasandó : «nevezetes».
55. « alulról a szöveg 18. sorában «rági» helyett olvasandó : «régi».
56. « felülről a 10. sorban «Olmüztben» helyett olvasandó : «Olmützben».
71. « a 6. jegyzet 1. sorában «munkálatok» helyett olvasandó : «mun-
kátot».
81. « alulról a szöveg 6. sorában «alte rego» helyett olvasandó : «alterego».
86. « felülről a 12. sorban «præconisatiójának» helyett olvasandó : «præco-
nisatiójának».
89. « alulról a szöveg 14. sorában «éjszakitótok» helyett olvasandó : «éjszaki
tótok».
97. « alulról a szöveg 12. sorában «kézirattale gyidejüleg» helyett olvasandó :
«kézirattal egyidejüleg».
111. « alulról a szöveg 7. sorában «év» helyett olvasandó : «és».
121. « alulról a szöveg 5. sorában «a a pénzügyi» helyett olvasandó : «a
pénzügyi».
128. « a 3. jegyzetben «cs. kir.» helyett olvasandó : «osztrák».
144. « felülről a tartalomáttekintés 2. sorában «katárkérdések» helyett ol-
vasandó : «határkérdések».
156. « ugyanott alulról a 12. sorban «népjog» helyett olvasandó : «népjog».
156. « alulról a szöveg 2. sorában «nemzeti nyelv» helyett olvasandó :
«nemzeti nyelv».
159. « alulról a szöveg 2. sorában «23=án» helyett olvasandó : «23=an».
164. « felülről az 1. sorban «közekeseredés fokai» helyett olvasandó :
«közekeseredés főokai».
174. « alulról a szöveg 12. sorában «Alter ego» helyett olvasandó : «Alterego».
184. « alulról a szöveg 7. sorában «romagniaiak» helyett olvasandó : «ro-
magnaiak».
201. « felülről a 7. sorban «Alter egónak» helyett olvasandó : «Alteregónak».
209. « felülről a 9. sorban «előbb» helyett olvasandó : «előbb a».
240. « alulról a szöveg 2. sorában «hozzátartozás» helyett olvasandó : «hozzá-
tartozása».

250. lapon felülről az 5. sorban «Augusz. budapesti» helyett olvasandó : «Augusz budapesti».
276. « alulról a szöveg 6. sorában a «jövője» szó után , nem ; teendő.
278. « alulról a szöveg 8. sorában «összeroskad» helyett olvasandó : «össze=roskad».
280. « felülről a 18. sorban «politika,» helyett olvasandó : «politikai,» és négy sorral alantabb «részesekre» helyett olvasandó : «részesek».
285. « felülről a 2. sorban «magatartását» helyett olvasandó : «magatartást».
308. « az 1. jegyzetben «Bromt» helyett olvasandó : «Braut».
314. « felülről az 1. sorban «elítélendő,» helyett olvasandó : «elítélendő ;».
327. « felülről a 9. sorban «osztályba» helyett olvasandó : «osztályra», és a 17—18. sorban «termés=zetű» helyett olvasandó : «termé=szetű».
359. « alulról a szöveg 17. sorában «fölbontására» helyett olvasandó : «fölbomlására».
366. « alulról a szöveg 7. sorában «a hogy a» helyett olvasandó : «hogy a».
367. « alulról a szöveg 17. sorában «róla, Kossuth» helyett olvasandó : «róla, Kossuth.».
374. « felülről a 14. sorban «kiutasított» helyett olvasandó : «kiutasított».
378. « a 3. jegyzetben «Pulszky beszéli ; el» helyett olvasandó : «Pulszky beszéli el ;».
386. « felülről a 7. sorban «Vetter és Thaly, Rónay» helyett olvasandó : «Vetter, Thaly és Rónay».
388. « felülről a 3. sorban «kormánynyal is» helyett olvasandó : «kormány=nyal sem».
389. « felülről a 7. sorban «felhatalmazás» helyett olvasandó : «felhatal=mazása».
392. « a 4. jegyzetben «katonap rt» helyett olvasandó : «katonapárt».
408. « felülről a 9—10. sorban «távo=tassanak el» helyett olvasandó : «távo=lítottassanak el».
416. « felülről a 8. sorban «ugyancsak» helyett olvasandó : «ugyan csak».
418. « felülről a 8. sorban «szernit» helyett olvasandó : «szerint» és a 2. jegyzetben az utolsóelőtti sorban «Rollant» helyett olvasandó : «Rollint».
423. « felülről a 9. sorban «fővárosábsa» helyett olvasandó : «fővárosába».
425. « a jegyzet utolsóelőtti sorában «sperches» helyett olvasandó : «speeches»
432. « a legfelsőbb sorban «Görgey Arth r» helyett olvasandó : «Görgey Arthur».

